

RUSSIA

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

Բ Ա Յ Յ Ի

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

տասներկու հատորով

Խմբագրական կազմ

Թովչյան Ստ. Է., Խանգադյան Ս. Ն., Հակոբյան Պ. Հ.,
Պետրոսյան Վ. Հ., Զրբաշյան Էդ. Մ., Սամվելյան Խ. Ե.,
Սարինյան Ս. Ն., Ֆելեքյան Հ. Հ.

ԱՅԵԼԵՏ ✓

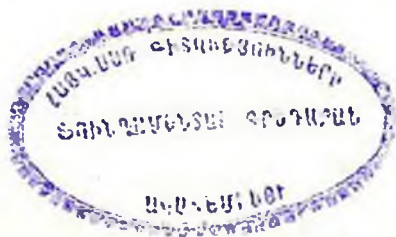
Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

Ե Ր Կ Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

Տ Ն Ա Մ Ո Ր Ե Ր Ր Ո Ր Պ

A $\frac{11}{70712}$

Վ Ե Պ Ե Ր, Վ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր Ե Վ
Պ Ա Տ Մ Վ Ա Ծ Ք Ն Ե Ր

Բնագրերը պատրաստեցին՝
Ա. ՉԱՐԵՆՑԸ և Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԸ

Ծանոթագրությունները՝
Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԻ

Հատորի խմբագիր՝
ՍՏ. Է. ԹՈՓՉՅԱՆ

Րաֆֆի

Ր 359 Երկերի ժողովածու 12 հատորով /խմբ. կազմ.՝ Թոփ-
չյան Ստ. է և ուրիշ.:

Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ. Աբեղյանի անվ.
գրադ. ին-տ.

Հ. Յ. Վեպեր, պատմվածքներ և վիպակներ /Կազմ.
և ծանոթագր. Խ. Սամվելյանը, Տեքստը պատրաստե-
ցին Խ. Սամվելյանը, Ա. Չարենցը, Հատորի խմբ.՝
Ստ. է. Թոփչյան.—Եր. Սովետ. գրող, 1984, 544 էջ:

Հատորում ընդգրկված է գրողի «Զահրումար», «Ոսկի աբաղաղ»,
«Մինն ալսպես, մյուսն ալսպես» երկերը, վիպակներ և պատմվածք-
ներ:

Ր 4702080100 (142)
705 (01) 84 — 88. 84 «Տ»

ԳՄԴ 84Հ1

Ար 1

Դ. Գրիգոր Կրտում — Զանգ
 յիշատակի համար Սեպտեմբեր
 1873 թ. 18

Լուսանկարը՝ Պերճ Պողոսյանի (1873)

ՀԱՐՈՒՄԱՐ

ՎԵՐԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԻՖԼԻՍԻ
ՀԱՅԵՐԻ ԿՅՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՌԱՋԱՆԱՆ

«Զահրումարը» ես գրել եմ 1871 թվականին Թիֆլիսում, ուր ես իմ գործերի նպատճառով ստիպված էի մի տարիսկես մնալ: Վիպասանությանս նյութն առնված է Թիֆլիսի հայերի կյանքից. գրված է աշխարհաբար լեզվով և միայն տեղ-տեղ թիֆլիզեցոց բարբառով: «Զահրումարի» մեջ ընթերցողը կտեսնե պատկերներ բարի և չար անձերի. նա կտեսնե տարապայման կրթության (մանավանդ օտարազգյա ուսումնարաններում) վնասակար հետևանքները, բարքերի ապակասություն, բարոյական փտություն ժամանակիս շոտլությունից և գեխությունից՝ և հայության գաղափարի օրըստօրե ջնջվելն ժողովրդի մտքից և ձգտողություն ժողովրդի դեպ օտարամոլ նորաձևությունները:

ՐԱՖԻԻ

Կովկասյան նահանգի գավառաքաղաքի մեջ բնակվում էր Հացի-Գեղենց Յհաննեսի որդի՝ Ղազո անունով հաջուտ վաճառականը։ Նրա ծնողքը, մեռնելով խորհրայից, թողելին միակ զավակը, փոքրիկ Ղազոյին, մանկական հասակում, բոլորովին անխնամ և հետին աղքատության մեջ։ Փոքրիկ Ղազոն օրական հացի կարոտ շմնալու համար, իրանց թաղի ծխատեր քահանա տեր-Մարութի բարեբարությամբ, հանձնելովեցավ իբրև աշկերտ մրգավաճառ Պաճո-Սոսիկոյի մոտ, ուր նրա պաշտոնն այն էր՝ հսկել խանութի դռանը, կանաչեղենի վրա ջուր սքսկել, խնձորների փոշին սրբել, վաճառողների հրավիրել և երբեմն անցնող մի ջհուղի ետքից թաքուն քարշ տալ աղվեսի պոչ, հետո հա՛յ, հո՛յ ազաղակ բարձրացնել, ծափ տալ և յուր վարպետին ծիծաղացնել։

Փոքրիկ Ղազոն առողջ և վստահ երեխա էր, նրա բնական ճարպկությունը առիթ տվավ մի քայլ հառաջադիմության նրա գործունեության մեջ, երբ յուր տասնչորս տարեկան հասակում եղավ նա կատարյալ կլինալ։ Նա թեև հրաժարվել էր յուր վարպետից, բայց այնքան վարկ և համարում էր ստացել բոլոր մրգավաճառների մոտ, մինչ նա ամեն օր կարողանում էր անվճար գնել նրանցից ամենալյախ տեսակ մրգեղեններ, և, լցնելով յուր տհապին տաշուր, գլխի վրա դնել և, կշեռքը ուսից քարջ տված, յուր մթերքը քաղաքի շուկաներում և փողոցներում պտտացնե՞լ, զանազան լեղուններով բարձրաձայն գոռալ մրգեղենների անունները, գո՛վասանություններ եղանակել և գնողներ հրապուրել։

Կինտո Ղազոն ծանոթ էր բոլոր մրգասեր հասարակությանը։ Նրա գոռալու ձայնը այն ատիժան քաղաքականություն էր ստացել, մինչ նա

շուկաներում երբ յուր խռպոտ և ձգական ներդաշնակությամբ հղանակում էր՝ հա՛յ նաննուրի ճե՞», այդ բավական էր մի քանի րոպեում դուրս ածել մրդասեր երեսանների խումբը, որոնք ամենայն հոժարությամբ իրանց կոպեկները նրա տաշտի մեջ ձգելով, մի քանի խնձոր կամ տանձ առնելով, ուրախությամբ կրկին դեպի տուն էին վազում:

Այդ հաջողակությունը կինտոյի գործունեության մեջ այն հետևանքն ունեցավ, որ նա ժառանգեց յուր սիրելի վաճառքի անունը, այնպես որ ամեն երեխա, նրա ծանոթ ձայնը լսելով, իսկույն երեակայում էր Ղաղոյին՝ ահագին բարեբեր տաշտը գլխի վրա, և հրճվելով ասում էր՝ «նաննուր» եկավ:

Եվ այդպիսով Ղաղոն սկսավ կոչվել Ճ ա ն ն ուր:

Ավելորդ եմ համարում մանրամասնաբար պատմել, թե ինչ ճանապարհներով Հացի-Գելի տղան, կամ լավ է ևս ասել՝ Ճանճուրը բարձրացավ մինչև յուր հարստության վերին աստիճանը: Այսքանը միայն հարկավոր է հիշել, որ նա յուր տասնվեց տարեկան հասակում թողեց մրգավաճառությունը և չգիտեմ ի՞նչ բախտով բաղադրանքների աշկերտ դարձավ. այնտեղ սրամիտ կինտոն ոչ միայն կարճ ժամանակում կրթվեցավ առևտուրի արհեստում, այլ, մի քանի հարյուր մանեթ յուր ձեռքն ձգելով, յուր համար փոքրիկ բաղադի խանութ բաց արավ, կարճ միջոցում նա ընդարձակեց յուր վաճառականական ասպարեզը և մեծակշիռ վարկ ստացավ:

Իսկ անհավատարիմ բախտը, որ առաջ այնպես սիրելությամբ ժըպտում էր նրա երեսին, խղճալի Ճանճուրին ևս հասցրեց յուր ծանրագին հարվածը: Մի գիշեր հանկարծակի հրդեհով այրվեցավ նրա խանութը, և նրա բազմամյա քրտինքի և աշխատության պտուղները մի քանի րոպեում անգույթ կրակին զոհ դարձան: Ճանճուրը մնաց դարձյալ խեղճ ու աղքատ:

Ավելորդ է խորամուկս լինել այն մթին գաղտնիքների մեջ, ուշադրություն դարձնելով չարախնդաց հասարակության բամբասանքներին, որոնցից ոմանք ասում էին՝ «հառամ փուղի վիշն միշտ էտեմ կուլի», և ոմանք՝ թե ինքը՝ Ճանճուրը, դիտմամբ յուր խանութը հրդեհել է և այլն: Միայն նրա բարեսիրտ պարտատերերն, «աստծու բանն է» ասելով, խիստ ներողամտությամբ վարվեցան այդ դժբախտի հետ և, թումանին չորս աբասի ստանալով, աղատեցին նրան բոլոր պարտականություններից:

Այդ դժբախտությունը շատիպեց Ճանճուրին ընդերկար ձգել յուր աղքատության լուծը. նա շուտով եղավ գործակատար մի երևելի կապալառուի մոտ և, քանի տարի ծառայելուց հետո, ինքն սկսավ պարասել

փոքրիկ կապալներով և, հետզհետե ընդլայնելով յուր գործունեության շրջանը, նա յուր քառասուն տարեկան հասակից սկսած հաղարների հետ էր խաղում մինչև յուր հիստունամյա հասակը, երբ հանդիպում ենք նրան մեր վիպասանության մեջ:

Այժմ նա յուր կինտոյի արհեստով ժառանգած Ճանճուր մականունը կցելով յուր հոր՝ Օհանեսի անվան հետ, կոչվում է «Թիֆլիսի պատվավոր քաղաքացի Ճանճուր Իվանիչ»: Այդ անունով ևս մենք պարտավորվում ենք նրան ծանոթացնել մեր ընթերցողներին:

Ճանճուր Իվանիչի տարիքը, որպես հիշեցինք, անցել էր հիսունից, բայց ծերությունը դեռ ոչ բուրրովին ճնշել էր նրան: Նրա բարձր, հսկայակերպ ճակատը, միախառնվելով մարմնի գերակշիռ լայնության հետ, ձևացնում էր ահագին մեծության մի շարժական մսեղեն գունդ:

Նրա այլանդակ դեմքի վայրենի դժագրությունները խիստ կոշտ և սարսափելի էին: Լայն և մսոտ երեսի վրա, անկանոն կերպով, դրված էին կնճռած խորշոմների ծալքերը, որոնք վերջանալով դուրս ցցված ծնոտներով և միախառնվելով վրացու պարկի նման ուռած պարանոցի մկանների հետ, ձևակերպում էին Անգեղյա Տորքի առասպելաբանական կերպարանքը՝ յուր թավամազ հոնքերով, ահագին տափակ քթով, լայն բերանով, ուռած շրթունքով, որոնք, արյունով լցված երկու հատ տըղրուկի նման, դրված էին միմյանց վրա, և դժնեհատել աչքերով, որոնք երկու սարդերի նման նենգավոր կերպով նայում էին երեսի խորշոմների խորքից:

Այդ հսկայական դեմքի արտահայտություններն այնքան դժվար որսալի էին, մինչ անկարելի է որոշ կերպով նկարագրել նրանց: Նրանք երբեմն բացատրում էին վագրի վայրենի կատաղությունը, երբեմն սաքսափելի մեռելային էին, որպես մահ, և երբեմն անխորհուրդ հիմարական, որպես անխելք ավանակի խաղաղասեր ռեխը:

Նրա երեսի գույնին չէ կարելի որոշ նշանակություն տալ, որովհետև նա փոխվում էր, որքան փոխվում էին տարվա եղանակները: Այսինքն, գարնան եղանակում նրա դեմքը ուներ մուգ աղյուսի գույն, բայց քանի մոտենում էր ամառը, այդ ազատ կարմրությունը պարզվում էր, հետեւաբար ընդունելով գորշ գեղնապղնձի բրոնզային սևությունը: Իսկ աշունքի ցրտերը խառնելով այդ գորշության հետ փոքրիշատե կարմրություն, նրա դեմքը ստանում էր լերդի գույն: Իսկ ձմեռն ավելի լրջանում էր նա և միևնույն ժամանակ նմանություն էր բերում հնդկահավի գլխի գույնին:

Բայց թե ինչ հոգեբանական և բնագիտական գաղտնիք կար նրա-

նում, այդ դժվար է բացատրել. մենք թողնում ենք ժամանակին և արհեստին լուծել այդ խնդիրը:

Նրա մարմնի կազմության մեջ ավելի հետաքրքրական մի երևույթ էր ահագին փորը: Այդ բախտավոր փորը, լավ ևս տեսել, այդ ամեն ապահանջության մթերանոցը, վաղուց արդեն ծառայում էր Բարոսի տարրին: Եվ կարելի է նախանձվելով, թե ինչո՞ւ գինեաների առաջինը կարող էին տանել իրանց մեջ այնքան հարյուրավոր թունդիներ այն օրհնյալ հեղուկից, որ շնորհում են Կախեթիայի որթերը, ինքն նույնպես աշխատել էր այնքան լայնահալ, դուրեկ նրանց մեծությանը հասնել: Բայց եթե ճանճուր Իվանիչի փորը ունենար որեիցե զգացողություն, ևս պարտավորություն կհամարելի կարողալ նրան նդուպոսյան դորտի առակը, թե այդ օրըստօրե տարապաշման ուռուցքը ոչ միայն չէր հասցնելու նրան յուր սիրելի նշառակին, այլ մի օր, շատ համանակա՞ն է, պաշտոնաբար էր սատարիկ պաշտումն և տրաքոց: Միայն ցավալի է տեսել, որպես ճանճուր Իվանիչը, նույնպես և յուր բարերախա փորը, դուրի էին ամենայն մարդկային զգացողությունից: Մենք բարձր ենք համարում լսել, ի նկատի ունենալով, որ նա շատ էլ փոքր մնացած չէր ուսմբից:

Արդարեւ, այդ մտեղեն բլուրը ձեռքնում էր հրկրագնդի վրա մի անպիտան ծանրություն, բոլորովին անօգուտ մարդկային հասարակությանը, այնուամենայնիվ, իսպառ չէին կորցնելու նրա այնքան ջանքերը՝ հարստացնելու և պարարելու յուր մարմինը, որովհետեւ կղար բախտավոր օրը, երբ ճճիք, զեռունները, օձերը և մողեսները նրա շնորհիվ կարող էին աֆրոդչ ամիս խորխոհան կազմել և քեֆ տանել նրա պերեզմանում՝ ունենալով առատ ու լի սեղան: Այդ, իմ կարծիքով, ավելի կնպաստեր մշուս աշխարհում նրա հոգվու փրկությանը, քան թե այն հոգեհացն, որ օրաշնչով բազմաթիվ զոհերի արյան գնից, պիտի սալին տղբատներին և հաբուսաներին՝ նրա մահվան պատարագը կատարելուց հետո:

Ճանճուր Իվանիչի հագուստները ունեին առանձին խորհրդական հատկություններ, որոնք համապատասխան էին նրա կոշտ և սնդեղասեր ճաշակին: Նրա սեւ մահուդի կաբա՛ն գույն կրում էր յուր վրա այն հին ձեւը, որով առաջին անգամ հրեհեցավ այդ հագուստը վրաց Քարթլուսի ժամանակ: Մահուդի խավը վաղուց մնաք բարչավ էր տեսել յուր գործվածքին, որ, նրա փոխադրին բնույնելով յուր վրա յուզի և կեղտի առատ մածուցներ, այնքան կոկվել և փայլունացել էր, մինչ նա ավելի նմանություն ուներ մուշամբայի, քան թե չուխայի: Նրա սեւ դադարե արխալուզը, մինչև վիզը խնամքով կոճկած, նույնպես փայլում էր կեղտոտությունից: Նրա քիւմանի շալի գոտին, չկարողանալով շրջապատել նրա

Հաստ փորը և յուր սովորական տեղը թողնելով, բարձրացել էր մինչև թեքերի տակ, լավ է ևս ասել, կանգնած էր նրա կուրծքի վրա: Նրա ոչ այնքան լայն շալվարը ուներ կրկնակի գույն: Կաբայից ցած բոլորովին մուգ դեղնագույն էր, բայց բարձրանալով դեպի վեր՝ նա տակավին կրում էր յուր նախկին սև գույնը: Դրա պատճառը ո՛չ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ կաբայից դուրս շալվարի մահուղը, որ երկար տարիներ ենթարկվելով արևի և անձրևի ազդեցությանը, զրկվել էր առաջին երանգից: Նրա չաքմեքը (կոշիկները), խարազի հմուտ գործ, կարծես թե ամեն մինը մի երեսայի գերեզման լիներ: Նրանց նալերը (պայտերը), որք երկայն մեխերով ամրացրած էին կոշիկների կրունկներին, իրանց մեծությամբ պակաս չէին էշի նալերից: Իսկ դրանք անհրաժեշտ պետք էին, որովհետև նրանց մեխերը բավականին օգնում էին ճանճուր Իվանիչին յուր ահագին մարմինը անսայթաք ման ածել ցեխոտ և սառած գետնի վրա:

Նրա սև բուխարու մորթե հզակը, հայտնի չէ որքան ժամանակ, ծածկում էր ճանճուր Իվանիչի ահագին գլուխը: Միայն հարկավոր է մտածել, թե ամբողջ առանյակ տարիների ընթացքը միայն կարող էր ներգործել նրա վրա այն վնասակար ազդեցությունը, որով մորթը զերհվել էր յուր գույնից և մազերից, երևացնելով գլակի վրա անհամար թվով լեռի աստղիկներ, որոնք ծածկելու համար ճանճուր Իվանիչը ներկել էր թանաքով:

Տարվա բոլոր եղանակներում այդ նվիրական զգալը տեսանելի էր ճանճուր Իվանիչի գլխին: Միայն զովար է լուծել խնդիրը, թե ի՞նչպես նա ամառային սաստիկ տոթերում չէր զգում որևիցե նեղություն այդ ահագին թարաքամայի մոթալի թանձրությունից: Բայց կարելի է համաձայնել, թե նրա համար տանելի էր այդ ծանրությունը, որովհետև զգացողություն ասած բանը վաղուց արդեն անհետացել էր ճանճուր Իվանիչի սրտից:

Բայց տեսանելի էր, շատ անգամ ճանճուր Իվանիչը ամառային տոթ օրերում, հոգնած և փոշոտած դառնում էր փողոցից յուր առնը, և նստելով թախտի վրա, երբ զգալը առնում էր, նույն բուպին, կրակի վրա ջուր ածելու նման, թանձր շոգիք վեր էին բարձրանում նրա գլխից: Այն ժամանակ նա յուր աջ ձեռքի ցուցամատը քարշում էր ճաղատ ճակատին, քրտինքի ազդեցական մակընթացությունը գետառնում էր խորշումների միջից, և իսկույն կազմվում էր մի փոքրիկ ջրվեժ, որ հեղվում էր նրա գլխից դեպի գետին: Այնուհետև ճանճուր Իվանիչը սրբում էր թաց ևզած ձեռքը և ճակատը յուր կաբայի փեշով, ջրվեժը դադարում էր հոսելուց:

Միայն հարկավոր եմ համարում խոստովանաբար ասել իմ ընթերցողին, որ թաշկինակ կամ աղլուխ ասած բանը վաղուց արդեն անծանոթ էին Ճանճուր Իվանիչին: Միայն նա ուներ յուր գրպանում մի կեղտոտ լաթի կտոր, որով և քիթն էր սրբում, և առավոտյան լվացվելուց հետո՝ երեսը, որի մեջ երբեմն մի րգածած բազարից բերում էր յուր երեսխաներին:

Բ

Այսքան բավական է Ճանճուր Իվանիչի արտաքին կերպարանքի մասին, դառնանք այժմ դեպի նրա ներքին աշխարհի նկարագրությունը, այսինքն նրա հոգւս, մտքի, հանճարի և բարոյական կրթության պատկերները:

Բայց ի՞նչ բարոյություններ, ի՞նչ արդարություն, ի՞նչ ակնվություն, մի խոսքով ի՞նչ առաքինություններ կարելի է պահանջել այն մարդուց, որ խիստ մոտ էր սողում գետնին: Այսինքն մի ցած մարդ, որ պատրաստ էր իրան հարմարեցնել ամենայն ստոր և կեղտոտ հանգամանքների, ուր կային անձնական շահի նպատակներ: Այդ պատճառով կեղծավորությունը, ստախոսությունը, երդումը, հաճոյամոլությունը, օտարի բարին հափըշտակելը Ճանճուր Իվանիչը անխաչթ խղճմտանքով ներելի էր կացուցել իրան, համոզվելով, թե առանց դրանց ո՞չ միայն չի կարելի փող դատել, այլև՝ կյանք վարել կամ ապրել: Կշեռքում ծանր առնել և թեթեւալ նրա հին արհեստն էր՝ սկսյալ յուր կինտոյության կյանքից: Արշինում պակաս չափերը նա ուսած էր բազաղխանում աշկերտության օրերից: Իսկ կապալներում պես-պես խարդախություններ գործ դնել, ինժեներին կաշառելով խաբել, արագում ջուր խառնել, թունդ սպիրտի տեղ սալգաթներին խմեցնել, դրանք կազմում էին նրա նորոգ գործունեության և արդյունքների գլխավոր աղբյուրները:

Այսպիսի պատվիրանալանցությունների Ճանճուր Իվանիչի համար ներելի էին և փռշտեսակ: Իսկ երբ պատահում էր նրան գործել խոշոր մեղքեր, այդ մասին նույնպես հոգ չունեիր նա: Որովհետև կրոնքը շնորհել էր նրան խիստ դյուրին միջոցներ յուր հոգին սրբելու: Տարին մի անգամ, ավագ շաբաթի օրը, նա անխափան պարտք էր դրած յուր վրա հաղորդվել տիրոջ մարմնով և արյամբ և նորոգել յուր քրիստոնեության կապը աստծո հետ: Հաղորդվելուց առաջ նա խոստովանում էր տերտերի մոտ յուր մեղքերը, և նրա խոստովանահայր քահանան այնքան բարի մարդ էր, որ, առանց ծանր ապաշխարանք դնելու նրա վրա, թողություն էր տալիս նրա հանցանքներին, մանավանդ, երբ խոստովանողը գաղտնի

սողցնում էր նրա ձևերում մի քանի աբասի, այնուհետև մեղքերի քալողը պատրաստ էր արդեն նրա անունը հիշել յուր պատարագի մեջ և բարեխոսել նրա մասին աստծո առջև: Եվ այդ միջոցով Ճանճուր Իվանիչը տարին մի անգամ թոթափում էր ժամտան անկյունում յուր մեղքերի ծանրությունները և սրբվում էր, որպես սրբվում է սեպագած պղինձը կլեկադործի արհեստով:

Եվ այդպիսով Ճանճուր Իվանիչը հասարակության մեջ իրան հայտնի էր կացուցել ո՛չ միայն իբրև մի բարեպաշտ և արդար հայ քրիստոնյա, այլև որպես մի բարեմիտ և պատվավոր քաղաքացի:

Ի՞նչ էր արգելում նրան զրկվել այդ փայլուն տիտղոսներից:

Նրա մեծակշիռ շարժական և անշարժ հարստությունը բավական էր շնորհել նրան պատվավոր քաղաքացիի համարումը: Իսկ նրա արտաքին բարեպաշտությունը, որով անթերի լցուցանում էր նա յուր կրոնական ծեսերն, բավական էին շահելու բարի քրիստոնյայի կոչումը:

Արդարև, Ճանճուր Իվանիչը երբեք յուր կյանքում պաս չէր կերած, նա չէր լուծում սուրբերի տոները և կիրակիները: Եկեղեցու դռնից կամ կամուրջի վրայից անցնելու միջոցին միշտ պատրաստ էր խաչակնքել յուր երեսը: Բեկեթի, Միրանավորի, Նորաշենի, Ջիզրաշենի, Մուդնու՝ տոնախմբության օրերում նա ամենայն տարի յուր դերդաստանով գնում էր համբուրելու: Եթե նրա որդիներից հիվանդանում էին, և գուշակող պառավը ասում էր, թե այդ «խեղճմե՛ն» է, նա առանց ուշացնելու հիվանդին յուր մոր հետ ուղարկում էր «ղամիսթե՛ն»² Բեթղհհհմում՝ կամ մեյդնի եկեղեցու: Եվ այնտեղ այնքան մնում էին, մինչև սուրբը երազում նրանց հրաման էր տալիս տուն դառնալու:

Բացի դրանից, Ճանճուր Իվանիչը ամեն շաբաթ սովորություն ուներ կյուրակե օրերն ժամ գնալ և պատարագ տեսնել: Նա եկեղեցին մտնելու ժամանակ գիտեր բոլոր ծեսերն, թե ո՛րպես պետք է վարվել աստծո տան մեջ, այսինքն ե՛րբ ծունր դնել, ե՛րբ երեսը խաչակնքել, ե՛րբ երկըրպագություն տալ, ողջունի միջոցին ի՞նչ ասել, հրաժարիմքի ժամանակ սատանային որպես հայհոյել և այլն:

Տեսնում ես, Ճանճուր Իվանիչը ժամի մեջ կանգնած է յուր սովորական տեղում (իհարկե, ամենապատվավոր տեղում)։ Նրա հաստ շրթունքները շարժվում են, կարծես թե կարդում է աղոթքի նման մի բան: Թեև նա գրավոր աղոթքների չգիտե, բայց յուր սովորական լեզվով նա չի դադարում յուր ջերմ խնդիրները վեր ուղղել դեպի հավիտենական աթոռը: Եթե մինը ականջ դնելու լիներ նրա աղոթքներին, անշուշտ լսելու էր այսպիսի խոսքեր. «Տեր աստուծ, քո հոգուն մատաղ, դու նամարդի

Ջոյթաշ շանիս, իմ առուստուրին խեր ու բարաքաթ տաս, իմ գործքերին աջոցութին տաս: Տեր աստուծ, քու հոգուն մատաղ, ազատիր ինձ օրվա շառճմեն, հարենի բախիլեմեն, սատանի շարեմեն: Տեր աստուծ, քու հոգուն մատաղ, իմ գուշմնիրս փշացրու, ով որ իմ վրա վատ կուխոսն, նրա չեղուն պապանձեցրու, ով որ իմ վնասին չալիշ գուքա, նրա տունը քանդեն ու էնպես էլ Կունձու աղի ու Ճուլուր Թաթուրի աչքերը հանեն, նրանց տունը բրիշակ արա իրանց գլխին, վուրթիբը շար հրեշտակով սպանեն. նրանք ինձ շատ օյին էկան փողրաթում: Տեր աստուծ, փառք քու ողորմութենին, դու ինձ շատ ես ալիւ, վուր ոչ մեկին արժանի չիմ, մագրամ դու իմ ջանին սաղութին տու, իմ կինքը երկար արա, վուր էլի Կաշ զադիմ, բալքա Միրզոյի աղին հասնիմ: Տեր աստուծ, իմ երեխերքս պահեն, նրանց խելք սորվեցրու, վուր քիզ օրհնող ըլիմ: Տեր աստուծ, իմ մամա Թհանեսի, իմ պապ Մուլալուրի, իմ գեղի Փեփեկոյի հոգիներն լուս դարձրու: Հետս կցում էր տերունական աղովբը՝ «Հայր միր, վուր երգին, առջը եղիցի անուն քու, եղիցի կամ քո, վուր պես զի երգին. հաց մեզ զանապաղօր տուր միզ ախօր, թուզ միզ զարարտս միզ պարտապանաց, է մի տանիլ ըզմիզ ի շարեն, միզ ի փորձութին, զի քոյի արքայութին ե գորութին, փառք ամիգեներից ամիգենաց. ամեն»:

Միով բանիվ, նրա աղոթքների մեջ կային և՛ օրհնություն, և՛ անեծք, և՛ հայհոյանք, և՛ ամենայն ինչ...

Ճանճուր Իվանիշը հասարակության կարգերի, կանոնների, սովորությունների մեջ ուներ յուր փոքրիկ քաղաքավարությունները: Նա, շնաչեղով յուր մարմնի անհամեմատ հաստությունը, թեքուն եղեգնի նման ծավալում էր ամեն մի մարդու առջև՝ թե՛ հարստի, թե՛ աղքատի, մանավանդ աստիճանավորի: Նա գիտեր օրվա ամեն մի պահուն ո՞րպես պետք է ողջունել հանդիպողին: Նա գիտեր, որ տոավտյան պետք է ասել «բարի լուս», կեսօրին՝ «բարե», երեկոյան պահուն՝ «բարի իրիգուն». երբ մովը պատում է աշխարհը՝ «բարի գիշեր»: Նա գիտեր, երբ հանդիպում ես միևնույն, որ դրժում էր, պետք է ասել «բարի աջողում», կամ թինը, որ վաճառում էր՝ ասել «աստված խեր տա»: Նա գիտեր, որ տերթերին ասում են՝ «օրհնյա, տեր», բայց վարդապետին և եպիսկոպոսին թ՛նջ պետք է ասել, այդ շգիտեր, որովհետև յուր կյանքում դրանց հետ գործ չէր ունեցել:

Ճանճուր Իվանիշը ճշտությամբ կատարում էր յուր երկրում ընդունած քաղաքավարությունների և այլ կանոնները: Զորօրինակ՝ մինը փոքր-աստի միջոցին ասել նրան՝ «առողջութիւն», մինը, որ դառնում էր ուխտաւանդից, հանդիպածին պես ասել՝ «ողորմած կենա», ինքը հարան-

չեւու միջոցին երեսը խաշակներում էր, որ սատանաներ կամ շար ֆիթ բերանից շմոնեն յուր փորը: Եվ փողոցում, երբ հանդիպում էր մեռելի հուղարկավորության, գոհկը առնելով կանգնում էր, մինչև անց էին կացնում հանգուցյալը: Ինքը ևս՝ «աստուծ քու մեղքերին թողութին տա» ասելով՝ շարունակում էր յուր ճանապարհը:

Ծանձուր Իվանիչը հայերեն ամենեկին կարգալ-գրել չգիտեր և ո՛չ հարգում էր դրա հարկավորությունը, որովհետև յուր փոքրիշատե վրացերեն գայրությունը, որով գրում էր յուր դավթարները, բավական էր նրան. դրանով նա, հայոց պատմության ոճով՝ յուր էջը ցեխից հանում էր:

Ծանձուր Իվանիչը, շնայելով յուր հասարակության, նրա մեջ բազմահանճար գիտությունը, համարյա ոչինչ տեղեկություն չունեի յուր ազգային պատմությունից և հայերի կյանքից: Նա չգիտեր, թե ինչո՞ւ ինքը կոչվում է հայ, ուսկի՞ց էր յուր ծագումը, ո՞ւր է նրա հայրենիքը, ունեցե՞լ էին արդյոք հայերը մի ժամանակ անկախ տերություն, և ի՞նչ եղավ հայերի անկման և խղճության պատճառը, և ի՞նչ միջոցներով պետք է ուղղել նրա դրությունը. Ծանձուր Իվանիչը այդ մտածողությանց մեջ բոլորովին անզգա էր, և յուր կյանքում երբեք ուշադրություն չէր դարձրած, յուր կարծիքով, այդպիսի սնոտի հարցերի վրա:

Նա, բացի մի քանի առասպելաբանական սովանդություններից, ուրիշ իրողության տեղեկություններ չունեի: Միայն փոքրիշատե համոզված էր, որ հայի հավատը լավ հավատ է նրանով, որ Լուսավորիչը խոր վիրապում օձերի և գազանների մեջ կենդանի մնաց, «Մրթափին» խոզությունից մարդ շինեց և հայոց կրոնի հիմքը դրավ: Այլ և նա գիտեր, որ հայի մեռունը առանց կրակի է եփվում, և Երուսաղեմ, հայոց տաճարում, սուրբ Հարության օրը, ամեն տարի լույս է իջնում երկնքից: Բայց գնալ այդ լույսը տեսնել և մահտեսի դառնալու ամենեկին ցանկություն չունեի, մին որ՝ ծախսից փախչում էր, մին էլ՝ լսած էր, որ Երուսաղեմում մի աղբյուր կա, որի ջուրը մահտեսիքը խմածին պես գժվում են, այդ պատճառով նրանք սարսաղենք են լինում...

Այդ բոլոր մեր հիշածները Ծանձուր Իվանիչի համար երկրորդական բաներ էին, որոնք նա, այլևայլ հանգամանքներից ստիպված, մտածում էր և գործում: Իսկ այն իրողությունը, որի վրա նա հիմնել էր յուր բոլոր մտավոր և հոգեկան ուժը, որ նա համարում էր յուր կյանքի միակ նպատակը՝ էր փողը: Փողը, ասում էր նա, կույրին աչք է տալիս, կաղին՝ հոտք, փողը գժին խելք է տալիս, երկշտին՝ սիրտ, փողը տկարին ուժ է տալիս, գերին՝ ուղատություն, փողը սովածին հաց է տալիս, մեռչալին՝ կյանք. ուրիշ ի՞նչ հրաշքներ չէ գործում փողը... Այդ պատճառ-

ռով Ճանճուր Իվանիչը աստվածությունը երկու էր բաժանում. երկնքի աստվածը, ասում էր, Քրիստոսն է, բայց երկրի աստվածը Վռալն է։ Նրա համար պետք է ապրել, նրան ամենայն հարգությամբ պետք է պաշտել, որովհետև առանց փողի մարդը զրկվում է մարդ լինելուց...

Ճանճուր Իվանիչի այդ ասացվածների մեջ կա փոքրիշատի ճշմարտություն։ Բայց թե մինչև ո՞րտեղ սխալ էր նրա կարծիքը փողի մասին, այդ թողնում ենք ընթերցողին ինքնին հարցասիրել, միայն մենք կավելացնենք մի քանի խոսք, թե արդար շահասիրությունը երբեք պարսավելի չէ, մեր աչքի առաջ ունենալով այն իրողությունը, որ աղքատի վիճակը խիստ սարսափելի է, և փողը առաջին դերն է խաղում մեր կյանքի մեջ...

Գ.

Տիկին Բարբարեն, այսպես էր Ճանճուր Իվանիչի կնոջ անունը, թե յուր մարմնի կազմվածքով և թե բարոյական, մտավոր կողմերով ձեացնում էր բոլորովին ընդդիմադիր ծայրը յուր ամուսնու հետ, որին արդեն ծանոթ է մեր ընթերցողը։ Նա էր՝ մոտ քառասունամյա մի կինարմատ, բարձր և ուղիղ հասակով, լիքը և առողջ մարմնով։ Նրա դեմքի գծագրությունն ախորժելի էր և կանոնավոր։ Նրա մանկական գարունքի գեղեցկությունը տակավին թողել էր տիկնոջ փափուկ թշերի վրա փոքրինչ գունատված վարդագույն կարմիրը, բայց սևորակ աչքերը դեռ չէին կորուսած իրանց նախկին փայլողությունը։ Նրա դիսակը՝ տակավին սև սաթի պես սև, նրանց մեջ անգույն ժամանակը արծաթաջրել էր հաղիվ նշմարելի մի քանի մազեր։

Նա հագնված էր բավական մաքուր և պատշաճալոր կերպով։ Նրա գլխի սև թավշյա ծաղկադարձ քառակուսի, քողարկված նուրբ շղարշով և կապած եռանկյունի ծալվածո ատլասյա թաշկինակով, բավական վայելչացնում էր նրա բոլորակ դեմքը։ Ոտից ցզլուխ նրա հագուստը համեստ մուգ գույնի էր։ Մի այլ գույն նրա հագուստի մեջ բարակ մետաքսեղեն գոտին էր և գլխի զարդարանքը։ Նրա կիսահվրուպական և կիսաասիական տարազները, այնպես նուրբ ճաշակով հարմարված միմյանց, շնորհալի կերպով վայելչացնում էին տիկնոջ տարիքով հասունացած իրանը։

Որպես ասացինք, յուր ամուսնուն բոլորովին հակառակ բնավորություն ունեւր տիկին Բարբարեն։ Նա թեև Ճանճուր Իվանիչի նման սնահավատ էր և բոբիկ ոտքով մինչև Թեյեբ համբուռելու էր գնում, թուրքի մորթած չէր սւտում, պասին մեղրով էր թեյ խմում, յուր վաճակները

հիվանդացածին պես դիմում էր հմայող և աղորձող պառավներին, երազներին, մարմնախաղերին, կախարդության հավատում էր, բայց տնտեսական կառավարության, ապրուստի և կյանքի ճոխության մեջ նա ավելի բարեկյաց և առատաձեռն էր, քան՝ յուր ամուսինը:

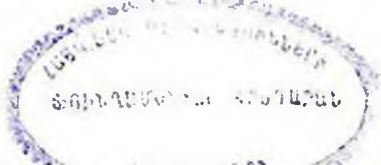
Տիկին Բարբարեն մեծատան դուստր էր: Նա յուր տասնևութ տարեկան հասակում ամուսնացավ արդեն երեսունհինգամյա Ճանճուր Իվանիչի հետ: Նրանց պսակը չէր կապված սիրո լծորդությամբ: Բայց նրա ծնողները՝ ցանկանալով ունենալ Ճանճուր Իվանիչի նման, իրանց կարծիքով, վաստակավոր և քաղաքագետ անձը փեսա, գեղեցիկ Բարբարեին ձգեցին այն վայրենի զաղանի ճանկերի մեջ, որին երբեք չկարողացավ սիրել:

Նրանց առաջին զավակները ծաղիկը տարավ: Բայց աստված դարձյալ պարզեց նրանց երեք աղջիկ և մի տղա: Աղջիկներից մինը՝ օրիորդ Սոֆին էր՝ տասնևութ տարեկան, մյուսը՝ կիզան, տասն տարեկան, երրորդը՝ Նլենան, ութն տարեկան: Իսկ արու զավակը, օրիորդ Սոֆիից փոքրն էր, Գրիգոր անունով, տասնվեց տարեկան:

Նրանց զավակներից ո՛չ մեկը նմանություն չունեւ Ճանճուր Իվանիչին. նրանց ամեն մինը որոշ գույն և կազմվածք ուներ: Օրիորդ Սոֆին կրում էր յուր մոր գեղեցկությունը և նրա մարմնի քնքշությունը: Կիզան մի գորշ սևիկ աղջիկ էր, ցամաք, մեղամաղձական դեմքով, թուխ, փայլուն աչքերով, դանդաղահեր գիսակով: Նլենան՝ ձյունի պես սպիտակ դեմքով, շիկահեր և երկնագույն կապույտ աչքերով: Իսկ Գրիգորը հիվանդոտ մի պատանի էր, տկար կազմվածքով, շագանակագույն մաղերով, գունատ դեմքով և նվաղած, սևորակ աչքերով: Այդ բազմազանությունը նրանց զավակների մեջ առիթ էր տալիս զարմանալ, թե ինչո՞ւ Ճանճուր Իվանիչի նման Գողիաթից հառաջ եկավ այդպիսի մանրիկ սերունդ: Բայց ո՞վ դիտեր բնության զաղտնիքները: Մինչև այսօր էլ այդ հարցը մնացել է անլուծելի, թե ինչո՞ւ զավակները ըստ մեծի մասին չեն նմանում իրանց հորը:

Ճանճուր Իվանիչի զավակներից ո՛չ մինը չգիտեր յուր ազգային լեզուն: Նրանց ընտանեկան խոսակցությունը վրացերեն էր: Թեև Ճանճուր Իվանիչը և յուր կինը գիտեին փոքրիշատե կաղ ու կոտոր հայերեն, բայց այն ևս խմորված վրացի և թուրքի, ռուսի և այլազգի բառերով:

Նրանք այդ մասին բոլորովին անսիրտ էին, թե ամեն մի անհատը պետք է յուր ազգային լեզուն գիտենա, սիրե նրա գրականությունը և կրոնական ու մտավոր ավանդությունները: Այդ պատճառով նրանք ոչ միայն հոգ չէին տանում իրանց զավակներին հայերեն ուսուցանել, այլ,

ցաւալի է ասել, արդեւում էին ես, մտածելով, որ հայոց լեզուն մի անպիտան լեզու է, և այդ լեզվով խոսելն ամոթ և նախատինք էր բերում մարդուն, որովհետեւ զոկերին, դարաբաղցիներին, երեանցիներին, շանճրագներին և կոռներին միայն ներելի էր խոսել հայերեն, որոնք, ծանճուր Իվանիչի կարծիքով, ստոր և կեղտոտ մարդիկ էին: Այդ պատճառով ես նախատինք էր համարում մի այդպիսի մռայլոտ խոժանի բարբառով պղծել յուր վաժակների լեզուն, որոնք ո՛չ կոտ էին և ո՛չ՝ շանճրագ, այլ՝ «Թիֆլիսի պատվավոր քաղաքացու» վաժակներ:

Ծանճուր Իվանիչի գերդաստանի թվումն էին՝ Քիտես խմերկ ծառան, բարձրահասակ մի առողջ տղամարդ, զորեղ կազմվածքով, վայրենի դեմքով, գալլի աչքերի նման վառվռուն աչքերով, խճճված թանձր մաշկերով, և Թինա անունով օս աղախինը, նույնպէս առողջ, հաստիկ, ուռած թշերով, ոչխարի հեզ աչքերով և վայրենի եղջերուի միամիտ և խոնարհ սրտով: Թինային Ծանճուր Իվանիչը բերավ Կովկասի լեռներից, երբ գնացել էր այնտեղ բուրդ գնելու, փոքրիկ Գրիգորիի համար ստնտու, ամսակաճ երեք ուրբի վարձով և խոստանալով ամեն տարի մի ձեռք հալալ տալ յուր կնոջ մաշված հագուստներից: Բայց հալանելով լեռնաբնակ կնոջ հավատարիմ ծառայութունը, Ծանճուր Իվանիչը շկամեցավ բաց թռչնել նրան, այլ բռնավորելով նրա մարդուն՝ Մերեթելիին, հիսուն ուրբի պարտքով, խղճալի լեռնաբնակի կինը կապվեցավ անխղճի շղթաներով պարտատիրոջ տան հետ. նա ստիպված էր այնուհետեւ ծառայել այդ անտանելի գումարի տոկոսի փոխարեն միայն: Երկար տարիներ ողորմելի Թինան ախ ու վախով հիշում էր յուր հայրենիքի ձյունադարձ սարերը, կանաչադարձ հովիտները և մուժ մառախլապատ անտառները, բայց ես մի անգամ ևս չկարողացավ տեսնել նրանց, քանի որ ճակատադրական պարտքը ճնշում էր նրանց: Նրա ամուսինը տարեկն մի քանի անգամ գալիս էր յուր կնոջ տեսության, բայց ես երբեք չէր երևում նրա տիրոջ տան մեջ բոլորովին դատարկաձեռն, այլ ամեն անգամ բերում էր յուր հետ ընծաներ իրանց սարի բերքերից, որպիսիք են՝ թթու զկեռ, չորացրած հոն և երբեմն մի հնդկահալ: Իսկ Ծանճուր Իվանիչը նույնպէս առատաձեռնությամբ արձակում էր յուր հյուրը՝ գնելով նրա համար երկու արասանոց մի զույգ տրեխ հին ուսմբի կաշիից և տալով նրան յուր մաշված շապիկները կամ արխալուղը, եթե ամբողջ տասնյակ տարիներ միջոցում դժբախտաբար վիճակվում էր նրանց մաշվել և թղթի գործարանի նյութ դառնալ:

Տունը, որի մեջ բնակվում էին Հացի-Գեղեկը, Բեկ հին էր, բայց բավական ամուր և հսկակապ շինութուն էր՝ երեք հարկով: Ծանճուր

Ի վանիչը ինքը չէր շինել նրան, բայց համարյա կես գնով առել էր աճուր-
գում (սուրգում): Նորա վերին և միջին հարկերը վարձով էին տված,
իսկ ներքին հարկի միայն կեսը վարձով կենողներ էին:

Սենյակները, որ բնարել էին Հացի-Գելներ իրանց կացության հա-
մար, գուրկ էին ամենայն շքեղությունից: Լուսամուտները նեղ, ապակիի
փոխարեն լիցքով կալած, պատերը պատած հասարակ թղթով, հատակի
տախտակամածը մաշված, զոները գույնից զրկված, պատուհանները
կոտրատված, ձևացնում էին սրպես մթին և խոնավ գերեզմաններ: Եվրո-
պական կահ-կարասիք չկային այնտեղ: Վրաց թախտը, նրա վրա ձգած
մի քանի թերմաշ գորգեր և կարպետներ, անկյունում փռված պատած
սուրբ Աստվածածնի պատկերը կացուցանում էին բոլոր վարդարանքը
այդ տխուր ու մռայլոտ բնակարանի: Ավելացնելով դրանց հետ և մի
հատ դայրա և զիլլիլլիստոն³, որ խնամքով քարշ էին արված հյուրանոցի
պատից, որոնք Լիզան և Նեհան, իշուցանելով իրանց նվիրական տեղից,
կյուրակե օրերը ածում էին, լեզվինկա էին խաղում, մի փոքր կենդա-
նացնելով իրանց տխուր մեղաճաղձական բնակարանի գերեզմանական
լուսթյունը:

Ճանճուր Իվանիչը, որպես հասարակորեն առում են, «փողոցի
մարդ էր»։ Նա ավելի ուշադրություն չէր դարձնում յուր տան տնտեսա-
կան կառավարության վրա, այլ, սովորաբար, ամեն առավոտ վաղ զարթ-
նում էր, մինչդեռ նրա բնտանիքը ընած էին, շատ անգամ առանց լեշ
խմելու, երեսը խաշակիքելով, տանից դուրս էր գալիս և դիմում էր
բազար: Նա գտնում էր յուր գործակատարներին յուր խանութը բաց
արած և ամենայն ինչ կարգին դրած. նրանց հարկավոր պատվերները
տալուց հետո ինքը դուրս էր գալիս փողոց, ամեն մի հանդիպող մար-
դուն զրուխ էր տալիս, մի փոքր ծիծաղում էր, կեղծավորում էր, շախու-
շուխ էր անում. «Ի՜նչ իմ անգին բարեկամս ես» ասելով հեռանում էր,
յուր մտքի մեջ կրկնելով՝ «հե՛, շուն շան սրդի» և այլ հաշհոյանքներ դեպի
«անգին բարեկամը»: Այնուհետև նա գնում էր դեպի մեյդանը, մանրա-
մասնաբար հարցնում էր ալլուրի, սոխի, մոթալի և ցոցխալի դները, և
եթե գտնում էր մի խեղճ թարաքամա կամ վրացի, ուտելու ապրանքը
ձեռքին շվար մնացած, ամբողջ ժամեր նրա հետ բազար էր անում, մին-
չև, դանազան հույսեր տալով, խաբում էր այն միամտին և, խղճալու
ապրանքն համարյա կես գնով գնելով, մշակի շալակն էր տալիս և տուն
ուղարկում: Իսկ թե չէին պատահում նրան այդպիսի որսեր, «է՛հ, սով
է նզեկ» ասելով ունքերը կիտում էր և հուսահատությամբ հեռանում մեյ-
դանից:

Ճրագլառոցին Ճանճուր Իվանիչը տուն էր դառնում յուր սովորական թիված և խոժոռած ռեսուլ. թեյի մեքենան սպասում էր նրան թախտի վրա: Նա առանց բարի իրիզուն ասելու կամ մինի հետ խոսելու՝ նստում էր: Սարսափելի էր նրա դրուկյունը, երբ նկատում էր տան մեջ յուր կամքին ընդդեմ փոքրիշատե լավ կամ վատ փոփոխություն. օրինակի համար՝ եթե թեյը սովորական չափից շատ էին դրած և թունդ էր, կամ մի ճրագի փոխարեն վառվում էր երկուսը, և կամ մանղալի մեջ ածուխներն ավելի շատ էին դրած, և այլ այդպիսիք: Նա, արջի նման կատաղելով, սկսում էր մրթմրթալ, և աղախնին ու ծառային կուշտ սըրտով հայհոյելուց և յուր կնոջ ու զավակների ուրախությունը խռովելուց հետո նրանց թեյըմպությունը զահեռումաւ էր շինում. և շատ անգամ յուր սրտի զայրույթը թափելով շան կամ կատվի վրա, նրանց գլխին մի քանի գավաղանի զարկ հասցնելով, թողնում էր խղճալի անասունները ցավալի կերպով կաղկանձելիս, և առանց յուր թեյի գավաթը խմելու՝ մրթմրթալով դուրս էր գալիս տանից և դիմում դեպի կուր, այնտեղ վաճառականների հետ տեսնելու համար, և առևտուրից կամ կապալներից լուր լսել, մինի հաջողության վրա տրտմել, մյուսի անաջողության վրա ուրախանալ, և մի կոպեկով նարդի խաղ անել ու ժամանակ անցկացնել:

Արդարև, Ճանճուր Իվանիչը յուր տանից դուրս, հասարակության մեջ խոնարհ էր որպես ավանակ, երկչոտ էր որպես նապաստակ, կեղծավոր և շողոքորթ էր որպես կատու, և շողոմիչ, քծնվող էր որպես շուն, իսկ յուր ընտանեկան շրջանում կատաղի էր որպես արջ: Ճշմարիտ, այդպիսի մարդիկ, որ դրսում գետին են լիզում, ամենի առջև ստրկաբար թեքվում են, ծալվում են, բայց դառնում են բռնակալը իրանց խեղճ ընտանիքի: Նրանք մի այլ առարկա չեն գտնում՝ նրա վրա դործ դնելու իրանց վայրենի ուժը և մաքի ցնորքը, քան իրանց տկար կենակիցը՝ խեղճ ամուսինը, և իրանց գերդաստանի մյուս անդամները, որոնք ստիպված են ստրկաբար հպատակել նրա կամքին: Բայց տիկին Բարբարեն գիտեր յուր ամուսնու բնավորության բոլոր թույլ կողմերը. նա միշտ նկատած էր, որ նրա բարկության ժամանակ որքան լռես, նա կբորբոքի, իսկ երբ որ խստություն մը պատասխանեցիր, նա արգեն ընդունում է յուր սովորական խոնարհ և կեղծավոր կերպարանքը: Այդ պատճառով տիկին Բարբարեն, ուշադրություն չդարձնելով յուր ամուսնու խստասրտությանը, շատ անգամ կարողանում էր գործադրել յուր իշխանությունը և կամքը

տնտեսական և ընտանեկան պիտույքների և հարաբերությունների մեջ, թեև դրա համար նա ստիպված էր վարել մի անխղելի պատերազմ Ճանճուր Իվանիչի կամքի դեմ:

Դ.

Բայց մի գիշեր, ուսկից սկսվում է մեր վեպը, Հացի-Գեղենց տան մեջ տեսանելի էր արտաքին կարգի փոփոխություններ: Կարծես թե նրանք պատրաստվել էին հարսանիքի կամ թե սպասում էին ընդունել մի պատվավոր հյուր: Այդ պատճառով սենյակները լուսավորված էին սովորականից ավելի ճրագներով, հատակի տախտակամածը մաքուր լվացված էր, զորգերը, որ ամբողջ տարին ծալված, մառանում դրված էին և բացվում էին միմիայն տոն օրերը, այսօր սփռած էին: Լիզան, Ելենան, Գրիգորը, Քիտեսը և Թինան մաքուր հագնված էին, մի քանի հյուրեր՝ իրանց դրացի աղջիկներից, կնիկներից և մերձավոր ազգականներից թռչում էին այս կողմ և այն կողմ: Միով բանիլ, ամենուրեք տեսանելի էին ուրախ գեմքեր և լսելի էին ծիծաղի ձայներ, որ մի օտարոտի երևույթ էր այն թախծալի բնակարանի մեջ: Բայց միևնույն անփոփոխ այն տան առարկաներից մնացել էր Ճանճուր Իվանիչի տրտում և մռայլոտ ուխը, որին կյանքի բոլոր ուրախալի հանդեսները ազատել կարող չէին:

Այո՛, Հացի-Գեղենք պատրաստվել էին ընդունել օրիորդ Սոֆիին, որ ավարտելով յուր ուսումը տեղային գլխավոր իգական դպրոցում, այն օրը վարժարանի կյանքից փոխվում էր դեպի յուր ծնողների ընտանեկան կյանքը:

Տիկին Բարբարեն ինքն էր գնացել օրիորդ Սոֆիին բերելու պանսիոնից:

Ճանճուր Իվանիչը յուր սենյակում նստած մի մարդու հետ խաղում էին նարդի:

Այդ մարդը կոչվում էր Սամիլ Պետրովիչ Թաթուխով:

Այդ պարոնը կլինի քառասունհինգ տարեկան՝ բարձր և լիքը հասակով, ալեխառն մազերով և հնամաշ հագուստով: Նրա բոլոր շարժվածքի և խոսակցության մեջ նկատելի էր կեղծավորի խորամանկ ձևերը: Արդարև, Թաթուխովը հայտնի էր որպես նույն քաղաքի շարախնդաց բամբաստողներից մեկը: Նա բոլորովին անգործ և պորտաբույծ մարդ էր, և որպես այն քաղաքի հասարակության կենդանի օրագիր, առավոտից

մինչև դիշերը զանազան լուրեր ման ածելով, նա պատրաստ էր ամեն ծակ մանել, ուսկից՝ ճաշի, խնջույքի, հարսանիքի և մեռելի հոգեհացի հոտ էր փչում:

Քայց նույն դիշեր Սամիլ Պետրովիչը, չգտնելով մի յուզալի տեղ, ուր ընթրիքը խիստ ճոխ լիներ և սեղանը՝ առատ, և նկատելով Ճանճուր Իվանիչի լուսամուտներից ճրագների վառվիլը, այդ անսովոր երևույթն առիթ տվավ նրան մտնել այնտեղ: Եվ նա շտապովեցավ յուր կարծիքի մեջ, երբ այն նշանավոր ժլատի տան մեջ գտավ մի օտարոտի հանդես, որ կարող էր ծառայել նրա փորին:

— Լսիլ ե՞ս նուր խաբար, Ճանճուր Իվանիչ,— ասաց Քաթուխովը նարգիլի դարը ձգելով,— ասում ին Պրուսը Փռանցուլի հիտ կռվում է, ու Փռանցուլեմեն մի բանի քաղաք է առի:

— Ռո՛ւսը,— հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը, չղաղարկելով խաղալուց:

— Զէ, Պրուսը,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը:

Ճանճուր Իվանիչը, ծանոթ չլինելով այդ օտարոտի անվան հետ, կրկնեց յուր հարցը.

— Պրուսը ո՞վ է:

— Նա էլ մի թագավոր է Եվրոպումը,— պատասխանեց Սամիլ Փետրովիչը քաղաքագետ մարդու ոճով:

— Է՛հ, թող մեկզմեկու միս ուտին, ի՞նչ միր բանն է թագավոր-նեքու վրա խոսիլը,— ասավ սառնությամբ Ճանճուր Իվանիչը և հորանջեց՝ յուր վիզը քորելով:

— Գազեթներում գրած էր, վուր Սեղանի մոտ մինձ կռիվ է էլի, Նապոլեոնին գերի ին տարի հարյուր օխտանասունհինգ հազար սաղաթով,— ավելացրեց Սամիլ Պետրովիչը:

Ճանճուր Իվանիչը, բոլորովին անկարեկից բացատրություն տալով յուր գեմքին՝ խոսեց.

— Ախար սառանի մոտ ի՞նչ գործք ուներ Նապոլեոնը, վուր գերի էր նսգնում. է՛հ, ի՞նչ կուզի անին, քիսեմես ի՞նչ է գնում: Դուն միր քաղկի բանն ասա՛, Սամիլ Պետրովիչ:

Արդարեւ, եթե բոլոր աշխարհը բանդվելու լիներ, Ճանճուր Իվանիչին փուլթ չէր, միայն նրա կողեկին վնաս չլիներ: Եվ Սամիլ Պետրովիչը, նկատելով որ նա ամենեկին համակրություն ցույց չտվավ յուր քաղաքական լուրերին, խոսքը փոխեց, ասելով.

— Էս էլ քեզ քաղկի թաղա խաբար, լսի՞լ իս, Խաշուտովի տղեն, ասում ին, փողրաթներում դարար է արի, ու էգուց տները տորդով ծախում են:

— Էդ լա՞վ խաբար է...— կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը՝ դադարելով խաղալուց, և նույն րոպեում ուրախության նման մի բան փայլեցավ նրա մեռած դեմքի վրա:

— Քանի՞ է նրա խաղնի պարտքը:

— Քառասուն հազար մանեթ:

— Էդ լա՞վ է...— կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը խորին ոգևորությամբ:

— Ամա քառասուն հազար մանեթն էլ շատ փուլ է, է՞, — պատասխանեց բամբասողը գլուխը շարժելով:

— Հոգին դուրս գա, — նրա խոսքը կտրեց Ճանճուր Իվանիչը, — նա շատ իրատաժի էր, ու վտան էլ իր լճեքի գորա չէր ձգում...

Ի՞նչ նա մի քանի վայրկյան մտածության գնաց:

Մեկ հայտնի է, որ Ճանճուր Իվանիչի այդ լուռությունը որևիցե ցավակցության զգացմունք չէր դեպի խղճալի խաշուտողի տղան, որի որդիքը քանի օրից հետո պիտի զրկվեին հացից, այլ, ընդհակառակն, այդ մի խորին հոգեզմայլության վրդովմունք էր, որ պատճառեց նրա սրտում բամբասողի անակնկալ ավետիքը: Որովհետև ոչինչ լուր Ճանճուր Իվանիչին աչքան չէր ուրախացնում, որպես մի բռնաբեր լուր որևիցե դժբախտի, երբ նա անաջողության էր հանդիպում: Այդ նրա միակ բաղձալի ցանկությունն էր, երբ նրա համավիճակ կամ իրանից բարձրատիճան անձինք, ևնթարկվելով զանազան վնասների, խոնարհվեին, և ինքն գերիվերո գասվեր նրանց ավերման փլատակների վրա: Այդպիսի ցանկություններ ունեցողներն աչքան շատ են, որ Ճանճուր Իվանիչը ձևացնում է նրանց բավական բարեխիղճ ներկայացուցիչը:

Գոհ լինելով յուր լսած լուրից, Ճանճուր Իվանիչը հրամայեց Քիտե-սուն շուտով պունշ մատուցանել բամբասողին և ապա հարցրեց.

— Էլ ի՞նչ կա:

Բամբասողը, նկատելով յուր հաղորդած լուրի ուրախալի ընդունելությունը և լսելով պունշի անունը, ավելի ոգևորվելով հաղորդեց յուր խոսակցին մի նոր ավետիք ևս.

— Էլ ի՞նչ գուցիս, Ճանճուր Իվանիչ, ետիրոջի տղի դուքանն էլ էսօր փեշատեցին, օխաը հազար թումանով կուտր է ննգի:

— Շատ լավ էլ ին արի, նրա հերն անիծած, — պատասխանեց մի փոքր բարկանալով Ճանճուր Իվանիչը. — նա էլ իր շլումը չէր կենում: Դրա հորը ևս տեհիլ իմ հինգ կոպեկով Շեյթան փողոցեմեն ալուրի մեշեքը ինչկլի վերա կու տաներ. ամա տղեն, կոսիս, թավադ էր քլի, վուտ-նեքը կուտրվիլ է՞ր, վուր կառեթ էր պահում, դրոշկով էր ման գալի... Էնկա համար պրլյանտե քորոց ու օսկե ցեպոչկա էր շինիլ տվի. ինքն էլ

մի նալ շլինքին քաշ տալու համա հաղարհերով մանիթներ մսխից...

— Էնենց մարդու վիրշն էլ էհենց կուլի,— կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը.— հորեա էջքերթողի տղեն, մինք ամենքս տեհիլ ինք, հերը ծխում, մխում սիւլցած մե փոնշի էր, հիմի տղեն դրոշկով է ման գալի ու բաբորի վորոտնիկ ունե... հա՛, քու գլխի պատուվիլը գիտենա... էգուց քու վիրշն էլ կուտեհնինք, եփոր վուր քու բարաբանն էլ կոծին:

Ճանճուր Իվանիչը, չկամենալով տեղիք տալ բամբասողին կարծել իրան մի շարախնդաց մարդ, փոխեց խոսքը, տալով յուր մտածությանը ավելի մարդասիրական կերպարանք:

— Էս ժուկումս,— ասաց նա,— դիփունանքն էլ էհենց ին դառի, Սամիլ Պետրովիչ, շանվուրդութինը սորվիլ ին. ով վուր քիսումը մի քանի շահի փուղ է տեհնում, գժվում է ու էնդումեն դենը գցում է դինը անխիլ-անխիլ, դես ու դեն մսխիլը, իժում եփոր տեհնում է, վուր օխտեմենն չէ կանացի գա, ուրիշ սատանութին է մոգոնում, ան կուտը է ննգնում, խալխի փուղիքն ուտում, ան թե չէ Մոսկովմեն, դես ու դենեմեն հաղարհիքով փուղ է տակն անում, իժում թումնին երկու աբասի փուղ տալի իր պարտքատերերուն: Աբա մե ասա՛ դուն էն խիղճ փուղատերիքը մեղքը չի՞ն, ախար ինչի՞ իրանց չափով չին ժած գալի, վուր վիրշը խաբաբ չըլին, իրանց նամուսը պահին ու վիրշը բիաբուռ չըլին:

— Մե խոսքով, շատ դուրթ իք հրամայում, աղա,— կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը, խորին համակրություն ցույց տալով.— դրուստ է, կուտը ննգնողներմեն շատիրը սատանութին են բանեցնում. Լաբլաբու տղեն էհենց շարա՛վ, վուր հիմի ջուխտ տան տեր է դառի ու փողոցումը էն ղադա դուքնիր ունե, էս վո՞րդանցեմեն է, դիփ խալխի փուղը չէ՞:

Այս միջոցին Քիտեսը մատուցարանի վրա բերավ երկու մեծ բաժակ պունշ, մինը ընդունեց Ճանճուր Իվանիչը, մյուսը՝ Սամիլ Պետրովիչը: Մի փոքր տաքացնելով իրանց ուղեղը ոգելից ըմպելիքով, նրանք կցեցին իրանց բամբասանքի թելը:

— Գիտի՞ս ինչեմեն է ըլում էտունք, Սամիլ Պետրովիչ,— խոսեց Ճանճուր Իվանիչը գործազատ մարդու եղանակով,— դիփ էլ հիմիկվան դատաստանատներու միղն է: Էս միրոյի սուղն էլ վուր լուս ննգավ, խալխի տունը ջլիղդան քանգվեցավ: Մինք ուրախանում էինք, թե հին պոլիցերեմեն պրծանք, ամա էլի նրանց աղբաթը խեր ըլի: Ախար էդ ի՞նչ օրենք է, քու փուղը աչքիդ առաջ ուտում ին, չիս կանացի վուչինշ անի: Ուրեմն վուր փուղդ իս ուղում, էն սհաթն սուղի դուռ է շանց տալի. գնում իս, գանգատ իս անում, տարի ին քաշիլ տալի. դիփունանքն էլ ղակոնը լավ ին սորվի... է՛ս միրոյի սուղ, է՛ս օկրոժնի սուղ, է՛ս պալատ, է՛ս սենատ,

էլ ո՞վ է իմանում ուրիշ ինչ զահրումաւ... Տարիներով հենց գնում իս, գալիս իս, փող է վուր գջլում ին... կինքդ մաշում ին, ինչկլի մե իսպոլնի լիստ իս ձեռդ գցում: Ուրախանում իս, թե փող սաղացրի: Հա՛, քո հորն օղորմի, լավ սաղացրի... էնդունն դենը ասում ին՝ դե՛, դու տեղը շանց տո՛ւ, մինք առնինք: Տո՛, անաստուծնիր, ես վո՛ւրդանցեմեն շանց տամ էդ շանորդի պարտականը, դանա էն զադա տուտուց է՛ր, վուր էս քանի տարումը, հուզրումը մե իմքին թողիլ է՛ր: Նա իր էլած-չէլածն առաջուց թաքցրիլ է, մոլքը կնկա վրա հաստատիլ տվի, դուքանը ուրիշի անումով է գրիլ տվի, իրան նրա փոքաշիկ է շինի. հիմի ի՞նչ է մնացի, վուր ես շանց տամ: Գնում իս տունը վիր գրում. երկու կոտրած սկամի, մե հին ստոլ ու մե քանի ալին-օյին բանիր իս գտնում: Էստունք էլ տանում իս Թամամշովի քարվանսարի առաջ տորգ իս անում, պրիսթավի փողն չէ դուրս բերում: Թե պարտականն էլ ծիր է, ան թե մի քանի լակտոնիր ունե, բիրթումն էլ չիս կանա բռնիլ տա: Ու թեկուզ բռնիլ էլ տվիր, ի՞նչ խեղ. ջրեմեդ կորմովոյ պիտի տաս, նա էնդի ուտե ու պառկի, դու կի տնքա: Զակոնում յառսուն հաղար մանեթի համա, ասում ին, իրիք տարի պիտի բիրթում նստի. էս էլ օրենք է՞, ախար էս ո՞վ չի անի:

Ճանճուր Իվանիչի այդ երկար քաղաքական նկատողությունը ընդհատեց Սամիլ Պետրովիչը, ասելով.

— Յառսուն հաղար կոպեկ տան ինձ, կորմովոյ էլ հիզը, ես շանորդի ըլիմ, թե իրիք տարի բիրթումը չնստիմ. էս ո՞վ չի անի. էստու վրա էլ լավ աշխատանք վո՛ւրդի կանա մարդ գտնի:

Ճանճուր Իվանիչը, յուր մտածողությունը յուր ժամանակի օրենսդրության վերանորոգության վրա իսպառ վերջացած չհամարելով, ավելացրեց.

— էս խոմ էհենց է, Սամիլ Պետրովիչ, դրուստ է ձիր ասածը, մագրամ էս անիծած դավիժախառնող ադվոկատները շի՛ս ասում, միր տունը ջլիվ քանդեցին, մարդու կաշի ին բերթում, սասկած էշ ին պտուռ, վուր նալնիրն հանին:

Ճանճուր Իվանիչի խոսքն ընդհատեց փոքրիկ Ելենան, որ ներս վազեց ուրախությամբ, ասելով.

— Մամա, մամա, Սոֆին գալիս է,— և կրկին շուտով դուրս թռավ աղջիկը՝ առանց հոր պատասխանին սպասելու:

Եվ արդարեւ, լսելի եղավ մոտեցող կառքի գոռոցը, որ կանգնեցավ նրանց դռան առջև, և մի քանի վայրկյանից հետո ներս մտավ տիկին Բարբարեն, օրիորդ Սոֆիի հետ, Ճանճուր Իվանիչի սենյակը:

Ճանճուր Իվանիչի վավակները, եկվոր հյուրերը, կանայք և աղջիկները, բոլորը հավաքվեցան այնտեղ:

Օրիորդը՝ գպրոցական սերտած քաղաքավարական ձևերով մոտեցավ յուր հորը և համբուրեց նրա աջը, հայրն էլ համբուրեց դստեր ճակատը։ Այնուհետև խիստ շնորհալի կերպով նա գլուխ տվավ Սամիլ Պետրովիչին, բարենց բոլոր հյուրերին և ուրախությամբ գրկեց յուր քույրերին և եղբորը։

Ճանճուր Իվանիչը հարցրեց տիկին Բարբարեից վրաց լեզվով, թե ինչո՞ւ ուշացան նրանք։ Կինը պատասխանեց նույն լեզվով։

— Սոֆիի տեսչուհին մեզ ուշացրեց. նա կարգում էր Սոֆիին յուր վերջին խրատները, թե դուրս գալով ուսումնարանից, նա ի՞նչպես պիտի վարե իրան հասարակական կյանքում։

— Այո՞, դրանք անշուշտ հարկավոր են,— կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը,— բայց ասա՞ց, որ հորն ու մորը հնազանդ լինի։

Եվ հայրը խորհրդավոր կերպով նայեց դստեր երեսին։

— Այո՞, ասաց. նա շատ բաններ ասաց,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն։

Մի փոքր խոսելուց հետո տիկին Բարբարեն, օրիորդ Սոֆին, իրենց հյուրերի հետ, գնացին մյուս սենյակը, ուր պատրաստված էր թեյ և զանազան մրգեղեններ ու քաղցրավենիք՝ փոքրիկ խնջույքի համար։ Եվ Ճանճուր Իվանիչը յուր հյուրի հետ դարձյալ մնացին մենակ։

— Ա՛յ, լավ խիլք իս արի, աղա, աղջիկդ ուսումի իս տվի,— ասաց Սամիլ Պետրովիչը նրանց հեռանալուց հետո Ճանճուր Իվանիչին։— Աստված պահե, շատ շնուրբով աղջիկ ունիս, դրուստ վուր, հետո ժամանակ է էկի, վուր տոանց ուսումի աղջիկը մե սիվ փուլ էլ չարժև։

— Թե ինձ կու հարցնիս,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը մի փոքր ահաճությունով,— աղջկերանց համա ուսումը մե հարկավուր բան չէ՞, էնդուր վուր, ինչ դադա կարդալ գրել սորվին, էն դադա էլ սատանութինը ավելանում է։ Ամա ի՞նչ անինք, անիծվի՞ էս ժամանակը, մոգեն էհենց է դառի. ինչկի աղջիկը ունակ չէ խոսում, ինչկի տանցավատ չէ հմանում, լավ օբմին թամա՛հ չէ ննգնում։

— Էլի էդ լավ է, Ճանճուր Իվանիչ, էնդուր վուր ինչկի հիմի աղեն աղջկա փուլին էր թամա՛հ ննգնում ու հիմի փուլի աիղը ուսումը կու բոնե, էլի՞։

— Ամա գիտի՞ս էս զաևուճա՛ր ուսումը բանի է նստում... եփոր միտս իմ բերում Սոփոյի վրա մսխածս, ջանս զող է ննգնում... Ես էլ առաջ քիզպիս փիբը էի անում, թե ուսումը աղջկա բաժինքի թանխեն կուպակսեցնե, ու էդ ուժիկով Սոփոյին վարժատուն տվի, ա՛հա հիմի տեհնում իմ, վուր «կոճիս թոխան նստեցավ...»։

Ճանճուր Իվանիչը յուր խոսակցության մեջ միշտ սովորութեան ունէր գործածել այդ ալլազգի բառը, զահրումար, որ նշանակում է օձի թույն։ Այդ բառով նա ավելի ճշտութեամբ կարողանում էր արտահայտել յուր սրտի տհաճութիւնը։ Աշխարհի մեջ ամենայն առարկա, որ դուրս էր քաշում նրա քսակից մի քանի կոպէկ, զահրումարի նշանակութեան ունէր նրա համար. միակ սուրբ բանը բոլոր ստեղծագործության մեջ, որ հեռու էր այդ թույնից՝ էր արծաթը։

Թաթուխովի գլխավոր արհեստը, որով պարապում էր նա յուր քաղաքի մեջ, բացի լրտեսութիւնը և բամբասանքը, էր մոցիֆուրայթուն, այլ խոսքով՝ աղջիկների առևտուրի ղալալուրթուն։ Նա այդ արհեստով բավական գումարներ էր կարողանում ձեռք ձգել. իսկ այդ բոլորը նա վատնելով կուրբում խաղաթղթի վրա, մնում էր միշտ աղքատ և խեղճ։ Նա, նկատելով Ճանճուր Իվանիչի վիշտը յուր դստեր մասին, մխիթարեց նրան, ասելով.

— Դուն, ա՛ղա, Սոփույից համա իսկի փիքը մի՞ քաշի, նրա համա մէ լալ փեսա ճարիլը իմ վզին. շատ վուխտ է նրա գէիփի մէ քանի լալ օքմնիր ասիլ ին ինձ։

Ճանճուր Իվանիչը, այդ հին վաճառականը, այն կարգի մարդկանցից չէր, որ ցույց տար գնողին կամ դալալին (միջնորդին), թէ ինքը յուր վաճառքի մասին շիվար է մնացած, նա վաղուց էր սովորել միշտ մեծ արժանավորութիւն տալ յուր ապրանքին։ Այդ պատճառով բավական անփուլթ կերպով պատասխանեց նա, թէ և միևնույն բոլորին նրա սիրտը զգաց ինքնարավական ուրախութիւն, երբ լսեց մոցիֆուրի խոսքերը՝ «մէ քանի լալ օքմնիր ասիլ ին ինձ...»։

— Է՛հ, հալա ի՞նչ վուխտն է Սոփույի համա փեսա մտածել. բերենն չեր կաթը գնում է։

— Էդ մի՞ տի, աղա, աղջիկը պահելու ապրանք չէ՛. աղջիկդ շուտա մարդի տու, վուր իծում չի փոշմնիս։

Ամբողջ ժամեր նրանք միասին ալլալես խոսում էին, երբեմն բամբասանք, երբեմն շարախոսութիւն, երբեմն ղվարճախոսութիւն, մէնչընթրիքը ուտելուց հետո Թաթուխովը հեռացավ Հացի-Գիւղեց տանից։

Առաջնության Ճանճուր Իվանիչը վաղուց մի բաժակ կծովի թէլ խմելով՝ գնացել էր բաղար. Գրիգուլը ութ ժամի կեսին գնացել էր գիմնազիտն. տիկին Բարբարեն պարապում էր տնտեսութեամբ։

Այդ առաջին առաւոտն էր, երբ օրիորդ Սոֆին, աղատւելով զըս-
րոցի վաղորդյան զանգակի հրավիրական ձայնից, կամենում էր յուր
ծնողական տան ծածկի տակ վայելել անուշ և հանգիստ քուն: Բայց նրա
քույրերի կովոցը, որոնք մի ժամ առաջ դարձել էին, դռն ճռոցը,
սպասավորների ոտնաձայնը խռովեցին խեղճ օրիորդի հանգստութունը,
և նա ստիպւեցավ վեր կենալ անկողնուց:

Նա շուտով լվացվեցավ, սանրվեցավ և հագնւեցավ և զնաց մոր
սենյակը, ուր բոլոր դերգաստանը բոլորել էին թիչի սեղանի շուրջը:

Զմայլեցավ տիկին Բարբարեն, երբ ցերեկով ոտքից զլուս շափեց
յուր գտեր գեղեցիկ հասակը և նրա հիանալի դեմքը:

Արդարև, օրիորդ Սոֆին այն գեղեցկուհիներից էր, որ ստեղծել կա-
րող է միմիայն Կովկասի հրաշալի բնությունը: Նրա բարձր, ուղիղ և
նրբակազմ հասակը, շնորհալի և սիգաճեմ ընթացքը նմանութուն էին
բերում մի անտառային հավերժահարսի, որի հպարտ և մեծաշուք կեր-
պարանքը Արքիմեդեսի քերիչը՝ միայն կարող էր ձևակերպել սպիտակ
մարմարիոնի վրա: Նրա դեմքն ուներ արեւելյան դժագրության բոլոր կա-
նոնաւորությունը: Սևորակ նշաձև աչքերը, երկայն թերթերունքներով և
նուրբ աղեղնաձև հոնքերով պատած, վառւում էին, ինչպես աստղերը
պարզ և ջինջ երկնակամարի վրա: Նրա թաւ, վարսագեղ, սև սաթի նման
գիսակը հիանալի վայելչությամբ հարմարւում էր դեմքի հստակ գույնին
և քնքուշ կաղմությանը, որի վրա արտափայլում էին գեղեցկության հա-
ղարավոր հրապուրանքներ: Նրա ձայնը զանգակի հնչյուն ուներ, և խոսե-
լու միջոցին նուրբ շրթունքները նմանում էին ճղած վարդի կոկոնին,
ուսկից ալեւանդ թերթիկները կախարդողապես ժպտում էին մարդու երե-
սին: Նրա քաղցրիկ ծիծաղը տալիս էր նրա դեմքին ավելի ախորժելի ար-
տահայտութուն, երբ երկու փոքրիկ փոսիկներ էին կաղմւում լիքը և
վարդագեղ թշերի վրա: Բնական սև խալը, նրա շրթունքի վրա, ասես թե
կենտրոնացնում էր յուր մեջ մի զրաւիչ մոգական զորութուն, որով
առաջին նայվածքից կարող էր ներդրծել սիրախնդիր երիտասարդին
յուր հրապուրիչ ազդեցությամբ... Նա շնչում էր մանկական գարունքի
բոլոր քնքշությամբ:

— Որպե՞ս անցկացրիր գիշերը, — հարցրեց նրանից մայրը վրացե-
րեն լեզվով, ախորժանքով նայելով դստեր երեսին:

— Բավական հանգիստ, — պատասխանեց օրիորդը անուշ կերպով, —
հայրական տան քունը քաղցր է, մայրի՛կ, միայն ես ներկայացնում էի
ինձ, թե դարձյալ դպրոցումն եմ, երազումս երևում էին ինձ դասատները,
ոռւսաց լեզվի վարժապետը հարցնում էր ինձանից դասս, ես գժվարանում

էի պատասխանել. իմ ընկերուհիքը ծիծաղում էին ինձ վրա, ես ամա-
չելով կարմրում էի, բայց կիզայի ձայնը զարթեցրեց ինձ, և ես նկատե-
ցի, որ մօրս տանն եմ. շատ ուրախացաւ, մայրիկ, որ իմ վարժապետից
նույն ստանալիս հիշեցի, որ երազ էր:

— Այդպիսի երեակայություններ, իմ սիրական, ընդերկար չեն հե-
ռանում դպրոցի աշակերտներից, երբ նրանք մտնում են հասարակա-
կան կյանքը, — պատասխանեց օրիորդի մայրը: — Գրիգորն էլ, նկատում
եմ, շատ գիշերներ խռոված է լինում վարժարանի երազներով:

— Բայց քաղցր երազներ են դրանք, մայրիկ, — խոսեց օրիորդը
խորհրդավոր ձայնով: — Նրանք հիշեցնում են դպրոցական անհոգ, մտա-
վորական կյանք:

— Ինձ էլ տվեք պանսիոն, մայրի՛կ, — նրանց խոսքը կտրեց փոք-
րիկ Ելենան անմեղ ժպտով, — որ ես էլ տեսնեմ այդպիսի երազներ:

— Հա՛, աղջիկս, — պատասխանեց մայրը, հարդարելով նրա գլխի
մետաքսանման մազերը, որ նույն թուպին թափված էին փոքրիկ կուսի
սպիտակ երեսի վրա: — Սոֆին կսովորեցնեմ քեզ ու կիզային, և հետո
կդնաք պանսիոն:

— Հա՞, կսովորեցնե՞ս ինձ, Սոֆի ջան, — դարձավ փոքրիկ աղջիկը
դեպի յուր քույրը, յուր կապուտակ աշիկները հարցական կերպով բա-
նալով նրա վրա:

— Կսովորեցնեմ, իմ սիրական, երբ դու խելացի ու աշխատասեր
կլինես, — պատասխանեց օրիորդը ժպտալով:

— Ես շատ խելացի եմ, էնպես չէ՞, մայրիկ, — կրկնեց փոքրիկ աղ-
ջիկը՝ դառնալով դեպի տիկին Բարբարեն. — ես ոչ մի ժամանակ չեմ աղ-
տոտում իմ հագուստները:

Կիզան, որ այդ խոսակցության միջոցին ընկղմված էր յուր սովոր-
ական մեղամաղձական լռության մեջ, կտրեց փոքրիկ քրոջ խոսքը եր-
գիծաբանորեն՝ ասելով.

— Հա՛, դու շատ խելացի ես, սնապարծ, հպարտ. օր չի անց կենա,
որ դու մի բան չկոտրես, և հայրս չծեծե քեզ:

Փոքրիկ Ելենան վշտանալով քրոջ կծու նկատողությունից՝ ասաց
նրան.

— Հա՛, դու շատ ուղորդ ես ասում... երեկ ես ի՞նչ էի կոտրել, որ
մամեն թակեց ինձ, բայց այն, որ դու կոտրել ես, ասե՛մ...

— Դե, լուռ, Ելենա՛, դու երբեք թույլ չես տալ քեզ լքտեսություն
անել, — սաստեց նրան օրիորդ Սոֆին:

— Ես ոչինչ չեմ ասում, բայց, Լիզան միշտ չգրացնում է, ինչ,—
ասաց նա և լռեց:

Տիկին Բարբարեն, որ յուր գուտարերի բոլոր վիճարանության միջոցին ծիծաղելով նայում էր նրանց վրա, գրկեց երկուսին ևս՝ ասելով.

— Դուք երկուսդ էլ իսկապիսի եք, իմ աղջիկներ. Սոֆին ձեզ երկուսիդ էլ կպատրաստե, և հետո կտամ ձեզ պանսիոն: Սոֆիի նման լս. լսուսերեն և փրանցուղերեն կսորվիր:

Թեյքմազուլյանը և նախաճաշիկը վերջացավ:

Լսելի եղավ գոան մուրճի զարկը:

Մատան իմացում տվավ, թե մի օրիորդ է եկել օրիորդ Սոֆին անսովյան:

Օրիորդ Սոֆին շուտով պնաց յուր սենյակը և հրամայեց հյուրուհուն հրավիրել այնտեղ:

Տիկին Բարբարեն դիմեց խոհանոց՝ պատվերներ տալու Թինային, որ կատարում էր և՛ աղախնի, և՛ խոհարարուհու պաշտոն: Ելնան առավ յուր խոթիկը և դուրս եկավ բակը՝ խաղալու կեցողի փոքրիկ աղջկա՝ Օլինկայի հետ: Բայց Լիզան, զեռ պահելով փոքրիկ բրուշ սիւր յուր սըրտում, սկսավ վեր քաղել թեյի պարագաները:

Օրիորդ Սոֆիի սենյակում, որ և՛ նրա ննջարանն էր, և՛ հյուրանոցը, և՛ կաբինետը, հայանդեցավ հյուրուհուն, մի հաստն օրիորդ, միջակ հասակով, ուրախ զեմքով և բավական վայելուչ կերպով հագնված առանձին թեթև զգեստներով:

Նրա երեսվոր լիակատար հաճութուն պատճառեց օրիորդ Սոֆիին, անանկրով յուր հին ընկերուհուն, որ երկու տարի առաջ ավարտել էր նույն պանսիոնը, ուր ուսանում էր ինքը, և նրանք ուրախով յամբ գրկախառնվեցան:

Այս օրիորդը նույնպես արմենուհի էր և կոչվում էր Անիշկա Սգոբովնա:

Օրիորդ Սոֆին մատուցեց յուր ընկերուհուն մի հիմա ալկոո, որից երկու հատ միայն կար նրա սենյակում, այնպես որ մի երրորդ անձն, եթե գար, ստիպված պետք է նրա մահճակալի վրա նստեր:

— Ներեցե՛ք, խնդրեմ, Անիշկա ջան,— ասաց նա ուսերեն,— ևս տակավին որպես մի օտարական հյուր եմ այս տան մեջ. մենք գեռ ոչինչ չենք կարգադրել իմ կացության համար. նստի՛ր, խնդրեմ, հոգեպես, եթե մեք աղտոտ աթոռ չի կեղտոտիլ քո սպիտակ հագուստը:

— Այդ ոչինչ... — պատասխանեց նույն լեզվով օրիորդ Անիշկան —

Նա մինչ այն աստիճանն հրբաճաշակ չեմ: Նա էլ տեսել եմ առաջին անգամ այգյախի կեղտոտ ափոտներ հորս տանը...

Նվ նա նստեց առաջարկած ափոտի վրա, հին գրասեղանի հանդեպ, որ յուր գուլնով և կազմվածքով համապատասխան էր երկու աթոռների գնյությանը, որ երկու տարի առաջ Ճանճուր Իվանիչը հինգ մանեթով առել էր աճուրդում, Թամամշովի քարվանսարայի առաջ, մտածելով, որ մի օր նրանք կարող էին հարկավոր լինել դատերը, և նույն օրից թաքնված էր մառանում, փոքրիկ ելենայի շարություններից զերծ պահելու համար:

Բայց օրիորդ Սոֆիի թշերը շառագունեցան ընկերուհու նկատողության պատճառով, և նա ասաց խիստ խորհրդավոր ձայնով.

— Այո՛, այդ այգյախ է լինում միշտ մեր կյանքի առաջին հանդեպը դպրոցեն դուրս գալուց հետո...

— Բայց դու տակավին մեծ պատերազմ ունիս պատերազմելու հնամոտեթյան հետ, մինչև կարգադրես ամեն ինչ քո ախորժակին համեմատ:

— Կփորձենք, — ժպտալով կրկնեց օրիորդ Սոֆին:

— Այժմ ասա՛, ի՞նչ նորություններ ունիս մեր աշխարհից, ի՞նչպե՞ս ե՞ս Անիշկան, Մական, Կատոն, Էփոն և մեր մյուս ընկերուհիները:

— Բոլորը քո տեսածին պես. Սոնիշկան տակավին ծուլանում է, որպես առաջ, Մական դեռ չէ՛ դադարում լուսամուտներից թաքուն նայել դեպի շուկա, Կատոն նույնպես պահած ունի յուր բարձի տակ Տուրգենևը, և Էփոն նույնպես զանազան պվարճախոսություններ ծիծաղացնում է յուր ընկերուհիներին:

— Բայց նատո՞ն:

— Նա էլ դեռ քանեցնում է յուր հին արհեստը. փոքրավորներին կաշառելով, ծածուկ նրանց ձեռքով դրագրություններ է անում, և ամեն բույս պատրաստ է վաղել դեպի լուսամուտը, լսելու այն քաղցր մեղեդին Դոն-ժուանից⁵, երբ նրա մտքի ցնորքը, զիշերային պահուն էրգելով, անցնում է դպրոցի մոտից:

— Այդ, ճշմարիտ, շատ հետաքրքրական է, — խոսեց Անիշկան և սկսեց ծիծաղել:

— Բայց նրա Կոջորի այն անցքը ճշմարիտ էր, — հարցրուց Անիշկան՝ բավական հետաքրքրվելով ընկերուհու խոսքերից:

Օրիորդ Սոֆին յուր սովորական քաղցրաբարություններ ծիծաղեց:

— Ո՛վ ասաց քեզ, — հարցրեց նա:

— Այդ ինձ ասաց նինոն:

— Ա՛խ, ո՛րպիսի շաղակրատն է նա, աստված իմ, ամենևին գաղտնիք պահել չգիտե:

— Մեր մեջ ի՞նչ գաղտնիք, ասա՛ խնդրեմ:

— Այնուամենայնիվ չէ կարելի ամեն ինչ հրապարակել...

Անիշկան տեսավ, որ յուր ընկերուհին ընդունեց բավական պատկառելի ձև, սկսավ նրան թախանձել, որ հանգամանորեն պատեն Նատոյի անցքը:

— Դու արդեն լսել ես, էլ ո՛ր ես կրկին հարցնում,— ասաց նրան օրիորդ Սոֆին:

— Կամենում եմ քեզինից լավ տեղեկանալ. դու գիտես, որ շատ չէ՛ կարելի հավատալ Նինոյի խոսքերին:

— Մենք մի օր առավոտյան պահուն դնացինք զրոսանքի բոլոր աշակերտուհիներով. մինչև մտանք անտառը, աշակերտուհիները ցրվեցան զանազան կողմեր և սկսան ոմանք ծաղիկներ քաղել, ոմանք՝ վայրի մրգեղեններ. Հանկարծ նկատում ենք, Նատոն աներևութացել է. մենք կարծեցինք, թե հարկավորության պատճառով մեղանից հեռացած պիտի լինի: Բայց երկար նայեցինք՝ նա չդարձավ: Վարժուհիները վրդովվեցան և կամենում էին որոնել նրան: Ես իսկույն կասկածանքի մեջ ընկա, որովհետև առաջուց գիտեի նրա գաղտնիքը և թույլ չտվի վարժուհիներին՝ որոնել նրան: Ինքս Նինոյի հետ գնացի նրան որոնելու: Հանկարծ թփերի միջից, որ խիստ փակված էին միմյանց, լսում ենք խշշոց. հազիվ թե կարողացանք մտնել աչնտեղ, գտնում ենք Նատոյին և նրան կատարյալ ռոմանական դրություն մեջ... Նա իսկույն անհետացավ, թողնելով աչնտեղ յուր շլապան, իսկ Նատոն մեր ոտքերն ընկավ և սկսեց աղաչել, որ ոչ ոքի չասենք մեր տեսածը: Իհարկե, մենք ծածկեցինք վարժուհիներին և մյուս աշակերտուհիներին այդ անցքը, բայց ահա Նինոն հայտնել է քեզ:

— Ես վաղուց գիտեի նրա գաղտնիքները:

Երկու ընկերուհիների խոսակցությունն ընդհատեց տիկին Բարբաբեն, որ մտավ յուր դստեր սենյակը: Անիշկան վեր կացավ, շնորհալի կերպով ձևոք տվավ նրան և շնորհավորեց օրիորդ Սոֆիի ուսման ավարտելը և մյուս անգամ յուր ծնողական տուն վերադառնալը: Տիկին Բարբաբեն շնորհակալ եղավ և օրհնեց օրիորդին՝ նրա բարեսրտության համար, և կամենում էր նստել յուր դստեր մահճակալի վրա, բայց օրիորդ Սոֆին յուր աթոռը նրան տվավ և ինքը նստեց աչնտեղ:

Օրիորդ Սոֆին մինչև այն աստիճան մոռացված էր իրանց խոսակցությամբ, որ չէր մտածել մի բանով հյուրասիրել յուր ընկերուհուն. մայ-

րը մտաբերեց նրան, թե նա շատ անբաղաճաւարութեամբ էր վարվել յուր հյուրի հետ: Օրիորդը դուրս գնաց և հրամայեց ծառային սուրճ մատուցանել:

Բայց որովհետեւ այդ հյուրը մի անծանոթ բան էր Հացի-Գեղինց տանը, ծառան նոր գնաց փողոցից գնելու: Մինչև նրա գնելը, մինչև դրացիներին քովն ընկնելու քործիք առնելով սուրճը բովելը, տեղեց ամբողջ երկու ժամ: Մի ժամ եւ հարկաւոր էր կաթ գնելու համար, բայց օրիորդ Սոֆին խիստ ահաճութեամբ հրամայեց այնպէս տալ:

— Ի՞նչպէս են մայրդ, քույրեքդ, — հարցրեց տիկին Բարբարեն Անիշկայից վրացերեն:

— Փառք աստծո, առողջ են. մայրս ձեզ հատուկ բարե ունի, — պատասխանեց նույն լեզվով Անիշկան:

Անիշկան թեւ արմենուհի էր, բայց դժբախտաբար նա էլ չղիտեր հայերեն խոսել:

— Շատ շնորհակալ եմ, — պատասխանեց տիկին Բարբարեն: — Ձեր աչքը բարի կին է: Դուք եւ լաւ աղջիկ եք. ես ուրախ եմ, որ չեք մոռացել Սոֆին:

— Մենք վարժարանից սկսած սիրում էինք միմյանց, դեզի ջան, — ասաց Անիշկան բարեսրտութեամբ:

— Աստված պահէ ձեզ երկուսիդ էլ, — կրկնեց տիկինը:

Եւ այնուհետեւ նա սկսեց պատմել նրանց յուր մանկութեան ժամանակի աղջիկների բարբի և բնութեան մասին, երբ ո՛չ ուսում կար և ո՛չ կրթութուն, և թե ինչպէս նրանք շատ պարզամիտ ու հիմարներ էին: Երկու օրիորդները բավական ծիծաղեցան՝ ասելով՝ հենց հիմա էլ այդպիսի աղջիկներ սակավ չեն մեր քաղաքում:

Սույն միջոցին ներս մտաւ բարձրահասակ Քիտեսը՝ սուրճի մատուցարանը ձեռքին: Քիտեսի ուղտի նման անշնորհք շարժումներից սուրճի սև հեղուկը կես մասամբ զաւաթների ափսեների մեջ էր թափվել: Օրիորդ Սոֆին, նկատելով այդ, բարկութեամբ մի կողմնակի հայացք ձգեց վայրենի իմերելի երեսին և ոչինչ չխոսեց:

Աննա Եգորովնան բավական երկար նստեց, նրանք խոսեցան այս ու այն աղջկա, այս և այն նորափեսայի մասին, այս և այն հագուստի վրա, մի փոքր բամբասելուց, մի փոքր շարախոսելուց հետո օրիորդ Աննան առաւ յուր փոքրիկ վարդապույն հովանին և հեռացաւ:

Նրա գնալու ժամանակ օրիորդ Սոֆին խնդրեց շուտ-շուտ հաճախել յուր մոտ: Օրիորդը շարժեց պուխը և ասաց նրա աղանջին.

— Ես մշտն անգամ կգամ քեզ մոտ, մեր խոսքը կիսատ մնաց...

Աղտավելով զպրոցի փակված վանդակից, այս՝ օրիորդ Սոֆին մտավ հասարակական կյանքի ընդարձակ ստպարեղբ: Բայց Հացի-Գելենց ընտանեկան շրջանը ո՛չ միայն անհամեմատ էր արտաքին աշխարհի պահանջմունքներին, այլ մի փոքրիշատե կրթված և կյանքի վայելչությունների սովորած օրիորդի համար, սրպես օրիորդ Սոֆին էր, խիստ նեղ և նրա բազմանքներին բոլորովին անբոհացուցիչ էր:

Մինչև ու խոնավ սենյակներ, անդարդ և համարյա աղքատիկ կարասիք, անկանոն տնային կառավարություն, անկիրթ և կեղտոտ սպասավորներ և այլ դանազան անհարմարություններ սուաջին օրից անտանելի եղան օրիորդին: Դպրոցում կյանքի զաղափարական վայելչություններով միշտ հրապուրված կույսը որոնում էր արձակ կյանք, զվարճություն և ցանկանում էր իրան շրջապատել այն ճոխություններով, որոնց երազներով միշտ հրապուրված էր նրա երեակայությունը:

Բայց գիտենալով յուր հոր խոտասրտությունը, խզճալի օրիորդը չէր համարձակվում հայանել յուր ցանկությունները, և այդպես տրտմությամբ անց էր կացնում յուր օրերը, մինչև մի անգամ մայրը, գտնելով նրան միայնակ յուր սենյակում, ընկզմված խորին տխրության մեջ, հարցրեց.

— Սոֆի, դու օրեցօր մաշվում ես, բո պեմբը միշտ տխուր է, ասա, սիրական, չի՞նի՞ հիվանդ ես դու:

— Ես հիվանդ չեմ, մայրիկ, — պատասխանեց օրիորդը հոգւոց հանելով:

— Ապա ի՞նչ է բո սրտի դարդը:

— Ոչինչ... — տխրությամբ պատասխանեց օրիորդը:

— Մի բան կա, ասա՞, սիրական:

Ի՞նչ մայրը սկսեց նրան փայփայել:

Իսկ օրիորդ Սոֆին պատասխանեց նրան բավական զգալի եղանակով.

— Ի՞նչը կարող է ինձ ուրախացնել, որ չի՞նիմ տխուր. ես շրջապատված եմ այնպիսի անհարմարություններով, որ ամաչում եմ մինչև անգամ տեսնվել ընկերուհիներիս հետ:

— Ինչպե՞ս, — հարցրեց մայրը զարմանալով:

— Այնպես, որ ինձ ես վերջապես պետք է ծանոթանալ արտաքին աշխարհի հետ և ըստ այնմ հարկավոր է բարեկարգել իմ դրությունը, ինչ որ պահանջում են հասարակական կյանքի հարաբերությունները:

Մայրը համարյա ոչինչ չհասկացավ այդ խոսքերից. նա կարծեց,

թէ յուր աղջիկը ամուսնական ցանկություն ունի յուր սրտում: Այդ պատճառով ասաց.

— Այն, որ դու ես ցանկանում, դեռ շուտ է, դրա համար քիչ մտածիր, միայն դու միշտ ի նկատի ունեցիր, որ քո մայրը բոլորովին անհոգ չէ քո մասին:

— Մայրիկ, դու բոլորովին չհասկացար ինձ,— նրա խոսքը կըտրեց կարմրելով օրիորդը:— Ես կամեցա քեզ հայտնել բոլորովին այլ բան:

— Ի՞նչ բան:

— Այն, որ դու ինքդ էլ նկատում ես, թէ մեր սենյակները որքան անհարմար են իմ կացութեան համար, դու գիտես, որ ես այսուհետեւ երթեմքներ շատ կ'ունենամ: Իսկ այսպիսի կեղտոտ տեղում չէ կարելի ընդունել մի օրինավոր մարդու: Բացի սորանից, ես տակավին պատշաճավոր հագուստ ես չունիմ, որ կարողանամ առանց ամաչելու հասարակութեան մեջ երևալ: Պետք չէ՞ դրանց համար մտածել:

— Անպատճառ, իմ սիրելիս,— ասաց նրան մայրը՝ գզվելով:— Այդ բոլորը, ինչ որ ցանկանում ես, գրե՛ մի թղթի վրա, որ շմուռանամ, երեկոյան հայրդ, երբ փողոցից վերադառնա, ես կխոսեմ նրա հետ և բոլորը կկարգադրեմ:

Ուրախացած մօր հուսադրելով՝ օրիորդը վեր առավ մի թղթի կտոր և սկսավ գրել յուր ցանկացած իրերի ցուցակը: Նա գրեց և գրեց, թղթի երեսը լքցրեց: Եվ սկսավ կարդալ: «Առաջին անգամ այս շատ կլինի, հարկավոր չէ հորս խսույն վախեցնել»,— ասաց նա յուր մտքի մեջ և սկսավ տեղ-տեղ ջնջել ցուցակից ամբողջ սողեր: Վերջապես նրանից արտագրեց փոքրիկ թերթի վրա հետեւյալները.

1. Տեղափոխել մեր բնակութեանը տների վերին հարկը.

2. Ինձ համար առանձին սենյակներ որոշել այնտեղ.

3. Գնել սենյակներին համար եվրոպական պատշաճավոր կարամիք և մի հատ դաշնամուր.

4. Հոգալ հագուստիս մասին:

Այդ թերթը գրված էր վրացերեն, որ տիկին Բարբարեն ինքը ևս կարող էր կարդալ. մայրը առավ թուղթն ու դուրս գնաց, խոստանալով, որ գիշերը անպատճառ կխոսե ճանճուր Իվանիչի հետ:

Այդ երեկոյան ճանճուր Իվանիչը խիստ ուշ դարձավ փողոցից, և տուն գնալուց հետո նա չերեկեցավ յուր ընտանիքին, այլ խսույն մտավ յուր սենյակը: Այնտեղ նա սկսել էր քրքրել յուր առեարական գրքերը, երբ տիկին Բարբարեն ներս մտավ և նստելով նրա մոտ, մի քանի այլև-

այլ խոսակցություններից հետո հայտնեց իրանց գտեր պիտույքները և կարգաց նրա պահանջած իրերի ցուցակը:

Ճանճուր Իվանիչը խոր ահաճությամբ լսելով կնոջ առաջարկությունները, նրա սարսափելի դեմքի վրա երևացին անախորժ արտահայտություններ:

— Գանա առանց էտունը չի կանա յուլա գնա Սոֆի^ոն,— խոսեց նա յուր ռեխը թթվեցնելով:

— Վո՞ւյ մե, արժազույթաննի աղջիկը առանց էտունը վո՞ւնց կանա յուլա գնա,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն խորին համոզմունքով:

Ճանճուր Իվանիչը մի բանի բողբ մտածման մեջ ընկավ:

— Կավ, հագուստը ջեր ասինք հարկավոր է, շունքի սատանեքը կու խոռվին, եփոր աղջկերքը մողիցը հիդ ննգնին,— ասաց նա հեղձութենու— Մազրամ էդ մեկիւ շանշալեքն ի՞նչ զաբոււմաւ ին,— կրկնեց նա աչքի տակով նայելով յուր կնոջը:

— Գանա դուն չի՞ս գիդի,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն՝ գլուխը շարժելով:

— Սատանեն է խաբար, ևս ի՞նչ գիգենամ,— խոսեց Ճանճուր Իվանիչը պինդ ձայնով:

— Է՛լի իծանիրդ մող էլա՞ն:

— Բաս ի՞նչ անիմ, վուր չգովիմ:

— Էստուրում ի՞նչ գովելու բան կա, վուր ուզում իս անպատճառ մինձ մարաբա սարքիս:

— Ախար ևս վո՞ւր ջուրը ննգնիմ, ձիւր վո՞ւր մեկ ասածը կատարիմ. մեկ չէ՞, երկու չէ՞, հարցուր չէ՞, հազար չէ՞: Ամեն օր հենց ինձ նուր-նուր մսխերի մեջ իք պցում:

Տիկին Բարբարեն նկատելով, որ յուր ամուսնու բարկությունը չափից պիտի անցնի, մտածեց մի փոքր մեղմությամբ խոսել:

— Ա՛յ մարդ, բաս դու հիշա իս իմանում աղջիկ պահի՛լը, վուրգիք մինձացնի՛լը. ինչկլի հիմի նրանց դարդը քաշիլ ինք, էստումեն ղենը էլի պիտի քաշինք: Նրանց վրա մսխածը կորած չէ, աստուծ ինքը կուհասցնի:

— Դիա՛խ, կուհասցնե...— կնոջ խոսքը կտրեց Ճանճուր Իվանիչը, յուր դեմքի խորշումներին ծաղրական ձև տալով:— Թի գիտենաս մինք ինչ օրով ինք փուղ պաղում, էն վուխան էհենց չիս խոսի. մազրամ դուք ինչեմեն իք խաբար. տանը ղինջ նստիլ իք, հենց ասում իք՝ բերե՛ք ուտինք, բերե՛ք հագնինք...

Տիկին Բարբարեն սկսեց զարմացած կերպով ծիծաղել ամուսնու այդ խոսքերի վրա:

— Լավ, էս ինչնմեկն է,— խոսքը առաջ տարավ Ճանճուր Իվանիչը,— վուր մինք էսքան տարի ներքի ատեժումը յոլա ինք գնացի, հիմի կի Սոֆին չի կանացի յոլա գնա:

— Էնդումեն է, վուր Սոֆին ինձ ու քիզ նման չի սորվի,— պատասխանեց կինը:

— Նա արուստեղանի է, հա՛:

— Վո՞ւնց արուստեղանին չէ, վուր օխտը տարի կինք է մաշի, ուսում է սորվի, ոսնակ կուզիս, փրանցուղնակ կուզիս բուլբուլի պես խոսում է. փորտուպիանը, քանի հալնիս, ածում է, երգ ասելիս՝ հրեշտակի ձեն է հանում, տանցեվատը խոմ ադունիկի պես խաղում է: Դուն վո՞ւնց գիդիս: Գանա՛ տանցեվատը լեզդինկա է՛, վուր աղջկերքը դիպլիպիտոն ածին, ու նա վեր կենա կտուրի վրեն թռչկոտի: Մագրամ տանցեվատի համար տեղը լեն ու բոլ կուզե, զարգարված դալ, նիշած, մոմած պոլ կուզե...

— Նա ու իմ հոգին, լավ վուտանավուր իս գիդացի,— կատակելով կնոջ խոսքը կտրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Զէ, դուն մասխարա պեհ,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն՝ վշտանալով:

— Ա՛յ կնիկ, ինչի՞ ես խելքդ տանուլ տվի. ես վո՞ւնց վերի ատեժը գնամ, վուր կենացողմեն տարեն հիսուն թումնից ավելի փուզ իմ վի կալնում: Էդքան փուզը միր վո՞ւր դարդին դիզ չի անի:

— Մաշ Սոֆոն էս բոխեքումը վո՞ւնց պիտի վեչերնիր տա, տղերք ու աղջկերք մեձրե ու բալ սարքի:

Տիկին Բարբարեի վերջին խոսքերը բոլորովին կատաղեցրին Ճանճուր Իվանիչին, որովհետև վեչերն ու բալը մտցնել նրա խաղաղ և չափավոր ընտանեկան կյանքի մեջ՝ միևնույն էր, եթե մինն այնտեղ հրավիրեր ժանտախտ կամ խոլերա:

Միայն Ճանճուր Իվանիչը կամենալով հեռացնել յուր կնոջը, որի ներկայությամբն այնքան անտանելի էր թվում իրան, ասաց մի փոքր մեղմությամբ.

— Ա՛յ կնիկ, քու հորն օղորմի, ես էդ թավուր բաների գլուխ չունիմ, ի սեր աստուծո, իմ տունս մի՛ քանդի, ես վեչեր, բալ չիմ գիտի:

— Հիմի դուն ինձ ի՞նչ պատասխան իս տալի,— վրդովվելով հարցրեց կինը:

— Գնա՛, խաթրջամ կաց, ես առուտեհան Սոֆիի համար բազաղ-խանից հագնելու կտուրնիր կու առնիմ ու էս կիրակի էլ կեհամ յարմուկա մե քանի հատ ստուլ, մե քանի հատ էլ սկամի կուառնիմ, հալիլա խոմ ունինք, ղորդ է, կոտրած է, ի՞նչ վնաս, շինիլ կուտամ: Մագրամա, էն

վուր տատում ես վերին տակժումբ կենանք, էդ իմ խելքի բանն էլ, թե Քրիստոսն ինքն ասե, էլի դարուլ չիմ անի:

Հսկելով այդ խոսքերը, տիկին Բարբարեի զժգոհովյունը չափից անցավ: Եվ նա ասաց զլուսն արհամարհական կերպով շարժելով.

— Պրծավ գնա՞ց... Սոֆիի աչքը լուս... Ա՛յ մարդ, էս ժուկումս վո՞ւր արուստովաննի աղջիկը բաղապիտանի ձոթերին լալեզ կոնե, ու էնեկն էլ վո՞ւր յարմուկի ստուլ, սկամի հավան կու կենա:

— Էն վուր դուն իս ուզում, մաշ ես պիտի երգեքեմեն գվեր բերիմ. էդ է, էլի՛,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը՝ լուր վալրենի աչքերը լալն բանալով կնոջ վրա:

— Է՛հ, դու մարաբա իս սարքում, ես քու գլուխը չունիմ:

— Մաշ ի՞նչ ասիմ, վուր քեզ դուր գա. Բիշարի ու Բլտտի մաղաղեքը ամենը անիմ, ինձմեն շնորհակալ կուլիս, վո՞ւնց չէ:

Տիկին Բարբարեն ոչինչ չպատասխանեց, որովհետեւ նա վաղուց գիտեր լուր ամուսնու խոտաբարտությունը, միայն մտածեց սրկիցե կերպով համոզել, որ նա գոնյա կատարեր լուր գտեր մի բանի պահանջմունքները:

— Փորտուպիանի համար ի՞նչ իս տատում,— հարցրեց նա:

— Էդ ի՞նչ զանգումաւ է,— երեսը խոտոտելով հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը, առաջին անգամ լսելով մի աչքպիտի օտարոտի բառ:

— Էն վուր ածում ին,— պատասխանեց կինը, որովհետեւ ինքը նույնպէս ստույգ չգիտեր, թե ի՞նչ բան է պիտանոն:

— Էդ էլ փրանցուղի ճիանուր կուլի,— կրկնեց ծիծաղելով Ճանճուր Իվանիչը:

— Չէ՛, էն վուր մտաներով ածում ին:

— Բա՛ն ան սաղ կուլի, ան թե չէ սանթուր:

— Չէ՛, մե մինձ զանգուկի նման բան է:

— Դե՛, օխնած, ասա օրդան, էլ ո՞ւր իս դես ու դեն գցում: Լավ, պանա Սոֆին միտք ունե օրդանչի գառնա, հա՞:

— Է՛հ, քիզ վուչինչով չի բլի բան հասկացնիլ,— խոսեց տիկին Բարբարեն վշտանալով:

— Ես ի՞նչ մեղավոր իմ, վուր չիս կանաչի հասկացնի:

— Էն վուր մինձ մարդկերանց տանն ածում ին:

— Յո՛ւ... — Բացականչեց Ճանճուր Իվանիչն աչքերը լալն բանալով, թեև տակավին չհասկացավ, թե ինչ բան էր ֆորտուպիանոն, միայն մինձ բառը լսելով, մտածեց, թե աղջկա խնդրած ածելու գործիքն անշուշտ թանկագին բան պիտի լինի, որ միայն մեծ մարդկանց անեկումն է գտնը-

վում: Եւ կամենալով առժամանակ հանդատացնել յոր կնոջն ու աղջկանը ալոյախի, նրա կարծիրով, անպետք ցանկություններից, ասաց.

— Դե՛ լավ, կուգրիմ մեր Յագորին՝ Մակարիից մի հատ էլ էջ զանգումարից առնել. վուր մինձ մարդկանց տանն ածում ին:

Բայց տիկին Բարբարեն հասկացավ, որ պիտոյի մասին Յագորին գրելու միակ նպատակն այն է, որ մի քանի ամսով հետաձգել ալոյ խընդիրը և ապա զանցառության տա. ալոյ պատճառով խոսեց.

— Յագորը վո՛ւրն է, Մակարիան վո՛ւրն է, էյ ինչի՞ց իս խոսում: Դուն վուր հիմիկվանից էգպես քիտիդ բերանը զայիմ հուփ իս տալի, բաս լավ աղջիկ կանաս մարդու տա...

— Ով վուր ուզե իմ փեսա գտնա, թող գա ջեր վուտնիրս լոստե, իժում իմ աղջիկը տանե: Մե քանի հարուր թուման փուղ տուր փեսին ու թքե էրեսին, նա ամեն բանի բազի կուլի,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը հպարտությամբ, վաղուց հասկացած լինելով փողի ամենակարող զորությունը:

Բայց տիկին Բարբարեն ոչինչ չասաց նրան և խռոված դուրս եկավ ամուսնու սենյակից:

Է

Գալով յոր գտեր մոտ, տիկին Բարբարեն ոչինչ չասաց նրան յուր ամուսնու սենյակում անցածի մասին. միայն օրիորդը յուր մոր գեմքի տխուր արտահայտությունից և նրա վրդովմունքից գուշակեց, թե նրա դեսպանախոսությունը յուր ուղածների մասին՝ տնաջող բնդունելության է հանդիպել: Բայց ահանելով, որ մայրը ոչինչ չի հայտնում իրան, ինքը ևս շուզեց բան հարցնել:

Թե՛ տիկին Բարբարեն և թե՛ օրիորդ Սոֆին այն գիշեր խիստ անհանգիստ անցկացրին:

Առավոտյան Քիտեսը հայտնեց յուր տիկնոջը, թե աղան գիշերը հեռագիր է ստացել և այսօր պատրաստվում է գնալ Կավկա, կապալի գործի համար, և իրան հրամայել է, որ ճանապարհագիր հանե և սալակ վարձե:

Այս հանկարծակի լուրն իսկույն փարատեց տխրության սե թախիժը, որ գիշերվանից սկսած կուտակվել էր տիկնոջ գեմքի վրա, և նրա գեղեցիկ աչքերը վառվեցան ուրախությամբ: «Թո՛ղ նա գնա, ես գիտեմ, թե ինչ կանեմ»... ասաց նա յուր մաքում:

Միայն Ճանճուր Իվանիչը, առանց ոչինչ հայտնելու յուր ընտանիքին

կապկա գնալու մասին, վաղ առաւիտեան ստանից դուրս եկաւ և դնաց փողոց:

Այնտեղ նա ամբողջ օրը հագիւ կարողացաւ կարգադրել յուր գործերը: Երեկոյան հարկավոր պատվերները տալով յուր գործակատարներին, նա վերադարձաւ տուն, ուր ճանապարհորդական սալլակն սեւասում էր դռանը: Նա ուղղակի մտաւ յուր սենյակը և իսկույն հրամայեց Քիտեսին՝ տեղավորել սալլակի վրա յուր ուղեորութեան հարկավոր պիտույքները, իսկ ինքն սկսաւ բրբրել յուր թղթերը:

— Նա այս գիշեր է կամենում գնալ, — հարցրեց Քիտեսից տիկին Բարբարեն:

— Հրամմել եք, աղջիկ-պարոն, — պատասխանեց իմերեւը:

Տիկին Բարբարեն թեև մի կողմից ուրախ էր յուր ամուսնու հեռանալու համար, բայց մյուս կողմից՝ նրա սրտին տիրեց խիստ ցավեցուցիչ տհաճութեան, երբ տեսաւ, որ յուր ամուսինն օտար երկիր է դիմում՝ առանց յուր կնոջն ու ընտանիքին հայտնելու յուր գնալու պատճառի և նպատակի մասին:

Նա ասաց Գրիգորին, որ դնա տեսնե, թե յուր հայրը ո՞ւր է գնում և ինչի՞ համար:

Պատանի գիմնադիստը մտաւ հոր սենյակը:

— Դեպի ո՞ւր եք պատրաստվում գնալու, հայրիկ, — հարցրեց նա:

— Զհանդամը, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը՝ խորին վրդովմունքով:

Յուր հոր այդ կոշտ պատասխանից Գրիգորի լեզուն կապվեց, և նա, սիրտը կտտրած, մի քանի րոպե հոր վրա նաչելուց հետո դուրս գնաց նրա սենյակից:

Նա ասաց յուր մորը, թե ի՞նչպէս պատասխանեց իրան հայրը:

Ճանճուր Իվանիչի մի այդպիսի վրդովմունքը և ջճանդամ բառը պատճառ տվին տիկին Բարբարեին մտածել, թե յուր ամուսնու կապկա կապլի գործերը պիտի անհաջողութեան հանդիպած լինին, և որ նրա մի այդպիսի հանկարծակի ճանապարհորդութեանը ոչինչ բարիք չէ պուշակում:

Նույն րոպեին Քիտեսը իմացում տվաւ, թե աղան պատրաստվում է գնալու:

Տիկին Բարբարեն, օրիորդ Սոֆին և նրանց մյուս զավակները դուրս գնացին նրան ճանապարհ դնելու:

Նա արդեն նստած էր սալլակի մեջ:

— Մուղայի՞ք կացե՞ք, բճերքն ու քոծը բան չգողանան, ու դուք էլ հիսուս կացեք անխելք մսխելեմեն,— ասաց նա՝ յուր վայրենի հայացքը ձգելով ընտանիքի վրա, որ ավելի սարսափելի էր գիշերային մթության մեջ:

— Քշե՛, — հրամայեց նա սալապանին:

Ձիաները առաջ խաղացին, սալակի զանգակները հնչեցին, անիվներն սկսան զլորվել փողոցի ողորկ քարահատակի վրա:

Տիկին Բարբարեն և յուր զավակները, երկար կանդնած դռանը, նայում էին նրա հետեից, մինչև զանգակների ձայնը լռեց, և սալակն անհետացավ գիշերային խավարի մեջ:

Նրանք խորին տխրությամբ դարձան տուն:

— Նա մինչև անգամ մնա՞ք բարով էլ շատաց մեզ, մայրիկ,— ասաց օրիորդ Սոֆին՝ ողորմելի կերպով նայելով մոր երեսին:

Մայրը ոչինչ չպատասխանեց, միայն աղջիկը տեսավ, որ նրա աչքերից գլորվում էին արտասուքի խոշոր կաթիլներ:

— Ահա՛ ի՛նչ է նշանակում հին մարդիկ,— կրկնեց օրիորդ Սոֆին,— նրանց մեջ չկա ո՛չ ծնողական սրտի քնքուշ զգացմունք և ո՛չ մարդավայել քաղաքավարություն...

Օրիորդը մի քանի խոսքերով մխիթարելով յուր մորը՝ գնաց յուր սենյակը:

Այդ գիշեր բոլոր Հացի-Գիւկնք անցկացրին ցավեցուցիչ տրամուլթյամբ: Հոր խոտասրտությունն առավելապես զգալի եղավ օրիորդ Սոֆիին:

«Այս էլ աշխարհը... արդյոք ի՞նչ վայելչություն կա սրանում»... ասաց նա հոգվոց հանելով և յուր գեղեցիկ զուխը թաղեց բարձի մեջ:

Բայց քունը երկար ժամանակ մոտ չեկավ նրա աչքերին:

Ճանճուր Իվանիչի բացակայությունը թեև մի կողմից անախորժ տպավորություն թողեց յուր ընտանիքի վրա, այնուամենայնիվ, մյուս կողմից նա պատճառեց տիկին Բարբարեին բավական մեծ հաճություն, որ ազատվեցավ յուր ամուսնու վշտացուցիչ ծանրությունից, և օրիորդ Սոֆիին, որին այնքան առեղի էր հոր ներկայությունը:

Հենց Ճանճուր Իվանիչին ճանապարհ դրած գիշերվա առավոտը տիկին Բարբարեն պատրաստվեցավ օրիորդ Սոֆիի հետ միասին փողոց գնալ՝ նրա խնդրած իրեղենները գնելու: Թեև նա հարկավոր գումարը չունէր պատրաստի, բայց ամբողջ քաղաքի խանութներում ճանաչում էին հարուստ Ճանճուր Իվանիչի կնոջը, և այդ պատճառով նա ամեն տեղ մեծակշիռ վարկ ուներ:

Առավոտյան տասը ժամին նրանք կառք հոտեցին և իրանց հեռառնելով Քիտեսին, գիմեցին զեպի Գոլովինսկի պրոսպեկտ:

Նրանք նախ և առաջ մտան մի ֆրանսիացու մոզնի մազազին. այդ-տեղ Փարիզի նորեկ մոզայի ձևերով, որ բնորոշված էր բազարում, պատվեր տվին օրիորդի համար ոտքից զուգի կարել մի բանի ձևը հագուստ՝ պարահանդեսի համար առանձին, թատրոնի համար առանձին, հասարակ օրվա, զբոսանքի համար առանձին և տանը հագնելու համար առանձին, բոլորն ալլեալ տարազներով և գներով: Կար անող ֆրանսուհին շափերը վերցրեց, նրանք գրավ տվին և զուրս եկան:

Այնտեղից անցան մի այլ խանութ, ուր գնեցին կոշիկներ, գույնը-գույն ձևանոցներ, զանազան տեսակ գուլպաներ, հովանի, հովհար և այլ քույզիսի կանանց հարկավոր իրեղեններ:

Հետո մտան մի այլ խանութ, ուր վաճառում էին եվրոպական կա-րասիք. այդտեղ գնեցին աթոռներ, բազկաթոռներ, սոֆա, զանազան ափսալ սեղաններ և այլ տնային կահ-կարասիք:

Այնտեղից էլ անցան մի այլ խանութ, ուր վաճառում էին գրուբյան պիտույքներ և գրասեղանի զարդեր. այդտեղ գնեցին թանաքաման յուր պարագաներով, գեղեցիկ աշտանակներ, գրասեղանի ժամացույց, բրոն-զից կամ կավճյա փորժիկ կիսարձաններ, զանազան պատկերներ, մեծ հայելիք և սենյակի այլ զարդեր, ինչ որ օրիորդի գեղասեր ճաշակին գուր եկավ:

Ճանապարհին նրանք մտան մի այլ խանութ, ուր օրիորդը գնեց զա-նազան նկարներով գրկու թղթեր, զանազան տեսակ նույնպես նախշուն ծրարներ, սրտեցով միայն սիրահարական նամակներ ևն գրում օրիորդ-ներց սիրուն տղաներին:

Բայց զաշնամուրի գնելը նրանք թողին մյուս օրվան, որովհետև կեսօրից երկու ժամ արդեն անցել էր:

Նրանք զարձան տուն, մի քանի թեթև բան առնելով իրանց հեռառքի մեջ, մնացածը թողնելով, որ Քիտեսը տուն բերե:

Օրիորդ Սոֆին գտնվում էր յուր հոգու ղվարձալի գրուբյան մեջ:

Գնալով տուն, նա զրկեց յուր մորը և շնորհակալությամբ հայտնեց:

— Այսուհետև, մայրիկ, ես այլևս չեմ տխրիլ, — ասաց նա: — Միայն մեք գնած իրեղենները մեր այժմյան կացարանին, ինքդ կվկայես, խիստ անհարմար են:

— Այդ մասին դու անհոգ կաց, սիրականս, — պատասխանեց մայ-րը: — Ես այդ ես կկարգադրեմ:

Եվ նույն րոպեին տիկին Բաբբարեն իրանց տան վերի հարկի կ-

ցողներին մի տամսակ գրեց, որ նրանք մինչև առաջիկա շաբաթ օրը բու-
լոր սենյակները դատարկեն, հակառակ դեպքում նրանց դուրս կանեն
ոստրկանության միջոցով:

Որովհետեւ կեցողները պայմանալով ժամանակով չէին վարձած իրանց
կացարանը, ալլ պատճառով ընդունեցին տանտիկնոջ պատուերը:

Քիտեսը չուր հետ բերեց բռնաւորութեամբ մշակների մի ամբողջ կա-
բաղան, և ճանձնուր Իվանիչի տան ներքին սենյակները լցվեցան բազմա-
թիվ խաչատաճամուկ իրեղեններով:

Լիզան չուր սովորական մեղամաղձական լուսիլամբ, իսկ Ելենան
չուր բնական մշտազփարձ գեմբով նաչում էին նրանց համար խիստ զար-
մանալի իրեղենների վրա: Օրիորդ Սոֆին ինքն էր ակզալորում նրանց:
Տիկին Բարբարեն կանգնած նաչում էր չուր գտեր գործունեութեանը:

Բալց փոքրիկ Ելենան գիմեց նրան աչալիսի հարցով.

— Մալրի՛կ, ալլ բուլորը ո՞ւմն են:

— Սոֆինը, — պատասխանեց տիկին Բարբարեն ծիծաղելով:

— Հապա ի՞նչ, — հարցրեց վշտանալով աղջիկը:

— Դու ի՞նչ ես ուզում:

— Մի հատ նոր խրճիկ, — պատասխանեց Ելենան չուր սիրուն գլու-
խը շարժելով:

— Ձէ՞ որ դու արդեն խրճիկ ունիս:

— Ձէ՛, մալրիկ, նա լալը չէ, — կրկնեց գծգոհելով փոքրիկ աղ-
ջիկը: — Նրա աչքերը կապույտ են, մազերը՝ դեղին, ևս չեմ սիրում: Ինձ
համար առեք մի ալնալիսի խրճիկ, որ Սոֆիի նման սև աչքեր և սև մա-
զեր ունենա:

— Ձէ՞ որ բո աչքերն էլ կապույտ են և բո մազերը՝ դեղնապուշ, —
կրկնեց մալրը:

— Իմ աչքերը կապույտ են, իրաւ է, բալց մեր Թինան ասում է,
թե հետո կսեանան, Սոֆիի աչքերի նման կդառնան:

Տիկին Բարբարեն ծիծաղեց փոքրիկ գտեր պարզ մտքի վրա:

— Բալց չե՞ս ուզի, որ Լիզիի աչքերի պէս լինին, — հարցրեց մալրը:

— Ձէ, չեմ ուզում. ես Լիզիի աչքերից վախենում եմ:

Իսկ Լիզան մի կողմնակի հաշտաք ձգեց քրոջ երեսին, և արդարեւ,
նրա աչքերը նույն քաղերին սարսափելի էին:

Մալրը սաստեց չուր երեխին, որ ալղպէս չխոսի քրոջ վրա և խոս-
տացաւ նրա համար գնել մի խրճիկ՝ սև աչքերով և սև մազերով:

Ելենան դուրս վաղեց հաշտնելու չուր մոր խոստմունքը իրանց դրա-
ցու աղջկան՝ փոքրիկ Օլինկալին:

Օրը կլտրակի էր:

Հացի-Գելենց աների վերին հարկում, բնադրակ, բալական ճաշակով զարգարված դահլիճի մեջ օրիորդ Սոֆին հտառվետ յուզերով օծված՝ կանգնել էր մեծ հայելու առջև. ֆրանսուզի կար անող կինը հազցընում էր և ուզղում նոր զգեստները:

Նրա մայրը և բույրերը ուրախությամբ նայում էին նրա վրա:

Երբ օրիորդը բոլորովին հագնվեցավ, երկու անգամ անցուցարձ արավ դահլիճի մեջ, հրճվելով նայեց յուր վրա հայելու մեջ և ապա հարցրեց ֆրանսուզուց՝ նրա մայրենի լեզվով.

— Ինչպե՞ս է:

— Խիստ հարմար է, օրիորդ,— պատասխանեց կար անողը:

— Խիստ հարմար է,— նույնպես կրկնեց տիկին Բարբարեն:

Օրիորդն այդ լսելով՝ ավելի ուրախացավ, ժպտաց և դարձյալ կանգ առավ հայելու առջև և, մի փոքր ևս յուր հագուստով հրճվելուց հետո, նա մոտեցավ յուր մորը և նրա ձեռքը համբուրեց ու շնորհակալություն հայտնեց:

Մայրը նույնպես գրկեց յուր դստերը, շնորհավորեց նրա հագուստը, «բարով մաշեա» ասուց և մաղթեց նրա համար բախտավորություն:

Կար անող կինը հեռացավ:

Ժամը տասն էր:

Օրիորդ Սոֆին խեղդեց մորից՝ կառքով գնալ մի փոքր զբոսնելու:

Նա ցանկանում էր յուր նոր հագուստով այն օրը երեալ քաղաքի հասարակությանը:

Քառորդ ժամից հետո փառավոր կառքը կանգնած էր դռանը:

Նրանք նստեցին: Կառքը սահեցավ:

Երկու անգամ նրանք պտույտ արին Գուլովինսկի պրոսպեկտով, հետո դիմեցին գեպի Մուշտայիդ:

— Այդ ի՞նչ ապրանք է,— հարցրեց յուր ընկերից ռուսերեն մի հայ երիտասարդ, բուլվարի վրայից ցույց տալով օրիորդ Սոֆիին:

— Ապրանքը արդեն հիանալի է... բոլորովին նոր և թարմ... բայց ափսոս որ վաճառողը հրեա է... — պատասխանեց մյուս երիտասարդը նույն լեզվով, մատներով իր նորաբույս ընչանցքի հետ խաղալով:

— Ո՞վ է այդ:

— Հացի-Գելենց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ափսո՞ս,— կրկնեց առաջինը.— Խանութն անմատչելի է:

— Այդ ոչինչ,— պատասխանեց երկրորդը:— Այդ աղջիկն ինքը ճանապարհ կտա հաճախորդներին:

— Այո՛,— ասաց առաջինը՝ համոզվելով ընկերի խոսքերից.— դա ևս կընտելանա մեր աշխարհի պիտույքներին, թեև այժմ անհամբույր է նա իրրե վայրենի եղջերու:

Նրանք զբոսանքից դարձան տուն երկու ժամին: Ճանճուր Իվանիչի գնալուց հետո Հացի-Գիւկնց տանը զարմանալի փոփոխություններ եղան, որոնք խիստ ազդու ներգործություն ունեցան օրիորդ Սոֆիի ներկա և սպառազն կյանքի վրա: Նրանց կացարանն ընդունեց կատարյալ գեղաճաշակ կերպարանք: Ճաշի և ընթրիքի սեղանը օրըստօրե ճոխանում էր եվրոպական խոհարարի նուրբ և համադամ խորտիկներով: Ծառաների թվին ավելացավ և մի մանկահասակ սպասավոր՝ կարճ ֆրակով, սպիտակ ձեռնոցներով և ճոճաւն կոշիկներով, յուղած և կոկած գլխի մազերով և բաւական ախորժելի դեմքով: Աղախիներն թվին ավելացավ և մի մանուկ ուսուսհի օրիորդ՝ կլորիկ, սպիտակ, շիկահեր, մշտադվարճ դեմքով, Մաշա անունով: Ախուռատան բակում միշտ պատրաստ էր փառավոր տնային կառքը՝ զույգ կապուտիկ ձիաներով և մանկահասակ կառավարով, հաստիկ ու կարմիր թշերով, սև մազերով և սև աչքերով, մի բարձրահասակ սղամարդ, Կազանի թաթարներէց:

Զբոսանքները թե՛ կառքով և թե՛ ոտքով ամեն օրվա սովորություններ եղան: Գիշերվա խնջույքները, որ նրանք տալիս էին նրբաճաշակ քաղցրավենիքներով և հազվագյուտ մրգեղեններով, հոշակ ստացան բոլոր քաղաքում: Թատրոնում մի հատուկ լոժա օրիորդ Սոֆիի անվան նվիրական պատիվը ստացավ: Կար անող ֆրանսուհին և վարսահարգար եվրոպացի տիկիները սկսան շուտ-շուտ երեւալ աչնտեղ: Միով բանիվ, Հացի-Գիւկնց ընտանեկան և տնտեսական կյանքի պարզ աղքատիկ բնավորությունն ընդունեց նրբութեան և շուշուրութեան բոլոր կործանիչ ձևերը:

Բայց զբանքից և ոչ մինը չէր բավականացնում օրիորդ Սոֆիի դադունի բաղձանքներին: Նրա սիրտը զբանցով դարձյալ գոհ չէր: Նա երբեք ուշախ չէր լինում: Նա, ասես թե, որոնում էր մի ալլ բան: Բայց ի՞նչ բան: Նա ինքը որոշակի կերպով չէր կարողանում բացատրել իրան: Միայն հարածամ թախծալի էր՝ անցկացնելով անքուն գիշերներ:

Նրա օրերը անցնում էին խիստ դատարկութեամբ: Առավոտները շատ անգամ մինչև տասը կամ տասներկու ժամը նա չէր դուրս գալիս յուր ննջարանից: Նրբ որ դուրս էր գալիս, նրա դեմքը երբեմն լինում էր խիստ դուռնատ և դալկացած. նա տաղտկալի էր և կարծես թե ծուլանում էր շարժվելուց:

Նա լվացվում է, սրբվում և դիմում է դեպի հայելին, ամբողջ մամռանով չի հեռանում նրանից, սանրելում է, օծվում է և հագնվում:

Հետո մտնում է նա դռնիձ, մտնելում է դաշնամուրին, մի քանի բուպե նրա քնքուշ մատները խաղում էին ստեղծերների վրա, նա երգում է, ոգևորվում է... բայց հանկարծ, սրպես թե նրա սրտի կրակի վրա սառը շուր անցնի, նրա միտքն է ընկնում մի բան. և նա դադարում է նեղեցուց... և խորասուզվում է խորին մեղամաղձական լուսվյան մեջ:

Այնուհետև նա մտնում է յուր անանձնատեսչակը, կանգնում է մի պատկերի առաջ, որ դրած էր նրա գրասեղանի վրա և երկար հիացմամբ նայում է վրան: Նրա մտքից անցնում են հազարավոր մտածմունքներ... նա ժպտում է... նա համբուրում է պատկերը... և ապա թաքցնում յուր խորհրդավոր պահարանի մեջ:

Նա նստում է գրասեղանի հանդեպ, առնում է մի գիրք և կամենում է զբաղվել ընթերցանությամբ: Մի քանի բուպե նրա գեղեցիկ աչքերը վազում են տպած տողերի վրայից: Հանկարծ փողոցից լսվում է մի կառքի ձայն: Նա ձգում է գիրքը և վազում լուսամուտի հանդեպ: Նայում է՝ եթե անցնողը մի ծերունի աստիճանավոր է կամ մի վաճառական յուր յուզուտ ֆուրաշկով և սև կաբայով, ձեռքով միճխին կնքում է նրա նախից և երեսի վրա մի քանի արհամարհական ծամածուլյուններ գործելով, տհաճությամբ վերադառնում է յուր տեղը: Իսկ եթե անց կենողը մանկահասակ երիտասարդ է՝ փառավոր հագնված և վայելուչ կերպով թեք ընկած կառքի մեջ, յուր վարդապույն շրթունքներով բռնած բարակ պապիրոսը, նա կանգնում է, նա երկար ու երկար նայում է նրա վրա, մինչև կառքը հեռանալով բոլորովին անհետանում է:

Նա աչքես չէ հեռանում այն նվիրական լուսամուտից:

Նա տեսավ, որ մօր հետ անցնում է մի մանուկ օրիորդ, գեղեցիկ հագնված, երեսուն քաջերով, նրա հագուստի՝ ոչխարի դմակի նման ուղուցավոր ձևը հիանալի պշրանք էր տալիս նրա ընթացքին: Օրիորդ Ֆեֆին գուր էր գալիս մի տղապիսի արհեստական ձևը: Նա վազում է դռնիձ, մտնելում է հայելուն, փորձում է ինքը ևս մի այնպիսի ձև տալ յուր իրանին: Նա կորանում է... Մի քանի անգամ անցուդարձ է անում հայելու առջև: Ուրախանում է... ժպտում է նա... «Այսպես լավ է», ասում է նա յուր մտքում, և կարծես թե ինքը յուր վրա սիրահարվում է...

Նա դարձյալ դիմում է դեպի նվիրական լուսամուտը:

Անցնում է մի ալ օրիորդ, սրի հագուստի գույնը և ծաղվածույքը յուրի նման չեն, նրանք բոլորովին ալ ձև ունին: Հաժանում է այդ օրիորդ

Սոֆին և հետաքրքրվում է գիտենալ, թե այդ ո՞ր մագաղինում է կարված: Եվ միևնույն րոպեին ավաստում է նա, թե ինչու ինքը ևս այնպես չէ կարել տվել:

Կամ թե տեսնում է նա մի օրիորդ, որի շաղանակագույն գիսակը խիստ թանձր է կամ նրա աչքերը բաց երկնագույն են և կամ դեմքը խիստ դուրսառ է. դրանք նույնպես գրավում են նրան, և նա տխրում է, թե ինչու չուր թշերը վարդի գույն ունին, կամ չուր աչքերը սևորակ են, և գլխի գիսակը՝ սև սաթի նման, բայց ո՞չ այնքան թանձր, որպես այն օրիորդինը, չմտածելով, որ նրա գիսակի մեջ մի բարձրան կեղծծամ է դրած:

Եվ այդպես՝ մեր փոփոխամիտ հերոսուհին ոչինչ բանով զոհ չէ: Նա չունի կիրթ ճաշակ գեպի գեղեցիկը, գեպի պատշաճավորը և գեպի վաշկերչը: Ամեն մի նոր երեսոյթ, ամեն մի նոր առարկա ծնեցնում էր նրա սրտի մեջ նորանոր ցանկություններ:

Արդարև, մի աշնպիսի սեաթորմիկ գերդաստանի ղափակը, մեծաքանակ հասարակ ընտանեկան շրջանի մեջ, որպիսին Հացի-Գելենք էին, երբեք չէր կարող ունենալ կրթված ճաշակ: Իսկ զարդի փակված վաճաղակում նա չէր կարող ծանոթանալ արտաքին աշխարհի հետ: Այդ պատճառով նրա սրտում չկար ոչինչ հիմնավոր բան, այլ ցնորական և երազամոլ երեակալություններ միայն:

Ահա՛ այդպես դատարկությամբ էին անցնում մեր հերոսուհու օրերը:

Թ

Մի օր առավոտ օրիորդ Սոֆիի մոտ եկավ Աննա Եգորովնան:

Մանկահասակ օրիորդը, տեսնելով ընկերուհու կացարանի փառավոր զարդարանքը և նաշկով չուր շորս կողմը, ժպտալով նրա ձեռքն առավ և ասաց ուտերեն.

— Այժմ արդեն կարելի է շփ տալ...

Օրիորդ Սոֆին, նույնպես քաղցր ժպտալով, պատասխանեց նրան.

— Այո՛, այժմ կարելի է ասել, թե ապրում ենք...

Նրանք հարցնելով միմյանց առողջությունը և ընդունելության սովորական ծեսերը կատարելուց հետո, օրիորդ Սոֆին ման ածեց չուր ընկերուհուն բոլոր սենյակները, ցույց տվալ նրան չուր գնած իրեղենները և չուր նոր հագուստների մինչև վերջին թելը, հայտնեց չուր գիտավորությունը՝ նորագություններ անելու համար:

Աննա Եգորովնայի դեմքը բացառում էր ուրախություն, օրիորդ Սոֆին նույնպես դեմքում էր չուր հոգվի գլարձալի տրամադրություն մեջ:

— Այդ արդեն հրա՛շք է, Սոֆի,— աւագ նրան Աննա Եգորովնան։— Դու ի՛նչպէս կատարեցիր այդ բոլոր հեղափոխությունը առանց պատե-
րազմի և առանց զոհերի։

Աննա Եգորովնայի խոսքը Հայի-Գիւլնայ ընտանեկան կյանքի վե-
րանորոգության համար էր։

— Մեր պատերազմը մնացել է հորս վերադարձից հետո,— պատաս-
խանեց նա ծիծաղելով։

— Այդ ոչինչ...— պատասխանեց Անիշկան, և նրա փափուկ զեմքի
վրա երևեցան խիստ ծամածռության նշաններ։

— «Հարսանիքից հետո զուտնա չ'են ածում»։ Ամեն ինչ արդեն վեր-
ջացած է...

Նրանք նստեցին օրիորդ Սոֆիի կարինետում։

— Դու այսօր Ալեքսանդրյան այգո՞ւմն էիր,— հարցրեց նրանից
օրիորդ Սոֆին։

— Այո՞,— պատասխանեց Անիշկան։

— Ասա՛, խնդրեմ, ո՞ւր էր այն երիտասարդը՝ բարձր հասակով, սև,
գանգուր մազերով, նորաբույս ընչացքներով, գեղեցիկ զեմքով, սև բար-
խառյա կարճիկ սերթովով, փոքրիկ ակնոցներով։

Նվ նա սկսավ նկարագրել գեղեցիկ երիտասարդին, որ այնքան
գրավել էր յուր ուշադրությունը։

— Դա՛, այդ զու Շերիմովին ևս ասում,— պատասխանեց Անիշ-
կան։— Նա նոր է ավարտել Մոսկվայի համալսարանը։

— Ա՛խ, ի՛նչպիսի փառավոր պարոն է նա։

— Նա առաջին ֆրանսոն է մեր քաղաքում։ Դու հավանեցի՞ր նրան։

— Ինչպե՞ս չհավանեի։

— Ելիսավետն էլ նրա համար խելքից էլած է։

— Ո՞րտեղ է բնակւում,— հարցրեց հետաքրքրւելով օրիորդ Սոֆին։

— Նա բնակւում է Սուլակում։

— Նա մի՞շտ է լինում այդում։

— Համարյա՞ ամեն օր։

Նվ նրանք երկար խոսեցին Մոսկվայի համալսարանի ուսանողի մա-
սին, մինչև որ օրիորդ Սոֆին ասաց.

— Ես վճռել եմ անպատճառ ծանոթանալ նրա հետ։

— Այո՞, արժե ծանոթանալ,— կրկնեց Անիշկան խորին հուզմուն-
քով։— Դու լսե՞լ ես նոր համբավ,— խոսքը փոխեց նա։

— Ի՞նչ,— հարցրեց օրիորդ Սոֆին հետաքրքրւելով։

— Օրիորդ Մահակյանը նշանվել է։

— Աստ*, խնդրեմ, ո՛ւմ վրա,— շտապով հարցրեց օրիորդ Սոֆին:

— Տօբա-ուսողի տղա Սոսիկոյի վրա,— պատասխանեց Անիշկան ծիծաղելով:

— Չէ՞, դու կատակ ես անում, Անիշկա,— վարմանալով կրկնեց օրիորդ Սոֆին:

— Ո՛չ, հավատա, ես չորդ եմ ասում:

— Աստված իմ, այդ ի՞նչ հիմարություն է:

— Ընդհակառակն, շատ խելոքություն է,— նրա խոսքը կտրեց Անիշկան:— Գիտե՞ս որքան հարուստ է այդ Սոսիկոն:

— Դիցուք թե հարուստ է, բայց նա ինչի՞ նման է:

Եվ օրիորդ Սոֆին սկսավ նկարագրել նրա տգեղությունը:

— Գեղեցիկ երիտասարդներ միշտ կարող է գտնել օրիորդ Մահակյանը և՛ նրա կիներ լինելուց հետո, բայց փող՝ ո՛չ ամենայն ժամանակ:

— Վերջապես այդ հիմարություն է:

Անիշկան խորհրդավոր կերպով գլուխը շարժեց և ասաց.

— Նա յուր հաշիվը լավ գիտե... Նրան ասել են այդ, նա պատասխանել է, թե ինձ այնպիսի ամուսին պետք է, որ օրը մի տեսակ հագուստով հանդես գուրս գամ:

— Նա հենց վարժարանում այդպես հիմար էր:

Մահակյանի նշանվելու վրա երկար խոսելուց հետո Աննա Եգորովնան նորոգեց հարցը Նատուլի Կոջորի անցքի մասին, որ մի քանի օր առաջ կիսատ էր մնացել. օրիորդ Սոֆին, լրացնելով յուր պատմությունը, ավելացրեց.

— Այդ Նատոններից մի քանի հատ ևս այժմ ավելացել են մեր վարժարանում:

Աննա Եգորովնան սկսեց թախանձել, որ հայտնի, թե ովքեր են նրանք, բայց օրիորդ Սոֆին պատասխանեց, թե ինքը սովոր չէ հայտնել այլոց գաղտնիքները:

Հետաքրքիր օրիորդը վշտացավ այդ պատասխանից, ասելով.

— Սոֆի, դու բոլորովին անկեղծ չես ինձ հետ, մինչդեռ ես քեզանից բան չեմ ծածկում:

Օրիորդ Սոֆին, նկատելով յուր ընկերուհու տրտնչք՝ ասաց.

— Խղճմտանքի ընդդեմ է բամբասել նրանց այդպիսի հանցանքների համար. չէ՞ որ մենք ամենքս էլ ունինք այդպիսի թուլություններ:

Աննա Եգորովնան ծիծաղեց:

Օրիորդ Սոֆին հնչեցրեց դրասեղանի վրայի փոքրիկ ղանգը.

Ներս մտավ ոտս տղախին Մաշան:

— Մաշա՛, մի բանի տեսակ մուտարա բեր,— հրամայեց օրիորդը աղախինին:

— Հրամմե՛կ եր,— ասաց թեթևաշարժ աղախինը և շտապով դուրս գնաց:

Օրիորդ Սոֆին գիմեց յուր հյուրուհուն.

— Աչնպիսի լավ մուրաբեր ունիմ, Անիշկա՛, մի խոսքով՝ հիանալի:

— Այժմ քեզ մոտ ամեն ինչ կգտնվի,— պատասխանեց հյուրուհին:

— Դեռ ո՞չ ամեն ինչ. Անիշկա... — խորհրդավոր ծաշնով պատասխանեց օրիորդ Սոֆին:

Աննա եզոբովնան գուշակելով, թե ինչ է կամենում ասել նա, ասաց ժպտալով.

— Իմ կարծիքով՝ միայն մի բան պակաս է, Սոֆի:

— Ի՞նչ:

— Դու արդեն գիտես...

Օրիորդ Սոֆին ծիծաղեց: Նրա գեմբը բացատրում էր ներքին զվար-
ճութուն:

— Ի՞նչ խորամանկ ես դու, Անիշկա՛,— կրկնեց նա:

Սույն միջոցին Մաշան մի թանկագին արծաթյա սկուտեղի վրա ներս բերեց զանազան տեսակ աղնիվ մուրաբաներ, որոնք ածված էին փոքրիկ հախճապակյա ափսեների մեջ, և զրեց բոլորակ սեղանի վրա, որի մոտ նստած էին նրանք:

Նույն րոպեին ներս մտավ տիկին Բարբարեն և, տեսնելով յուր զուարթ և նրա հյուրուհին, շատ ուրախացավ՝ ասելով.

— Ահա՛ այգպես լավ է:

Նրանք փոխեցին իրանց խոսակցությունն նյութը:

•

Օրիորդ Սոֆին նույն օրվա երեկոյան պահուն ստացավ Աննա եզոբովնայի ուղարկած զրքերը: Դրանք մի բանի հատոր Տուրդենեի, Պիսեմսկու ուսմաններից էին⁶: Սկզբում մոր երկչուդից ստիպված էր այդ զրքերը յուր բարձի տակ թաքցնել կամ գիշերները զաղտնի կարգալ, իսկ աչնուհետև նա շարունակ զբաղված էր այդ զրքերի ընթերցանությամբ բոլորովին համարձակ, որովհետև նրա ծնողները և բոլոր տանեցիք ամենեին հասկացողություն չունեինք, թե ի՞նչ է ուսման ասած բանը:

Աչնուհետև օրիորդն աչլես դուրս չէր գալիս յուր լուսանձնատեսնյակից.

նա երևում էր յուր մորը միայն տոալտոր, ճաշին և ընթրիքի ժամանակ, և մեկ էլ, երբ նրանց մոտ հյուրեր էին գալիս: Մայրը հարցնում էր նրան, թե ի՞նչ է շինում նա ամբողջ օրը յուր սենյակում փակված: Օրիորդը պատասխանում էր՝ «գրազված եմ»:

Նա անպազար կարգում էր և կարգում... և այդ բանաստեղծական գրքերի անհատական աղբյուրից ձեռկերալվում էր նոր գաղափարներ:

Ելյո գաղափարները, օրըստօրե տպավորվելով և կերպարանագործվելով նրա թորմ ուղեղի մեջ, ծնեցին նրա գլխում երևակայական ցնորքներ, որ շատ անգամ արթուն կամ քնի մեջ ես երազում էր:

Երբեմն գիշերային քաղցր երազների մեջ նրան պատկերանում է մեծահանդես բալ: Գահլիճը լուսավորված է կուրացուցիչ փայլողությամբ: Հանդիսականները եռ են գալիս զույնզույն հագուստներով: Մեծաքսը, շալը, սակին, արծաթը և գոհարեղենները, արհեստի վայելուչ հարմարությունը, վառվում են, խշխշում են և ալեկոծվում...

Մեր երազամոլ հերոսուհին, վառված ազամանդներով ու պճնված գեղեցիկ հագուստներով, սկզբում ընթացքով մտնում է բալի գահլիճը: Բազմությունը զգրդում է: Բոլորի ուշադրությունը գառնում է գեպի նա: «Ահա գեղեցիկության դիցուհին», լսելի են լինում հիացման ձայներ: Մուգեղան հնչում է, պարահանդեսը փոխարկվում է: Մի կարճիկ տղամարդ, հաստ փորով և ուռած թշերով, առաջարկում է օրիորդին յուր ձեռքը՝ պարելու: Նա հրաժարվում է: Մոտենում է մի ալլը՝ մեծ էպոլեաներով և օրդեններով պատեւած կուրծքով: Նա դարձյալ հրաժարվում է: Մոտենում է քաղաքավարությամբ մի ալլը՝ պճնազգեստ երիտասարդ, բարձրահասակ, նրբակազմ, գանգրահեր և խիստ գեղեցիկազն: Օրիորդը կանգնում է նրանք պտավում են որպես անիվ: Մի քանի անգամ օրիորդի փափուկ կուրծքը և կիսամերկ բազուկները հեղիկ շփվում են յուր պարընկերի թևին: Օրիորդը յուր մարմնի բոլոր կազմության մեջ զգում է էլեկտրական ցնցողություն: Պարի ձեռք փոխվում է: Օրիորդը իրան ձեռքնելով, թե հոգնեց, նստում է: Նրա պարընկերը շնորհալի կերպով մոտենում է նրան ավու: Օրիորդը յուր զոհությունը հայտնում է գլխի հեղիկ շարժումով: Պարընկերը չի հեռանում նրանից: Օրիորդը լսում է նրանից մի քանի քնքուշ խոսքեր...

Երբեմն մեր հերոսուհին երազում էր, թե նա թատրոնումն է. ինքը փառալուրտակես նստած է լուծալի մեջ: Հանդիսականները վառվում են բյուրավոր աչքանքով: Քաղցրաձայն մուլիկան հնչում է. Իտալուհին անուշ ձայնով երգում է: Լսժաները չիքն են սիրուն աղջիկներով: Բայց նրանցից և ո՛չ միքը յուր նման հագնված չէ: Հանդիսարանում ավուներն

ու բաղկաթուռները լիքն են բազմաթիվ երիտասարդներով: Բայց նրանցից ո՛չ մինը չէ նաչում բեմին: Նրանց դիտակներն ուղղված են դեպի յուր լոժան...

Եվ երբեմն էլ երազում էր նա, թե գտնվում է մի աչյու մեջ, յուր գլուխը դարձարած է ծաղիկներով: Մի գեղեցկադեմ պատանի, չոքած յուր առջև, ազաչում է... և արտասուքը մարգարտի նման գլորվում է նրա սիրուն աչքերից... «Ես սիրում եմ բեզ... Սոֆի»: Այդ մոգական ձայները զարկվո՞ւմ են նրա ականջներին:

Ահա աչյուս մեր սիրուն հերոսուհին, յուր գիշերային հանգստյան մեջ, հրապուրվում էր աչյուսի երեակայական պատկերներով, եվ ամբողջ օրը նրա մտքից չէին հեռանում այդ գիշերային հիմար երազները:

Այո՛, մի կատաղի ախտ զարհուրելի կերպով բոցավառվում էր նրա սրտի մեջ՝ դա էր սեւը:

Վերջին օրերը օրիորդ Սոֆին մտածեց յուր երեակայական երազներին տալ որևիցե իրողական կերպարանք: Իսկ այդ փափաղին հասնելու հնար չէր լինում մի քանի արգելափոխ պատճառներով: Եվ գլխավորապես այն էր պատճառը, որ Հացի-Գելենց ընտանեկան կյանքի շրջանը՝ ինչպես հայտնի է մեր ընթերցողին, խիստ նեղ էր, մոսյոտ և անմատչելի: Թեև վերջին օրերը տիկին Բարբարեն նրան բավական ընդարձակ և փառավոր կերպարանք տվավ, բայց, այնուամենայնիվ, այդ արտաքին շքեղությունը բավական չէր սրբելու նրանցից հին կեղտը և առիթ տար նրանց հարաբերությունն ունենալ հասարակության բարձր դասակարգի անհատների հետ, ուր ղեկերում էր միշտ օրիորդ Սոֆիի միտքը: Նրանց երթեկները տակավին հասարակ մարդիկ էին՝ մի քանի կարավոր մորթե գզակով փողոցի առևտրական տղամարդիկ, մի քանի աղջիկներ՝ կոլոված իրանց գերիտների մեջ, նախշուն թասակրավիներով և մի քանի քաթիպավոր կանաչք իրանց մերձավոր ազգականներից: Բայց այդ տետակ մարդիկ ո՛չ միայն չէին կարող զրավել օրիորդ Սոֆիի ուշագրությունը, այլ՝ սկսած նրա վարժարանի կյանքից, տակի էին նրան: Թեև նրանցից շատերը գիտեին մի քանի հատ ու կտոր պոժոլուտա-մոժոլուտա ասել և գլուխ տալու կամ ձեռք բռնելու միջոցին օտքը գետնին քսել, բայց աչյուսի կապկորեն քաղաքավարությունները առավել զայրացնում էին նրան, և նա չէր կարող հարգանք զգալ դեպի աչյուսի մարդիկ:

Միակ հյուրը, որին պատվում էր օրիորդ Սոֆին, Աննա Եգորովնան էր, որ նրան զվարճացնում էր՝ բերելով երբեմնապես զանազան լուրեր:

Բայց վերջին օրերը օրիորդի ուշագրությունը զրավեց մի պատանի գիմնադիստ, վեցերորդ դասատան աշակերտ Նիկոլ Մալիկով անունով:

Մայիլովը տասնեութ տարեկան էր, քնքուշ կալմովածքով, գեղեցիկ դեմքով, բաղցրաբարո և բարեսիրտ պատանի, հին, ազնվական տոհմից: Նա թեև խիստ փափուկ էր մեծացած, բայց բավական բարեկիրթ, խելացի և ամոթխած էր: Մի փոքրիկ նկատողությունը կարող էր նրան վրդովմունք պատճառել, և նա հաջմբում էր մինչև ականջները:

Նա Գրիգորի դասընկերն էր, և շատ անգամ գալիս էր նրա մոտ սերտողության համար:

Օրը կյուրակի էր:

Տիկին Բարբարեն շատ առաջուսյան գնացել էր մի ազգականի տուն: Օրիորդ Սոֆին, միտնալ կանգնած, պատշգամբից նայում էր դեպի բակը: Հանկարծ երեկոյով Մայիլովը մի քանի տետրակներ թևի տակին: Տեսնելով օրիորդին, նա մտեցավ, բարեկց և կարմրելով հարցրեց.

— Ասացե՛ք, խնդրեմ, տա՞նն է Գրիգորը:

— Ո՛չ, նա մի քանի րոպե առաջ զուրս գնաց,— պատասխանեց օրիորդը ուտերեն:

Մայիլովը դարձյալ դուրս տվավ և կամենում էր հեռանալ:

— Ինչո՞ւ, Նիկոլ, այդպես շուտ,— ասաց նրան օրիորդը:— Մի փոքր սպասեցեք, նա շուտ կվերադառնա:

Մայիլովը կանգ առավ:

— Նե՛րս գնանք,— ասաց օրիորդը:

Նրանք մտան դահլիճը:

Օրիորդը նստավ լուսամուտի մոտ, որ նայում էր դեպի Մթածմին-դաշի բակը և խնդրեց գիմնավիտին՝ նստել յուր մոտ:

Օրիորդը հնչեցրեց զանգը, ներս մտավ աղախինը:

— Մաշա՛, պատրաստեցեք սուրճ, կաթնով, եթե սեր չկա:

Աղախինը հեռացավ: Օրիորդը գիմեց դեպի պատանի հյուրը այս-պիսի հարցով.

— Ի՞նչ տետրակներ են դրանք:

— Մեր ուսանելի առարկաների,— պատասխանեց Մայիլովը:

— Եթե կարելի է, խնդրեմ, տաք ինձ նայեմ նրանց:

Մայիլովը տվավ նրան յուր տետրակները:

Օրիորդը դրեց լուսամուտի վրա գիմնավիտի կեղտոտ և կիսամաշ տետրակները և ուշադրությամբ նայում էր նրանց վրա և թերթում: Նրանց մեջ, խառն և անորոշ գրիչով, մի տեղ թանաքով, մի տեղ մատիտով, նշանակված էին նկատողություններ զանազան առարկաներից, իսկ մի քանի տեղ նկարված էին աշակերտական կյանքի խեղկատակ պատկերներ, օրինակ՝ չլուխներ՝ ահաբեկին և երկար քթով, կմախքներ՝ ալլանդակ կեր-

աշարանքներով և ալլ պես-պես անորոշ և խառնափնթոր գծազրուկյուններ:

Մալիլովը շառագունեցավ, երբ օրիորդը սկսեց նաչել զրանց վրա: Քալց օրիորդ Սոֆին մի կողմ զրեց մշուս տետրակները, և մնաց նրա ատջև միայն պատմութեան տետրակը:

— Երեի դուք պատմութեան շատ եք սիրում,— ասաց նա՝ դիմելով Մալիլովին,— որովհետեւ ձեր պատմութեան տետրակն ավելի մաքուր է գրված:

— Այո՞, սիրում եմ,— պատասխանեց աշակերտը մեքենաբար:

— Ինչքա՞ն եք անցել:

— Հին և միջին դարերի պատմութեանն արդեն ավարտել ենք, ալ՝ ժամ սովորում ենք նոր ժամանակների պատմութեանը:

Օրիորդը մտածեց առաջարկել նրան մի բանի հարցեր, կամենալով փորձել նրա հալացքը, նրա մտքի ուղղութեանը: Այլ պատճառով հարցրեց.

— Դուք հիշո՞ւմ եք մի կին հունաց պատմութեան մեջ, որ եղավ Տրոյան պատերազմի պատճառը:

— Այո՞, Հեղինեն, Մենելայոսի կինը, որին փախցրեց Պարիսը՝ Գրիամոսի որդին,— պատասխանեց Մալիլովը սքոլական ուձով:

— Ասացե՞ք, խնդրեմ,— ժպտալով հարցրեց օրիորդը,— ի՞նչպես է ձեր կարծիքը Հեղինեի վարմունքի մասին:

Մալիլովը մի փոքր շփոթվեցավ և ապա պատասխանեց.

— Իմ կարծիքը Հեղինեի վարմունքի մասին շատ էլ լավ չէ՞:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ նա պղծեց ողջախոհութեան օրենքը՝ անհավատարիմ գտնվելով զեպի յուր ամուսինը և եղավ աշխարհ արշունահեղութեանների պատճառ:

— Ձե՞ որ նա սիրում էր Պարիսին:

— Աններեկի է մի աշխարհի անտառի սիրտ համար աշխարհ զոհողութեաններ անել:

— Քալց ի՞նչպիսի կնոջ վարմունքն է ավելի զրավում ձեզ պատմութեան մեջ:

— Հռոմայեցի կուրեցիայի՞:

Օրիորդ Սոֆին ճանաչեց, թե ինչ սրտի տեր էր յուր խոսակիցը:

Աղախինը ներս բերավ սուրճ, նախ ավելց Մալիլովին, իսկ նա ամսաչեղով՝ հրաժարվեցավ:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, առանց բաշվելու,— ասաց նրան օրիորդը:

Մայիլովն քնդունեց գավաթը և դրեց յուր առջև սեղանի վրա:

Նոստալգիայունը նրանց մեջ զազարեցավ: Օրիորդ Սոֆին մտածման մեջ ընկավ՝ մերթնդմերթ յուր անստորոքոր աչքերը սևեռելով գիմնապիստի ամոթխած, շառագունած և նույն բուպին բավական անորոշելի երեսին, որ խոնարհած նստում էր գեպի ցած:

— Դուք երբեիցե ոտման կարգացե՞լ եք,— հարցրեց նրանից օրիորդը:

— Ո՛չ, իմ հայրս կպատմե, եթե գիտենա, որ ես այդպիսի գրքեր եմ կարդում,— պատասխանեց Մայիլովը առավել ևս շփոթվելով:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ ասում են՝ նրանց մեջ հիմար-հիմար բաներ են գրված, ուրեմն էլ ի՞նչպես կարելի է կարդալ այդպիսի գրքեր:

Օրիորդը ոչինչ չխոսեց. միայն յուր մաքի մեջ ասաց. «Եեղճ երեխա, գեւ կաթնի հոտ է բուրում բերանից»...

Նրանց խոսակցությունն ընդհատեց Գրիգորը, որ ներս մտավ, ուղղունեց ընկերուքը և նստեց նրանց մոտ:

Օրիորդ Սոֆին մի քանի բուպից հետո վեր կացավ և, թռչնելով նրանց միասին, գնաց յուր սենյակը:

ԺԱ

Մայիլովը ոչինչ չհասկանալով օրիորդ Սոֆիի այդպիսի խորհրդավոր խոսակցությունից, միամտությամբ շարունակում էր յուր երթևեկությունը Հացի-Գեղեցից տուն: Թայց մեր հերոսուհու սիրտը ջառջած էր պատանի գիմնապիստի գեղեցկությամբ. միայն նա ամոթաւում էր պատանու պարզ և համարյա երեխայական վարվեցողության և նշու անկեղծ ամոթխածության համար, որոնք իսպառ բավականացուցին չէին յուր ցանկությունները համար:

Մի օր երեկոյան պահուն Մայիլովը դարձյալ եկավ Գրիգորի մոտ, բայց նա տանը չէր, այդ պատճառով օրիորդ Սոֆին հրավիրեց նրան յուր սենյակը:

Նրա մայրը այդ երեկո գնացել էր հյուր յուր եղբոր տուն, քույրերն իրանց սենյակումն էին, իսկ օրիորդը միայնակ էր:

Թե՛ բերին կաթնով և պաքսիմատով: Մայիլովն յուր սովորական ամոթխածությամբ ընդունեց գավաթը և սկսեց կամոջ-կամաց խմել:

Նա լուռ էր Օրիորդը մտածեց գրողեցնել նրան:

— Դուք սիրո՞ւմ եք մուդիկա,— հարցրեց նրանից օրիորդը՝ թիչ քմայելուց հետո:

— Սիրում եմ,— պատասխանեց Մայիլովը:

— Ուրեմն գնանք դահլիճ, ես կնվագեմ ձեզ համար պիանոյի վրա:

— Գնանք,— ասաց գիմնադիստը և վեր կացավ:

Նրանք գնացին դահլիճ, որ փառավորապես լուսավորված էր: Օրիորդը նստավ պիանոյի առջև, նրանից մի քիչ հեռու նստեց Մայիլովը: Պիանոն հնչեց, օրիորդը հիանալի ձայնով երգեց ուսերեն մի սոնետ...

Օրիորդ Սոֆիի քաղցր ձայնը յուր անուշ հնչյուններով միախառնվելով դաշնամուրի արվեստական ձայների հետ՝ ձևացնում էր հիանալի ներդաշնակութուն: Մայիլովը, որ ոչինչ ճաշակ չուներ մուդիկայի մեջ, դարձյալ սքանչացած լսում էր, թեև նա չէր սրտշում ձայների փոփոխությունները, բայց նրան դուր էին գալիս միայն քաղցր հնչյունները:

Օրիորդը դադարեց նվագելուց:

— Ի՞նչպես է, ձեզ դուր եկա՞վ,— հարցրեց նա Մայիլովին՝ ուղղակի նայելով նրա աչքերի մեջ:

— Շատ լավ եք ասում,— պատասխանեց Մայիլովը:— Այլև հիանալի երգում եք:

— Կամենա՞ք, ես կսովորեցնեմ ձեզ դաշնամուրի վրա նվագել:

— Ես շատ կցանկանալի, եթե ժամանակս ներեր:

— Ինչո՞ւ, դուք ամեն օր կարող եք կես ժամ պարապել, երբ գալիս եք աշատեղ Գրիգորի հետ դաս սովորելու, և ես խոստանում եմ ձեզ սովորեցնել:

Մայիլովի խելքին մտավ օրիորդի ասածը:

— Շնորհակալ կլինեմ ձեզնից,— ասաց նա ուրախանալով:

— Հիմա եկեք այս բոսիս ցուլց տամ ձեզ մի քանի խաղեր:

Եվ Մայիլովը նստեց օրիորդի մոտ շատ մերձ:

Մի փոքր նվագելուց հետո՝ օրիորդը հրավիրեց նրան յուր առանձնատենյակը:

Օրիորդ Սոֆին նստեց յուր առաջվան տեղը, նրա հանդեպ նստեց Մայիլովը: Երկուսի մեջտեղում դրած էր փոքրիկ բոլորակ սեղան, որի վրա վառվում էր լամպարը:

— Դուք դարձյալ ախուր եք, Նիկոլ,— ասաց օրիորդը՝ ուղղակի նայելով նրա երեսին:

— Ընդհակառակն, ես խիստ ուրախ եմ այժմ,— պատասխանեց Նիկոլը:

— Կամենաք, ես կդբաղեցնեմ ձեզ զվարճալի ընթերցանությամբ:

— Շնորհակալ կլինեմ:

Օրիորդն ընտրեց յուր մատենադարանից փառակալմ մի գիրք, որի կաղմի վրա ոսկեգօծ տառերով դրոշմված էր այսպիսի վերտառութիւն՝
George Sand⁸.

Նա գրեց գիրքը յուր առջև և մի փոքր թերթիկով՝ հարցրեց.

— Դուք ծանոթ եք այս գրքի հետ:

— Ո՛չ, ես առաջին անգամն եմ տեսնում այդ,— պատասխանեց Մայիլովը:

— Ուրեմն լսեցեք, ես կարդամ. սա ուման է:

Եվ օրիորդը բարբորելով կերպով սկսեց կարդալ: Ընթերցանութեան ժամանակ նրա դեմքն ընդունում էր զանազան արտահայտութիւններ՝ երբեմն կարմրում էր, երբեմն գունատւում, իսկ երբեմն նրա աչքերը չափովում էին կատաղի կրակով:

Բայց Մայիլովի դեմքը խաղաղ էր. միայն, երբ խոսքը դառնում էր սիրային կրակոտ և սուր արտահայտութիւնների, կամ սիրահարների համբույրների և նրանց մեղմ քնքշութիւնների վրա, նրա դեմքը նշմարելի կերպով շառագունում էր, կարծես թէ նա ամոթ էր զգում այդպիսի անպարկեշտ խոսքեր լսելու համար, իսկ երբեմն նրա նուրբ շրթունքների վրա խաղում էր մի անմեղ ժպիտ:

Օրիորդը զազարեց կարգաւուրց և յուր ախտաբորբոք աչքերը ձգելով Մայիլովի երեսին՝ հարցրեց.

— Ի՞նչպէս է, հալանդ՝ եք:

Պատանի գիմնադիտար ոչինչ չպատասխանեց, այլ կարմրելով ժրպտաց և միեւնոյն բռնակին զգաց, որ օրիորդի փոքրիկ ոտը սեղանի տակից խիստ քնքշութեամբ սեղմվեցավ յուր ոտին. պատանին զողաց բոլոր մարմնով և ետ քաշեց յուր ոտը:

Մի քանի րոպէի տիրեց խորհրդավոր լռութիւն:

Օրիորդը, տեսնելով յուր խորամանկութեան անհաջողութիւնը, մտածեց ուրիշ կերպ զբաղեցնել նրան:

— Ի՞նչ սիրուն մազեր ունիք, նիկոլ,— ասաց նա ձեռքը տանելով դեպի նրա զլուխը:— Ի՞նչպէս փափուկ, գանգուր և խարտլաշ են. իսկ իմ գիտակները սև են ու կոշտ, ամենեւին գանգուր չեն. ես շատ կցանկանայի, որ իմ մազերը ես ձերինի պէս լինեին:

— Կամենում եք փոխենք,— ծիծաղելով տասց պատանին,— եթե այդքան ցանկալի է ձեզ իմ մազերը:

— Փոխենք,— պատասխանեց օրիորդը:— Բայց փորձենք կարելի՞ է վեր առնել:

եւ նրա սպիտակ ու նուրբ մատները սկսան շարժվիլ պատանու գանգուրներէ մեջ և երբեմն էլ հեղիկ շփվել նրա երեսին:

— Ո՛հ, նիկոլ, ափսոս, չէ կարելի փոխել,— ցավով ասաց օրիորդը:

Պատանին հեղիկ ծիծաղեցավ, բայց նրա ծիծաղն արտահայտում էր երեխայական անմեղություն:

Օրիորդ Սոֆին մտածեց մի այլ բանով զբաղեցնել նրան:

— Դու թույլ խաղալ իմանո՞ւմ ես,— հարցրեց նա եզակի:

— Ո՛հ, ես ոչինչ խաղ չեմ սովորած,— պատասխանեց կարմրելով պատանին:

— Ես այս րոպէիս կսովորեցնեմ քեզ մի զոտրին խաղ:

— Կա՞մ, տեսնեմ ո՞րպիսի խաղ:

— Տեսնո՞ւմ ես այս մատանին,— ասաց օրիորդը յուր մատից հանելով մատանին և նրան ցույց տալով:— Ես այս մատանին կթաքցնեմ. եթէ դու գուշակեցիր, թէ ո՞րտեղ եմ թաքցրել և դուրս տարած ես, և դրա համար, ամեն մի գտնելուն, ես պարտավորված կլինեմ քեզ տալ մի քան, զսօքինակ, ասենք, մի ֆուստ կոնֆետ, բայց եթէ չկարողանաս գտնել, արդեն տարված կլինես, այն ժամանակ դու կպարտավորվես ինչ տալ նույնը:

— Ի՞նչպես կարելի է գտնել,— պատասխանեց Մայիլովը,— դու կարող ես թաքցնել մատանին մի աշխարհի տեղ, որ ես անկարող կլինեմ գուշակել:

— Ո՛հ, այդ խաղն ունի յուր սահմանները,— ասաց օրիորդը:— Միայն հինգ տեղ են նշանակվում թաքցնելու համար, այն է՝ երկու զբաղանում, երկու ձեռքի ափերի մեջ և ծոցում: Եւ եթէ դու գուշակես, որ գրանցից մեկի մեջ է թաքցրած մատանին, կարող ես որոնել, եթէ այնտեղից դուրս եկավ, տարած ես, եթէ մի այլ տեղից դուրս եկավ, տարված ես: Միայն այն պայմանով, որ ամեն անգամ նշանակած տեղերից միմիայն մինը կարող ես որոնել. բացի մեկ տեղից, ուրիշ տեղ նայելու իրավունք չունիս:

— Շատ լավ, ես արդեն սովորեցի,— ասաց Մայիլովը ուրախանալով:

— Առաջ սկսում եմ ես, որ լավ սովորես:

— Սկսի՛ր:

Եւ օրիորդը յուր երեսը շրջեց դեպի պատը և մի քանի բալների հետ դառնալով դեպի Մայիլովը, երկու ձեռքը խփած պահելով՝ հարցրեց.

— Ո՞ր է մատանին:

Մաշկուովը բռնեց նրա աջ կուսիքը, ասաց.

— Այստեղ է:

Օրիորդը ձեռքը բաց արեւոյ. այնտեղ չէր. մատանին դուրս եկաւ նբաձախ կողմի գրպանից:

— Այդ մի ֆունտ կոնֆետ. դու տանուլ տվիր,— ասաց օրիորդը:

— Մի անգամ ես,— ասաց պատանին:

— Դու մինչև հինգ անգամ նաշելու իրավունք ունիս,— ասաց նրան օրիորդը և դարձյալ երեսը շրջեց զեպի պատը:

Մի բանի բողբոջից հետո օրիորդը կանգնեց առաջվա պէս և հարցրեց.

— Ապա ա՛յժմ:

Պատանին կարծելով, թե այս անգամ գրպանում դրած կլինի, ձեռքը տարավ նրա գրպանը, որ շատ խորն էր, և սկսեց որոնել, բայց ոչինչ չգտավ: Միայն պաց, որ օրիորդի փափուկ ազգրերը յուր մատներին հպավորութեան միջոցն զգոյս էին...

Այս անգամ մատանին դուրս եկաւ օրիորդի ծոցից:

Խաղը կրկնվեցաւ:

Այս անգամ պատանին ձեռքը տարավ զեպի նրա խորհրդավոր ծոցը, բայց այնտեղ եւ ոչինչ չգտավ. միայն երկու փափուկ ուռուցքներ քնքաբար հպվեցին նրա ձեռքին, և մի բան նրա կրծքի մեջ սաստիկ դարկում էր...

— Այս անգամ նույնպէս տանուլ տվիր,— ասաց օրիորդը:

Վերջին խաղին պատանին երկար որոնելուց հետո գտաւ մատանին նրա գրպանում, որ երկու ազգրերի մեջ սեղմված էր...

— Այժմ տարար,— ուրախութեամբ ձայն տվաւ օրիորդը:

Հերթը հասաւ Մաշկուովին:

Նա նույնպէս սկսաւ թաքցնել մատանին մերթ յուր անդրավարտիքի գրպանում, մերթ յուր ծոցում և մերթ պահում էր հույս արած ձեռքերի մեջ: Բայց օրիորդ Սոֆիի խուզարկու ձեռքը չէր ցանկանում բաժանվել աչք խորհրդավոր պահարաններից, մանավանդ, երբ թաքցրած մատանին նրա ծոցումն էր լինում...

— Ես տանուլ տվի,— վերջապէս ասաց օրիորդը:— Նիկոլ, ի՞նչ վարպետութեամբ ես խաղում...

Եւ օրիորդը փաթաթվեցաւ նրա պարանոցին, երկար յուր բոցավառված շրթունքը չհեռացրեց Մաշկուովի գեղեցիկ երեսից, մինչև պատանին ձայնեց.

— Սոֆի՛, ինչ ես անում, ամոթ է:

Հանկարծ մշտն սենյակից լսելի եղավ տիկին Բարբարեի ձայնը։
Նրանք բաժանվեցան։

Մայիլովն ալեւ շմնաց օրիորդի սենյակում. նա դուրս եկավ և, առանց բռնի գիշեր տեսնու տիկին Բարբարեին կամ Գրիգորին տեսնելու, անխոս հեռացավ Հացի-Գեղենց տանից։

ԾԲ

Մայիլովը մի շաբաթից ավելի էր չէր եղած Հացի-Գեղենց մոտ։ Օրիորդ Սոֆիի վերջին անպարկեշտ վարմունքը վատ ապավորություն թողին նրա սրտում, նրան անախորժ էր լիովն աշխուհետե կրկին տեսնել նրա երեսը։

Բայց օրիորդ Սոֆին երկար սպասելով նրան, երբ անսով, լի նա չէ երեսում, մի օր հետեւալ փոքրիկ տոմսակը գրեց նրան.

«Իմ հոգեւոր նիկուլ.

Արդեն մի ամբողջ շաբաթ է, որ դու մեզ մոտ չես եղել. մտածիր, թե ո՞րքան երկար և ծանր է աչքբան ժամանակն ինձ համար՝ քեզ չտեսնելուս պատճառով։ Բայց ափսոս, որ չեմ գտնում աշխարհի բաներ, բրոնցով կարողանալի զգացածս քեզ բացատրել։ Բայց եթե գրելու ևս չինիմ, դու չես հասկանալ, որովհետեւ դու տակավին չգիտես, թե ի՞նչ է սերը...

Նիկուլ, ես սիրում եմ քեզ... արդյոք իմանում ես, թե ի՞նչ եմ ասում... Ես քեզ համար մեռած եմ... բո փոխադարձ սերը կկենդանացնե ինձ։ Մի՞թե դու չես խզճալու ինձ, թե այս շաբաթ ևս քեզ չտեսնեմ, ես կգժվեմ։

Սոֆի։»

Նա նամակը ծրարեց և ուղարկեց յուր սպասավորի ձեռքով։ Աշխուհետե միայնակ յուր սենյակում նստած, ձեռքը ծնոտին դրած, երկար և երկար սկսեց մտածել. «Այո՞, նա գեո երեխա է», ասում էր նա. «նա գեո անմեղ է, գեո ոչինչ չէ հասկանում... Բայց ի՞նչքան զեղեցիկ է, ի՞նչքան աղնիլ է նա... օ՞, որքան սքանչելի է։ Թող դա նա, թող դա, թեև սիրո հրեշտակը գեո չէ ձգել նրա սրտի մեջ և ոչ մի կայծ երկնային հուրից, բայց ես, ես կլառեմ նրա մեջ այդ աստվածային կրակը, և նա կսկսի բորբոքվել... Բայց նա փախչում է ինձանից. խեղճ երեխա»...

Եվ օրիորդը երկու ձեռքով բռնեց յուր զլուխը, արտասուքն ակամա սկսեց թափվել նրա աչքերից։

Մայիլովը, կարգաւով օրիորդ Սոֆիի նամակը, մտածեց պատասխան

գրել: Նա նստեց գրասեղանի հանդեպ, վեր առավ գրիչը, բայց որքան մտածեց մի բան գրել, մտքին ոչինչ չեկավ: Նա գրիչը վայր ձգեց և սեղ-սավ կարդալ մի քանի գրքեր. օրինակ՝ խրեստոմատիա և դրա նման գրքեր, որ նրանցից մի օրինակ վեր առնի Մի փոքր սգևորվելուց հետո վեր առավ գրիչը: Մի քանի տող գրեց, ջնջեց, նկատեց, որ ոչինչ միտք չկա, դարձյալ ահաճութամբ գրիչը վայր ձգեց, և որպես արջեցած՝ շտապով վեր կացավ, գլխարկն առավ և քայլերն ուղղեց դեպի Հացի-Գելենց տուն:

Նրեկոյան ժամը վեցն էր:

Նա գտավ օրիորդ Սոֆիին դահլիճում նստած մի քանի հյուրերի մոտ, որոնք բոլորն էլ հասակավոր կանաչք էին, նրանց հեռու և մոտիկ աղագականներից:

Հյուրերին մատուցանվում էին թեյ. օրիորդը սպասավորում էր թեյի սեղանի շուրջը:

Մայիլովը գլուխ տվավ և լռությամբ նստավ մի անկյունում: Ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց նրա վրա, միայն տիկին Բարբարեն հարցրեց.

— Նիկոլ, ո՞ւր էիր այս քանի օրս:

— Մի փոքր տկար էի, — ասաց Մայիլովը:

Այդ մի քանի խոսքով վերջացավ նրանց մեջ խոսակցությունը:

Բայց օրիորդ Սոֆիի գույնն իսկույն փոխվեցավ, երբ տեսավ պատանի գիմնազիստին: Նա մի գավաթ թեյ յուր ձեռքով մատուցց նրան և հեղիկ շնջաց.

— Ախ, դու, անխիղճ:

Պատանու աչքերը վառվեցան: Նա շիմացավ, ինչպես խմեց թեյը: Միայն հետո զգաց, որ բերանն այրվել է:

Օրիորդը սրանեղում էր ահաճությունից, թե երբ ևն կորչելու հյուրերը: Բայց տեսնելով, որ նրանք երկար պիտի նստեն, մոտեցավ յուր մորը և ասաց նրան հագնվի լսելի ձայնով.

— Գլուխս ցավում է, ես կամենում եմ գնալ իմ սենյակը:

— Գնա՛, — ասաց մայրը:

Ներողություն խնդրելով հյուրերից, օրիորդը դուրս գնաց դահլիճից: Մի քանի րոպեից հետո Մայիլովը նույնպես վեր կացավ և գլուխ տվավ և կամենում էր հեռանալ:

— Ո՞ւր, Նիկոլ, — հարցրեց տիկին Բարբարեն:

— Գնում եմ Գրիգորի մոտ, — ասաց նա:

— Պատաշգամբի վրա սպասում էր նրան օրիորդ Սոֆին: Նրանք միասին մտան օրիորդի սենյակը:

Բայց թե ի՞նչ խոսեցին կամ ի՞նչ արին՝ առայժմ ես չեմ կամենում զիպչել նրանց գաղտնիքներին, միայն այսօրանը բավական է տեսել, որ պատանի գիմնադիստը այս անգամին այնքան էլ ամոթխածություններ չէր վարժում նրա հետ, որպես առաջին անգամ երևեցավ նրա մոտ յուր տնաբակներով:

Ինչ տիկին Բարբարեն զբաղված էր յուր հյուրերով, որոնցից մի կնճառոված երեսով պառավ գիմելով նրան՝ ասաց վրացերեն.

— Շատ ապրի աղջիկդ, շատ շնորհալի աղջիկ է:

— Իհարկե, ուսում առած աղջիկը մեկ պես չի լինի,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն:— Մենք մեր ժամանակը անց ենք կացրել ոչինչ չսովորելով:

— Մազամ Բարբարե,— կրկնեց մի այլը հայերեն լեզվով,— մագն՝ մազան Սոֆին զավագեմեն է դուրս եկի:

Այսինքն կամենում էր տեսի զավեղենիան է ավարտել: Բայց տիկին Բարբարեն նույնպես չկարողանալով այդ այլազգի բառը կանոնավորապես արտասանել՝ պատասխանեց.

— Բա՛, զավոդեմեն, կուրսը պրծացրել է, ատեստար ունե:

— Կուրսը ի՞նչ է, անմարմի չլինք,— հարցրեց հյուրերից մինը:

Բայց տիկին Բարբարեն չգիտեր, թե ի՞նչ պատասխանե, որովհետև իրան նույնպես հայտնի չէր այդ բառի նշանակությունը, որ զեռ նոր էր սովորած յուր աղջկանից: Նա մտածեց և այդ հարցին պատասխանեց նույնպիսի մի զեռես իրան անհասկանալի այլազգի բառով:

— Կուրսը օրագրեմուսք է,— ասաց նա:

Նրա խոսակիցը չհասկանալով, թե ի՞նչ ասաց նա՝ կրկնեց յուր հարցը.

— Ապա ատեստաթը ի՞նչ է:

Տիկին Բարբարեն այս անգամ բոլորովին շփոթվեցավ և չգիտեր, թե ի՞նչ ասե:

— Ատեստաթն էլ չիմ կուլի,— պատասխանեց մի այլ կին, աղա-տելով Բարբարեին այդ գովարտվածից:

— Գանա աղջիկըքն էլ ին չին ստանո՞ւմ,— հարցրեց առաջինը:

— Բաս ինչի՞ համա ին կարդում,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն:

Պառավները դարձացան և իրանց օրտերում սկսան նախանձել տիկին Բարբարեի բախտի վրա, որ չի եղև իկ աղջիկ ունի:

— Ապա, կար ու ձե, օրինակ, թասակրավի, լեշաքնիր նխշիլ, աուփրա
գործիլ, ուրիշ էնպիսի բանիր էլ սորվեցնում ի՞նչ պալուդում,— հարցրին
տիկին Բարբարեից։

— Թասակրավին ու լեշաքն նրանց պէտքը չին, նրա համա վեր
նրանք շատեր ին ծածկում,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն,— ու
կար ու ձե էլ ի՞նչ կոնին։

— Բա աղջիկը առանց գրանք գիտենալու վո՞ւնց կարա օջախ ու
տուն պահի ու վարդիք մինձացնի։

— Նրանց շուրթըր մոզնի շուրթը ին՝ կաշած, հագիր մաղադիւմէն
ին առնում, էնդի փրանցուդի կնկաիր ին կարում։

— Մա՜ջ վուր շուրը մե տեղեմէն մաշվում է, ան պատուվում է, էն
էլ պիտի մաղաղումն կարկտնիլ տա՞ն։

— Է՞հ, բու հորն ողորմի, դուն հենց գիցիս նրանք իրանց շուրք էն-
քան պիտի հագնին, ինչկի մաշվի, ան պատուվի՞. չէ՞, գեթադվա, նրանք
չուտա-չուտա փոխում ին, էնգուր վուր պիտի մոզի հիտ ժամ գան։

Հյուրերի մեջ կար մի պառավ կին, որ ուշադրութեամբ լսում էր
նրանց, դա Աղա-Մամադ խանի Ռիֆլիս գալու տարին՝ տասնհինգ տա-
րեկան աղջիկ էր եղած և հագիվ աղաավել էր ներքինի պարսկի գերու-
թյունից. նա միշտ սիրում էր պատմել աշն ժամանակների դժբախտու-
թյունները և բովաբանել հին կյանքի չափավորութեանն ու անմեղու-
թյունը։ Այդ պառավի անունն էր Մարիամ։

— Էտպես է,— տիկին Բարբարեի խոսքը կարեց Մարիամը։— Հի-
մի դիպունանքն էդ անիծած մոզի ետնն ին թրև գալի. եփոր մոզեն փոխ-
վում է, նրանք էլ շուրը պիտին փոխի։ Մազրամ միք ժուկով, գերիեքը
սաղա էին հագնում, առանց յուսկի։ Իժում սկսեցին տակեմէն-էի լճերի
հաստութիւնով յուսկեք հագնի, վունցոր ինչկի հիմի Հավաբարում շատ
կնկաիր հագնում ին։ Մե ժուկ էլ սկսեցին գերիի տակեմէն մաֆթուլից
շինած ըթուցի նման մե բան հագնի, խաբարդո թե ի՞նչ զահրուսաւ ին
ասում, ու գերիեն էնքան բացվում էր, մե շաղրի տու, էնպես վուր էն-
դումէն հաղած մե աղջիկ արոտարդի վրից վուր անց էր կենում, էլ տիդ
չէր մնում խիղճ աղամարդերին անց կենալու կով անուն ին գրած՝ խա-
բարդո, գրուտա վուր խաբարդո. էդ խոսկը թուրքի բառ է, նրանք ասում
ին խաբար տուր (զգուշացիր)։ Միտքս է գալիս, Աղա-Մամադ խանի
տարին եփոր թուրքերը բաղարեմէն էշով ան թե ձիով բիւն էին անցկաց-
նում, բղավում էին՝ խաբարդո, խաբարդո, վուր մարդիկը ճամփա տան։
Էտպես էլ մեր աղջիկ-պարներանց խաբարդոն ամեն տիդ ճամփա է
բաց անում։ Մե վուրս էլ մե չաբա շէկփ շինեցին ու սկսեցին բուշեքը

սրբելով թուղ բարձրացնի, մազրամ հիմի էտ էլ մոշլա էլավ, ու էն մաֆ-
թուլի քթոցի ախդ կաշու նման հաստ նշշտած յուփկեք ին հազնում, ու
դերիի փեշերքը վեր ին քաշում, կոսիս թե ցեխի մեշեմեն պիտին անց
կենա: էապես ին անում, վուր միթում փեշերքը խառակ մնան, մազրամ
իրանց յուփկի ուշնիքը, ան իրանց շուլքին ու տոտիքն ին ուղում խալ-
խին շանց տա:

— Դուն չիս հալնում էտո՞ւնք, — հարցրեց տիկին Բարբարեն, մի՞
փոքր վշտանալով պառավի նկատողություններից:

— Էտունք ի՞նչ ին, վուր հալնիմ, — պատասխանեց պառավը: —
Միր ժուկը լավ էր, էտունք անաքանդութին է... տղամարդն, ան հերն ու
մերը վո՞ւնց կարան էդ զագամի օխտեմեն գալ: Փառնցուզը սատանեմեն
շատ բան գիտե. ասինք թե նա իր ապրանքը սաղացնելու համա ամեն
օր մե մոդա է դուրս բերում, միր խալխը ինչի՞ է գծվի. մազրամ նա վունց
վուր ածե, նրանք էլ էնեց պիտին պար գա:

Տիկին Բարբարեն մտածելով, որ պառավի աչքալիսի նկատողություն-
ներն ուղղակի վերաբերում էին օրիորդ Սոֆիին, իբրև ժամանակի հիմար
ծեսերին հետևողի, և կամենալով ջնջել, ոչնչացնել խոհեմ պառավի խոս-
քերի, յուր կարծիքով, վատ ապավորությունը յուր հյուրերի սրտից, խո-
սեց.

— Դեղի, ձիր ժամանակն ուրիշ էր, հիմի՞ ուրիշ. էն վուխը աղ-
ջրկերքն ու կնկտիքը ինչզազամ բարի, էնզազամ էլ տուտուց ին էլի.
մազրամ մոռացիլ իս վաղվա առակը՝ հին օրոք մե սկեսուր է էլի. սա
գնացիլ է հարենի տուն, կոսե, ու ասիլ է իր հարսին. «Նստի՛ր, տեղե-
մեդ չժամ գաս»: Հարսը նստիլ է: Հարսի մոդ դրած է էլի մի ամանի մեջ
հում միս: Կատուն էկիլ է ու սկսիլ է միսը ուտիլ: Հարսը հեռվից հենց
ասիլ է. «փիշտ, փիշտ» ու ձեռքն էլ ժամ չէ տվի, ու չէ էլ կանացի տե-
ղից վեր կենա, էնդու համար վուր սկեսուրն ասիլ է. «Տեղեմեդ չժամ
գաս»: Կատուն էլ միսը զիփ կերիլ է:

Տիկին Բարբարենի առաջը մեծ զվարճություն պատճառեց նրա հյու-
րերին, և նրանք բոլորեքյան սկսեցին հոգնելու շափ ծիծաղել:

— Հդ շատ անխելքութին է, — ասացին բոլորը:

Բայց պառավ Մարիամը մնաց անհողողող և սառնասրտությամբ
ընդհատեց նրանց ծիծաղը.

— Բարբարենի ասածը դրուստ է, էտ էլիլ է Թամար ղեղոփալի օրով:
Դրուստ է, էն հարսի արարմունքի մեջը հիմարություն կա, մազրամ էդ
հիմարությունը շանց է տալիս նրա հնազանդութիւնը ու նրա անմեղու-
թիւնը:

— Դրան կոսին կույր հնադանդուխին,— պառավի խոսքը կտրեց աիկին Բարբարեն, երեսի վրա թեթիւ արհամարհական ծամածուլթյուններ գործելով:

Տիկին Բարբարեի վերջին խոսքը բարկացրեց պառավին, և նա բավական բարձր ձայնով խիստ պատասխանեց.

— Մաշ էն լա՞վ է, վուր աղջկերքը բաց գլխով, տկլոր ուսերքով ու տկլոր դոշով քուշեք ին շափշփում ու իրանց ծծիրը խալխին նշանց ու տալի՜:

— Էդ շատ վատ է,— ասացին մյուս հյուրերը:

Տիկին Բարբարեն շփաւեր, թե ինչ պատասխանե, երբ նկատեց, որ ձայների բաղմուլթյունն անցավ դեպի պառավ Մարիամի կողմը, ուստի նա չարձ տաց.

— Ամեն ժուկի աղաթի գորա պիտի յուզ գնա մարդ:

— Ի՞նչ աղաթ,— պատասխանեց Մարիամը:— Միզ համա լավը միր պապական աղաթն է. ինչ վուր միր հորից ու մորից տեհիլ ինք, էն պիտինք անի:

Տիկին Բարբարեն և հյուրերից մի քանիսը սկսեցին հակառակել պառավ Մարիամի կարծիքին, կամենալով նրան համոզել, թե նոր ժամանակի սովորութիւնները և կյանքի ձևերն ավելի լավ են, քան թե առաջվանը. Բայց նա դրականապես հերքեց նրանց կարծիքը՝ ասելով.

— Վուրթիք, ես ձիւմեն աշխարհը ավելի շատ իմ տեհած, միր օրոք աղջկերքը տասերկու տարեկան հենց վուր դառնում էին, գեւաքնուրի պես խլխլում էին, մագրամ հիմի՞. ասեք, տեհինք, ինչեմե՞ն է, վուր աղջկերքը էդքան վեր ին թափած տանը ու մարդիկ նրանց թամահ չին անում: Էնդումեն է, վուր աղջկերանց էտ թալուր լստածութիւնը, անլիլը մսխիր անիլը ու բոռ-բոռ ապրիլը տեսնելով, խիզ տղամարդի սիրալ ճաքում է, եփոք փիքը է անում, թե իր դուքնով էնքան ի՞նչ պիտի դադի, վուր կանենա էտ թալուր կնիկ պահի, ու ասում է, լավ է հենց աղապ ապրիմ ու գլուխս գինջ ըլի, քանց թե կնկա եսիր դառնամ: Ա՛յ էդ է պատճառը, վուր աղջկերքը մնում ին: Ով վուր ունեոր է, մինձ բա՛մինք ու փուղ է տալի, նրա աղջիկը մսխւում է. ամա խիզ՞ քեսիքը ի՞նչ անե, նա մնում է հիռու կանգնած իր աչքերը ճմբռելով, ու քեսիքի աղջիկը պառլում է հոր տանը: Մագրամ նրանք ասրիլ կուզին, ու էնդումեն դենը ի՞նչ միղքերի մեջ շին ննգնում իրանց շուրի ու ապրուստի խաթրու:

Հյուրերից ոմանք համաձայնեցան Մարիամի հետ, որովհետեւ նրանցից շատերը պառավ և հոր տանը թթված ու քաջախոս աղջիկներ ունեին:

Բայց տիկին Բարբարեն համար փուլթ չէր, որովհետեւ ինքը փող ուներ. նա յուր փողով կարող էր վարագուրել յուր աղջկա բոլոր արատները, եթե կար, և առանց դժվարության կապել նրան մի անբախտ երիտասարդի գլխին:

Երկար այդպիսի և դրա նման խոսակցություններից հետո հյուրերը վեր կացան և կամենում էին հեռանալ: Տիկին Բարբարեն հրամայեց իմացում տալ օրիորդ Սոֆիին, որ դուրս գա հյուրերին ճանապարհ դնելու:

Նա դուրս եկավ բոլորովին ալլալված և շառագունած:

Հյուրերն սկսեցին առանձին-առանձին բարի գիշեր ասել և օրիորդ Սոֆիին զանազան խոսքեր ուղղել՝ ոմանք որպէս խրատ, ոմանք որպէս շփոթութիւն և ոմանք որպէս զվարճութիւն: Օրինակ՝ «Սոֆի ջան, շատ ապրիս»։ «Սոֆի ջան, բարով մութաղիդ հասնիս»։ «Սոֆի ջան, մորդ զաւրն իմացի» և այլ այդպիսի խոսքեր:

Բայց օրիորդը մինչ այն աստիճան շփոթված էր, որ չգիտեր, թե ի՞նչ պատասխանէ:

Հյուրերը հեռացան:

Մի քանի րոպեից հետո օրիորդ Սոֆիի սենյակից Մայիլովը զաղտնի դուրս եկավ պատշգամբը և անտեսանելի կերպով հեռացաւ:

Օրիորդ Սոֆին թեւ ալլալված էր, բայց նույն րոպեին նրա վառվող աչքերի մեջ փայլում էր զվարճութիւն, և շառագունած երեսի վրա խաղէր անում բավականության ժպիտը, որպէս թե նա հասել էր յուր բողձանքին:

Հյուրերի գնալուց հետո նա նստեց մոր մոտ: Մայրը նրանից մի քանի բան հարցրեց:

Բայց նրա պատասխաններն անորոշ և հատուկորէն էին: Նա կարծես մոքով վերափոխվել էր մի այլ աշխարհ:

— Սոֆի, դու այս գիշեր հուզված ես երևում,— ասաց մայրը:

— Դուրսս սաստիկ ցավում է,— պատասխանեց օրիորդը:

— Դե գնա, հանգստացիր, սիրելիս:

Օրիորդը գնաց յուր ննջարանը, բայց քունը մոտ չեկավ նրա աչքերին: Ամբողջ գիշեր նրա աչքերից չէր հեռանում Մայիլովի սիրուն պատկերը. կարծես կրկին զգում էր յուր այտերի վրա պատանի գլխադրւած համբույրները...

Տիկին Բարբարեն նույնպէս այն գիշեր խիստ ուշ քնեց, Պառսով Մարիամի խոսքերը մի քանի անախորժ տպավորութիւններ թողին նրա սրտում: Նա նստած վառ ճրագի հանդեպ՝ երկար մտածեց յուր աղջկա

ապագայի մասին, հաղարավոր տխուր և ուրախ մտքեր խառնվում էին նրա գլխում:

Մյուս օրն առավոտյան օրիորդ Սոֆին զարթնեց սովորականից խիստ ուշ, խիստ հոգնած էր և լավ չէր զգում իրան:

ԵԳ.

Մեծ ճանապարհի վրայի գավառական Կ... քաղաքի պանդոկը անտառ բարերից կառուցած մի հին շինություն էր, ուր իջևանում էին ճանապարհորդները: Պանդոկի ներքին հարկի մի քանի կրպակներ, որոնք բացվում էին գեպի ճանապարհը, հասարակ գինետներ էին, որոնց մեջ դարստոտած էին ահագին ուսմբիք կախեթի պինով, արաղով լի տակառներ կամ տկճորներ, մեծ ու փոքր շշեր՝ լիքը զանազան գույնի ներկած արագով: Առատադից քարշ էր արված շորացած ձկներ, ծխի ու փոշիների մեջ սևացած խոզի աղդրեր, մի եփած հնդկահավի կիսան, որ ով գիտե տասն օր անառ լսված կլինեիր, շաքարի կտորներ՝ չարամճի ճանճերի ծիրաերով նախշված և թելի ու ծխախոտի կապոցների մոտ դրած, հին կոնֆետ ապակե ամանների մեջ: Դրանցից մի փոքր հեռու դրած էր սոխով լիքը կաղովը, իսկ մի քիչ հեռու պատից կախած էին ճանապարհորդական սալերի ձիերի երասանակներ, մտրակներ: Մի անկյունում առանձին փայտյա ամանի մեջ անիվների օձանելիք (կուպր), մյուսում՝ պատից քարշ էր ընկած խանութպանի թաղը կարմիր գույնով ներկած, սաղավով զարդարած, մօտը մի դահլիշ և քամանչա, որոնցով շատ անգամ զվարճացնում էր յուր հաճախորդներին խանութպանը, որ մի հաստլիկ, ուռած փորով, կարմիր ու զվարթ երեսով մարդ էր, հագի շորերը փայլում էին կեղտից, կեղծավոր ծիծաղը նրա երեսից չէր պակասում, նա մի գլուխ շատախոսում էր յուր հաճախորդների հետ. ասում, լսում, հրուհւում և ուրիշներին ծիծաղեցնում: Այդ բոլորն այնքան խառնուփնթոր, այնքան խալտաճամուկ, այնպես տարօրինակ կերպով էին հարմարվել միմյանց հետ, որ նայողի սրտում սաստիկ անախորժ զգացմունքներ էին ծնեցնում:

Այդտեղ մուծիկները իրանց կեղտոտ թուղուփներով և հարբած սաղաքները իրանց սովորական երգը երգելով, ձեռքները ձգած նույնպես հարբած մի մատուշկայի վզով, խոզերը խորդալով, հնդկահավերը կալկաչելով, շները կեղծավորաբար իրանց պոչը շարժելով, բոլորը ուրախ և համարձակ եւ ու մոտ էին անում Բաբոսի այդ պղծյալ սրբարանը, ուր

Հարա-հրոց, երգ, աղաղակ, անեծք և համբույր, բոլորը միախառնված՝ խիստ անախորժ և վայրենի մի ներդաշնակություն էին ձևացնում:

Այդ խանութների ետևը ցանկապատած մի փոքրիկ բակ կար. այդ պանդոկի նախագավիթն էր, ուր կանգնած էին ճանապարհորդների սայլեր, մի կոտրած կառք, ձիերի ախոռներ և տավարի աղբի կույտեր, որ բրում էին խոզերը կնճիթներով և իրենց համար կերակուր որոնում:

Այս դավթից մաշված սանդուղքներով մի մուտք տանում էր գեղի պանդոկի վերին հարկը, որ բաղկացած էր մի քանի կացարաններից՝ ճանապարհորդների օթևանելու համար:

Եթե շի վշտանա մեր պատվելիք ընթերցողը, մենք կառաջնորդենք նրան այդ կացարաններից մինը, այնտեղ կրկին անգամ տեսնելու Ճանճուր Իվանիչի երեսը, նրա կավկա պնալուց հետո:

Այդ կացարանը մի փոքրիկ սենյակ էր, շինված ուղիղ ախոռատան վրա, լուսամուտները նեղ, կոտրտած ապակիներով, սրոնց տեղ կպցրած էին գրոտած թղթեր: Մեջը կար նաև մի ահագին քանդված բուխարի: Հատակի վրա, որի աղյուսները վաղուց մաշվելով կոտրտվել էին, տեղ-տեղ անցքեր էին բացվել, որոնց միջից ախոռատանից ներս էր բարձրանում խմորված թրիքների ժահահոտ և կծու գոլորշին: Սենյակի պատերը, որ առանց պաստառի էին, թեև սևացած էին ծխից ու մխից, բայց տակավին կարգացվում էին նրանց վրա մատիտով կամ ածուխով մակագրութուններ, որ զրեւ էին զանազան ճանապարհորդներ. մինը՝ մի հիմար ոտանավոր, մյուսը՝ թե ի՞նչպես էր քեֆ առել այնտեղ, մի ուրիշը՝ թե ի՞նչպես վատ էր անցկացրել այնտեղ և թե ի՞նչքան հայհոյանք է ուղարկել պանդոկատերի հասցեին յուր մասին լավ շնորհալու համար, և յուր գրվածքի ներքև ավելացրել էր նաև այս անեծքը. «Ով որ ջնջե, այսպես կամ այնպես լինի», և այլ այդպիսի դատարկաբանություններ:

Այդ սենյակի մի անկյունում դրած էր մի հին մահճակալ եղևնու փայտից, նրա մոտ նույնպես մի հին սեղան, որի երեսը տեղ-տեղ այրված էր, երևի ճանապարհորդների համար բերած հեշտաեռի տակից թափված կրակից: Սեղանի մոտ էլ երկու փայտյա նստարան, անգույն եղևնու փայտից: Պատահանում գրված էր մի կոտրած փարշ, որի բերանին մոմ էր անցկացրած և ծառայում էր աշտանակի տեղ:

Դրանք էին միայն այդ տխուր ու տրտում բնակարանի բոլոր զարդարանքը:

Մահճակալի վրա ձգած էր մի յափնջի, որի վրա Ճանճուր Իվանիչը թիկն էր տվել յուր ճանապարհի խուրջին: Նրա հանդեպ նստած էր մի ուրիշ անձնավորութուն՝ թթու և խորամանկ կերպարանքով, նիհար և

ցամաքած դեմքով, երկայն քթով, ածիլած և սրածայր ծնոտով, փոքրիկ մոխրագույն աչքերով, առանց լերթերունքի կարմիր կոպերով: Նա հագած էր երկայն, սև սևեթով, կարճ անդրալարտիք, կարճ ծլիճա, այնպես որ տակից երևում էր նրա աղտոտ շապիկը, հագին ահագին կոշիկներ:

Նա լուր բարակ լվին փաթաթել էր հաստ սպիտակ փողպատ, որի տակին լաքնված էր շապիկի կեղտոտ օձիքը:

Այդ մարդը կոչվում էր Սիմոն Յագորիչ. Հացի-Գեղեցի Կավկասյի կապալի գործէջի գլխավոր գործակատարն էր դա:

— Բաս էտպես, հա՛, Սիմոն Յագորիչ, — կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը՝ կցելով իրանց ընդհատված խոսակցությունը:

— Ապա՞, էտպես, — պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը՝ գլուխը տեղադրեց՝ — Առաջվա ինժեները տուտուց մարդ էր, օրինակ քիզ մե էշ, մենակ տկնչներն ու կուղին էր պահաս. նոխտեն անցկացրու գլխին ու ման ածա, վունցոր գուլիս... Ի՞նչ էր նրա նոխտեն. մե քանի պաշկա պապիրոս, մե գլուխ շաքար, մե գրվանքա շայ, մե բոթիլ ռոմ նրա տուն տար, մե քանի թուման էլ ձեռքը կոխե, իժում լեկուղ թքե էրեսին, ան ինչ գուլիս արա՞, նա քիզ հիդ բան չունե...

— էտ նուր էկածը վո՞ւնց է, — հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— էտ նուր էկածը մե ռազբոյնիկ մարդ է, ջալդ խաբվելու պտուղ չէ, — տհաճությամբ ասաց Սիմոն Յագորիչը:

Նրա կարծիքով, ում որ ինքը չէր կարողանում խաբել, նա ռազբոյնիկ էր և ավազակ:

— է՛հ, քու հորն օղորմի, ի՞նչ ես խոսում, — նրա խոսքը կարեց Ճանճուր Իվանիչը: — Նա դրանց բոլորի խասյաթը լավ գիդիմ. մանեթի ճոնդը նշանց տու, էն սհաթին հոգի կուտան:

Սիմոն Յագորիչը ձեռքը շարժեց, կարծես երեսի վրայից ճանճ էր քշում:

— էտ խոմ էտենց է, — ասաց նա ներքին համողմամբ, — համա էս անիծած ինժեները շատ տակետակ օքմին է երևում:

— Քանի՞ վուխտ է վուր էկիլ է, — հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Մե ամիս կուլի:

— Մե ամիս, — կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը, — էտ վուլինչ «Շամից էկած էշը մե ամսից ավելի չի զուա»: Նրանք օրթումի խաթրու իրանց զուլուղի առաջին մե ամիսը քրթամից պաս ին մնում, ամա էնգումեն դենը իրանք իրանց շաշկա-լոշկեն կուսկսին:

Այդ խոսքերը կարծես թե մի փոքր ոգևորեցին Սիմոն Յագորիչին. նա ողևորվեցավ, և նրա աչքերը անթարթ նայում էին Ճանճուր Իվանիչին՝ զմայլվածի նման:

— Պսակված է էտ ինժիները:

— Պսակված է ու վուրթիք էլ ունի,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը:

— էտ ուրիշ լավ. պսակված մարդը ավելի փուլի կարոտ կուլի. հիմի ասա տեհնիմ, քանի՞ տարեկան է:

— Քառասունից անց կուլի:

— Բաս դա հին գելերեմեն է,— ուրախությամբ խոսեց Ճանճուր Իվանիչը:— էլ ի՞նչ ինք հոգում. նրա հիդ բանը խիստ հեշտ կուլի շինիր:

— Տեհնիք, ասաված տա,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը:— Ես վուր գիշերները վատ էրաղնիր իմ տեհնում... իմ խիլքին մե քիչ դժար է նստում ձիւր ասածնիրը:

Սիմոն Յագորիչը՝ շահասիրության այդ հին բրտորդը, աչնպես պատկառանքով էր դատում այդ առարկայի վրա, որպես մի սուրբ իրողություն, և վշտացուցիչ տպավորություն էր գործում նրա սրտին այն բանը, թե ինչո՞ւ շուտ չեն խաբվում մարդիկ, որոնց հետ ինքը գործ է ունենում:

Նա հանեց գրպանից քթախոտի տուփը և յուր ցււցամատի ու բթամատի նույն գույնով ներկված պողոնցով առավ էնֆիան և վեր ուղարկեց դեպի քթածակերը: Եվ այդպիսով կծու փոշու զորությամբ մի փոքր զրգիռ տալով ուղեղին, մտաբերեց հետո անցյալը, և հիշելով տուաջվա բարեսիրտ ինժեներներին, խոսեց.

— Աստուծ քու բանին ու գործին աջողութին տա, Մաքսիմ Պետրովիչ... Ի՞նչ լավ մարդ էր նա... Նրա վուխտին խեր բարաքաթ կար... Ի՞նչիր շէր անում մարդ... պուլի սալղաթնիրին տալու սպիրթի մեջ կեսը ջուր էի խառնում. գուքար Մաքսիմ Պետրովիչը փորձելու համա սպիրթը կուտեհներ, աչքերը կուխտեր, գլուխը ժած կուտար. «Մուլոգեց, Սիմոն Յագորիչ, կոսեր, բարութից ավելի թունդ է»: Սալղաթնիրը կուբղավեին ու կուճղավեին, թե արաղի տիղ իրանց ջուր իմ խմեցնում. «Մուլի, կոսե, տի դուրակ, տի նիչավո նե պանիմանեշ...»:

— էն մեկէլը խոմ,— խոսքը առաջ տարավ Սիմոն Յագորիչը,— Վարլամայի Կալոշնիկովը, դրուստ ասածո գառը. նրա ժուկով կաղցոննի շինության փողրաթում պատերը մենակ թող ագուռ ըլին, մեջն ինչ գուլիս լքցու... Ֆունդամենտը խոմ... իստակ գետնի էրեսին. գուքար Վարլամայի Կալոշնիկովը, մտիկ կոներ, մե քիչ էս կողմ, էն կողմ ման գուքար, մե տիղ մե քիչ քանդիլ կուտար, հտո ձեռքը մեջքիս կու խտեր՝ «Մուլոգեց, Սիմոն Յագորիչ, կոսե, ստրոննիս կակ բուտտո իդ ժեկեղա լիտո»... էտպես բարի մարդ դժար կուլի, աստուծ գիդենա...

— Դրուստ վուր շատ լավ մարդ է էլած,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը։— Խեր տվող մարդիկ են էլած։

— Բա էս անիծած Կուլմինի նմա՞ն,— առաջ տարավ Սիմոն Յագորիչը՝ բարկության ցուցանելով աչքերում։— Ինչքան զուլիս լավ շինն, դուքա մաիկ կոսե, անպատճառ մե փուտ կուկացնե. էստեղ ծուռն է, կոսե, էնտեղ մուռն է, կոսե, ան թե չէ կրիշան լավ չէ ծածկած, կոսե, ան թե ֆունդամենտը թույլ է, կոսե, մեկ էլ տեհնիս, էն սհաթեվետ ասաց՝ «լամայ», ու քարուքանդ արեցին։ Մե խոսքով՝ իստակ ասածս պատիժ է, խոմ մարդ չէ։

— Փիքը չկա, Սիմոն Յագորիչ,— մխիթարելով ասաց նրան Ճանճուր Իվանիչը։— Ես քիչ ասացի, թե դրանք իրանց զուլուղի առաջին ամիսը էտենց կուլին, մազբամ ամիսը վուր անցկացավ, փուղի լաղաթը տեհան թե չէ, կամաց-կամաց կուսկսին «շուր տաւ կուլ տաւ»։

— Ասաված տա, էտենց ըլի,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը։

— Մազբամ դուն, Սիմոն Յագորիչ, զիդիս ինչ կոնի՞ս, ասիմ քիչ, առուտեհան քաղքեմեն իմ բերած իքմնիրը կուլիր առնիս, կուտանիս էս Կուլմինի տուն. իրա համա ուրիշ է՝ իրան կուտաս, կնկա համա ուրիշ է՝ կնկան կուտաս, երեխերքի համա ուրիշ է՝ երեխերքին կուտաս, ու կուտեհնիս տանը էլ ուլ կա խերով օքմին, մե բան էլ նրան կուտաս, իծում կոսիս. պաշտանի դրածդանին ազա ճանճուր Իվանիչն ուղում է ձիւ տեհէ։ Էնդի խոսքի միջում մե թա՛ք կուհայտնիս, վուր օսկե մինդալ էլ ունիմ. դուն խոմ գիդիս, քիչ ասիլ պետք չէ. հետո նա ինչ վուխտ կոսե, կեհանք նրան կուտեհնինը. ես նրա պուխը էնպես եղիմ, վուր նա էլ էդուց ձեռք խփե մեջքիդ ու ասե. «Մուրդեց, Սիմոն Յագորիչ, վես խորոշո»։ Դուն խոմ գիդիս, ես սատանին կունալնիմ։

Սիմոն Յագորիչը խոստացավ առավոտյան կատարել նրա այդ պաշտվերները և յուր մտքի մեջ սկսավ աղոթել վաղվան ձեռնարկության հաջողության համար։

Բայց ճրագվի պատրույգը բոլորովին վառվեցավ։ Ներքեի խանութներից ժամացույցի հոպոպը երկու անգամ ձայնեց՝ «պու-պու»։

Գիշերից արդեն երկու ժամ անց էր։ Նրանք մի ժամի չափ եւ խոսեցին մթնում՝ Կուլմինի, Կալոշնիկովի և դորանց նմանների վրա, մինչև մահճակալի վրա հենց այնպես թեկն տված Ճանճուր Իվանիչի քունը տարավ, և նա սկսեց խեղդվողի նման խոխոալ։ Իսկ Սիմոն Յագորիչը քնեց հատակի աղյուսների վրա՝ փաթաթվելով յուր հին վերարկուի մեջ։

Մյուս օրվա երեկոյան պահուն Ճանճուր Իվանիչը միեկույն, մեկ նախաժանոթ կաբայով, միեկույն փափախով, նույն անդրաժարախորով և նույն խարաղի շաքմեքով, չուր հաստ մահակը ձեռքին, Սիմոն Յագորիչի հետ ղիմում էր դեպի նոր ինժեների տունը:

— Գիդի⁶⁰ս ինչ կա, Սիմոն Յագորիչ,— ասաց Ճանճուր Իվանիչը,— էս գիշեր ամեն ուսառութիւն պիտինք բանեցնի, վրեց որ ըլի բանը դրա հիդ սաղացնինք, թե չէ՝ «խիաբը ծուր կուհանալի»:

— Էտ ես վաղուց գիտիմ,— պատասխանեց խոհեմ գործակատարը:

— Բայց դուն ինձ էն ասա, փեշքաշների համա ի՞նչ խոսեցին:

— Կնիկը վուր շատ ուրախացաւ: Երեկոքն էլ էնպէս, ամա ինքը մէ քիչ աեխր թթվեցրուց:

— Կնիկը ուրախացա՞ւ, էդ հերիք է. դրանց նոխտէն իրանց կնիկը-տերանց ձևովն է, ինչի՞ր չէր ուրախանա, նա իր կիներումը էնպիսի դէշ-րացուներ չէ տեհած, կուկարի ու կուհապնի. պուքերնատորի կնիկն էլ կունենա էնպեսը, ա՞յ, ու նրանց երեխերքը Լ՛փ կերած կուլին էն թալուր կոնֆետնիր կամ ունիցիլ ի՞նչ էնպիսի իգրուշկեր:

— Դա՛ր, — պատասխանեց խորհրդավոր եղանակով Սյունն Յազուրիչը:

Նա կարծես նույն բոսային մի ուրիշ բանի վրա էր մտածում, այդ պատճառով ուշադրությամբ չէր լսում Ճանճուր Իվանիչին:

— Համառ դուռն ինձ էն ասա, թուղթ խաղում է՞ էտ մարդը:

— Խաղում է,— պատասխանեց Սիմոն Յապորիչը:

— Խճեկու հե՞տ փունց է:

— Իշի նման, մի օր ուշյալ չիս տեհնիւ:

Սիմոն Յագորիչի վերջին պատասխանները Ճանճուր Իվանիչի սրբ-
տին զգալի ուրախությամբ պատճառեցին, և նրա երեսն ընդունեց ծիծաղ-
կոտ կերպարանը:

— Բաս աստ, փուղի համա մեռած կուլի, էլի՜, Սիմոն Յագորիչ, էլ դարդ մի՛ անի. դրա հիդ բանը ուփրո լավ կուլի սաղացնիլ,— ասաց նա ուրախությամբ, ինչպես որ ուրախանում է դարանագործ որսորդը, երբ նկատում է, թե որսն ընկալի նշանակալ տեղը։

Բայց միևնույն միջոցին Ճանճուր Իվանիչը զարմանում էր, թե մի մարդ այդ բոլոր բարի հատկությունները, ինչպես կոչում էր նա, ունենալուց հետո, ի՞նչպես է կարողացել ազատվել Սիմոն Յագորիչի ճանկերից ու նրա կամքին գերի չէ դարձել։ Այդ մտածմունքը ծնեցնում էր նրա

մեջ մի փոքր անախորժ զգացմունք, և նա ենթադրում էր, թե Կուզմինը մի աշնայիսի առանձնահատկություն ունի, որ չէ խոնարհվում Սիմոն Յագորիչի խորամանկության կարող զորությանը: Բայց միևնույն ժամանակ նա իրեն քաջալերում էր՝ ասելով. «Ինչ կուզի թող ըլի, փուղը նրան կատու կուշինե»:

Մի փոքրիկ հասարակ տան մեջ, որ բաղկացած էր երեք սենյակներից, բնակվում էր Կուզմինը: Ճրագը մի ժամ առաջ արդեն վառել էին նրանց կացարանում: Ինժեները յուր գերդաստանի հետ բոլորած էին թեյի սեղանի շուրջը:

Կուզմինը կլիներ ավելի քան քառասուն տարեկան, բարձր հասակով և լղար կազմվածքով: Նրա գլխի մազերը և դեմքը գետնախնձորի գույն ունեին: Երեսը նիհար էր և երկաշն, ծնոտները բարձր, քիթը կարճ և սրածայր, աչքերը նեղ, մուգուտ, կապույտ, հոնքերը լերկ, Լեհսի դժագրությունը կոշտ և արտահայտությունը սառն, անխորհուրդ և թմրած, ինչպես որ առհասարակ լինում է գինեմոլների դեմքը:

Նրա մոտ հասած էր մի հասարակ կինարմատ, որի ծնոտի ներքևի մասնները աշնայե էին կախ ընկած, որ տեսնողը կկարծեր, թե երկու կղակ ունի. դեմքն ուռած էր. շատ գիրությունից հազիվ էին տեսնվում նրա պսպղուն նեղ աչքերը և սրածայր քիթը: Նրա դիսակը շեկ գույն ուներ, իսկ հոնքերը հագիվ էին նշմարվում: Դա Կուզմինի կինն էր:

Մի քանի մեծ ու փոքր երեխա ցատկոտում էին նրանց շուրջը, իսկ սեղանի մոտ թեյ էր պատրաստում ինժեների մեծ աղջիկը՝ մի նորահաս, կլորիկ օրիորդ, մոր նման չաղլիկ, սակայն բավական ախորժելի կերպարանքով:

Ինժեներին հայտնեցին Ճանճուր Իվանիչի գալուստը:

— Ասա՛ թող գաւն,— հրամայեց նա ծառային:

Նախասենյակում Ճանճուր Իվանիչը հանդիպելով մաքուր հագնված փոքրավորին, նրան տանտերը կարծեց և փառավորապես զուլսը խոնարհեցրեց, բայց Սիմոն Յագորիչը զգուշացրեց, թե նա չէ տանտերը:

Նրանք ներս մտան:

Սիմոն Յագորիչը, որպես նախածանոթ, ներկայացրեց նրան Ճանճուր Իվանիչին:

Ճանճուր Իվանիչը յուր գիտցած բոլոր քաղաքավարությունները գործ դրեց. առաջ տանտիկնոջ ձեռքը սեղմեց, հետո՝ տանտիրոջ, ապա աղջկա և երբ մոտենալով կամենում էր երեխաների երեսը համբուրել, նրանք զարհուրելով նրա սարսափելի դեմքից՝ ճշացին ու փախան: Բայց Սիմոն Յագորիչը նրանց հանդարտեցրեց, ասելով, թե՝ «մի՛ վախենաք, Ճան-

ճուր Իվանիչը դձադուշկան է, որ ձեզ համար քաղցրավենիք և խաղալիքներ էր ուղարկել»:

Երեխայքը մի փոքր հանգստացան:

Ինժեներն ընդունեց Ճանճուր Իվանիչին խիստ ուրախ դեմքով և նըստեցրեց յուր մոտ՝ կիսաթախտի վրա: Առաջին խոսակցությունները եղան սովորական հարց ու փորձեր միմյանց առողջություններից և թե ո՞րքան ժամանակ է մնալու Ճանճուր Իվանիչը այդ քաղաքում:

Ճանճուր Իվանիչը ստից-դորդից, սրբան ներում էր նրա լեզվի ճարտարությունը, բավական գուրս տվավ. պատմեց Թիֆլիսի նորություններից, ավելացրեց և մի քանի քաղաքական հին լուրեր, բայց յուր աշնտեղ կարճ կամ երկար մնալու մասին ասաց, որ այդ կախված է ինժեների բարեսրտությունից:

— Ես կաշխատեմ պատճառ չառնել ձեզ այստեղ երկար մնալու, — պատասխանեց ինժեները:

Ճանճուր Իվանիչը մինչև պետին երկրպագեց:

— Ասացեք, խնդրեմ, Սիմոն Յագորիչը գո՞հ է ինձնից, — հաբեցինք ինժեները ծիծաղկոտ դեմքով:

— Ով որ ձեզնից գանգատի, կնշանակե, որ յուր աչքերիցն է գանգատում, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը: — Դուք այնքան բարի եք, որ անկարելի է ձեզնից գոհ չլինել: Սիմոն Յագորիչը ոչ միայն այստեղ է շատ անգամ ինձ հայտնել, որ շնորհակալ է ձեզնից, այլ այդ ամենի մասին գրել էր ինձ իմ Թիֆլիս եղած ժամանակ:

— Ոչ, ես մի աշնալիս բան չեմ արած, որ սրեւ արժեք ունենար, բայց այսքանը դարձյալ բավական կլինի, եթե Սիմոն Յագորիչը ինձնից դանգատաւոր չլինի:

— Нет, тот, который маленький не знает и большой не знает, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը, կամենալով հայտնել, թե նա, ով որ փոքր բարերարությունը չգիտե, մեծն էլ չէ կարող գիտենալ:

Կուզմինը ժպտաց:

— Ո՞րքան բարի մարդ եք, Ճանճուր Իվանիչ, — ասաց նա:

— Ես ամենայն կերպով պատրաստ եմ ձեզ ծառայելու, — կրկին Ճանճուր Իվանիչը:

— Այո՛, դուք բարի մարդ եք, — մյուս կողմից ասաց ինժեների կինը ուրախությամբ:

— Շնորհակալ եմ իմ մասին լավ համարում ունենալուդ համար, — դարձավ դեպի նա Ճանճուր Իվանիչը: — Խնդրեմ ասեք, արդյոք հավանեցա՞ք այն մատերիաները:

— Շատ լալն էին, շնորհակալ եմ,— պատասխանեց տիկինը:

— Բայց ես ձեզ հայտնում եմ՝ այնուհետև ինչ որ ձեզ համար կամ երեսխաների համար հարկավոր լինի, ինձ գրեցեք, ես կառնեմ այնտեղից և կճամփեմ:

— Ոչ, հարկավոր չէ՝ ձեզ ներդրվածն տալ,— պատասխանեց տիկինը:

— Մայրի՛կ, խնդրեցի՛ք ինձ համար մի դերիացու նույն կտորից, որ ձեզ համար առել է,— մյուս կողմից խոսեց ինժեների մեծ դուստրը:

— Ա՛խ, ես մեղավոր եմ ձեզ մոտ,— բացականչեց Ճանճուր Իվանիչը՝ վեր կենալով նստած տեղից և դառնալով դեպի օրիորդը ձևաքր սրբախն դնելով,— միայն մեծ հանցավորը Սիմոն Յագորիչն էր, որ չէր հայտնել ինձ, թե պարոն Կուզմինը ձեզ նման հասուն և արժանավոր դուստր ունի: Ներեցեք, խնդրեմ, ես քաղաք հասածիս պես ձեզ համար այնպիսի դերիացուք կճամփեմ, որ ամենքի նախանձը շարժեք:

Օրիորդը իր շնորհակալությունը հայտնեց՝ դուխը խոնարհեցնելով:

— Ի՛նչ եք անհանգստացնում դժադուշկին,— սաստեց նրանց Կուզմինը:

— Ո՛չ, պարոն Կուզմին,— նրա ձեռքը բռնելով ասաց Ճանճուր Իվանիչը,— դուք վշապցնում եք ինձ, մենք արդեն հասարակ ծանոթներ չենք, այլ մտախի բարեկամներ. ձեր բոլոր պիտույքները հոգալն այսուհետև լինելու է ինձ համար ընտանեկան պարտավորություն:

Կուզմինը հրճվելով գրկեց Ճանճուր Իվանիչին:

— Ա՛խ, դուք բարի ծերունի,— բացականչեց նա:— Ես արժանի չեմ ձեր այսչափ ազնվահոգությանը:

Խոսակցությունը գնալով հղավ ընդհանուր: Ճանճուր Իվանիչը որսին բոլորովին տիրացած էր համարում: Բայց տակավին գործ էր դնում յուր սովորական մարդահաճությունը զենքերը: Սիմոն Յագորիչը, նույնպես մի փոքր քաջալերվելով ինժեների դյուրին անձնատուր լինելուց, շուտ-շուտ էնֆիաշից ճարակ էր տալիս յուր քթին՝ մեծ բավականությամբ: Նրանք նշմարելով, որ բավական նստեցին, Ճանճուր Իվանիչը խնդրեց ինժեներին, թե նրա հետ առանձին խոսելիք ունի:

Կուզմինը վեր կացավ, նրանք մտան կից սենյակը:

Ճանճուր Իվանիչը կարգաց մի ամբողջ դալլի շարական և վերջացրեց այս խոսքերով:

— Դուք, պարոն Կուզմին, իբրև այս քաղաքում մի նորեկ մարդ, ձեր ծախսերից մի քիչ թեթևանալու համար, խոնարհաբար խնդրում եմ, ընդունել ինձնից այս շնչին գումարը:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, Ճանճուր Իվանիչ,— խոսեց Կուզմինը հրա-
ժարվելով,— ես իմ ծախսերի համար ոչինչ նեղութիւն չունիմ:

— Բայց և այնպէս, սե օրվա համար պետք կգա:

— Ես չեմ կարող ընդունել:

— Ես չիտեմ, որ դուք այնքան խստակ մարդ եք, որ իմ այսպիսի
մի առաջարկութիւնը վշտացնում է ձեզ. բայց դուք աչքի առաջ ունե-
նալով այն իրողութիւնը, թե ընդունում եք ձեր հաւատարիմ բարեկա-
մից ո՛չ թե իբրեւ կաշառք, այլ իբրեւ բարեկամական օգնութեան մի նշան,
հուսով եմ, որ դուք չեք մերժիլ իմ խնդիրը:

— Խնդրեմ, Ճանճուր Իվանիչ,— կրկնեց Կուզմինը:— Դուք բռնա-
բարում եք իմ խղճմտանքս:

— Ես հուսով եմ, որ դուք այնքան բարի կլինեք, որ բոլորովին դո-
հունակ ճանապարհ կդնեք ինձ ձեր տանից:

Կուզմինը լռեց:

Նրա լռութիւնն արդեն նշան էր հաճութեան: Ճանճուր Իվանիչը դրեց
նրա գրպանը մի հաստ կապոյց թղթադրամ:

Նրանք դուրս եկան սենյակից:

Սիմոն Յագորիչը մի անգամ հազաց, կամենալով այդ խորհրդավոր
նշանով իմանալ, հաջողեցա՞ւ թե ոչ:

Ճանճուր Իվանիչը երեք անգամ հազալով իմաց տվաւ, թե գործը
հաջողեցաւ: Նրանք վեր կացան, կամենում էին գնալ:

— Ո՛չ, չի՛ կարելի այդպէս շուտ,— ասաց Կուզմինը:

— Մնացեք ընթրիքի,— խնդրեց կինը:

— Այժմ ներեցեք, մյուս անգամ կգամ, երկար կխոսենք,— պա-
տասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ուրեմն սպասեցեք, խնդրեմ, գոնե մի-մի բաժակ պունշ,— ասաց
ինժեները:

— Յիշ բարի բան է,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:

Ինժեների աղջիկը պատրաստեց երեք բաժակ պունշ ոռմով: Նրանք
վեր առան բաժակները, իրար շրխկացրին և՝ «ձեր հրամանոց կենացը,
ձեր հրամանոց կենացը» ասելով ու միմյանց գլուխ տալով՝ խմեցին:

Ճանճուր Իվանիչը ամենի ձեռքերը մին-մին սեղմեց. բարի գիշեր
ասաց, համբուրեց երեսաների երեսը, որոնք բաժական ընտելացել էին
նրան, և նրանք հեռացան:

— Какой он славный человек!, — ասաց Կուզմինը նրանց գնալուց
հետո:

— Да, очень благородный господин,— պատասխանեց էինը։
Դուրսը շատ մութն էր։ Նրանք խարխափելով էին գնում ցեխերի միջով, որ գոյացել էր նորեկ անձրևից։

— Հիմի հավանում ի՞նչ իմ խիլքը,— ճանապարհին ասաց Սիմոն Յագորիչին Ճանճուր Իվանիչը։— Տեհա՞ր, ա՛յ էդպես կալսունին (կթովեն) մարդու, հա՛։

— Աստուծ գիղենա, աղա, դուն դորբա ուտա իս էլի,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը։— Իսկի չէի հավատում, վուր էտ շանվուրթին խեղբի գուբա։

— Ուզուի գուղե, Սիմոն Յագորիչ, խիլք գուղե, իմաստութիւն գուղե, ինչկի բանը բան դասնա. միր աշխարքը ուստութիւնով ին կերած, չէ թե դուռով։ Փուղ դատիլը ամեն մարդու բան չէ,— խոսեց Ճանճուր Իվանիչը՝ ներքին համոզմամբ։

— Աստուծ գիղենա, դրուտա իս ասում,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը, որպես թե լսում էր մի ճշմարտություն։

— Էս ինժինների աչքերը քոռացրիւք, էստումեն դենը ինչ գուղիս արա, Սիմոն Յագորիչ, էլ Կուզմինը քու շինութիւնների համար չի ասի լամայ։ Դա էլ են առաջվանների պես էգուց էլօր ձեռքը կուխփի մեջքիդ. «Մուրկեց, Սիմոն Յագորիչ, կոսե, տվայա ստորոտենի կրեպկի, կակ մեկեդ»։

Սիմոն Յագորիչը ուրախությունից սկսավ ծիծաղել։

— Ես իսկի մաքեմեն չէի անցկացնում, վուր դա քրթամ կու առնե,— ասաց նա։

— Ի՞նչ իս խոսում, օրհնած, մարդ էուլի՞ վուր փուղ շարեւ Աստուծ ինքը քրթամը սիրում է։ Ինչկի խունէ, մոմ, մատաղ շիս անում, ինչկեքի սրբերին բարեխոս շիս քցում, նա քիւղ շարից չէ փրկում,— ասաց Ճանճուր Իվանիչը՝ զարմանալով յուր գործակատարի դատողության վրա։— Էս գուղուղի մարդկանց ջիւրը նրա համա ին ետենեն կարած, վուր երանք խաշ-ավետարանի վրա օրթում ին ուտում, վուր քրթամ շառնին, ու դրա համա էլ ձեռքով շին առնում. ամա վուր մարդ ետենեն ջիւրն է կոխում, աչքով շին առնում, էլ շին խոսում։

Այդպիսի բաներ խոսելով, միմյանց իրանց սրտի ուրախությունը հայտնելով, ինժենեքների թուլությունների վրա ծիծաղելով, Ճանճուր Իվանիչը յուր գործակատարի հետ ամենևին չզգացին, թե ինչպես հասան պանդոկ։

Մտնելով իրանց կացարանը, Սիմոն Յագորիչը մոմ վեր առավ տա-

րով ներքև խանութում վառելու, որովհետև լուցկի շունին, բերելիս անիրավ քամին հանգցրեց, կրկին դարձավ, էլի հանգցրեց: Ճանճուր Իվանիչը վերևում, խավարի մեջ կանգնած սպասում էր. երկար սպասելուց հետո նա դուրս եկավ, տեսավ քամին շէր թռչնում մոմը վառվի:

— Տո՛ւ, օրհնած, էտպես կուբերի՞ն, մե բան բոնե գլխին, էլ քամին չի կանա հանգցնի:

Սիմոն Յագորիչը շուտով շլտակեն գլխից առավ և հովանի արեց մոմի վրա: Այդ հնարքով թեև նա առանց հանգցնելու մոմը բերավ իրանց կացարանը, բայց շատ ցավեցավ, երբ տեսավ, որ շլտակեն բավական տեղ այրվել է. ջուր ածելու փոխանակ թրեց այրված տեղի վրա, մասներով հանգցրեց, մոմ ածողի ու կրակ մոզոնողի հերն ու մերն անիծեց, մի փոքր էլ բարկացավ, բայց Ճանճուր Իվանիչը նրան մխիթարեց՝ առելով:

— Վնաս չունի, ջանդ սաղ ըլի:

Սիմոն Յագորիչը հանդարտվեցավ: Սենյակը լուսավորվեցավ: Ճանճուր Իվանիչը նստեց մահճակալի վրա. նրա գեմքն արտահայտում էր լիակատար բավականություն: Սիմոն Յագորիչը նստեց տաբուրետի վրա նրա հանգեպ, բայց նրա գեմքը գոհունակություն չէր ցույց տալիս: Նրեի գլխարկի այրվելը նրան ցավեցրեց:

— Խնչ իս ունեքեդ կախ արի,— ասաց նրան Ճանճուր Իվանիչը:— Հիմի էլ ի՞նչ դարդ ունինք, էս էշն էլ խոմ ցխեմեն հանեցինք. գնա ներքև մե չարեք գինի բի՛, էս գիշեր մե լավ քեփ անինք, իժում գինջ քնինք:

Սիմոն Յագորիչը գնաց ներքև և մի քանի լոպիկից հետո դարձավ չարեքանոցը լիքը գինիով:

Սեղանի վրա դրվեցան խնջույքի պատրաստությունները՝ երկու հատ չորացած հաց, մի կտոր հին դուրդել, Ճանճուր Իվանիչի ճանապարհի պաշտրից մնացած մի փոքր խավիար, մի գլուխ սոխ և մի կտոր պանիր:

Սեղանը յուր բոլոր ճոխություններն ուներ երկու ընկերների համար ևս:

Գավաթները լցվեցան: Նրանք շրխկացրին. առաջին անգամ խմեցին միմյանց կենացը, հետո Կուզմինի կենացը, այնուհետև կրկին և կրկին միմյանց կենացը, հետո նրանց կենացը, ով որ ծովում փորձություն մեջ է, ով որ դարիւր է, ով որ հիվանդ է, վերջապես ամեն նեղյալների կենացը: Նվ բախտավոր չարեքանոցը մի անգամ ևս գնաց և հո եկավ ներքևից: Այնուհետև նրանց գլուխները տաքացան: Նրանք սկսան միմյանց հետ պոռչտի անել և ուրախանալ, ծափ տալ, ուռալ գոռալ, մինչև ճան-

ճուր Իվանիչը յուր խոսքոտ ձայնով երգեց վրացերեն. «Ա՛խ թվալեբո, թվալեբո՞» երգը, Սիմոն Յագորիչն էլ նրան ձայնակից եղավ։ Այնուհետև ինքը՝ Սիմոն Յագորիչը, երգեց՝ «Մողի, կիզա չան, իխրուկե» նույնպես վրացերեն երգը։ Խնջույքը տևեց մի քանի ժամ, բայց տակավին չարեքանոցի մեջ գինի կար։ Այն ևս սպառվեցավ։ Սեղանի վրա ոչինչ չմնաց ուտելու։ Մոմը բոլորովին վառվելով՝ վերջապես հանգավ։ Կացարանի մեջ տիրեց խաղար։ Նրանք քնեցին։

Բայց Ճանճուր Իվանիչի և Սիմոն Յագորիչի փոխարեն մոծակները, ճպուռները, լվերը և այլ միջատներ այնուհետև սկսան տղվզալ և իրանց գլխային հարսանիքը կատարել։ Նրանք թեև իրանց խայթոցներով սկսան ծակոտել մեր պարոնների մարմինը և ծծել նրանց արյունը, բայց նրանք ոչինչ չէին պոտ, այլ խորին թմրության մեջ մրափում էին։

ԺԵ

Մինչ Ճանճուր Իվանիչը յուր պործակատարի հետ պանդոկի կեղտոտ տնկյունում իրանց աղբատին քեֆն էին անում, Հացի-Գիլենց տանը մի փառավոր դիշերային խնջույք էր սարքված։

Գեղեցիկ զարդարված դահլիճում վառվում էին զանազան ճրագները։ Ինքը՝ օրիորդ Սոֆին, բոլորովին սպիտակ՝ փրփուրի նման թեթև հագուստով, ոսկի ապարանջաններով, ադամանդե քորոցը կրծքի վրա, խիստ շնորհալի կերպով ընդունում էր հյուրերին։

Շուտով դահլիճը լցվեցավ խայտաճամուկ բազմությամբ։ Նրանք ոչ միայն իրանց հագուստի ձևերով, այլև իրանց սովորությունով ու բնավորությամբ զանազանվում էին միմյանցից։ Նրանց մեջ կային աղջիկներ մողնի հագնված, բաց գլուխներով, հուլանի բազուկներով և կիսաբաց կրծքով ու թիկունքով։ Նրանց մեջ կային աղջիկներ վրացի թասակրավիներով և բաց կրծքով ու բազուկներով։ Նրանց մեջ, որպես սև ազուավներ, գտնվում էին մի քանի թխաղգեստ քաթիպավոր քալբատոններ, որոնց հրավիրել էր տիկին Բարբարեն։

Տղամարդիկ թվով ավելի սակավ էին, քան աղջիկները։ Այնտեղ պտտվում էին մի քանի բուլվարի շրջիկ ֆրանտներ, որոնք կոտրատվելով այս կամ այն օրիորդի հետ քչիչում էին, և մի քանի կարտուզավոր ու կաբավոր վաճառականներ՝ տիկին Բարբարեի ազգականներից, որոնցից ամեն միքնը նստած էր մի անկյունում աթոռի վրա։ Նրանք չէին շարժվում իրանց տեղից, կարծես թե մեխված լինեին աթոռին, միայն հեռվից իրանց աչքերը ճպճալացնելով, նախանձով՝ շփուտում էին, թե ի՞նչպես

Ֆրանսոս երիտասարդները ունեցնում էին մատաղահաս օրիորդների հետ:

Օրիորդ Սոֆին թիթեռնիկի նման թռչկոտում էր այս կողմ և այն կողմ: Նա ուրախությամբ դառնում էր մի աղջկանից դեպի մյուսը, նա գիմում էր դեպի երիտասարդները, որոնցից շատերը հրավիրված օրիորդների եղբայրներն էին, քաղցրախոսում էր նրանց հետ, ժպտում էր և պես-պես համբույրներով շահում բոլորի սրտերը:

Տիկին Բարբարեն անշարժ նստած խոսում էր քաթիպալորների հետ հին և նոր ազաթների վրա: Իսկ Գրիգուն ու Մալիլովը, մերթ այս, մերթ այն անկյունում կանգնած, նայում էին. նրանք չէին համարձակվում խոսել օրիորդների հետ, մինչև նրանք չէին խոսացնում:

Ննջույքը զնալով կենդանանում էր, ոգևորվում էր, մինչև նա բոլորովին խռովեցավ խոսակցությանների խառնաձայնությամբ:

Ապա բաժանվեցան. աղջիկները կազմեցին փոքրիկ խմբեր. Նվին որոշելու լինենք այդ խմբերը, նրանց տեսակները կլինին այսպես. մի կողմում հավաքված էին աղջիկները իրանց թատակրավիներով, դրանց շատ անգամ երկշտուրթյամբ մերձենում էին կաբալորներ, և նրանց մեջ լսելի էր լինում վրացերեն քաղաքավարական բառերս՝ գեղացվալի, գեթաղվանե, շենի ճիրիմե, թքլենմա սիցոցխլեմ, դիախ և այլն. մի կողմում էլ մոզնի աղջիկները, ըստ մեծի մասին ուտենքեն լեզվով, և երբեմն վրացերեն խառնելով, խոսում էին, թե ի՞նչ նոր կտորներ են եկած, կամ այսինչ ու այնինչ խառնվում ինչ նոր բաներ են վաճառում: Նրանց խոսակցության մեջ խառնվում էին և ֆրանսուները՝ այս կողմից, այն կողմից խոսք ու կատակ կցելով:

Իսկ տիկին Բարբարին շուրջը բոլորն էին քաթիպալորները և մի քանի կաբալորներ, դարձյալ վրացերեն, երբեմն հատուկապես հայերեն խառնելով, դուրս էին տալիս քաղաքի նորությունների կամ հացի և այլ ուտելիքների էժանության կամ թանկության մասին:

Իսկ երբեմն այդ խմբերը դիմում էին միմյանց, և խոսակցությունը լինում էր ընդհանուր: Բայց օրիորդ Սոֆին հանդիսա չէր մի տեղում, նա անդադար դառնում էր մի խմբից դեպի մյուսը. նա նշմարեց Մալիլովին և տեսավ, որ նա բոլորովին ուրախ չէ. մոտեցավ նրան.

— Ի՞նչ է, Նիկոլ, դու ինչո՞ւ ես այդպես տխուր, — հարցրեց նա:

— Ես տխուր չեմ, — պատասխանեց Մալիլովը:

— Ո՛չ, դու այսպեղ մենակ ձանձրանում ես: Գրիգուլը չէ զբաղեցնում քեզ, գնանք այնտեղ աղջիկների մոտ:

Նվ օրիորդ Սոֆին բռնեց նրա ձեռքից, բերավ մոզնի աղջիկների մոտ, որոնք, իրանց ուսումն ավարտելով զանազան իզական վարժա-

լսաններում, իբրև ներկայացուցիչներ էին ուսյալ և կրթյալ օրիորդների. դրանք պիտի լինեին մայրերը նոր սերունդի:

Հյուրասիրության հառաջաբանն սկսվեցավ թեյով, որ մատուցին սիրով և ուսմանը՝ լիմոնով: Սպասավորները մաքուր հագնված՝ անդադար տանում ու բերում էին դավաթները:

Նույն միջոցին համարյա բոլորն էլ նստոտել էին զանազան տեղերում և խոսում էին:

Բայց ի՞նչ էին խոսում:

Եթե չի ձանձրանա մեք պատվելի ընթերցողը, մենք նրան մի քանի բողոք կմոտեցնենք կրթյալ օրիորդների խմբին, և նա կլսե մեր ապագա մայրերի դրույցները, որ թեյի քաղցր հեղուկը խմելով՝ կցել էին նրանք:

Թեև սովորյալ բարբառով չէր նրանց խոսակցությունը, բայց մենք դնում ենք նրանց հայերեն թարգմանությունը:

— Այնպիսի մի կիսակոշիկներ է ստացել մադամ Տոլեն, որ հրաշալի,— ասաց մի շիկամաղ օրիորդ, գունատվելով, կուշ գալով խմելու միջոցին, որ կարծես թե մի սքանչելի իրողություն էր պատմում:

— Զանջուղաղովի մադամներում նույնպես լավերն են ծախում. ես իմս տասը մանեթով առա, շատ հիանալի բաներ են, առավելապես կրունկները. ճոճոցը խոմ պատմել չէ կարելի,— ասաց մի այլ օրիորդ սև գիսակով, թուխ դեմքով և, միևնույն ժամանակ վեր քաշելով յուր զգեստի փեշերը, ցույց տվավ յուր փոքրիկ ոտքը:

— Իմը ես առել եմ ութ մանեթով. իմ կարծիքով քոնից լավն է,— նրա խոսքը կտրեց առաջին շիկամաղը:— Նայեցե՛ք՝ ինչպես են ճոճոցում:

Նվ նա վեր կացավ, մի սլոտյա արավ և դարձյալ նստեց: Նվ արդարև, նրա կիսակոշիկները ոչ թե ճոճոցում, այլ կարելի է ասել՝ որոտում էին:

Լսողները վճռեցին, թե շիկամաղի կիսակոշիկները ավելի լավ են, քան թե՛ թխամաղինը:

— Զանջուղաղովի մադամներում թեև կիսակոշիկները ավելի գովելի չեն, բայց լավ ձեռնոցներ են ծախում,— մեզ մտավ մի այլ օրիորդ՝ մեծ-մեծ, վառվռուն աչքերով և նիհար դեմքով և կամեցավ ցույց տալ յուր ձեռնոցները, որ զնեղ էր այնտեղից:

— Է՛հ, այդ հայերը հենց խաբում են,— նրա խոսքը կտրեց մի այլ օրիորդ, կարծես թե ինքը հայ չլիներ:— Դուք քանիսո՞վ առաք ձեր ձեռնոցները, Մակա՛հ,— հարցրեց նա վառվռուն աչքերով օրիորդից:

— Մանեթով կեսով,— պատասխանեց Մական:

— Բայց ես Բլտաից առեւ եմ վեց արասով և ձերիցը վատ չէ,— պատասխանեց օրիորդը:

Մական լուց:

Բայց օրիորդ Սոֆին նույն բոպեին խոսում էր մի երիտասարդի հետ, և աստված գիտե, ինչեր էր խոսում. միայն նրանից բաժանվելու միջոցին, կրկին դարձավ դեպի նա և ժպտաց:

— Ա՛խ, դու անխիղճ,— ասաց և հեռացավ:

Նա եկավ և կանգնեցավ օրիորդների մոտ, որոնք խոսում էին կիսակոշիկների մասին:

— Սոֆի, դուք օղբկոտնը և դուխը ումի՞ց եք գնում,— հարցրեց նրանից մի օրիորդ մեծ քթով և հաստ շրթունքներով:

— Բիշարից,— պատասխանեց օրիորդ Սոֆին:

— Ի՞նչ անուշ հոտ է դալիս ձեզանից,— կրկնեց մեծքթանին:

— Մի՞թե ձեզ անորոշելի է,— ժպտալով հարցրեց օրիորդ Սոֆին և բարխացավ, որովհետեւ յուր վրա լավ նկատողություն էին անում:

— Ես էլ այսուհետեւ այնտեղից պիտի գնեմ,— ասաց առաջինը:

— Սոֆի ճանճուրենա,— ավելի քաղաքավարությամբ կոչեց նրան մի այլ աղջիկ վլարթ և ուրախ դեմքով:

— Ի՞նչ է,— դարձավ դեպի նա Սոֆին:

— Այս կյուրակե այգո՞ւմն էիք:

— Այո՛, այնտեղ էի:

— Դուք տեսա՞ք այն երկու ուս օրիորդներին. ի՞նչ գեղեցիկ հագնւած էին:

— Այո՛, տեսա, բաց երկնագույն աղյուսավոր կտորից. և արդեն առեւ եմ ինձ համար մի դերխացու ֆուրինովի մագապինից,— պատասխանեց Սոֆին:

— Ես էլ անպատճառ պիտի առնեմ այն կտորից,— մեջ մտավ մի այլ օրիորդ:— Ես էլ տեսա նրանց, ինձ ևս շատ դուր եկավ նրանց հագուստը, մանավանդ ծալվածքը հիանալի էր, թեև բուլմեքը հին մոդայի ձևով էին:

— Ո՛չ, ի՞նչպես թե հին. այդ նոր և վերջին մոդան է,— նրա խոսքը կտրեց վլարթագեմ օրիորդը:

— Ո՛չ, հին էր, նույն ձևով կարել էր ավել Կմախովի աղջիկը երկու ամիս առաջ,— պատասխանեց երկրորդը:

Եվ նրանք սկսեցին վիճել այն երկու ուս օրիորդների հագուստի բուլմեքի հին կամ նոր մոդայի ձևով լինելու մասին. վճռ սաստկացավ:

Մյուս օրիորդները մեջ մտան պարզելու, թե ո՞վ է ուղիղը և ո՞րի կողմն է իրավունքը։ Քննության դիվան բաց եղավ նրանց խմբի մեջ։

Բայց մինչ նրանք վիճում էին, երկու օրիորդ, բաժանված այդ խմբից, հեռու մի անկյունում նստած, միմյանց հետ քնիչում էին մյուսներին անլսելի ձայնով։ Դրանցից մինը մի բարձրահասակ օրիորդ էր, սե ու փայլուն աչքերով և ախորժեկի դեմքով։ Նա կոչվում էր Անիշկա։ Մյուսը մի նրբակազմ օրիորդ էր, քնքուշ դեմքով։ Ղա կոչվում էր Լիզա։

— Դուք սիրում եք նրան, Անիշկա, մի՞ խաբեք ինձ,— ասաց նբրբակազմ օրիորդը։

— Ո՞չ... նա այնպես երբեմն գալիս է մեր տուն, եղբորս հետ շատ ծանոթ է, և ինքն ուսումնական տղամարդ լինելով, ևս հարգում ևմ նրան,— պատասխանեց Անիշկան։

— Դուք ուղիղը չեք խոստովանում ինձ,— խոսեց Լիզան,— նս ձեղանից ծածուկ ոչինչ չունիմ, բայց դուք ինձ մոտ սրտաբաց չեք։

— Ես կխնդրեի, որ այդ մասին ինձնից ոչինչ չհարցնեք։

— Դուք վշտացնում եք ինձ, Անիշկա։

— Ես խնդրում ևմ հանգիստ թողնել ինձ։

Մինչ Լիզան կամենում էր և մի երկրորդ հարց տալ, նրանց խոսակցությունն ընդհատեց օրիորդ Սոֆին։

— Միմյանց ի՞նչ եք խոստովանում այս անկյունում,— հարցրեց նա։

— Ոչինչ, խոսում ենք, է՛լի,— պատասխանեցին նրանք։

Օրիորդ Սոֆին կանգնեց և սկսավ մի քանի նկատողություններ անել Ֆրանս երիտասարդների մասին. մինին գովասանեց, մյուսի վրա ծիծաղեց. նրա քիթը ծուռն է, մյուսի գլխի մազերը խոզի մազի են նմանում, այն մյուսը թեև սիրուն է, բայց շատ հպարտ է, այն մինի դեմքն ախորժեկի է, բայց աչքերը խիստ փոքր են, և այլ այդպիսի կատակներով խոսում էր նա և անընդհատ ծիծաղում։

— Անվայել է այդպիսի նկատողություններ անել յուր հյուրերի վրա,— նկատեց նրան Անիշկան։

— Ինչ անտանելի է, երբ մարդիկ դեղեցիկ չեն,— ասաց օրիորդ Սոֆին և հեռացավ գնաց Մայիլովի մոտ։

— Նա խելքից ելած է այդ գիմնադիտտի համար,— ասաց Անիշկան օրիորդ Սոֆիի գնալուց հետո։

— Մի՞թե,— զարմանալով հարցրեց Լիզան,— չէ՞ որ հա դեռ երեխա է։

— Ի՞նչ փուլթ, օրիորդ Սոֆին այդ տեսակ ճաշակ ունի ընտրության մեջ:

— Ա՛յ հիմար,— կրկնեց Լիզան:

Բայց օրիորդ Սոֆին թողեց Մայիլովին և սկսեց քաղցրախոսել մի բարձրահասակ երիտասարդի հետ:

Լիզան և Անիշկան կցեցին իրենց ընդհատված խոսակցությունը:

— Դարձյա՞լ չեք ասելու,— հարցրեց Լիզան:

— Ի՞նչ,— ասաց Անիշկան:

— Դուք սիրում եք նրան:

— Ինչո՞ւ չսիրել նրան,— պատասխանեց Անիշկան:— Նա շատ արժանավոր տղամարդ է, մեծ ուսումով և ազնվաբարո. նա այնքան դեղեկախոս է, որ մարդ ախորժում է միշտ լսել նրան. նրա ձևերը, նրա շարժվածքի, նրա բոլոր գոյություն մեջ այնքան հրապուրանք կա, որ չէ՛ կարելի չսիրահարվել նրա վրա:

— Ի՞նչպես է նրա անունը,— հարցրեց Լիզան:

— Այդ մի պատմական անուն է, որով կոչվում է Հայկազանց երեւելի աներից մինը Վասպուրականում,— պատասխանեց Անիշկան:

— Իրանք նույն տնի՞ց են:

— Հայտնի չէ՛, միայն ազնվատոհմիկ են:

— Ի՞նչ գործով է սրարապում նա:

— Նա եկած է մեր քաղաքը երեսի հիվանդությունը բժշկելու համար և մասնավորապես փաստաբանություն է անում:

— Նա նույնպես սիրո՞ւմ է ձեզ:

— Չգիտեմ,— ցավելով պատասխանեց Անիշկան,— միայն նա խիստ սառն է ինձ հետ: Բայց դուք սաղացրի՞ք ն-ույի հետ,— խոսքը փոխեց նա:

— Սաղացրի,— ժպտալով պատասխանեց Լիզան,— այսօր ստացա նրանից այս տոմսակը:

Եվ Լիզան հանեց յուր ծոցից մի փոքրիկ թուղթ, տվավ յուր խոսակցին. նա շտապով տողերը աչքի անցկացրեց, Տոմսակի մեջ գրված էր. «Ձեր տանն արգելում են մեզ... շաբաթ օրը երաժշտական կրուժնով դիմակահանդես կլինի. այնտեղ կսպասեմ ձեզ»:

— Ուրեմն այդպես, Լիզա, հա՞,— նրա երեսին նայելով ասաց Անիշկան:— Դուք ինձնից բախտավոր եք:

— Ի՞նչպես,— հարցրեց Լիզան և ծիծաղեց:

— Եւր, մեծ զանազանություն կա նրանց մեջ, որոնցից մինը հա-

տած է յուր նպատակին, իսկ մյուսը ապրում է լոկ հուշսերով,— պատասխանեց Անիշկան:

Օրիորդ Սոֆին դարձյալ ընդհատեց նրանց խոսակցությունը:

— Զեր մեջ անշուշտ մի բան կա, որ այդպէս թաքուն-թաքուն խոսում եք,— ասաց նա:

— Ի՞նչ պիտի լինի:

— Ո՛ր, կա, ևս գիտեմ... միայն վե՛ր կացեք, խնդրեմ, աղջկերքը կամենում են պարել:

Անիշկան և Լիզան դուրս եկան իրանց անկյունից և գնացին մյուս աղջկերանց մաս:

Պարերը նույնպէս եղան այնպէս զանազան, ինչպէս որ զանազանվում էին նրանք իրանց հագուստներով և իրանց մտքերի հայացքով:

Ուսյալ օրիորդները ցանկացան պարել տանց: Ափսո՛ս որ չկար կանոնաւոր մտղիկա: Այնուամենայնիւ, նրանք բանը զոլով բերին: Օրիորդ Սոֆին նստեց պիանոյի առջև. պիանոն հնչեց խիստ հիանալի կերպով, և զույգերը սկսեցին պտուշտ դալ:

Հետո մի այլ օրիորդ սկսավ ածել, և օրիորդ Սոֆին, աղատվելով պիանոյից, վեր կացավ և խառնվեցավ պարողների հետ: Նա ընտրեց իրան պարընկեր Մայիլովին:

Այդ եղանակը նույնպէս վերջացավ:

Գրիգորն ածեց ջութակի վրա վալս:

Օրիորդ Սոֆին այս անգամ պարեց բարձրահասակ ֆրանտի հետ:

Եվրոպական պարերը վերջացան:

Որովհետեւ թասակրավիով աղջկերքը, և՛րոպական պար չգիտենալու պատճառով, անմասն մնացին պարելուց, ուստի նրանք ցանկացան պարել ասիական խաղեր: Եվ իսկույն կալմեցին մի շրջան. նրանցից մինն սկսավ ածել դայրա, մյուսը՝ դիմալիպիտո և մինն էլ հնչեցրեց փոքրիկ հարմոնը, իսկ մյուսներն սկսեցին ծափահարել. ապա նրանցից մինն սկսավ խաղալ լեզդինկա: Նա փոխվեցավ: Նրա տեղ անցավ մի այլը: Եվ այնքան խաղացին, մինչև բոլորն էլ հոգնեցան:

Պարերը վերջացան: Բոլորն էլ նստոտեցին հանգստանալու: Մատուցին թարմ միրգ:

Այնուհետև օրիորդ Սոֆին դարձյալ սկսավ ածել պիանոյի վրա և երգել: Նրա ձայնը այն գիշեր բոլորովին հիանալի էր: Ամենքը ծափահարեցին և խնդրեցին կրկնել:

Օրիորդը կրկնեց:

Տիկին Բարբարեն հեռովից հրճվանքով նայում էր յուր դստեր ար-

ժանախորհուրդի վրա, մանավանդ երբ նկատեց, որ Երիտասարդներն առանձին համակրությունք էին լսում նրան: Նա մի քանի հաճույական խոսքեր ևս լսեց յուր մոտի կնիկներից, որոնք ասացին նրան. «Շատ ապրի աղջիկդ, Բարբարե, ասածու աչքը նրա վրա ըլի, շատ շնորհալի աղջիկ է»:

Մի քանի օրիորդներ նույնպէս ածեցին և երգեցին, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս որ օրիորդ Սոֆին:

Այնուհետև բոլոր աղջիկերքը շարվեցան մի երկայն սեղանի շուրջը և պատրաստվեցան լոտո խաղալու: Նրանց ընկերացան և մի քանի երիտասարդներ, բայց մնացաւ երիտասարդները բաժանվեցան նրանցից և սկսան խաղալ սրեֆերանս:

Լոտո խաղացող աղջիկներից մեծ Բերեցին փող, մինը յուր մատանին, մինը յուր քորոցը, մինը յուր ապարանջանը. մի խոսքով՝ ով ինչ լավ բան ունի՝ առավելապէս յուր ընկերուհիներին ցույց տալու համար, դրով մեջտեղ: Մի աղջիկ կարգվեցավ գանձապետ: Նրա մոտ դրվեցան երկու ափսի և մեջն ածեցին լոբիի հատիկներ՝ հաշիվները պահելու համար: Խաղի թղթերը բաժանվեցան: Գլուխը կապած աղջիկներից մինը, որ լավ չգիտեր ռուսերեն համարել, սկսավ դուրս հանել թվերի կենճիքը և բարձրաձայն ասել թվատ լեզվով. տվեացիտ (տասներկու), պիտլացիտ (տասնհինգ), վիտլա (հինգ), տեսետնիկ (տասն), կոստո (իննսուն): Աղջիկերքը սկսան ծիծաղել նրա արտասանության վրա. նա կարմրեց և դարձյալ սկսեց շարունակել՝ պիտեսաբ բովնո (հիսուն), տուդիսուդի (վաթսունինը): Աղջիկերքը դարձյալ սկսան ծիծաղել նրա այդ զվարճալի փոխաբերությունների վրա:

Նրանցից մի փոքր հեռու մոդնի երիտասարդները կոչում էին, թրքականացնելով սեղանին՝ սեմ պիկ կամ շնրվի և կամ բեզ կոզրեյ և այլն:

Բայց նրանցից հեռու տիկին Բարբարեն մի կաբավոր հաստափորի հետ խաղում էր գուրաչկա: Օրիորդ Սոֆին այնցավ նրանց մոտից, նրանք հրավիրեցին իրանց հետ խաղալու, բայց օրիորդը հրաժարվեցավ, ասելով, թե ինքը չէ կամենում փոխու խաղ խաղալ:

Մի կողմում էլ նստած էին կաբավորները: Նրանք ձգում էին նարդիի զարը, կոչելով՝ շեշ ու բեշ, խալ-խալ և այլն: Մի քանի հոգի էլ, նույն կարգի մարդկանցից, նստած նայում էին նրանց խաղին կամ ուղղում նրանց սխալը:

Մի քանի ժամ տեւեց նրանց լոտոն, կես ժամ էլ տեւեց հաշիվը, մինչև լոբիով որոշեցին, թե ով ո՞րքան տարած է կամ ո՞վ որքան տանուլ էր տված: Տանուղը առաջ, տանուլ տվողը՝ տվալ: Խաղը վերջացավ:

Գիշերային խնջուկի վերջաբանն եղավ զանազան քաղցրավիշիք, տեսակ-տեսակ մուրաբեք, որոնք ճաշակելուց հետո մի փոքր ևս խոսեցին, մի փոքր ևս քշփչացին: Կեսգիշերից արդեն երկու ժամ անցած էր, երբ հյուրերը շնորհակալություն անելով սկսեցին հեռանալ Հացի-Գիւկնց տանից, իսկ ոմանք գիշերեցին այնտեղ:

Այդ միևնույն ժամանակ Ճանճուր Իվանիչը, յուր աղբատին քեֆը վերջացնելով Սիմոն Յագորիչի հետ, վաղուց քնած էր պանդոկի կեղտոտ և խոնավ սենյակում: Բեկ լվերը և մլուկները չարաչար ծափոտում էին նրանց մարմինը և ծծում նրանց արյունը, բայց նրանք խորին քնի մեջ մրափում էին, և ամեն միներ մի սարսափելի երազ էր տեսնում: Սիմոն Յագորիչին երևում էր, իբր թե ինժեներ Կուզմինը, քննելով նրա շինությունները, պակասություններ էր գտել և հրամայում է քանդել: Իսկ Ճանճուր Իվանիչին երևում էր աիկին Բարբարեն, որ ներս գալով նրա սենյակը՝ պահանջում է Սոֆիի առաջարկությունները:

ԺԶ

Հասավ հուլիս ամիսը:

Տոթը գնալով ալիւի սաստկանում էր. փոշին մարդ էր խեղդում, և եղանակը օրեցօր անտանելի էր դառնում: Բոլոր երեւելի գերդաստանները գնացել էին ամառանոց, և քաղաքում մնացել էին միայն աշնպիսի մարդիկ, որոնք չեն կարող բաժանվել կյանքի հոգսերից:

Մայիլովը նույնպէս չէր երևում Հացի-Գիւկնց տանը, նա մի շաբաթ առաջ, մնաք բարով ասելով օրիորդ Սոֆիին, գնացել էր Կոջոր: Բայց մեր հերոսուհին օր ու գիշեր հեծում էր տխրությունից՝ յուր սիրո առարկան մոտը չլինելու համար, մինչև մի օր փոքր-ինչ ուրախացավ, երբ նրանից ստացավ մի աշպիսի նամակ.

«Իմ հոգու հատոր, սիրելի իմ Սոֆի

. . . . .
. . . . .

— Հրաշալի փոփոխություն...— բացականչեց օրիորդը:— Ա՛խ, սե՛ր, սե՛ր, ինչպիսի աստվածային զորություն է թաքուցած քո մեջ... Նա բաց է արել մունջ լեզուն, նա վառել է նրա սրտում երկնային կրակ, նա շնչել է նրա հոգում աշպիսի քնքուշ զգացմունքներ... և սառնարյուն սքռական համրակը՝ ոգևորված աշպիսի նամակ է գրել:

Նա երկրորդ և երրորդ անգամ կարդաց նամակը, սեղմեց նրան յուր կրծքին և հիացմամբ սկսավ զմայլիլ իր սիրո առարկայի վրա:

Հանկարծ դրսում լսելի եղավ ճանապարհորդական սալակի զանգուղակների ձայն. և քանի մի բոպեից հետո ծառան հայտնեց, թե աղան եկավ Կավկասից:

Հոր գալուստն առավել ևս ուրախացրեց օրիորդ Սոֆիին, որովհետև նա մտածում էր, թե այնուհետև անարգել կարող են ամառանոց գնալ:

Օրիորդն ուրախությունից դուրս վազեց և գտավ յուր հորը դահլիճում բոլորովին արեից ալրված ու փռշուց սեացած. օրիորդը քնքշությամբ գրկեց նրան և համբուրեց նրա ձեռքը, հայրն էլ համբուրեց նրա երեսը:

Շուտով շրջապատեցին նրան տիկին Բարբարեն, նրա մյուս աղջկերքը՝ Լիզան և Ելենան, սկսան փաթաթել նրա վզով: Զանճուր Իվանիչը խիստ ուրախությամբ ընդունեց յուր զավակների գգվանքը, և նրա զեմքը թեև արևի կիզող ճառագայթներից այլալված, բայց արտահայտում էր գոհունակություն, որով երևում էր, թե նրա գործերը հաջողել են Կավկասում: Նա հանվեցավ, ծառաները ջուր բերին լվացվելու:

Կեսօր էր: Զանճուր Իվանիչը լվացվեցավ, ճանապարհի փոշին թոթափեց յուր փափախից, կարայից և արխալուղից, ճաշեց և պատրաստվեցավ շուկա գնալ նույն հագուստով:

Տիկին Բարբարեն խնդրեց, որ այդ օր փողոց չգնա, այլ մնա տանը հանգստանա, երեկոյան պահուն բաղնիք գնա, այնուհետև մյուս օրը դուրս գա փողոց: Բայց Զանճուր Իվանիչը չհոժարեցավ՝ իմ հանգստությունը իմ գործերս են ասելով՝ տանից դուրս գնաց, թեև վրայից սարսափելի անախորժ թիվահոտ էր բուրում:

Զանճուր Իվանիչի գնալուց հետո տիկին Բարբարեն և օրիորդ Սոֆին մնացին միաշնակ միասին:

— Տե՛ւնո՞ւմ ես, մայրիկ, այսօր արևը տոթային է,— ասաց օրիորդ Սոֆին:

— Հա՛, Սոֆի,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն,— դուրսը կարծես տաքացած փուռ լինի, խեղճ հայրդ խնշպես է եկել այս տաք օրին:

— Հայտնի բան է, մեծ նեղությունով: Բայց, մայրիկ, ես չեմ կարող տանել այս տոթը,— խոսքը փոխեց նա,— եթե այս ամառ քաղաքում անցկացնեմ, անպատճառ կհիվանդանամ:

— Ուրեմն միտք ունիս ամառանո՞ց գնալ,— հարցրեց մայրը:

— Ես արդեն սովորած եմ. մենք վարժարանում եղած ժամանակ ամեն ամառ գնում էինք,— պատասխանեց օրիորդը:

— Շատ լավ, մի քանի օր համբերիր, ես այդ մասին կխոսեմ հորդ հետ և անպատճառ կտնօրինեմ, որ այս ամառ Կոջոր գնանք:

Տիկին Բարբարեն թողեց յուր աղջկան միաշնակ և դուրս գնաց ծա-

ռաներին պատվերներ տալու, իսկ օրիորդ Սոֆին մտավ յուր սենյակը, ներսից դուռը կռւպեց, էլի մի անգամ կարդաց նամակը, որ ստացել էր Մայիլովից և սկսավ պատասխանը գրել:

Ավելորդ եմ համարում մեր հերոսուհու նամակի պատճենը հաղորդել ձեզ, պատվելի ընթերցող, մտածելով, թե դուք շատ անգամ կարդացած կլինեք նամակներ, թե ի՞նչ են գրում սիրուհիք իրանց սիրականներին: Նրանց ոչ միայն խոսքերը, ոճը և պարբերությունները շնչում են ամբողջ բանաստեղծությամբ, այլև թուղթը, նրա գույնը, նրա նկարները, թանաքը, կնքամոմը, ծրարը՝ այդ բոլորը պարունակում են իրանց մեջ սիրո գաղտնիքներ:

Մենք հանդիստ թողնենք օրիորդ Սոֆին յուր նամակը գրելու, այժմ տեսնենք, թե ո՞ւր գնաց Ճանճուր Իվանիչը:

Նա, յուր տանից դուրս գալուց հետո, ոտքով մի քանի ժամվա մեջ շրջեց բոլոր գլխավոր տեղերը, ուր գործ ուներ: Նախ և առաջ գնաց Ինժեներնոյն ուպրավլենիեն. իսկույն լավեցին ծառայողների ողջունները. «Բարով, բարով, Ճանճուր Իվանիչ», գոչեցին դանադան ձայներ: Նա մոտեցավ այս կամ այն ծառայող աստիճանավորին, սեղմեց նրա ձեռքը, մի փոքր խոսեց, մի փոքր ծիծաղեց, մի փոքր սրա և նրա ականջում քշիչաց: Այնտեղից դուրս եկավ բիրժի առջև: Կեղծավորաբար մոտեցավ սրան, նրան՝ «բարով, Իսակ Մարտինիչ», «բարով, Գարասիմ Յակովիչ» ասելով՝ մոտեցավ զանազան մարդկանց, սկսավ երկար ու բարակ հարցնել նրանց քեֆը, նրանց տանեցուց առողջությունը. մի փոքր զվարճաբանեց, մի փոքր փաղաքշեց, այնուհետև գլուխ տալով հեռացավ, յուր մտքի մեջ հայհոյելով նրանց ծնունդը. «Քու հերն անիծած» ասելով, նա սկսավ դիմել դեպի Միշի-փողոց: Այնտեղ ևս զանազան մարդկանց գլուխ տալով, ամեն միևի հետ մի քանի բուրբ խոսելով, անցավ բազալխանա:

Բայց ուշադրության արժանի է այն, որ երբ մարդիկ նրանից հարցնում էին, թե ի՞նչպես անցան յուր Կավկայի կապալաները, շահավետ էին, թե ո՞չ, Ճանճուր Իվանիչը ցույց էր տալիս անշափ դժգոհություն, ասելով, թե նա պիտի բավական վնաս ունենա Կավկայում, թեև այն տարի նրա Կավկայի կապալաները խիստ շահավետ եղան. բայց Ճանճուր Իվանիչը վնաս ցույց տալու մեջ ուներ յուր փոքրիկ քաղաքական խորամանկությունը, այն է, որ մյուսներն այնտեղի կապալաները վնասակար համարելով՝ շատեն այնտեղ:

Ման գալով բոլոր շուկան, Ճանճուր Իվանիչը, մինչև անգամ գնաց Շիրաչխանեն, իմացավ, թե քանիսով է ծախվում գինին, գնաց Շեյթան փողոցը, այնտեղ իմացավ, թե քանիսով է ծախվում ալյուրը, ի՞նչպես է

ծախվում գարին, այնտեղ խմացավ նաև հնդկահավի, ձվի ու ցոյխալի մազանդան, թեև այդպիսի բաներին նա փող տվողը չէր, բայց մտնելով դասարխանա, դնեց խորշակածի համար կես շաբեֆ չալաղաջի և բերտը տուն:

Երեկոյան զանգակները զարկում էին:

Տանը նա պատրաստ պտավ լիլը:

Նա շփաց յուր սենյակը, ինչպես սովորութիւնն ուներ առաջ, այլ ուղղակի մտավ սեղանատուն, ուր նրա գերդաստանը նույն ժամուն հավաքված էին լիլի սեղանի շուրջը: Քիտեսը շփոռանալով յուր աղայի հին պատվերը, դրեց նրա քուրսին, Ճանճուր Իվանիչը նստեց նրա վրա:

Նա սկսավ խոսել ու ծիծաղել յուր երեխաների հետ, նրանք նույնպես ուրախ էին իրենց հոր գալստյան համար: Բայց օրիորդ Սոֆիի դեմքը չէր ցույց տալիս որևիցե ուրախութիւն, նա նույն բոպէին մտածում էր ամառանոցի մասին:

Հանկարծ հայտնվեցավ Սամիլ Պետրովիչը:

Անհասկանալի է, թե շարանախանձ բամբասողը սփռեղից էր առել Ճանճուր Իվանիչի գալստյան լուրը. ստերի մի պարկ թեի տակին և գինավորված մի բանի նոր բամբասանքներով, նա մտավ Հացի-Գեղենց տուն՝ երեկոյան լիլն այնտեղ խմելու, իսկ եթե աստված կհաջողի, նաև ընթրիքին մնալու:

— Բարով, բարով, Ճանճուր Իվանիչ,— առաջ նա ուրախ դեմքով և մոտենալով՝ առավ նրա ձեռքը:

— Բարով, Սամիլ Պետրովիչ,— կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը:

Նրանք ձեռք ձեռքի տվին և պաշտօն արին:

Այնուհետև Սամիլ Պետրովիչը քաղաքավարութեամբ զլուխ տվալ տիկին Բարբարեին ու մյուսներին և նստեց:

— Ի՞նչ բարին հարցնինք,— խոսեց Սամիլ Պետրովիչը,— փառք ասածո, էլի սաղ-սալամաթ էկաք ձեր օջախին արժանի էլաք: Բարբարե, աչքդ լույս,— դարձավ նա դիպի առնալիկինը:

Տիկին Բարբարեն զլուխ տալով՝ հայտնեց յուր շնորհակալութիւնը:

— Ի՞նչ շատ քաջից սաֆարդ, Ճանճուր Իվանիչ,— հարցրեց Սամիլ Պետրովիչը:— Աչքներս հենց քու ճամփին էր մնացի, ասում էինք՝ էսօր դուքա, էգուց դուքա:

— Հա՛, շատ քաջից, էրկու ամսից ավել է,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Զանդ սաղ ըլի, մարդը դիպի աշխատելու համա է ծնված,— կրկնեց

Սամիլ Պետրովիչը:— Հալա մե ասա՛ տեհնինք, քու գործերի համա ի՞նչ շինեցիր:

— Գործիրիս համա էլ մի՛ հարցնի, Սամիլ Պետրովիչ, էս տարի խեր չկա, շատ վնաս կունենամ:

— Զանդ սաղ ըլի, դարդ մի՛ անի, ղոշաղ կաց. աշխարքի մալը աշխարքում կու մնա, ի՞նչ պիտի տանինք միդ հիդ: Ամա ասա՛, տեհնիմ, Սիմոն Յագորիչն ի՞նչ է շինում, եփոր գործիրը, ինչպես ասում իս, վատ ին գնում: Հիմի ես գիղիմ, բուռնութիւն քաշում կուլի ու ախ ու վախ անելիս կուլի, էտենց չէ՞. ես նրա խառնաթը գիղիմ:

— Էտենց է, աստուծ գիղենա, — ծիծաղելով պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Արմնալու մարդ է էս Սիմոն Յագորիչը. ուրիշը վնաս կոնե, համա ղուսեցնը նա կու քաշե:

— Մագրամ շատ շեստնի մարդ է, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը, — քսան տարի է իմ գործերումն է, ես նրամեն մի խայրնութիւն չիմ տեհած:

— Ես էլ գիղիմ, որ շեստնի մարդ է, — կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը:

Սամիլ Պետրովիչին մատուցին թեյ: Նա առավ ձեռքը, մի քանի խում ընդունեց, ապա ասաց.

— Ի՞նչ լավ շայ է, ի՞նչ լավ համ ու հոտ ունե, գրվանքեն վո՞ւնց իք առնում:

— Երիք մանեթով, — մյուս կողմից պատասխանեց տիկին Բարբարեն:

Թեյի գրվանքան առնված էր տասը մանեթով: Բաց երեք մանեթի ծայնը լսելիս դարձյալ Ճանճուր Իվանիչի դեմքը մռայլվեցավ, որովհետեւ նրա կյանքում վեց արասանոցից ավել թեյ նրա տուն չէր մտած:

Սամիլ Պետրովիչը նկատելով, որ թեյի հարցը լավ ընդունելություն չգտավ լսողներին, խոսքը փոխեց.

— Կիրակի օրը դուրս էկած կուլիք, էտենց չէ՞, — հարցրեց նա:

— Հա՛, կիրակի առտտեհան դուրս էկանք, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ճամփին խում շատ շուք չէ՞ր:

— Ի՞նչ շուք, մարդ մրսում է. խալխը հենց ջանիքը նեծնի ունին պահած, մե քիչ արեւ ըլելիս ասում ին շուք է. շուքն ի՞նչ է, մարդի ջանք պիտի դայիմ ըլի, վուր շուքին էլ դիմանա, ցրտին էլ:

Օրիորդ Սոֆիին ձանձրացրեց դրանց խոսակցությունը. մանավանդ Ճանճուր Իվանիչի նկատողությունները շոգի մասին փոքր-ինչ թուլաց-

րին նրա հուշսերը ամառանոց գնալու մասին: Նա վեր կացաւ և դուրս գնաց պատշգամբ ու սկսեց նայել դեպի շուկան:

— Էլ ի՞նչ բարին հարցնիր,— խոսեց Սամիլ Պետրովիչը,— հա՛, մի ր Սերգեյին տեհա՞ր էնտեղ:

— Սերգեյին իս ասո՞ւմ. ա՛յ աստուծ վուչ գիտենա նրա գլուխը, հա՛, տեհա,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը մի փոքր զվարթութեամբ:

— Ի՞նչ է շինում:

— Ղաղախի ձիաների խոտը փողորաթով ունե վիր կալած:

— Շահի բիստի ունի՞ ձևըում:

— Ի՞նչ գիցիմ, ամբողջութե բանը սատանեն է խաբար:

— Կալ, էս էլ էտեհց. ասա՛, տեհնիմ՝ էրկաթե ճամփեն ինչկլի ո՞ւր ին բերի:

— Քուժայիսեմեն անց ին կացրի:

Ճանճուր Իվանիչը բողբոջովին հոգնեցալ շատախոս Սամիլ Պետրովիչի հարցմունքներին պատասխանելով: Եվ կամենալով նրան խոսել տալ, ինքը մի այսպիսի հարց առաջարկեց.

— Ասա՛, տեհնիմ, Սամիլ Պետրովիչ, քաղաքում ի՞նչ նուր խաբար կա:

— Նուր խաբար իս ուղո՞ւմ... Վ...ուլը քվիրը մարդու էրիտ:

Այդ լուրն իսկապես շարժեց տիկին Բարբարեի հետաքրքրութունը, և նա կամեցալ գիտենալ այդ մասին մանրամասն, այդ պատճառով հարցրեց.

— Վ...ուլը քվիրը մարդու էրիտ, հա՛, ո՞ւմ:

— Ղ...ուլի տղին:

— Էտ լալ է, լալ փեսա է ճանգի,— ասաց տիկին Բարբարեն:

— Կալ է, մադրամ յառասուն հաղար մանեթ վրեն դրից, ինչկլի բանը գլուխ էկալ:

— Յառասուն հաղար մանեթ,— դարմանալով հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Հա՛, էտքան փուլին մե էտքան էլ բաժինք կուլի, գիդի՞ս,— կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը:

— Քու տուտուց հե՛րն անիծա՛ծ,— խոսեց Ճանճուր Իվանիչը՝ բարկանալով,— էտքան փուլ աղջկան տալ կուլի՞, էտ ի՞նչ բան է:

— Կալ, ինչի՞ է տուտուց,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Բարբարեն,— փուլ ունե, տալիս է. հետո գիդի՞ս փեսեն ի՞նչ տղա է:

— Ի՞նչ տղա է, էգուց էլօր յառասուն հաղար մանեթը բոլ-բոլ կու-

տե, կումսխես ու փուղ դադողի հերն ու մերը ուշունց կուտա,— ասաց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ինչի՞, գժվի՞ւ է,— կրկնեց կինը:

— Մուքթա փուղը ում ձեռը տաս, կուգժվի:

— Լավ, ջեր դրանք թող մնան,— նրանց խոսքը կտրեց Սամիլ Պետրովիչը,— մագրամ մարդ պիտի էնպես կամուրջ շինե, վուր ուրիշն էլ կանենա անց կենա: Ասինք թե նրա հերը մե սկուպոյ մարդ էր, վուչ ինքը կուտեր, վուչ ուրիշին կուտեցներ, իր կինքումը մե աղքատի կուպեկ տված չկա, ընկերներին կողոպտեց, ուսումնարանի ու էգեդեցու փուղիքը կերավ, էտպեսով մոդ արավ, մոդ արավ, իժում գոռազոռ էլավ ու վուրթկերանցը մինձ դովլաթ թողից: Հերը տարիներով մե դադաքի արխալուղով էր յուլա գնում, հիմի կի տղեն տարենը էրկու հադար մանեթ հենց փերչաթկի փուղ է տալիս: էտպես մուքթա փուղը հալքաթ էնքան կուտան փեսին: էն էլ հայ բլեր, գլուխը քարը, հայ էլ չէ՛:

— Լավ, ասինք թե նա մուքթա փուղ ունե (գլուխն ուտե իրա փուղը), աշնումը չի գցում ու տալիս է, բաս խիղճ քասիբ-քուսուբն ի՞նչ անե: Չէ՞ վուր նրանք էլ աղջիկ ունին, նրանք էլ փեսա գուզին,— խոսեց ահաճուր թյամբ Ճանճուր Իվանիչը:

— Քեսիբն էլ իրա գորա թող տա,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն,— շատ շունե, թող քիշ տա:

— Նրանից ո՞վ է հարցնում՝ շատ ունե, թե քիշ,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը.— նրան կոսին էսքան հարուր թուման կուտաս, աղջիկդ կառնինք, չիս տա՝ չինք տունի, թող մնա ու պառվի... Թող կողումեն դենը խարաղը գնա հենց կաշի կրծե ու Եսկերիչը շաքուճ խփե, ինչկիլ հարուր թումանը դրստե, վուր իր աղջիկը կանենա մարդու տա:

— Միր ազգի տունը էն վուխաը քանդվեցավ,— նրանց խոսքը կըտրեց Սամիլ Պետրովիչը,— եփոր մինք միր պապենական աղաթնիրը փոխեցինք: Գիղի՞ք ինչպես է էլած միր պապերու վուխաը. ասում ին, թե փեսեն է փուղ տալիս ըլում աղջկա հորը: Հարսանիքի ծամանակ էն փուղը վուր փեսեն տվի է, հարսնիրը իրանց մեջ հավաքելիս ին էլի ու փեսին տալիս, էնպես վուր փեսեն էլ մեջտեղում իր հարսանիքի ծախսը մուքթա էր քցում: Հիմի ջեր ղլլքաշի երկրում ու Հայաստանում էդ աղաթը մնում է:

— Էս ուստքան միր տունը քանդից,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը.— էտենց լավ է էլած, մաշ վո՞ւնց: Տեհնում իք մե մարդ մե կով է ունենում, ան թե մե էշ է ունենում. եփոր դրանք ուրիշին հարկավոր է ըլում, առանց փուղի չէ՛ տալիս: Ամա աղջիկը միր քաղցում

կովից էլ, էշից էլ վատ է էլած. ինչկէլ փող չիս տալի, չին տանում:

Ճանճուր Իվանիչի վերջին խոսքերը վատ ներգործություն ունեցան տիկին Բարբարեի սրտին, և նա խոսեց վրացերէն.

— Մնողներէի համար ի՞նչ զանազանություն կա զավակների մեջ. նրանց համար թո՛ւ տղեն, թե աղջիկը մեկ է: Եթե նա ունի հարստություն, ամենին էլ բավասար բաժին պիտի տա. էլ ինչի աղջիկը պիտի զրկված մնա հոր կայքից:

— Զանազանություն շատ կա տղի ու աղջկա մեջ,— նրան պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը,— նրա համա, վուր օջախը, հոր անունը տղեն է պահում, քաղաքական հաբէերի համար տղեն է պատասխանատու: Մնողներին վիրշում տղեն է պահում: Մե խոսքով, տղի ծախսերը շատ ին. չէ կարելի տղի հացը կտրել ու տալ աղջկան, վուր նա տանն ուրիշ աղամարդու հիգ քեֆ անն:

— Էտ ո՛ւր իք ասում,— մեջ մտաւ Սամիլ Պետրովիչը,— աղամարդու առավելությունը աղջկանից թող հիտու մեա. բայց բանն էնպէս է փոխվել, վուր աղամարդը ժողովրդական մեջ խիստ ստոր է մնացել աղջկանից, և շատ անգամ եղբայրը ուրախ է զրկվել հոր կայքից, զեթ նրա քույրերը կարողանան մարդու գնալ: Զիդ մե օրինակ ասիմ. մի հայր ունն երկու հարիք թուման փող, երկու աղջիկ, երկու աղա. եթե հավասար բաժին անն նրանց մեջ, ամեն մեկին կու հասնի հիսուն թուման. էտ գումարը բոլորն էլ դնում է աղջիկների վրա, բայց դարձյալ չէ կարողանում մարդու տալ:

— Էտ է պատճառը, վուր ես մարդու տանը մե քանի աղջիկ կա, նա բազարում էհտիբար (վարկ) էլ չէ ունենում: Էն մարդը, վուր փողը տալիս է ապրանքի ու գցում է ծովի երեսը, նրան փող տալիս ին ու չին վախենում, թե կարելի է նալը ծովափուլ լինի, համա էն մարդուն, վուր աղջիկներ ունն, նրան փող չին տալի, ու էտպիսով մարդիկ ճարահատյալ իրանց աղջիկները օտար ազգերի ին տալի. պատճառ, վուր հայի տղի համա պաս է էլած անփող աղջիկ առնիլը: Ինչպէս մինձ պասին՝ բարեկենդանի մնացած կերակուրները չուտելու համա տալիս ին թուրքի, ան աղբատի, վուր չհոտին,— ասաց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ի՞նչ կորուստ է այդ հայրերի համար,— պատասխանեց տիկին Բարբարեն կրկին վրացերէն,— դիցուք թե մի հայր ունի աղջիկ և նրան տալիս է փող. միևնույն ժամանակ նա ունի տղա, որ յուր նշանածի հետ բերում է փող: Այդպիսով առաջինի կորուստը լցուցանում է երկրորդը:

— Այդ միևնույն է, եթե մի մարդ թույլ տա աղազակներին իրան

կողմնակալ, մտածելով, թե փոխարենը ինքը կուկողմնակալ ուրիշին,—
պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:

Վեճը նրանց մեջ այսպես աննկատելի կերպով երկարեց մինչ մեր-
ձակա սենյակում ժամը զարկեց տասը: Բայց թե Ճանճուր Իվանիչը, թե
Սամիլ Պետրովիչը չկարողացան համոզել արևին Բարբարենին, թե փողով
աշխիք մարդու տալը չարաշար միասուն է հասարակությանը: Նրանք էն
ժամ ևս վիճեցին, մինչև ծառան ներս մտավ և հայտնեց, որ ընթրիքը
պատրաստ է: Սամիլ Պետրովիչը գոպին առավ և այնպես ձեացրեց, թե
կամենում է գնալ, բայց նրան խնդրեցին մնալ իրանց հետ ընթրելու:

ԾԵ

Առաջին օրը Ճանճուր Իվանիչի համար անցավ բավական խաղաղու-
թյամբ, որովհետև նա չգիտեր, թե Կավկա գնալուց հետո յուր տան մեջ
ինչ ու ինչ փոփոխություններ են եղել: Բայց մյուս օրվա առավոտյան
պահուն յուր տան մեջ ամեն մանրամասնություններ քննելուց հետո նա
իջավ ներքին հարկի հետնակողմային բակը, որ առաջ թոնրատունն էր,
նայելու հավերին: Նա զարմացավ, երբ տեսավ, որ փոքրիկ դռան տեղ մի
առագին երկփեղկանի դուռը բացվում էր դեպի շուկան, և նախկին թոն-
րատան փոխարեն շինված էր մի նոր ծածկ, որի ներքև կանգնած էր մի
փառավոր կառք և նրան կից՝ խոտո, մեջը կանգնած մի դուլգ սպիտակ,
կտպույտ պիսակներով, անգլիական աղնիվ ձիեր:

Նա առաջ այնպես կարծեց, թե կարելի է կառքը պատկանում է
Եկրքեի կեցողներին, բայց հետո մտածելով, որ նրանք այնպիսի մար-
դիկ չեն, որ կարողանային կառք ունենալ, այդ պատճառով չհավատաց
յուր կարծիքին: Եվ զարմանալով առաջ գնաց՝ ստուգելու այդ նոր երե-
վույթը:

Մանկահասակ կաղանցի թաթար կառավարը՝ շեկ մաղերով, կար-
միք շապիկով և կարմիր վարաիքով, կապույտ աչքերով, տեսնելով նրան,
գլխարկն առավ և խոնարհությամբ դուրս տվավ նրան: Ճանճուր Իվանիչը
հարցրեց, թե ո՞ւմն է պատկանում կառքը:

— Կառքը պատկանում է ձեր բարեձննդությանը, տեր իմ,— պա-
տասխանեց թաթարը:

Ճանճուր Իվանիչը զարհուրանքից փետացավ:

— Ի՞նչպես թե դրանք ինձ են պատկանում,— հարցրեց նա կա-
տաղած կերպով:

— Այո՛, տեր իմ,— պատասխանեց թաթարը,— ձեզ են պատկանում:

— Աստված իմ,— բացականչեց Ճանճուր Իվանիչը և դուրս եկավ ախոռատնից:

— Կ'ըրամայե՞ք լծե՛կ կառքը,— հարցրեց թաթարը՝ կարծելով, թե յուր աւերը եկել է կառքն ու նոր ձիաները փորձելու:

Բայց Ճանճուր Իվանիչը ոչինչ չպատասխանեց, այլ արջի նման մրթմրթալով գնաց վերև:

Նա մտավ յուր սենյակը: Նա բոլորովին կատաղած էր և չգիտեր, թե ի՞նչ անե: Նա առաջ զճոռեց կնոջը կանչել յուր մոտ և աշխարհի բոլոր անեծքներն ու հայհոյանքը թափել նրա գլխին՝ կառքը ղնելու համար: Բայց մտածեց, թե այդ «չէ կարելի»: Հետո յուր մտքում վճռեց յուր զբաւերը՝ օբիորդ Սոֆիին, կանչել և ըստ կարգին հանդիմանել նրան, իբրև այդ բոլոր չարիքների սկզբնապատճառի: Մտածեց, որ այդ նույնպես «չի կարելի»: Հուսահատությունը խեղդում էր նրան: «Ես դբանց հեռ (կնոջ և դստեր) չեմ կարող կյանք վարել այսուհետև», ասաց նա յուր մտքում: «Լավն այն է, որ ես ինքս այս լուսամտտից ներքև ձգվեմ, փշրովիմ քարերի վրա, դուցե աղատվիմ այդ կերպով այս վշտերից»: Վերջին խորհուրդը եղավ նրան բոլորովին հավանական. նա ներսից կողպեց սենյակի դուռը և մոտեցավ լուսամտտին: Նրա բոլոր մարմինը դողում էր բաբկությունից: Նրա սարսափելի դեմքը արտահայտում էր կատաղի խռովություն:

Նա ձեռքը տարավ բաց անելու լուսամտտը:

Հանկարծ նրա միտքն եկան Կավկան, կապալները, Սիմոն Յադուրիչը, Կուլմինը և յուր մյուս գործերը: Նրա ձեռքը թուլացավ: Նա դարձավ և նստեց մահճակալի վրա, նրանում դորոտիյուն չէր մնացել: Նա պառկեց: Քրտինքը աղբյուրի նման բխում էր նրա մարմնից: Նա վառվում էր, կարծես թե կրակի մեջ: Մի տաքություն, որ ավելի նման էր ջերմախառն, տիրեց նրան: Նրա աչքերի առջև սևացավ: Նա մնաց անզգա յուր մահճակալի վրա:

Բոլոր օրը Ճանճուր Իվանիչը մնաց նույն դարհուրելի թմրության մեջ: Ոչ ոք ներս չմտավ նրա սենյակը, որովհետև կարծում էին, թե նա փողոցումն է: Նա սթափվեցավ միայն երեկոյան, տեսավ, որ սենյակը մութն է, ճրագ վառեց և իսկույն հրամայեց կանչել յուր քաղաքի գործակատարին՝ նրա հաշիվները տեսնելու համար:

Մի ժամից հետո նրա սենյակում հայտնվեցավ մի կարճիկ և կլորիկ մարդ, երկչուղած դեմքով. թևի տակին մի դավթար: Նա բարի իրիշտն ասաց և նստեց:

Ճանճուր Իվանիչը հրամայեց նրան ցույց տալ բոլոր հաշիվները, որ եղել են յուր բացակայութեան ժամանակ:

Նրանք հասեցին գրասենյանի մոտ. Ճանճուր Իվանիչը հաշվակալը դրավ յուր առջև, իսկ գործակատարն սկսեց հաշիվները կարդալ:

Բոլոր հաշիվներից հետո գործակատարի վրա մնաց հինգ հազար մանեթ:

— Էտ հինգ հարուր թումանն ո՞ւր է,— հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Էտ հինգ հարուր թումանն ինձմեն ստացել է տիկին Բարբարեն,— պատասխանեց գործակատարը:

— Տիկին Բարբարեն,— վարհուրեցով հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Հրամմել եք, խո՞ւմ սուտ չի՞մ ասում, էս էլ նրա ռասպիսկեքը,— ասաց գործակատարը՝ հանելով յուր թղթապանակի միջից մի քանի ստացական տոմսակներ և տալով Ճանճուր Իվանիչին:

Ճանճուր Իվանիչը միայն նայում էր տոմսակներին:

— Էսքան փուղն ի՞նչ է արել էտ անիծածը,— հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ձիւր գնալուց հետո շատ ծախս է էլի:

— Հինգ հարուր թուման ծախս,— կոչեց կատաղի կերպով Ճանճուր Իվանիչը:— Էտ ի՞նչ տնաքանդութիւն է:

— Ես ի՞նչ գիղիմ,— պատասխանեց գործակատարը,— փայտոն ին առի, ձիանիւր ին առի ու ուրիշ մսխիւր ին արի:

— Մե կոպեկ ինձ ընդունելի չէ, դուն զլուխդ քարովն իս տվի, վուր նրանց էտ զաղա փուղ իս տվի:

— Ես ի՞նչ մեղավուր իմ:

— Մաշ ո՞ւր է մեղավուրը, շուն շանորթի,— գոռաց Ճանճուր Իվանիչը:— Ես Լ՞ի իմ ասի, վուր դուն էտքան փուղ տաս էն անիծածներին:

Խեղճ գործակատարը մնաց քարացած, երբ Ճանճուր Իվանիչը սկսավ քաղանաբար գոռալ նրա վրա: Եվ երբ նա նշմարեց, որ այդ անպատվութիւնը չափից անցնելու է, վեր կացավ և առանց մի բան խոսելու, դուրս եկավ Ճանճուր Իվանիչի սենյակից:

Գործակատարի գնալուց հետո նա առավել ևս կատաղեցավ, որովհետեւ քանի նա այնտեղ էր, Ճանճուր Իվանիչը էլի փոքր-ինչ մխիթարվում էր յուր բարկութեամբ, երբ յուր հայհոյանքի առարկան այնպես հնազանդութեամբ տանում էր յուր խոշոր հիշոցները, բայց նրա գնալուց հետո այդ բախտից ևս զրկվեցավ Ճանճուր Իվանիչը:

Մի՞թե աշխարհում սակավ բաներ կային, որոնց Ճանճուր Իվանիչը կարող էր հայհոյել և յուր սրտի տապը զովացնել:

Եւ նա սկսում հայհոյել կառք մոզոնողի (հորինողի) հերն ու մերը, և իրանց երկրում այդ զաւրումաւ աղաթ պցողին էլ խառնեց նրա հետ: Նա սկսում հայհոյել թաւրոն մոզոնողի օխտը պուրը և հանգուցալ Բամաշովին էլ մասնավորապէս հիշեց¹⁰, որ, նրա կարծիքով, մի այդպիսի ստատանայական բուշը դրեց յուր քաղվանսարի կենտրոնում: Հետո մտքով նա ներս մտավ մոզնի մազադինները և հիշեց մոզա պուրս պցողի մեռելն ու կենդանը: Այնտեղից անցավ Ալեքսանդրյան աշգի, Մուշտայիդ, բուշ-վար և ամեն տեղ սկսավ թափել յուր հայհոյանքների կայծակները, և այդ նրա համար, որ այդ գրոսարանները, այդ զվարճութեան տեղերը այդպէս ոխերիմ կեցաւ զինավորել էին նրա դեմ և նրա քաղից անիրաւ-վաբար քաշում էին արծաթներու Այնուհետև մակարեկելով, թե բոլոր այդ շարիքների պլխավոր պատճառները՝ կինը, որովքը, աղջկերքն ու ըն-տանիքն է, ճանճուր Իվանիշը յուր հայհոյանքի կայծակների տարափը զարծրեց դեպի ընտանեկան կյանքը, դեպի ամուսնությունը և դեպի... Ի՞նչ տեսեմ՝ ավելի սուրբ բաներ...

Եվ այդպէս առատ հայհոյանքով բավական կաղպուրելով յուր սրտի թուլացած զորութիւնը, որ պատճառեց կառավարի հանկարծական լուրը ախոռատան բակում, ճանճուր Իվանիշը վճռեց, թե նրա ընտանեկան կյանքում այդ մեծ և կործանիչ վերանորոգութեան պլխավոր ռեֆորմատորը ոչ այլ ոք էր, բայց միայն օրիորդ Սոֆին: Եվ եղբակացնելով, թե յուր աղջկան դեպի մի այդպիսի շարագործութեան հարկադրող պատճառներն էին ուսումն ու գիտութիւնը, ճանճուր Իվանիշը յուր հայհոյանքի մնա-ցորդ մասը թափեց ուսումնարանների և դիր ու կարդալ մոզոնողների վրա:

Եվ մինչ ճանճուր Իվանիշը յուր փոքրիկ սենյակի խորքից արծակում էր հայհոյանքի կայծակներ դեպի Ալեքսասա սրբարանները¹¹, հանկարծ ներս մտավ Սամիլ Պետրովիշը: Նա աչն գիշեր նախ մտնելով տիկին Բարբարեի մօտ, մասնավորապէս տեղեկացել էր, թե աչն օրը ինչ էր անցել նրանց տան մեջ, որովհետև նա այնտեղ վրա հասավ, երբ գործակատարը նստած պառմում էր տիկին Բարբարեին բոլոր անցքը, որ անցավ յուր տիրոջ սենյակում: Եվ ջրի պղտորութեան մեջ ձուկ որսալը Սամիլ Պետրովիշի էական կանոններից մինը լինելով, նա մտածեց օգուտ քաղել այդ խոտելութիւնից:

Մինչև ճանճուր Իվանիշի սենյակը դալը նա մտածում էր, թե արդեն կատաղած ճանճուր Իվանիշը իսկույն կսկսե գարձալ հայհոյել, անիծել, լաց լինել և բողբոջել յուր ընտանեկան անկարգութիւնների դեմ, իսկ ինքը փոքր-ինչ կխրատե նրան, կհանգստացնե, կմխիթարե, այնուհետև կտանե նրան յուր ընտանիքի մօտ, այնտեղ կբարիշացնե նրան յուր կնոջ

Ենչ նու սկսեալ հայհոյել կառք մոգոնողի (հորինողի) հերն ու մերը, և իրանց երկրում այդ զանգումաւն ադաթ պցողին էլ խառնեց նրա հետ: Նա սկսաւ հայհոյել թատրոն մոգոնողի օխաւ պարաւ և հանգուցաւ Քամաշուլին էլ մասնաւորապէս հիշեց¹⁰, որ, նրա կարծիքով, մի այդպիսի տատանայական բուշը դրեց յուր քաբւնասարի կենտրոնում: Հետո մտքով նա ներս մտաւ մոգնի մազադինները և հիշեց մօզա գուրս պցելի մեռելն ու կենդանը: Այնտեղից անցաւ Ալեքսանդրյան աշգի, Մուշուայիդ, բուլ-վար և ամեն տեղ սկսաւ թափել յուր հայհոյանքների կայծակները, և այդ նրա համար, որ այդ զբոսարանները, այդ զվարճության տեղերը այդպէս ոխերիմ կերպով զինաւորուել էին նրա դեմ և նրա քսակից անիրաւ-վաբար քաշում էին արծաթներ: Այնուհետև մակաբերելով, թե բոլոր այդ շարիքների զլխաւոր պատճառները՝ կինը, որդիքը, աղջկերքն ու ըն-տանիքն է, Ճանճուր Իվանիշը յուր հայհոյանքի կայծակների տարափը դարձրեց դեպի ընտանեկան կյանքը, դեպի ամուսնությունը և դեպի... ի՞նչ ասեմ՝ ալելի սուրբ բաներ...

Եվ այդպէս առատ հայհոյանքով բաւական կազդուրելով յուր սրտի թուլացած զորությունը, որ պատճառեց կառավարի հանկարծական լուրը ախոռատան բակում, Ճանճուր Իվանիշը վճռեց, թե նրա ընտանեկան կյանքում այդ մեծ և կործանիչ վերանորոգության զլխաւոր ռեֆորմատորը ոչ այլ ոք էր, բայց միայն օրիորդ Սոֆին: Եվ եղբակացնելով, թե յուր աղջկան դեպի մի այդպիսի շարադործության հարկադրող պատճառներն էին ուսումն ու գիտությունը, Ճանճուր Իվանիշը յուր հայհոյանքի մնա-ցորդ մասը թափեց ուսումնարանների և գիր ու կարգաւ մոգոնողների վրա:

Եվ մինչ Ճանճուր Իվանիշը յուր փոքրիկ սենյակի խորքից արձակում էր հայհոյանքի կայծակներ դեպի Ալեքսանաս սրբաբանները¹¹, հանկարծ ներս մտաւ Սամիլ Պետրովիշը: Նա այն գիշեր նախ մտնելով տիկին Բարբարեի մօտ, մասնաւորապէս տեղեկացել էր, թե այն օրը ինչ էր անցել նրանց տան մեջ, որովհետև նա այնտեղ վրա հասաւ, երբ գոր-ծակատարը նստած պատմում էր տիկին Բարբարեին բոլոր անցքը, որ անցաւ յուր տիրոջ սենյակում: Եվ ջրի պղտորության մեջ ձուկ որսալը Սամիլ Պետրովիշի էական կանոններից մինը լինելով, նա մտածեց օգուտ քաղել այդ խաւովությունից:

Մինչև Ճանճուր Իվանիշի սենյակը դալը նա մտածում էր, թե արդէն կատաղած Ճանճուր Իվանիշը իսկույն կսկսե գարձալ հայհոյել, անիծել, լաց լինել և բողբոջել յուր ընտանեկան անկարգությունները դեմ, իսկ ինքը փոքր-ինչ կխրատե նրան, կհանգստացնե, կմխիթարե, այնուհետև կտանե նրան յուր ընտանիքի մօտ, այնտեղ կբարիշտացնե նրան յուր կնոջ

լացրեց մի քանի զվարճախոսություններ. այնուհետև սկսավ խնդալ ալոց անբախտությունն լրա, թե ով վնասվեց առևտուրում, ո՞վ դատաւատանատներում չուր գործը տանել տվավ և այլ աշգպիսի շարախնդություններ:

Բայց Ճանճուր Իվանիչը լսում էր այդ բոլորը առանց համակրության, միմիայն բամբասողի սիրտը շահելու համար, որովհետև նա նույն բուսիին մտածում էր մի այլ իրողության վրա:

Ճանճուր Իվանիչի կյանքում ամեն մի երեույթ, թեև լիներ շատ չընչին, դարձյալ ուներ յուր էական պատճառները: Հանկարծ կատաղի բարկությունից մտնել խաբերա կեղծավորի կերպարանքի մեջ, այդ ևս Ճանճուր Իվանիչի մեջ յուր հարկադրիչ պատճառն ուներ:

Նա մտածում էր Սամիլ Պետրովիչի ներկայությունը շահավետ կացությանել յուր նպատակներին:

Ճանճուր Իվանիչը տակավին չէր մոռացել Սամիլ Պետրովիչի այն խոսքը, որ նա ասաց օրիորդ Սոֆիի ուսումնարանից իրանց տուն գալու առաջին դիշերը, երբ խոսք բացվեց օրիորդին մարդու տալու մասին: Ճանճուր Իվանիչը մտածում էր նորոգել նույն խոսակցությունը, որ այնպես անխոհեմաբար առանց ուշադրության թողեց առաջին անգամ: Թեև նա բոլորովին չէր հավատում Սամիլ Պետրովիչի ասածներին, բայց որպես առածն ասում է՝ «խեղզիվ մարդը դեպի ծեղն էլ է ձեռք մեկնում»:

Բայց թե ի՞նչպես խոսք բաց աներ այդ մասին, նա դժվարանում էր:

Ճանճուր Իվանիչը գիտեր, որ յուր աղջիկը «ի՛նչ սանրի կտավ է»:

Բայց դարձյալ յուր ապրանքը չէր կամենում էծան գնով ծախել:

Աշգպիսի բնավորությունը հատուկ էր նրա համաքաղաքացիներին: Ով որ եղել է Թիֆլիսում, նա գիտե, թե Թիֆլիսցին ոչ միայն յուր լավ ապրանքը, այլ յուր ամենալատ ապրանքը ևս փա՛հ-փա՛հով է ծախում: Եթե մեր ընթերցողը երբևէ անցել է բազալխանի մրգավաճառների առջևից, նա տեսած կլինի, թե ի՞նչպես մրգավաճառները, հոտած խնձորը կամ տհաս տանձը ածած թաբախներում, ձայն են տալիս և գոռում՝ «աբա՛ լավ խնձորը, լավ տանձը, լավ բողկը... պա՛... պա՛... պա՛...», կամ թե Ալյուրի մեկդանով բաղնիք գնալու միջոցներում, իհարկե, նա տեսած կլինի, թե ինչպիսի գովասանքներով են ծախում ծլած բակլան, բորբոսնած ջոնջուր և հոտած խրամուկին:

Ճշմարիտն ասած, մենք միտք չունինք վատաբանել մեր քաղաքացի ազգայիններին կծու կատակներով՝ իրանց արդար շահասիրության համար, երբ մեր աչքի առաջ ունինք ասիական կյանքի պահանջմունքները: Մենք կբավականանանք մեր պապերի առածով, թե՛ «ոչ ոք յուր թանին թթու չի ասիլ»:

Այնուամենայնիվ, չի կարելի սառն աչքով նայել այն հետաքրքրական տեսարանի վրա, որ վաճառքի նյութը՝ բոդկ կամ ջոնջոլ և կամ խրամուլի չէ, այլ մեղ նման մարդու մի սիրուն աղջիկ:

Արդարեւ, զանազան կողմերում մենք տեսել ենք հայաբնակ քաղաքներ և գյուղեր, որ հայրը վաճառում է յուր դուստրը, որպես յուր տան շորքուսանին, շնչին արծաթի գնով, որ նա ստանում է յուր փեսայի հորից: Բայց այդ քաղաքի աղջիկների առևտուրը լինում է բոլորովին հակառակ մեր տեսածներին: Այստեղ աղջիկը ծախվում է վրադիր փողով, այսինքն՝ հարսնացուի հայրը վճարում է արծաթ յուր փեսային, որ կարծես թե, ցափալի է ասել, մի մարդ վարձատրում է մշակին, որ տանն և հեռացնե նրա տանից մի անպետք բան:

Յալալի՛ դուռը: Ո՛րքան ոտնակոխ է եղած գեղեցիկ սեռի պատիվն ու իրավունքը: Այստեղ փեսայի աչքում յուր ընտրելու՝ հարսնացվի գեղեցիկությունը, սերը և նրա բոլոր արժանավորությունները ոչինչ նշանակություն չունին, եթե նա յուր հետ չի բերում առատ արծաթ: Եվ ընդհակառակը՝ աղջկա տգեղությունը, բարոյական և հոգեկան արատները բոլորը ծածկվում են փեսայի աչքերից, երբ նա յուր հետ բերում է շատ փող:

Բայց մեր չքնադագեղ հերոսուհին բախտավոր է այդ կողմից: Նա ունի ոչ միայն գեղեցիկություն և ուրիշ արժանավորություններ, այլև փող: Բայց դարձյալ նա կարոտ է դալալի, որ գտնի նրա համար, ինչպես ասացինք, մի մշակ՝ նրան յուր հոր տնից հեռացնելու համար:

Հոգ չկա, մի կարգ մարդիկ պարապում են այդ դալալության արհեստով. դրանք կոչվում են մոցիֆուլներ: Թեև մենք խորին կերպով այդ լեզվին տեղյակ չենք, որ հայոց խոսքով բացատրենք այդ վրացերեն բառի նշանակությունը, միայն մեր կարծիքով՝ միեցի վրովի խոսքից է, որ նշանակում է «սո՛ւր փող». այդ արհեստով պարապողների համար խիստ հարմարավոր անուն:

Հրավիրում ենք այսուհետև ծանոթանալ Սամիլ Պետրովիչի՝ այդ կարգի մարդկանց պատվավոր անդամներից մեկի հետ:

Մեղ հայտնի է, որ Ճանճուր Իվանիչը կյանքի փորձերում եփված մարդ է: Նա և՛ բաղկալի աշկերտ է եղել, և՛ բաղապի: Նա գիտե գործ դնել բոլոր վաճառ-վաճիճ յուր վաճառելի ապրանքի համար: Բայց դժբախտությունը նրանումն է, որ նա մտածում էր բանն այնպես բերել, որ Սամիլ Պետրովիչն ինքն այդ մասին խոսք բաց անե:

Ճանճուր Իվանիչի այդ իղձը նույնպես կատարվեցավ:

Սամիլ Պետրովիչը վաղուց նկատել էր, թե Հացի-Գելենց տան ընտանեկան անհամաձայնությունների գլխավոր պատճառը տիկին Բարբարեի անտանելի ծախսերն են, որոնք լինում էին օրիորդ Սոֆիի առիթով։ Այս իրողությունից նա եզրակացրել էր, թե օրիորդ Սոֆիին տնից հեռացնելը ճանճուր Իվանիչի գլխավոր ցանկություններից մինն է լինելու։ Եվ մտածելով, թե այն օրվա անցքն առավելապես զրգուած պիտի լինի ճանճուր Իվանիչի մի աղալիսի ցանկությունը, նա հարմար դատեց այդ մասին խոսել նրա հետ, դուցե կարողանար օրիորդի սովորյալ բարիշացնել մինի հետ և մեջակցից մի քանի հարյուր մանկի փող գշել։

— Զեր դրանք թող մնան,— խոսեց վերջապես Սամիլ Պետրովիչը,— հալա դուն ինձ ասա, տեհնիմ, ճանճուր Իվանիչ, Սոֆիին ե՞՞՞՞ր պիտի մտրդի տա, վուր մենք էլ մե քանի շահի խերվինք։

— Ի՞նչ իս խոսում, Սամիլ Պետրովիչ,— պատասխանեց այդ անակընկալ հարցի համար ուրախացած ճանճուր Իվանիչը։— Սոֆիի ջեր ի՞նչ վուխան է։

— Ինչի՞ վուխտը չէ, թթու իս դրի՞, ինչկի չքացիսի չիս ծախի՞։

— Զէ, նա ջեր տասնուչորս տարեկան է։

Այդեն հինգ տարի կլիներ, որ ճանճուր Իվանիչը հենց ամեն հարցնողին պատասխանում էր, որ «Սոֆին տասնուչորս տարեկան է»։

— Տասնուչորս տարեկա՞ն,— կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը։— Իմ հոգին գիդենա, հենց լաղաթի մարդու տալու վուխան է։

— Զէ, աատու՞ գիդենա, Սոֆին ջեր էրեխա է։

— Թե ինձ կու հարցնիս, աղջիկը վուրքան չուտ մարդու տաս, չիս փոշմնի, նրա համա, վուր աղջիկը պահելու ապրանք չէ։

Ճանճուր Իվանիչը մի քանի րոպե լռեց ու որպես թե դժվարանում էր այդ հարցին պատասխանել։

— Կալ, ո՞ւմ տանք, ո՞վ է էտպես լալ օքմին, ամեն մարդու էլ խոմ չի ըլի աղջիկ տալ,— որպես թե ակամայից համոզվելով՝ խոսեց ճանճուր Իվանիչը։

— Կալ մարդիկ իս ուզո՞ւմ,— հարցրեց Սամիլ Պետրովիչը։— Էդուց էվետ հաղարը ճարիմ։ Քանի վուխտ է, վուր քա՛նի-քանի օրինավոր օքմենիք ինձեմեն խնդրում ին Սոֆիի մասին։

— Ո՞վքեր։

Եվ Սամիլ Պետրովիչը սկսավ անունները մեկ-մեկ հիշել՝ ամեն կարգերից և ամեն աստիճաններից։ Եվ ապա ավելացրեց.

— Հիմի քու կամքն է, դրանցից վուրն ուզում իս՝ ջոգե, շինուլնիկ իս ուզում՝ ասա՛, դոխտուր իս ուզում՝ ասա՛, առուտուրական մարդ իս

ուղում՝ ասա՛, փեշաքար իս ուղում՝ ասա՛: Ես ամեն ջուդիցն էլ քիչ նշանց տվի, սրբ դուզիս՝ ջողեն, ամեն մեկին մե մազանդա ունե. դուն էլ գիդիս, վուր շինալնիկի, ան դոխտուրի մազանդան բարձր է. իժում սովդաքարն է, իժում փեշաքարն է, ու էդպես սանդուղքներով դվեր է դավի:

Ճանճուր Իվանիչը, մի քանի բոպե մտածելուց հետո, պատասխանեց.

— Դուրթ է, իմ Սոփոն թաքավորի խարջ աղջիկ է, մագրամ ամեն մարդ իր բութ մարդ պիտի պլնե: Միզ համա ավելի լավ է միր համբրի մարդու հիզ բարեկամութիւն սարքինք:

— Բա՛ս դուն սովդաքար մարդ իս ուղում, էդպես չէ՞:

— Հա՛, էտպես, մե հալալ կաթ կերած... փուղ դագող, իմանում ի՞նչ...

— Աչքիս վրա, ումը վուր մտքումդ ունիս՝ ինձ ասա՛, ես հենց առաւտեհան բարիշացնիմ:

— Մախոխենց խեչոն վո՞ւնց է:

— Իմ հոգին պիգենա, շատ օրինավոր օքմին է,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը, յուր մտքում զարմանալով Ճանճուր Իվանիչի տաքապայման ընտրողութեան վրա:— Շատ լավ մարդ է, մե կտուր հաց ունե, միր քաղաքացի է, ինքը փուղ դագող. քվիրքը մարդու է տվի, ախպեր չունե, ինքն է ու իր շոր գլուխը ու մեկ էլ իր պառաւ տատը:

— Նա ի՞նչ բանով ուզել կուլի:

— Հիմի վուչինչ չիմ կանա ասի, ինչկի իրան շտեհնեմ:

— Վուրբան կարաս քիշով բանը շինե:

— Հալբաթ, քիզմեն խոմ չիմ խլի, վուր նրան տամ. հալար վուր ըլի, էլի բու դեյրաթը պիտիմ քաշի, մինք մետի հաց ինք կերի ու ախպերութին ինք արի, մաշ ախպերութինն էլ վո՞ւր օրվա համա է...

Ավելորդ չէր լինի մեր ընթերցողին ծանոթացնել Մախոխենց խեչոյի՝ Ճանճուր Իվանիչի ընտրած փեսացուի հետ: Դա մի քառասունհինգ տարեկան մարդ էր, աղիսառն մազերով, գորշ և մեղամաղձոտ դեմքով, նիհար և ցամաքած կաղմվածքով: Ծիծաղ կոչված բանը կրքեք չէ տեսնված նրա տիրամած դեմքի վրա, նրա դժգոհ աչքերից խոսում է մամոնայի ժանգոտ ոգին, որ կարծես թե վաղուց բույն է գրել նրա սրտում:

Նրա հայրը աղքատ մարդ էր. քիլան թեի տակին ման ածելով մախոխ էր ծախում Շեյթան փողոցում և մեռաւ դառն չքավորութեան մեջ, միայն յուր արհեստի անունը ժառանգութեան թողնելով յուր զավակներին:

Բայց խեչոն այնքան խելոք տղա էր, որ կարողացաւ այնուհետեւ աչքան փող աշխատել, մինչև մարդու տվաւ յուր երեք քույրերը և ինքը այնքան դումարի տեր դարձաւ, որ Միջի-փողոցում ունեւր մի հասարակ

խառնութիւն մանրալճառի, այլև պարապում էր փոքրիկ փողբաթներով։ Բայց որպէս և իցե, Մախոխենց խեղճն առեւտրականների խիստ ստոր տեսակիցն էր։

Բայց զարմանալու արժան է Ճանճուր Իվանիչի մի այդպիսի ընտրողութունը, թե ի՞նչ նպատակով նա այնքան բազմութեան միջից որոշեց Մախոխի տղին։

Հարցը խիստ պարզ է։

Ճանճուր Իվանիչին զրգողը դեպի մի այդպիսի ընտրութեան, որի մասին առաջ Սամիլ Պետրովիչին, առանձին համակրութեանը չէր դեպի իրան համալիճակ և արհեստակից մարդիկ. նա զրանում ուներ յուր գողտնի նպատակը, որի մեջ թաքուցած էր տնտեսական խնայողութուն։ Նա մտածեց, թե մի շնչին գումարով կարելի կլինի մի այդպիսի մարդու գլխին կապել իր աղջիկը։

Այդ պատճառով նա յուր փեսայի ընտրողութեան մեջ վարվում էր աչնպես, ինչպես յուր փողբաթներում, որոնց մեջ նա փորձված էր։ Այն նյութերը, որոնցից պիտի կառուցաճեր արքունական մի շինութեան կամ աչն պաշարները, որոնցով պետք է կերակրեր արքունի զորքը, որքան պատրաստվում էին վատ տեսակներից, որքան էժան էին նստում, այնքան առավել շահավոր էին լինում նրա համար։

Բայց արդյոք օրիորդ Սոֆին կընդունեն՞ր նրան թե ոչ՝ կամ թե կարո՞ղ էր յուր գոտարը բախտավոր լինել մի այնպիսի ամուսնու հետ՞, որանք Ճանճուր Իվանիչի համար մտածելու իրողութեաններ չէին, քանի որ նա յուր աչքի առաջ ուներ զրամի հաշիվը և հաստատ գիտեր, որ քիչ արծաթով կարելի էր որսալ մի այնպիսի փեսա։

Սամիլ Պետրովիչը նույն գիշեր բոլոր պայմանները կապեց Ճանճուր Իվանիչի հետ և խոստացավ երեք օրից հետո նրան վճռական պատասխան բերել։ Եվ այդպիսով, հանգստացնելով Ճանճուր Իվանիչին, տարավ նրան կնոջ սենյակը, այնտեղ բոլորը միասին ընթրեցին։ Եվ Ճանճուր Իվանիչը շուղեց այնուհետև կառքի կամ մյուս ծախսերի պատճառով խռովել յուր ընտանիքի հանգստութեանը, մտածելով, թե օրիորդ Սոֆին միայն մի քանի օրվա հշուր է յուր տան մեջ, նրան ճանապարհ գցելուց հետո ինքը գիտե, թե կառքն ու կառավարը ո՞ր ջհանգամը կկորցնեն։

Մոցիքուն այն գիշեր հեռացավ նրանց տանից տաաններկու ժամին։

Ճանճուր Իվանիչի սրտամտության այդ փոթորիկը, որ հարուցել էին նրա մեջ յուր կնոջ անկարգ շռայլությունները, նույնպես անցավ բավական լուռությամբ՝ տիկին Բարբարեին դեռևս անհայտ պատճառներով: Յվ Հացի-Գեղեցի տան խաղաղությունը կրկին վերականգնվեցավ, ու ամենայն բան սկսավ գնալ յուր կարգով:

Ճանճուր Իվանիչը ոչինչ չհայտնեց յուր կնոջը Մախոխի տղի մասին՝ մտածելով, որ նա կարգիլեր այդ բարի գործը, միայն թե սկսեց խաղաղությամբ վարվել նրա հետ, մինչև յուր նպատակը իրական կերպարանք կստանար:

Իսկ տիկին Բարբարեն զարմանում էր յուր ամուսնու բնավորության մի աչդպիսի տարօրինակ փոփոխության վրա և չգիտեր, թե ի՞նչ է պատճառը նրա ներողամտության՝ գործակատարի հետ այն զարհուրելի խռովությունը բարձրացնելուց հետո. մինչդեռ ինքը սպասում էր նրանից կատաղի հանդիմանություններ, հանկարծ հանդիպում է նրա խաղաղ դեմքին: Այդ պատճառով տիկին Բարբարեն մտածում էր, թե Ճանճուր Իվանիչի այդպիսի վարվեցողության մեջ անտարակույս թաքնված է մի որևէ խորհրդավոր գաղտնիք:

Այնուամենայնիվ, օգուտ քաղելով Ճանճուր Իվանիչի թևե կեղծավոր ներողամտությունից, տիկին Բարբարեն մի օր խնդրեց նրան ամառանոց գնալու մասին: Բայց Ճանճուր Իվանիչը վճռողաբար մերժեց նրա խնդիրը:

Տիկին Բարբարեին անշափ վշտացրեց այդ:

Բայց Ճանճուր Իվանիչը ամառանոց գնալն արգելելու մեջ ուներ երկու նպատակ. մին՝ որ նա չուզեց ավելորդ ծախսերի տակ ընկնել, և մեկ էլ՝ որ ամառանոց գնալը, նրա կարծիքով, կհետաձգեր յուր դատեր պսակը Մախոխի տղի հետ:

Բայց կամենալով ջնջել այն վատ տպավորությունը յուր դատեր սրբոց, որ ինքը պատճառեց ամառանոց գնալն արգելելով, Ճանճուր Իվանիչը յուր մոտ կանչեց օրիորդ Սոֆիին, խիստ փաղաքշանքով ու կեղծավորությամբ նրա հետ խոսեց վրացերեն.

— Սոֆի, իմ սիրական, գիտեմ, որ դու քո մոր պես թեթևամիտ չես, նրա համար, որ դու ուսում ունիս, գիտություն ունիս, խելք ունիս, ուրեմն հորդ խրատը չի դառնացնիլ քո սիրտը: Սոֆի, ճշմարիտ է, ես արգելեցի ձեր ամառանոց գնալը, բայց եթե դու գիտենաս, թե ինչ էր իմ դիտավորությունը, երբեք չես վշտանա. ես արգելեցի ամառանոց գնալն այն պատճառով, որ ազատվիմ ավելորդ ծախսերից: Դու գիտես, որ

առանց դրան էլ այս տարի չափազանց ծախս է եղած: Բայց իմ գործերի այժմյան դրութիւնն այնքան էլ աջողակ չէ, որ ես էարդստանամ տանել այդ խոշոր ծախսերը: Ուրեմն պետք է այնպէս ասլընք, որ միշտ կարողանանք ասլընք: Թեև օտարները մեզ շատ հարուստ են կարծում, և շատ կարելի է դու էլ ու քո մայրն էլ այնպէս եք մտածում, թէ Ճանճուր Իվանիչը այն հարուստ ջոռի (մտաշիղկի) չափ փող ունի: Բայց տոտլած է վկա, որ այդպէս չէ. իմ հարուստ կարծիքս մի դատարկ անուն է, որ նրանով կարողանամ պահպանել իմ վարկը և իմ համարումը մեզ հասարակութեան մեջ: Այլև մտածեցե՛ք, թե ես ի՞նչ դժվարութիւններով եմ փող աշխատում. մեծ անխղճութիւն է իմ դառն քրտինքի պտուղներն այդպէս անիրաւարար վառնել: Բայց մեր ժամանակը վատ է, ապրուստի հոգսերը բազմացել են, իսկ աշխատանքի դռները փակվել մեզ նման մարդկանց համար, և մեր երկրի օգուտները փրանցուղն ու նեմեցն է տանում, մենք էլ մեջտեղում դուր չախլ-չուխլ ենք անում:

Այդպէս երկար խոսեց Ճանճուր Իվանիչը, բայց նրա այդ խրատներն այնպէս էին զլորվում օրիորդ Սոֆիի գլխից, ինչպէս ընկույզը մինարիթի դմբեթից, և երկար լսելուց հետո օրիորդը պատասխանեց.

— Եթե մեր ամառանոց գնալը կծանրարե՞նի ձեզ վախճուրդ ծախսերով, ես սիրով կհրաժարվեմ այդ վայելչութիւնից. միայն իմ կարծիքով ամառանոցը թեթևացնում է ծախսերը, որովհետև այնտեղ ավելի մսկելու առիթներ չկան:

— Մենք բոլորեքայնքս չենք կարող գնալ,— պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը.— գերդաստանը կբաժանվի երկու մասի, այն ժամանակ ծախսը եւ կլինի կրկին՝ մեկը քաղաքում, իսկ մյուսը՝ ամառանոցում:

— Այդ նույնպէս փաստ չէ.— խոսեց օրիորդը,— իմ կարծիքով մի ամբողջ, երբ բաժանվում է երկու հավասար մասերի, նրա մասերն ունին նույն չափը, նույն կշիռը և նույն համարումը, ինչ որ ուներ ամբողջը: Դիցուք թե մեր բոլոր գերդաստանը քաղաքում ունի ամսական հարյուր մանիթ ծախս, իսկ բաժանվելով երկու մասի, հավանական է, որ ամեն մի բաժինը կունենա հիսուն մանիթ:

— Մտթեմատիկա եւ չղիտեմ, բայց այնքան մանրամասնութիւններ կան այստեղ թաքնված, որ չէ կարելի մի ու մի համարել,— պատասխանեց գլուխը շարժելով Ճանճուր Իվանիչը.— Բայց թող դրանք մնան. Սոֆի, ես ուրիշ նպատակ ունիմ քեզ համար, այդ պատճառով վախենում եմ ամառանոց գնալն արդե՛ք լինի... գիտե՞ս:

— Թե դուք ինչ նպատակ ունիք իմ մասին, այդ եւ չղիտեմ, միայն մենք այնքան հեռու չենք գնում քաղաքից, որ իմ բացակայութիւնս ար-

դելք լինեիր ձեր նպատակին։ մինչև Կոչոր ընդամենը տասնեւեց լերստ է։
Ճանճուր Իվանիչը նկատելով, որ օրիորդ Սոֆին չէ համոզվում՝ ըն-
դունեց փոքր-ինչ խիստ կերպարանք։

— Դու լսիր, ինչ որ ասում են քեզ. քո հայրը կյանքի փորձերում
աշխիշի հմուտ է, քան թե դու, և գիտես, որ հայրը միշտ յուր զավակների
բարին է մտածում, — ասաց նա։

— Ես չեմ ընդդիմանում ձեր կամքին, — պատասխանեց օրիորդը
դժգոհությամբ, — սակայն առողջությունը ամենագլխավորն է, և ծնող-
ները պիտի մտածեն ղեռ իրանց զավակների առողջության համար։

Ճանճուր Իվանիչը ոչինչ չպատասխանեց։ Եվ օրիորդը մի քանի րո-
պեից հետո խորին տրամուլյամբ դուրս գնաց հոր սենյակից։

Ճանճուր Իվանիչի խտտասրտությունը կաճակի հարված եղավ օրիորդ
Սոֆիի սրտին, և այնքան ամառանոցի զվարճությունների ցանկությունը
չէր, որքան պատանի Մայիլովի կարոտը, որ սկսավ օրըստօրի մաշել
նրան, մինչև նա ուղիղ հիվանդացավ։

Մյուս օր առավոտյան օրիորդը դուրս չեկավ յուր ննջարանից։ Տի-
կին Բարբարեն գնաց նրա մոտ և գտավ նրան վառվելիս ջերմության մեջ։
Զարհուրեցավ խղճալի մայրը և իսկույն հրամայեց բժիշկ կանչել։

Հայտնվեցավ բժիշկը՝ մի փոքրիկ մարդ, ալեխառն մազերով և ակ-
նոցներով։ Նա նայեց հիվանդին. «Թեթև տաքություն է, շուտով կանցնի»,
ասաց։ Եվ գրելով մի ղեղատոմս, հիվանդի մասին մի քանի հարկավոր
պատվերներ տվավ և հեռացավ։

Երեկոյան տաքությունն ավելի սաստկացավ, և նա սկսեց դառան-
ցիլ. «Նիկուլ, թող տուր ինձ»՝ հաճախ ալգայիսի խոսքեր լսելի էին լինում
նրա մտավոր ցնորքների մեջ։

— Հիվանդի գրությունը վատանում է, — մի քանի օրից հետո հայտ-
նեց բժիշկը։ — Պետք է գործ դնել խիստ հնարներ. եթե շուտով չվերա-
դարձվի նրա առողջությունը, հիվանդը կորած է։

Օրիորդ Սոֆիի հիվանդությունը ցավալի ներդարձություն ունեցավ
Հացի-Գեղինց տան վրա, միայն Ճանճուր Իվանիչն էր, որ սառնասիրտ
էր դեպի յուր դուստրը, որ շատ էլ հեռու չէր գերեզմանից. սակայն տի-
կին Բարբարեն չէր հեռանում նրա անկողնի մոտից, նույնպես Մաշան՝
ռուս աղախինը, օր ու գիշեր սպասավորում էին նրան։

Լսելով օրիորդի հիվանդությունը՝ Հացի-Գեղինց տանը հայտնվեցավ
նաև Մայիլովը։ Նա մտավ հիվանդի սենյակը, երբ միայն Մաշան էր նրա
մոտ, փետացած մնաց խղճալի պատանին, երբ տեսավ հիվանդի մաշված

և գունատված դեմքը: Նա խելքը կորցրեց և կատաղածի նման ուղեց իսկույն գրկել նրան, բայց աղախինն արգելեց՝ ասելով.

— Նիկոլ, ի սեր աստուծո, մի՛ վրդովեք հիվանդին:

— Նա մեռնո՞ւմ է... — գոչեց պատանին՝ ձեռքով զարկելով յուր ճակատին:

— Այսօր նրա դրուժյունն ավելի լավ է, — պատասխանեց Մաշան:

— Ո՛չ, նա անդգա է... ևս սպանեցի նրան, — բացականչեց պատանին՝ ավելի ևս ցավալի կերպով:

ԺԹ

Հացի-Գեղենց գերդաստանը ամառանոց գնալուց հետո՝ Ճանճուր Իվանիչի գլխավոր հոգատարություն եղավ յուր առևտուրը վերջացնել Մախոխի աղի հետ:

«Թե վուր Սամիլ Պետրովիչը կարաց էտ սովդան շինի, խոմ բաննիրս աջ է», — մտածում էր Ճանճուր Իվանիչը: «Մե կուղմեն մուքթա փեսի տեր կու դառնամ, մեկէլ կողմեն էտ զահրումաք ծախսերեմեն կու պրծնիմ: Ա՛խ, ինչ զադամի վատ է էլի աթմորթու հալը... Նա պիտի տուն պահե, կնիկ պահե, վուրթիք մինձացնե. դրանք ուզում ին հաց, հագուստ ու ուրիշ ինչեք՝ շին ուզում... ու էտ ամենը փուղ գուլե... ու էնքան դժվարությունով շահի-շահի դադած կոպեկները պիտի տա հացի. մե սհաթից հետո էլի ուզում ին... պիտի տա հագուստի, որ շուտով մաշվում ոչընչանում է... Մագրամ, վո՛ւրքան բախտավոր ին մեզմեն ծախրը, չուրս վուտանաիք, թեգուղ շնիրը... Նրանց վուրթիքը հաց շին ուզում, ջուր շին ուզում, նրանք մոգա շունին, պարսնոյ շունին... էնքան էլավ, վուր ծնեցին, մե քանի օրից հետո իրանց գլխեմեն ռադ ին անում իրանց լախոտները, վուր գնում ին իրանց համա ապրում: Դու տեհնում իս բադի ճուտը հենց ձվեմեն դուրս է գալի թե չէ, իրա համա ուտելիք է գլխում, ու թե վուր ջուրը գցիս, լիդ տալն էլ գիդե, ասեւ է թե, առանց ուստի իրա փեշակը ձվի միշտու սբրված է ըլում: Համա միւր վուրթիքը ծնեւեմեն ետքը հենց մե գունդ միս ին ըլում, վուչինչ շին իմանում, հենց լաց ին ըլում ու լաց ին ըլում. ի՞նչ է՝ տվեք ուտինք, տվեք հագնինք, վուր մինձանանք: էնգումեն դեն՝ դե՛ ձիձա ճարե, դե քոծ ու բիճ բռնե, ու շիս գիդի ուրիշ ինչիւր շին ուզում քիզմեն... ու էտպես տարիներով պահում իս, պահում իս, հենց վուր մե քիչ մինձացավ, մի բան էլ նուր է լուս ննգնում՝ ուսում էլ գուլե, ասում ին: էտ պատիժն էլ աչքիս վրեն: Վուրթիքդ, ան աղջիկդ մե քանի տարի գնում ին ըշկոլներում թրե ին գալի: Միւր պարունիրը

գալիս ին հոր տուն։ Ի՞նչ ին բերի ըշկույններն։ Սատանան գիղե նրանց գլուխը։ Նրանց մեջ մե օրինավոր բան չիս տեհնի։ Մագրամ սկսում ին իրանց պապենական ազաթները չհավնիլ, հերն ու մերը ինչ վուր խրատում ին, նրանք ծիծաղում ին, մասխաբա ին քցում։ Լավ ուտիլ, լավ հագնիլ ու քեփ կի սիրում ին։ Էտ է ձիր ուսո՞ւմը, թքեմ ես դրա ուխիին։ Մագրամ ի՞նչ անիս, վսուր ջուրն ընկնիս, ում հասկացնիս, վուր էտ թա՛ւ վուր դարգակ բանին փուղ մսխիլը մինձ անխեղբույթին է...»։

Վերջին խոսքերը բավականին դաշրացրին Ճանճուր Իվանիչին, և նա սկսավ հայհոյել հասարակության ունեցած կարծիքը ուսման և գիտության վրա և աշղարիսով, փոքր-ինչ զուլացնելով յուր սրտի բորբոքը, դարձյալ մտավորապես դարձավ գեպի յուր վիճակը։

«Հորեւ ես,— շարունակեց նա,— տուն իմ դրի, վուրթիք իմ մինձացրի, օձի նման հաղար դամ շապիկ իմ փոխի, ինչկիլ մե քանի շահի ձեռք իմ դցի։ հիմի իմ կինքիս վերջին օրում ուզում ին ձեռնեմեա խլի. դե՛, արի՛ մարդ ըլի ու սրտաճաք չըլի՛... Իմ հոգին գիղենա վուր անասունները միղմեն լավ ին, վուր էս դարդիրը չունին։ Երնեկ ես շուն ըլեի ու մարդ չըլեի... Ամա չէ, մե բան կա,— մի նոր գաղափար նրան զղջալ տվեց յուր ասածից.— մի բան կա,— կրկնեց նա,— վուր մինք փուղ ունինք, համա շնիրը չունին, դրանով մարդը մե քիչ լավ է նրանցմեն։ Բե վուր էդ չըլեր, վա՛յ քու միղքը, մարդ, էն ժուլը քու օրը ի՞նչ պոի ըլեր, ու ինչո՞վ պոի մխիթարվեիր դուն...»։

Ահա՛ աշղարիսի տխուր և տրտում խորհրդածությունների մեջ ընկըղմված, Ճանճուր Իվանիչը, միայնակ նստած յուր սենյակում, կարծես թե մեկին սպասում էր։ Հանկարծ դուռը ճռաց, ներս մտավ Սամիլ Պետրովիչը։ Ճանճուր Իվանիչը տեսնելով մոցիքուլին, փոխեց յուր դեմքի թթու արտահայտությունը և, ահամա ուրախություն կեղծելով երեսի վրա, ընդունեց շնորհալի կերպարանք։ Բայց միևնույն րոպեին գաղտնի կասկածը կրծում էր նրա լերդը, թե ի՞նչ կլինի յուր վիճակը, եթե Սամիլ Պետրովիչի բերած լուրը զոհացուցիչ չլինի։ Այդ պատճառով սկզբից նա չուղեց այդ մասին հարցնել, ինչպես մի մարդ, որ չէ կամենում շուտով դարհուրեցնել իրան անհուսալի լուրի կայծակով։

— Բարով, բարով, Սամիլ Պետրովիչ, հրամմեցեք,— ասաց նա ահամա ծիծաղելով։

— Բարով,— պատասխանեց մոցիքուլը և ձեռք տվավ Ճանճուր Իվանիչին, հետո նստեց նրա առջև աթոռի վրա և, երկու ձեռքով բռնելով յուր հաստ գավազանի գլխից, ծնոտը ամրացրեց նրա վրա և սկսեց աղվեսի նման նայել Ճանճուր Իվանիչի երեսին։

— Վո՞ւնց իք, լավ ի՞նչ,— հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Փառք աստուծո, լավ ինք,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը:

— Ի՞նչ նուր խաբար կա:

Սամիլ Պետրովիչը սկսեց պատմել նրան մի բանի նորություններ, բայց նրանցից ոչ մինը չգրավեց Ճանճուր Իվանիչին, նրա միտքը Մախոխի աղի վրա էր, և նա հարցրեց.

— Էն մասին, Սամիլ Պետրովիչ, կարացի՞ք մե բան շինի:

— Մախոխի աղի մասին իս ասո՞ւմ,— հարցրեց Սամիլ Պետրովիչը:— Այ նրա ժանգոտ հերն անիծած, վուրբան չալիշ էկա, չկարացի սովդան գլուխ բերի,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը ահաճու-
թյամբ:

Ճանճուր Իվանիչը դարհուրեցավ:

— Չըլի՞ ասում է փուղը քիչ է,— հարցրեց նա:

— Չէ, փուղի բան չէ՞, թե մենակ փուղի բան ըլեր, գլուխը քարը, մե քիչ ավելով, մե քիչ պակասով կու դրստեի. մազրամ նա ուրիշ դալաթ է անում:

— Ի՞նչ է ասում, իմ աղջկանից լավ աղջիկ պիտի առնի՞, թե ինձմեն լավ մարդու փեսա պիտի դառնա:

— Դրուստ է, նա էլ ասում է՝ հոգի ունիմ ասածուն տալու, աղջիկը լավ, սիրուն աղջիկ է, իստակ, իսպահի ու ուսումով, մազրամ ի՞նչ անիս, ուսումը սովդաքար օքմնի խարշ չէ: Ասում է. ես պիտի էնպես կնիկ ուղիմ, վուր իմ կամքին ըլի, իմ երեխերքիս ի՞նչ շուր կհարկավուրի՞ կարե, տուն պահե, լվացքեմեն ու կարեմեն մուղալիթ կենա, մե խոսքով՝ տանտի-կին ըլի: Բայց ես ի՞նչ կոնիմ էնպես աղջիկը, ասում է, վուր գիշեր-ցի-րիկ հալիլի առջևից չհեռանա, իր օրը զուքսիրով կանցկացնի ու թեատ-րում, վիշերնիրում թրե կուգա, էտպես կնիկը, կոսե, միզ նման քեսիք մարդու խարշ չէ:

— Շուն շանվուրթի,— բարկանալով Մախոխի աղի ասածների վրա, պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը:— Տի՛ս թե ինչ բուխիլի է ուտում, դանա իմ Սոփոն էտենց է՞, վուր հենց իր զուքսի հիգ ըլի՞. աստուծ գի-գենա, իմ Սոփոն հետտի տանտիկին է, վուր իսկի հատը չկա ու ամեն բան գիղե. կարի ու ձևի մեջ խոմ մատնիրով մարդ կու ստեղծե. չուրս լիզու խոսիլ է իմանում ու մե վարդապետից էլ շատ գիրք է կարդացի. սիրու-նութինով, շնորքով խոմ հատը չկա:

— Ես դրանք ամենը գիղիմ,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը,— ամա դուն արի միւր պարուններանց հասկացրու. հենց վուր գլու-

խը բաց, ան շլապաւոր աղջիկ ին տեհնում, սրտաճաք ին ըլում. նրանցն է թասակրաւին ու իրենց դերիւքում կոլոլված աղջկիրքը:

Ճանճուր Իվանիչը մի փոքր մտածման մեջ ընկաւ, հուսահատությունը դժգոհության հետ նկարւում էին նրա դեմքի վրա:

— Մաշ դու ի՞նչ տեսցիր էն հաստաղխին, — հարցրեց նա:

— Ի՞նչ միղքս պահւիմ, — պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը սառնասրտությամբ, — սուտից-դորդից շատ բաներ ասացի, էգեբա մե թագրով գլխում նստացնիմ, մազբամ նա էնպէս մի ժանգոտ օքմին է, «սատկած էշ է ման գալի, վուր նալիրը հանն»:

— Հիմի ի՞նչ պիտինք անի, — տհաճությամբ հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը:

— Ախպեր ջան, — փոքր-ինչ քաղցրությամբ պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը, — թե ինձ կու հարցնիս, զուր տիղը աղջիկդ մի՛ կորցնի ու էնենց շների ձեռը մի՛ գցի. դրուստն ասիմ, քու աղջիկը սովորաքարի, փեշաքարի, մե խոսքով, հայի խարջ չէ՛, դուն լավ կոնիս վուր մե ոսի զուլլուղի մարդու տաս. համ քիչ փուղ կեհա, համ էլ շինովնիկ փեսա կունենաս:

— Էդ չիմ կանա անի, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը՝ զուխը բացասաբար շարժելով:

— Էտ չիս կանա անի, հայ շինովնիկի տուր:

— Նս շինովնիկի աղջիկ չիմ տա, ի՞նչ աղղեմեն գուղն ըլի:

— Կաւ, շինովնիկի չիս տա, մաշ բաղաղը, ան թե սովորաքարը ի՞նչ կոնին ուսում աւած աղջիկը. նրանք ուղում ին էնպէս կնիկ ունենան, վուր տանտիկին ըլի ու նշանածին հնաղանդի, վուր համ իր երեխեքանց շուրը կարե, համ կուխնին մտնի, մոդի եղնից թրե չգա, մի դերիա հագնի, էլի էն կտուրը ուրիշ տեսակ փոխե, մաշվելուց հետո էլ կարե իր երեխեքանց համա կարե, ան թե իր համա յուփկա շինն:

Ցաւալի է մտածել անգամ, թե մինչ ո՛ր ատիճան ուսման և կրթության վարիլը կտարած է աշատեղ ումիկ հասարակության աչքում, որոնք ուսումն ու կրթությունը ընդունում են ինչպէս միմիայն շուալլության աղբյուր, կարծիւով, թե ուսյալ օրիտղը չէ կարող լինել ոչ հմուտ տանտիկին և ոչ հոգատար մայր: Մենք հայանապէս իրավունք չունինք ուսման և կրթության վրա որեիցի մեղ դնել, և թե նրանք լինելին օրինաւոր պայմանների մեջ, բայց չեմ կարող չմեղադրել մեր կրթյալ օրիորդներին, ինչպէս թյուր կրթության ներկայացուցիչներին, որոնք իրանց վարքով տեղիք են տվել աչգ կարծիքին ռամիկ հասարակությանը, որ մինչև անգամ Մախոխի տղան էլ խորշում է նրանցից:

Ճանճուր Իվանիչը ընկղմվեցաւ դարձյալ տխուր մտածման մեջ։
Վերջապէս նա համոզվեցաւ Սամիլ Պետրովիչի առաջարկութեան։

— Լա՞վ, ճարճ մինը, թող շինովնիկ ըլի,— աւագ նաւ։— Մագրամ
ապեւատնիւր չունենա, ան դոխտուր ըլի, ան զակոնչիկ ու հայ ըլի։

— Դրանցից գտնիլը հեշտ է,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը,—
ամա դուն ուզում իս մե երկու հարուր, իրեք հարուր թումնով աղջիկ
մարդու տաս, բայց դոխտուրը, ան զակոնչիկը հազար, էրկու հազար
թումնից պակաս չին առնի։

— Երկու հազար թումա՞ն,— զարհուրելով կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը։

— Մաշ ի՞նչ էիր փիքը անում. էրկու հազար թումնից էլ ավել տվող-
ներ կան։ Տ...նի տղեն չէ՞ր, վուր իրեք հազար թումնով աղջիկը դոխ-
տուրի էրիտ, Ա...նի տղեն չէ՞ր, վուր շորս հազար թումնով քվիրը զա-
կոնչիկի էրիտ, էլ ուրիշ վո՞ւրն իս ուզում ասիմ. դանա դուն միր քաղբի
բանը չիս գիտի՞։

Հազար թումանները կրկին փոխեցին Ճանճուր Իվանիչի համոզ-
մունքը։

— Աստուծ ձիր տունը քանդե. էս ինչ փիս աղաթնիր իք դնում միր
աղպի մեջ,— ասաց նաւ։— Զէ՞, Սամիլ Պետրովիչ,— դարձաւ նա դեպի
մոցիքուլը,— ես շինովնիկ չիմ ուզում, դու էլի պտռե, բալքա մե փողոցի
մարդ գիշնիս, ես շինովնիկի դարդը չիմ կանա քաշի, վուր իմ հալալ աշ-
խատանքս տամ տանի իր համա քեփ անի, ու ամեն վուխտ էլ իմ տուն
գալիս պիտի նրա առաջ կուշ գամ, ծալաշատիկ ըլիմ, ինչ է փեսեն էկիլ
է, դե՞ չալը լիմոնով բերեք, դե՞ սուխարի, դե՞ մարաբեք, դե՞ չիմ գիտի
ինչ զահրումաւ, էլ ինչիւր ասիս վուր չին մոգոնեւու։

— Շատ լավ, ես վուրքան կանամ, չալիշ գութամ։

— Դուն չալիշ արի, Սամիլ Պետրովիչ, քիզ վուր տաս թուման էի
խոստացի, քսան էլ կուտամ, ու փեսին ինչկիլ իրեք հարուր թուման էի
տալի, հինգ հարուր էլ կուտամ, թե իմ սրտի ուշած լավ տղա ըլի։

— Շատ լավ,— կրկնեց մոցիքուլը և վեր կացաւ։— մագրամ մե բան
ձեռաց տվեք, ես շուտով ձիւ խաբար կու բերիմ։

Ճանճուր Իվանիչը դողդոջուն ձեռքով տվաւ նրան տասը մանեթա-
նոց մի թղթադրամ։

Մոցիքուլը հեռացաւ։

Սամիլ Պետրովիչի գնալուց հետո Ճանճուր Իվանիչն սկսաւ ծանր
քալերով անցողարձ անիլ քուր սենյակում և բարկացած խոսել ինքն
իրան. «էս էլ քու ուսումը... ի՞նչ ուսում... զահրումաւ ուսում... աղջիկս
զալը փող շինից... հիմի ում վուր տալիս իմ, չին առնում... ես թքեմ

էտ հանգի ուսումի մեջ... Իմ հերը անիծած, թե էն մնացած աղջկերանցս լնդնիմ աչբուբենն էլ սորվին... Քու հերը գոռազոռ ըլի, բաժինք մոգոնող, ախր էս ի՞նչ կրակ ու ցալ պցեցիր խալխի սրտում... Ախր ես իրեք աղջիկ ունիմ, ես վո՞ւրդանց աննն մեկին հաղար թուման տամ, վուր զլխեմես կարենամ ռադ անի... ա՛խր տարիքս հիմի հիսունեմեն անց է. էլ վուշ հոգի է մնացի, վուշ՝ մարմին, դիպի էլ կորցրիլ իմ, անջող մե քանի թուման փուլ իմ ետ պցի ու էտ էլ վուր մսխիմ աղջկերանցս վրեն, էլ ես ինչո՞ւ պտիմ ապրի... Ա՛խ, քու հերն գոռազոռ ըլի, բաժինք մոգոնող, շների, գելերի բաժին դառնաս, քիչ տեհնիմ, վուր սատանեքանց փայ ըլիս...»:

Դուրս գալով Հացի-Գեղենց անից, Սամիլ Պետրովիչը միայնակ գնում էր բուլվարով. կարծես թե նա հոգնեցալ և՛ բարով, Աղալու Գերասիմիչ ասելով՝ «նաց նստեց կիսաթախտի վրա, ուր նույն ժամուն նստած էր և մի մանկահասակ տղամարդ, որ թեք ընկած և պապիրոսը բերանին դրած՝ նայում էր անցողորձ անողներին»:

Նրիտասարդի արտաքին կերպարանքը, նրա եվրոպական հագուստը, որ բավական մաքուր և վայելուշ էր, ցույց էին տալիս, թե նա շատ ու քիչ պատվավոր վաճառականների կարգից է:

Սամիլ Պետրովիչը, թեև այդ պարտնի հետ մոտ ծանոթ չէր, բայց նա յուր սովորական կեղծավարտվյալ կարողացալ նրա հետ խոսակցության մեջ մտնել, որ մի քանի րոպե նրանց մեջ տեկուց հետո այսպիսի կերպարանք ստացալ:

— Դուք ի՞նչ իք շինում, Սամիլ Պետրովիչ, — հարցրեց երիտասարդը համակրաբար նրա երեսին նայելով: — Մի՞ր առուտուրը վուր էսպես վատ է գնում, փողոթնի խերը դուրս է էկի. պոռանների կեփվը առուտուրը հիդ պցեց, մե խոսքով՝ մի՞ր բազարը քեսատ է, ձիրը վո՞ւնց է:

— Իմ փեշակը բարի փեշակ է, չի ըլի վուր նա քեսատութին ընկնի, — պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը: — Օրինակի համա ասիմ, մե կապտոնի շինվածքի մտիկ անելիս դուք ձիր մաքում ասում իք՝ նետալի էս տունը քանդվեր, ես փողոթնով վիր առնեի, էսքան մանեթ աշխատեի. կամ թե ամբարնիրում հաց ունիս, ամեն առուտեհան աղոթք իս անում, վուր սով ըլի, բալքա փուլը տասը մանեթով ծախիս: Մագրամ մի՞ր փեշակը վուշ թե ձերիցը, բայց տերտերի փեշակենն էլ լավ միտք ունե. տերտերը մե մարդու մտիկ անելիս, իլլահի վուր մե քիչ տարիքը անցած է ըլում, իր մտքում ասում է. «էտ անիծածը և՛ի պտի մեռնի, վուր դրա շիլափալին էլ ուտիմ, շուրերը պլոկիմ», ու էնենց էլ հաքիմը, վուր հարուստին տեհնի, կոսե. «էս շանվուրթին խսկի չէ՛ հիվանդանում», մագ-

բամ, ինչպէս ասացի, միւր փեշակի միտքը բարի է. մինք չալիշ ինք գալի, վուր ուրիշները կնկա տեր դառնան, իրանց համա քեփ անին, մինք սով-դան բարեշացնինը:

Սամիլ Պետրովիչի կիսազվարճալի ոճը շարժեց երիտասարդի ծիծաղը, և նա եռանդով դարձաւ դեպի նա՝ ասելով.

— Եփ վուր էտենց է, ինչի՞ ինձ համար մե բան չիս շինում:

— Քիզ համա՞,— կրկնեց մոցիբուլը ուրախությամբ,— օրհնած, դուն ե՞փ ասեցիր, վուր էս շշինեցի:

— Հիմի ասում իմ:

— Քիզ համա հաստի աղջիկ ունիմ, վուր սաղ քաղաքում հատը չկա:

— Ո՞վ է,— ախորժանոր հարցրեց երիտասարդը:

— Գանա էտպէս հիշտութիւնով կոսի՞մ,— պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը՝ կամենալով ավելի արժանաւորություն տալ յոր խոսքերին:

— Դուն ուզում իս լեզվիդ էլ քրթամ տա՞մ:

— Մաշ վո՞ւնց:

— Կիրակի օրը մե լաւ ղոնաղլի խոսք իմ տալի քիզ:

Սամիլ Պետրովիչը սկսաւ ծիծաղել ինքնաբաւական զվարճությամբ:

— Լաւ թեթե բանով ուզում իս խոսք քաշիս ինձմե, հա՞,— նկատեց նա:

— Էտ ջեր հառաջաբանն է, էնդումեն դենը գիղիս վուր ամեն բան կուլի:

Սամիլ Պետրովիչը նկատելով, որ սրբը մոտենում է յոր նպատակին, բայց անհարմար համարելով այնտեղ խոսք բաց անել, ուր անցուղարձ անող մարդիկ կարող էին իրանց խանդարել, նա վեր առաւ երիտասարդին յոր հետ, և մտան Ալեքսանդրյան այգի և հեռու մի անկյունում նստեցին մի ծառի հովանու տակ:

— Հիմի ասա,— խոսեց երիտասարդը:

— Հացի-Գեւեհնց Ճանճուր Իվանիչի աղջիկ Սոֆին վո՞ւնց է, հատը Փարիզում էլ կա՞, մի խոսքով, հրեշտակ է, խոմ աթմորթի չէ՞:

Երիտասարդը մի քանի րոպե մտածման մեջ ընկաւ, և նրա դեմքի նախկին զվարթությունը մոռլվեցաւ որպէս մի ձկնորս, որ նկատելով կարթի նշանը և կարծելով, թե բռնել էր սրբը, դուրս է քաշում ջրից շանդալը և ձկան փոխարեն օձ է դուրս գալիս:

— Հա՞, նա սիրունութիւնով առաջինն է մեր քաղաքում, մադրա՞մ...

— Ի՞նչ մագրամ,— նրա խոսքը ճարպկությամբ կտրեց Սամիլ Պետրովիչը,— վուշինչ փտնելու տիղ շունե, ինչ վուր խոսիս՝ հոգուդ միղք կոնիս:

— Զէ՛, Սամիլ Պետրովիչ, դրուստն ասիմ, նրա համա լավ շին խոսում:

— Լա՛վ շին խոսում,— կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը՝ վարմանք ձեռնացնելով յուր գեմբի վրա— Ի՞նչ ին խոսում, դանա դուն միւր քաղքի բամբասանքը շիս գիղի՞. վաղվա առակը չըլի, թե «աղվէձի դունչը խաղողին չհասավ, ասեց խակ է»:

— Էդ դրուստ է, մադրամ նա իրա հալի աղջիկ չէ:

— Վո՞ւնց:

— Ասում ին՛ ջահիլ տղերանց շլինքով փաթթվիլ սիրում է:

— Վա՛յ մե, միղդ է, էտենց մի՞ խոսի. նա հրեշտակի բնութիւն ունե:

— Ես իմ լսածն իմ ասում, մադրամ աղջկա սիրտը աստուծ գիղե:

Սամիլ Պետրովիչը իրան ձեռքերեց փոքր-ինչ բարկացած:

— Ո՞վ վուր խոսում է, գլուխը քարովն է տալի,— պատասխանեց նա— Պարուն Մատուր, դուն օրթում խոմ շիս ուղում վուր ուտիմ, ամա էս «անուն հորը» վիկա է,— և նա խաշակնքեց երեսը,— և Քրիստոսը խաշ-ավետարանը ինձ խոսով կենան, թե սուտ ըլիմ ասում, նա հրեշտակի պես խտակ է:

Երիտասարդը ոչինչ չպատասխանեց:

— Վո՞ւրքան փուղ ունե,— հարցրեց նա մի քանի րոպեից հետո:

— Փուղն ի՞նչ կոնիս, դուն ուղում իս համ լավ նշանած ունենաս, համ փուղ առնի՞ս,— պատասխանեց հանաքով Սամիլ Պետրովիչը:

— Էս ժուկում առանց փուղի աղջիկ ո՞վ է առնում միւր քաղքում:

— Հինգ հարուր թուման էլ փուղ ունե:

— Հինգ հարուր թումա՞ն,— ծիծաղելով պատասխանեց երիտասարդը— Հինգ հարուր թումանը նրա մե տարվա փերչատկի, գուլսի ու փայտոնի փուղը շի դուրս բերի:

— Լավ իս ասում,— հեղնորեն խոսեց մոցիքուլը,— ամա նա հետի խաղեցկա է, վուր նրա ձեռքի տակից կոպեկ չի վիւր ննգնի. նա ավել մսխիլ չի սիրում:

— Վո՞ւնց չէ՞ սիրում, վուր Ճանճուր Իվանիչը իր կինքումը մե հասարակ սեղի վրա նստած չունե, նա կի նրան կառնթ առնիլ էրիտ:

— Էտ վուչինչ, քու կնիկ դառնալուց դենը վունց վուր գուղիս, էնպես կու պահիս:

— Փուղի բանը յուլա կու գնա, Սամիլ Պետրովիչ, ես, փառք ասածու, փող ունիմ ու աչք չիմ դրի, վուր կնկա փուղով ապրիմ, մադրամ Ճանճուր Իվանիչի աղջիկը իմ խարջը չէ, դուն լավ կոնիս մե էնթավուրը գինիս, վուր հայի ադաթի ըլի:

Սամիլ Պետրովիչը սկսավ սարսափելի երգումներով հավատացնել նրան, թե օրիորդ Սոֆին հրեշտակ է, սուրբ է, և մինչև անգամ ասաց, որ նա աստվածածնի պես մաքուր է:

— Չէ՛, Սամիլ Պետրովիչ,— պատասխանեց երիտասարդը,— էնպես չէ, վուր ես նրան չճանչնամ, քանի աշգամ թեատրում, վեչերնիրում, կրուժոկում և ուրիշ շատ տիղ նրան տեհիլ իմ, նա իրա հալին աղջիկ չէ. նա էս սհաթիս ուրիշ տղի վրա սիրահարված է, նա էնպես մարդ կուղի, վուր իրան գերի գառնա, դադածը իրա վրա մսխե, ու ինքը կի ուրիշների հիդ քեփ անե: Կա՛լի վուր գուն լավ շիս խմանում, բայց մի՛նք, վուր աղջիկների մուշտարի ինք, գրանց լավ կու ճանչնանք:

— Ուսում առած աղջիկը իսկի էտենց չի ըլի:

— Ի՛նչ ուսում, աստանան էլ շատ գիդե, ամա վուր շա՛ր բնութին ունե՞, ի՛նչ կոնիմ նրա գիդսիներ:

Սամիլ Պետրովիչը երկար աշխատեց վանազան փաստերով հերքել երիտասարդի կարծիքը օրիորդի մասին, բայց հնարք չեղավ, նա դարձավ սկսավ պնդել յուր համոզմունքը օրիորդի անվայելուչ բարոյականության վրա: Քառորդ ժամ ես տիրեց նրանց մեջ վեճը, և Սամիլ Պետրովիչը բաժանվեցավ նրանից բոլորովին դժգոհ:

Ի

Հացի-Գեղեկնց կաջաբանը Կոջորում մի բլրակի գաղաթի վրա էր: Նա յուր բարձր գրությամբ կարծես թե իշխում էր յուր գեղեցիկ շրջակայքին: Նրա շորերը ուղմում, ուր և նայում էիր, պատկերանում էին հիանալի տեսարաններ՝ մի կողմում կանաչադարձ հովիտներ, խոտավետ արոտամարգեր, սրունց մեջ տրածող շորքոտանիք հրաշալի երևույթներ էին ձևավակերպում, մի ալ կողմում՝ թփապատ բլրակներ, անտառախիտ լեռներ, իբանց զառափների բարձրությամբ նկարվելով երկնքի կապուտակության մեջ, հանդիսացնում էին սքանչելի պատկերներ: Մի ալ տեղ՝ մշակված դաշտերում երկրագործը, յուր սովորական երգը երգելով, հերկում էր պեղծեր:

Այդ բոլոր հիանալի տեսարանները, այդպես շքեղաբար միախառնվելով միմյանց հետ, հանդիսանում էին կովկասյան հրաշալի բնության գեղատպակերը:

Փոքրիկ տունը, ուր կենում էին Հացի-Գեղեկը, հովանավորված էր ճառերի անթափանցիկ սովերի ետև: Նրա բակի պարտեզը՝ զարդարված

ծաղիկներով և վայրի ծառերով, տալիս էր այդ գեղեցիկ բնակարանին առանձին բանաստեղծական շքեղություն:

Արևի ոսկեզօծը դեռ նոր փողփողում էր լեռների կանաչավարդ կատարների վրա. օդը, արբած գիշերային զովությամբ, բուրում էր անուշահոտությամբ: Նրբող թռչունները բարձր և բարձր հնչեցնում էին իրանց առավոտյան տաղերգությունները:

Գեղեցիկ ամառային առավոտ էր:

Բաց լուսամուտի հանդեպ, խորին մտահուլումյան մեջ, նստած էր օրիորդ Սոֆին և նայում էր դեպի գեղեցկավարդ հեռուն: Նա նայեց, երկար նայեց և բնության այդ գեղարվեստ պատկերները ծնեցին նրա հոգում հաղարավոր զվարճալի զգացմունքներ:

Նրա մոտ, բոլորովին զմայլած օրիորդի էշխով, նստած էր Մայիլովը:

Այդ օրը արշալույսն այնպես վարդագեղ ներկելով յուր գեմքը, կարծես թե մրցել էր կամենում օրիորդի թշերի ալ գույնի հետ, որ իբրև գեղեցկության դիցուհի՝ յուր սրբարանից իշխում է բնության վրա:

— Տեսնո՞ւմ ես, Նիկոլ,— պսաց նա հրճվելով,— ի՞նչ գեղեցիկ առավոտ է այսօր... Նայիր, տես, թե քանի հրապուրանքով ծառերի տերևները, ծաղիկների փնջերը զարդարված առավոտյան ցողի գոհարներով, ժպտում են արևի առաջին ճառագայթների հետ:

— Այո՛, հիանալի է,— պատասխանեց պատանին՝ խորին համակրությամբ:

— Լսո՞ւմ ես, Նիկոլ, թե ի՞նչպես սոխակը անհոգ և քաղցրածաշն հնչեցնում է յուր երգը: Բնության այդ շքեղությունները ասես թե ոգևորում են թռչունների պոետին:

— Լսում եմ,— կարճ պատասխանեց Մայիլովը:

— Նրանի՞ թե մարդ նույնպես ունենար նրա գեղեցկասեր ճաշակը,— խոսեց օրիորդը զգացված:

Օրիորդի վերջին խոսքերը մոգական ազդեցություն ունեցան պատանի Մայիլովի վրա, և նա կարծես թե զվարթացավ յուր մտավոր թրմությունից:

— Դու կարծում ես, մարդը չէ՞ կարող սիրել գեղեցիկը,— հարցրեց նա՝ ուղիղ օրիորդի երեսին նայելով:

— Իմ կարծիքով՝ ո՛չ այնքան... որովհետև մարդու զգացմունքները խիստ կոշտ են,— պատասխանեց օրիորդը վհատությամբ և նշույն բուսկին երեսը շրջեց և սկսավ նայել դեպի հեռուն:

— Բայց ե՞ս...

— Քեզ պետք է դեռևս շատ ուսանիր...

— Սերը արվեստական իրողություն չէ, նա ուսում չունի:

— Իրավ աշղպես է, բայց մի սիրտ, որ չունի զարգացած կրքեր, նա դատարկ թմբուկ է:

— Բայց մենք ևս չնախանձենք սոխակին:

— Ի՞նչպես, — հարցրեց օրիորդը:

— Այնպես որ, եթե դու թույլ տալիր, ևս այս բռնակն էջախալիքի քո պարանոցով և մի քանի համբույր կբաղնի քո թշերից, որպես սոխակը, որ այնպես տարփանքով գրկում է գեղեցիկ ծաղիկները և այնպես բութ-բութած ծծում նրանց անուշահոտությունը:

Օրիորդը ժպտեցավ:

— Դու ցանկանում ևս այդ:

— Շատ...

— Կարող ես:

Նվ Մայիլովը քնքշությամբ գրկեց նրան, և երկար նրա շրթունքները չէին հեռանում օրիորդի՝ նույն բռնակն բուրբուռված թշերից:

Մյուս սենյակից լսելի եղավ ոտքի ձայն:

— Բավական է, Նիկոլ:

Ներս մտավ Մաշան:

— Այստե՞ղ եք հրամայում բերել ձեզ համար ի՞նչ, — հարցրեց նա:

— Մայրս վե՞ր է կացել քնից, — հարցրեց օրիորդ Սեֆին:

— Դեռևս ոչ:

— Ուրեմն այստեղ:

Աղախինը հեռացավ:

Ներս մտավ Գրիգորը սուլելով և ղվարթ գեմքով: Նա անխույթ կերպով ձեռք տվավ յուր դասընկերին և սկսավ դարձյալ սուլելով պտնիլ սենյակում:

— Ո՛ւր էիր, Գրիգոր, այսպես վաղ առավոտյան, ևս մի ժամ ավելի է, սպասում եմ քեզ, — հարցրեց նրանից Մայիլովը:

— Ես ամեն առավոտ արևածագից առաջ գնում եմ ղբոսանքի, — պատասխանեց գիմնազիստը: — Այնպես չէ՞, Սեֆի: Բայց ևս պատմեմ ձեզ մի նորություն. մինչև այսօր ևս ոչ ոքի չէի հանդիպել, որ ինձանից առաջ դուրս եկած լիներ ղբոսանքի, բայց այսուհետև չեմ կարող հպարտանալ գրանով, որովհետև այսօր մի պարոն ինձնից առաջ էր դուրս եկել ղբոսանելու:

— Ի՞նչ պարոն, — հարցրեց օրիորդը:

— Մի պարոն, Պետերբուրգի համալսարանն ավարտած. նա նոր է եկել ամառանոց և մեզ դասցի է:

— Մեզ գրացի՞ է,— հարցրեց օրիորդը:

— Այո՞, մեզ գրացի է:

— Երիտասարդ է:

— Նորահաս, գեղեցիկ երիտասարդ, համարյա՞ քսանհինգ տարեկան, խիտ լվացելուց կերպով հագնված:

Վերջին խոսքերը զրդեսցին օրիորդի հետաքրքրությունը, և նա շատնակեց յուր հարցութորձը.

— Նա խոսե՞ց քեզ հետ:

— Խոսեց:

— Ի՞նչ ասավ:

— Նա հարցրեց, թե ես սրտե՞ղ եմ բնակվում. ես նրան ցույց տվի մեր կացարանը և սուացի, որ մորս և քույրերիս հետ եմ բնակվում:

— Նա մի ուրիշ խոսք չասա՞յ:

— Նա ասաց, թե ձեր քույրն ա՞յն օրիորդն է, որ այն երեկո բակում ման էր զալիս սպիտակ հագուստով. ես պատասխանեցի՝ այո՞, հետո նա ասաց, թե ես իմ լուսամուտից տեսնում էի ձեզ:

— Էլ ի՞նչ ասաց,— հարցրեց օրիորդը՝ չբավականանալով լսած տեղեկություններով:

— Էլ ի՞նչ պիտի ասեր,— մի փոքր պինդ ձայնով պատասխանեց Գրիգորը,— ես աբղեն նրա հետ մոտ ծանոթացա:

— Ինչպե՞ս, Գրիգոր, քո հսկուն մատաղ,— դարձյալ հարցրեց օրիորդը:

— Մենք զբոսանքից դարձանք միասին,— խոսեց Գրիգորը,— անցնելով նրա կացարանի մոտից, նա ինձ հրավիրեց յուր մոտ. մենք միասին թեյ խմեցինք, նա խոստացավ ինձ օգնել դասերս սերտելու: Մի խոսքով՝ նա շատ ազնիվ և բարեսիրտ տղամարդ է:

Մայիլովը լուռ ականջ էր դնում քույր և եղբոր խոսակցությանը, մինչև նա տադախացավ լսելուց և դարձավ դեպի յուր դասընկերը՝ հարցնելով.

— Գրիգոր, բերե՞լ ես Լերմոնտովի երրորդ հատորը:

— Ո՛չ, մոռացել եմ, տանն եմ թողել,— պատասխանեց Գրիգորը:

— Ես ուզում էի մի անգամ ես աչքի անցնել...

— Բայց դու ասա, Գրիգոր,— նրանց խոսակցությունը ընդհատեց օրիորդը,— ի՞նչպե՞ս է նրա ազգանունը:

— Նա ասաց յուր անունը և տոհմանունը, բայց ես մոռացա,— պատասխանեց Գրիգորը:

— Ի՞նչ մոռացկոտն ես, Գրիգոր:

— Դե ի՞նչ ես շտապում, դու շուտով կժանեմանաս նրա հետ, ես միտք ունիմ այս երեկո հրավիրել նրան մեր տուն թեյ խմելու :

— Այո՛, շատ լավ կանես,— ուրախությամբ պատասխանեց օրիորդը:— Բայց դու ասա՛, Գրիգոր, քանի՞ օր է, ինչ որ նա եկել է քաղաքից:

— Այս երկրորդ օրն է:

— Ուշա՞ւ մարդ է:

— Մեր դիրեկտորը նրա մոտ ինչպե՞ս մի աշակերտ:

— Հրավիրի՛ր, հրավիրի՛ր, Գրիգոր,— համարյա հրճվանքով ասաց օրիորդ Սոֆին:

Հանկարծ ներս մտավ տիկին Բարբարեն. նա ողջունեց յուր զավակներին, նստեց և սկսեց պատմել մի երազ, որ տեսել էր այն գիշեր:

Խոսակցությունը քույր և եղբոր մեջ ընդհատվեցավ:

ԻԱ

Որքան հայանի է մեր ընթերցողին, Հացի-Գեղենք, իբրև ստորին դասակարգի մարդիկ, զուրկ էին ընտանեկան հարակցություններից այն գերդաստանների հետ, որոնք պատկանում էին հասարակության բարձր դասին: Եվ ամառանոցի բնակիչները լինելով ըստ մեծի մասին զանազան աստիճանավորների և զանազան ազնվականների գերդաստաններ, Հացի-Գեղենք զրկված էին ամենայն հարաբերություններից նրանց հետ, որովհետև նոր երևույթ էր քաղաքում, որ հասարակ: Վաճառականի ընտանիքը հանկարծ հայտնվել էր ամառանոցի շրջանում:

Այդ հանդամանքների պատճառով ամառանոցի կյանքը Հացի-Գեղենց համար դեռևս մի առանձին զվարճություն չուներ. այլ, ընդհակառակը, նրանք անց էին կացնում շատ ախուր, առավելապես օրիորդ Սոֆին շատ էր տխրում, թեև պատանի Մայիլովի այցելությունները բավական մխիթարում էին նրան:

Նույն առավոտ յուր թեթևամիտ եղբորից լսելով Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողի մասին, օրիորդ Սոֆին անհամբերությամբ սպասում էր երեկոյին, երբ նա Գրիգորի հրավիրելով պիտի գար իրանց տուն: Ուսանողի անունը, ուսանողի կյանքը վաղուց տպավորել էին նրա երևակայության մեջ զանազան ախորժեղի դադափարներ:

Բայց օրիորդը բոլորովին չէր հավատում յուր եղբոր խոսքերին, այդ պատճառով այն օրը նա չէր հեռանում լուսամուտից, դուցե տեսներ

իրանց դրացի նորեկ հյուրը, բայց նրա աշխատություններն իղուր ան-
ցան, նա ոչ մի նոր մարդ չտեսավ:

Ճաշից հետո, երբ նրա մայրը գնաց քնելու, օրիորդ Սոֆին քաղց-
բությամբ դիմեց յոր եղբորը.

— Գրիգոր,— հարցրեց նա,— դու երեկոյան պիտի հրավիրե՞ս այն
երիտասարդին, որի մասին առաւելոյան խոսում էիր:

— Անպատճառ,— պատասխանեց Գրիգորը:— Միայն խնդրեմ, քույ-
րիկ, լա՛վ ընդունիր իմ հյուրին:

— Անհո՞գ եղիր,— պատասխանեց օրիորդը.— միայն, Գրիգոր, դու
կանչիր ինձ մոտ փոքրավորին, որ պատվիրեմ մի քանի տեսակ մրգե-
ղեն գնեմ, իսկ մուրաբեք ունինք ամեն տեսակի:

— Ա՛խ, շնորհակալ եմ քեզանից, Սոֆի,— կոչեց Գրիգորը ուրախա-
նալով և գրկեց յոր քրոջը և շուտով վաղեց կանչելու սպասավորին:

Օրիորդ Սոֆին, տալով հարկավոր պատվերները փոքրավորին և
յուր աղախնին՝ երեկոյան հյուրընկալության մասին, այն օրը յուր սո-
վորության համեմատ չքնեցավ, այլ գնաց լուսամուտի մոտ, որ նայում
էր դեպի մեծ ճանապարհը և յուր մոտ կանչեց Գրիգորին:

— Դու ասացիր՝ այդ պարոնը դեռահաս է. հա՞,— հարցրեց եղբո-
րից օրիորդը:

— Դեռահաս է և սիրուն տղամարդ,— պատասխանեց Գրիգորը:

— Կա՞նք է հագնւած:

— Խիստ շիկով, նրան առաջին ֆրանսը կարելի է համարել ամա-
ռանոցի բոլոր երիտասարդների մեջ:

Օրիորդը զաղտնապես հրձկում էր եղբոր նկարագրություններով:

— Ահա՛, ահա՛, Սոֆի, ահա՛ այն պարոնը, որին ես պիտի հրավի-
րեմ թեյի,— կոչեց Գրիգորը՝ ցույց տալով լուսամուտից դեպի դուրս:

Արդարեւ, օրիորդ Սոֆին տեսավ մի վայելչակազմ նորահաս երի-
տասարդ ամառային թեթև հագուստով, որ յուր ճիւղն գավազանը ձեռքին
խաղացնելով՝ անցնում էր, հազիվ լսելի, բայց մետաղի հնչման ձայնով
սուլելով մի մեղեդի:

Տեսնելով անցավոր երիտասարդին՝ Գրիգորը լուսամուտից ողջունեց
նրան, և նա էլ բարձրացրեց յուր հարդյա թեթև գլխարկը և շնորհալի
կերպով զլուխ տվավ նրան: Նույն բուրբին օրիորդ Սոֆիի աչքին ընկան
նրա ուսանողական երկայն և մետաքսի նման փափուկ մազերը, որոնք
փառավորապես թափված էին նրա ուսերի վրա:

Նա անցավ, շուտով մտավ մերձակա տան բակը և համարյա վա-
զելով բարձրացավ սանդուղքներից:

— Տեսնե՞ում ես, Սոֆի, ինչպիսի ծանոթ ունիմ ես,— ասաց Գրիգորը հպարտանալով։

— Այո՛, հիանալի տղամարդ է,— պատասխանեց Սոֆին,— բայց ի՞նչ լեզվով է խոսում։

— Նա առաջ ինձ հետ խոսեց հայերեն, բայց երբ տեսավ, որ չգիտեմ, հետո խոսեց ռուսերեն։

— Ահա՛ս, որ նա խոսում է հայերեն,— ասաց օրիորդը։

Վահե Արամյան, այդպես էր կոչվում այն երիտասարդը, որին նույն օրվա երեկոյան պահուն սպասում էին Հացի-Գեղինց տանը՝ աղնվական տոհմի սրբի էր։ Նա յուր տասը տարեկան հասակում որբ մնաց հորից, որ մեռավ քառասունհինգ տարեկան՝ «ստատակի սովետնիկի» շինով, թողնելով յուր զավակներին բավականաչափ ժառանգություն։

Նրա մայրը յուր ամուսնուց հետո խնամակալ եղավ մանուկ Վահեի կրթությանը՝ հանձնելով նրան մի գերմանացու գիշերօթիկ վարժալան. այդտեղ պատրաստվելով՝ նա մտավ գիմնազիոնի չորրորդ դասարան։ Երեք տարուց հետո պատանի Վահեն մեծ հառաջադիմությամբ ավարտեց գիմնազիոնի դասընթացը և գնաց Պետերբուրգ՝ Այնտեղ նա մտավ համալսարանի արևելյան լեզվագիտության բաժինը։

Եվ պատանի ուսանողը թեև ստանում էր յուր մորից բավականաչափ արժաթ, բայց նրա համալսարանական կյանքը ո՛չ միայն չափավոր չէր, այլ հասնում էր աղքատության։ Նա հաշնվում էր հնամաշ, ուտում էր առանց ընտրողության, չէր կտրում եղունգները, թողնում էր երկայն մազեր, ձմեռը կենում էր ցուրտ սենյակում և միշտ խոսում էր Կեկելի ու Փեփելի վրա։ Բայց նա օգնում էր խեղճ ուսանողներին և յուր վերջին կուպեկը բաժանում նրանց հետ։

Մի այդպիսի տարապայման կյանքը ո՛չ միայն չզրկեց նորահաս Արամյանին յուր ուսման հառաջադիմությունից, այլ պատճառ տվավ նրան յուր այնքան դրամական միջոցներով հեռու մնալ Պետերբուրգի հրապուրիչ ղվարճալիքներից և դառնալ յուր հայրենիք մագիստրոսի գիպլոմը ծոցում։ Բայց վերադառնալով Կովկաս, նա մոռացավ և՛ Կեկելը, և՛ Փեփելը. նրա հնամաշ հագուստն ստացավ փառավոր և վայելուչ ձև, և նա յուր կյանքին տվավ առաջիկ շքեղ կերպարանք, բայց նրա մարդասեր ձևոքը երբեք չխորշեցավ աղքատներից։

Գալով յուր մայրենի քաղաք, Արամյանը չկարողացավ շուտով զբուխել արժանավոր պաշտոն, և քաղաքում ձանձրանալով անդորժությունից, նա դիմեց ամառանոց՝ գոնյա կազդուրելու առողջությունը։

Արամյանը մի օր առաջ տեսնելով օրիորդ Սոֆիին իրանց բակում՝

Նեկի պրոսպեկտից հեռանալուց հետո, Կովկասում նա առաջին անգամ հանդիպեցավ մի օրիորդի, որ հաղնված լինելու աչդպես վաշելու է կերպով և բարեձև, ինչպես մի փառիզուհի գեղաճաշակ տիկին։ Նվ ցանկանալով մոտենալ նրան, նա հարկավոր համարեց նախ և առաջ գրավել Գրիգորին, որ առաջին անգամից երեկցավ նրան թեթևամիտ, այնուհետև եղբոր միջոցով ծանոթանալ քրոջ հետ։

Նույն օրվա երեկոյան պահուն օրիորդ Սոֆին, վաշելու է կերպով հաղնված, յուր մոր հետ սպասում էին Արամյանին։ Պատանի Գրիգորը ինքը անձամբ գնացել էր նրան հրավիրելու։

Արամյանը ներս մտավ՝ հասարակ, բայց պատշաճավոր հաղնված. նա շնորհալի կերպով ողջունեց բոլորին, և Գրիգորը ծանոթացրեց նրան յուր մոր և քույրերի հետ։

Ընդունելության ծեսը վերջանալուց հետո նորահաս մադիստրոսը յուր հարդյա գլխարկը դրեց պատուհանում և նստեց նրա հանդեպ, մի փոքր հեռու օրիորդ Սոֆիից և նրա մորից։

Նրանց առաջին խոսակցությունները եղան պանաղան հարցուփորձեր, որ տիկին Բարբարեն սկսավ հարցնել Արամյանից, թե ե՞րբ է եկել նա Պետերբուրգից, քանի՞ տարի է այնտեղ մնացել, ի՞նչ է սովորել։ Նա մի քանի բան հարցրեց նույնպես Պետերբուրգի հասարակական և այնտեղի սովորությունների մասին։

Արամյանը տալիս էր թեև կարճ, բայց նրանց համար բավական հետաքրքրական պատասխաններ։ Օրիորդ Սոֆին հեռվից հրճվանքով լսում էր նրան, և Գրիգորը նույնպես ուրախ էր յուր հյուրով։

Տիկին Բարբարեն համարյա սպառեց յուր խոսակցության բոլոր պաշարը և, տեսնելով, որ յուր զբույցները այնքան էլ չեն դբալում հյուրին, և մանավանդ, նժա հայերեն խոսակցության ոճը շատ էլ հասկանալի չէ իրան, մտածեց և օրիորդ Սոֆիին խառնել իրանց խոսակցությանը։

— Շատ աղբիւս, վաւրթի,— ասաց նա,— լավ իբժին է ուսումը. հորեւ իմ Սոֆին էլ ուսում է առի. հետտի ուրախացնում է ինձ, վուր շիմ կանա ասի։

— Օրիորդ Սոֆի՞ն,— կրկնեց Արամյանը աղնիվ ուրախություն ցուցանելով յուր դեմքի վրա։

— Ասացե՛ք, խնդրեմ,— դարձավ նա դեպի օրիորդը,— ո՞րտեղ եք աշխատել դուք։

Օրիորդ Սոֆին շառագունեց, նա չգիտեր, թե ինչ է հարցնում իրանից։

Գրիգորը հայտնեց Արամյանին, որ նրա հետ առաքելն խոսե...

Արամյանը միևնույն հարցը կրկնեց ռուսերեն, սակայն շատ վառ տպավորություն թողեց նրա վրա օրիորդի՝ յուր մայրենի լեզվին անսել-յակ լինելը:

— Ինստիտուտ,— պատասխանեց օրիորդը վրդովված:

Խոսակցությունը Արամյանի և օրիորդ Սոֆիի մեջ տեղի բավական երկաբ, որի միջոցով օրիորդը յուր ինստիտուտական թուֆակի նման մի քանի սերտած զրույցներով (ֆեալներով) թափում էր յուր բոլոր ճիգը, որքան կարելի է յուր խոսքերին տալ բազմախորհուրդ նշանակություն՝ իրան երեցնելով յուր խոսակցի առջև ուսյալ ոմն: Բայց Արամյանը նրա խոսակցության սկզբից ճանաչեց, թե «ի՞նչ սանդրի կտավ է նա», երբ նշմարեց նրա մեջ՝ ամեն լավ բան կործանող, այդ քաղաքում նոր մոդա դարձած՝ նիֆիլիստական ուղղություն¹²:

ԻՐ

Արամյանը սկսավ շուտ-շուտ հաճախել Հացի-Գեղենց տուն և շատ անգամ մնաց նրանց մոտ ճաշի և ընթրիքի: Տիկին Բարբարեի գլխում հենց առաջին օրից միտք ծագեց՝ ուսյալ և մայրաքաղաքում կրթված տղամարդուն ընտրել յուր փեսա: Սոֆիի խելքը գնում էր նրա խելացի խոսակցություններից և շնորհալի վարվեցությունից:

Մայիլովը վաղուց կորցրել էր յուր նշանակությունը: Սով նրա վրա Հացի-Գեղենց տանը ո՛չ միայն օրիորդ Սոֆին, այլև ամենքը նայում էին որպես երեսայի վրա:

Բայց Արամյանի սրտում չկար և ոչ մի միտք փեսայի կամ տար-փածուի: Արդարև, նրան օխորժելի էր նորահաս օրիորդի գեղեցկությունը, բայց ոչինչ ևեթ նրան չէր հրապուրում դեպի գեղեցիկ օրիորդը. միայն վերջին օրերում, Արամյանը նկատելով նրա մեջ խիստ խորին ատելություն դեպի յուր աղքը, կրոնը և մայրենի լեզուն, աշխատում էր, որքան կարելի է, հեռացնել նրանից այդ վնասակար գաղափարները, որ տպավորվել էին նրա հոգում՝ յուր ինստիտուտական տարապայման կրթությունից:

Մի առավոտ, երբ արևը բավական բարձրացել էր հորիզոնի վրա, Արամյանը և օրիորդ Սոֆին միայնակ նստած էին բաց լուսամուտի հանդեպ: Գրիգորն ու Մայիլովը գնացել էին զբոսանքի, իսկ տիկին Բարբարեն մյուս սենյակումն էր:

Արամյանը երկար նրան պատմելով, թե ի՞նչ նշանակություն ունի աղջտյնության գաղափարը, խոսում էր նրան նույն բույերին հայոց ազգի

հին և նոր պատմական կյանքից և բացատրում էր նրան, թե ի՞նչն է հայոց գլխավոր թշվառութունների պատճառը:

Խոսքը հասավ լեզվին, թե աղագյին կյանքում ի՞նչ նշանակություն ունի լեզուն: Եվ Արամյանը խիստ քաղաքավարի կերպով հարցրեց օրիորդից, թե արդյոք նա չի՞ ցանկանում սովորել յուր մայրենի լեզուն:

Արամյանի այդպիսի հարցմունքը շարժեց օրիորդի ծիծաղը, և նա պատասխանեց երգիծական ոճով.

— Ի՞նչ ախորժանք՝ սովորել մի լեզու, բռնվ կոտները միայն կարող են խոսել:

Արամյանը խիստ վշտացավ այդ պատասխանով:

— Ինչպե՞ս, — հարցրեց նա ուղիղ օրիորդի երեսին նայելով:

— Այնպես՝ որ այդ լեզուն այնպիսի լեզու չէ, որով ուսյալ մարդը կարողանա բացատրել յուր միտքը:

Խոսելով լեզվի վրա, օրիորդը փոխանակ ասելու հայոց լեզուն, ասուի՞ էր այդ լեզուն, կամ ձեռ լեզուն, կարծես թե մեղք էր բերան առնել հայ բառը:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց Արամյանը:

— Նրա համար, որ ուսումնական և արհեստական բառեր չունի, նա բաղկանում է միայն այնպիսի բառերից, որով մի բազազ գիտե կեղծավորել, սուտ երգվել, հաչհոչել, անիծել և այլ այդպիսի կեղտոտ բառեր արտասանել:

Արամյանը բարկության շափ վշտացավ վերջին խոսքերից:

— Ներողություն, օրիորդ, բոլորովին սխալ է ձեր կարծիքը, — ասաց նա:

— Ներողություն, պարոն Վահե, ինչո՞ւ եք զուր հակառակում, — խոսեց օրիորդը ավելի համառությամբ: — Բլ միայն ուսումնական բառեր, այլև կյանքի մեջ հասարակ, ընտանեկան բառեր չունի այդ լեզուն: Օրինակի համար, ձեռ լեզվով ի՞նչպես պետք է ասել շլշապա, շլեյֆ և այլն:

Արամյանը ոչինչ պատասխան չովալ, միայն ծիծաղեցավ օրիորդի թեթևամտության վրա:

— Երեի այդ բառերը դուք չգիտեք, — կատակելով հարցրեց օրիորդը. — ասացեք, խնդրեմ, ի՞նչպես պետք է ասել սամովար, սպիչկա, չէ՞ որ դրանք գյուրին բառեր են:

— Հեշտանո, լուցիի, — պատասխանեց Արամյանը:

— Ե՛... Ը՛... Լ՛... Լ՛... Կի՛... Դ՛ֆ, պղծվում է մաբդու ասելիքը... Ի՞նչ բառեր են դրանք, կարծես թե կոտորած սալակ է ճոնչում

կամ բարաբան են աճում,— պատասխանեց օրիորդը դեմքը խոժոռելով, որպես թե լսում էր անախորժ ձայներ:

— Բռնությունն ներքին չէ՞ ձեր կողմից դատողություն անել մի լեզվի վրա, որ դուք չգիտեք,— նրա խոսքը կտրեց Արամյանը խորին ահաճությունամբ:— Դուք առկալվին չգիտեք, որ այդ բառերը, որ այդպես սղակոված հնչում եք, չեն պատկանում այն լեզվին, որով խոսում եք դուք, այլ գրանք ուրիշ ազգերի սեփականություններ են. եթե հայն էլ կամք ունենար օտարների նման մինչև երեսուն հազար բառ մուրալ ուրիշ ազգերից, ոչ ոք չէր արգելիլ նրան, այն ժամանակ և մենք այդպիսի բառեր ամբողջապես կունենայինք մեր լեզվում: Բայց հայոց լեզուն այնքան ճոխ է, որ առանց ուրիշից փոխ առնելու ևս կարող է ստեղծել յուր համար բառեր:

Օրիորդ Սոֆին, նկատելով Արամյանի մինչև վերջին աստիճանի վշտանալը, պատասխանեց նրան կատակով.

— Թե աստված կսիրեք, թողնենք այս դատարկ խոսակցությունը. մի՞թե արժե ժամանակ վատնել այսպիսի չնչին զրույցներով:

— Եթե այդպես է, պատվելի օրիորդ, ևս չեմ կամենում ձեր թանկ ժամանակը վատնած լինել չնչին զրույցներով. մնաք բարով,— ասաց նա, գլխարկն առավ և գլուխ տալով դուրս գնաց:

— Պարոն Վահե, պարոն Վահե,— կանչեց օրիորդը նրա ետևից վազելով, բայց Արամյանը չկանգնեց և խորին սրտմտությամբ դուրս եկավ Հացի-Գեղեկի բնակարանից:

ԻԳ.

Մի քանի օր Արամյանը չերեաց Հացի-Գեղեկի տանը. օրիորդ Սոֆին խիստ անհանդիստ էր այդ մասին. նա միայն հեռվից մի քանի անգամ տեսավ նրան զբոսանքից վերադառնալիս կամ զլուսը կախ անցողաբձ անելիս յուր կացարանի բակում: Բայց երբեք առիթ չեղավ նրա հետ խոսելու կամ հեռվից գլուխ տալու, ինչպես առաջ սովորաբար անում էին:

Օրիորդի սրտում վառվել էր մի կայծ, որ բորբոքում էր նրա սերը դեպի վայելուչ երիտասարդը:

Մի գիշեր Գրիգորը հայտնեց նրան, թե Արամյանը միտք ունի թողնել ամառանոցը և գնալ քաղաք: Այդ լուրը կայծակի հարվածի ազդեցություն ունեցավ օրիորդի սրտին, երբ մտածեց, թե նա պիտի բաժանվի իրենից բոլորովին խռոված կերպով:

Առավոտյան նա շուտով վեր կացավ, հագնվեցավ, առավ հովանին

և գիտենալով այն ժամը, երբ Արամյանը գնում էր ղրոսանքի, դուրս եկավ կապարանից, այն հուսով՝ թե գուցե հանդիպի նրան:

Բարեբախտաբար օրիորդը հանդիպեց նրան, երբ Արամյանը նոր էր դուրս գնում:

— Բարե, պարոն վահե, — ասաց օրիորդը՝ ձեռքը մեկնելով նրան:

— Բարով, — կրկնեց Արամյանը՝ սեղմելով նրա ձեռքը:

— Ո՞ւր այդպես:

— Դեպի անտառ, — պատասխանեց Արամյանը:

— Կարո՞ղ եմ ընկերանալ ձեր ղրոսանքին:

— Կարող եք:

— Տվեք թև, — խնդրեց օրիորդը:

Արամյանը տվավ նրան յուր թևը: Նրանք դիմեցին դեպի անտառ:

— Ես լսեցի, որ դուք միա՞ք ունիք այսօր դնալ քաղաք, իրա՞վ է, —

հարցրեց օրիորդը:

— Պիտի գնամ երեկոյան պահուն, — պատասխանեց Արամյանը:

— Ի՞նչ պատճառով:

— Իմ համալսարանական ընկերս քաղաքում հիվանդ է, գնում եմ

նրա մոտ:

— Ուրեմն կմնա՞ք նրա մոտ:

— Եթե նա համաձայնի կամ կարողանա այստեղ գալ, ես կբերեմ նրան, բայց թե չկարողանա, պիտի մնամ նրա մոտ:

Օրիորդը մի քանի րոպե լռեց:

— Եվ դուք առանց ինձ հետ հաշտվելու պիտի գնա՞ք, — հարցրեց

նա ողորմելի կերպով:

— Մի՞թե ես կովեղ եմ ձեզ հետ, — խոսեց Արամյանը:

— Ո՞չ, անցյալ օրը ես բարկացրի ձեզ, և դուք մասնավորապես խռոված եք ինձնից, այնպես չէ՞:

— Ինչո՞ւ պիտի խռովեմ ձեզանից կամ ի՞նչ իրավունք ունիմ բարկանալ ձեզ վրա, միա՞ն ես ցավում եմ, որ մեր ազգի ուսյալ օրիորդները, որոնց վրա մենք դրել ենք մեր հույսը, թե նրանք պիտի լինեն առաջադեմ կրթյալ սերնդի մայրերը, խիստ զղվանքով են նայում իրանց քաղաքի վրա:

— Ներողություն, եթե այդ վշտացրել է ձեզ:

— Այլիսրդ է ներողություն խնդրել. ես ավելի ուրախ կլինիմ, երբ դուք սիրեք մեր ազգը:

— Ես այսուհետև չպիտի հակառակիմ ձեզ այդ մասին:

— Ես կամք չունիմ բռնաբարել ձեր համոզմունքը, — պատասխանեց Արամյանը:

— Ես պիտի ուսանեմ հայերեն խոսել, այդ լա՞վ է,— կրկնեց օրիորդը ժպտալով։

— Այդ ձեռք ազգային պարտավորությունն է,— պատասխանեց Արամյանը սառնությամբ։

Նրանց մեջ տիրեց լռություն։ Արամյանը ամենեւին չէր հավատում օրիորդի խոստմունքին, թե նա կսովորի յուր մայրենի լեզուն, թեև նա կիսակատակի ոճով խոստացավ այդ։

— Դուք սասցիք, թե համալսարանական ընկերոջ հիվանդ է,— հարցրեց օրիորդ Սոֆին,— ո՞վ է նա և ի՞նչպես է կոչվում։

— Նա մեր քաղաքացի չէ և կոչվում է Սմբատ Քաջբերունի,— պատասխանեց Արամյանը։

— Ի՞նչ օտարոտի անուն է այդ, պարոն Վահե,— պատասխանեց օրիորդը նուրբ ծիծաղով։

— Ուրեմն և իմ անունս պիտի օտարոտի թվի ձեզ, որովհետև այդ ևս ձեզ անծանոթ պատմական անուն է։

— Ներեցեք, խնդրեմ, որ չեմ կարող ասել՝ ոչ,— ասաց օրիորդը։ Արամյանի դեմքը դարձյալ մռայլվեցավ։

— Բայց ի՞նչպիսի անուններ եք սիրում դուք։

— Ես սիրում եմ ահա այսպիսի անուններ՝ Վանյա, Սաշա, Կոլյա...

— Դրանք դեղատանների և արտիստների անուններ են։

— Ի՞նչ փուլթ, բայց քաղցրահնչյուն են. հասավ ի՞նչ են սրանք՝ Կիրակոս, Մարտիրոս, Խեչո և այլն,— խոսեց օրիորդը՝ երեսի վրա ձեացնելով արհամարհական ծամածռություններ։

— Անունները ոչինչ նշանակություն չունին մի ազգի լավ կամ վատ հատկությունների համար,— պատասխանեց Արամյանը։— Միմիայն օտարամոլությունը ծնեցրել է ձեր մեջ այդպիսի պաշտփարներ։ Բայց այն, որ վերաբերում է իմ և իմ ընկերիս անուններին, եթե դուք կարգաւորեցիք հայոց ազգի պատմությունը, այն ժամանակ կգիտենայիք, թե ո՞վքեր էին Քաջբերունիք, ո՞վքեր էին Սմբատը, Արամը և Վահեն,— և նա սկսաւ պատմել նրան այն ժամանակներից, երբ հայերն ունեին թագավորություն և թե ովքեր էին Քաջբերունիք, Սմբատը, Արամը և Վահեն։

Արամյանի պատմությունը բավական ազդեցություն արավ օրիորդի սրտին, և նա, զլջալով յուր խոսքերի համար, ասաց.

— Ներողություն իմ անգետ նկատողության համար. կարելի է վրշտացրի ձեզ։

— Ես չեմ վշտանում, միայն ցավում եմ, որ դուք չգիտեք մեր ազգի պատմությունը։

— Ես ի՛նչ մեղ ունիմ, չեն սովորեցրել,— պատասխանեց օրիորդը ղղալի եղանակով:

Արամյանը լռեց:

— Առաջեք, խնդրեմ, ի՞նչպիսի մարդ է այդ պարոնը՝ ձեր համալսարանական ընկերը,— հարցրեց օրիորդ Սոֆին մի քանի բոպեից հետո:

— Նա մի գործունյա, խոհեմ և ուսյալ մարդ է,— պատասխանեց Արամյանը:

— Շա՞տ ուսյալ է:

— Նա այժմ փիլիսոփայության և իրավաբանության դոկտոր է:

— Ո՞րտեղ է աշխատել:

— Իրավաբանությունը՝ Պետերբուրգի համալսարանում, իսկ փիլիսոփայությունը՝ Գերմանիայում:

— Ուրեմն հրեկի մարդ է,— կրկնեց օրիորդը,— բայց ասացե՛ք՝ երիտասարդ է:

— Նա այժմ կլինի մոտ երեսունհինգ տարեկան:

— Դուք նրան կբերե՞ք ամառանոց:

— Հուլիս մեծ է:

— Եվ կծանոթացնե՞ք ինձ նրա հետ:

— Այո՛:

Երկու կողմից ևս տիրեց լռություն:

Օրիորդ Սոֆին մտածում էր Քաջբերունու վրա և յուր մտքի մեջ դառնալի կերպարանքներով նկարագրում փիլիսոփայության և իրավաբանության դոկտորին, թե ո՞րքան վայելուչ կերպով հագնված պիտի լինի, ո՞րքան շնորհալի վարվեցողություն ունենալու է, իհարկե, դրանց հետ շեղակայում էր նրա մեջ և նորահաս երիտասարդական գեղեցկություն:

Բայց բոլորովին այլ առարկայով էր զբաղված նույն բոպեին Արամյանի մտածողությունը: Նա խորհում էր այն քաղաքի հայ օրիորդների կրթության և ուսման բոլոր թույլ կողմերի վրա: Նա ցավելով մտաբերում էր այն մեծ ազգային կորուստը, որով ուսումը և ուսումնարանները պատաստում էին հայերից այնպիսի ուսյալ օրիորդներ, որոնք ոչինչ տեղեություն չունեին իրանց ազգային պատմությունից, որոնք ոչ միայն չեն սիրում իրանց հայրենական ավանդությունները, այլ հայությունը նրանց աչքում նախատինք է համարվում: Ահա այդպիսի տխուր մտածություններ խռովել էին Արամյանի սիրտը, և նա մտածում էր, թե ի՞նչպես պետք է այդ ազգային վերքերին դարման տանել:

Նրանք այդպես՝ ամեն մի՛նը պաշարված յուր մտածություններով, լուռ գնում էին, ուշք չդարձնելով, թե որքան անցել են գեպի անտառի

խորքը, մինչև օրիորդ Սոֆին հողնածուխյուն զգալով՝ խնդրեց Արամյանին նստել մի փոքր հանգստանալու։ Արամյանը սիրով կատարեց նրա խնդիրը, և նրանք նստեցին կտրած ծառերի կոճղերի վրա։

Օրիորդ Սոֆին, որ մտածում էր փիլիսոփա ուսանողի վրա, նորոգեց խոսակցությունը Քաջբերունու մասին։

— Ուրեմն երեկի մա՞րդ պիտի լինի ձեր համալսարանական ընկերը, — խոսեց նա։

— Այո՛, — պատասխանեց Արամյանը։

— Այդ պարտեղ ի՞նչ նպատակով է հինգ մեր քաղաքը։

— Նպատակներ շատ ունի նա... բայց նա մեր քաղաքում մնալու մտքով չէ եկել, հիվանդությունը պահեց նրան այստեղ. նա եկել է, որ զնա ճանապարհորդելու Հայաստան, և ուր որ հաշեր կան։

— Ի՞նչ կա ավերակ Հայաստանում, — պատասխանեց օրիորդը տհաճությամբ, — նա ավելի լավ կանս զնա ճանապարհորդելու Եվրոպա։

— Նա տեսել է Եվրոպան, օտար աշխարհները նրան այնքան չեն գրավում... նա գործ ունի յուր հայրենի աշխարհի հետ...

— Մի՞թե նրա համար առավել ախորժիկի չէ կյանք վարել, զոր-օրինակ, Փարիզում, — հարցրեց օրիորդը։

— Քաջբերունին աղքատ մարդ է։

— Այդքան ուսյալ և աղքատ, — զարմանալով կրկնեց օրիորդը։

— Այո՛, նա աղքատ է, առավելապես նրա համար, որ շատ ուսյալ է։

Վերջին խոսքը շարժեց օրիորդի հետաքրքրությունը, և նա հարցրեց.

— Ինչպե՞ս։

— Այնպես, որ նա թույլ չէ տալիս իրան խոնարհվիլ այն անարդ հանդամանքներին, որով մեր այստեղի թերուս երիտասարդներից շատերն իրանց համար ձևը են բերում հաց և պատիվ։

— Ուրեմն Քաջբերունին շա՞տ մեծահոգի է, — պատասխանեց օրիորդը՝ բողբոջված շահականալով, թե ի՞նչ հանդամանքներ էին, որոնց նա չէր ստորացնում իրան։

— Այո՛, նա մեծահոգի է, — պատասխանեց Արամյանը և լռեց։

Օրիորդը նույնպես մտածման մեջ ընկալվ, բայց մին էլ նշմարեց, որ արևը բավական բարձրացել է հորիզոնի վրա, և միևնույն բողբոջի մի գաղտնի, նրան ևս անհասկանալի զարհուրանք պատեց, երբ տեսավ իրան միայնակ մանուկ տղամարդու հետ, այդպես հեռու, անառիկ խորքում...

Նա ոտքի ելավ։

— Կերպադառնանք, պարոն Վահե,— ասաց նա:

— Կերպադառնանք,— կրկնեց Արամյանը:

Նվ նրանք սկսեցին գնալ հազիվ նշմարելի շավղով, որ ձգվում էր ծառերի միջից: Մացառներն անընդհատ պատառոտում էին օրիորդի հագուստը, բայց նա աչնքան պաշարված էր յուր մաքերով, որ չէր նկատում այդ, այլ Արամյանն էր աղատում նրա հագուստը սուր-սուր փշերի ճանկերից:

Նրանք երկար զնում էին, բայց տակավին չէին դուրս եկել անտառից:

— Նս հոգնեցա, ավել՞ք ինձ ձեր թևը, պարոն Վահե,— ասաց օրիորդը մի փոքր թույլ ձայնով:

Արամյանը տվավ նրան յուր թևը:

— Պարոն Վահե, երբ Քաջբերունին դա այստեղ, դուք ինձ կծանոթացնե՞ք նրա հետ,— հարցրեց օրիորդը:

— Կծանոթացնեմ,— պատասխանեց Արամյանը:

— Ի՞նչ լեզվով է խոսում նա:

— Նա լեզուներ շատ գիտե, միայն առավել սիրում է հայի հետ խոսել հայերեն:

— Ափսո՞ս, ես հայերեն չգիտեմ խոսել,— կրկնեց օրիորդը,— եթե ոչ՝ Քաջբերունին ավելի կհամարեր իմ խոսակցությանը:

— Այո՞, նա սիրում է, երբ հայ օրիորդները խոսում են նրա հետ մաքուր հայերեն բարբառով:

— Ի՞նչ մեղ ունինք մենք, որ չգիտենք մեր մայրենի լեզուն,— պատասխանեց օրիորդը:— Մեր ընտանեկան լեզուն վրացերեն է. քանի մանուկ էի, այդ լեզվով էի խոսում, իսկ երբ ուսումնարան մտա՝ ուսեցրին:

— Այդ ցավալի է,— խոսեց Արամյանը:

Նրանք դուրս եկան անտառից: Արամյանին դարձյալ վրադեցրեց այդ քաղաքի հայ օրիորդների կրթության հարցը: Նվ խոսակցությունը նրանց մեջ ընդհատվեցավ:

Ճանապարհին նրանց հանդիպեցին երկու շափահաս օրիորդ, բավական ախորժելի դեմքով, ճաշակով հագնված, որոնք նույնպես վերադառնում էին առավոտյան դրոսանքից իրանց մոր և մանկահաս աստիճանավորի հետ: Այդ օրիորդները թեթև գլուխ տվին օրիորդ Սոֆիին և ժպտալով անցան:

— Ճանաչո՞ւմ եք դրանց,— հարցրեց Արամյանից օրիորդը:

— Ո՛չ,— պատասխանեց Արամյանը:

— Դրանք կնյազ N-ովի աղջիկներն են. այն կինը նրանց մայրն է, իսկ ջահել աստիճանավորը՝ փոքր քրոջ տարփածուն:

— Մի՞թե,— հարցրեց Արամյանը հետ նայելով՝ մյուս անգամ նայելու նրանց:

— Այո, երկուսն էլ բավական լպստածներ են:

— Այդ ցավալի է, որ մեր հայ օրիորդներն այստեղ ըստ մեծի մասին բարոյապես լավ չեն կրթվում,— խոսեց Արամյանը,— և մի օրիորդ, որ ունի փոքրիշատե մաքուր բարոյականություն, առավելապես գտնվում է անկիրթ դասերի մեջ, քան թե կրթվածների... արդարև, ցավալի է այդ...

Օրիորդ Սոֆին ոչինչ չպատասխանեց:

Այն երկու օրիորդները, որ անցան իրանց մօր հետ, կրտսերը գաղտնի ասաց յուր երեց քրոջը.

— Տեսա՞ր, Անիշկա, այն մանուկ տղամարդը, որ գնում էր Սոֆիի հետ:

— Տեսա՛, — պատասխանեց Անիշկան, — բայց ի՞նչ սիրուն տղամարդ է, կիզա, ո՞րտեղից է գտել նրան Սոֆին:

— Նա արդեն վարպետ որսորդ է, — պատասխանեց կրտսեր քույրը: — Բայց գիտե՞ս, Անիշկա՛, ասում են, այդ պարոնը միաք ունի պսակա՛հել Սոֆիի վրա:

— Բախտավոր է Սոֆին, — պատասխանեց երեց քույրը՝ խորին նախանձավորությամբ:

Բայց Արամյանը և օրիորդ Սոֆին արդեն հասան տուն: Օրիորդը խնդրեց իրանց մոտ ճաշելու, բայց Արամյանը հրաժարվեցավ, ասելով. թե պիտի պատրաստվի քաղաք գնալու: Նրանք բաժանվեցան միմյանցից:

Մտնելով յուր սենյակը, օրիորդը երկար միացնակ նստած մտածում էր: Արամյանի վերջին խոսքերը կրթության մասին՝ սաստիկ տպավորություն թողեցին նրա սրտում: «Մի օրիորդ, որ ունի փոքրիշատե մաքուր բարոյականություն, առավելապես գտնվում է անկիրթ դասերի մեջ, քան թե կրթվածների...»: Նա հիշեց նաև նրա վերջին խոսքը: «Ուրեմն ես ոչինչ եմ նրա աչքում»... — մտածեց նա վշտանալով. — «այո՛, ես ոչինչ եմ... Այո՛, ես արժանի չեմ նրան... նա այնքան բարի է և խելացի... բայց ե՞ս»... Եվ նա երկու՝ ձեռքով ծածկեց յուր երեսը, և արտասուքն սկսավ գլորվել նրա աչքերից:

Հանկարծ նա լսեց զանգակի ձայն, վազեց դեպի լուսամուտը և տեսավ, որ Արամյանը կառքով գնում է քաղաք: Մանուկ երիտասարդը մնաք բարով ասաց նրան յուր հարգյա գլխարկի շարժումով: Եվ մի քանի րոպեից հետո կառքը չքացավ օրիորդի աչքերից:

Նույն օրվա հրեկոյան պահուն Հացի-Գելենց տուն եկավ Մալիլովը։ Նրան դեռևս անհասկանալի մի ախտ, որ շատ նման էր նախանձի, կըրծում էր խղճալի պատանու սիրտը։ Նա տխրում էր, թե ինչո՞ւ օրիորդ Սոֆին յուր հետ այնպես սիրով չէ, ինչպես առաջ, նա չէր կարողանում տանել նրա համարձակ վարվեցողությունները Արամյանի հետ։

Նա ուղղակի մտավ օրիորդի սենյակը։ Բայց գտավ նրան տխուր և գունատ դմքով։

— Ինչո՞ւ ես այդպես դունավափվել,— հարցրեց Մալիլովը։

— Գլուխս ցավում է,— սառնությամբ պատասխանեց օրիորդը։

— Դու հիվանդ ես, Սոֆի,— կրկնեց պատանին։

— Ո՛չ, նիկոլ, միայն խնդրեմ ինձ միայնակ թողնես, Գրիգորը մյուս սենյակումն է, գնա՛ նա մոտ։

Մալիլովը առանց մի բառ խոսելու դուրս եկավ օրիորդի սենյակից. «Նա արտաքսում է ինձ»... տրտմությամբ առաջ նա յուր մտքում և դուրս գնաց Հացի-Գելենց տնից՝ այլևս չմտնելով Գրիգորի մոտ։

ԻԳ.

Ամուսնյին վարդապետ արեգակը ավելում էր պայծառ առավոտ։

Գերմանացոց դադթարանի մի խուլ անկյունում, ցածրիկ տան մեջ, փոքրիկ սենյակում, նեղ լուսամտի առջև, որ բացված էր դեպի ոչ այնքան ընդարձակ պարտեզը, միայնակ նստած էր մի երիտասարդ և, ձեռքը ծնոտին դրած, լուռ նայում էր պարտեզի կանաչադարձ ծառերին, որոնք ախորժանորձ ձգել էին աղքատիկ բնակարանի վրա իրանց զովացուցիչ հովանին։

Այդ մանուկ տղամարդը կլիներ ոչ ավելի քան երեսուններեք տարեկան. բայց նրա տարիքը համեմատելով նրա երեսի գծագրության հետ, թվում էր, թե նա արդեն ծերացած է։ Նրա դեմքը չէր ցույց տալիս ոչինչ ուրախություն, կարծես թե հիվանդությունը վաղուց արդեն ծանոթ է եղած նրան. գալուկը թողել էր նրա նիհար լշերի վրա յուր դեղնագույն ներկը։ Նրա սև աչքերը թեև նվաղած էին, բայց նրանց մեջ վառվում էր խորհրդավոր հուր, որ տալիս էր նրա մռայլոտ դեմքին ազդու կենդանություն։ Բայց խորշոմը վաղուց արդեն դրել էր նրա բարձր ճակատի վրա յուր չարագուշակ կնիքը։ Նրա նուրբ դեռաբույս ընչացքը ծածկում էր գունատ շրթունքը, և նրա նոսր մորուքը տալիս էր նիհար դեմքին փոքրինչ բոլորակություն։ Այնուամենայնիվ, նրա երեսի գծագրությունը թեև խոշոր, բայց բավական կանոնավոր էր, իսկ դեմքի արտահայտությունը՝

Հանճարեղ ու վսեմ. «գործունեություն և աշխատասիրություն» կարգացվում էր նրա լայն ճակատի վրա:

Սենյակը, ուր կենում էր այդ սղամարդը, զուրկ էր ամենայն դարդարանքից. երկու աթոռ, մի հին մահճակալ, մի սեղան, անկյունում մի հին կաշվե շեմոգան, մի քանի հատ դրբեր պատահանում էին՝ աչքերը և կոշիկները, աչքերը և կրկնակոշիկները, աչքերը էր գրված և լվացվելու անոթը. մի խոսքով, այդ սենյակը նմանում էր ճանապարհի վրայի փռատաների իջևաններին, ուր տարածած իջևանելով՝ ուղևորը շէր ցանկանում ոչինչ կարգի բերել, մտածելով, որ առավոտյան շուտով պիտի թողնի նրան:

Հանկարծ դռները հետ պնացին, ներս մտավ մի պերմանուհի սղջիկ, կլորիկ, առողջ, թեև հասարակ, բայց մաքուր հագնված. նա մատուցարանի վրա բերավ մի մեծ գավաթ սուրճ կաթնով, հետո էլ մի ամանի մեջ սպիտակ հաց կարագով: Աղջիկը գրեց սեղանի վրա մատուցարանն ու հեռացավ:

Նրիտասարդը շարժվեցավ լուսամտի տուփից, միևնույն րոպեին երևան եկավ նրա բարձր հասակը, որ կտրացել էր կարծես հոգսերի հարվածների ներքո:

Նա սկսավ վաշխել սուրճը:

Նախաճաշիկից հետո նա վառեց յուր ծխամորճը և սկսավ ծխել ու դարձյալ լուսամտից նայել դեպի պարտեզը:

Հանկարծ ներս մտավ Արամյանը՝ ոտքից ցզլուխ հագնված սպիտակ և թեթև ամառային հագուստով:

— Բարով, Վահե, — ասաց նրան առաջին սղամարդը՝ ամենեկին չշարժվելով յուր տեղից:

— Բարով, Սմբատ, — ասաց Արամյանը և ուրախությամբ մոտեցավ, սեղմեց նրա ձեռքը և կանգնեց նրա առջև:

— Ի՞նչպես ես այժմ, — հարցրեց նա, — քո հիվանդությունը շատ վախեցրեց ինձ, բայց հույս ունիմ, թե այժմ լավ ես:

— Մաշված և ավերված մեքենան վաղ կամ ուշ վերջապես պիտի դադարի գործելուց, նրա վրա հուսալ իզուր է, — պատասխանեց Քաջբերունին:

— Դարձյալ պետք է պահպանել կյանքը, — պատասխանեց Արամյանը: — Թե չէ ամենիս դռներ մահը խիստ մոտ է կանգնած:

— Է՛հ, մեր կյանքը ինքնըստինքյան ի՞նչ նշանակություն ունի, որ հարկավոր լինի երկյուղ կրել մահից:

Արամյանը մի պտույտ տվաւ նեղ սենյակի մեջ և, դարձյալ կանգնելով յոր բնկերոջ առջև, ասաց,

— Դիտե՛ս, Սմբատ, ես եկել եմ քեզ մոտ այն նպատակով, որ քեզ հրավիրեմ ամառանոց, որ առողջութունդ վերականգնվի։ Ես այնտեղ վարձել եմ մի գեղեցիկ կացարան, որ երեք սենյակ ունի։ Մինն ինձ, մինը քեզ և մյուսը մեր ծառաներին։ Դու պատրաստվիր, կամենաս՝ այսօր երեկոյան, կամենաս՝ վաղը առավոտյան հալով գնանք Կոջոր։

— Ես չեմ կարող,— պատասխանեց Քաջբերունին սառնությամբ։

— Ինչո՞ւ չես կարող։ այժմ, իմ կարծիքով, այնքան տկար չես, որ մինչև Կոջոր ճանապարհորդութունը վնասե քեզ։

— Այդ չէ արդիւմ,— ասաց նա։

— Ուրիշ ի՞նչ է արգելում, մի՞թե դու միտք ունիս այդ մռայլոտ բնակարանի մեջ միանգամայն վատնել քո առողջութունը։

Արամյանը մի պտույտ ես տվաւ սենյակի մեջ և դարձյալ կանգնեցաւ Քաջբերունու առջև։

— Ասա՛, գալո՞ւ ես ինձ հետ,— հարցրեց նա։

Փոխանակ պատասխանելու, Քաջբերունին նայեց նրա երեսին այնպիսի մի կերպով, որպէս մինը նայում էր անմեղ երեխայի վրա, և ծիծաղելով ասաց.

— Ինչո՞ւ չես նստում, վախենում ես իմ փոշոտ աթոռը աղտոտի՞ հագուստդ։

— Ո՛չ,— պատասխանեց Արամյանը,— բայց դու ասա՛, կգա՞ս ինձ հետ, թե չէ։

— Անտեղ լա՞ւ է,— դարձյալ ծիծաղելով հարցրեց Քաջբերունին։

— Այնտեղ բնութիւնը հիանալի տեսարաններ է ներկայացնում,— պատասխանեց Արամյանը մի փոքր ոգևորւած ոճով,— սքանչելի առավոտներ, մաքուր օդ, թռչունների երգ, ծաղիկների անուշ բուրմունք...

Կատակելով, նրա խոսքը կտրեց Քաջբերունին.

— Ծառերի սոսափչումն, ջրերի խոխոջմունք, ոսկի արև, կապուտակ երկինք, վարդագեղ արշալույս, հովաշունչ դիփյուռ... դե՛, բանաստեղծն, պոետ,— ասաց նա դարձյալ ծիծաղելով։

Արամյանը մի փոքր կարմրեց և, բռնելով նրա ձեռքը՝ ասաց.

— Է՛հ, Սմբատ, դու կատակում ես, բայց ես անպատճառ պիտի տանեմ քեզ։

— Զէ՛, հոգիս, ես չեմ կարող հեռանալ այս անկյունից, — պատասխանեց Քաջբերունին անկեղծությամբ, — իմ միջոցներս չեն թուլանալում ինձ վայելել ոսկի օրեր։

— Ինչո՞ւ:

Դու արդեն գիտես, որ ես աղքատ մարդ եմ:

— Ի՞նչ ես խոսում,— դեմքը մի փոքր խոժոռելով կրկնեց Արամյանը,— ես ասում եմ քեզ, թե ես վարձել եմ այնտեղ կացարան, և մեկ համար պատրաստ են այնտեղ կենալու ամենայն հարմարություններ:

— Ես չեմ կարող ավելորդ բեռ լինել քեզ վրա:

— Քո խոսքերն ինձ զարմացնում են, Սմբատ. մինչև այսօր ոչինչ խտրություն չէ եղել մեր մեջ. մենք սկսած մեր համալսարանական կյանքից՝ ապրել ենք միասին որպես եղբայրներ, բայց այժմ կամենում ես իմ ու քոյությունը դնել մեր մեջ:

— Այլ է համալսարանական կյանքը, հոգիս, և այլ՝ բուն կյանքը,— պատասխանեց Քաջբերունին ծանրությամբ:— Այնտեղ ուսանողն ապրում է մի այլ երկնակամարի տակ, այնտեղ նա պատրաստ է ոչ միայն յուր վերջին լուսնի պահել յուր եղբոր համար, այլև՝ յուր կյանքը: Բայց, երբ որ ուսանողը մտնում է այս աշխարհ, երբ որ նա ծանոթանում է մամոնայի հետ, արդեն համալսարանի երազական գաղափարները շոգիների նման ցնդում են նրա գլխից:

— Մի՞թե մենք ես պատկանում ենք այդպիսի ուսանողների թվին,— մի փոքր վշտանալով ասաց Արամյանը:

— Ինչո՞ւ չէ. միտքդ գալի՞ս է, որ մենք քանի Պետերբուրգումն էինք, մեր հայրենիքի համար ինչե՛ր էինք ուխտում, ինչե՛ր էինք երդվում, բայց այժմ ի՞նչ շինեցինք:

— Այդ իրավ է, որ մենք՝ հայերս, մեր հայրենիքը ավելի ենք սիրում, դեռ քանի որ նրանից հեռու ենք,— պասախանեց Արամյանը:— Բայց այժմ թող մնան դրանք. իմ կարծիքով, մենք միևնույն հողին ունենք, ինչ որ ունեինք համալսարանում, բայց դու ասա՛, գալո՞ւ ես Կոջոր, թե ո՛չ:

— Ես ասացի, թե ո՛չ:

— Սմբատ, դու վշտացնում ես ինձ,— նրան զրկելով ասաց Արամյանը:— Ես չեմ թողնիլ, որ դու այստեղ մնաս:

Քաջբերունին ոչինչ չխոսեց:

— Ասա, գալո՞ւ ես ինձ հետ:

— Ի՞նչ ես այդքան թախանձում ինձ, Թաթոս:

Թաթոս անունը նրանց մեջ ընդունված անուն էր, ուրով նրանք կոչում էին հիմար ուսանողներին:

— Լա՛վ, ասա՛, կդա՞ս, թե ոչ:

— Ծն արդեն ասացի, բայց դու պատմի՛ր փոքր-ինչ, թե ի՞նչպես ես անցկացնում այնտեղ։

— Ես քեզ մի լավ պատմություն կանեմ, միայն խոստացիր՝

— Դե, ասա՛։

Արամյանը ժպտալով խոսեց բոպեական լուսթյունից հետո։

— Սմբատ, Կոջորում ես բարեկամացա մի այնպիսի սիրուն աղջկա հետ, որ կատարյալ հրաշք է. ի՞նչ սիրաբորբոք աչքեր, ի՞նչ քաղցրությամբ լի շրթունք, ի՞նչ վարդագեղ երես, մի խոսքով, կատարյալ հրեշտակ։

Քաջբերունին ժպտալով լսում էր յուր մանուկ ընկերի նկարագրությունները։

— Այլևս ի՞նչպես, շարունակի՛ր,— ասաց նա։

— Նրա խոսակցությունն ամբողջ պոեզիա է, նրա ժպիտը հիանալի է, նրա շրթունքների մեջ թաքուցած է երկնային համբույր, իսկ նրա ծոցում՝ անմահ կյանք...

— Բավական է, գլուխս մի՛ տանիր, այժմ հասկացա, որ սիրահարված ես,— նրա խոսքը կտրեց Քաջբերունին։

— Ո՛չ, այդպես մի՛ կարծիր, միայն դու գիտես, որ ես գեղեցկասեր ճաշակ ունիմ։

— Այո՛, ես գիտեմ... Միայն ասա՛, ի՞նչ աղգից է քո նկարագրած հավերժահարսը։

— Նա հայ է, Բայց, Սմբատ, եթե ես լինեի պատկերահան և կամենայի ընծայել աշխարհին գեղեցկության դիցուհու կատարելատիպը, ես միայն նրան գաղափար կընտրեի իմ գործին։

— Այդ արդեն չափազանցություն է։

— Ո՛չ, Սմբատ, քանի որ չես տեսել, կարելի է այդպես կարծել, բայց դու արդեն խոստացար գալ ամառանոց, ես կծանոթացնեմ քեզ նրա հետ, և դու անտարակույս կգտնես նրա գեղեցկությունը։

— Կրթված է։

— Այդ մասին լեզուս կարճ է... այո՛, նա կրթված է, որքան կարող է կրթվել մի հայ աղջիկ այստեղի դպրոցներում։ Գիտե՛ս ռուսերեն, ֆրանսերեն, վրացերեն, հիանալի երգում և նվագում է։

— Իսկ հայերեն։

— Հայերեն չգիտե, հայությունը նրա դավթարումը գրված չէ։

— Ի՞նչ գրքեր է շատ կարդացել։

— Ռոմաններ։

— Պրծավ գնաց... արդեն հայտնի է, թե նա ի՞նչ պտուղ պիտի լինի։

խոսակցութիւնը նրանց մեջ ընդհատվեցաւ, երբ Քաջբերունին սկսեալ վառել յուր ծխամորճը:

— Ճշմարիտ դարմանաւի է, թե դու ի՞նչպէս ես անշկացնում այստեղ միայնակ,— հարցրեց Քաջբերունուն Արամյանը:

— Հապա ի՞նչպէս պետք է անցկացնել,— պատասխանեց Քաջբերունին անփութ լինելով.— պարապում եմ՝ քանի չեմ հոգնել, բայց երբ հոգնում եմ, նստում եմ այս լուսամտաւ հանգեալ և նայում եմ պարտեզին:

— Բայց դու տվարտեցի՞ր քո «Հայկական կյանքը»:

— Ավարտեցի:

— Ո՞ւր է:

Քաջբերունին ցույց տվաւ պատուհանում մի քանի հատ տեւարակներու Արամյանը մոտեցաւ, վեր առաւ նրանցից մինը, որ դրված էր խոշոր և խառն գրչով, և սկսաւ նայել:

— Ե՛րբ պիտի տպագրության տաս այս աշխատութիւնդ,— հարցրեց Արամյանը:

— Ո՞րտեղ և ո՞ւմ համար:

— Արդարեւ, այստեղ չի տպւի, բայց ինչո՞ւ ո՞ւմ համար:

— Ո՞վ պիտի կարդա:

— Դու կարծում ես մերայինք ուշադրութիւն չե՞ն դարձնիլ մի այսպիսի գրքի վրա:

— Ամենեւի՛ն:

— Ուրեմն էլ չե՞ս գրում:

— Ո՛չ:

— Այստեղ տաղակաւի չե՞ քեզ միայնակ:

— Ես միշտ միայնակ չեմ մնում, այլ լինում եմ ինձ մօտ և հոգւրներ,— պատասխանեց Քաջբերունին ծանրութեամբ.— Գիշերները շատ անգամ գալիս է ինձ մօտ տանտիկին գերմանուհի պառաւլը, նստում է և ամբողջ ժամերով սկսում է շատախոսել. նա պատմում է յուր մանկութիւնից, յուր հանգուցյալ ամուսնուց, իրանց հայրենիքից, նա պատմում է ինձ և այլ զանազան դատարկ բաներու եւ ամեն առավոտ վիզիտով մտնում է ինձ մօտ տանտիրոջ կատուն, նա մուսաւով պտըտվում է իմ շորս կողմը, որպէս թե կամենում է ինձ հետ պարել, պոչը կամաքաձեւ բոլորում է մեջքի վրա, մի քանի անգամ քսմովում է իմ ոտներին և հեռանում: Բայց նորահաս գերմանուհի աղջիկը, որ ծառայում է ինձ, մի քանի րոպե է միայն ինձ մօտ մնում. մայրը վախենում է նրան ելելաւ ինձ մօտ թողնել:

Երկու ընկերներն մեջ աչգպես կես ժամ: Կս տենց խոսակցությունը, մինչև Արամյանը վեր կացավ և առաց:

— Այսօր ես մի քանի տեղ ունիմ գնալու: Դու պատրաստվիր, Սըմ-
բատ, երեկոյան հովին ճանապարհ կընկնենք:

— Ես կգամ, միայն մի քանի օրով:

— Այդ ոչինչ, միայն պատրաստ եղիր երեկոյան:

Արամյանը հեռացավ:

ԻՆ

Ինչ որ Ճանճուր Իվանիչի ընտանիքը գնացել էր Կոջոր, նա գոնե մի անգամ չէր եղել նրանց մոտ: Բայց քաղաքում խորովիչով հուլիսյան աբիի տաքությունից, փոշի կուլ տալով, յուր հաստ փափախը գլխին, քարշ էր դալիս յուր գործերի ետևից: Սպասավորներից նրա մոտ մնացել էր միայն իմերել Քիտեսը: Նա Ճանճուր Իվանիչի համար և՛ թեյ էր պատրաստում, և՛ խորոված էր խորովում, և՛ նրա չաքմեքն էր մաքրում: հաշիվավոր ժամանակ նաև փոստը նամակ էր տանում:

Մի օր երեկոյան պահուն Ճանճուր Իվանիչը, փողոցից տուն վերա-
դառնալով, միայնակ նստած էր պատշգամբի վրա, նրա առջև հենարա-
նի վրա դրած էր մի բաժակ թեյ, նրա մոտ մի կտոր շաքար: Բայց տաք
բմպելին վաղուց սառել էր, և Ճանճուր Իվանիչը, պաշարված խառն մտա-
ծով թյուններով, մոռացել էր խմել:

Հանկարծ երևան եկավ Սամիլ Պետրովիչը:

Տեսնելով մոցիքուլին, Ճանճուր Իվանիչի թխպած դեմքը մի փոքր
պարզվեցավ, ինչպես մինը, որ հեռվից նշմարում է յուր ավետարները:

— Բարով, բարով, Սամիլ Պետրովիչ, — գոչեց Ճանճուր Իվանիչը: —
Հե՛ր օրհնած, ո՛ր իս, էսքան վուխտ չիս էրեւում, աչքիրս տրաքեցան քու
ճամպին մտիկ տալով:

— Բարով, — կրկնեց Սամիլ Պետրովիչը՝ ձեռք տալով Ճանճուր
Իվանիչին, ապա կարտուզը վեր առավ գլխից և նստեց:

— Ո՛ր իս, էսքան վուխտ է չիս էրեւում, — դարձյալ հարցրեց Ճան-
ճուր Իվանիչը:

— Ո՛ր պտիմ ըլի, քիզ համա չալիշ իմ գալի, — պատասխանեց Սա-
միլ Պետրովիչը: — Դուն քու գործերի ետևին իս, իսկի խաբար չունիս,
էլ չիս ասում, վուր Սամիլ Պետրովիչի հոգին դուս էկավ դես ու դե՞ն
ման գալով, վուր քիզ համա փեսա ճարե:

— Դե՛ լավ, մոռնա՛յ մի՛ դնի. մաշ վո՞ւնց, գանա իմ աղբեր չի՞ս դուն, վուր իմ փիքըրը չքաշիս, մաշ ո՞վ պիտի քաշե, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը կեղծավորելով: — Ա՛յ տղա, Քիտես, չա՛յ:

Քիտեսը շուտով մատուցարանի վրա բերավ թեյ: Սամիլ Պետրովիչը մի քանի կում ընդունելով՝ ասաց.

— Ի՛նչ լավ չայ է, ի՛նչ լավ համ ու հուտ ունե:

— Հա, խիստ լավն է, — պատասխանեց Ճանճուր Իվանիչը. — Խալաթովի քարվանսարայի թուրքի զազալներեմեն գրվանքեն վեց աբասով եմ առի:

Բայց թեյը ամենաանպիտան թեյ էր, ո՛չ համ ունեք և ո՛չ՝ հուտ, մանավանդ որ պատրաստված էր իմերել Քիտեսի ձեռքով:

Բայց, ինչպես մեր բնթերցողին հայտնի է, Ճանճուր Իվանիչը գիտեր կեղծավորվել, նա, ինչպես ասում են, սատանային կնալեր:

Այգուս մանուկ տղամարդու անհաջող առաջարկության օրից սկսած Սամիլ Պետրովիչն անդադար այս կողմ այն կողմն էր ընկնում, գուցե Ճանճուր Իվանիչի համար մի փեսա գտնե, և իբրև մի դալալ մարդ, նրա ապրանքի սովորան բարիշագենե մի անբախտի հետ, որպեսզի յուր համար մի քանի մանեթ մեջտեղից որսա: Բայց Սամիլ Պետրովիչի ջանքերը բոլորն իզուր անցան մի քանի պատճառներով. մին որ՝ Ճանճուր Իվանիչը այնքան փող չէր տալիս, որ գոնյա փեսաները, փողի առավելությանը նայելով, իրանց ամուսնացվի բարոյական արատները հաշվի չառնեին, մին էլ՝ Ճանճուր Իվանիչը կամք չուներ օտարազգի շինովնիկի տալ, որի վրա գյուրությանը կարելի էր մխլե՛լ մի այնպիսի օրիորդ, որպիսին Սոֆին էր: Բայց Ճանճուր Իվանիչը կամք ուներ, ինչպես մտածում էր, երկու բարիք միասին վայելել, մին՝ հինգ հարյուր թումանով աղջիկը յուր գլխից ռադ անել, մին էլ՝ վաճառական և հարուստ փեսա ունենալ:

Այդ հանգամանքներն ավելի ճշտությամբ հայտնի լինելով Սամիլ Պետրովիչին, նա գիտեր, որ չէր կարող կատարել Ճանճուր Իվանիչի պահանջմունքները: Այդ պատճառով նա խիստ տհաճությամբ պատասխանեց, երբ Ճանճուր Իվանիչը հարցրեց, թե ի՛նչ շինեցիր:

— Քու բանը, Ճանճուր Իվանիչ, դժար դուրիս դալու բան է, — պատասխանեց Սամիլ Պետրովիչը՝ գործագետ մաքդու եղանակով: — Առաջին՝ վուր քու արշինը կարճ է, քու սովդան չի ըլի շինիլ. դուն ուզում իս մե հինգ հարյուր թումնով լավ փեսա ճարիս, էտ մեր քաղքում վո՞ւնց կուլի շենց ասում իս, թե ուսում առած աղջիկ է, պտի առանց փողի մարդու տամ. մազբամ չիս իմանում, էս անիծած ուսումը աղջկեմանց

մաղանդան վունց կոտորից: Սրամեն առաջ եփոր ըշկոլեմեն դուա էկած մե աղջկա սովդեն էի շինում, ու եփոր տղին թամաճ քցելու համա ասում էի, աղջիկը էսքան փուղ ունե, էսքան բաժինք ունե, էսպես սիրուն է, ու եփոր ավելացնում էի, թե ուսում էլ ունե, ըշկոլումը օխտը տարի կարթացիլ է, ունակ, փրանցուղնակ ջրի նման խոսում է, ու, ի՞նչ միղքս պահիմ, եփոր մի քանի սուա էլ պոչին էի կպցնում, էտունք տղեն լսելիս ուրախութենից խիլքը գնում էր: Ամա հիմի եփոր տղին ասում իս, թե աղջիկը էսքան փուղ ունե, էսպես է, էնպես է, գովում իս, ու իժում ասում իս, թե ըշկոլեմեն դուա է էլի, կուրսը պրծիլ է, տղեն էն նմուտին ժնդիրթը կախում է, ու քիզ ասում է, թե էս փուղը նրա մե տարվա թեատրի, վե- չերի, դուխի ու պոմադի միսխը չի դուա բերի: Հիմի իմացա՞ր, Ճանճուր Իվանիչ, ուսումն էլ մոդից ննգավ:

Ճանճուր Իվանիչը դրանից ավելի լավ էր հասկացել. նա վաղուց էր ասել՝ «էդ զահուումաւ ուսումը աղջկաս դալք փուղ շինից. ում վաւ տալիս իմ, չին առնում»: Բայց նա միտք չունեւ յուր սիրտը միանգա- մայն բաց անել Սամիլ Պետրովիչի առջև: Այդ պատճառով, յուր ապրանքի արժանավորությունը չկոտրելով, նա ասավ թուրքի առածը.

— Փիքը չկա, Սամիլ Պետրովիչ, «զաու զադրի վարզյար բիլար»՝ (ոսկու կշիւը, հարզը, ոսկերիչը կիմանա): Իմ Սոֆին էնպես ապրանք չէ, վուր նրան մուշտարի չճարվի: Ի՞նչ իմ հոգում, ջեր նրա ի՞նչ մարդու տալու վուխտն է, թող մե քանի տարի էլ մնա, մինչև բախտը բաց կուլի:

Սամիլ Պետրովիչը, նկատելով, որ յուր անկեղծությամբ խոսելը լավ հետևանք չունեցավ, միառժամանակ ևս Ճանճուր Իվանիչի սեղանից ձրի ճաշ կամ ընթրիք որսալու համար մտածեց նրա գլուխը փշել մի քանի դատարկ հույսերով:

— Գիդի՞ս ինչ կա,— ասաց նա,— թե վարիք օքմնու կուտաս, մե լավ մուշտարի կա:

— Վո՞րդանցի է,— հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը՝ մի փոքր հանգըս- տանալով:

— Ստամբուլեմեն է,— պատասխանեց մոցիքուլը:

— Անունը ինչպե՞ս է:

— Նրա անունը Անուշիկ-աղա Թութունջյան է:

— Էստեղ ի՞նչ է շինում,— կրկնեց Ճանճուր Իվանիչը՝ բոլորովին չհավատալով յուր ականջներին:— Ո՞վ գիտե, ի՞նչ թոկից փախած կոտ կուլի:

— Ի՞նչ իս խոսում, հերը միլիոնչիկ է, ինքն էլ էկիլ է միւր քաղքում

միտք ունի մահուովի փառքիկա բաց անիւ Մե ջահել սիրուն աղա է, ուսում առած, տասներկու լիլու խոսել է իմանում:

Միլիոնի և մահուովի փառքիկայի անունը խիստ հաճելի եկալ Ճանճուր Իվանիչի աղանջներին, և նա հարցրեց.

— Ուզում է պատկիլի ու էստի մնա՞, թե կու գնա իրա երկիրը:

— Ո՞ր կու գնա, մարդն ուզում է էստեղ փառքիկա բաց անն:

— Կարա՞ս միր տուն բերի:

— Զեր տուն բերել դժար է, նրա համա, վուր աղջիկը տանը չէ,— պատասխանեց մոցիբուլը:— Բայց թե գուղիս, առտտեհան գնանք. նա կենում է Արծրունու քարվանսարումը, բուլվարի վրա, էնտեղ քեզ նշանց կուտամ:

— Շատ լավ, ամա ասա, տեհնիմ, փուղ խո՞ւ շատ չէ ուզում:

— Նա մե կապեկի փուղ չէ ուզում. ասում է փուղն ի՞նչ կոնիմ, ասում է՝ աղջիկը սիրուն ըլի, կոսե, խելոք ըլի, ուսում ունենա, հերիք է, ասում է:

— Իմ հոգին դիպենա, մարդավարի օքսին է էլի էա տղեն,— խոսեց Ճանճուր Իվանիչը ուրախությամբ:— Ես իմ աղջիկը կուտամ զրան:

— Օրավուր մարդ իմ ասում. հատը սաղ քաղըումը չկա:

— Մաղրամ, ասա՛, տեհնիմ, Սամիլ Պետրովիչ, նա միք Սոֆիին տեհի՞լ է:

— Մե օր բաղումը տեհիլ է ու հալնիլ է. մե խոսքով, Սոֆիի համա դժված է:

Ճանճուր Իվանիչը նկատելի կերպով հրճվեցալ:

— Քիտես,— ձայն տվալ ծառային,— արաղ բե:

— Արաղն ի՞նչ կոնինք,— հարցրեց Սամիլ Պետրովիչը:

— Պունչ կու շինինք. գիդի՛ս, Սամիլ Պետրովիչ, առանց պունչի չայը էնենց է, վունց վուր խաշը առանց սխտուրի:

Սամիլ Պետրովիչը ծիծաղեցալ:

Քիտեսն արաղը բերալ, նրանք մի-մի բաժակ խմեցին թեյի հետ խառնած:

Այդ հանկարծահաս լուրը մինչև այն աստիճան ուրախացրեց Ճանճուր Իվանիչին, որ նա չկարողացալ պահել յուր սրտի հրճվանքը. նա խնդրեց Սամիլ Պետրովիչին՝ մնալ այն գիշեր յուր մոտ՝ մի լավ քեֆ անելու համար: Սամիլ Պետրովիչը հոժարությամբ ընդունեց: Ճանճուր Իվանիչը հրամայեց ծառային, որ գնա բաղարից խորովածացու միս առնել: Նրանք այն գիշեր մի փառավոր ուրախություն արին:

— Հիմի ասա՛, տեհնիմ, Սամիլ Պետրովիչ, առտտեհան մինք էն

մաքցուն մսւրդի կանանք տեհնի,— հարցրեց Ճանճուր Իվանիչը՝ գիշերվա երկու ժամին մոցիկուլին ճանապարհ գցելու ժամանակ:

— Առուտեհան ես կանգնած կուլիմ Թամամշովի քարվանսարի առաջ, դուն կուզաս էնտեղ, ինձ կուզանիս. իժում մինք միասին կեհանք Արծրունու քարվանսարա, ես էն տղին կու գտնիմ, դուն հեռվից մտիկ կոնիս, ի՛նչ տղի հիդ վուր խոսացի, ու իրեք անգամ հաղացի, իմացի վուր նա է. հիմի իմացա՛ր:

— Իմացա, մադրամ մե քիչ ղաչիմ հաղա, վուր կանենամ լսի:

— Շատ լավ, ղաչիմ կուհաղամ, հիմի բարի գիշեր,— ասաց Սամիլ Պետրովիչը և գլորվելով սկսավ հեռանալ Հացի-Գեղենց տնից:

«Լավ էրադ է... Բե աստուծ բարին կատարե...», ասաց յուր մտքում Ճանճուր Իվանիչը՝ մոցիքուլին ճանապարհ գցելուց հետո:

ԻԶ

Նույն երեկո, երբ Ճանճուր Իվանիչը, ոգևորված ապագա հույսերով, Սամիլ Պետրովիչի հետ խոսում էին Թութունջյանի վրա, Կոջորում, Հացի-Գեղենց կացարանի մոտից գոռալով անցավ ճանապարհորդական մի կառք, որ շուտով կանգնեց ոչ այնքան հեռու նրանց բնակարանից. կառքից դուրս եկան երկու մանուկ տղամարդ: Դրանցից մինը Քաջբերունին էր, մյուսը՝ Արամյանը:

Մյուս օրվա առավոտյան Արամյանը վաղ վեր կենալով մահճից՝ պատրաստվում էր հոգալ յուր հյուրի համար նախաճաշիկ, մինչև նա կդարձներ քնից, բայց նա զարմացավ՝ տեսնելով Քաջբերունուն բոլորովին հագնված, գրսից ներս մտնելիս: Նա նայեց նրա կոշիկներին, տեսավ, որ նրանք թրջված էին առավոտյան ցողով:

— Բարի լույս,— ասաց Արամյանը ժպտալով,— ես կարծում էի, Թե դու քնած կլինիս. լավ շուտ ես զարթե՛լ:

— Այո՛, ես այժմ սովորել եմ առավոտները վաղ դարձնել,— պատասխանեց Քաջբերունին:

— Բայց դու գրսից ես գալիս:

— Ես գնացել էի պտտելու և դիտելու ձեր ամառանոցի շրջակայքը,— պատասխանեց Քաջբերունին և նստեց լուսամուտի հանդեպ, իսկ Արամյանը դուրս գնաց սենյակից:

Երկար այնպես նայում էր Քաջբերունին դեպի կանաչադարձ հեռուն և հրճվում էր գեղեցիկ տեսարաններով: Եվ մեկ էլ մի զաղտնի ոգևորությամբ բացականչեց հաղիվ լսելի ձայնով. «Հրաշալի՛ Կովկաս, հայրենի՛ք»:

գեղեցկութեան, բայց ափսոս...», և նրա երեսի գույնը փոխվեցաւ ներքին վրդովմունքից:

Ներս մտաւ Արամյանը՝ արդեն հագնւած և լվացւած:

— Դու թեյը կաթնո՞ւլ ես սիրում, — հարցրեց նա:

— Այո՞, — պատասխանեց Քաջբերունին, — միայն առա՛ջ շուտ առնո՛ւ, մի քիչ կարաշի և հացի հետ. ես այժմ գալիս պէս սոված եմ:

— Երևի առավոտյան զբոսանքը և լեռնային օդը գրգռել են քո ախորժակը. ահա ամառանոցի զանազանութիւնը քաղաքի ապականւած մթնոլորտից, — կրկնեց Արամյանը՝ ձայն տալով ծառային, որ շուտ բերն:

Ծառան ներս բերաւ հնչուակնուր, և մի քանի թուպից հետո նրանց առջև պատրաստվեցաւ թէն շափալոր, բայց ախորժակի նախաճաշիկը:

Նախաճաշիկից հետո նրանք սկսեցին ծխել:

Քաջբերունին յուր սովորութեան համեմատ նստեց լուսամուտի առջև, Արամյանը նույնպէս նստեց նրա հանդեպ:

— Ինչո՞ւ ես պարապում այժմ, Վահե, — հարցրեց Քաջբերունին:

— Համարյա թե ոչնչով, — պատասխանեց Արամյանը:

— Մի՞թե ծուլացել ես:

— Ո՛չ, միայն այն, ինչ որ ես ցանկանում եմ, ժամանակի է կարոտ և պահանջում է շատ գործել, բայց այժմ ես դեռ ոչինչ չեմ կարող տնել:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ որպէսզի կարելի լինի արվեստականապէս բացատրել հայոց լեզվի ծագումը և նրա պատմական և գործնական ձևակերպութիւնը, պէտք է հիմնավորապէս ծանոթ լինել այն լեզունեղին, որոնցից մեր լեզուն ծագումն է առել, այդ պատճառով ես հարկաւոր եմ համարում հիմնովին ուսանել պարսից և սանսկրիտ լեզուները:

Քաջբերունին ժպտաց:

— Ո՞րտեղ պիտի սովորես դու այդ լեզուները, — հարցրեց նա:

— Ես միտք ունիմ գնալ Հնդկաստան, — պատասխանեց Արամյանը:

— Կալ, մինչև գնալդ անգործ պիտի մնաս:

— Ես այժմ բոլորովին անգործ չեմ, այլ քննականութիւն եմ պատրաստում մեր նոր աշխարհաբար լեզվի, այլև պատրաստում եմ մի համառոտ բառարան եվրոպական ուսումնական և արվեստական բառերի, որպէսզի մեր գրողները ստիպւած չլինեն հունական, լատինական կամ այլ աղբի բառեր մտրալ:

— Մի այդպիսի աշխատութիւն անօգուտ չի լինիլ մեր այժմյան գրականութեան համար, — պատասխանեց Քաջբերունին: — Բեն առաջին անգամից այդ հայերեն թարգմանւած տերմինները խորթ կլիման, բայց,

հետզհետե գործածության մեջ մտնելով, քաղաքացիություն և իրենց բուն նշանակութիւնը կստանան:

— Բայց մեզ մի ուրիշ բառարան ևս պետք է,— խոսեց Արամյանը,— այսինքն՝ մի բառարան մեր նոր և կենդանի լեզվի: Մեր պարար բառարանները պարունակում են իրանց մեջ ըստ մեծի մասին Աստվածաշունչ գրքի և մեր հին գրականութեան բառերը, այդ պատճառով նրանք խիստ աղքատ են նոր լեզվի կենդանի բառերով: Այդպիսի բառեր մենք նորից հնարելու կարոտութիւն չունինք, որովհետեւ կյանքն ինքն ստեղծում է բառերը: Այդ պատճառով մեր աշխարհի կենդանի լեզուն ունի յուր մեջ այնպիսի բառեր, որոնք չկան մեր հին լեզվի մեջ, որ մնացել է մեզ թղթի կամ մագաղաթի վրա: Օրինակի համար՝ մի հայ, որ բնակւում է անտառի մոտ, նա գիտե այդ անտառի բոլոր ծառերի, տունկերի, պտուղների, խոտերի և ծաղիկների անունները, որոնք չկան մեր գրքերում կամ բառարաններում: Այդպէս էլ հայ երկրագործը գիտե յուր արհեստին վերաբերյալ բոլոր գործիքների և պարագաների անունները, որոնք ըստ մեծի մասին մեզ անծանոթ են. մի խոսքով՝ հայ մարդը յուր գյուղական և հովիվական կյանքում հնարել է իրան համար շատ բառեր, որոնք նույնպէս պէտք են մեր նոր լեզվի ճոխութեան համար: Առհասարակ մենք՝ քաղաքացիներս, չգիտենք այնքան տնտեսական բառեր, որքան գիտեն գյուղացիք: Նրանք առավել, քան անշունչ մագաղաթը, հավատարմութեամբ կարողացել են պահպանել իրանց հայրենական բարբառը: Բայց եթե այդպիսի բառեր չհավաքվեն, նրանք անտառակույս կկորն, երբ գյուղացիների կյանքը այլ կերպարանը ու ձև ստանա:

— Այո՛, պետք է հավաքել,— պատասխանեց Քաջբերունին,— բայց ո՞վ պիտի հավաքն:

— Ես մտազիր եմ այդ նպատակով մի ճանապարհորդություն անել,— պատասխանեց Արամյանը:

— Դուք շատ դատարկ բաներ եք մտադիր անելու,— նրանց խոսքը կտրեց մի երբորդ ձայն, և նույն բոպին երեկցավ մի կարճիկ, մանուկ տղամարդ, երեսը շան ունի նման, դեղին երկգույն մորուքով և փոքրիկ աչքերով:

«Անուն հոր և որդի»,— երեսը խաշակնքելով ասաց Արամյանը,— Թաթոս, այս ո՞րտեղից հայտնվեցար:

Բայց նորեկ պարոնի անունը Թաթոս չէր, նա կոչւում էր Քրիստափոր Դիաշկով. միայն այդ անունով նորահաս ուսանողները կատակի համար կոչում էին հիմար ուսանողներին՝ իրանց համալսարանական կյանքում:

Նորեկ պարոնին թեև հայտնի էր մի աշգրիտի կոշման նշանակութ-
յունը, բայց նա ամենևին չվշտացավ և շատ սիրալիր կերպով մոտե-
ցավ, ուղջունեց նրանց և նստեց նրանց մոտ:

— Դե՞, Հոմերոս, ա՛յժմ շարունակի՛ր քո ճառը, — խոսեց Դիաչկովը
ոտնաց լեզվով՝ ուղղակի Արամյանի երեսին նայելով:

— Ի՞նչ հարկավոր է, քանի որ իմ ճառը չի կարող քեզ գրավել, —
սպասախանեց Արամյանը:

— Այդ իրավ է, որովհետև ես վաղուց արդեն վճռել եմ չհավատալ
հրաշքներին, այդ պատճառով գիտեմ, որ մեռելին կրկին կյանք տալ
անկարելի է, ահա այդ գրովյան մեջ են հայտնի ազգը և լեզուն: Այդպես
չէ՞, Պղատոն, — դարձավ նա դեպի Քաջբերունին:

Բայց Քաջբերունին ոչինչ չպատասխանեց, միայն ծիծաղեցավ նրա
թեթևամտության վրա:

— Վահե, սակայն ներողություն, պետք է ասել՝ արքա հայոց, չէ՞
որ Վահեն հայոց թագավոր էր: — Դիտե՞ք ես ի՞նչ պատճառով եմ եկել
ձեզ մոտ. դու էլ լսիր, Սմբատ, ես եկել եմ հայտնելու ձեզ՝ կամ համա-
ձայնեցեք որոշել ինձ մի անկյուն ձեր կացարանում, և կամ ես վարձը
բարձրացնելով ձեզ կարտաքսեմ աշտեղից:

— Ի՞նչն է ստիպում քեզ այդ անել, — հարցրեց Արամյանը:

— Ներեցե՞ք, ի՞նչպես կարելի է դուք միայն բնակվիք աշտեղ և
հրճվիք մի աշնալիսի հրաշապեղ գրացուհիով, իսկ ես հեռվից սառն աշ-
քերով նայեմ ձեր բարեբախտության վրա: Ճշմարիտն ասած, նախանձը
խեղդում է ինձ:

Արամյանը ծիծաղեցավ:

— Սմբատ, դու տեսե՞լ ես նրան, — հարցրեց Դիաչկովը Քաջբերու-
նուց:

— Ո՛չ, ես երեկոյան եմ եկել աշտեղ, — պատասխանեց Քաջբե-
րունին:

— Կավ է, որ շես տեսել, եթե ոչ՝ քո խելքն էլ նույնպես կտաներ
դեղեցկուհին, ինչպես տարել է իմը, — խոսեց Դիաչկովը:

— Մի՞թե քո գլխում գոնե քիչ խելք կար, որ տաներ, — հարցրեց
Քաջբերունին ծիծաղելով:

— Ինչպես չէ, ինձ արդեն կոշում են մեր քաղաքի Ռոշֆորը:

Կարճիկ աղամարդը փաստաբան էր:

Երկու ընկերները ծիծաղեցին Դիաչկովի պարծենկոտության վրա:

— Դիտե՞ս, Սմբատ, հրաշապեղ օրիորդը, ասում են, խելքից գնա-
ցած է Վահեի համար:

— Չեմ կարծում,— պատասխանեց Քաջբերունին:

— Վերջապես, այդ հարցը ինքնըստինքյան կլուծվի ապագայում, միայն դուք այս ընթացքով չեմք՝ տալի՞ս եք ինձ մի անկյուն ձեր կացարանում,— կրկնեց Դիաշկովը:

Մանուկ տղամարդիկ նշմարելով, որ Դիաշկովի առաջարկությունը կատարվել է, այդ պատճառով Արամյանը պատասխանեց.

— Մենք չենք կարող համաձայնել քեզ հետ, մին՝ որ մեր կացարանում տվելուդ տեղ չկա, երկրորդ՝ ի՞նչ տեղ ևս լիներ, քեզ չենք կարող ընդունել մեզ մոտ, որովհետև դու կարգելես մեզ պարապել:

— Այսինքն ևս կարգելի ձեզ դատարկ պարապմունքներից, որպիսիք են քո հայկական քերականությունը, աշխարհաբար բառարանը և Սմբատի՝ «Հայկական կյանքը», հը՛, այնպե՛ս է,— կրկնեց Դիաշկովը երգիծարանելով:

Արամյանը բարեկամությամբ նայեց նրա երեսին:

— Դու շատ անխիղճ ես, Վահե, գոնյա թույլ տուր երբեմն գալ աշտեղ և այս լուսամուտից նայել դեպի նվիրական բնակարանը,— խոսեց Դիաշկովը և մոտեցավ լուսամուտին, որտեղից ուղղակի երևում էր Հացի-Գեղեցի կացարանը:

— Չի կարելի,— դարձյալ պատասխանեց Արամյանը:

— Պարոններ, նայեցե՛ք, ահա՛ երեեցավ գեղեցկության զիջուհին,— զուշեց Դիաշկովը ուրախությամբ:

Մանուկ տղամարդիկը վազեցին լուսամուտի հանդեպ, ուր կանգնած էր Դիաշկովը:

Նվ, արդարև, երեեցավ օրիորդ Սոֆին ամառային թևեր և սպիտակ հագուստով. նա չուր եղբոր հետ գնում էր առավոտյան զբոսանքի Ծրիորդըն անցավ լուսամուտի առջևից, մի կողմնակի հայացք ձգելով դեպի մանուկ տղամարդիկը: Բայց Դիաշկովը չկարողացավ համբերել և, առանց միաբերարյավ ասելու, առավ գլխարկը, դուրս վազեց և սկսավ հեռվից հետևել զնայողներին:

— Հիմար,— ասաց նրա գնալուց հետո Արամյանը,— այս ևս մեր նոր սերունդը...

— Նա առավել բախտավոր է, քան թե մենք,— պատասխանեց Քաջբերունին:

— Ինչո՞ւ:

— Նրանով, որ նա թեև թերուսի մեկն է, բայց ուղիղ ասաց նա, թե այժմ կոչվում է Ռոշֆորը չուր քաղաքի և դրանով շահել է իրան համար

ալիկի քան քսան, երեսուն հազար մանեթ. բայց ես ու դու, մեր մագիստրի ու դոկտորի դիպումներով, ծախսի փող էլ շունինք:

— Այդ ինչի՞ց է:

— Պատճառը խիստ պարզ է. նա տիրացու Սարոյի որդի խաչատուրն է, բայց այժմ կոչվում է Խրիստափոր Դիաշկով, կին բերեց յուր հետ մայրաքաղաքից և պարտավոր է կուռքի նման նրան պաշտել... Բայց մեր ճակատին կարդացվում է ուրիշ բան, և մենք պարապում ենք, որպես նա ճշտությամբ արտասանեց, դատարկ բաներով՝ դու քո հայոց քերականությամբ և բառարանով, իսկ ես իմ՝ «Հայկական կյանքով»...

— Մի այգյալիսի բախտ, որ ժառանգել է նա, ամենևին նախանձելի չէ,— պատասխանեց Արամյանը,— որովհետև վասակները միշտ շահում են ոսկի:

— Իրավ, նախանձելի չէ, բայց մի...

— Մի՞թե... այլապես չէր կարելի ապրել:

— Այո՞, մենք կարող էինք ապրել, եթե ուսած լինեինք կոշկակաբույություն կամ դերձակություն, բայց մենք սպանեցինք մեր առողջությունը և լցրինք մեր գլուխը շոր ու ցամաք ուսմամբ...

— Բայց մենք երբեք չենք ցանկանալ վասակություն դործել՝ մեծաքանակ ուճիկ ստանալու համար. մենք կմնանք ճշմարիտ հայ, որպես ենք, էսթրենք մեր ազգը և կկերտվենք նրա սեղանից,— պատասխանեց Արամյանը դրականաբար:

— Այդ կլինեիր, եթե հայ ազգը կատարեր յուր փրկչի խոսքը, թե «պետք չէ յուր մանուկների հացը ձգել օտարներին»: Բայց, դժբախտաբար, մենք մեր ազգի սեղանի փշրանքներից էլ դուրկ ենք մնում:

— Ի՞նչ ենք գործում մենք ազգի համար, որ նա պարտավորվի մեզ հաց տալ:

— Իրավ, մենք դեռ ոչինչ չենք գործել, և իմ ցանկությունս այդ չէ, որ մենք Կաջորում, մեր սենյակում սիգար ծխենք և ազգից ձրի հաց պահանջենք. այո՞, հարկավոր է նախ և առաջ գործել: Բայց գլխավոր հարցն աշատեղ աչն է, որ մեր ազգը աչնալիսի սաբասակի կերպով մոլորված է գեպի օտարազգիք, որ յուր օղտուր տալիս է օտարներին: Թրինակի համար՝ դու բաց արա ուսումնաբան օրիորդաց համար, որի մասին շատ անգամ հայտնել ես քո ցանկությունը. հավատաքննում եմ քեզ, որ ոչ ոք չի հոժարել քեզ աշակերտուհի հանձնել, թեկուզ հոգին սուրբ լինիս և մի յոպիտում նրանց գլուխը ուսմամբ լցնես: Բայց մի մտղամ Ջիվարոպին հարյուրներով ազգիկ կհանձնեն, թեև նրա ուսումնարանում աղջիկները ճանաչում և դուրս են դալիս դատարկ գլխով: Բայց գլխավոր բանն աչն է,

որ այս դեպքում ևս ծնողները իրանց ծուռը հաշվի մեջ դարձյալ չեն սխալվում. նրանց ցանկությունը իրանց աղջկերանց բան սովորեցնելը չէ, այլ նրանք միայն մի քանի հաշիվներ աչքի առջև ունին. մին՝ որ մադամի անունը նրանց ականջներին դուր է գալիս, մին էլ՝ որ իրանց աղջիկը մարդու տալու միջոցին մոցիբուլը փեսին գրավելու համար յուր բոլոր ճարպկությունը դործ դնելուց հետո, թե «էհենց սիրուն է աղջիկը, էհենց խելոք է աղջիկը, էսքան փուլ ունե, էսքան բաժինք ունե», հետո կավելացնեն՝ «մադամ Զիվարուզի մոտ ուսում է առի, տանցովատ, պիանո, ռանակ ջրի պես սերտած ունե...»:

— Ուրեմն ի՞նչ պետք է աշած,— հարցրեց մի փոքր համոզվելով Արամյանը:

— Պետք է աղբի աչքերը բաց անել, նա դեռ կույր է, մինչև որ նա ճանաչե, թե ո՞վ է յուր արժանավոր մշակը, որի աշխատությունները պարտավոր է վաճառարել:

ԵՆ

Նույն օրվա երեկոյան պահուն Արամյանը միայնակ դնաց Հացի-Գիլենց մոտ. նրան ընդունեցին խիստ քաղցրությամբ, մանավանդ, օրիորդ Սոֆին մի քանի նոր ցույցերով հայտնեց յուր բարեկամական անկեղծությունը գեպի նա: Բայց Արամյանը երկար չմնաց նրանց մոտ և հայտնելով, թե յուր ընկերը միայնակ է, շուտով հեռացավ: Տիկին Բարբարեն և օրիորդ Սոֆին նրանից խնդրեցին, որ մյուս օրվա առավոտը յուր ընկերոջը բերե իրանց հետ ծանոթացնելու Արամյանը խոստացավ:

Մյուս օրվան առավոտյան պահուն Քաջբերունին և Արամյանը հասարակ ամառային հագուստով գնացին Հացի-Գիլենց տուն: Նոր հյուրի ներկայանալու և ծանոթանալու ժեսը՝ մի քանի սովորական բառերով, աջ ու ահյակ գլուխ տալը վերջանալուց հետո, նրանք նստեցին:

Օրիորդ Սոֆին այդ օրը հագնված էր պարզ, բայց շատ ճաշակով և վայելուչ: Նա համեստությամբ նստած էր յուր մոր մոտ:

Տեսնելով Քաջբերունուն, օրիորդ Սոֆին զգաց յուր սխալը: Արամյանից լսելով փիլիսոփայության և իրավաբանության մադիստրոսի անունը, նա հույս ուներ տեսնել մի որևէ գերբնական էակ: Բայց Քաջբերունու զեմքի կոշտ գծագրությունը, նրա սառն և անփույթ վարվեցողությունը, որոնք մանուկ կուսի աչքում հասնում էին մինչև անքաղաքավարության, հաճելի տպավորություն չգործեցին նրա սրտին: Այնուամենայնիվ, նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ կարող էր գտնվել մի այդպիսի

աւարաւայրման գոյութեան մեջ այնպէս հրաշալի, որ պատճառ էր տվել Արամեանին, ինչպէս հայտնի էր, պաշտել նրան, որպէս մի գերբնական էակի:

Նրանց առաջին խոսակցութիւնը եղավ, ինչպէս սովորաբար լինում է, ոչ այնքան նշանաւոր: Տիկին Բարբարեն հարցրեց Քաջբերունուց քաղաքի տոթի և զովութեան մասին և ժողովուրդի զվարճութիւններէից և նոր ու հին լուրերից: Քաջբերունին տաղտկութեամբ մի քանի հատ ու կտոր պատասխաններ տվավ:

Օրիորդ Սոֆին թելի սեղանի մոտ չուր հշտերին թեյ էր մատակարարում:

Արամեանը, որպէս այս տան նախածանոթը, ավելի ընտանեբար էր վարվում. նա մշտնեւրդ ծածուկ մի քանի նկատողութիւններ արավ օրիորդին, որով կամենում էր ուղղել նրա սխալը: Երևում էր, որ նա ցանկանում էր Հացի-Գիւնից գերդաստանական շրջանը ներկայացնել: Չուր ընկերին ավելի գեղահարմար կերպարանքով:

Թեյ խմելը վերջացավ:

Տիկին Բարբարեն մտածեց չուր աղջկան հանդէս դուրս բերել, եւր նկատեց, որ նրա վրա ուշադրութիւն չէին դարձնում: Նա խնդրեց աղջկան, որ մի փոքր նվագէ դաշնամուրի վրա: Օրիորդը կասեցրեց մեր խնդրանքը:

Քաջբերունին սկսեւ ուշադրութիւն չդարձնել նրա նվագելուն, երբ հենց առաջին անգամից նշմարեց, որ լավ չէ նվագում: Օրիորդը վերջացրեց նվագելը, իսկ Քաջբերունին հայտնեց չուր նկատողութիւնները նրա նվագելու մասին, որոնք բոլորովին վշտացրին օրիորդի ինքնասիրութիւնը: Այսուամենայնիւ, մայրը նբան ծածուկ նշանացի արավ դրաղեցնելու հշտերին:

Օրիորդը նախ սկսեւ հարցնել Պետերբուրգից. օրինակ՝ քանի՞ թատրոն կա այնտեղ, կայսրը ո՞ր թատրոնն է դնում. նկատի պրոսպեկտը քանի՞ վեհաւերակութիւն ունի, այնտեղի այգիքը և զբոսարանները գեղեցիկ են: Այնուհետև նա խոսքը դարձրեց համալսարանի վրա և հարցրեց ուսանողների կյանքից, հարցրեց, թե կա՞ն այնտեղ աղջիկ ուսանողներ, և այդ աղջիկ ուսանողների մեջ կա՞ն նշանավոր և տաղանդաւոր օրիորդներ: Այս հարցմունքներից հետո նա խոսակցութեան մեջ ներս բերեւ «կանանց ազատութեան հարցը»: Կսելով Քաջբերունու դալու մասին, մի քանի օր նա եռանդով կարդում էր Ստուարտ Միլլը¹³ և, զինավորելով չուր միտքը մի քանի փաստերով, նա սկսեւ տաքութեամբ պաշտպանել կանանց լիակատար ազատութիւնն ու համատարութիւնը տղամարդկանց հետ:

Քաջբերունին առաջ շուրկեց այդ խնդրի վրա խոսել օրիորդի հետ, մտածելով, որ այդ հարցը բարձր է նրա հասկացողությունից, բայց կամենալով նրան դուրս բերել այդ տեսակ մտավոր մոլորությունից՝ ասաց.

— Ավելի լավ է, որ դուք ձեր միտքը գաղափարական երազներով չհրապուրեք, այլ ուսումնասիրեցեք կյանքի իրական կողմերը:

— Նեբեցեք, պարոն,— պատասխանեց օրիորդը,— մի՞թե գաղափարական երազ կարող է համարվիլ այն, որ ես ասում եմ, թե կանանց դրությունը սարուկի դրություն է, և նրանց պետք է հավասար իրավունք տալ մարդկային ընկերության մեջ:

— Այդ դարձյալ երազ է,— խոսեց Քաջբերունին սառնությամբ,— որովհետեւ քանի կինը բարոյապես և իմացականապես լավ չի կրթված իբրեւ մարդ, նա չունի իրավունք պահանջելու ձեր ասած ազատությունը կամ հավասարությունը:

— Կրթությունը ի՞նչ նշանակություն կարող է ունենալ նրա համար, երբ նա ճնշված է սղամարդու բռնակալության ներքո:

— Կրթությունը կտա նրան իրավունք ներս մտնել հասարակական կյանքը որպէս մարդ, յուր կատարյալ ազատությամբ, բայց կանացի սեռը, մանավանդ արեւելյան ազգերի մեջ, դեռ շատ անկիրթ է: Պետք է աշխատել կրթել դրանց:

Օրիորդ Սոֆին վշտացավ և կարմրեցավ:

Քաջբերունին նշմարելով նրա վրդովմունքը՝ խոսեց.

— Արդարեւ, կանանց սեռի հարեմների մեջ փակված դրությունը վաղուց ցույց տվում լուսավոր աշխարհին դրա վատ հետեւանքները: Այստեամենանշիւն ևս չեմ կարող համաձայնել, որ կանայք, մանավանդ մեր ազգի մեջ, բոլորովին արձակ և ազատ հանդես դուրս գան իբրեւ հասարակական ընկերության անդամներ, երբ նրանք այդ մասին ամենին պատրաստված չեն. նրանք դեռեւ շատ պետք է ուսանեն:

Օրիորդ Սոֆին ոչինչ չպատասխանեց: Քաջբերունին նշմարեց, որ յուր նկատողությունները վատ տալովորություն գործեցին օրիորդի վրա, նա խոսքը կտրեց և դարձավ դեպի տիկին Քարբաբին:

Նույն միջոցին օրիորդ Սոֆին, հազիվ լսելի ձայնով, ասաց Արամյանին.

— Ձեր ընկերը խիստ անխիղճ է դեպի կանացի սեռը, բայց ցանկալի էր ինձ դիտենալ, թե ի՞նչպես է նայում նա մանուկ օրիորդներին վրա:

— Դուք արդեն նկատում եք նրա սառնասրտությունը,— պատասխանեց Արամյանը:

Տիկին Բարբարեն, իբրև անուս և հասարակ դերդաստանի աղջիկ, դուրկ էր այն հնարներից, որով մի բարեկիրթ տանտիկին կարող էր դբադեցնել յուր հյուրերին: Այդ պատճառով նա առավելապես աշխատում էր յուր հյուրերին հրապուրել քաղցրավենիքով, դրա համար նա հրամայեց թելից հետո մատուցանել թարմ միրգ և զանազան տեսակ մուրաբաներ: Բայց նրանք երկար չնստեցին, այլ մի քանի բուլեից հետո հեռացան: Նրանց ճանապարհ դնելու ժամանակ օրիորդ Սոֆին բռնեց Քաջբերունու ձեռքը և խնդրեց նրանից պատվել իրանց յուր հաճախակի այցելությամբ, ավելացնելով, թե նրա կարծիքներին բոլորովին համակրեց ինքը:

— Խնչպես թվեցավ քեզ այդ օրիորդը, — հարցրեց Արամյանը Քաջբերունուց, երբ նրանք հասան իրանց կացարանը:

— Մի պաճուճյալ խրժիկ, ուրիշ ոչինչ, — պատասխանեց Քաջբերունին՝ դեմքը խոժոռելով:

— Բայց տեսա՞ր ինչքան օժտված է նա բնությունից:

— Ուրեմն դու ևս Դիաշկովի նման կոչիր նրան գեղեցկության դիցուհի:

— Ձի կարելի ուրանալ, թե նա գեղեցիկ է:

— Դիցուք թե գեղեցիկ է, բայց ի՞նչ կարելի է հուսալ նրանից:

— Շատ բան, — պատասխանեց Արամյանը:

— Այո՛, կարելի է հաստատ հույս ունենալ, թե նա կարող է լինել հրապուրիչ սիրուհի յուր տարիածուի համար, բայց ոչ երբեք ժրագլուխ տանտիկին և հավատարիմ ամուսին:

— Նա ի՞նչ մեղավոր է, — կրկնեց Արամյանը:

— Ես գիտեմ, որ մեղավոր չէ այդ աստծո զառնուկը, այլ մեղավոր են նրա հիմար ծնողները և յուր կրթությունը, որ այնպես կեղծել են նրան:

— Նայելով այդ հանգամանքներին, — ասաց Արամյանը, — դարձյալ թող շատ ապրին մեր Հայաստանի պարզ և չքնադագիզ օրիորդները. նրանք թեև մի գունդ միս են, նրանք թեև կրթությունից զուրկ են իսպառ, բայց նրանց բարոյականությունը մնացել է անկեղծ և անխարդախ, այդ պատճառով և նրանք լինում են հավատարիմ ամուսիններ և աշխատասեր տանտիկիններ:

Եվ այնուհետև նրանք երկար ու երկար սկսան խոսել կանացի սեռի դաստիարակության վրա:

Բայց բոլորովին այլ խորհրդածության մեջ էր օրիորդ Սոֆին: Նա ոչինչ պակասություն չէր նկատում յուր թե՛ ուսման և թե՛ կրթության մեջ:

նա յուր գեղեցկությամբ անքան հպարտացած էր, որ կարծում էր, թե կիշխե բոլոր տղամարդկանց վրա: Եվ միտ բերելով Քաջբերունու սառնասրտութունը դեպի ինքը և նրա հերքողական պատասխանները յուր կարծիքների դեմ, չէր կարողանում ոչինչ կերպով համոզվել, թե այդպիսի վարմունքը և այդպիսի վեճը կարող էին առողջ դատողության ծնունդ լինել:

Բայց Արամյանի փափուկ բնավորությունը, նրա քաղցր խոսակցությունը և շեղումները վարմունքը խելագարության շափ հիացրել էին ավստաբորբոք օրիորդին, և նա սպասում էր նրա մեջ գտնել յուր սրտի ցանկալին:

Բոլորովին ալ էր տիկին Բարբարեի մտածությունները. նա շատ ուրախ էր մանուկ տղամարդկանց այցելությամբ, նա շատ դուր էր յուր դստեր խոսակցությունից նրանց հետ, թեև իրան բոլորովին անհասկանալի էր այդ: Միևնույն ժամանակ նրա գլխի մեջ պտտվում էր մի այսպիսի խորհուրդ՝ պսակել յուր դուստրը մայրաքաղաքի այդ բարեկիրք ուսանողներից միին հետ:

ԻԸ

Կոչորի սառն, հովասուն օդը և խոնավ կլիման, փոխանակ ուղղելու Քաջբերունու առողջությունը, խիստ վատ ներգործություն արեցին նրա վրա: Նրա ավերված թոքերը դարձյալ ցավազարվեցան, և նա սկսավ ծանր կերպով հալալ: Նա փակված էր յուր կացարանում և ամենևին դուրս չէր գնում տանից:

Արամյանը խիստ տխուր էր սիրելի ընկերոջ տկարության համար և ամբողջ օրը չէր հեռանում նրա մոտից: Այդ պատճառով մի շաբաթից ավելի էր նա չէր եղած Հացի-Գեղենց մոտ:

Մի գիշեր, նա երկար նստած Քաջբերունու մահճակալի մոտ, դառն մտածության մեջ էր. հիվանդն անզորաբար հալում էր և հոգվոց հանում: Արամյանը նշմարելով, որ նա ընեց, հուշիկ, ոտքի մատների վրա հեռացավ նրա քնարանից: Նա դուրս եկավ բակը՝ մի փոքր թարմ օդ շնչելու:

Հիանալի լուսնկա գիշեր էր: Բոլոր շրջակայքում թրթռում էր ամառային եղանակը՝ տաք, մանկական, ակտաբորբոք կյանքով: Անցնելով Հացի-Գեղենց կացարանի մոտից, հանկարծ լսեց նա քնքուշ ձայն.

— Պարոն Վահե:

Մին էլ երևան եկավ օրիորդ Սոֆիի վայելչահասակ կերպարանքը, որ նույն բոպինն նմանում էր գիշերային հավերժահարսի:

— Օրիորդ Սոֆի, այդ դո՞ւք եք,— մոտեցավ նրան Արամյանը:

— Այո՛, — պատասխանեց նա:

— Այս խորին գիշերային պահո՞ւն:

— Այնպես, դուրս եկա... ևս ինքս չգիտենալով, թե ինչո՞ւ համառ...

Արամյանը տեսավ, որ նրա դեմքն այնպես գունատված էր, ինչպես սառն մարմարիտն, և նրա գիտակները խառնված էին, և տշխերը վառվում էին կատաղի կրակով:

— Դուք այլևս չեք երևում, պարոն Վահե, — հարցրեց օրիորդը:

— Ընկերիս հիվանդությունը չէ թողնում ինձ տանից հեռանալ, — պատասխանեց Արամյանը:

— Այժմ ի՞նչպես է նա:

— Լավ չէ՛:

— Վա՛յ, ամսոսու Ի՞նչ է նրա հիվանդությունը:

— Բարակացավ:

— Վաղո՞ւց է:

— Այո՛, վաղուց, համալսարանում ևս ուներ:

Փրիորդը մտածման մեջ ընկավ: Կարծես այդ լուրը տխրեցրեց նրան:

— Տեսնո՞ւմ եք, պարոն Վահե, ի՞նչ հիանալի գիշեր է, — խոսեց նա բուպեական լուսյունից հետո:

— Այո՛, հիանալի է, — պատասխանեց Արամյանը:

— Պարոն Վահե, բարի եղևք, դնանք մի փոքր շրջելու. չէ՞ որ դուք ևս սիրում եք լուսնկա գիշերը:

— Ես սիրում եմ, միայն այժմ խիստ ուշ է. գիտե՞ք, ժամը երկուսն է:

— Խնդրում եմ... դնանք. ձեզ ասելու բաներ ունիմ, այստեղից մի քիչ հեռանանք...

Արամյանը ահամայցից համաձայնեցավ:

— Դեպի ո՞ւր, — հարցրեց նա:

— Դեպի անտառ, — պատասխանեց օրիորդը, — տվե՛ք ինձ թև:

Արամյանը տվավ նրան յուր թևը, և նրանք սկսան գիմել գեպի անտառ:

— Ամբողջ շաբաթ է, որ դուք չեք եղել մեզ մոտ, — ասաց օրիորդը:

— Այո՛, բայց ինձ անկարելի էր գալ, — պատասխանեց Արամյանը:

— Ես շատ ցանկանում էի ձեզ տեսնել:

— Դուք ինքներդ կարող էիք գալ մեզ մոտ, երբ ցանկանում էիք:

-- Քանի անգամ ես կամեցա դալ, միայն մտածեցի գուցե կրար-
կացնեի բնկերոջդ, չէ՞ որ նա այնպես խստասիրտ է:

— Ո՛չ, քնդհակառակն, նա խիստ բարի աղա է, նա ուրախ կլինեի,
եթե դուք նրա մոտ գայիք:

— Ուրեմն առավոտյան ես կգամ նրան: տեսնելու Քաջբերունու հի-
վանդսւթյունը ինչի՞ց առաջացաւ:

— Անհանգիստ պարապմունքից և մի քանի դժբախտություննե-
րից... նրա կյանքը միշտ կապակից է եղել թշվառությունների հետ:

— Ափսո՛ս... — կրկնեց օրիորդը:

Այդպես տաքացած խոսակցութեամբ նրանք բաժանեան հեռացան
իրանց բնակութեանից, և օրիորդը նկատեց, որ իրանք անտառում են:

— Ես հոգնեցա, պարոն Վահե, մի փոքր հանգստանանք այստեղ, —
ասաց նա:

Նրանք նստեցին մետաքսանման փափուկ խոտերի վրա: Արամյանը
սլոնեցաւ, իսկ Սոֆին խիստ մոտ նստեց նրա մոտ և յուր թևով կըռթ-
նեց նրա կրծքին:

Այս դրութեան մէջ, անշարժ և լուռ մնացին նրանք մի քանի րոպե,
մինչև օրիորդն ասաց.

— Վահե, տուր ինձ ձեռքդ:

Արամյանը տվաւ նրան յուր ձեռքը:

Օրիորդը բռնեց նրան յուր ափերի մէջ:

— Որքա՛ն սառն է քո ձեռքը, — ասաց նա:

— Այո՛, սառն է, — պատասխանեց Արամյանը:

— Թո՛ւյլ տուր ես նրան տաքացնեմ ծոցիս մէջ:

— Կարող ես:

Եւ օրիորդը նրա ձեռքը սեղմեց յուր փափուկ կրծքի վրա, որ նույն
րոպեին սաստիկ կերպով զարկում էր ինչպես ալեկոծյալ ծով:

— Այժմ տաքացա՞ւ, — հարցրեց օրիորդը:

— Ես ոչինչ չեմ զգում, — պատասխանեց նրան Արամյանը:

— Այո՛, դու անզգա ես, — պատասխանեց օրիորդը, — բայց շոշա-
փի՛ր կուրծքս:

Արամյանը ձեռքը դրեց նրա սրտի վրա:

— Քո սիրտը սաստիկ կերպով զարկում է, — պատասխանեց նա:

— Այդտեղ անհանգստութեան կա, այնպես չէ՞, — հարցրեց օրիորդը:

— Այո՛, դու վրդովված ես:

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց. երկու կողմից ևս ափրեց րոպեա-
կան լռութեան:

— Վահե՛, այնպես չէ՞, ես խիստ անհամեստ եմ,— հարցրեց օրիորդը՝ նրա ձեռքը հանելով յուր ծոցից։

— Ես այդպիսի կարծիք չունիմ քո մասին,— պատասխանեց Արամյանը։

— Դու այդպես ասելով միայն չես կամենում վշտացնել ինձ, բայց ես զգում եմ, որ ոչ միայն անհամեստ եմ, այլև՝ հիմար, ցնորված...

Արամյանը ոչինչ չպատասխանեց նրան, միայն լսեց նրա դառն հեկեկանքը։

— Ինչո՞ւ այդպես, Սոֆի,— նրա ձեռքը բռնելով հարցրեց Արամյանը և նույն բոպիին նստեց պառկած տեղից։

— Վահե՛,— խոսեց նա,— ների՛ր իմ անհամեստությանը, պատճառը՝ դու այնքան բարի ես... Իսկ ես՝ թշվառականս, ամենաչնչին էակ եմ... ես զգում եմ իմ բոլոր ոչնչությունը քո առջև... արդարև, ես արժանի չեմ քեզ... միայն դու ների՛ր ինձ, որ ասեմ, թե «սիրում եմ քեզ»։

— Դու ինձ սիրո՞ւմ ես,— հարցրեց նույնպես վրդովմունքով Արամյանը։

— Այո՛,— պատասխանեց օրիորդը, չդադարելով լաց լինելուց։

Սրբազան խոռվությունը տիրեց Արամյանին, և նա հոփշտակվեցավ սքանչելի հոգեղմայությունը, երբ նրա ականջներին զարկեցին մոգական խոսքի վերջին հնչյունը՝ այո՛։

— Դու սիրո՞ւմ ես ինձ... ուրեմն թույլ տուր համբուրեմ քեզ,— ասաց նա ուրախությամբ։

Օրիորդը փարվեց նրա պարանոցով։

Մի քանի բոպի տիրեց խորհրդավոր լռություն...

— Այժմ գնանք,— ասաց օրիորդը, որպես թե սլափվելով յուր մտավոր արբեցությունից։

— Գնանք,— կրկնեց Արամյանը և վեր կացավ։

Օրիորդը նրա թեև առավ. նա իրան բավական հոգնած էր զգում. նա գնում էր Արամյանի կողքից թույլ և անհավասար քայլերով։

Ճանապարհին ասաց օրիորդը.

— Այժմ կասե՞ս, թե դու ես սիրում ես ինձ։

— Սիրում եմ,— պատասխանեց Արամյանը։

— Այժմ ես կարող եմ կոշվել քո կի՛նը, այնպես չէ՞,— կրկնեց օրիորդը։

— Խնդրում եմ, Սոֆի, չհիշել ինձ այդ...

— Այդ բոլորը...

— Խնդրում եմ չվրդովել ինձ։

— Եվ դու չե՞ս խղճալու ինձ:

— Նա արդեն ասացի, թե սիրում եմ քեզ. այդ բավական է:

— Այդ բավական չէ՛...

— Առայժմ այլ խոսք չեմ կարող քեզ ասել, — պառասխանեց Արամ-
յանը և լռեց:

Դարձյալ արտասուք երևեցավ օրիորդի աչքերում:

Երկար նրանք գնում էին. երկու կողմից ևս տիրում էր խորին լռու-
թյուն, մինչև նրանք հասան իրանց կացարանին: Երբ կամենում էին
բաժանվել, Արամյանը գրկեց նրան և, կրկին համբուրելով, ասաց.

— Իմ կյանքումս ոչ մի օրիորդ չէր լսած իմ բեբանից՝ «սիրում եմ
քեզ» խոսքը, բայց ես զոհեցի զրան քեզ, այդքանով մենք երկուքս կարող
ենք լինել բախտավոր:

Օրիորդը նույնպես գրկեց և համբուրեց նրան. նրանք բաժանվե-
ցան:

Առավոտյան աստղը վաղուց շողշողում էր արևելքում, և թռչունները
երգում էին իրանց վաղորդյան երգը:

Մտնելով յուր անկողինը, օրիորդը այլևս չկարողացավ քնել: Հա-
ղարավոր մտածմունքներ խռովում էին նրան: Նա զգում էր Արամյանի
ձեռքի առաջին շոշափումը յուր ծոցի մեջ, նա զգում էր նրա ջերմ համ-
բույրները յուր թշերի վրա և այլևս ուրիշ բան չէր զգում նա... Մի քանի
ժամ այսպես նրա երեակալուծյունը վառված էր հրապուրիչ երևույթնե-
րով, և նա անքուն մնաց, մինչև լուսաբացին տիրեց նրա հոգնած ան-
դամներին քաղցրիկ քունը:

Արամյանը վերադառնալով յուր կացարանը՝ նախ առանց ձայն
հանելու մտավ Քաջբերունու մոտ և նկատեց, որ նա հանգիստ քնած է,
հետո դարձավ յուր քնարանը: Նա մտավ անկողին, բայց քունը մոտ չե-
կավ նրա աչքերին: Մի կիրք, որ ավելի նման էր ամոթանքի և զղջման,
չարաչար տանջում էր նրան: «Այս ի՞նչ գործեցի», — ասաց նա և մի-
նույն րոպեին զգաց յուր խղճի խալթը:

***

Առավոտյան Արամյանը ծուլանում էր վեր կենալ յուր անկողնից,
բայց երբ նա լսեց մյուս սենյակից Քաջբերունու ծանր հաղը, իսկույն
վեր թռավ անկողնից և գիշերազգեստով մտավ ընկերոջ քնարանը: Նա
դառավ նրան վստ զրոյթյան մեջ:

Քաջբերունին տեսնելով նրան՝ ասաց.

— Վահե, այսօր ինձ համար մի սաշակ վարձիր, ես պիտի քաղաք գնամ. աշխտեղ գոնյա երկու բան մօտ կլինի ինձ՝ բժիշկ և գերեզմանատուն. բայց աշխտեղ երկուսից ես զրկված եմ:

Արամյանը շատ աշխատեց համոզել նրան և հետաձգել նրա զնալը, բայց հնար չեղավ:

— Դու արդեն կատարել ես ըս հյուրասիրական պարտքը, մեզն խմն է, որ երկար չկարողացա վաշելիլ նրան,— ասաց Քաջբերունին:

Տասը ժամին ճանապարհորդական սաշակը կանգնած էր Արամյանի կացարանի դռանը:

Արամյանը իրանց զնալու պատրաստության հսկացողության մեջ էր: Նա գուրս եկավ, որ մի քանի կարգադրությունների անհ և մեկ էլ հանկարծ դռան շեմքի վրա հանդիպեց օրիորդ Մոֆիրին: Նա գունաթափված էր, բութակա մահ:

— Ես ուղիղ քեզ մօտ էի գալիս, Վահե,— ասաց նա:

— Ինձ մո՞տ,— կրկնեց Արամյանը զարմանալով:

— Այո՛:

— Համեցե՛ք:

Նրանք ներս մտան Արամյանի սենյակը:

— Դուք զնո՞ւմ եք,— հարցրեց օրիորդը՝ նստելով փոքրիկ գահավորակի ծայրին:

— Գնում եմք,— պատասխանեց Արամյանը:

— Ե՞րբ:

— Կարելի է մի ժամից հետո:

— Եվ դու գնում էիր առանց ինձ հետ տեսնվելո՞ւ:

— Ես առանց քեզ տեսնելու չէի գնա:

Օրիորդը հեղիկ նայեց Արամյանի երեսին:

— Ի՞նչ պատճառով եք գնում,— հարցրեց նա:

— Սմբատի հիվանդությունը օրըստօրե վատանում է, հարկավոր է քաղաքում լինել:

— Մի՞թե առանց քեզ չէ կարող գնալ:

— Կարող է, միայն ես չեմ կամենում նրան միայնակ թողնել:

— Եվ դու պիտի մնա՞ս նրա մօտ քաղաքում:

— Այո՛, պիտի մնամ հոգ տանելու նրա առողջությանը:

Վերջին խոսքը ծանր ներգործություն ունեցավ օրիորդի վրա:

— Եվ դու պիտի թողնես ինձ այստեղ միայնա՞կ,— հարցրեց նա՝ ողորմելի կերպով նայելով Արամյանի երեսին:

— Ի՞նչ արած, այդպես պատահեցաւ,— պատասխանեց Արամ-
յանը:

— Ձէ՞ որ դու ասացիր, թէ սիրում ես ինձ, և այժմ կամենում ես
միայնակ թողնել ինձ... բոլորովին շմտածելով, թէ ես տխրելու էի ատանց
քեզ...

— Ես շատ ամոսոսում եմ, որ այսպես շուտ բաժանվում եմ քե-
զանից, միայն համաձայնիր, որ Սմբատն այժմ առավել կարոտ է իմ
կաշեկցությանը, քան թէ դու ես նրան նույնպես սիրում եմ, ինչպես
իմ գաղափարակից ընկեր, ես չեմ կարող նրանից բաժանվել:

Արամյանի վերջին խոսքերը խիստ զգալի եղան օրիորդին, նա մի
քանի րոպե մտածման մեջ ընկաւ և ապա պատասխանեց.

— Այո՞, Սմբատն այժմ առավելապես կարոտ է քո կարեկցությանը,
քան թէ ես. Վահէ՞, դնա՞, տեր ընդ քեզ, և հո՞գ տար այդ պատվելի
տղամարդու առողջության մասին. ես չեմ կամենում բաժանել քեզ քո
սիրելի ընկերից:

Արամյանին խիստ ազդեց օրիորդի քնքռշ զգացողությունը, և նա
մտաեցաւ նրան, գրկեց և սեղմեց յուր կրծքի վրա:

— Հիմա կարելի՞ է պարոն Սմբատին տեսնել,— հարցրեց օրիորդը:

— Ինչո՞ւ չէ կարելի,— պատասխանեց Արամյանը:

— Ես կկամենայի նրան տեսնել:

— Ուրեմն սպասիր, իմացում տամ:

Արամյանը մտաւ Քաջբերունու սենյակը: Քաջբերունին, փաթաթ-
ված յուր թանձր մուշտակի մեջ, պառկած էր մահճակալի վրա:

— Օրիորդ Սոֆին կամենում է քեզ տեսնել,— ասաց նրան Արամ-
յանը:

— Ինձ անախորժ է իմ այժմյան զգվելի կերպարանքով տխրեցնել
քնքռշ օրիորդի սիրտը,— պատասխանեց նա,— ասա, թէ չեմ կարող
ընդունել:

— Նա խնդրում է, նա քեզ տեսնելու է եկել:

— Հա՞վ, թո՞ղ գա:

Արամյանը դուրս գնաց և մի քանի վայրկյանից հետո օրիորդի հետ
ներս մտաւ հիվանդի սենյակը:

Սոֆին դնաց բռնեց Քաջբերունու ձեռքը և խիստ մոտ նստեց հի-
վանդի մահճակալին:

— Հեռու նստեցեք, օրիորդ Սոֆի, այժմ անախորժ է ինձ մոտենալու
Բայց Սոֆին ամենեկին շարժվեցաւ յուր տեղից և ասաց.

— Դուք այժմ ևս այնպես բարի և սիրելի եք, որպես առաջ:

— Ո՛ր, սիրելիս, հիվանդության հետ կատակ չի կարելի անել,— պատասխանեց Քաջբերունին:

Օրիորդը սկսավ հարցնել նրան հիվանդության մասին, այնուհետև հայտնեց, թե ինքը շատ տխրում է, որ նրանք այնպես շուտ թողնում են ամառանոցը, որովհետև նրանց դրացությունը ակտրիսների էր իրանց դերաստանին: Եվ ավելացրեց մի բանի բարեկամական խոսքեր:

Քաջբերունին կարճ պատասխանեց, թե.

— Մենք շատ հեռու չենք գնում, եթե այս հազը շուտով չիջեցնեն ինձ սառը հողի տակ, մենք դարձյալ կարող ենք միմյանց տեսնել:

Օրիորդը սկսավ նրան մխիթաբել, թե չպետք է այդպես շուտ հուսահատվել կյանքից և խորհուրդ տվավ նրան գնալ Նիցցա:

— Այո՛, եթե ես փող ունենայի, շատ տեղեր կեղծալի,— պատասխանեց նա:

Ապա օրիորդը ասաց, որ ինքը ես միտք չունի ամառանոցում երկար մնալու, այլ շուտով քաղաք կգառնա, և այնտեղ շուտ-շուտ կայցելե նրան:

Քաջբերունին հայտնեց յուր շնորհակալությունը:

Օրիորդը, բնջռությամբ սեղմելով հիվանդի ձեռքը, հեռացավ:

Արամյանը նույնպես դուրս եկավ նրան ճանապարհ ձգելու: Օրիորդ Սոֆին հայտնեց, թե նրան մի բանի ասելիք ունի. նրանք մտան դարձյալ Արամյանի սենյակը: Սոֆիի դեմքն արտահայտում էր ներքին վրդովմունք:

Արամյանը նստեց դահլիճի սեղանի վրա, իսկ օրիորդը, աթոռի վրա նրա առջև նստելով, բռնեց նրա ձեռքը և ասաց.

— Իմ այս գիշերվա վերջին հարցը մնաց առանց պատասխանի, այնպես չէ՞,— հարցրեց նա՝ ուղղակի Արամյանի երեսին նայելով:

— Այո՞,— պատասխանեց Արամյանը,— բայց ես խնդրեցի, որ դու այդ մասին ոչինչ չհարցնես:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև զանազան հանդամանքներ ստիպում են այդ մասին լռել:

— Բայց իմ կարծիքով, ուր կա ճշմարիտ սեր, այնտեղ ոչինչ հանդամանքներ տեղ չպետք է ունենա:

Արամյանը գլխար դրություն մեջ էր:

— Մի՞թե սիրելու համար դու կարծում ես, թե անպատճառ պետք է կոչվել ամուսին,— հարցրեց Արամյանը:

— Ես այդպես չեմ կարծում,— պատասխանեց օրիորդը պինդ ձայն:

նով,— Ես մինչև անգամ հերքում եմ ամուսնությունը, ես կբավականանամ միմիայն քո սիրով, եթե դու իսկապես խոստովանես, թե սիրում ես ինձ:

— Դու կարող ես բռնաբարել ինձ հավատալ, թե ես սիրում եմ քեզ:

— Ուշեմն թո՛ւյլ տուր համբուրեմ քեզ,— ասաց օրիորդը:

Նրանք գրկախառնվեցան... և մի քանի րոպե նրանք չէին բաժանվում միմյանցից...

Օրիորդը բռնաբարվելու շատ ցանկացած դուրս եկավ Արամյանի սենյակից:

Ճանապարհին նրան հանդիպեց Մայիլովը, պատանին զուլս տվավ նրան, բայց օրիորդը ամենևին չնշմարեց և անցավ:

Գնալով իրանց տուն, օրիորդն ուղղակի ներս մտավ յուր սենյակը. նա բռնաբարվելու գոհ էր յուր վիճակից, նրա գեղեցիկ արտահայտում էր անսպառ ուրախություն, և նա թուշնակի նման հանգիստ չէր կարողանում նստել, այլ երգելով թուշնակում էր այս կողմը, այն կողմը:

Լ

Դիաչկովը լսելով, թե Արամյանն ու Քաջբերունին գնացել են քաղաք, իսկույն վարձեց նրանց կացարանը. և այդպիսով մերձավոր դրացի դարձավ Հացի-Գեղենց: Այնուհետև սկսավ հարաբերություններ հաստատել հետ ծանոթանալու, և շուտով նա հասավ յուր նպատակին, երբ մի օր տիկին Բարբարեն ինքը հրավիրեց նրան իրանց մոտ ճաշելու:

Դիաչկովը հայտնվեցավ ճիշտ պայմանյալ ժամին: Նա հագնված էր բոլորովին պահեստի, կարծես երեկի տոն էր, և նա նոր էր վերադառնում Երևանի պրոսպեկտից:

Դիաչկովը՝ հայրական ահագին ժողովությունը մայրաքաղաքում հռչակելով թատրոնների, բալերի, կրոմոկների և այլ շոքալուծյան ու զերհուլիան կուրերին, ոչինչ բան չէր շահել, այլ միայն ճշմարտությանը՝ լսել էր, թե ինչպես պետք է վարվել հասարակական կյանքում, այսինքն՝ ինչպես պետք է հանդիպել մանուկ օրիորդներին կամ մանկահասակ տիկիններին, ինչպես նրանց զուլս տալ, խոսք կցել, զվարճախոսել, սեթեթեթել. մի խոսքով՝ նա գիտեր յուր դերը խիստ հմուտ կերպով խաշալ կյանքի ամեն մի հանգամանքում:

Նա խիստ քաղաքավարի կերպով ներկայացավ Հացի-Գեղենց գերապատանին. նախ և առաջ մոտեցավ տիկին Բարբարեն և համբուրեց

ներս ձեռքը, հետո շնորհալի կենդանի դարձավ գեղի օրիորդ Սոֆին՝ «բոն-
ժուտ, մաղմուլաղել Սոֆի» ասելով, ապա ձեռք տվեց Լիզային և Նլինա-
յին, որոնց վրա նրանց առաջին հյուրերը ամենեկին ուշադրությամբ չէին
դարձնում:

Դիաչկովի քաղաքավարի վարվեցողությունը առաջին օրից տպավո-
րություն գործեց տիկին Բարբարեի վրա:

Դիաչկովը չուր ընդունելության առաջին խոսքերը սերտաճ գեղեց-
կախոսության արտահայտելուց հետո ասաց.

— Այժմ ես ձեր դրացությանը կարող եմ բոլորովին երջանիկ հա-
մարվել, մտածելով, թե ես կարող էի այնքան բախառաշոր լինել, շահե-
լով ձեր բարի համարումը: Ա՛խ, ի՞նչ էր իմ առաջին կացարանը. կատար-
յալ դժոխք, ո՛չ ոք չկար ժամանակ անցկացնելու, թեև ինձ մերձակա էին
կենում գեներալ Կ...ի և կնյաղ Ն...ի գերդաստանները, բայց ի՞նչ ակտի-
վանք նրանցից... Ճամարիտն ասած, ես սաստիկ տառամ եմ այդ ազնվա-
կաններին, չնայած որ նրանք ինձ հարգում էին և ո՛չ մի օր առանց ինձ
ճաշ և ընթրիք չէին անում: Բայց ի՞նչ նպատակով հաճախել այդպիսի
գերդաստանների մոտ. դնում ես, այո՞, քիչ ընդունում եմ շատ սիրով.
նստում ես, և ահա ծերունի գեներալն սկսում է շաղկապալու իր սյու-
տերազմական գործունեությունից՝ սկսյալ Պասկևիչից, Արամ Միքայելից
հասնում է Վստոնցովը¹⁴, առանց ժամանակ տալու չուր աղջիկներին մի
բան խոսելու նրանք՝ խղճալիքը, ահաճությունից տոչորվում եմ, իրանց
մտքի մեջ անիծելով իրանց դատարկարան հորը: Իսկ կնյաղը ավելի հին
ժամանակից է սկսում՝ Ախատա Շահից, Հերակլից և գալիս մինչև Շա-
միրը¹⁵: Այժմ երեսկայեցեք, կարելի՞ է այդպիսի փրած կոճղերի հետ
ժամանակ անցկացնել:

Տիկին Բարբարեն և օրիորդ Սոֆին ծիծաղեցին, պատասխանելով,
թե բոլորովին ուղիղ է նրա նկատողությունը:

— Առհասարակ, — շարունակեց Դիաչկովը, — այստեղ սակավ են
կատարյալ քաղաքակրթված ընտանիքներ, ուր կարելի լինի զգալ ճշ-
մարիտ հյուրասիրության համն ու հոտը. խնդրեմ իմ նկատմունքը
ձեզ վրա չառնեք, որովհետև ձեր ընտանիքը այդ բանում կատարյալ բա-
ցառություն է կազմում: Բայց Պետերբուրգում հիանալի գերդաստաններ
կան, արժե նրանց հետ ժամանակ անցկացնել:

Նվ մայր ու աղջիկ սկսան հարցնել Դիաչկովից Պետերբուրգի կյան-
քից:

Դիաչկովը պատմեց երկար ու երկար, առանց լռելու. բառերը, որոնց
կամառվ տալիս էր նա մի առանձին մոլորիկական արտահնչություն,

կարծես թե առնելու էին նրա բերանից: Եվ ամեն խոսքի վերջավորութ-
յունը բերում էր յուր վրա՝ ցույց տալով, թե ինքը ժամանակով մայրա-
քաղաքում եղած է հասարակական խոսակցության առարկա:

Բայց երբ նրանից հարցրին, թե այժմ ինչով է պարսպո՞ւմ, պա-
տասխանեց.

— Ավարտելուց հետո ինձ նշանակեցին Պետերբուրգում մի մեծ
թաղի միրովոյ սուզյա, ես առեցի այդ ստոր պաշտոնը և եկա Կավկազ,
շուրջ քարձր տեղեր գտնելու: Այստեղ օկրուժնոյ սուզում անդամի տեղ
են առաջարկում ինձ, բայց ես դարձյալ չեմ կամենում ստորացնել ինձ...
նախագահի պաշտոնը... այն ես ակամայից, կարելի է համաձայնել... կամ
պալատում անդամ... պրոկուրոր և կամ մի այդպիսի բան... թեև ծա-
ռայությունն առհասարակ ինձ անտանելի է, սրովհետև ես սիրում եմ
ազատ կյանք: Այլև իմ զլխավոր նպատակն այն է, որ գնամ Փարիզ, մի
քանի տարի այնտեղ մնամ, հետո գնամ Պետերբուրգ իրավաբանական
պրոֆեսորի քննություն տամ: Ինձ առավել սիրելի է համալսարանում
պրոֆեսորի ամբիոնը, քան՝ պալատում նախագահի աթոռը: Այդ արդեն
հիանալի է, երբ մարդ կանգնած ամբիոնի վրա ոգևորված պատմում է,
զորօրինակ՝ քաղաքական իրավունքների մասին, և Բենիդեկի հաղարա-
վոր աշակերտներ¹⁶ լուռ, հոգիացած լսում են նրան:

Այդ խոսքերը Դիաչկովն արտասանեց բավական կրքով և խորը
հոգվոց հանեց:

— Բայց այժմ բոլորովին անգո՞րծ եք,— հարցրին նրանից:

— Այժմ ես պարսպում եմ խիստ աղւառ վաստակով,— պատաս-
խանեց Դիաչկովը:— Արգարե, ես մինչև այն աստիճան չեմ կարող ստո-
րացնել ինձ, որ գնամ օկրուժնոյ սուզ կամ պալատ, ատյանում կանգնեմ
և պաշտպանեմ որևիցե գործ, որպես անում են այստեղի փաստաբան-
ները. բայց արհեստում չծուլանալու համար, երբեմն մեծ գործերում,
երբ լինում են պծվար իրավաբանական հարցեր, ես գրում եմ միմիայն
խնդիրներ, թեև խիստ շնչին վարձով, զորօրինակ՝ մի քանի հաղար մա-
նեթով:

Բոլորովին սուտ էր խոսում Դիաչկովը. նա ոչ միայն օկրուժնոյ սու-
զըն ու պալատը չէր գնում գործեր պաշտպանելու, ինչպես հավատաց-
նում էր յուր թեթևամիտ ունեկնդիրներին, այլ հարյուր մանեթ գործի հա-
մար նա միրովոյ սուզերումն էր քարշ գալիս: Միով բանիս, նա քա-
ղաքիս ամենաստոր փաստաբաններից մեկն էր, որին հանձնում են այն
ամենակեղտոտ գործերը, որ յուր պատիվը պահպանող ոչ մի փաստա-
բան հանձնառու չէ լինում ընդունելու:

Հանկարծ նա նշմարեց անկյունում դրած դաշնամուրը:

— Ա՛, այդ ս՞վ է ածում,— հարցրեց նա զարմացք ձևացնելով յուր դեմքի վրա:

— Սոֆին,— ուստասխանեց տիկին Բարբարեն:

— Մազմուռազել Սոֆի՞ն,— կրկնեց Դիաշկովը ուրախությամբ:— Ա՛խ, ես Պետերբուրգից դուրս գալուց հետո Կովկասում ոչ մի գերդաստանում չեմ լսած պիանոյի ձայն. ես հուսով եմ, որ օրիորդ Սոֆին այնքան ողորմած կլինի, որ այդ մեծ զվարճությունը կառնառնի ինձ:

Տիկին Բարբարեն սկսավ թախանձել յուր դասերը, որ նա նվագե:

Օրիորդ Սոֆին մեծ հոժարությամբ մոտեցավ պիանոյին և սկսավ նվագել շատ վատ: Բայց Դիաշկովն, անդադար ծափահաբելով, դառնում էր դեպի տիկին Բարբարեն՝ ասելով.

— Այս արդեն հրաշք է... ա՛խ, որքան հիտնալի նվագում է մագմուռազել Սոֆին, Պետերբուրգում սակավ աղջիկներ միայն կարող են այդպես նվագել:

Օրիորդը ուղևորված այդ գովասանքով՝ նվագեց ամբողջ կես ժամ, նա երգեց և մի ումանա, նույն միջոցին Դիաշկովը զմալմանքից ինքը նույնպես յուր խապոտ ձայնը խառնեց նրա ձայնի հետ:

Օրիորդը վերջացնելուց հետո, Դիաշկովը մոտեցավ նրան և մինչև գետին խոնարհվելով շնորհակալություն արավ, ալիւալանելով, թե այնուհետև չէր ցանկանա լսել Մոցարտին և Բեթհովենին՝ նրա նվագը լսելուց հետո:

Ապա ինքը՝ Դիաշկովը, նստեց պիանոյի մոտ և նվագեց երգելով մի սոնատ. նրա անախորժ ձայնը այնպես նման էր կատվի մլավյունի հնչյուններին, որ Դրիգուլի ծիծաղը շարժեց, որ լուռ նստած լսում էր: Բայց Դիաշկովը յուր երգը կիսատ թողնելով հեռացավ պիանոյից՝ հավատացնելով, թե համալսարանում շատ պարտամունքի պատճառով կրժքի հիվանդությունը զրկեց նրան յուր անուշ ձայնից, և թե ոչ, նա մի անգամ Պետերբուրգում գրաֆ Տամբալովսկու տանը մրցության մեջ մտավ խալայի առաջին հրգիշ Կաստնի հետ և ինքը տարավ մրցանակը:

ԼԱ

Քաջբերունին քաղաք գնալուց հետո ամբողջ մի ամիս հիվանդ պառկեցավ, մինչև նրա առողջությունը փոքր-ինչ ուղղվեցավ, բայց այնուհետև երկու քնկերները չկամեցան ամառանոց գնալ, որովհետև քաղաքում ևս բավական հով էր հղանակը:

Մի օր նրանք հասած էին. Արամյանի դեմքը չէր ցույց տալիս բու-
լորովին ուրախ արտահայտություն, կարծես թե ներքին թախիծները վեր-
դառնում էին նրա սիրտը, մինչև նա ընդհատեց լռությունը՝ խոսելով.

— Սմբատ, մի՞թե միշտ այսպես անպաշտոն և անգործ պիտի մնանք
մենք:

— Այո՛, — պատասխանեց սառնությամբ Քաջբերունին, — որովհետև
նա, ով որ պիտի մեզ պաշտոն տա, ռոճիկ տա, մենք նրա համար ան-
պիտան կարասիներ ենք, այլ խոսքով՝ մենք նրա գործին անհարմար
ենք:

— Ի՞նչ պետք է արած, — տհաճությամբ հարցրեց Արամյանը:

— Ի՞նչ պետք է արած, — կրկնեց Քաջբերունին, և նրա երեսի վրա
երևեցավ թիու արտահայտություն: — Կամենո՞ւմ ես պաշտոն... պրծավ
զնայ...

— Մի՞թե այդ կարելի է անել:

— Ուրեմն դո՛ւ հղիիր աղքատությանը:

— Բայց ա՛յվը, — հարցրեց Արամյանը:

— Այվը ի՞նչ, — կրկնեց Քաջբերունին:

— Նա մեզ հաց չի՞ տա:

— Կտա, եթե նրա ոտքերը լիզես և նրա քմացը համար խոռնկ ծխես:
Նրանց խոսակցությունն ընդհատվեցավ, երբ ներս մտավ Դիաչկովը՝
ուրախության ծիծաղը երեսին:

Նա առանց ողջունելու և առանց նրանց ձեռք տալու, զլխարկը վերց-
րեց և կանգնելով նրանց առջև՝ ասաց.

— Շնորհավորեցեք, պարոններ, իմ քաջագործությունը, այսօր ես
տարա սուղում մի աշնապիսի փառալուր գործ, որ կատարյալ հրաշք է,
վասն որո, հղբայրք, երեք հազար մանկ զբաղանեցի...

— Տո՛ւ, Թաթոս, դու ի՞նչ օրենք գիտես, որ քո տարած գործն ի՛նչ
լինի, — ասաց նրան Արամյանը:

— Եղբայր, օրենք գիտենալն այս քաղաքում ոչինչ նշանակություն
չունի, — պատասխանեց Դիաչկովը էծու կերպով: — Ահա քո ընկերը ես
մագլխտրոսի ղիպլումը ծոցում պարաս պանը հասած է. միայն այստեղ
զլխավորապես պետք է լինել սիրենա և կարողանալ գրավել օրենքը,
դատաստանը և դատավորները:

Քաջբերունին լուռ լսում էր նրանց:

— Ինչո՞վ, — հարցրեց Արամյանը:

— Ինչո՞վ, — կրկնեց Դիաչկովը. — ծիծաղելի հարց. «Տո՛ւր կայսերն
կայսեր, և աստուծոյն աստուծո»¹⁷, ահա՛ թե ինչով:

— Մի՞թե կարելի է այդ աստիճան ստորանալ, կեղտոտ գործիք դառնալով անպիտան մարդկանց լուսայասիրության,— հարցրեց Արամյանը:

— Արդարը միշտ սովից մեռնում է, եղբայր,— պատասխանեց նրան Դիաշկովը:

Արամյանը կամենում էր մի խոսք ևս ասել, բայց նրան ընդհատեց Քաջբերունին՝ ասելով.

— Ես բոլորովին համաձայն եմ քեզ հետ, պաբոն Դիաշկով. այսօրվա օրում ով չգիտե ստախոսել, հաճոյամոլությամբ կեղծաւարել և ուրիշի կամքին ու նպատակներին զոհել յուր ամենաապշխիւ և ամենասուրբ զգացմունքները, չէ կարող արժաթ շահել: Որովհետեւ մեր քաղաքական կյանքը, դժբախտաբար, այնպիսի հանդամանքների մեջ է գրկած, որ զրանք անհրաժեշտ պիտույքներ են եղած: Եվ մենք մի քանի րոպե առաջ սույն նյութերի վրա էինք խոսում, դու ընդհատեցիր մեզ:

Քաջաւերովելով Քաջբերունու խոսքերից, որ նա խոսեց կծու արհամարհանքով, Դիաշկովն ասաց.

— Եղբայրք, ճշմարիտն ասած, դուք խիստ հիմար զաղափարների եք ծառայում, մի խոսքով՝ դուք լուի օդ եք կուլ տալիս, իսկ այդ ձեր փորին սնունդ չի տալ, պէտք է ժամանակի հանդամանքների հետ ընտելանալ և արևահայաց ծաղկի նման արեւը ո՞ր կողմից ծագե, դեպի այն կողմը պետք է շրջել յուր գեմքը:

— Դեպի ամեն կողմ թեքվել, դեպի ամեն կողմ խոնարհվիլ. այլ կատարյալ կապկոլվյուն է,— խոսեց Արամյանը:— Մինչդեռ պատիվը պահպանելը միշտ եղել է և պիտի լինի սուրբ:

— Աղքատը ոչինչ պատիւ չունի,— պատասխանեց Դիաշկովը.— պատիվը արծաթի մեջ է, և առանց ձեր ասած կապկոլվյան չէ կարելի արծաթ վաստակել:

— Ուրեմն ամենայն սուրբ բան պիտի զոհել արծաթին:

— Այո՞, որովհետեւ նա միակ զերազույն սրբազան էակն է տիեզերքում,— վճռական կերպով պատասխանեց Դիաշկովը:

— Ահա՛ քեզ լուգիկա,— ծիծաղելով խոսեց Արամյանը:

— Եղբայր, դու ուղիղ ես,— դարձավ դեպի Դիաշկովը Քաջբերունին,— կյանքի մեջ դու բոլորը ավելի լավ ես սերտել, քան թե մենք. դու գնում ես մի ճանապարհով, որտեղից խուժանը ստեպ ընթանալով դարձել է հարթ և հավասար, բայց մեր ճանապարհը փշոտ է և շատ էլ բանուկ չէ... Դու պաշտիր արծաթը, քո աստվածը, մենք էլ ունինք մեր հպարտությունը և զոհ ենք մեր աղքատությունը:

— Դրանք թող մնան, դատարի խոսքեր են, շարժե խոսեւ դրանց վրա,— նրա խոսքը կարեց Դիաշկովը։— Բայց ես, պարոն Քաջբերունի, հատկապես եկա ձեզ մօտ շնորհակալ լինել քո հիվանդության համար։ Բոլորովին ճշմարիտ է առաւել, թե «մեկի դժբախտությունը մյուսին բախտավորում է»։ Այո՛, քո պառաւփոր հիվանդությունը պատճառ տվաւ քեզ և նախաձեռնոր ընկերիդ՝ հեռանալ Կոջորից և թողնել այնտեղ ձեր նվիրական կացարանը բոլորովին իմ տիրապետության ներքո, որի մեջ մի անկյուն ինձ տալու դուք զլացաք։

— Այդ խոսքերով ի՞նչ ես կամենում ասել,— շտապով հարցրեց Արամյանը։

— Այն,— պատասխանեց Դիաշկովը՝ ուղիղ նայելով Արամյանի երեսին,— ինչ որ ես ցանկանում էի, այսինքն՝ իմ դրացությունս առիթ տվաւ ինձ ծանոթանալ Հացի-Գիւկեայ, հետեւապես նաեւ օրիորդ Սոֆիի հետ։

— Այդ մի մեծ բախտ չէր, Թաթոս Իվանիչ,— պատասխանեց Արամյանը արհամարհական ծիծաղը երեսին.— որի մասին հարկավոր լինեալ աշղպես հրճվանքով խոսել։

— Ի՞նչ բախտ կարող է լինել դրանից մեծ,— պատասխանեց Դիաշկովը ջերմեւանդութեամբ։— Օրիորդ Սոֆիի ամեն մի խոսքը, նրա ամեն մի ժպիտը, վերջապես նրա ամեն մի համբույրը... այդ արդեն կյանք է և անմահություն...

— Բնութիւնը սեւտ եւ խոտում,— պատասխանեց Արամյանը, և նրա գեմքը գունատիցաւ ներքին վրդովմունքից։

— Երգչում եմ աստուծով։

— Չեմ հավատում։

— Երգչում եմ պատվով։

— Չեմ հավատում։

— Ի՞նչ տեսակ մարդ ես դու։

— Ի՞նչ եք վիճում,— նրա խոսքը կտրեց Քաջբերունին։— Ի՞նչ մի զարմանալի բան կա այստեղի գովար հավատալու։

Արամյանը լռեց։ Նրա երեսի գույնը ստեպ-ստեպ փոխվում էր։ Դիաշկովը սկսաւ պատմել, թե ի՞նչ հնարքով նա ծանոթացաւ Հացի-Գիւկեայ հետ, և այնուհետեւ ի՞նչպէս նա տիրեց օրիորդ Սոֆիի սրտին, և նա պատմեց յուր բոլոր սիրաբանությունները օրիորդի հետ։

— Թեեւ քո պատմության մեծ մասը զարդարված է ստախոսության ներկերով, բայց դարձյալ նրա մեջ կան մի քանի հավատալիքներ,— պատասխանեց Քաջբերունին։— Զարմանալի չէ, որ օրիորդ Սոֆին ունեցել է քեզ հետ սիրաբանություններ, այդ արդեն ինստիտուտական օրիոր-

դի իսկական հատկութիւնն է: Այդպէս են այդ աղջկերքը. դրանցից յուրաքանչյուրը նախ և առաջ կսիրահարվի մի գլմնազգիստի վրա, հետո իրան սիրական կընտրեւ մի որեւիցե դերասան, իսկ այնուհետեւ, երբ նա յուր ճաշակը փոքր-ինչ կրթված համարի, կփախաւթիլի ամեն մի ուսանողի շէնքով, որոնք հաճախում են նրանց տուն իբրեւ հօտր. այնուհետեւ սատանան գիտե, թե ի՞նչ է դառնում այդ տեսակ թեթևալիկ աղջկերանց վերջը:

Արամյանը տհաճութեամբ լսում էր:

Դիաչկովը նույնպէս տխրեց, երբ յուր սէրո առարկայի վրա այդպիսի նկատողութիւններ արին:

— Նրանք եկե՞լ են Կոջորից,— հարցրեց Արամյանը Դիաչկովից:

— Հապա այս ցրտում ո՞վ կմնա ամառանոցում,— պատասխանեց Դիաչկովը:— Երբորդ օրն է, որ նրանք եկած են. այսօր ես շնորհ ունիմ նրանց մոտ ճաշելու:

— Ուրեմն այդպէ՞ս...— ուղիղ Դիաչկովի երեսին նայելով խոսեց Արամյանը:

— Ի՞նչ կա որ. քո սրտին ինչո՞ւ է դիպում,— հարցրեց նրան Դիաչկովը:

— Ոչինչ...— պատասխանեց Արամյանը:

Այդ խոսակցութիւնը տեւեց մի քանի րոպե եւս, մինչեւ Բաշեբրտնին տաղտկացաւ:

— Չարժե՞ս դրա վրա այդքան խոսել,— առաջ նա:— Պատմի՞ր, ի՞նչ նոր լուր գիտես, պարոն Դիաչկով:

— Ահա՛ ձեզ նոր լուր. ինձ առաջարկում եմ մի րոպե սուղիտայի պաշտոն նահանգում, բայց ես չեմ ընդունում:

— Ինչո՞ւ, Թաթոս:

— Նահանգում մի րոպե սուղիտ լինելու համար չարժե հեռանալ քաղաքի զվարճութիւններից. առանց դրան էլ իմ դրութիւնս այստեղ բոլորովին ասպահովված է:

— Քանի՞ հաղար ես որսացել մինչեւ հիմա:

— Ո՛չ ավելի, քան տասն հաղար...

Եվ Դիաչկովը նայեց ժամացույցին, իսկույն կանգնեց, առավ գրկարկը և հեռացաւ՝ ասելով:

— Ինձ ներեցեք, արդեն ճաշին քառորդ ժամ է մնում, ինձ կսպասեն Հացի-Գեղեցի տանը:

— Ահա՛ այդպիսի հիմարները կարողանում են փառավորապէս ապրել այս աշխարհում, որովհետեւ նրանք տալիս են «կայսերն կայսեր,

և աստուծոյն աստուծոն»։ Զգլվելի՜ կեղծաւթորութիւն... — սոսաց Քաջբե-
րունին՝ ներքին վերդովմունքով։

Բայց Արամյանը համարյա չսեց այդ խոսքերը. նա սասաիկ կեր-
պով խոտոված էր։ Դիաշկովի խոսքերը Հացի-Գեղինց մասին հարուցին
նրա սրտում անախորժ զգացմունքներ։

ԼԲ

Օգոստոսը ևս անցաւ, յուր հետ տանելով նաև տոթը։ Նղանալը
օրըստօրե դաւնում էր հովասուն։ Հասարակաց զբոսարաններում որոշյալ
ժամերին զվարճասեր բազմութիւնը ավելի և ավելի համախմբւում էր.
գիշերները թատրոնում սկսեց հնչել իտալական օպերան։

Ամառանոցներից ամենքն էլ վերադարձել էին քաղաք։ Օրիորդ Սո-
ֆին յուր մօր հետ նույնպէս ամբողջ շաբաթ կլիններ, որ եկել էին Կո-
ջորից։

Օրիորդը քանի օր էր անձկանոք սպասում էր Արամյանին, բայց
տակաւին նա չէր երևում Հացի-Գեղինց մօտ։ Վերջին օրերում նա հրամա-
յեց շնորհունել Դիաշկովին, երբ քաղաք գնալուց հետո նա իմացաւ, որ
խաբերա ստուգենտը ամուրի մարդ չէ եղած, ինչպէս նա հավատացրել
էր, այլ ունեցել է կին։ Բայց վերադառնալով ամառանոցից, նա իրանց
տան ներքին հարկի կեցողների թվում գտաւ մի նոր մարդ, ազգով
ռուս, նորահաս օֆիցեր, բարակ, բարձր հասակով և բավական խորթելի
դեմքով։ Մանուկ օֆիցերն առաջին օրից գրավեց օրիորդի ուշադրութիւնը։

Օրիորդը երկար սպասելով Արամյանին, վերջապէս համբերութիւնը
հատաւ և ստուգելով, որ նա կենում է գերմանացոց գաղթարանում, մի
օր վաղ առավոտյան կառք նստեց և գնաց գեպի այն կողմը։ Ճանապար-
հին նա երևակայում էր այն բոլոր հիացումները, հրճւանքները և սիրա-
խոսական զգացմունքները, որոնցով կարծում էր, թէ Արամյանը կհան-
դիպեր իրեն։ Նա մտածում էր, թէ ինքը կերթա նրա մօտ, նախ և առաջ
իրան կձեռացնէ խոտոված, թէ ինչո՞ւ Արամյանը այսքան ժամանակ իրան
այցելութեան չեկաւ։ Այնուհետև Արամյանը կչոքէ յուր առջև, ներողու-
թիւն կխնդրէ, ինքը կժպտա և կհամբուրէ նրան. էլ ի՞նչ ասես, որ չէր
մտածում օրիորդ Սոֆին...

Այգալիսի խորհրդածութիւնների մեջ նա աննկատելի կերպով անցաւ
Գոլովինսկի սրտսպեկտր, Աղեքսանդրյան աշգին, Վորոնցովի արձանը,
գերմանացոց գաղթարանը և հասաւ Մուշտաշիդ։ Այստեղ կառավարը
սթափեցրեց նրան յուր մտավոր խռովութիւնից՝ հարցնելով.

— Ո՞ր կեղւմ կհրամայեք դնալ:

Օրիորդը նկատելով, որ բաւական անցել է Արամյանի կացարանից, հրամայեց ուղղել կառքը դեպի մէր ընթերցողին նախածանով գերմանացու տուն, ուր բնակւում էր Փաշրերունին, որ առաջին անգամ ծանոթացանք Արամյանի հետ, երբ նա եկել էր այցելութեան յուր ընկերոջը:

Օրիորդ Սոֆին ամենևին չհրամայեց իմացում տալ յուր մասին, այլ համարձակ ներս մտաւ և գտաւ Արամյանին միայնակ նստած պրիխո:

— Բարեւ, Վահե,— ասաց օրիորդը ներս մտնելով՝ սրախութեան ծիծաղը երեսին:

— Ա՛, օրիորդ Սոֆի, դո՞ւք եք,— կրկնեց Արամյանը թեթեւ շարժվելով յուր աիզից:— Հրամայեցեք, խնդրեմ:

Արամյանի առողջանութունը, նրա պատկանելի ընդունելութեան ձևովը, որ արտասանեց նա նոր, իրանց մեջ պեռես անսովոր, հոգնակի ձևով, նրան խնայեց զգալի եղանակով: Այնինչ նա մտածում էր, թե յուր սիրականն իսկույն գրկախառնուելու էր յուր հետ:

Օրիորդը ակամայից նստեց ափսոսի վրա, որ ցույց տվաւ նրան Արամյանը:

— Դեւ վերջապես ստիպեցիր ինձ գալ քեզ մօտ, այսքան երկար սպասել տալուց հետո,— ասաց նրան օրիորդը:— Նրեի լսած չես եղել մէր դարձը:

— Ես լսած էի... Միայն Սմբատի առողջութունը այս վերջին օրերում մի փոքր ևս վատացաւ, այդ պատճառով չէի կարողանում տանից հեռանալ:

— Այժմ ի՞նչպէս է նրա առողջութունը:

— Վատ չէ՛:

— Ո՞ւր է նա:

— Գնացել է զբոսնելու. նա ամեն առավոտ սովորութեան ունի քաղաքից հեռանալ մաքուր օդ ծծելու:

— Ուրեմն ևս կարող եմ հուսալ, թե դու այսուհետեւ ժամանակ կունենաս մեզ մոտ գալու, այնպէս չէ՞:

— Զգիտեմ...— սառնութեամբ պատասխանեց Արամյանը:

Օրիորդը զարհուրելով նայեց նրա երեսին:

— Ի՞նչ է, դու հիվանդ ես, Վահե, քո գեմքն այնպէս դռնառնուցաւ,— հաբցրեց նա:

— Այո՛, ևս ինձ բուրբուրում առողջ չեմ զգում,— պատասխանեց Արամյանը տաղտկանքով, որպէս մի մարդ, որ ձանձրանում է յուր խոսակցից:

Օրիորդը մոտեցավ նրան և բռնեց նրա ձեռքը:

— Ա՛խ, ի՞նչ սառն է քո ձեռքը,— գոչեց նա,— կարծես սառույց լինի:

— Այո՛, օրիորդ Սոֆի, ջերմության հուրը մարեցավ ինձնում... և իմ սիրտը ևս այնպես սառն է այժմ, ինչպես իմ ձեռքերը...

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց օրիորդը ողորմելի կերպով:

— Ձարմանալի բռն է այդ սիրտ կոշվածը, նա շուտով կոտրվում է, նա շուտով սառչում է, նա շուտով մեռնում է...

— Այլևս չէ՞ ողջանում:

— Ո՛չ, որպես ապակիի փշրանք չէ կաֆելի կրկին կցել և ողջացնել, նույնպես է և սիրտը:

Եվ Արամյանի դեմքը մոռացվեցավ: Օրիորդը դրեց նրան և խորին զգացողությամբ նայելով նրա երեսին՝ ասաց.

— Վահե՛, երբ քո սիրտը այդպես կոտրված լինի, մի այլ սիրտ, որ այնքան ամուր կերպով կապված է քոնի հետ, նույն դրության չէ՞ հնթարկվի:

— Այո՛, կենթարկվի, եթե՛ կապված լինի, բայց իմ կարծիքով՝ իմ ու ձեր սրտի մեջ եղած հեռադրական թելը վաղուց կտրված է...

— Ուրեմն այդպե՞ս է քո կարծիքը,— պատասխանեց օրիորդը և թողեց նրան յուր գրկից և նստավ նրան ավելի մոտ:— Այժմ հասկացա քո տհաճության պատճառը, միայն ուղիղ չէ քո կարծիքն այդ մասին:

— Կարծիքը ոչինչ նշանակություն չունի այնտեղ, ուր կան հայտնի փաստեր,— պատասխանեց Արամյանը:

— Ի՞նչպիսի փաստեր:

— Զոբօրինակ Դիաչկովը:

— Դիաչկո՞վը,— կրկնեց արհամարհանքով օրիորդը,— ես հրամայեցի անցյալ օրը արտաքսել մեր տանից այն հիմարին:

— Այդ արդեն ուշ է... և ձեր կորուստը նրա պատճառով կմնա անդարձ...

— Ուղիղն ասած, Վահե, ես չեմ հասկանում քեզ. ի՞նչ կորուստ:

— Դրանից ավելի ի՞նչ կորուստ կարող է լինել, որ այժմ այդ փողոցի շատևատանը բոլոր քաղաքում տարածում է մի ամբողջ ռոման յուր և ձեր սիրահարության մասին կոջբուռով:

— Այն խաբեբան կարող է շատ ստեր խոսել, բայց դրանով ես պիտի կորցնե՞մ իմ համարումը,— պատասխանեց օրիորդը:

— Շատ ստերը միշտ հիմնվում են մասնավոր ճշմարտության վրա: Վերջին խոսքերից բոլորովին հայտնի եղավ օրիորդին, ինչ որ նույն

րոպեին աղմկում էր Արամյանի սիրտը: Նա հանկարծ չոքեց մանուկ տղամարդու առջև և դրկեց նրա ծնկները, ասելով.

— Վահե՛, դու բարկացել ես ինձ վրա, ներիր, ես մեղավոր եմ քո առջև:

Արամյանը ոչինչ չպատասխանեց, միայն խնդրեց, որ նա բարձրանա գետնից, բայց օրիորդը վեր չկացավ տեղից և անդադար կրկնում էր.

— Ների՛ր, ների՛ր ինձ...

Եվ նա սկսեց դառնապես լաց լինել:

Արամյանը դարձյալ աշխատեց բարձրացնել նրան:

— Ես չեմ կանգնելու, մինչև չասես, թե ներում ես ինձ:

Արամյանը ասաց, թե ներում է:

Օրիորդը նստեց յուր առաջվա տեղում:

— Ես ներում եմ ձեզ,— դարձյալ կրկնեց Արամյանը հոգվոց հանելով,— բայց ես այսուհետև չեմ կարող սիրել ձեզ, որովհետև մեր մեջ ամենայն ինչ վերջացած է արդեն...

Օրիորդը դարձյալ սկսեց լաց լինել:

— Սերը, օրիորդ Սոֆի, շատ քնքուշ և շատ մաքուր բան է, մի չնչին բիծ ես արատավորում է նրան, մինչդեռ նա է և պիտի լինի միշտ սուրբ, որպես եղել է սկզբից:

— Ուրեմն ես արատավորեցի՞ մեր սերը,— հարցրեց օրիորդը:

— Այդ ձեզ հայտնի է արդեն:

— Բայց դու եղիր դարձյալ բարի և խղճա իմ վրա. ես, Վահե, կմեռնեմ հուսահատությանից, երբ դու թողնես ինձ. իմ կորստյան պատճառ մի՛ լինիր, Վահե՛:

— Մեր մեջ ամենայն ինչ վերջացած է այսուհետև, օրիորդ Սոֆի,— սառնությամբ պատասխանեց Արամյանը:— Դուք այլևս ոչինչ մի՛ հուսացե՛ք ինձնից, օրիորդ Սոֆի. այս իմ վերջին խոսքերն են ձեզ հետ. լսեցե՛ք իմ բարեկամական խորատներս, ուղղեցե՛ք ձեր վարքը, եթե չեք կամենում բոլորովին ոչնչացնել ձեզ, քանի որ դուք դեռևս մանկահասակ եք, և դեռևս կյանք կա ձեր առջև: Ես չեմ մոռանա այն մի քանի ժամերը, որոնք Կոջորում անցուցել եմ ձեզ հետ, ես մինչև մահ պիտի հիշեմ... և դուք հետո պիտի հասկանաք, թե ես ճշմարիտ սիրում էի ձեզ... Այո՛, իմ սիրտը կոտրվեցավ, սառավ, ինչպես ասացի ձեզ:

Օրիորդ Սոֆին կամեցավ մի քանի խոսք ասել նրան, բայց հանկարծ նախասենյակում լսելի եղավ Քաջբերունու ծանր քայլերի ոտնաձայնը, երբ նա սուլելով անցավ դեպի յուր սենյակը:

— Եկաւ Սմբատը,— ասաց Արամյանը,— մենք այստեղ ինչ-որ խոսենք, կարող է լսել նա. դնացե՛ք, խնդրեմ, օրիորդ Սոֆի, թող մեր գաղտնիքը մնա նույնպէս ծածուկ. ինչպէս եղել է մինչև այսօր:

— Դու արտաքսո՞ւմ ես ինձ, Վահէ՛,— ասաց ողորմելի ձայնով օրիորդը,— բայց խնդրեմ օգնիր ինձ մինչև դուռը դնալու, իմ մեջ այլեւ ուժ չկա...

Արամյանը բռնեց նրա թևից, բարձրացրեց և սկսաւ նրան դուրս տանել:

Կանգնելով դռանը՝ օրիորդը բռնեց Արամյանը ձեռքը և խոսեց.

— Վահէ՛, դու մերժեցիր ինձ, դու բաժանվեցար ինձնից, բայց ես դարձյալ պիտի սիրեմ քեզ. մնաս բարով. իմ բարեկամ, աս՛ւր գոնյա վերջին անգամ համբուրեմ քո ձեռքը:

Եւ նախքան Արամյանը կարգելը՝ նա նրա ձեռքը սեղմեց յուր երեսի վրա. արտասուքի կաթիլները թրջեցին նրա ձեռքը. Արամյանը օգնեց նրան նստել կառքը: Օրիորդը երեսի շղարշը վար քաշեց: Կառքը սահեցաւ:

19.

ժողովուրդը, ամառվա տաք ամիսներում զրկված թատրոնից, խուռն բազմութեամբ դիմում էր այնտեղ: Օթյակները, բազկաթոռները և աթոռները, պատշգամբը, բոլորը բռնված էին: Մուգիկան հնչում էր: Բազմութունից ոմանք իրանց գիտակներով նայում էին զեղեցիկ աղջիկներին, և ոմանք իրանց աթոռների վրա նստած՝ անհամբեր սպասում էին, թե ե՛րբ պիտի բարձրանա վարագույրը:

Բազկաթոռների երրորդ կարգի մի անկյունում նստած էր Քաջբերունին և նրա մոտ՝ Արամյանը:

Արամյանը նույն բոպէին խոսում էր յուր ընկերոջ հետ թատերական բեմի վրա, թե հայկական լեզվով ներկայացումները կարող էին բավական օգուտ բերել հայ հասարակությանը:

— Խնչ օգուտ պետք է բերին, երբ այս հիմարները հայերեն չգիտեն,— պատասխանեց Քաջբերունին՝ ակնարկելով թատրոն եկած հայերին:

— Մի՞թե սրանք իտալերեն հասկանում են, որ այսպէս թափվել են այստեղ,— ասաց Արամյանը:

— Դու կարծում ես, թե դրանք եկել են այստեղ բան հասկանալու, ո՛չ, նրանք եկել են միևնույն նպատակով, ինչ նպատակով մարդ

կիրթա բազար: Մայրերը իրանց աղջիկներին զարդարած բերել են վաճառելու, երիտասարդները եկել են գնելու... Նայիր այն հարուստ հայ երիտասարդներին, որոնք նստած են առաջին կարգում. նրանք շատ անգամ թանկագին ընծաներ են նվիրում երգչուհուն, սակայն նրանք չեն զգում ո՛չ մուլիկայի անուշությունը, ո՛չ բեմական ներկայացումների վսիմությունը:

— Ի՜նչ նպատակով ուզում է լինի, զանազանություն չկա. խնդիրն այն է, որ բաղմությունը չի հեռանա թատրոնից, երբ այստեղ ներկայացումներ տան և՛ հայերեն լեզվով:

— Այո՛, եթե դու այդ ցանկանում ես միմիայն քո նյութական շահի համար, ավելի զանազանություն չկա, բայց դու ի նկատի ունիս հասարակության իբրեւան օգուտը, որ կարող է նա բարոյապես կամ իմացականապես շահվել յուր ազգային բարբառով ներկայացումներ տեսնելով:

— Իհարկե, բուն նպատակը կլինի այն, ինչ որ ազգության ճշմարիտ բարեկամի ցանկությունն է. իսկ եթե ժողովուրդը այլ հայացքով կնայի դրա վրա, այդ փուլի չէ, մինչև նա ընտելանա դործի էությունը, որովհետև ի՜նչ նպատակով ուզում է լինի, բայց և այնպես մեկը նպատառում է մյուսին:

Քաջբերունին ոչինչ պատասխան չտվավ և համարյա չսեց էլ, թե ի՜նչ խոսեց նա. նա նայում էր դեպի օթյակները:

— Ահա՛ Սոֆին, վահե,— կոչեց նա:

Արամյանը տեսավ Սոֆին, որ յուր երկու քույրերի և եղբոր հետ ներս մտավ մի օթյակ: Նա յուր անհամեմատ գեղեցկությամբ և պառլաճավոր հագուստով գերազանցում էր բոլորից: Նա նստեց և սկսավ յուր դրավիչ նայվածքը անդադար ձգել դեպի յուր շորս կողմը:

— Փարթամ բնավորություն է,— կրկնեց Քաջբերունին:

Արամյանը ոչինչ չպատասխանեց, երեսը շրջեց դեպի մյուս կողմը, բայց նա նկատեց, որ ստվար դիտակներ ուղղվեցան դեպի նրա օթյակը:

Քաջբերունին նշմարեց ներքի կարգում մի օթյակ, որ բոլորովին պատարկ էր մնացել: «Այդ ո՞ր բախտավորին է սպասում»,— ասաց նա յուր մտքում և տեսավ, որ մի բոսիկից հետո ղոնակը բացվեցավ և այնտեղ ներս մտավ մի աղջիկ, միջակ հասակով, և նրա հետ մի նորահաս պատանի, որ երևում էր, թե աղջկա եղբայրն է:

Մանկահասակ օրիորդի արտաքին կերպարանքը բոլորովին զրավեց Քաջբերունու ուշադրությունը: Նրա հագուստը ոտքից ցզլվա աչքի էր ընկնում, շնայելով, որ ոչ միայն պատրաստված չէր թատրոնի հա-

մար, այլ աշխարհի պարզ հագուստով մինչև անգամ անհարմար էր երևիլ որեիցե հասարակական ժողովում: Նրա սև ձեռնոցները, սպիտակ չթյա հանգերձը, նրա սև թավշյա վերարկուն, որ թեք ձգած էր յուր ուսին, արտահայտում էին նրա անփութությունը դեպի հասարակական ծեսերն ու սովորությունները: Նրա գիտակը ամենեին հարգարած չէր, որպես վաշի է թատրոն երթալու համար, այլ նրանք աշխարհ խառնված էին, կարծես թե նա դեռ նոր էր հեռացել յուր աշխատության գրասենյանի մոտից:

Այդ օրիորդի օթյակը մոտ էր Քաջբերունու բազկաթոռին, և նորահաս երիտասարդը, գրավված նրանով, կաշոճանում էր որսալ նրա դեմքի ամեն մի արտահայտությունը և նրա ամեն մի շարժումները:

Օրիորդը մտնելով յուր օթյակը, մի կողմնակի հայացք ձգեց բազմության վրա և նույնի խորին սառնասրտությամբ: Նրա դեմքը գունատ էր, ինչպես մարմաշիտն, բայց երեսի գծագրությունը կանոնավոր էր և ախորժելի: Սև յաթի նման գիտակները, սև հոնքերը և սև, վառլուտն աչքերը ցուցանում էին նրա արեւելյան ծագումը: Իսկ մի քանի թուլից հետո, քանի մի բառեր, որոնք ղանգակի հնչյունով հասան Քաջբերունու լսելիքին, ստուգեցին օրիորդի հայազգի լինելը:

Վարագույրը բարձրացավ: Բեմի վրա ներկայացնում էին «Ռիզոլետտո»¹⁸:

Օրիորդը, առանց ուշադրություն դարձնելու յուր չորս կողմը, նայում էր միայն բեմին, որպես թե ինքը միայնակ լինեք թատրոնում: Ռիզոլետտոյի միմոսական ծաղրածությունները չշարժեցին և ոչ մի ժպիտ նրա սառը դեմքի վրա:

«Այդ օրիորդի մեջ մի բան կա», ասաց յուր մտքում Քաջբերունին, չզաղարելով հետադուտել նրա ամեն մի շարժությունը: Քաջբերունին շատ էր ցանկանում խմանալ օրիորդի ուլ լինելը, բայց չգիտեր ո՞ւմից հարցնել: Նա ուղեց այդ մասին հարցնել նաև Արամյանից, որ նույն ժամուն համարյա ձանձրացրել էր իրան յուր խոսակցությամբ հայկական թատրոնի մասին:

Վարագույրը վայր իջավ: Առաջին գործողությունը վերջացավ:

Հանդիսականներից ոմանք դուրս գնացին ծխելու, և ոմանք մնացին օրիորդներին մոտիկ անելու: Քաջբերունին տեսավ, որ յուր ուշադրության առարկան նույնպես դուրս գնաց օթյակից: Նա, առանց մի բան ասելու յուր բնկերոջը, ինքը նույնպես դուրս գնաց: Նա տեսավ, որ օրիորդը

միայնակ ճեմում է նախասենյակում: Վայելչահասակ օրիորդը ոտքի վրա ավելի գեղեցիկ էր, բան թե օթյակում հատած ժամանակ:

Քաջբերունին սկսավ հետազոտել նրա ընթացքը: Մի քանի պատվա-
վոր մարդիկ բարեկեցին նրան, նա լեկկե կերպով շարժեց գլխով և ոչ
մի նի հետ չլսեց:

Ներսիս լսելի եղավ մուղիկալի ձայնը: Օրիորդը վերագարձավ յուր
օթյակը:

Քաջբերունին համարյա չէր նկատում, թե ինչ էր ներկայացվում բեմի
վրա, նրա բոլոր ուշքն ու միտքը դարձած էր դեպի խորհրդավոր օրիորդը:

Ներկայացման այն տեսարանում, երբ սպանող X...-ը զրեց բեմի
վրա անբախտ N...-ի դիակը, Քաջբերունին նշմարեց հայտնի փոփո-
խություն օրիորդի դեմքի վրա. նրա աչքերը վառվեցան, և նրա երեսի
վրա խաղաց թեթև կարմրություն: Կարծես նրա անբարբառ գեմքն ասում
էր. «Արժանավոր հատուցումն հիմար սերին»:

Նրբ վարագույրը վայր իջավ, Քաջբերունին շուտով դուրս գնաց,
մտածելով հետեւել այն օրիորդին, ուր և գնա նա, և տեսնել, թե ո՞րտեղ
է բնակվում: Օրիորդը դուրս եկավ և խոկույն կառք հատեց: Ինքը նույն-
պես շտապեց կառքով հետեւել նրան: Հանկարծ հիշեց, որ մոռացել է
վերաբերուն վեր առնել: Մինչև դառնալն ու վերաբերուն վեր առնելը, օրիոր-
դի կառքն անհետացել էր:

Նա հանդիպեց Արամյանին, որ նրան ողորդում էր:

— Ո՞ւր մնացիր, — հարցրեց Արամյանը:

Քաջբերունին ոչինչ չպատասխանեց և կրկին նստավ կառք, ակ-
նարկելով յուր ընկերին՝ նույնպես նստել:

Նրանք բոլորովին լուռ և անխոս հասան տուն: Արամյանը նորոգեց
յուր խոսակցությունը հայկական թաաբոնի մասին:

— Դու ավելի լավ կանես առժամանակ թողնես թատրոնի հարցը
և հեգաս մի բան ուտելու. քաղցած վերջով չի կտրելի քնել, — ասաց նրան
Քաջբերունին:

— Տանտերն այժմ քնած էլինի:

— Ինչպես և լինի՝ մի բան դո՛ւր:

Արամյանը պնաց մյուս սենյակը և դարձավ մտաուշաբանը ձեռ-
քին:

— Ճաշից մնացել է էես շիշ գինի, մի փոքր պանիր և մի քանի
կտոր հաց, — ասաց նա:

— Այդ էլ բավական է:

Նրանք սկսեցին վայելիլ իրանց աղքատիկ ընթերցել:

— Ճշմարիտ, Սմբատ, այս գիշեր իմ ղզացմունքներս մինչ այն աստիճան զրդոված էին, որ ամենեկին չեմ քնել. այսօրվանից պիտի սկսեմ մի լավ դրամա գրել հայոց լեզվով, և եթե կարելի չլինի ներկայացնել մեծ թատրոնում, սակայն կարելի կլինի առանձին մասնավոր տներում ներկայացնել:

— Գրի՛ր, եթե թույլ կտան ներկայացնել,— ասաց Քաջբերունին:
Եվ Արամյանը հրկար մնաց արթուն. նա եռանդով գրում էր...

ԼԴ

Ամբողջ մի ամիս Քաջբերունին որոնում էր, որ մյուս անգամ ևս տեսնե այն օրիորդին, բայց նրա բաղձանքն իզուր անցավ: Նա շուտ-շուտ թատրոն էր գնում և ամեն օր դուրս էր գալիս բուլվարի վրա կամ գնում էր Ազնբասարյան այգին, բայց ոչ մի տեղ չհանդիպեց նրան:

Քաջբերունին սիրահարված չէր նրա վրա, որովհետև որքան մեղ հայտնի է, այդ կիրքը վաղուց սառած էր նրանում: Բայց նրա հետաքրքրությունը շարժում էր այն բանը, որ նա ցանկանում էր գիտենալ, թե ո՞րպիսի գոշովյալն ունեւր այն խորհրդավոր օրիորդը, որի առաջին իսկ երևույթը թաղեց յուր վրա այնպիսի խոր տպավորություն:

Մի օր բուլվարի վրա երկար դրոսանքից հետո նա մտավ մի հայ զրավաճառի խանութ փոքր-ինչ հանդստանալու: Նա նստած ծխում էր. հանկարծ տեսավ ներս մտավ նույն օրիորդը, ոտից ցլուխ պատշաճավոր հագնված մթաբույն հագուստ: Նա քաղաքավարությամբ մոտեցավ զրավաճառին և բավական մաքուր հայերենով խնդրեց Մ. Միանասրյանցի «Քնար Հայկականը»: Գրավաճառը պատասխանեց, թե այդ գիրքը իրանց մոտ էլ չի մնացել: Օրիորդը հարցրեց, թե ո՞րտեղից կարելի է գտնել: Քաջբերունին պատասխանեց նրան.

— Պատվելի օրիորդ, ես ունիմ ձեր խնդրած գիրքը, թե կամենաք՝ ես կտամ ձեզ կարգալու:

— Շնորհակալ եմ ձեր բարեարտության համար,— պատասխանեց օրիորդը՝ գլուխ տալով նրան:

— Ո՞րտեղ կարող եմ ձեզ հարցնել:

— Իմ կացարանը շատ հեռու չէ,— պատասխանեց օրիորդը,— ահա՛ իմ հասցեն:

Եվ օրիորդը մոտեցավ զրասեղանին և շատ սիրուն հայերեն գրեց յուր հասցեն և հանձնեց Քաջբերունուն, գլուխ տվավ և շտապ դուրս գնաց:

Նույն օրվա երեկոյան պահուն, Քաջբերունին վեր առնելով քախտա-

վոր գիրքը, որ առիթ տվաւ իրան ծանոթանալ յուր խնդրած օրիորդի հետ, սկսաւ դիմել դեպի այն նվիրական տունը, ուր բնակւում է նա:

Նա առանց երկար ողորհելու դտաւ օրիորդի բնակարանը, զանդը քաշեց և խնդրեց յուր մասին իմացում տալ:

Քաջբերունուն առաջնորդելով մի քանի մաքուր և բաւական ճաշակով կահավորւած սենյակներով, տարան օրիորդ Աննայի (այդպէս էր օրիորդի անունը) առանձնասենյակը: Երիտասարդի ներս մտնելիս օրիորդը նստած կարում էր: Տեսնելով յուր հօտիկին, նա կարը մի կողմ դրեց, կանգնեց և խիստ քաղաքավարութեամբ ողջունեց նրան՝ ավելացնելով.

— Ձեր աղնվասրտութիւնը, հիւրավի, ինձ խիստ զգալի է, ևս համարձակվեցա՞մ ձեզ նեղութիւն պատճառել:

— Ընդհակառակն, ինձ համար մեծ ուրախութիւն է,— պատասխանեց Քաջբերունին և տվաւ նրան «Քնար Հայկականը»:

Օրիորդն ուրախութեամբ առաւ գիրքը՝ ասելով.

— Ա՛խ, ևս շատ շնորհակալ եմ ձեզանից. դուք շափաղանց պարտավորեցրիք ինձ:

— Տեսնելով ձեր այդպիսի սերը դեպի հայոց գրականութիւնը, ևս մեծ ուրախութեամբ պատրաստ եմ միշտ բերել ձեզ համար ամեն տեսակ հայերեն գրքեր:

Նրանք նստեցան: Օրիորդն սկսեց ուրախ-ուրախ թերթել «Քնար Հայկականը»:

— Շնորհակալ եմ ձեր բարեսրտութեան համար,— ասաց նա,— ևս բաւական հայերեն գրքեր ունիմ, միայն նրանք, ըստ մեծի մասին գրաբար լինելով, լավ չեմ հասկանում, իսկ մի քանիսն էլ՝ թեև աշխարհաբար, բայց զանազան բարբառով լինելով, դարձյալ դժուար հասկանալի են, բայց այս գիրքը կարելի է հասկանալ: Ինձ ասացին, թե դրանում համարձակ եմ մեր նոր և հին գրողների համարյա բոլոր բնաւոր երգերը:

— Այո՛, — պատասխանեց Քաջբերունին, — մենք մինչ այսօր չենք ունեցել այդպիսի հարուստ երգարան: Առաջին անգամն է, որ տեսնում եք այս գիրքը:

— Առաջին անգամն է, — պատասխանեց օրիորդը, — միայն այս երգերից շատերն ինձ ծանոթ են, որոնք ևս կարդացել եմ «Հյուսիսափայլի», «Գամառ-Քաթիպայի»¹⁹ և մեր այլ պարբերական հրատարակութիւնների մեջ, ինչպէս են՝ «Արաքսի արտասուքը», «Իտալացի աղջկա երգը» և այլն:

— Դուք ստանում էիք «Հյուսիսափայլ», — հարցրեց Քաջբերունին:

— Նա շարունակ ստանում էի այդ պատմական ամսագիրը, — պա-

տասխաննեց օրիորդը,— ափսոս որ նա դադարեցաւ: Ռուսաստանում մենք մինչև ցայժմ չենք ունեցել այնպիսի ազատ և խորհրդավոր հրատարակութիւն:

Քաջբերունին հիացած էր օրիորդի առողջ դատողութեան և նրա ազատօրէնական եռանդի վրա: Եվ կամենալով ավելի լաւ ծանոթանալ նրան, հարցրեց.

— Դուք ուրիշ ինչպիսի հրատարակութիւններ էիք ստանում կամ ի՞նչ գրքեր ունիք:

— Ես ստանում էի «Կոտնիկ», «Ճոաքաղ», ինե նրանցից և ոչ մինը «Հշուսիսապալի» հետ չէ կարող գտալիւ Մի քանի օր առաջ ինձ մոտ էր եկած մի բոլոսեցի երիտասարդ. նա պատմում էր, թէ Տաճկաստանում լրագիրներն ու ամսագրերը ավելի մեծ կատարելութեան են հասած: Ես խնդրեցի նրանից, նա բերավ ինձ համար մի քանի համար «Մառիս», «Մամուլ», «Մեղու», «Փունջ»: Ես կարդացի, արդարեւ, տաճկահայերի գործերը ավելի բարձր պիտի գտակ գրականութեան մեջ, քան Ռուսաստանի մերայիններինը:

— Ի՞նչն է պատճառ աւելիս ձեզ այդպիսի մտածել,— հարցրեց Քաջբերունին:

— Իհարկեւ, իմ նկատողութիւնները չեն եղել այնքան կրիտիկաբար, որքան մնաց որ մի քանի թերթերից չէ կարելի ամբողջ Տաճկաստանի հայոց աշխատանքի գրականութեան մասին որոշ կարծիք հայտնել. միայն որքան ես նկատեցի, նրանց մեջ առաջիկ տեսանկիւն է մտքերի ազատութիւն և իրական ու բարոյական կյանքի բարեկամ:

— Ո՞վ էր այն երիտասարդը:

— Ուղիղը չգիտեմ, սրովհետեւ նա յուր անձի համար ոչինչ չառաց, միայն, որքան երևում էր, ուստի ոմն պիտի լինէր:

Քաջբերունին մտածման մեջ ընկաւ:

— Ես այստեղ է ցայժմ,— հարցրեց նա:

— Ո՛չ, չգիտեմ նա: ուր գնաց. նա ճանապարհորդում էր զանազան տեղեր:

— Ի՞նչպիսի եղաւ, որ դուք ծանոթացաք նրա հետ:

— Մի օր Աղեքսանդրոյան այգում ես նստած էի մի անկյունում իմ մի բարեկամ երիտասարդի հետ. խոսում էինք մի կատակերգութեան մասին, որ այն օրերում ներկայացրին պատանի Ն-ինի տանը: Ես նկատեցի մի օտարական, որ նստած էր նստարանի մյուս ծայրին և ուշադրութեամբ լսում էր մեզ. երբ մեր վեճը վերջացաւ, մենք սկսանք դուստնել այդիւմ, նա դարձեալ չէր հեռանում մեզանից: Խոսակիցս ամենեւին

ուշադրություն չէր ֆարձնում, բայց հա գաղանի հետադրոտում էի նրա
շնթացքը: Օտարականի խորհրդավոր կերպարանքը շարժեց իմ հետա-
քերքությունը: Ինձ ցանկալի էր գիտենալ, թե ինչո՞ւ չէր հետանում նա
մեզանից: Ընկերիս հարկավոր եղավ վառել յուր ծխախոտը նրա ցիգարից,
որ նա ծխում էր. այդ փոքրիկ հարաբերությունը առիթ տվավ նրան հա-
ղորդ լինել մեր խոսակցությանը, և հա այդպիսով ծանոթացա այն պա-
րոնի հետ:

— Նա ակնոց ունե՞ր, բարձրահասակ էր, դանդուր մազերով, շա-
գանակագույն, մոխրագույն լայնեղրյա ելրոտական գլխարկ, այնպես չէ՞.
պաշտոն, գրավիչ դեմքով... փոքրիկ շիկավուն մորուքով... այո՞. խո-
սելու միջոցին սովորություն ունի խաղալ մորուքի մազերի հետ...
ուղի՞ղ է:

— Իսկ և իսկ,— կրկնեց օրիորդ Աննան,— նույն անձն է: Բայց դուք
մի բան մոռացաք. ավելի նշանավոր են նրա աչքերը՝ մեծ-մեծ, լիքը,
փայլուն և խաժակն...

— Այո՞,— պատասխանեց Քաջբերունին:

— Ասացեք խնդրեմ, ո՞վ էր նա:

— Ես հա այնքան գիտեմ, թե ո՞վ է նա, որքան և դուք. միայն այս-
քանն ինձ հայտնի է, որ նա, ինչպես ասացիք, ուսյալ ոմն է...

Մի քանի րոպե հա տեկեց նրանց մեջ այդ խոսակցությունը անժա-
նոթ անձի մասին, մինչև նրանք դարձյալ սկսեցին խոսել հայոց գրա-
կանության մասին:

— Հրամանեցեք դնանք իմ մատենադարանը, ուր դուք կտեսնեք, թե
ի՞նչ գրքեր ունիմ,— ասաց օրիորդը կանգնելով:

Քաջբերունին նույնպես վեր կացավ: Օրիորդը յուր կարը և կարելու
պարագաները դնելով մի զամբյուղում, ակաավ առաջնորդել յուր հյուրին
դեպի յուր մատենադարանը, ամենևին ուշադրություն չդարձնելով թափ
տալու յուր հագուստին կպած բամբակի և թելի պատառները:

— Մեր Սաթևիկը՝ փոքր քույրս, չի բարկանա, որ այսօր հա չի
կարող հագնել յուր շապիկը,— ասաց օրիորդը:

— Ուրեմն հա զրկեցի խեղճ երեխային յուր ուրախությունից,— ասաց
Քաջբերունին,— արդե՞ք լինելով ձեզ կարելու:

— Ո՛չ, նա այնքան բարի երեխա է, որ չի նեղանա:

Նրանք մտան մատենադարան:

Քաջբերունուն այնպես էր թվում, թե հարյուր անգամ եղել է այդ
տանը, և օրիորդի պարզ վարվեցողության մեջ չէր նշմարվում որևիցե

մեծարական ցույցեր. նրա բոլոր բնթացքը արտահայտում էր անկեղծություն և բարեսրտություն:

Օրիորդի մատենադարանը մի փոքրիկ սենյակ էր, բավական մաքուր, առանց արտաքին շքեղության, նրա բոլոր զարդարանքն էին մի քանի պատկերներ, որոնց մեջ տեսանելի էր Վարդան Մամիկոնյանի, Ոգի Հայաստանի, Հայկի պատկերները և մի քանի այլ պատկերներ հաջադունների:

Օրիորդը սկսավ ցույց տալ յուր գրքերը:

— Ահա՛, Եղիշե, ահա՛ Խորենացի, Նարեկ, Աղաթանգեղոս, «Վերք Հայաստանի»...

— Բավական գրքեր ունիք,— ասաց Քաջբերունին:

— Գրքեր ունիմ, միայն ցավում եմ, որ դրաբար են, իսկ ես լավ չեմ հասկանում:

— Դուք կարող եք պարապել հին լեզվով. առանց լավ ծանոթանալու հին լեզվի հետ, չէ՛ կարելի խորին տեղեկություն ունենալ մեր լեզվին և մեր գրականությանը:

— Բուրբուլին ուղիղ է ձեր ասածը,— պատասխանեց օրիորդը.— քանի եղբայրս կենդանի էր, նա ուսուցանում էր, բայց նրա մահից հետո թերի մնաց իմ հայերեն լեզվի գիտությունը. այժմ թեև մի սարկավադ երբեմն գալիս է դաս պարապելու հետո, բայց այդ խղճալին ինքը ես լավ չե՛ իմանում:

— Եթե դուք համաձայնեք, ես պատրաստ եմ շաբաթը երկու անգամ դալ ձեզ հետ հայերեն պարապելու:

— Եթե ձեր ժամանակը կներե, ես չափազանց շնորհակալ կլինիմ,— պատասխանեց օրիորդը:

— Ես այժմ համարյա բուրբուլին աղատ եմ,— պատասխանեց Քաջբերունին,— բայց եթե դուք ես ունենայի, դարձյալ ես հաճությամբ իմ ժամանակից մի քանի ժամ կլսեի մի հայ օրիորդի, որ կամենում է յուր ազգային մայրենի լեզուն լավ սովորել: Ափսո՛ս, որ այդպիսի ցանկացողներ խիստ հազվագյուտ են այս քաղաքում: Այստեղի աղջիկները ո՛չ միայն չեն սիրում իրանց ազգային լեզուն ու գրականությունը, այլև ատում են և նախատինք են համարում խոսել հայերեն:

— Ի՞նչ մեղ ունին այն խեղճերը,— պատասխանեց օրիորդ Աննան.— նրանք ի՞նչ ճաշակ ունին իրանց ազգային գրականությունից և լեզվից, որ սիրեն նրան. իրանց բնառնական կյանքում՝ դեռ երեստ, երբ նրանց լեզուները բացվում են, ծնողները սկսում են նրանց հետ խոսել օտարազգի բառերով. այնպե՛ս, երբ ուսումնարան են մտնում, այնտեղ

ևս օտարազգի լեզուներ են սովորում՝ բոլորովին ղուրկ մնալով ազգային լեզվից։

Քաջբերունու գեմքը մոայլվեցավ՝ լսելով վերջին խոսքերը։ Նա ոչինչ չպատասխանեց։

— Եթե մեր ծնողները լինեին խելացի մարդիկ, — առաջ տարավ յուր խոսքը օրիորդ Աննան, — և իրանց աղջկերանց ազգային հիմնադիր կրթություն տային, այլևս ուրիշ ո՞ր ազգի լեզուն կամ գրականությունը կարող էր գրավել հայ օրիորդի սիրտն ու հոգին, որպես յուր հայկականը։ Օրինակի համար վեր առնենք մեր «Վերք Հայաստանին»։ Ես սասն անգամ կարդացել եմ նրան, բայց դարձյալ ակնորժանքով նորից ցանկանում եմ կարդալ, բայց մի օտարազգի վեպ մի անգամ երբ մարդ կարդում է, մյուս անգամ այլևս չէ ցանկանում նայել նրա վրա։

Քաջբերունին ուշադրությամբ լսում էր նրան և զարմանում նրա դատողության վրա։ Նա Ռուսաստանում այս առաջին անգամն էր հանդիպում մի աչքսլիսի օրիորդի, որ այդ տեսակ կրթություն և հասկացողություն ունենար։

— Եթե ես փոքրիշատե դիտեմ հայերեն, — խոսեց օրիորդը, — այդ իմ հանգուցյալ հոր և եղբոր շնորհիվն է։ Քանի եղբայրս չէր վերադարձել համալսարանից, հայրս էր պաքապում իմ կրթությամբ։ Իսկ եղբորս գալուց հետո, երբ հայրս վախճանվեցավ, եղբայրս նրա փոխարեն սկսավ կառավարել մեր տնտեսությունը և հոգաբարձու լինել իմ կրթության, սակայն թոքախտը նրան չթողեց երկար ապրել, նա մեռավ երկու տարի առաջ։

Այդ փոքրիկ պատմությունը օրիորդը արտասանեց այնպիսի զգալի կերպով, որ բավական ներգործեց Քաջբերունու սրտին։

— Ես ուրախ եմ, որ «Քնար Հայկականին» միջոցով կարողացա ծանոթանալ ձեզ հետ և հույս ունիմ փոխարինել ձեր հանգուցյալ եղբորը՝ հայերենում ունեցած ձեր թերությունները լրացնելու։

Օրիորդը յուր շնորհակալությունը հայտնեց դիտի շարժումով, ապա հարցրեց։

— Դուք կարծում եք, եթե «Քնար Հայկականը» առիթ չտար մեզ միմյանց հանդիպելու, մենք բոլորովին անծանոթ պիտի մնայինք միմյանց։

— Այո՛։

— Բայց վաղուց է, որ ես ճանաչում եմ ձեզ, — պատասխանեց օրիորդը։

Քաջբերունին չկամենալով հայտնել, թե մի անգամ ինքը տեսել էր նրան թատրոնում, ցանկացավ դիտենալ այդ անակնկալ խոսքի իսկությունը։

— Դո՛ւք, ի՞նձ,— հարցրեց նա:

— Այո՛, ձեզ:

— Ի՞նչպէս:

— Լսեցեք, ես պատմեմ ձեզ,— խոսեց օրիորդը.— մի կյուրակի ես վերագառնում էի հիվանդանոցից, որ գտնվում էր գերմանացոց թաղում, ուր գնացել էի մի քանի խեղճ հիվանդների այցելություն գործելու. ինձ հանդիպեց մի գերմանուհի պառավ, որին վաղուց ես ճանաչում էի. նա ասաց, թե յուր տանը կենում է մի հայ երիտասարդ, որ խիստ հիվանդ է, և ավելացրեց, թե երիտասարդը ուսանողներից է: Ես իսկույն հասկացա, որ հիվանդը մեր քաղաքացի չալիտի լինի, որ կենում է գերմանացու տանը, և խնդրեցի պառավին, եթե կարելի է՝ ինձ ցույց տալ հիվանդին: Ես հեծարեցաւ: Մենք միասին եկանք նույն գերմանուհու տուն: Այնտեղի հիվանդը դուք էիք. ես ձեր քնարանի լուսամուտից ներս նայեցի, դուք պառկած էիք. բայց չհամարձակվեցա ներս մտնել՝ տեսնելով մի այլ տղամարդի, որ նստած էր ձեր մահճակալի մոտ: Իսկ այնուհետեւ ես ամեն կյուրակի դալիս էի նույն պառավի մոտ և հարցնում ձեր առողջության մասին: Պառավն ինձ ուրախացնում էր միշտ՝ հաղորդելով ձեր առողջության օրըստօրե ուղղվելու մասին. այլև նա հաղորդեց ինձ մի քանի տեղեկություններ ձեր բնավորությանից, որոնք խիստ հետաքրքրեցին ինձ, և այնուհետեւ ես ցանկանում էի ձեզ հետ ծանոթանալ: Այդ էր պատճառը իմ այն վերին աստիճանի անքաղաքավարության, որ երբ մենք առաջին անգամ հանդիպեցինք զբաղմունքաւորում, ես խնդրեցի ձեզին՝ անձամբ բերել «Քնար Հայկականը» մեր տուն:

— Շնորհակալ եմ ձեր բարեսրտության համար, ազնիվ օրիորդ,— ասաց Քաջբերունին և բարեկամաբար սեղմեց նրա ձեռքը:

— Բայց այն մշուս մանուկ տղամարդը ո՞վ է, որ ձեզ հետ կենում է,— հարցրեց օրիորդը:

— Նա իմ ընկերն է՝ համալսարանից սկսած:

— Պետք է այն պարտնը ազնիվ տղամարդ լինի. գերմանուհի պառավը պատմում էր, նա շատ խնամք էր տանում ձեր առողջության մասին:

— Այո՛, նա բարի տղա է:

— Նա ևս մեր քաղաքացի չէ՞:

— Այո՛, նա էլ ինձ պես պանդուխտ է այստեղ:

— Խնդրեմ, մշուս անգամ մեր տուն գալուց նրան ևս ձեզ հետ բերեք. ինչպէ՞ս է նրա անունը:

— Վահե Արամյան:

— Վահն Արամյան,— կրկնեց օրիորդը,— ա՛խ, ես ո՛րքան սիրում եմ մեր պատմական անունները, ի՞նչ քաղցր հիշատակներ են նրանք ծնում մեր մտքի մեջ, Բայց ասացեք, խնդրեմ, ի՞նչ է ուսել պարոն Արամյանը համալսարանում:

— Նա ալլարտել է բանասիրական մասը, այլև ուսել է արևելյան լեզուները:

— Ուրեմն հայերեն ևս լավ պիտի գիտենա:

— Նա երևելի հայկաբան է, այլև հեղինակ. ունի մի քանի արհեստական և մի քանի բանաստեղծական աշխատություններ. այս օրերում նա ալլարտեց մի եղբերորդություն՝ «Վարդան Մամիկոնյանի մահը» անունով. հիանալի բան է:

Արեւ վաղուց մայր էր մտել, և սենյակը, ուր նրանք նստած էին, բավական մթնել էր: Օրիորդը նկատեց այդ, իսկույն վառեց զամբարը՝ ասելով.

— Ինչո՞ւ ճրագ չենք վառում. ա՛խ, ո՛րքան մոռացկոտ եմ ես:

Մի քանի րոպե ևս նրանք խոսեցին այս և այն առարկայի վրա, մինչև աղախինը եկավ հայտնեց օրիորդին, թե ո՛րքան կկամենային վայելել թեյը:

— Պարոն Քաջբերունի,— ասաց օրիորդը,— հրամմե՛յեք զնանք դահլիճ. այնտեղ դուք կտեսնեք իմ պառավ մորը և կծանոթանաք նրա հետ:

Նրանք դուրս եկան մատենադարանից և մտան դահլիճ: Այնտեղ նստած էր օրիորդի մայրը՝ մի հասակն առած կինարմատ, բարի և խելացի դեմքով: Նա ոտքից ցլուխ հագնված էր սև Օրիորդը յուր հյուրին ներկայացրեց մորը՝ ասելով.

— Ահա՛, մայրիկ, պարոն Քաջբերունին, այն երիտասարդը, որ հիվանդ պառկած էր գերմանացոց թաղում և որի մասին շատ անգամ պատմել եմ քեզ:

— Իմ մայրը, արիկին Նդիսարեթ,— կրկնեց օրիորդը:

Քաջբերունին զուլս տվավ. նրանք նստեցին:

Ներս մտան օրիորդի քույրը՝ Սաթենիկը, մի սևիկ աղջիկ, թավ գիսակներով և փոքրիկ դեմքով, և նրա եղբայրը՝ Արշակը, փոքր քրոջ նման մանուկ, դորշ դեմքով: Երկուսն էլ քաղաքավարության մոտեցան, ձեռք տվին Քաջբերունուն և նստեցին իրանց մոր մոտ: Օրիորդը ցույց տվավ նրանց վրա՝ ասելով.

— Արշակը եղբայրս է, Սաթենիկը՝ փոքր քույրս, դրանց երկուսի անունն էլ մեծ եղբորս դրածն է:

Մեծ եղբոր անունը հիշելուս՝ տիկին Նդիսաբեթի աչքերը լցվեցան արտասուքով, օրիորդը նկատեց այդ և շուտով խոսքը փոխեց:

Մատուցին թեյ: Քաջբերունին մի փոքր ևս խոսեց աչսուայն բանի վրա, հետո զգալին առավ ու հեռացավ:

ԼԵ

Գալով իրանց կացարանը՝ Քաջբերունին բոլորը պատմեց Արամյանին, թե ի՞նչպես առաջին անգամ տեսել էր օրիորդ Աննային թատրոնում, այնուհետև ի՞նչպես հանդիպեցավ Կրիստինային և թե հետո ի՞նչպես ծանոթացավ նրա հետ:

Քաջբերունին բոլորովին պերճաբան չէր, բայց խոսակցով օրիորդ Աննայի վրա, նրա խոսակցության անփույթ և անզարդ ոճն ընդունում էր բավական գեղեցիկ ձև:

— Նրա բոլոր գոյություն մեջ,— շարունակեց նա,— չէ երևում ոչինչ բան կեղծյալ, նա պատկերանում է քո առջև որպես մարմնացած առաքինություն՝ յուր պարզ և հրեշտակային սրբությամբ: Նրա խելացի դեմքն արտահայտում է հեղություն և բարեսրտություն: Նրա աչքերի մեջ վառվում է երկնային հուր, մինչ այն աստիճան զրավիչ և բազմախորհուրդ, որով խելուն հրապուրվում ևս և դու մեծավ հաճությամբ ասում ևս, թե արժե սիրել զրան...

— Ասա՛, խնդրեմ,— հարցրեց Արամյանը,— ի՞նչպիսի ուսում և կրթություն ունի նա:

— Նա չէ կռել ոչ մի վարժարանում, այլ ուսել է յուր հոր և եղբոր մոտ. նա բավական մաքուր խոսում է յուր մայրենի լեզվով և բավական հասկանում է մեր հին լեզուն, ունի բավական զարգացած խելք, նա խոսում է քեզ հետ ամեն առարկայի վրա՝ ուսումնական, արհեստական, քաղաքական, կրոնական և այլն և բոլորի մեջ հայտնում է յուր առողջ դատողությունը և յուր խելացի կարծիքը:

— Այդպիսի աղջիկներ այս քաղաքում հազվագյուտ երևույթներ են, ևս շատ կցանկանայի նրա հետ ծանոթանալ:

— Նա արդեն խնդրել է, որ ևս քեզ տանեմ իրանց հետ ծանոթացնելու:

— Նա ո՞րտեղից է ճանաչում ինձ:

Քաջբերունին սկսեց պատմել, թե ի՞նչպես օրիորդը տեսել էր նրան հիվանդության ժամանակ:

Նույն միջոցին դռները ճուռացին, և հանկարծ ներս մտավ Դիաչկովը:

— Պատմութեան քաղցր տեղում մլխնին ասաց՝ «սալլամ ալեյ-
քում»,— ասաց Արամյանը խորքերէն առածը:

— Ինձ մի՛ ջգրացնէր, ես այնքան բարկացած եմ, որ կռիւ կսար-
քեմ,— ասաց նա հայերէն լեզուով, դեմքը խոթեռելով:

Նա դրավ գլխարկը լեւսամուտում և սկսով անցուդարձ անել սեն-
յակի մէջ, գլուխը շարժելով, ինչէ՞ իրան ասելով. «Այո՛, դժբախտու-
թյուն... դժբախտութեան...»:

— Ի՞նչ է պատահել, Քաթո, — հարցրին նրանից:

— Էլ ի՞նչ պիտի լինի. դո՛ւք, պարոններ, շար աչքով զարկեցիք իմ
բախտաւթութեանը, — պատասխանեց Դիաշկովը բարկութեամբ և շա-
րունակելով անցուդարձ անել:

— Մեր աչքերը Արամյանը աչքերը չեն, — ասաց նրան Արամյանը:

— Արամյանը չգիտեմ ով էր և ինչպիսի աչքեր ուներ, երեի նա
էլ ձեզ պէս հայաց թաղաւոր կլինէր, — ծիծաղելով պատասխանեց Դիաշ-
կովը, — միայն, ճշմարիտն ասած, ես դժբախտ եմ այժմ:

Քաջբերունին և Արամյանը կարծեցին, թէ կարելի է նրան որեիցե
դժբախտութեան հանդիպած լինի, այդ պատճառով ցափակցարար հարց-
րին նրանից, թէ ի՞նչ դժբախտութեան է պատահել նրան:

Դիաշկովը նստեց և յուր ախրամած աչքերը խորհրդաւոր կերպով
ձգեց նրանց երեսին և խոսեց.

— Եղբարք, ես ցաւալի կերպով արտաքսուած եմ Հոցի-Դիւկնց
տնից. ինքը՝ օրիորդ Սոֆին, հրամայած է այլևս չընդունել ինձ:

— Իրավ, այդ մեծ դժբախտութեան է, — կրկնեց Քաջբերունին. —
ի՞նչ պատճառով:

-- Պատճառը խիստ բնական է, — պատասխանեց Դիաշկովը. — վեր-
ջին օրերում նրանց տան ներքին հարկում բնակվում է մի ուս, մանկա-
հասակ աստիճանաւոր, որ ծառայում է կովկասյան ինժեներնոյն ուղ-
րաւլենիում: Նա մի տղամարդ է բավական գեղեցիկ դեմքով, բարձրա-
հասակ և վաղեմու հագնուած. ես՝ խղճալիս, օրիորդի այդ նոր տարփու-
ծութի առջև կորցրի իմ բոլոր արժանաւորութեանս:

— Ի՞նչպէս կապվեցավ օրիորդը այդ աստիճանաւորի հետ, — հարց-
րեց Արամյանը հետաքրքրութեամբ:

— Ձե՛ք որ ես ասացի, թէ նա ծառայում է ինժեներնոյն ուղրաւլեն-
իում, և ճանճուր Իվանիչը, իբրեւ մի փողրաթշիկ (կապալաուս) մարդ,
իհարկեւ, միշտ գործ ունի այնտեղ, և փողրաթշիկները միշտ կաշառքով
գրավում են այնպիսի աստիճանաւորներին մինին, որ ծառայում է իրանց
շահերին. այդ պատճառով հիշյալ պարոնը ծանոթ է լինում ճանճուր Իվա-

նիշի հետ, և գիտճնալով, որ նա սիրուն աղջիկ ունի, սխառն է յուր բարեկամությունը ավելի սնուցանել, մինչև անդամ երթնեկեկ Հացի-Գեղեցի տուն. հետո էլ յուր բնակությունը փոխում է այնտեղ, և ի՞նչ մի դժվար բան է տիրել Սոֆիի նման թեթևամիտ աղջկա սրտին. վերջապես նա հասնում է յուր նպատակին:

— Ճանճուր Իվանիչը չէ՞ կասկածում նրանից, — հարցրեց Քաջբերունին:

— Կասկածանքը այնտեղ նշանակութուն չունի, երբ Ճանճուր Իվանիչը աչքի առջև ունի յուր նյութական շահերը. նա առավել ուրախ կլիներ մի այդպիսի, նրա համար բարեբախտ, հանգամանքներում, եթե յուր գտար սիրով, նույնիսկ նրա սլառվի գնով, կարողանար որսալ ինժեների սերտ բարեկամությունը, որ ամեն տարի կարող էր նրան հաղաքներով օգուտ առալ:

— Ուրեմն դու հաղթվեցա՞ր ինժեներից, — հարցրեց Քաջբերունին:

— Այո՞, իմ բոլոր հնարագիտություններս փշրվեցան: Բայց, եթե այդ անիծյալ Ճանճուր Իվանիչը սուղերում դատ ունենար, ես էլ միևնույն պերը կխաղաչի, ինչ որ ինժեները. դժբախտաբար, նա ոչ ոքի հետ վեճ չունի:

— Ուրեմն աշխատի՞ր նրան քարշ տալ գեպի սուղ, — ասաց ծիծաղելով Արամյանը:

— Եվ ես դրա վրա եմ մտածում, — պատասխանեց Դիաշկովը, — առանց այդ չէ՞ կարելի:

— Այո՞, մտածի՛ր, — կրկնեց Քաջբերունին էատակով, — և հարկավոր է մտածել:

— Որպես ստույգ եմ՝ ինժեները կամենում է պսակել Սոֆիի վրա, և Սոֆին էլ բոլորովին խելքից ելած է նրա համար:

— Ուրիշ ի՞նչ կա, — հարցրեց Քաջբերունին, — այդ մեղ շատ չէ գրավում, որովհետև մենք վաղուց գիտեինք, թե նրանից ի՞նչ էր դուրս գալու:

— Բայց ես մահու չափ վշտացած եմ. այն Պանալոնովսկու (այդպես էր ինժեների անունը) հերը կանիժեմ... Թող մի փոքր անցնի... նա չգիտե, թե ո՞ւմ հետ է կատակ անում:

Այդ խոսքերն այնքան կրքով արտասանեց Դիաշկովը, որ, հիրավի, նրա աչքերը վառվեցան բարկությունից, և նա դարձյալ վեր կացավ և սկսավ անցուդարձ անել սենյակի մեջ:

Բոլոր այդ խոսակցության միջոցին Արամյանը լուռ էր. նրա վրա խիստ անախորժ ներգործություն ունեցավ Դիաշկովի լուրը: Թեև նա

վաղուց յուր սիրտ կապը կտրել էր օրիորդ Սոֆիի հետ, բայց տակավին մի գաղտնի կիրք նրա սիրտը ցավեցնում էր, երբ լսում էր նրա մասին, թե նա օրըստօրե գիմում է գեպի կործանումը:

Բայց Դիաչկովը մոտեցավ նրան և բռնեց նրա ձեռքը՝ ասելով.

— Ներայր, դու միայն կարող ես կարեկցել ինձ, որովհետեւ մենք երկուքս համավիճակ ենք. բայց իմ խոսքերը ընկերոջդ չեն գրավում. նա թող պարապի յուր հայտնի թագավորությունը օդի վրա հիմնելու ծրագրով...

Մանուկ տղամարդիկը ոչինչ չպատասխանեցին նրա խոսքին, և Դիաչկովը առավ գլխարկն ու, առանց մնաք բարյավ ասելու, դուրս գնաց:

— Ո՛ւր, ո՛ւր, Ռաթոս, կանգնի՛ր, բան ենք ասում,— ձայնեցին նրան, բայց Ռաթոսը առանց ետ նայելու գնաց:

— Այդ հիմարը մեզ ընդհատեց,— ասաց Քաջերունին՝ կցելով ընդհատված խոսակցությունը օրիորդ Աննայի մասին.— Երկու հակառակ ծայրեր են օրիորդ Սոֆին և օրիորդ Աննան՝ միմյանց որքան անբարոյական և լկտի, մյուսը այնքան առաքինի և բարեկիրթ:

Նվ նրանք երկար խոսեցին կանանց կրթության մասին:

Դիաչկովը նրանց մոտից դուրս գալով՝ ճանապարհին հանդիպեց մի աստիճանավորի, որ կառքով գնում էր. նա տեսնելով Դիաչկովին, կառքը կանգնեցրեց և հրավիրեց նրան յուր հետ նստել: Դիաչկովն ուրախությամբ ընդունեց նրա հրավերը:

— Ո՛ւր էիք,— հարցրեց աստիճանավորը:

— Այստեղ մի քանի բուպե ներս մտա,— պատասխանեց Դիաչկովը:

— Ո՛ւմ մոտ:

— Այդտեղ երկու հոգի հայ-իկներ կան:

— Դուք ի՞նչ գործ ունիք նրանց մոտ:

— Ինձ պատվիրված է լրտեսել նրանց գործունեությունը:

— Ի՞նչպիսի անձինք են:

— Նախանձավոր պատրիոտ-իկներ (հայրենասերներ):

— Ի՞նչ մտքերի են ծառայում:

— Մինը աշխատում է մշակել հայոց լեզուն և գրականությունը, խելամուտ առնել աղգին յուր պատմական ավանդությունները, իսկ մյուսը կատարյալ ծով է. նրա հատակը դեռ չէ երկում, բայց խիստ վտանգավոր մարդ է:

Երևում էր, որ այդ ծանոթությունները հետաքրքրեցին աստիճանավորին. նա շարունակեց յուր հարցափորձը.

— Այստեղ ի՞նչ են շինում:

— Այս քաղաքում բույն դնելու միտք ունին:

— Յառայո՞ւմ են, ապրուստ ունի՞ն:

— Նրանք մերկ են, որպէս թեփում հալ, բայց իրանց աղքատութեան մեջ դարձյալ հպարտ են և անընկճելի:

— Վաղո՞ւց է, որ ճանաչում եք դրանց:

— Նս համայնարանից ընկեր եմ եղել դրանց հետ:

Այսպէս նրանք խոսում էին, և կառքը սահում էր ողորկ փողոցի վրայով, մինչև Դիաշկովը հրամայեց կանգնել և, ներողութեան խնդրելով աստիճանալսից, վայր իջավ:

— Առայժմ մնա՛ք բարձրով, ես պիտի մտնեմ իշխանի մոտ, — ասաց նա:

— Մե՞ր իշխանի, — հարցրեց աստիճանալսրը:

— Այո՛, — պատասխանեց Դիաշկովը և սկսավ դիմել դեպի մի հռչակալ տուն: Պահապան կազակից, որ կանգնում էր դռանը, ստուգելով, որ իշխանը տանն է, նա քաշեց դանդը:

Աստիճանալսրը հեռացավ:

Դուրս եկավ մի ծառա՝ հագնված լիվրեյ, և առաջնորդեց նրան: Դիաշկովն սկսավ բարձրանալ նեղ գորգի վրայով, որ բեկում էր սանդուղքների, և լիմոնի, նարնջի ծառերի և պիս-պէս ծաղիկների միջով նա մտավ մի մեծ դահլիճ՝ փառաշոր կերպով զարդարած:

Այնտեղ մի քանի բոսի սպասեց նա, մինչև նրա մասին իմացում տվին, հետո ընդունվեցավ այն սենյակում, որ զարդարված էր աշխարհի հաղվադյուտ բաներով: Այդ իշխանի առանձնասենյակն էր:

Եւ արդարեւ, Դիաշկովը խորին մեծարանքով գլուխ տվավ մի ծերուկի, ալեւոր գլխով, ակնոցներով և խորամանկ դեմքով, որ գրասեղանի հանդեպ նստած գրում էր: Տեսնելով Դիաշկովին, նա գրիչը վայր դրեց և յուր հարցական հայացքը ձգելով Դիաշկովի երեսին, ասաց.

— Բարով, Ալեքսանդր Սիմոնովիչ, հը՛, ի՞նչ կա:

— Մի քանի բոսի առաջ նրանց մոտ էի, տեր, — պատասխանեց Դիաշկովը. — բոլորը ստույգ է, ինչ որ ասել են ձեզ:

— Ի՞նչպէս:

Դիաշկովը յուր շորս կողմը նայեց, կարծես պատերը լսում էին նրան, և մոտեցավ իշխանին և կանգնելով ծերուկի առջև, նա երկար պատմեց նրան մի գաղտնիք: Ծերուկը խորին ուշադրութեամբ լսում էր նրան, և հետզհետե կատաղի բարկութեամբ բոցալառւում էր նրա նախանձահույզ աչքերում:

Երբ վերջացրեց Դիաշկովը յուր խոսքը, դարձյալ հեռացավ և կանգնեց յուր առաջվան տեղը:

— Ես այդ բոլորը իմացում կտամ ուր պետք է,— վերջապես խոսեց իշխանը,— և մենք կկարգադրենք նրանց մասին:

— Բայց, ձեռք մեծափայլությունը մի խոստմունք ունեւ ծառայի՞ր,— ասաց Դիաշկովը:

— Այո՛, ես չեմ մոռացել, ես խոստցել եմ նախագահի հետ, դուք անպատճառ մի քանի օրից ետ դատարանում անդամ կընտրվիր:

Դիաշկովը դուրս տվաւ և հեռացաւ:

«Դատարանի անդամ... ի՞նչ հրաշալի խոսք է դա...», խոսում էր յուր մեջ ճանապարհին Դիաշկովը. «Այո՛, մեծ փառք է այդ՝ նստել ոսկյա վորոտանիով գահի վրա և դատ լսել... Այն հիմարները (Քաջբերունին և Արամյանը) ինձ վրա ծիծաղում են, բայց ես կգլորեմ դրանց դեպի մշտնջենավոր կորուստ, և նրանց դամբարանի վրա կբարձրացնեմ իմ փառքի աթոռը...»:

Այդ խորհրդածութեան մեջ էր նա, որ հանկարծ մի կառք սլացավ յուր մոտից. նա տեսավ օրիորդ Սոֆիին և Պանոսալոնովսկուն միասին նստած կառքում: Կայծակի հարշած ունեցաւ այդ երեւոյթը նրա վրա, և նրա ուրախ դեմքը մի ակնթարթում մռայլվեցաւ:

12

Մյուս օրը կյուրակէ էր: Արամյանն ու Քաջբերունին առաւելտից պատրաստուիլ էին դնալ օրիորդ Սեպուհյանցի մոտ (այդպէս էր օրիորդ Աննայի ազգանունը):

Տասն ժամին նրանք երկուսն էլ դուրս գնացին, նստեցին կառք և դիմեցին դեպի քաղաք:

Մտնելով Սեպուհյանցների տուն, նրանք գտան միմիայն տիկին Եղիսարեթին, որ ուրախութեամբ ընդունեց մանուկ տղամարդկանց. Քաջբերունին ծանոթացրեց տիկնոջ հետ Արամյանին, և նրանք նրատեցին:

— Ո՛ւր են օրիորդ Աննան և երեսիւրքը, դուք մենակ եք,— հարցրեց Քաջբերունին:

— Աննան երեսւանց հետ գնացել է ժամ, միայն ես մի փոքր տկար լինելով, զրկվեցա այսօր պատարագ տեսնելուց,— պատասխանեց տիկինը:

— Աննան ամե՞ն կյուրակէ ժամ է գնում,— հարցրեց Արամյանը:

— Ո՛ր մի կյուրակե նա հա շէ մնում պատարագից. նա սիրում է աղոթել:

— Այդ մի բարի ձգտումն է մանուկ աղջիկների մեջ, — ավելացրեց Արամյանը, — աշղպիսով նրանք ավելի մոտ կլինեն աստծուն:

— Եւ՛ աղջիկը և թե տղան, թե՛ ծերը և թե երիտասարդը, մի խոսքով՝ բոլոր մարդիկ միշտ կարոտ են ասածս ողորմությունը, — պատասխանեց ջերմեռանդությունով տիկինը, — որովհետև մեղքն ու մահը մեր ամենիցից շատ հեռու չեն:

Նախասենյակում լսելի եղան ոտնաձայներ:

— Ահա՛ նրանք եկան, — ասաց տիկին Նղիսաբեթը:

Ներս մտաւ օրիորդ Աննան յուր փոքրիկ քրոջ և եղբոր հետ, բոլորովին սպիտակ հագնված. նրա հագուստը՝ փրփուրի պես թեթև, խիստ վաշկերչ կերպով նստած էր նրա վրա: Կարծես նա ասածս տունը գիմելու ժամանակ միայն սովորություն ուներ պաշտաճաշէր կերպով հագնելիլ: Նա, «ողորմի աստված» ասելով յուր մորը և յուր հյուրերին, մոտեցավ, բարեկամաբար սեղմեց ֆաջերունու ձեռքը, և Արամյանի հետ ծանոթանալուց հետո, խիստ քնքուշ բարեսրտությամբ հայտնեց յուր սրախությունը Արամյանի հետ ծանոթանալու համար: Ապա նա դարձավ դեպի մայրը՝ ասելով.

— Մայրիկ, դու այսօր չկարողացար պատարագ տեսնել, բայց ես քեզ համար նշխարք եմ բերել ժամից:

— Աստված օրհնե քեզ, հոգյակս, — ասաց տիկին Նղիսաբեթը և առավ նշխարքը և երեսը խաչակնքելով դրեց բերանը:

— Դուք ես, պաշտոններ, կարծեմ այսօր ժամում չեք եղած, — դարձավ նա դեպի մանկահասակ տղամարդիկը, — ձեզ ևս պետք է հաղորդ կացուցանել տիրոջ սեղանի փշրանքին:

Նրանք, չկամենալով վշտացնել օրիորդի ջերմեռանդությունը, ընդունեցին նրա ձեռքից մի-մի պատառ նշխարք և բերանները դրին:

Մայրն սկսավ հարցնել աղջկանից, թե եկեղեցում ո՞վ կար, ժողովուրդը շա՞տ էր, թե քիչ, և թե ո՞վ էր պատարագիչը:

— Պատարագիչը տեր-Հարությունն էր, ժողովուրդը խիստ սակավ էր, համարյա մի քանի պառավ կանայք և ծերունիք էին միայն եկել: Ժողովուրդը, ինչպես երևում էր, պնացել էր մեծ դքսի զալստյան հանդեսը տեսնելու: Չգիտեմ ինչո՞ւ, այսօր ժամասացությունն էլ շատ անկանոն էր: Պատարագիչը քահանան անգամ Հովհաննու ավետարանը մինչև վերջը չկարդաց:

Տիկին Նղիսաբեթը շարժեց գլուխը:

— Ա՛խ, քահանաներ... — դուչեց նա խորհրդական ձայնով:

— Այդպիսի օրերում նրանք, առհասարակ, պոչից-պիսից կտրում են,— ասաց Քաջբերունին և միևնույն բոսկին սուղջացավ, ինչպէս մի այդպիսի պատկառելի իրողութեան վրա այնպես տգեղ խոսեցավ:

Տիկինն Նդիսաբեթը ոչինչ չպատասխանեց, միայն օրիորդն առաց.

— Դժբախտաբար, այդպես են մեր եկեղեցականները. կարծես թե նրանք ասածու համար չեն կարդում կամ մի գերագույն ունին չէ լսում նրանց, այլ իրանց ժամասացութեամբ միայն ժողովրդին են կամենում հրապուրել:

— Այդ բոլորը մեր քահանաների վատ կրթութիւնիցն է,— պատասխանեց Արամյանը,— մինչև այսօր մենք չունինք կարգին ուսումնարաններ՝ օրինավոր քահանայացուք պատրաստելու համար, և մեր քահանաներն ընտրվում են ժողովրդի անպիտան մասից: Այդ է պատճառը, որ ժողովուրդը շատ է սառել եկեղեցուց:

— Երբեք մարդ չի հրաժարվում յուր բարեկամի տանից, եթե նրա ծառաներն անկիրթ և անկարգ մարդիկ են,— խոսեց տիկին Նդիսաբեթը,— ուրեմն ի՞նչպես կտրելի է հեռանալ աստծո տանից, եթե նրա սպասավորներն անկիրթ մարդիկ են:

— Բոլորովին ուղիղ է ձեր խոսքը,— պատասխանեց Արամյանը,— բայց և այնպես հարկավոր է աստուծո տան սպասավորութեան համար արժանավոր ծառայողներ պատրաստել:

— Առհասարակ, մեր եկեղեցու մեջ ժամասացութեանը վերին աստիճանի անկանոն է. ցանկալի է, որ այդ բանի վրա ամենալուրջ ուշա՞դրութեամբ դարձվելու լաւ և ներդաշնակ երգեցողութեան միջոցով կարենք: Էր մեր ժողովրդի նախկին կրօնական ջեմեռանդութեանը վառել և այդպիսով ժողովրդին դէպի բարին առաջնորդել:

— Այո՛, ձայների ներդաշնակութեանն ահագին նշանակություն ունի, և մեր շարտականների մեջ ի սկզբանե անտի գոյութեան են ունեցել երաժշտական նշաններ. միայն ցաւալին այն է, որ, առհասարակ, մենք չենք մտածում մեր ունեցած ընտիր-ընտիր բաները կարգ ու կանոնի տակ ձգելու, որով առիթ էսք տալիս հայկական կյանքին անծանոթ մեծ օտարամոլ ազգայնական մտածելու, թե մենք ոչինչ լաւ բան չունինք:

— Ձեր խոսակցութեանը կարող է ավելի երկարել,— ասաց տիկին Նդիսաբեթը՝ դառնալով դեպի դուստրը,— հապա մենք թեյ չպիտի՞ խմենք, և դու քո հյուսիւրին չպիտի՞ պատվասիրես. ա՛խ, որքան անբաղաճաւարի ես:

Օրիորդը վեր կացաւ և հրամայեց աղախնին՝ սարքել թեյի սեղանը:

— Այդպես է Աննան,— դարձավ դեպի հյուրերը տիկին Նդիսա-
բեթը,— երբ նա ընկնում է խոսակցութեան ետեւից, արդեն ամեն ինչ մո-
ռանում է:

— Մի՞թե դեռ թեյ չեք վայելած,— հարցրեց Քաջբերունին:

— Մենք միշտ սովորութեամբ ունինք բոլորովին ծոմ գնալ եկեղեցի:
Օրիորդն ամեն օր սովորութեամբ ունեւ ինքը մատակարարել թեյը,
բայց այսօր նա յուր պաշտոնը թողեց աղախնուն և ինքը նստեց հյու-
րերի մոտ՝ նրանց զբաղեցնելու յուր խոսակցութեամբ: Նա մի օր առաջ
լսելով Քաջբերունուց, թե Արամյանը հեղինակ է և ունի մի եղբերդու-
թեան գրած, այդ հարցը նրան հետաքրքրում էր, և կամենալով լիովին
տեղեկութեամբ ստանալ նրա աշխատութեան մասին՝ հարցրեց.

— Պարոն Արամյան, դուք վերջացրի՞ք ձեր եղբերդութեանը:

— Այո՛,— պատասխանեց Արամյանը,— բայց դուք ո՞րտեղից գի-
տեք, թե ես եղբերդութեամբ եմ գրում:

— Անցյալ օրն ինձ ասաց պարոն Քաջբերունին, ինձ շատ ցանկալի
է տեսնել այդ:

— Մի քանի օր առաջ մենք մի պարոնի տանը գրականական երե-
կույթ ունեինք, ուր կարդացինք իմ եղբերդութեանը. այժմ մի քանի
երիտասարդներ մտադիր են բեմի վրա ևս ներկայացնել, իհարկե, դուք
նույնպես ներկա կլինիք:

— Ես մեծ ուրախութեամբ ներկա կլինիմ, միայն եթե կարելի է՝
մինչև ներկայացնելը մի անգամ բերելիք մեզ մոտ կարդալու. ես շատ
չցանկանայի հառաջագույն տեղեկանալ ձեր աշխատութեան պարունա-
կութեանը և հետո տեսնել բեմի վրա:

Արամյանը խոստացավ:

— Շատ ցավալի է,— կրկնեց օրիորդը,— որ այսքան հայ ժողո-
վուրդ ունինք այս քաղաքում, բայց չունինք մի ազգային թատրոն. դեր-
մանացիք այստեղ մեր քսաներորդ մասի չափ ևս չկան, բայց առանձին
թատրոն և առանձին ակումբ ունին:

— Դեռ այդ բանի համար շատ ժամանակ պետք է, մինչև հայը
դերմանացու պես հառաջագնաց դառնա...— գլուխը շարժելով կրկնեց
Արամյանը:

— Բայց ես լսել եմ, որ պոլսեցիք ունին ազգային թատրոն,— խո-
սեց օրիորդը:— Այդ ուրախալի բան է, որ Տաճկաստանի հայերն այն-
քան առաջ են գնացել, բայց ցավալի, որ Ռուսաստանի հայերս այսքան
ետ ենք մնացել:

— Բայց պոլսեցիք ունին և սահմանադրութիւն²⁰— պատասխանեց Արամյանը զգալի եղանակով:

Օրիորդը խնդրեց Արամյանին՝ պատմել իրան պոլսեցոց սահմանադրութեան մասին մանրամասն, թե ո՞ւր եղավ նրա սկզբնապատճառը, ի՞նչպէս սկսվեցավ, իտտտովանելով, թե ինքը շատ քիչ գիտե՞լ այդ մասին: Արամյանը, թեև համառոտաբար, բայց ճշտութեամբ պատմեց նրան սահմանադրութեան ամբողջ պատմութիւնը: Օրիորդը հայտնեց յոր շնորհակալութիւնը, երբ նա ավարտեց խոսքը:

Մանուկ տղամարդիկը նշմարելով, որ երկար նստեցին, վեր կացան, մնաք բարչավ ասելով հեռացան: Տիկին Նղիսաբեթը շատ խնդրեց, բայց նրանք չմնացին ճաշի: Օրիորդ Աննան նրանց ճանապարհ դնելու ժամանակ կրկին անգամ խնդրեց Արամյանին՝ եղերեքութեան մասին:

— Նա իմ կյանքումս չեմ տեսած մի աչգալիսի օրիորդ մեր հայերի մէջ,— ճանապարհին ասաց Արամյանը:

— Այո՛, տե՛ս, թե ի՞նչ ներգործութիւն ունի ուղիղ կրթութիւնը մանուկ սեռի վրա:

— Բայց ափսո՛ս, որ նրա կրօնասիրութիւնն ու բարեպաշտութիւնը հասնում է մոլեռանդութեան:

— Ի՞նչ մի մեծ կորուստ է, որ նա ծանոթ չէ՛ Վոլտերի և Ռուսսոյի²¹ հետ,— պատասխանեց Քաջբերունին,— ավելի լավ է՝ կանանց լինել բարի քրիստոնյա, քան թե ազատ փիլիսոփաներ: Նիհիլիստուհիների անբարոյական օրինակը քեզ բավական է իմ ասածս ապացուցանելու:

— Այո՛, աշխատելու է Աննայի նման օրիորդներ պատրաստել,— խոսեց Արամյանը ոգևորութեամբ,— դրանք և միայն դրանք կարող են ծնել ազգի համար պիտանի որդիք և ոչ թե նիհիլիստական ուղղութեամբ տոգորված ու փշացած աղջկերքը:

— Ո՞րտեղ պատրաստել,— պատասխանեց Քաջբերունին:

— Պետք է աշխատել հիմնել ազգային օրիորդական դպրոցներ և նրանց կրթութեանը օրինավոր ուղղութիւն տալ:

— Նախ՝ որ այդ հարկավոր չէ, բացի դրանից, մեր հիմար քաղաքացիք՝ այդ հաստափոր գոմշի ումբիքը, այդ անղգա, հոգով և մտքով մարմնացած մսե բլուրները ի՞նչ հնար են տալիս իրանց ուսյալ երիտասարդներին՝ ազգին ծառայելու: Նրեակայիր, այստեղ մի քանի իգական դպրոցներ կան, ուր պարսպում են մեր հայ երիտասարդները. խեղճերը ո՛չ միայն արժանաւոր վարձատրութիւն չեն կարողանում ստանալ, այլ շատ անգամ ձրի աշակերտուհիներ ևս չեն գտնում: Այս կամ այն մադամին ուրախութեամբ հարյուրներով մանկներ են տալիս ամեն

տարի, բայց ուսուցչին, որ դուկտորի դիպլոմը ծոցն է, հոգիները դուրս է գալիս մինչև ամսական երեք մանեթ են տալիս:

— Այդ ունի յուր հատուկ պատճառները, որ մերայինք այստեղ այդպես օտարամոլ են,— պատասխանեց Արամյանը:— Աղջկանց ուսումը և նրանց կրթությունը այստեղի ժողովրդի համար բոլորովին այլ նշանակություն ունի, քան ինչ որ կարծում ենք: Ուսման վրա նրանք նայում են որպես մի նյութի վրա, ինչպես են այն կարասիքը, որ ծնողները պատրաստում են իրանց աղջկանց օթիտի համար: Ծնողները վաղուց հասկացել են, որ ինստիտուտի, պանսիոնի լոկ անունը մեծ նշանակություն ունի իրանց աղջկերանց մարդու տալու ժամանակ, երբ նրանց մոցիբուլը, փեսին հրապուրելու համար, թե «էսքան ցուղ ունե, էսքան բաժինը ունե, էհենց սիրուն է, էհենց հունարով է»... և ավելացնում է. «Ինստիտուտումը կուրսը վերջացրիլ է... ոսնակ խոսիլ գիտե... փորտոպյան ածել, տանցովատ խաղալ...»:

Այդպես խոսելով երկու երիտասարդները գնում էին: Ճանապարհին հանդիպեց նրանց Դիաչկովը:

— Ո՞ւր,— հարցրին նրանից:

— Ես ուղղակի ձեզ մոտ էի գալիս,— պատասխանեց բավական ուրախ դեմքով Դիաչկովը:

— Ներս գնանք:

Նրանք արդեն հասել էին իրանց կացարանին: Երեքը միասին ներս մտան:

— Խնչ նոր համբավ ունիս,— հարցրին նրանից:

— Ես մի լավ համբավ ունիմ, թեև այդ չէր կարող ձեզ այնքան ուրախություն պատճառել, որպես ինձ, այնուամենայնիվ, հարկավոր է ասել. երևում է բախտը առժամանակ ևս կամենում է ժպտալ ինձ. դուք կարելի է դեռ չեք մոռացել, որ անցյալ անգամ ձեզ պատմեցի իմ դժբախտություն մասին, ես վերջում ավելացրի, թե Հացի-Գելենց մոտ մյուս անգամ պատիվ գտնելու համար պետք է աշխատել Ճանճուր Իվանիչին դեպի սուղ քարշ տալ, որպեսզի նրանք մյուս անգամ ակնկալություն ունենան ինձանից:

— Դեռևս երկա՞ր պիտի ձգվի այդ պատմությունը,— նրա խոսքը ընդմիջեց Քաջբերունին,— իսկ ես կարծում էի, թե մի այլ բան պիտի պատմես:

— Խնդրեմ լսեք, վերջը շատ հետաքրքրական է,— ասաց Դիաչկովը:— Այո՞, որպեսզի նրանք մյուս անգամ ակնկալություն ունենան ինձանից: Մինչ ևս այս խորհրդածության մեջ էի և որոնում էի որոգայթ:

լարել Ճանճուր Իվանիչին, հանկարծ աստիճան ինքը կատարում է իմ խորհուրդը. ասեք ի՞նչպես: Ճանճուր Իվանիչը բավական մեծ գումար վնասված է արքունի կապալներում, և տերություն գանձարանը նրա բոլոր շարժական և անշարժ կապքը պիտի ծախել տա: Նրանք ինձանից խնդրեցին պաշտպանել նրան սուգումը, թեև համոզված էմ, որ ոչինչ չեմ կարող օգնել, բայց ինձ ի՞նչ փուլթ, ինձ համար տյաքսներ միայն բավական է, որ այդ անցքը առիթ տվալ ինձ մյուս անգամ ներս սողալ Հացի-Գեյենց ընտանեկան շրջանի մեջ:

— Ո՞րքան չարախնդաց մարդ ես դու,— ասաց նրան Քաջբերունին՝ ուշադրությամբ նայելով նրա երեսին:

— Ի՞նչ չարախնդացություն, աշխարհիս կարգն այդպես է. ըստ մեծի մասին միևնի դժբախտությունը մյուսի համար բախտավորություն է բերում:

— Ո՞րքան փոքրագույնություն է այդպես օձանման սողալ միևնի խաղաղ գերդաստանի մեջ և նենգություններ գործ դնել:

— Ի՞նչ փոքրագույնություն,— կրկնեց Դիաչկովը յուր առաջվա եռանդով:

— Ո՞չ միայն փոքրագույնություն, այլև վերին աստիճանի ցածություն է, որ դու քո աղգակցի դժբախտության վրա ես հիմնում քո մոլեկան հրապույրները: Եվ չնայելով, որ մի ամբողջ հայ գերդաստան զրկվում է օրական հացից, դու ուրախ ես, որ խեղճ քաղաքացու դառն վաստակը պետք է ղոհ դառնա քո ազահությունն ու անխղճությանը:

— Ի՞նչ հայ,— արհամարհանքով կրկնեց Դիաչկովը,— մենք վաղուց կարդացել ենք քո հայի «հոգվոցն ու հանգուցելոցը»:

— Ուրացո՞ղ,— գոչեց Քաջբերունին կատաղությամբ.— չե՞ս սարսափում, որ այդպես անարգությամբ բերան ես առնում դու իմ աղղի անունը: Ահա՛ ես կլռեցնեմ քեզ:

Եվ նույն րոպեին Քաջբերունին մի ծանր ապտակ տվեց ուրացողի երեսին, որի գլխարկը թռավ գլխից, և ինքը թավալվեցավ նրա ոտքերի տակ:

Եթե Արամյանը շուտով վրա չհասներ, ուրացողի մարմինը ջարդուփշուր կլիներ Քաջբերունու ոտքերի տակ, այնքան սաստիկ նա բարկացած էր: Գլխի մազերը խճճված, շորերը փռշուտված, առանց գլխարկի դուրս գնաց Դիաչկովը՝ ասելով.

— Այս իրավո՞ւնք է, որ դուք այսպես վարվեցաք ինձ հետ:

— Այդ թող քեզ դաս լինի, մինչև որ դու չափ դնես լեզվիդ:

— Շա՛տ լավ... — ասաց Դիաչկովը և հեռացավ:

Արամյանը նրա գլխարկը դուրս ձգեց լուսամուտից: Մի քանի րոպե

Արամյանն ու Քաջբերունին լուռ նստած էին միասին. վերջինի դեմքն արտահայտում էր սարսափելի բարկություն: Արամյանը լուռ նայում էր յուր ընկերի վրա, չհամարձակվելով նրան խոսեցնել, որովհետև նրան ծանոթ էր յուր ընկերի բնավորությունը:

ԼԵ

Մի քանի օր էր Արամյանը սրբագրում էր յուր ողբերգությունը մաքուր թղթի վրա. վերջացնելուց հետո նա մոտեցավ Քաջբերունուն՝ ասելով.

— Իմ ողբերգությունը բոլորովին պատրաստ է, կամենո՞ւմ ես այս գիշեր գնանք օրիորդ Աննայի մոտ կարդալու:

— Գնա՛նք, — պատասխանեց Քաջբերունին:

Երեկոյան զանգակները հնչում էին, երբ նրանք դուրս եկան իրանց կացարանից և սկսան դիմել դեպի Սեպուհյանցի տուն:

Նրանք գտան օրիորդ Աննային յուր առանձնասենյակում պարապելիս յուր փոքրիկ քրոջ հետ հայոց լեզվի դասով: Տեսնելով մանուկ տղամարդկանց, նա քաղաքավարությամբ բարեկեց նրանց՝ ավելացնելով.

— Կարծեմ դուք կներեք ինձ, մինչև վերջացնեմ Սաթենիկի դասը:

— Խնդրեմ, շարունակեցեք, արգելք չենք լինիլ, — ասաց Քաջբերունին:

— Ահա՛ ձեզ առժամանակ զբաղմունք, — ասաց օրիորդը և տվեց նայելու յուր ասեղնագործությունները, — թեև սրանք այնքան էլ գեղեցիկ չեն:

Եվ օրիորդը դրեց սեղանի վրա նրանց առջև մի թղթե արկղիկ, որի մեջ դրած էին նրա ասեղնագործությունները: Մանուկ տղամարդիկն սկսան մի առ մի նայել: Օրիորդը անփույթ կերպով շարունակում էր քրոջ դասը:

Ասեղնագործությունները նկարված էին գեղեցիկ ճարտարությամբ. նրանց մեջ կային ճակատի կապուցներ, փոքրիկ բարձի երեսներ, սենյակում հագնելու հողաթափերի երեսներ, բոլորակ գրասեղանի ծածկոցներ և այլ զանազան կանացի զարդարանքներ: Մանուկ տղամարդկանց ուշադրությունն առավելապես գրավեցին մի քանի ասեղնագործ պատկերներ բնությունից, որ ներկայացնում էին ծով, երկինք, լեռներ, անտառներ, որոնց մեջ օրիորդը ցույց էր տվել յուր նկարչական տաղանդը: Դրանց մեջ առավել հետաքրքրական էր մի գործ, որի նկարագիրը վերցրել էր նա «Ոգի Հայաստանի»²² պատկերից. այդտեղ հիանալի կերպով

սլաւոկերանում էին Արարատը, Հայաստանի ավերակները, տխուր ու սքրտում ոգի Հայաստանին։

Մանուկ տղամարդիկը վեր առան վերջին ասեղնագործած պատկերը և երկար նայում էին նրա վրա։ Օրիորդը թելերի հարմար դունավորութեամբ ու ճարտար սովերագրութեամբ համարյա շունչ էր տվել անշունչ կտավին։

Օրիորդը վերջացրեց դասը։

— Նախ^հր, Սաթենիկ,— ասաց նա յուր քրոջը,— Եթե դարձյալ այսպէս վատ սերտես դասդ, ես ստիպված կլինիմ մայրիկին հայտնել այդ մասին։

Սաթենիկը երկյուղածութեամբ դուրս դնաց։

— Ի՞նչպէս է,— դարձաւ նա դեպի յուր հյուրերը,— Ձլինի՞ թե ծածաղում եք իմ լաթերի վրա։

— Ընդհակառակն, ձեր ասեղնագործութիւնները շատ դեղեցիկ են,— սլաւոսլաւներն նրանք։

— Այդ գովասանքը խիստ շափաղանց է,— կրկնեց օրիորդը։

— Ո՛չ, անկեղծ եմ ասում, շատ հիանալի են,— պատասխանեց Քաջբերունին,— մանավանդ, այս սլաւոկերը, որ ներկայացնում է «Ողի Հայաստանին»։ Ասացե՛ք, խնդրեմ, ո՞րտեղից եք առել սրա նախագաղափարը։

— Մի սլաւոկերից, որ նկարել է հանգուցյալ Էդրայրս. նա հիանալի նկարում էր,— պատասխանեց օրիորդը,— այս բոպկիս հս ցույց կտամ ձեզ։

Եւ օրիորդը բաց արաւ յուր թղթերի պահարանը, անտեղից հանեց մի սլաւոկեր, մատիտով նկարած։ Մանուկ տղամարդիկը երկար նայեցին նրա վրա, նրանք սքանչացան նկարչի ճարտարութեան վրա։

— Ձեր Էդրայրը նկարչութեամբ էր պարսպում,— հարցրին օրիորդից։

— Ո՛չ, միայն նա ղվարճութեան համար սիրում էր յուր պարսպ ժամերը նվիրել նկարչութեան։ Բայց նա ոչ մի տեղ չէր սովորել այդ արհեստը։

— Զարմանալի ձիրք պիտի ունեցած լինի ձեր Էդրայրը։

— Այո՛, նա շատ շնորհալի երիտասարդ էր, սակայն ափսո՛ս, որ նա երկար չապրեցաւ։

Եւ օրիորդի դեմքը տխուր կերպով մռայլեցաւ՝ մտաբերելով Էդրայրի ճակատակը։ Արամյանը, տեսնելով այդ, խոսքը փոխեց՝ ասելով։

— Ասեղնագործութեանը ամենահարկավոր բանն է, որ պիտի սո-

վորի ամեն մի աղջիկ, բայց ցավալի է, որ այստեղի օրիորդաց վարժարաններից ոչ մեկում հարկավոր ուշադրութուն չեն դարձնում այդ առարկայի վրա:

— Բացի այդ,— խոսեց Քաջբերունին,— աղջիկները՝ իբրև գերդաստանի ասպագա մայրեր, ոչ միայն պիտի գիտենան ասեղնագործութուն, այլև անսպասման հարկավոր է նրանց սովորել և մի քանի թեթև արհեստներ, որպիսիք են ձեռնոցներ կարել, հարգե գլխարկներ հյուսել կամ կարել նույնը վանազան ճոթերից, կանացի կիսալողիկներ կարել, մի խոսքով՝ այնպիսի արհեստներ, որոնց ձեռագործը կարողանար վաճառել նյութ դառնալ և դրանով իրանց ապրուստը թեթևացնել: Այդ բաները հարկավոր է, մանավանդ, աղքատ աղջիկների համար, որով նրանք կազատվեն իրանց ծնողների վրա ծանր բեռ լինելուց, այլև եթե օժիտ չունենալու համար հոր տանը մնալին, նրանք գիտենալով որևիցե արհեստ, շատ աղքատ տղերք կցանկանային այնպիսի կին ունենալ, որ յուր գործունեությամբ կարողանար մասնակցել տղամարդու հոգսերին:

— Թոյրովին ճշմարիտ է ձեր ասածը,— խոսեց օրիորդ Աննան,— մեր քաղաքում աղջիկները ոչինչ չգիտեն, նրանք՝ աղքատ թե հարուստ, համարյա բոլորովին անգործ են և, իրանց տան լուսամուտների առջև նստած, դեպի փողոց են նայում առավոտից մինչև իրիկուն և այդպես աննպատակ անցկացնում իրանց ժամանակը: Ես նախանձում եմ այս քաղաքի եվրոպական աղջկերանց, որոնք զանազան թեթև արհեստների մեջ օգնում են իրանց տղամարդոց և առևտրական խանութներում մեծ գործ են կատարում:

— Իգական սեռը այս՝ թեև եվրոպական քաղաքում՝ տակավին կրում է յուր ճակատի վրա ասիականության սև կնիքը,— պատասխանեց Քաջբերունին.— թեև նրանք հեռացան տների խորշերից, բայց նրանք այդ եվրոպական ազատութունը հանդիսացնում են միայն իրանց արձակ համարձակ զբոսանքներով և փողոցները չափչփիկով և ոչ թե հրապարակ դուրս գալով իբրև մարդ, որ գործեր յուր մտավոր և նյութական բարօրության համար:

Աղախներ ներս մտավ և հայտնեց, թե տիկին Նդիսաբեթը խնդրում է հյուրերին՝ գալ յուր մոտ թեյ խմելու:

Նրանք գնացին դահլիճ:

Տիկինը խիստ բարեարտությամբ բարեկեց նրանց և գանգատվեցավ, թե ինչո՞ւ այնպես ուշ էին գալիս իրանց մոտ. մանուկ տղամարդիկը հայտնեցին մի քանի պատճառներ, թե զբաղված էին, գործ ունեին և

այլն, բայց տիկինը ոչ մինը չընդունեց և դարձյալ խնդրեց՝ որքան կարելի է հաճախ գային:

— Մայրիկ,— ասաց օրիորդ Աննան,— պարոն Արամյանը մի աշխատություն ունի. մի քանի օր առաջ ես խնդրեցի, որ բերեր մեզ մոտ կարդալու, շնորհակալ եմ, որ նա կատարեց իմ խնդրքը. մենք այսօր կունենանք գրականական երեկո. պարոն Արամյանը կկարդա յուր եղեր-երդությունը:

— Իմ կողմից ես շնորհակալություն պարոն Արամյանին, որ կատարել է քո խնդրքը,— խոսեց տիկինը,— նա այնքան բարեսիրտ է, որ հաճն է առնում այդպիսի նեղություն:

— Այդ ինձ համար նեղություն չէ,— պատասխանեց Արամյանը,— ես ուրախ ելիսնեի, եթե իմ գիրքը գրավեր ձեր ուշադրությունը:

Օրիորդ Աննան ինքն սկսավ թեյ մատակարարել:

Տիկինն Եղիսարեթը հարցրեց Արամյանից, թե ի՞նչ է նրա գրքի բովանդակությունը: Արամյանը համառոտ պատմեց սուրբ Վարդանանց քաջադործությունները և նրանց նահատակությունը: Տիկինն Եղիսարեթը թեև գովեց նրա աշխատությունը, բայց այսպես վերջացրեց.

— Մեղք է մի այդպիսի սուրբ դործը ներկայացնել թատրոնական բեմի վրա:

Արամյանը չկամեցավ դիմադրել նրա ջիւղնալիցությանը, այդ պատճառով ոչինչ չպատասխանեց:

Թեյից հետո Արամյանից խնդրեցին, որ կարդա օրիորդ Աննան յուր քրոջն ու եղբորը նույնպես պատվիրեց, որ նստեն և լսեն: Արամյանը կամեցավ մի քանի նշանավոր տեղեր որոշել կարդալու համար:

— Ո՛չ,— ասաց օրիորդ Աննան,— դուք սկսեցեք սկզբից, ես ցանկանում եմ ծանոթանալ ձեր գրքի ամբողջ պարունակությանը. եթե այս գիշեր չվերջացնենք, կնշանակենք մի այլ գիշեր ևս:

Արամյանը հաճեցավ և ընթերցանությունն սկսեց, բոլորն էլ ուշադրությամբ լսում էին:

Քաջբերունուն բավական հայտնի լինելով յուր ընկերի աշխատությունը և նրա պարունակությունը, նա ականջ չէր դնում, միայն նստած մի մեծ բաղկաթոռի վրա՝ ուշադրությամբ նայում էր օրիորդ Աննայի երեսին և զննում նրա դեմքի ամեն մի փոփոխությունը, ամեն մի արտահայտությունը բոլոր ընթերցանության ժամանակ: Քաջբերունին նկատում էր, որ այն տեղերը, ուր բանաստեղծը նկարագրում էր պատերազմական քաջադործությունները հայ հերոսների, կավի աղմուկը, թշնամու կոտորածը և քաջ Վարդանի խրախուսական ձայները՝ օրիորդի դեմքը

բացատրում էր խորին քաջազնական ոգևորություն, և նրա սիրուն աչքերը բոցավառվում էին սարսափելի փայլողությամբ: Կարծես ինքը սուրը՝ ձեռքին կռվի դաշտում պաշտպանում է հայրենիքը: Իսկ այն տեղերը, որ նկարագրվում էին ուրացողների թուլասրտությունները, Վասակի մատուցությունները և կամ հայոց քաջերի ընկնիլը պատերազմի դաշտում, օրիորդի դեմքը մոռացվում էր, և մի քանի անգամ Քաջբերունին տեսավ, որ նա գաղտնի երեսը շրջեց դեպի մյուս կողմ և սրժեց արտասուքը աչքերից:

Արամյանը հոգնելու չափ կարդաց:

Քաջբերունին նկատելով, որ ընթերցանությունը հետզհետե ճնշող տպավորություն է գործում օրիորդի վրա, խնդրեց Արամյանից՝ դադարել կարդալուց:

— Շա՛տ ապրիս, շատ լավ ես գրել,— խոսեց տիկին Նդիսաբեթը,— աստված ավելի շնորհք տա:

— Անկեղծությամբ եմ ասում,— խոսեց օրիորդը,— ես մինչև այսօր բանի-քանի գրվածքներ, թե՛ ոտանավոր և թե՛ արձակ շարադրություններ եմ կարդացել Վարդանանց քաջերի վրա, բայց մինչև այսօր նրանց ո՛չ միևնրեք այն ազդեցությունը չէ գործել ինձ վրա, ինչպես ձեր գրածը:

— Այդ ձեր աղնիվ զգացողությունից է,— պատասխանեց Արամյանը:

— Ինչո՞ւ պիտի վարձատրես դու Արամյանի աշխատությունը,— ասաց տիկին Նդիսաբեթը.— նա բավական հոգնեցավ, քաղցրավենիք կամ ինչ որ ունինք, գնա բեր:

Օրիորդը վեր կացավ և մի քանի բուլեից հետո մատուցարանի վրա բերավ վանազան տեսակի խիստ վարպետությամբ պատրաստած մուրաբեք:

— Այդ մուրաբեքը Աննայի եփածն է,— ասաց տիկին Նդիսաբեթը՝ հրավիրելով հյուրերին ճաշակել:

— Այդպիսի չնչին բաներով միայն կարող ենք պարծենալ մենք՝ հայ օրիորդներս,— խոսեց օրիորդ Աննան:— Մեր ընտիր ձևագործն է խոհանոցի պտուղ կամ դերձակի գործունեություն. մենք չունինք կրթություն և ոչինչ չենք ուսած, և մի լավ բան մեզնից չէ կարելի հուսալ. մի մազամ X... միայն կարող է հառաջանալ գաղղիացու պես ուսյալ ժողովրդից և ո՛չ անկիրթ հայ աղջիկներից:

— Ցավալի է ասել,— խոսեց Արամյանը,— որ այս քաղաքի աղջիկներն ըստ մեծի մասին զուրկ են և դրանցից. շատերը տակավին չգի-

տեն՝ հացը փռումն են թխում, թե՞ բռնում է որպես գետնախնձոր, և նույնիսկ թեկ ու ասեղ բանացնել ևս չգիտեն:

— Այո՞, վերին աստիճանի ստոր դրոթյան մեջ է մեր վիճակը այս քաղաքում, — պատասխանեց օրիորդ Աննան, — մենք չունինք ո՛չ բարոյական և ո՛չ գիտական կրթություն, մենք չգիտենք ո՛չ տնտեսություն և ո՛չ կառավարություն, մի խոսքով՝ մենք աստօծ ձևերի ամենատնայեսք արարածն ենք:

— Զեր կարծիքը չափազանց խիստ է իգական սեռի մասին, — պատասխանեցին օրիորդին:

— Անձնախաբեությունը ոչինչ նշանակություն չունի, բացի վնասակար հետեանքներից, — պատասխանեց օրիորդը: — Ո՞վ չէ նկատում յուր թերությունները, նա կլրկվի ամենայն հառաջադիմությունից:

Նրանք դեռևս երկար խոսեցին այդ նյութի վրա, և օրիորդն առավել խելացի կերպով ապացուցեց, որ իրանց քաղաքում աղքատները ոչ այլ ինչ են, բայց միայն «դատարկ խրժիկներ» կամ «երեսայի խաղալիքներ»: Մանուկ տղամարդիկը բոլորովին համոզվեցան նրա ասածներից:

— Ե՞րբ եք մտադիր բեմի վրա ներկայացնել ձեր ողբերգությունը, — հարցրեց օրիորդ Աննան:

— Միտք ունիմ, որքան կարելի է, շուտով ներկայացնել, — ասաց Արամյանը:

— Ովքե՞ր են խաղալու:

— Մի քանի ուսանողներ մեր ընկերներից:

— Եթե մայրս թույլ տար, ես ևս մի դեր կվերցնեի, — ասաց օրիորդը:

— Այդ շատ լավ կլինեք: Կամենո՞ւմ եք, մենք կխնդրենք նրանից:

— Ո՛չ, դուք միք խնդրիլ, ես ինքս կասեմ և կհամոզեմ նրան:

— Շա՛տ լավ:

Նրանք տաքացած խոսում էին. գիշերն աննկատելի կերպով անցնում էր: Քաջբերունին նայեց ժամացույցին և տեսավ, որ տասներկուսից անց է:

— Ժամանակ է տուն գնալու, — ասաց նա և վեր կացավ:

Արամյանը նույնպես վեր կացավ. նրանք պատրաստվեցան գնալու:

— Դուք, կարծեմ, — ասաց օրիորդը՝ դառնալով դեպի Քաջբերունին, — մի քանի օր առաջ ինձ մի բան խոստացաք:

Քաջբերունին մտածման մեջ ընկավ:

— Մտքիցս գնացել է ամենևին, — ասաց նա:

— Որքան մոռացկոտ եք դուք, — խոսեց օրիորդն անկեղծաբար ժպտալով: — Դուք չխոստացա՞ք հայերին պարապել ինձ հետ:

— Ա՛խ, այո՛,— աւագ Քաջբերունին,— ես սիրով կ'կատարեմ իմ խոստումս. առավոտովանից սկսենք:

— Շատ շնորհակալ կ'լինեմ,— ասաց գլուխ տալով օրիորդը:— Բայց դուք, պարոն Արամյան, եթե կարելի է՝ ձեր գիրքը թողեք ինձ մոտ, և այս գիշեր կ'կարդամ մնացածը:

— Մեծով ուրախությամբ,— պատասխանեց Արամյանը: Նրանք հեռացան:

ԼԸ

Բավական ժամանակ հեռանալով Ճանճուր Իվանիչից, մեր ընթերցողը մի անգամ զոնհ չ'առաբերեց, թե ո՛ւր մնաց այդ մացողը, չնայելով, որ խղճալին այժմ ընկած է դժբախտության դառն հարվածի տակ:

Մենք մյուս անգամ կտանենք մեր ընթերցողին Ճանճուր Իվանիչի մոտ. նա այժմ հիվանդ պառկած է չուր մահճակալի վրա:

Այժմ մեր հինավուրց բարեկամին դու չես գտնիլ այնպես, ինչպես էր նա առաջ, աղնիվ ընթերցող. նա այժմ բոլորովին փոխված է, նրա բոլոր մարմինը փքված տիկի է նմանում և մսուտ զնաքը այժմ մաշված, դալկացած, սարսափելի է, ինչպես մահ, և նրա աչքերը, դուրս ընկած իրանց բուշներից, վառվում են էլեկտրական կտակով, որպես սոված պալի աչքերը մթին գիշերային ժամուն:

Նա անտեր, անխնամ պառկած է մի փոքրիկ խոնավ սենյակում՝ յուր դորժակատարի՝ Միմոն Յագորիչի տանը. նրա մոտ նստած է և Սամիլ Պետրովիչը, որ եկել է մխիթարելու յուր անբախտ բարեկամին:

Առաժն ասում է. «Դժբախտությունը միայնակ չէ գալիս», նույնը և հանդիպեցավ մեր խղճալի Ճանճուր Իվանիչին: Սկսած այն օրից, երբ բաժանվեցանք մենք նրանից, անբախտությունները միմյանց ետևից սկսան պաշարել նրան. մի կողմից տիկին Բարբարեն և օրիորդ Սոֆիի շռայլ ծախսերը օրըստօրե ավելանալով՝ բոլորովին մաշեցին նրա հաշտությունը, մյուս կողմից՝ նա վնասվելով յուր կապալների մեջ, նրա տունը և շարժական կայքերը աճուրդի դրվեցան արքունի փողի փոխարեն: Վերջին անգըր մինչ այն աստիճան զարհուրելի հարված էր խղճալի Ճանճուր Իվանիչի համար, որ նա կաթվածահարվելով՝ անդամալույծ դարձավ և կիսակենդան ընկավ անկողինը՝ ողբալի կերպով սպասելով մահվան, որ հանգիստ առնի:

— Փիքր մի՛ անի, Ճանճուր Իվանիչ,— ասում էր Սամիլ Պետրովիչը, — էս աշխրթի բանը էդպես է. սանդուղքների պես մինը դվեր է գնում,

մեկէլը ցած է դալի. էդ ամենը աստծու ձեռքին է. միր ձեռքին վուչինչ չկա, մարդի ճակատին ինչ վուր գրած է, էն պտի ըլի. Հոբ երանելին²³ միտդ բի՛, քանի քամբախտութիւնների մեջ ընկաւ, վուրթկերանցից, աղջկերանցից, տանից, տեղից, մի խոսքով՝ իր ամեն հարստութենից զրկվեցաւ, մարմինը քրքրվեցաւ, որթունքն ուտում էր նրա ջանը, մագրամ ինքը էլի շէր նիղանում, էլի իր աստծուն փառք էր տալիս:

Խղճալի Ճանճուր Իվանիչը խորին անզգայությամբ դրված լինելով յուր մահվան խանձարուրի մեջ, ամենեկին շէր լսում Սամիլ Պետրովիչի միտքարանքները: Նա ընկղմված էր երեակայական ցնորքների մեջ:

— Տեհա՞ր, Սիմոն Յագորիչ, վո՞ւնց խաբեցի քու Կուլմինին... չէ, դուն չիս գիդի իմ ուստութիւնը. ես սատանին կունալիմ... հիմի գնա զո՛ւշաղ կաց. ինչպես գուլիս՝ շինե կալոննի տնիրը, էդ շանվուրթի ինժինները էլ չի ասի՝ լամա՛յ... Ես նրա ուխը մի բան քցեցի՝ նա էլ չի հաչի քիզ վրա...

Խղճալի Ճանճուր Իվանիչը, յուր մահվան զառանցանքի մեջ, երեւակայությամբ դարձյալ գնացել էր Կաւկա. նա խոսում էր յուր գործակատարի հետ և պարծենում էր յուր գործունեության վարպետություններով:

Սիմոն Յագորիչը լսելով յուր տիրոջ ծանոթ խոսքերը, անցյալը մի ակնթարթում նրա աչքի առաջ հանդիսացաւ. նա հիշեց յուր Կաւկայի կյանքի ոսկեդարը, երբ այնքան առատ հունձ էր անում. նա հիշեց վերջին դժբախտությունները, և նրա սիրտը փղծկեցաւ:

— Է՛յ, կուչեր, ո՞ւմն ին էտ ձիանիրը... ո՞ւմն է էտ կառեթը... (շարունակեց հիվանդը յուր զառանցանքը). նա ինձ գլուխ է տալիս... կոսիս թե ես դրա աղան ըլիմ... Հա՛... հա՛... հա՛... իմն ի՞ն... կնիկս առնել էրի՛տ... ա՛խ, անիծյալ լինիք դուք, Բարբարե, Սոֆի... Դուք իմ տունը քանդեցիք...

— Խե՛ղճ մարդ,— կրկնեց արտասուքը սրբելով Սիմոն Յագորիչը,— յուր տան անկարգությունները մահվան դեմ էլ նեղացնում են իրան...

Մի քանի բոպն լոկեց Ճանճուր Իվանիչը և շարունակեց վրացերեն լեզվով:

— Վաթսուն տարի շարշարվեցա, հոգի, մարմին, հույս, հավատ և ամեն ինչ մաշեցի... հարստություն ժողովեցի, տուն ու տեղ ունեցա, բոլորը մի քանի բոպնում ջնջվեցաւ... Անիծյա՛լ աշխարհ, այս է քո էհտիբարը... ինչո՞ւ չես դալիս, սիրելի մահ. դնանք քեզ հետ մյուս աշխարհը, տեսնենք այնտեղ ի՞նչ կա... բայց նա այս աշխարհի նման ի՞նչպես կլինի... այնտեղ ձուկը, Կախեթու գինի, փողբաթներ չկան...

այնտեղ փող չկա... այնտեղ բոլորն աղքատ են... այնտեղ հրեշտակներն էլ մերկ են ման գալիս...

Նա փոխեց յուր խոսքը.

— Ա՛խ, Սոֆի, Սոֆի... անիծվի՛ս դու, անպզամ աղջիկ... դու իմ տունը իստակ քանդեցիր... քեզ վրա որքան մսխեցի իմ սիրելի կոպեկները... նրանք էին այնքան դառն հոգսերի... այնքան սև օրերի... նրանք իմ արյան, իմ կյանքի, իմ դառն քրտինքների գինն էին... Ա՛խ, ուսո՞ւմ, ուսո՞ւմ... թքեմ քո մոզոնողի երեսին... դու փշաքրիր իմ աղջիկը... նա թողեց մոր տունը, ձգեց յուր ծնողները և փախավ մի շառլատանի հետ... Ա՛խ, ուսո՞ւմ, ուսո՞ւմ, անիծվի՛ քո մոզոնողը... Զէ՛, այդ ուսում չէր... այդ զա՛հրումաւ էր...

Էլ չխոսեց խղճալի հիվանդը, վերջին խոսքերով նա կնքեց յուր մահ-կանացուն:

Կ Տ Ա Կ

Ա

Թըվին հազար ութ հարուր
Օխտանասուն ու մեկին,
Հայուց քրոնիկոնի
Ղվինորիս թըվի հճնդին:

Ես՝ Կուղո Իվաւիչս՝
Դեդեյուլ ու մամեյուլ՝
Շչախի վուրթի, քաղկցի,
Օխտը պուրտից պատվաւուր:

Ուշքս ու միտքս գլխումս,
Լավ ուղուփով, խելացի,
Իմ մեղաւոր ձեռքովս
Էս անդերձը գըրեցի:

Իմ խոստովնահեր տերտերը՝
Տեր-Ճիպիկն ու Բաստամը,
Սամիլն ու Սիմոնը՝
Զուրսնեվետ ին մոծամա:

Ճակտիս գիրը թամամ է,
Ես էլ շատ չիմ ապրի,
Երեք քսան տասիրեք
Անց իմ կացրի էս տարիս

Ես շատ ումբըր քաշեցի,
Շեն մնա աստծու տունը,
Քեփ ու սափա արեցի,
Դարդ չըմնաց իմ սրտումը:

Փուղ ու փարա դադեցի,
Տուն ու տիղի տեր դառա,
Փողոցումը դուքաննիր
Ու մե քարվասլա առա:

Աշխրքիս ամեն փառքիրը
Վաչիլեցի, լիացա,
Մագրամ փուղիցը մենակ
Ջրիս ես չկըշտացա...

Կախեթու գինին էնքան,
Վունց որ իմ դեդի կաթը,
Ես շատ անուշ արեցի,
Առա նրա լաղաթը:

Դոշ, դուրգիել, խիղիլալեն
Միշտ դրած էր իմ սուփրում,
Առանց թերխաշ ցոցխալի
Ճաշ չիմ կերի իմ օրում:

Օրթաճալի բաղերում
Քեփ իմ արի համաշա,
Իմ դուռնայի ձենեմեն
Ո՞վ չէր գալի թամաշա:

Բայց ծերության հասակում
Դարդս էլավ անդամսն:

էլի աղքատ, առանց փուլ,
Ես զնում իմ գերեզման...

Բ

Իմ քաղկերցի ախարտիք,
Մեռնի՛մ ձիր աղնիվ հոգուն,
Զիւ ես օրթում եմ տալի՝
Զրկինինց եկեղեցուն.

Զիւ ես օրթում եմ տալի
Նորք Մուղնի, սուրբ Թեւեթին,
Սուրբ Զիդրաշին զուալուր,
Մեկեւ սուրբ Շահնաբաթին.

Վուր դուք էս օրես էդնեն
էս իմ անդերձը կարթաք,
Ու իմ գրչւտած հոքուն
Օղորմին էլ հիսը տաք:

Իմ կինքիս պատմութիւնը
Զիւ թո՛ղ ըլի օրինակ,
Ինձմեն դուք խիլք սուլրեցեք,
Վուր շքմնաց խիղճ, դարդակ:

Երբ արեւի դուք ծեքին
Աստըծուն աղոթքնիր կոնիք,
Ան ձիր դուշմընի գլխին՝
Ուշունց, անիծք կու թափիք:

Պարտական ըլիք, թե չասիք
էս անիծքնիրն էսթաւուր՝
«Սուրփ Բեթխային, Թածմինդա
Սիրանաւուր զորաւուր,

Ըշկուէքը, վարժատնիր,
Արեք քարքանդ, բրիշակ,

Վուր միր վուրթիքը խիլքեմեն
Զըլին ու շղառնան էշակ»:

Ա՛խ, ինչ ասիմ, ախպըրտիք,
Ըշկուլեք մոգոնողին,
Վուրթիքս ուսման տվի
(Ափսո՛ւս մսխած իմ փուղին...),

Բայց դուս էկան շարլատան,
Իմ տունն արին վիրան,
Շայի-բիստիս մսխեցին,
Ջան ու ջիգարս կերան...

Գ

էդ ուսում ասած բանը՝
Դրուստ անիծք է, դիախ,
Ով վուրթուն ուսում կուտա,
Նա տուտուց է ու սարսաղ:

Զիր աղերջող թող սովորին
Վրացեվար գրիլ, կարթալ,
Էլ չէ նրանց հարկավուր
Ուրիշ բանով ուսում տալ:

Աղչկերանցը խո պետքը չէ՞,
Վուր էստունք էլ սովըրին,
Ու սիրեկնին գիր գրին,
Ջըհեկ աղերք հուրս անին:

Զիր քուլփաթի հիտ խոսիք
Լճեն վուխտ վրացեվար,
Հայուց լիվուն պետքը չէ,
Անճոռնի է ու խավար:

Թե հայեվար դուք խոսիք,
Են սովրեցընիք ձիր աղերքին,
Աստված վկա, էն կինքում
Էլ չի պրծնի ձիր հոքին:

Զիլ կըսորի կարասումը
Կերե վառած թեժ կըրակ,
Զուր ձիր վուրթիքը կուլին
Կոո ու զոկ, շանճըրագ:

Հայեւլար դուք մեկմեկուն
Զըլի վուր բարենիր տաք,
Ան ձիր մեռըլի հոգուն
Էդ լիզվուլ աղոթք կարթաք:

Զուն հայեւլար աղոթքը
Աստուծ իսկի չի լսի,
Աստուծ ինքը վրացեւար
Միշտ կուր ւլ կուխոսի:

Զիր կնանիքը, տղամարդիք
Թե մեռըլին կոնին սուք,
Վրացեւար վուխք ասին,
Վուր քնդունվի արտըսուք:

Թե վուր թեւեթ, խութեբա
Զիր քուլփաթով ուխտ գնաք,
Վրացեւար սըրփերուն
Զիր աղոթքնիրը կարթաք:

Վուր ձիր լեզուն հասկանան,
Ու կատարին ձիր մուրաղ,
Հայուց լեզվի աղոթքով
Սքփեհուն կոնիք տնաղ:

Դ

Զիր տներումը հայերից
Դուք չըպահիք քոծ ու բիջ,
Թե վուր պահիք, ձիր դիւրն
Կուլի աստծու մինձ պատիճ:

Չունքի ձիր պատիկները
Կուլի վուր նրանցմեն սուլրին
Հայուց լեզվի խոսիլը,
Կոռ դառնան ու գըծվին:

Միշտ վրացի, իմերել,
Թուշ ու խելսուր, օսերուն,
Պահեցեք ձիր տներում,
Վուր լաւ կրթին ձիր վուրթուն:

Ձիր դուքներու դաւթարը
Չըլի վուր գրիք հայեւար,
Վրացեւար գըրեցեք,
Լաւ շնուքով, մարթաւար:

Թե հայեւար դուք գրիք,
Կուլի տուտուց մի հեքիաթ,
Ու աստուծ ձիր առուտըրին
Ձի տա յսեր ու բարաքաթ:

Ձիւ, գեթաղվա, մի բան էլ
Միտա էրի սուրբ Թելեթ,
Թե ուղում իք փուղ դադիւ՝
Պիտի ծախիք զալբ բիլեթ:

Շամփուրի տղեն, Բուրնութին
Հաղարներով դաղեցին,
Ջազրանիցեմեն բերին
Շինովի ասիգնացին:

Չուն հալալ աշխատանքով
Ո՞վ է դադի միլիոննիր,
Հառամ փուղն էր, վուր շինից
Փաբրիկեք ու մինձ տընիր:

Ուխտ գրեցեք՝ ձիր կինքում
Տասն անգամ կուտր նընդնիլ,

Ու հարյուր հազարներով :
Ամեն գամին կըլանիլ:
Էն վուխտը դուք կու թողնիք
Զիր տղերանցը, անգուժան՝
Միլիոններով մանեթնիր
Ու հարուր հազար թուման:

Էստունցմեն մի ամանչիք,
Էս է հիմի աղաթը.
Հառամ փուղը հալալ է,
Վունց վուր ձիր դեղի կաթը:
Նետալի, ինձի աստուծ
Ծիրութինս դարձըներ,
Ան իմ դեղեն՝ Կեկեկոն
Ինձ նուրից վուրթի ծներ,
Մեկեկ կուտը ննգնեի,
Մեկեկ փողրաթ բռնեի,
Ու նրա էղնեն ուրախ,
Հանգիստ սրտով մեռնեի...

Ե

Բայց հիմի ջեր աշխըրքից
Զէ կշաացի իմ աչքը,
Երբ վուր ես փիքը իմ անում՝
Էն կինքումը բան չըկա...
Ասում ին, բաղ ու բաղչա
Ունի աստըծու դրախտը,
Թե ինձ էնտեղ կու տանին,
Ինչ լավ կուլի էն վուխտը:
Ախ, միր Օրթաճալի պես
Վունց կուլի էն բաղն ու բախչին.
Ո՞վ է տըվի էնտեղ քեփ,
Զուռնա, դափն ու քամանչեն:

Ասում ին, արթարներուն
Գինի կու տան անպատճառ,

Բայց էն գինին վո՞ւնց կուլի
Կախեթու քաղցըր մաճառ:

Ասում ին, էն կինքումը
Մարդիկ վուչինչ չին ուտում,
Աստըծու փառքով կշտացած
Մարդն ուրախ է իր սրտում:

Դե՛, արի ու գիմացիր,
Ի՞նչ պիտ ըլի քու հալը,
Երի սուփրումը շունենաս
Գինի, ղուրղել, խիղլալա:

Ասում ին, էն կինքումը
Մարդիք տընիր չին շինում,
Վուչ մշակնիր ին բանում
Մ'իրզուկի մաշինում:

Թե վուր ղուրթ ըլի էստունք,
Վա՛յի մե, էլ չի ըլի փողրաթ,
Ինչով պիտի փուղ դադիս,
Տուն, տիղ պահիս ու քուփաթ:

Ձիղ գեթաղվա, քաղկըցիք,
էդ խոսքիրը միաը բերեք,
Քանի սաղ իք՝ քեփ արեք,
Փուղ դաղեք, անուն հանեք:

Արքայութենում, ախպըրտիք,
էնտեղ վունչինչ ձիղ չին տալ—
Վուչ Ստանիալով, վուչ Աննա,
Վուչ օսկեմեն մինձ մենդալ:

Արթայութենում, ախպըրտիք,
Փողրաթ չըկա, փուղ չըկա,
Ինչո՞վ պիտի լիանա
Փուղի կարոտ մի՞ր աչքը:

Հրիշտըկնիրը էնտեղ
<Աղքատ, տկլուր> ին դիփուն,
Ումի՞ց պիտի փուղ գըջլինք,
Վայ մի՞ր օրին, մի՞ր հոքուն...

num

et puerum

Ա

Բ... գյուղի մեջ ամենի ուշադրությունը դրավել էր մի փոքրիկ տղա, որ դեռ նոր էր մտել իր տասներկու տարեկան հասակը: Ժամասեր գյուղացիները նրա ձայնովն էին զմայլած, դաշտից անցնելիս, նա էր, որ այնպես քաղցր երգելով, վաղ առավոտյան գառները արածացնելու էր տանում:

Նրա անունը Գալուստ էր, բայց գյուղացիները կրճատելով Կալո էին կոչում: Մի հաստ ու պինդ տղա էր Կալոն, որի ամուր կաղմվածքը խոստանում էր հարուստ մարմնական զորություն: Կալոյի դեմքը նույնպես վատ չէր, արևից այրված և համարյա սևացած երեսի վրա կարելի էր տեսնել մի քանի գեղեցիկ և կանոնավոր գծեր, որոնց մեջ կրակոտ և վայրենի աչքերը արտահայտում էին խիստ զվարթ բնավորություն:

Կալոն որք էր, Մնողքը մեռել էին վերջին խուրաչից, թողնելով միակ զավակը դառն աղքատության մեջ: Նրա հորեղբայրը, բարեսիրտ Ավետը, «հոգու համար» վեր առավ իր մոտ որբին և սկսեց հայրական խնամք տանել: Ավետը, որին բոլոր գյուղացիները «ապիր» (եղբայր) էին կոչում, վայելում էր առանձին հարգանք իր զրացիներից: Նա հանդարտ և աշխատասեր մարդ էր և քիչ չէր պատահում, որ խաղաղացնում էր զանազան վեճեր, որ ծագում էին իր զրացիների մեջ:

Ավետ ապոր ընտանիքը շատ մեծ չէր: Ինքը, իր կին Նզիսաբեկը և երկու փոքրիկ երեխաները կաղմում էին ամբողջ գերդաստանը, որի գլխին բարձրացած էր, որպես ընտանիքի մայր, Շուշն տատը, յոթանասուն տարեկան մի պառավ, որ իր ծերության հեղինակությամբ իշխում էր բոլորի վրա: Պառավները առհասարակ բարեսիրտ են լինում, և մանավանդ Շուշան տատը, որ մի առանձին գուլ՝ ունեի դեպի իր

թողնիկը, Կալոն, որի մեջ գտնում էր մեռած որդու սիրելի պատկերը:

Փոքրիկ Կալոն տարվա երեք եղանակներում օգնում էր իր հորեղբորը նրա տնտեսական գործերի մեջ, իսկ ձմեռը գնում էր տերտերի մոտ և ժամագիրք էր կարդում: Կարդալ ասելով՝ պետք է հասկանալ, որ նա անգիր սերտել էր այս գրքից մի քանի «փոխեր», շարականներ, աղոթքներ, թեև տառերն անգամ չէր ճանաչում:

Կալոյի տնային ծառայությունները, նայելով, թե որքան շատ աշխատացնում են գյուղացի երեխաներին, մեծ չէին: Վաղ առավոտյան նա վեր էր կենում, աղբյուրից սափորով ջուր էր բերում, մարագից թոնիրի համար վառելիք էր բերում, գավիթը մաքրում էր և նղիսաբեթին օգնում էր կովերը կթելու: Թեև այս գործերը աղջիկներն էն կատարում, բայց Ավետ ապերը զուրկ էր աղջիկ զավակից, և նրա երկու որդիքը զեռ շատ մանրիկներ էին: Երբ տանը նրան հարմար այլևս գործ չկար, նա հադնում էր տրեխները և, մի կտոր ցամաք հաց գրպանը դնելով, ձեռքն էր առնում հովվական ծանր ցուպը, որ իր հասակի կրկին նրկարությունն ուներ, և գառները քշում էր դաշտը արածացնելու համար: Տանեցիք հազիվ էր պատահում, որ ծեծերն նրան, որովհետև չափազանց կամակատար աղա էր Կալոն:

Փոքրիկ հովիվը սիրելի էր և իր ընկերներին, որոնց հետ միանալով, գառները խառնում էին միասին և տանում էին Արաքսի ափերի մոտ արածացնելու: Այս գետից հեռու չէր նրանց գյուղը: Նա իր ընկերների ուրախությունն էր. ի՞նչ խաղեր ասես չէր սարքում նա, ի՞նչ հանաքներ ասես չէր անում նա: Շատ անգամ զվարճացնում էր նրանց իր քաղցր երգերով և շատ անգամ ուրախացնում էր նրանց իր եղեգնյա սրնգի ձայնով, որ բավական վարպետությամբ ածում էր: Կալոն իր ընկերների մեջ ստացավ հերոսական փառք, սկսյալ այն օրից, երբ մի անգամ, Արաքսի ծանծաղուտներում լողանալու միջոցին, խեղդվելուց ազատեց իր ընկերներից մեկին: Այնուհետև նա պաշտելի դարձավ:

— Կալո, ե՛կ մեր հացիցը կեր, դու մայր չունես... մեր մայրը կարագ է դրել, սեր է գրել, ե՛կ միասին ուտենք,— ասում էին երեխաները և նրան հրավիրում իրանց համեստ սեղանին բաժանորդ լինել, երբ կեսօրին նստոտում էին կանաչ խոտերի վրա ճաշելու:

Մեծ պատի վերջին շաբաթվա օրերից մեկն էր: Այս շաբաթում գյուղացիները իրանց բոլոր լավ բաները կրում էն քաղաք, որ հարուստները

լավ Զատիկ անհինյ Ավետ ապերն էլ, աքաղաղը կանչելուն պես, կես դիշերին վեր կացալ, ճրագը վառեց, լվացվեցալ, երեսը խաշակնքեց և սկսեց իր էշերը համեսելու։ Ամբողջ ընտանիքը դեռ քնած էր, միայն Նզարեթը օգնում էր ամուսնուն։ Նա դեռ մի օր առաջ պատրաստել էր երկու տիկ յուղ, մի բեռ նոր պանիր, երկու կթոց ձվաներ և մի քանի հատ հալեր, որ պետք էր տանել քաղաք ծախելու համար։

Մի ալսպիսի նշանավոր խորհուրդը չէր կարող ծածուկ մնալ Կալոյի հետաքրքիր ուշադրութունից, որ իր հորեղբոր առաջին ուսնաձայնը լսելով՝ գլուխը վեր բարձրացրեց վերմակի տակից և ճրագի պես վառվող աչքերը լայն բաց անհետով, ասաց.

— Ինձ էլ պիտի տանես։ Ես էլ կգամ։

— Ո՛ւր,— հարցրուց հորեղբայրը մի փոքր վրդովված ձայնով։

— Քաղաք,— ասաց Կալոն։

Ավետ ապերը, շնայելով իրան հատուկ սառնասրտությանը, այն դիշեր ինչ-որ բանի վրա բարկացած էր և շատ ակուր էր երևում։ Ալսպիսի մարդիկ երբեմն իրանց բարկութունը թափում են մի բոլորովին անմեղ առարկայի վրա, և այդ առարկան եղալ ողորմելի Կալոն։

— Ձենդ կտրի՛, լակո՛ւտ,— գոռաց նա կատաղի կերպով.— քաղաք գնալդ էր պակաս...

Կալոն լռեց և գլուխը կրկին դրեց բարձի վրա, երեսը թաքցրուց վերմակի տակ և սկսեց խուլ ձայնով լաց լինել։ Նրա ձայնը զարթեցրուց պառավ Շուշանին, որ միևնույն անկողնի մեջ իր թոռնիկի հետ միասին էր պառկած։

— Այ տղա՛, ի՞նչ կա, ինչո՞ւ ես լաց լինում,— հարցրուց նա։

Կալոն հայտնեց պատճառը։

Նույն միջոցին խրճիթը ներս մտալ Ավետ ապերը, մնացած վերջին բեռը դուրս տանելու համար։

— Ավետ, որդի, ինչո՞ւ ես լացացնում խեղճ տղային,— հարցրուց պառավը։— Ուզում է քեզ հետ գալ, դու էլ տար, էլ ինչո՞ւ ես սիրտը կոտրում։

— Ախար նրա ի՞նչ քաղաք գնալու ժամանակն է,— պատասխանեց Ավետը մի փոքր մեղմացած կերպով։

— Հրեն Պետրոսենց Գյուլին էլ է գնում... նա ինձանից խո մեծ չէ՞...— վերմակի տակից լսելի եղալ Կալոյի լալագին ձայնը։

— Տա՛ր քեզ հետ, որդի,— կրկնեց պառավը համոզական եղանակով։— Տա՛ր, թող աշխարհ տեսնի։ Խո աղջիկ չէ, որ միշտ առիթի տակը

մնա, տնից դուրս չգա. սղա է, սիրտը ուզում է, բան կսովորի, աչքը կբացվի:

Պառաւի խոսքերը առանց հետեանքի չմնացին, մանավանդ, երբ Ավետի կինը՝ Նղիսաբեթը, մյուս կողմից սկսեց իր ամուսնին համոզել, որ Կալոյին իր հետ տանե, ավելացնելով, թե ճանապարհին պետք կգա, էջերը կթշե:

— Դե՛, վեր կաց գնանք, մի ուշացիր,— վերջապես ասաց Ավետ ապերը:

Զատկին մոտ օրերում քաղաք գնալը գյուղացի երեսանների համար մի մեծ զվարճութուն է. այնտեղ նրանց համար գնում են արխալուզ, գդակ, տրեխներ և վերջապես մի բան, որ նրանց ուրախացնում է: Այս առաջին անգամն էր, որ Կալոն քաղաք պիտի տեսներ, և այս պատճառով նրա ուրախությանը չափ չկար, երբ ստացավ իր հորեղբոր համաձայնութիւնը: Նա ծտի պես դուրս թռավ իր քնաշորերի միջից, մի քանի րոպե այս կողմ և այն կողմ վազեց, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչ բանի համար, և հետո սկսեց իր երկայն ցուպը պտռել:

Կալոյի համար երկար պատրաստութիւն պետք չէր, նա շատ շուշացավ, որովհետեւ իր սովորութեան համեմատ առանց հանդիւր էր քնել. հարկավոր էր միայն տրեխները կապել, այնուհետեւ ամեն ինչ վերջացած էր: Բուպհական արագութեամբ կատարվեցավ բոլորը, հետո նա վեր առավ իր հովվական ցուպը, մոտեցավ պառավ տատին և, փաթաթվելով նրա վզին՝ հարցրուց.

— Քեզ համար ի՞նչ բերեմ քաղաքից:

Պառաւը ոչինչ չպատասխանեց, միայն համբուրեց նրան, և խորշումած աչքերը լցվեցան արտասուքով:

Ավանակները արգեն բեռնած, պատրաստ էին բախում. Նղիսաբեթը ճրագը ձեռին կանգնած էր այնտեղ, իսկ Ավետը մտել էր ոչխարների գոմը: Նա դուրս բերեց մի շաղ երկու ամսական գառն և, կապելով բեռան վրա, իր մտքումը ասաց. «էդ կտանենք «սղայի» համար...»:

Դեռ բավական ժամանակ կար մինչև լուսանալը, երբ փոքրիկ քարավանը ճանապարհ ընկավ:

Գ

Ճանապարհին միացան Ավետի հետ մի քանի ուրիշ գյուղացիներ, որոնք նույնպես ծախելու բան էին տանում քաղաքը, և հետզհետե նրանց խումբը սովորաբար:

Նդանակը հանդարտ էր: Աստղի՞ծը խիստ անուշ ժպիտով փայլում էին պարզ երկինքից: Օդի մեջ տիրում էր գարնանային փափուկ թարմություն: Մի քանի օր առաջ եկած անձրևը բոլորովին ցամաքել էր, և՛ ավանակները իրանց ծանր բեռների տակ կարողանում էին առանց խրվելու առաջ գնալ: Կալոն մի քանի իր հասակակից և իրանից մեծ տղերքի հետ բշտում էին ավանակները, իսկ նրանց հետևից կամաց-կամաց դալիս էին նրանց հայրերը, որոնք նույն միջոցին դբաղված էին մի այսպիսի խոսակցությամբ.

— Տեսնենք ինչպես կզնա ավյուրը,— ասաց գյուղացիներինց մեկը:

— Ասում են, գլուխը բարձրացել է (թանկացել է),— պատասխանեց մյուսը:

— Հիմա էլ լավ շծախովի, ապա ե՞րբ տրոփ ծախվի,— մեջ մտավ երրորդը,— այս ձմեռ ձյունի երես չտեսանք, ամառը վա՛յ մեր հալին... խմելու ջուր էլ չենք գտնի...

— Բայց այս վերջին անձրևը բանը շինեց, թե չէ արտերը իստակ կշորանային:

— Մի անձրևով ի՞նչ կդառնա. ուղտը քթալով չես ջրի... Մեր մեղքից երկինքը կապվել է:

— Տերտերն էլ խաշ-ավետարան չէ ման ածում, կարելի է աստված խղճա,— մեջ մտավ մի ուրիշ գյուղացի շրենսը խաշակնքելով:

— Տերտերը անջախ անեծքի տոսլրակը թևի տակը դրած՝ շուտ-շուտ «գործակալի» մոտն է վազում ու ամեն օր մի նոր հրաման է բերում՝ էս տվե՛ք, էն տվե՛ք... տալով հոգիներս դուրս եկա՛վ... չես իմանում որի՞ դարդը բաշեա... ամեն կողմից ուզում են... բայց մի կոպեկի խեր չունենք...

Այս խոսքերը վիրավորեցին մի ծերունի գյուղացու ջերմեռանդությունը, և նա պատասխանեց.

— Դե էդպես եք խոսում, որ աստված բարկանում է, երեսը մեզանից դարձնում է, ո՞չ ձյուն է տալիս, ո՞չ՝ անձրև: Տերտերը, ինչպես էլ որ լինի, մեր հոգևոր հայրն է, նրա աղոթքն է մեզ պահում:

— Յուզը, ասում են, շատ է թանկացել,— խոսակցությունը ընդհատեց մի ուրիշը.— Դու քանո՞վ ծախեցիր, Մարկոս:

— Տասը մանեթով:

— Ձո՞ւն քանով:

— Հարյուրը մեկ մանեթով:

— Կա՞վ է:

Այս բոլոր խոսակցութեան ժամանակ Ավետ ապերը լուռ էր, հետո նա էլ մեջ մտաւ, ասելով.

— Ի՞նչ եք խելքներիդ զուտ տալիս. թե թանկ ծախք, թե էժան ծախք. դիւի մեկ է: Ի՞նչ պետք է տուն տանք: Մենք որ կանք, քաղաքացիների հորտերն ենք: Տարին տասներկու ամիս աշխատում ենք, վարում ենք, ցանում ենք նրանց համար: Մեր ալյուրը, մեր յուղը, մեր պանիրը առնում են, ուտում են, փողն էլ իրանց ջիբն են դնում: Հին պարտքը մնում է ու մնում: Ամեն անգամ բեռներով քաղաք ենք գնում ու դատարկ ետ դառնում և ամոթով մտիկ ենք տալիս մեր կնիկների, մեր երեխերքի երեսին, երբ մեզանից հարցնում են, թե «քաղաքից» ի՞նչ բերեցիր մեզ համար:

Այս խոսքերը ամենի վրա տխուր ազդեցութիւն գործեցին, և կայծակնահարի նման բոլորը լռեցին: Ոչինչ բան այնքան դառն կերպով չէ խոցում գլուղացու սիրտը, որպէս այն տխուր հիշողութիւնը, երբ նա միտն է բերում, թե պարտքեր ունի: Այստեղից հասկանալի էր Ավետ ապոր մի քանի ժամ առաջ ունեցած վրդովմունքի պատճառը, երբ նա իր ավանակները դեռ նոր էր բեռնում քաղաք տանելու համար, երբ նա մտածում էր, թե այն բեռները, իր քրտինքի և աշխատութեան արդյունքը, իրան չեն պատկանում...

Բայց Կալոյի ուրախ խումբը, որ առաջ ընկած բշտ էին ավանակների քարավանը, զբաղված էր բոլորովին այլ խոսակցութեամբ: Նրանք ազատ էին իրանց ծնողների հոգսերից, որովհետեւ դեռ ոչ ոքի պարտամուրհակ տված չունեին:

— Սաքի,— հարցրուց Կալոն,— դու քաղաքը տեսե՞լ ես, այնտեղի գառները ո՞րտեղ են արածացնում:

Սաքին, որ հասակով իր ընկերներից մեծ էր, որ քանի տարի մնացել էր քաղաքում, պատասխանեց.

— Քաղաքացիները ոչխար շունեն, գառներ չեն պահում:

— Բա՛ նրանց տղերքը ի՞նչ են շինում, որ գառներ չեն արածացնում,— կրկին հարցրուց Կալոն:

— Կարդում են:

— Նրանց տերտերը ինչո՞ւ է ծեծում, երբ դասը չեն սովորում:

— Նրանք տերտերից դաս չեն առնում, ըշկոլումն են կարդում:

— Ըշկոլն ի՞նչ է:

Սաքին չգիտեր ինչ պատասխանել և հարեանցիորեն ասաց.

— Ըշկոլը ըշկոլ է... չե՞ս իմանում:

Մի ուրիշ տղա հարցրուց.

— Քաղաքի տղերքը, ով գիտե, ինչ լավ տրեխներ կունենան:

— Նրանք տրեխներ չեն հագնում, սապուկներ են հագնում,— պատասխանեց Սաբին:

— Սապուկը ի՞նչ է:

— Այն էլ ոսի տրեխ է:

— Այնտեղ մոշ կա՞, զկեռ կա՞,— հարցրուց մի ուրիշը:

— Չկա, ծմակը հեռու է քաղաքից:

— Բա՞ քաղաքի տղերքը ի՞նչ են ուտում:

Սաբին չգիտեր ինչով պահանջել իր ընկերների հետաքրքրությունը, որ դառնում էին նրան զանազան հարցերով: Նա կարճ կերպով նկարագրեց քաղաքի կյանքը, որքան իրան հասկանալի էր, ասաց, թե այնտեղ մեծ տներ կան, բազար կա, թե եզան ու գոմեշի տեղ ձի են լծում, սայլերը (կառքերը) բանեցնում են միայն նստելու համար և ավելացրուց, թե քաղաքացի տղերքը գյուղացի տղային ծաղրում են և, պատահած ժամանակ, ծեծում են:

Վերջին խոսքը գրգռեց Կալոյի բարկությունը, և նա իր երկայն ցուպը բարձրացնելով՝ սպառնացավ:

— Տեսնում ե՞ս մըհակս, էնպես կշափեմ նրանց բարակ մեջքից, որ «վա՛յ, նանի» կկանչեն:

Դ

Ե... քաղաքը գտնվում էր այն գետի ափի մոտ, որ իր սկիզբն առնում է Գեղամա լճից: Նա այն քաղաքներից մեկն էր, որ խալառ չէր թոթափել իրանից պարսկական փոշին, և ուր հայն էլ թուրք է, իսկ թուրքն ավելի թուրք է, և որտեղ կնիկները իրանց ծամերը ներկում են հինաշյով, իսկ տղամարդիկը նեղ պանտալոնի հետ քոշեր են հագնում:

Երկրորդ ավուր երեկոյան պահն էր, երբ Ավետ ապերը գյուղից բերած մթերքը ծախելուց հետո եկել, կանգնել էր մի հարուստ կրպակի առջև և զլուխը ծռած, իր երկայն մահակը կտրծքին նեցուկ տված, անհամարձակ կերպով նայում էր դեպի խանութը, չիշխելով այնտեղ մտնել: Նա նույն ժամում նամանում էր մի մարդու, որ սոլասում է իր դատապարտության վճարին:

Երկար սպասում էր նա, մինչև իր վրա ուշադրություն դարձնեին և ներս կանչեին: Նրա մոտ, նույնպես անմոռունչ և հանդարտ կերպով, կանգնել էր տղայի համար բերած զատկացու դառը, կարծես նա էլ տխուր էր, կարծես նա էլ, մոռանալով իր սովորական կայտառությունը, շատ

չէր զանաղանվում իր տերից, որ նույն միջոցում գտնվում էր հոգեկան դառն տրամադրութեան մեջ: Գառան մոտ նստած էր փոքրիկ Կալոն և բռնել էր նրա ոտից, որ չփախչէ: Նա միայն ուրախ էր, նա միայն անհոգ էր և հետաքրքիր աչքերով նայում էր իր շուրջը, ուր ամեն մի առարկա նրան զարմանք և հիացում էր պատճառում:

— Ապեր, աղան պատիկ տղա ունի՞ր,— հարցրուց նա:

— Չունի,— պատասխանեց Ավետը անուշադիր կերպով:

— Բա՛ էդ գառան հետ ո՞վ պիտի խաղա:

Ավետը ոչինչ չպատասխանեց:

Նույն միջոցին մի ձայն զարկեց գյուղացու ականջներին:

— Հը՛մ, Ավետ ապեր, եկե՛՛լ ես:

Այս ձայնը արթնացրուց նրան, նա ետ նայեցաւ և տեսավ իր մոտ մի պատանի, որը հարուստ կրպակի գործակատարներից մեկն էր: Գյուղացին ետ-ետ քաշվեցաւ և խոնարհ կերպով դուրս տվեց:

— Երևի աղային տեսնելու ե՞ս եկե՛՛լ,— հարցրուց պատանին:

— Առանց տեսնելու ո՞նց կարամ գնալ,— պատասխանեց Ավետը:

— Դրանի՛ց, դրանի՛ց բերե՛՛լ ես,— հարցրուց պատանին, աջ ձեռքի ցուցամատը և բթամատը միմյանց հետ շոշափելով:

Ավետը հասկացավ, որ փողի մասին էր հարցը, և դրական կերպով շարժեց գլուխը:

Պատանին մտավ կրպակը, և մի քանի րոպեից հետո Ավետին ներս կանչեցին մուտքի առջևը: Երկու ղոհեր միասին սպասում էին մի ճակատագրական վախճանի...

Աննկարագրելի ահուդողով Ավետը ներս մտավ և հեռվից խորին կերպով գլուխ տվեց մի կարճահասակ ալևոր մարդու, որ նստած էր գրասեղանի մոտ և քրջրում էր իր առջև ածած թղթերի կույտը:

Նրա առաջին երկրպագութունը աննկատելի մնաց, որովհետև աղան զբաղված էր: Հետո գյուղացին ծոծրակը քորնլով, մի քանի անգամ հաղաց, որ ցույց տա իր ներկայութունը: Աղան գլուխը վեր բարձրացրուց և տեսավ նրան: Ավետը կրկնեց իր երկրպագութունը:

Աղան քաղաքավարի էր և մանավանդ դեպի այն մարդիկը, որոնց հետ հաշիվներ ուներ: Հաշվի ժամանակ նրա մարդահաճութունը հասնում էր մինչև ցած կեղծավորութեան: Տեսնելով գյուղացուն՝ նա իր կոշտ դեմքի վրա ձևացրուց մի անսովոր ժպիտ և հարցրուց.

— Բարով, Ավետ ապեր, ո՞նց ես, լա՞վ ես, տղերքդ, տանեցիքդ լա՞վ են:

— Աղոթարար ենք, աղա,— պատասխանեց գյուղացին.— թո՛ղ տեր աստված մեր կյանքիցը կտրե, ձերի վրա դնե:

— Անասուններդ, ցանքերդ լա՞վ են:

— Անասունները, փառք աստուծո, վատ չեն, բայց ցանքերը, տերը ինքը մի ողորմություն անե, ցամաքել, մնացել են: Մեր մեղքից ջուրը պակաս է այս տարի. անձրև էլ չի գալիս, գնացին տերտերի մոտ, նա պիրը բացեց, ասաց, երկինքը կապել են...

Աղան մտածեց գյուղացու սնահավատությունից օգուտ քաղել:

— Ապա որ ես ձեզ ասում եմ, թե ինչ պարտք որ անում եք՝ իր ժամանակին բերեցեք, տվեցեք, բայց ձեր ականջը չէ մտնում: Տեսնում ե՞ս, աստված էդպես կբարկանա: Ասել են՝ «ա՛ռ և տո՛ւր, չեն ասել՝ ա՛ռ և կո՛ւ»: Ձեր վրա չէ խոսքս, Ավետ ապեր, դու լավ մարդ ես, քո հանգուցյալ հայրն էլ լավ մարդ էր, բայց էն անիրավ Թաթոսենց Գևորգ, մի տարի է երեսը չեմ տեսել, քսան մանեթս տարալ, ինքն էլ կորալ, փողս էլ:

— Սեբեկ է, աղա,— պատասխանեց գյուղացին ողորմելի ձայնով,— պետք է յուր տանես, խեղճ է, քուլֆաթի (ընտանիքի) տեր է, ի՞նչ անե, որ շունե, ունենա, կտա, իր հոգին կաղատե:

— Ես խեղճ չե՞մ, ես քուլֆաթ չունե՞մ,— պատասխանեց աղան բարկացած ձայնով:

— Աստված ձեզ տվել է, թո՛ղ ավելի շատ-շատ տա, բայց նա աղքատ է:

— Չէ՛, Ավետ ապեր, դու խելոք մարդ ես, բայց այսքանը չես հասկանում,— գյուղացու խոսքը կտրեց աղան մեղմությամբ.— ախար ամեն մարդ որ տարածը ետ չբերե, ես էլ ձեռք նման կլինեմ:

— Դրուստ ես հրամայում, աղա, բայց ոնց որ ըլի, պետք է յուր տանես, գեղըցին փող չի ուտի, երբ ունենա, կտա: Մեր տերը դու ես, վերևում աստծուն ենք ճանաչում, ցածումը՝ քեզ... չենք ուտում, չենք խմում, մեր երեխերի բերնիցը կտրում ենք ու բերում քեզ տալիս, որ մեր հոգին պարտական չմնա:

Աղան կրկին սկսեց գրասեղանի վրա ածած թղթերի կույտը քրքրել և նրա միջից գտնելով Ավետի պարտամուրհակը, տվեց գործակատարներից մեկին, ասելով.

— Գիտեմ, Ավետը փող բերած կլինի, նրա հաշիվը տե՛ս:

Գյուղացին հասկանալով, որ իր խոսակցությունը աղայի հետ վերջացած էր, մոտեցավ գլխավոր գործակատարին և հանելով իր ծոցից մի բուռն թղթադրամ, առանց համբարելու ածեց նրա առջև:

Գյուղացու հաշիվը գործակատարին հանձնելը մի տեսակ խորամանկություն էր աղայի կողմից, որպես որսորդը երբեմն իր որսը շան առջևն է ձգում նրան լավ զոգողելու համար, որ իր բարակը ավելի խամռոտի* և ավելի արյան սովորի:

Գործակատարը համբարեց իր առջև ածած թղթադրամները, նայեց պարտամուրհակին, համբիշի հատիկները այս կողմը դարձրուց, այն կողմը դարձրուց և ապա ասաց.

— Բերած փողերդ դուրս դալուց հետո՝ կմնաս հիսուն ուրբլի պարտական:

Գյուղացին սարսափի մեջ ընկավ:

— Իմ պարտքը առաջ հիսուն ուրբլուց ավելի չէր,— ասաց նա սրտի նեղութունիցը խեղդված ձայնով,— ապա էդ նոր սոված փողերս ո՞ւր է գնում:

— Բա՛ տոկոսը չի՞ս հաշվում,— կոշտ կերպով պատասխանեց գործակատարը,— քո այժմ բերած փողը հաղիվ տոկոսը կլրացնե:

Աղան, նկատելով գյուղացու և գործակատարի վիճաբանությունը, հեռվից ձայն տվեց.

— Ավետ ասեր, քեզանից հո ավել չեն առնի. որդի, ինչո՞ւ ես նեղացնում:

— Գրիգոր,— դարձավ նա դեպի գործակատարը,— տոկոսից մի բան բաշխիր Ավետին, մեք մարդն է, թո՛ղ շնորհակալ լինի: Դուքնիցն էլ մի բան տուր, թո՛ղ տանե իր երեխերքի համար, Զատիկ օր է գալիս, թո՛ղ ուրախանան:

Հաշիվում ավել վեր առնել, խաբել և կրպակից մի բան ընծայելու գյուղացու աչքերը կապել, աղայի առևտրական տան հին սովորությունն էր: Ավետին ընծայեցին երկու գունավոր աղլուխ և մի քանի արշին էծանագին շիթ: Նա ընդունեց ընծաները և օրհնեց աղայի կյանքը:

Գործակատարը գրեց մի նոր պարտամուրհակ և գյուղացու առջև դնելով, ասաց, որ մատը թաթախե մեկանի մեջ և կնիքի փոխարեն դն՝ թղթի վրա: Ավետը կատարեց պատվերը, որովհետև վաղուց սովորած էր այս գործողությանը:

Կալոն դրսումը վաղուց արդեն ձանձրացել էր մենակ սպասելով, նա շուտ-շուտ գլուխը ներս էր բերում կրպակի դռնից, երկշոտ կերպով նայում էր և խսկույն կտ քաշվում, որ իրան չտեսնեն: Վերջացնե-

---

* Խամռոտիկ — ժողովրդական բառ է, նշանակում է արյուն խմելու կամ մարմին հոշոտելու սովորել:

լով իր գործը՝ Ավետը նոր հիշեց իր բերած գառը և կանչեց Կալոյին, որ ներս բերեւ:

— Զատիկվա համար գառն էլ ես բերել, շատ ապրես,— ասաց աղան, հետաքրքիր աչքով նայելով Կալոյի վրա:— Այդ ո՞վ է,— հարցրուց Ավետից:

— Զեր ծառայի, մեռած եղբորս որդին է:

— Տղա, արջի քոթոթ, մոտ եկ, տեսնեմ,— կանչեց աղան:

Կալոն ամաչելուց կարմրել էր, և քրտինքը կաթիլ-կաթիլ նրա ճակատից ցած էր թափվում: Նրա կյանքում առաջին անգամն էր, որ իր վրա ուշադրություն էին դարձնում այնպիսի մեծ մարդիկ:

— Քանի՞ տարեկան է,— հարցրուց աղան, դառնալով դեպի Ավետը:

— Տասներկուսի մեջ նոր է ոտ դրել,— պատասխանեց նա:

— Տեսնողը կասե տասնհինգ տարեկան է. ի՞նչ ասել է գյուղացի... անկարգ կերել է, անկարգ՝ մեծացել...

Աղայի հետաքրքրությունը փոքրիկ Կալոյի մասին ուներ իր առանձին պատճառները. վաղուց նրա կինը միշտ ասում էր, որ մի գյուղացի երեխա գտնե տանը սպասավորություն անելու համար, պատճառ բերելով, թե քաղաքացի տղերքը շատ սատանա են լինում, ամեն բանից գողանում են, բայց անկարելի է լինում գողությունը բռնել, իսկ գյուղացին միամիտ կլինի և պարզ, նրան կարելի է ամեն ինչ հավատալ: Այս մտքով աղան մտածեց կորուզել Ավետի ձեռքից նրա եղբոր որդուն:

— Գիտե՞ս ինչ կա, Ավետ ապեր,— ասաց նա իր սովորական մեղմ ձայնով,— քո հանգուցյալ եղբայրը շատ լավ մարդ էր, թո՛ղ աստված չոր հոգին լուսավորե. դուն էլ լավ մարդ ես, բայց նա ուրիշ էր: Ես ուզում եմ իմ հոգու համար նրան մի լավություն անել, իմանում ե՞ս, լավություն անել... ես ուզում եմ նրա որդին վերառնել ինձ մոտ պահել, մեծացել և «մարդ» շինել... հասկանում ե՞ս, մարդ, ինձ նման մարդ, քչ թե տգետ գյուղացի...

«Մարդ» բառը աղայի լեզվում բոլորովին ուրիշ նշանակություն ուներ. մարդ ասելով՝ նա հասկանում էր հարուստ վաճառական, որովհետեւ, նրա կարծիքով, ով որ փող չուներ, նա մարդ չէր:

Լսելով աղայի խոսքերը, Ավետը մի քանի րոպե մտատանջության մեջ մնաց, չգիտեր, թե ինչ պետք է պատասխանել: Վերջապես անորոշ կերպով ասաց.

— Ինչ ասեմ, աղա, դու ես իմանում. ինչ որ քո ոտը գիտե, այն մեր գլուխը չգիտե:

— Օրհնյալ լինիս, որդի, լավ հասկացար,— խոսեց նա ծանր կեր-

պով— Դու խելացի մարդ ես, դու շեռ թողնի, որ քո եղբոր որդին անբախտ մնա: Մի բան էլ կա, էն էլ պիտի գիտենաս, երբ որ քո եղբոր որդին մեզ մոտ կմնա, դու ալիլի կշահվիս մեզանից, կգաս, կզնաս, կուտես, կիմես, մեր դուռը քո առջևը միշտ բաց կլինի:

Կալոն համարյա չէր լսում, թե որպիսի վճիռ է կատարվում իր վիճակի փոփոխության վերաբերությամբ. նրա ուշադրությունը գրավել էին խանութում գտնված առարկաները: Նա իր աչքը չէր հեռացնում կարգոնից շինած փոքրիկ ձիուց, որ կանգնեցրած էր նեղ տախտակի վրա:

— Ի՞նչ լավ պատիկ ձի է,— ասաց նա իր մոտ կանգնած խանութի փոքրիկ աշակերտին:— Ի՞նչ է ուտում:

Փոքրիկ աշակերտը, ժպտելով գուլպացու միամտության վրա, նկատեց, որ սուս կենա, ամոթ է:

— Հիմա հասկացա՞ր,— շարունակեց աղան,— դու կթողնես այս տղային մեզ մոտ, կհագցնեմ, կպահեմ, ինչպես իմ որդիս. երբ մեծացավ, խելքը բանի հասավ, ամսական էլ կտամ:

Ավետը մի կողմից ուրախ էր, որ իր եղբոր որդին կբախտավորվի և, աղայի ասածին պես, «մարդ» կդառնա, բայց մյուս կողմից՝ մտածում էր, թե ինքը կզրկվի մի լավ գործիքից, որովհետև Կալոն շատ բանում օգնում էր նրան: Բայց վերջին մտածությունը, որքան և զործնական լինեք, այսուամենայնիվ նա արտահայտել չէր կարող, քանի որ ինքը պարտական էր աղային, «պարտականի երեսը սև կլինի, իսկ լեղուն՝ կարճ»:

Պայմանների մեջ համաձայնվեցան, և, իսկին ասած, ամենեկին պայման չդրվեցավ, միայն աղան խոստացավ կերակրել, հագցնել Կալոյին և ժամանակով, երբ նա կարող կլինի «օրինավոր դործ» կատարել, ամսական մի բան կստանա: Եվ այսպես բոլոր հույսը մնաց ապագայի վրա...

Բայց Կալոյի կամքը ոչ ոք չէր հարցնում: Երբ Ավետը հայտնեց նրան իրա խորհուրդը, նա խիստ ահաճությամբ պատասխանեց.

— Ես այստեղ չեմ մնա:

Ավետը քաղցրությամբ նրան համոզել սկսեց, թե քաղաքը լավ էր գյուղից, թե աղայի տանը նրան լավ կպահեն, թե ինքը շուտ-շուտ կգան նրան տեսնելու և ուրիշ շատ խոսքեր ասաց, բայց համոզել չկարողացավ:

— Ես այստեղ չեմ մնա,— կրկնեց երեսուրտ:— Ես քեզ հետ կգամ: Երբ հորեղբայրը սկսեց ալիլի թախանձել, խեղճ տղայի աչքերում

երևացին արտասուքի կաթիլներ։ Այդ արտասուքն էր, որ սկիզբն դրեց մի արտասովորի ապստղայի...

Կալոյին համարյա զուտով բաժանեցին իր հորեղբորից և տարան աղայի տունը։

Հեռանալով քաղաքից, Ավետ ապերը միշտ այն տխուր մտածության մեջն էր գտնվում, թե ի՞նչ ասե Շուշան տատին, որպէս հանգստացնե նրան։ Որովհետեւ գիտեր, որ խեղճ պառավը առանց Կալոյին մի օր տեսնելու տալիս չէր կարող։

— Տարեցիր երեխս, կորցրիր... — ասաց նա, երբ լսեց Ավետի խոսքերը։

Ե

Ե... քաղաքի մի ետ ընկած փողոցում գտնվում էր մի հարկանի տուն, որ որոշվում էր բոլոր տներից իր մաշված պատերով, ցած դռնով և նեղ լուսամուտներով, որոնց նմանը կարելի է տեսնել միայն բանտերի մեջ։ Երևի նա շինված է նդիլ այն դարերում, երբ դեռ նվրոպական ճարտարությունը մուտք չէր գործել այդ քաղաքում, և այժմ հարևան տները փոխել էին իրանց կերպարանքը, իսկ նա մնացել էր իր պարսկական հին ձևի մեջ։ Նեղ դուռը ներս էր տանում մի բավական ընդարձակ բակ, որ հովանավորված էր դարևոր թթնիններով, որոնց միջուկը բոլորովին փակ և դուրս էր թափվել, իսկ ծառերը իրանց պատված փորով ստացել էին հրեշավոր կերպարանք։ Նրանց հետ խառն, այստեղ ու այնտեղ, անկանոն կերպով, տնկված էին մի քանի ընկուզենիներ, ծերացած ուռիներ և կիսաշոր ծիրանիներ։ Խաղողի սրբը, փաթաթվելով այս գոսացած ծառերի բունին և վեր բարձրանալով մինչև նրանց կատարը, իր սաղարթախիտ ոստերով թաքցրել էր նրանց մերկությունը, դարձաբերելով իր գեղեցիկ կանաչությամբ։ Չնայելով, որ այս ծառատունկը մարդկային բնակության մեջ էր գտնվում, բայց կարծես ազամորդու ձևը նրան բնավ չէր դիպել, և ամեն ինչ բուսել, աճել, մեծացել էր իր վայրենի համարձակության մեջ։

Բակի դանադան կողմերում նույնպէս անկանոն կերպով գտնվում էին, գիտնից հազիվ բարձրացած, մի քանի ծածկոցներ, հնացած, ծխի մեջ սևացած և ժամանակից քաշքաշված շինվածքով, որոնք իրանց ողորմելի կերպարանքով լրացնում էին ընդհանուր պատկերի տխրությունը։ Անհասարակ այդ տունը այն պայմաններում էր գործում, որպէս թե նրա մեջ բնակվում էր այն լեգենդային ոգիներից մեկը, որ ինքնահաճ համառությամբ չէ ներում ոչինչ նորոգություն, որ սիրում է անշարժ

ավերակներ, ուր տիրում է փտությունը մշտական փլատակների վրա...

Այդ տան մեջ բնակվում էր քաղաքի ամենահարուստ մարդը, որին բոլոր գավառում աղա էին կոչում: Այդ տան մեջ բնակվում էր Պետրոս Մասիսյանը, որի հետ ընթերցողը ծանոթացավ նախընթաց զուկսներում:

Մասիսյանի անհոգությունը իր տան վերանորոգության վերաբերությամբ չէր առաջ գալիս ժլատությունից, իսկապես նա ժլատ մարդ չէր, այլ՝ մի նախապաշարմունքից, որ նրա համար ավանդական էր դարձել: Նրա կարծիքով, ամեն մի տուն ուներ իր խորհրդական ներդրածությունը բնակիչների վիճակի վրա, այսինքն՝ տան գերբնական հապկությունիցն էր կախված նրանց թե՛ բախտավորությունը և թե՛ անբախտությունը: Կան տներ, որոնց մեջ բնակիչների զավակները մեռնում են, տեղերը շատ շեն ապրում, չքավորությունը միշտ կապված է լինում այն տան ճակատագրի հետ, և եթե հարուստ մեկը բնակվելու լինի այնտեղ, շուտով կաղքատանա: Եվ, ընդհակառակն, կան տներ, որ բարի ազդեցություն ունեն: Մասիսյանի տունը վերջին տեսակներից էր: Այսպիսի տների բախտը կապված է լինում մի աներևույթ էակի կյանքի հետ: Ըստ մեծի մասին նա լինում է մի օձ, որ գլխին գոհարեղեն պսակ ուներ և հազիվ անգամ աչքի էր երևում: Բայց Մասիսյանի տան բախտը մի «ոսկի աքաղաղ» էր իր ոսկի հավի հետ, որոնք շատ անգամ երեւցել էին նրա պապերին իրանց ոսկի ճտերով: Այդ մասին Մասիսյանի ընտանիքի մեջ մնացել էր առասպելական ավանդությունների մի ամբողջ շարք, որ անցել էր սերունդից սերունդ:

Մասիսյանի հոր ժամանակ «ոսկի աքաղաղը» անհայտացավ, և այս պատճառով նրա «բախտը քնեց», նա աղքատացավ, իսկ իր օրերում կրկին նա սկսեց գործ դնել իր բարերար ազդեցությունը: Ոսկի աքաղաղը՝ կրկին հայտնվելով, կրկին նրա «օջախի» բախտը փոխվեցավ դեպի բարին, տունը «վրա եկավ» նրան, և դրա համար, այս տան ամեն մի մաշված աղյուսը, ամեն մի կոոր փտած փայտը ստացավ նրա համար նվիրական նշանակություն, որ պետք էր պահպանել իրանց անփոփոխ ձևի մեջ, որ պետք էր անշարժ թողնել, չիցե թե խանդարվեր տան խորհրդական գաղտնիքը:

Մասիսյանը այն տեսակ հարուստներից չէր, որ մեր մեջ սովորաբար կոչվում են պարսկական բառովս «նովքիսա», այսինքն՝ նոր քսակի տեր, որ նշանակում է՝ աղքատությունից բարձրացած և փողի տեր դարձած մարդ: Այս տեսակ հարուստները զանազանվում են ժառանգական դրամատերերից մի քանի հատկություններով: Դրանք, իբրև «չտեսներ», ամեն արժանավորություն, ամեն կատարելություն արժաթի մեջն են գրտ-

նում: Դրանք երեակայում են, թե խելք, գիտություն, աղնություն, պատիվ, մի խոսքով՝ ամեն բան ունեն, որովհետև փող ունեն և սիրում են այս վերջինը յուրաքանչյուր դեպքում երևան հանել, աչքի ձգել:

Դրանք մի տեսակ հրեշներ են, որ իրանց այլանդակությունը ծածկում են ոսկի գիմակով:

Բայց Մասիսյանը հիշյալ տեսակներից չէր: Նա իր հարստությամբ ո՛չ պարծենում էր և ո՛չ՝ հպարտանում, այլ, ընդհակառակն, նա խիստ համեստ մարդ էր և աշխատում էր, որքան կարելի էր, սակավ ցույց տալ ժողովրդի աչքին այն, որքան ինքն ուներ: «Ներսս ինձ է այրում, դուրսս՝ ուրիշին»: «Գումբազ եք տեսնում, բայց մեջը զորություն չկա»: «Լավ է մարդու աչքը դուրս գա, քան թե՝ անունը»: Ահա այսպիսի առածներով էր բացատրում նա իր վիճակը:

Մասիսյանը այլապես էր մտածում փողի վրա: Ոչ ոք չէ պարծենում, ասում էր նա, օրինակ, այսպիսի հարստություններով, որ երկու աչք ունի, երկու ականջ ունի, երկու ձեռք ունի և այլն, որովհետև բոլորովին բնական է համարում: Այնպես էլ պետք չէ պարծենալ փողի վրա, որովհետև դա մի կենսական անհրաժեշտություն է, առանց որին, նրա կարծիքով, մարդը ապրել կարող չէր, և առանց որին պակաս էր մարդու համար մի ամենագլխավոր գործիչ:

Բայց փող ձեռք բերելու և փող պահպանելու համար, բացի «ոսկի արաղաղից», այսինքն՝ բացի բախտից, Մասիսյանը ուներ իր հատուկ օրենքները: Նրա բարոյականության, նրա ամբողջ գործունեության նշանաբանը բովանդակվում էր հետևյալ հայկական առածի մեջ, թե «Աշխաբհս դմակ է, իսկ մաբղը՝ դանակ», պետք է աշխատի այս յուղալի պատառից կտրել և ուտել, եթե ոչ՝ քաղցած կմեռնի: Իսկ միջոցների մեջ նա զանազանություն չէր դնում. ամեն միջոց նրա համար սուրբ էր, երբ հասցնում էր նպատակին: Եվ այդ բոլորը անում էր նա ոչ թե գիտակցաբար, ոչ թե շարամատությամբ, այլ բոլորովին բնական էր համարում, և այս պատճառով նրա խիղճը միշտ հանգիստ էր:

Մասիսյանը մասվաճառի որդի էր: Նա մանկության հասակում օգնում էր հորը իր արյունոտ գործի մեջ: Մասվաճառը և դահիճը շատ չեն զանազանվում իրանց արհեստով: Մեկը մարդիկ է մորթում, մյուսը՝ անասուններ: Այստեղից Մասիսյանը ստացավ իր բնավորության խլատությունը, որ երբեմն նրա մեջ բարբարոսության էր հասնում: Բայց նրա խստասրտությունը ավելի տնային էր և բնատանկան: Նա այն տեսակ մարդիկներից էր, որոնց մասին ասում են՝ «տանը սատանա, դուրսը քահանա»: Ընտանեկան շրջանում նա բռնակալ էր, որպես գազան, իսկ

դրսումը՝ դառնո՝ նրա մարդահաճությունը օտարների հետ հասնում էր մինչև ստորաքարշ ցածություն։ Նա ուներ սոգունի բոլոր հատկությունները։ Օձի պես դյուրաթեք և առաձգական էր. դեպի ամեն կողմ դարձվում էր, ծովում և ծալվում էր։ Եվ նույնպես օձի նման իր թույնը թաքցրած ուներ խայթոցի մեջ...

Այսպիսի հատկություններով Մասիսյանը նպատակ չունեի ոչ ոքին իաբելու, ոչ ոքի առջև կեղծավորելու և ոչ մտածում էր, թե մեղաճշում է պատվի դեմ, այլ համոզված էր, թե ուրիշ կերպ լինել կարելի չէ, թե աշխարհը այդ է պահանջում, և իր վարմունքը արդարացնում էր այն սեփորական խրատով. «Եթե մտնելու լինիս մի քաղաք և տեսնես, որ մարդիկը միականի են, դու էլ աչքերիցդ մեկը դուրս հան, որ նրանց նմանես»։ «Սարթ (դյուրաբեկ) ամանը շուտով է կոտրվում», ասում էր նա, պետք է փափուկ լինել, ճկուն լինել, պետք է ամեն կողմ ծալվի, որ կարելի լինի պահպանել իր ամբողջությունը։ Մասիսյանի մեջ մտացածին, կեղծ ոչինչ չկար։ Ամեն ինչ բխում էր նրա մեջ հաստատ համոզմունքից։ Նա հետևում էր իրերի և կյանքի պահանջների ընթացքին, և եթե այդ ընթացքը ձգել էր նրան ծուռ ճանապարհի վրա, նա մեղավոր չէր, այլ մեղավոր էր այն հոսանքը, որ նրան իր հետ էր տանում։

Մասիսյանը իր ասպարեզը սկսեց «չողարությունով», այսինքն՝ թողնելով հոր արհեստը, մասվաճառությունը, սկսեց աշուհհետև եղջյուրավոր անասուններ գնել դյուղերից և բերել քաղաքը, ծախել մասվաճառներին։ Դա մի տեսակ դերեվաճառություն է։ Ով որ ճանաչում է «չողարին»՝ անասնավաճառին, նա մեղ հետ կհամաձայնի, որ չողարը բնավորությամբ շատ չէ վանալանվում այն մարդիկներից, որ Ափրիկայի ափերի վրա կատարում են ամբլալի առևտուր։

Փոքր-ինչ հարստանալով, Մասիսյանը ձեռք առեց ուրիշ վանալան տեսակ առևտրական գործեր. և ամենի մեջ «ոսկի աքաղաղը» օգնում էր նրան, մինչև նա եղավ իր դավառի ամենահարուստ մարդը։

Բայց ստոր ծաղումից բարձրացած մարդիկ, որպես էր Մասիսյանը, միշտ աշխատում են իրանց տոհմային անցյալը մոռանալ տալ և մի կերպով աղնվացնել նրան։ Մասիսյանը թեև հեռու էր ամեն տեսակ փառասիրությունից, բայց այդ ախտից ազատ մնալ չկարողացավ։ Ինչը դրդեց նրան. հայտնի չէ, միայն ցանկացավ ունենալ փոքր-ինչ փաշուն տոհմանուն։ Եվ դրա համար մի մեծ դժվարություն չկար, բավական էր միայն նայել հայոց տարեգրությունների ցանկին և այնտեղից ընտրել մի ոչնչամական անուն։ Նա ընտրեց Մասիս անունը, որովհետև մնացյալ բոլոր անունները բռնված էին։

Իր նախնիքների փստաւը որ աշունները գողանալ և հետո մնալ նրանց առաքինություններէ՝ դա մեր, այժմյան հայերիս մեջ, նոր բան չէ։ Մենք ունենք այժմ՝ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Մամիկոնյաններ, Ամասունիներ, Պաճլաւունիներ, Կամսարականներ, և ի՞նչ պետք է մի ըստ միոջն թվել մեր լեռների, դաշտերի և գետերի անուններն անգամ միացած են սինլը որ մարդկանց տոհմանունների հետ, այնպէս որ, եթե հայոց պատմագիրները նորից աշխարհ գալու լինեին, շատ պիտի զարմանային, տեսնելով, որ մեր բոլոր սպառնալից նախարարական սերունդը կրկին հարսություն էր առնու։

Զ

Մասիսյանի ընտանիքը փոքր էր։ Նրա եղած որդիներից այժմ մնացել էին երկու աղջիկներ և մի տղա միայն։ Նրա առջինները, մեծ աղջիկը, մեծագույնը մի ցովալի մահով։ Նա իրան խեղդեց, պարանոցին կախ ընկնելով փայտանոցի առաստաղից։ Պաճաւուն մի գաղտնիք է, որը երեւան հանելով, մենք չե՞նք ուզում վերադառնալ անբախտ զոհի հիշատակը... Մեծից փոքրը, երկուր ժամանակ սպառնալով, բաւական պառակտելով, երբ նկատեց, որ հայրը իրան մարդու տալու միտք չունի, ծածուկ փախաւ հոր գործակատարներից մեկի հետ և գյուղումը պսակվեցաւ։ Հայրը անիծեց նրան, բայց շուտով մոռացաւ, միայն երբեմն մտաբերում էր այս նախատական բառերով. «այն անգամը»... Այն օրից աղջիկը բոլորովին զրկված էր հոր տնից. մի քանի անգամ միայն բախտ ունեցաւ ծածուկ մտնել հոր տունը մորը տեսնելու համար, որին շատ սիրում էր։ Որդին՝ Ստեփանը, ավարտել էր գիմնազիայում, հայրը արգելեց նրան համալսարան մտնել, մտածելով, թե ուսումը վնասակար բան է, կարող է բոլորովին փչացնել նրան։ Վերադառնալով հոր տունը՝ որդին երկու տարիներ անգործ ման էր գալիս գիմնազիստի համազգեստով և միշտ թախանձելով հորը, որ իրան կրկին ուղարկե ուսումը շարունակելու։ Հայրը լսել անգամ չէր ուզում և ստիպում էր, որ խառնութեամբ մտնե և այնտեղ առետուր սովորե։ Այստեղից ծագեցան հոր և որդու մեջ անհամաձայնություններ, որ պատճառ տվեցին անվերջ գժգժ հուլիսներին։

Մասիսյանի մնացած աղջիկներից երեք բուլբուլ կոչվում էր Գայանե, իսկ կրտսերը՝ Հովսիսիմե, առաջինը տառն տարեկան էր, վերջինը՝ յոթն։ Այդ երկու բուլբուլի վրա բնությունը կարծես կամեցել էր գործ դնել իր բոլոր համառությունը, մեկին ստեղծելով որպէս գեղեցկության օրինակ,

իսկ մշտախն՝ նրա հակառակը: Բնավորության կողմից նույնպես նման չէին: Գայանեն՝ տգեղը, չափազանց մեղմիկ և բարեսիրտ էր: Հռիփսիմեն՝ գեղեցիկը, նույնքան հպարտ և շար էր: Տգեղի տգեղությունը լրացնում էր երկու ուսնների ևս կաղուկյունը, որի պատճառով ման դալու ծամանակ սաստիկ օրորվում էր: Մարմնով արատավորները միշտ լեզվանի, հեզնող և երբեմն կծու են լինում: Գայանեն իր բարեսրտության հետ զուրկ չէր և այդ հատկություններից:

Երկու քույրերի մայրը կոչվում էր Մարիամ: Շատ անգամ բախտը, ճակատագիրը, նախախնամությունը, վերջապես ինչ որ կուղեք անվանեցեք, բայց կա մի բան, որ զարմանալի կատակներ է խաղում ամուսնական զուգավորության մեջ: Տեսնում ես, գեղեցիկ կնոջը տալիս է տգեղ ամուսին, իսկ սիրուն տղամարդին՝ տգեղ կին: Տեսնում ես, խելացի կինը հիմար մարդ է ունենում, իսկ հիմար կինը՝ խելացի մարդ: Տեսնում ես, կարճահասակ տղամարդը բարձրահասակ կին է ունենում, իսկ բարձրահասակ տղամարդը՝ կարճահասակ կին: Կարծես, բախտը ամուսնության մեջ ներգաշնակություն չէ սիրում: Այսպես էլ պատահել էր անբախտ Մարիամի հետ: Որքան նրա ամուսին այրը ժանտ, դաժան և անտանելի էր, ինքն աչնքան հեղ, բարի և համակրական էր: Գայանեն մոր սիրտն ուներ, իսկ Հռիփսիմեն փոքր-ինչ նման էր հորը: Բայց Ստեփանը ոչ մեկին նման չէր:

Ահա այդ ընտանիքի մեջ ընկավ Կալոն, այն գլուղական ուրախ և անհոգ թուչիկը, այդ ընտանիքի հետ կապվեցավ նրա ապագան, որ մեր վեպի դիսավոր նշույթը պետք է լինի:

Մինչև Կալոյի հայտնվելը, Մասիսյանի ընտանիքը երբեք ոչ մի ծառա կամ սպասավոր չէր ունեցել, մանավանդ այն խաչատուակ անցքից հետո, որ նրա աղջիկներից մեկը փախավ զործակատարի հետ: Մասիսյանը միշտ հեռու էր պահում իր տունը օտար տղամարդերից: Ամեն ինչ, որ պետք էր տնտեսության համար, ինքն էր գնում քաղաքից. շատ անգամ կարելի էր տեսնել նրան, որ իր քթի աղլուխի մեջ միս, կանաչի, միրգ կամ մի ուրիշ բան դրած, տուն էր բերում: Եվ Լթե պատահում էր խանութի աշակերտներից մեկի ձեռով ուղարկել, նա պետք է դռնից տար բերած բանը և ետ դառնար. ներս մտնելու իրավունք չուներ: Մասիսյանը խստություն մե էր պահպանում այն պայմանները, ինչ որ վերաբերում էր ընտանիքի անմատչելիությանը կամ կանանց սեռի հետո պահելուն օտար տղամարդի հասարակությունից:

Բայց «խանա-բիշայները», այսինքն՝ տնային փոքրիկ տղա-սպասավորները, ընդունված են մինչև անգամ պարսկական հարեմների մեջ:

Մինչև 12—15 տարեկան հասակը այդ անմեղ արարածները ընդունվում են կանանոցների մեջ: Կալոյի տարիները բոլորովին համապատասխանում էին այդ վիճակին:

Առաջին օրը, մեծ պասի ավագ ուրբաթ երեկոյան, երբ նրան տուն բերեցին, ռամիկ դյուզացու օտարոտի կերպարանքը բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ:

— Դա՞ է նոր բռնած ծառան,— հարցրեց տիկին Մարիամը հեղնակալ կերպով իր ամուսնից, ոտքից ցվուխ չափելով Կալոյին, որ նույն ժամում զարմացած նայում էր իր շուրջը:

— Բ՞նչպես է, չե՞ս հավանում,— պատասխանեց նրա ամուսինն այրը մի առանձին բավականությանը,— տեսնո՞ւմ ես, օխտը մարդու բան կբանի, ղոչաղ տղա է. դու մեկ նրա ձեռք ու ոտքին մտիկ տուր, կասես նոր խամից դուրս բերած եղբ լինի*:

Վերջին նկատողությունը դուր չեկավ Կալոյի ինքնասիրությանը, և նա ասաց.

— Նա եղն չեմ...

Երկու ամուսինները սուր կերպով նայեցան նրա վրա և ոչինչ չպատասխանեցին:

Կալոյին հրամայեցին տանել խոհանոցը և հաց տալ ուտելու:

— Լեզուն երկար է երևում...— նկատեց Մասիսյանը.— կոշտ-կոտլիտ է մեծացել... ջեր վարպետի ապտակ չի կերել... Բայց լավ բանվոր է:

— Բանելը յուր կգնա,— պատասխանեց տիկինը.— աստված տա, դող չլինի:

— Հիմա, իհարկե, չի լի՛նի, հալա նոր է ձվիցը դուրս թռել. կամաց-կամաց կսորվի, հետո կգողանա:

— Նա չեմ թողնի, որ սորվի,— ասաց տիկինը:

Մասիսյանը անհավան կերպով գլուխը շարժեց և ծիծաղելով ասաց.

— Դու չես թողնի, բայց նա էլի կսորվի. շատ բան կա, որ մենք արգելում ենք, բայց մարդիկ սովորում են առանց վարժապետի: Ղազի ճտին որքան արգելես, որ գետը չմտնի, չես կարող, հենց որ ձվից դուրս եկավ, կվազե գեպի ջուրը: Ո՞վ սովորացրեց նրան լեղ տալը:

Այս խոսակցությունը անց էր կենում բակումը, ուր այդ և կին նըստած էին մի քառանկյունի թախտի վրա, որ դրած էր նոր տերևները

* Խամից դուրս բերել նշանակում է երկրագործական լղարած և ուժից ընկած անասունները ամբողջ ձմեռը ախոռի մեջ պարարտացնելով և կրկին գորացնելով գարնանը դուրս բերել բանացնելու համար:

բաղաժ ուռննու տակ և ծածկված էր կապերտով: Նրանց որդին՝ Ստեփանը, ծնողներից փոքր ինչ հեռու, ածուխ մոտ նստած, խոշորացույցով զննում էր մի փոքրիկ միջատ: Լսելով հոր վերջին խոսքերը, նա մեջ մտավ, ասելով.

— Ղազի ճուղը բնազդում ունի, և դրա համար վազում է դեպի ջուրը, բայց մարդը մի աշնալիսի բնազդում չունի, որ դրդեր նրան դեպի գողության. այդ ախտին սովորում է նա վատ օրինակից, անկրթությունից և, վերջապես, կյանքի ուրիշ պայմաններից:

Հայրը, իհարկե, չհասկացավ որդու խոսքերը, և մի խոժոռ հայացք ձգելով նրա երեսին, ասաց.

— Դա քո խելքի բանը չէ, սուս կա՛ց...

Է

Կալոյին թեև սկզբում դառն երեկեցավ գյուղական աղատությունից զրկվելը, թեև նրան շատ դժվար էր իր սիրելի ընկերներից բաժանվելը, թեև նա շուտով չէր կարող մոռանալ իր սիրելի պառները, բայց, այնուամենայնիվ, այդ կիսավայրենի «արջի բոթոթը», որպես առաջին տեսնելիս կոչեց նրան աղան, հեռզհետև սովորեց քաղաքին և մանավանդ Մասիսյանի տանը: Նա հայտնվեցավ այս տանը, որպես հիշում է ընթերցողը, Զատիկի տոների օրերում: Շատ հասկանալի է, որ տոն օրերում տան շներն և կատուններն անգամ ուրախ և երջանիկ են լինում, որովհետև անմասն չեն մնում այն բարիքներից, որ վայելում է ուրախ գերդաստանը: Մասիսյանի ընտանիքը, որքան և չափավոր լինեք իր տնտեսության մեջ, դարձյալ մի գյուղական աղքատ խրճիթի զավակի համար կներկայացներ ամեն բարիքներով լի առատություն:

Սկզբում նրա վրա նայում էին և խոսացնում էին միմիայն հետաքրքրության համար. կռալիտ գյուղացու ամեն մի շարժումները ծիծաղ էր պատճառում: Բայց հետո կամեցան փոքր առ փոքր կրթել և տաշել նրան: Այդ հոգածությունը հանձն առավ ղլխավորապես տիկին Մարիամը:

Մի քանի օրից հետո Կալոյին դժվար էր ճանաչել, գոնյա արտաքին կերպարանքից: Ահագին մոթալ-փափախի տեղ կրում էր Ստեփանի դիմնադիստի հին կեպին. արևիսների տեղ հաճել էր աղաչի քրքրված բռնները, որոնք իրանց մեծությունը դժվարացնում էին նրան տղատ ման գալ: Իր դագաքե արխալուղի վրա հագել էր նույնպես աղաչի թերմաշ կաբան, որի փեշերը անցնում էին ոտների կրունկներից, և որովհետև իր հասակից ավելի երկար էր, այս պատճառով մեջքը պնդել էր սև փուկով և կարաչի ավելորդ մասը թողել էր գոտիից վերև, և աշալիսով աշս

պարսկական վերնազգեստը ստացել էր մի ահագին տոպրակի ձև, որի մեջ ձգած էր խեղճ տղան:

Մի խոսքով, նա ոտքից ցզլուխ փոխված էր: Նրա անունն անգամ փոխել էին. ռամկական կրճատված Կալո անվան տեղ այժմ կոչում էին Միքայել: Նա փոխված էր գրսից միայն, բայց սրտով մնացել էր դարձյալ նույն ուրախ և միամիտ Կալոն իր գյուղական կոշտության մեջ, որպես մի անտաշ քար, որ հմուտ արհեստագետի ձեռքի տակ կարող էր գեղեցիկ փայլ ստանալ:

Ջատիկի տոների հետ անցան և նրա ուրախ օրերը:

Ավետ ապրըր թեև խոստացել էին խանութում պահել փոքրիկ Կալոյին, առետուր սովորեցնել և «մարդ շինել», բայց այդ խոստմունքները անկատար մնացին հենց սկզբից: Նրան պահեցին տանը ծառայելու համար: Փոքրիկ ծառայությունների մեջ նա շատ անշնորհ էր. ամեն մի առարկա նրա ձեռքից թռչում էր, ընկնում էր, կոտրվում էր, և ամեն բանի գիպելիս ցած էր գցում: Օրինակ, մի բաժակ թեյ նա չէր կարող առանց վիթելու տեղ հասցնել, բայց եթե տային նրան մի փոքրիկ տակառ լիքը ջրով, կտաներ և, որտեղ ասես, կհասցներ: Նա մանր բաների համար գլուխ չունեեր, կարծես ստեղծված էր խոշոր գործերի համար:

Միքայելի, մենք էլ այսպես պիտի կոչենք այսուհետև, այս տեսակ անընդունակությունները սակավ ցավեր չպատճառեցին նրան: Ամեն մի բան կոտրելիս, ամեն մի բան վիթելիս, խիստ հաղիվ էր պատահում, որ մի ամբողջ օրով քաղցած չընդնեին: Մկալալ տղայից, մինչև վերջին աղախինը, ընդ որոշակի հուշերի մոտում էին, անդադար կրկնելով՝ «արջի քոթոթ», «էջ գյուղացի» և այլն: Եվ այսպես, օր չէր անցնում, որ նա մի լավ «շնաթակ» չուտեր: Բայց Մասիսյանի ընտանիքի մեջ նա ուներ մի պաշտպան միայն, դա էր տիկին Մարիամը, որ ներում էր նրան, որպես մի անփորձ երեխայի, և պատվիրում էր նրա անմեղ հանցանքները չհայտնել աղային, որ չծեծվի:

Միքայելը, որպես մեղ հայտնի է, լավ ձայն ուներ, քաղցը երգում էր, երբ գեռ գլուղումն էր, բայց այդ ուրախ թռչնիկը իսպառ լռեց, երբ մի շար բախտով ընկավ երկաթի վանդակի մեջ: Մի բանի անգամ այն աստիճան հուսահատվեցավ նա, որ փորձ փորձեց փախչել և կրկին գյուղ գնալ, գնալ իր սիրելի ընկերների և տառի մոտ, այնտեղ ոչ ոք չէր ծեծում նրան: Բայց տիկին Մարիամը կես ճանապարհից ետ բերել տվեց, մխիթարեց և կրկին համոզեց մնալ:

Մասիսյանի ընտանիքի մնացյալ անդամներից Գայանեն նույնպես

լույլ էր Միքայելի հետ, թեև հրեման ծաղրում էր, բայց պատահած ժամանակ իր ստացած մրգեղենից նրան բաժին էր հանում: Իսկ Հովսիփմեկին բոլորովին՝ անտանելի էր նա. այդ գեղեցիկ և հպարտ արարածը մի առանձին տառապյալ ունեւոր գեպի գլուղացի տղան, որին ստիպում էր երբեմն դանդաղաբար դիմել տիկին Մարիամին: Ստեփանը՝ աղայի որդին, իր եղբոր պես սիրում էր նրան. նա գնեց Միքայելի համար մի ընթերցարան և պարապ ժամերուն դաս էր տալիս, բայց մի օր այդ նկատեց աղան և, գիրքը առնելով տղայի ձեռքից, մի կողմ ձգեց և դառնալով գեպի որդին՝ ասաց. «Ուզում ես դրա՞ն էլ փշացնես քեզ նման...»:

Միքայելի մեծ մխիթարությունը նրանումն էր, որ երբեմն բազարում տեսնում էր իրանց գլուղացիներին մի քանիսին, երբ քաղաքը բան էին բերում ծախելու: Մի անգամ մեկդանի միջով անցնում էր նա, հանկարծ տեսավ իր ընկերներից մեկին:

— Ա՛, Թո՛ւն, ա՛, Թո՛ւն,— կոչեց նա, իր վաղեմի ընկերի մոտ վաղելով:

Ընկերը չճանաչեց: Միքայելը բարձր ընկավ նրա վրից և սկսեց համբուրել:

— Խաչը վկա, չճանաչեցի,— խոսեց գլուղացին:— Էդ ի՞նչ ես դառել, Կալո, դուռտ ուր «չամշի խաթունի» նման ես...

— Ի՞նչ անեմ, Թունի ջան, քաղաքումը էդպես են հագցնում,— պատասխանեց Միքայելը,— անունս էլ փոխեցին... էլ Կալո չեն կանչում... Դու էն ասա՛, Թունի ջան, մեր տունը գնո՞ւմ էիր, տատս ո՞նց է, ի՞նչ էին անում երեխերը, Կիճին մեծացե՞լ է, Պապին հիմա ման գալիս կլինի... (Վերջին անունները իր հորեղբոր փոքրիկ երեխաների անուններն էին):

Նա առանց պատասխան սպասելու խոսքը փոխեց.

— Դու ի՞նչ էիր շինում, Թունի ջան, ամեն օր լեղանո՞ւմ էիր գետումը. ա՛խ, էստեղ չեն թողնում, ուր մարդ ջրի երես տեսնի... Հիմա խոտը հնձո՞ւմ կլինեն, էնպես չէ՞, ո՞վ էր հավաքում մեր խրճերը: Ես եկել եմ բազարիցը կանաչի առնելու, հացն էլ ինձ են առնել տալիս, ասում են, առուտուր սորվիր: (Նա կրկին խոսքը փոխեց): Մեր շրթերիքը հասե՞լ են: Մեր շունը տեսա՞ր: Ո՞վ էր արածացնում մեր դառները: Էստեղ լավ չէ, Թունի ջան, սիրտս տրաքում է, չեմ իմանում, թե ինչ անեմ... Տատիս ասա՛, թե Կալոյին տեսա: Ո՞ւմ հետ եկար: Ե՞րբ ես գնալու էստեղ շատ վատ է, Թունի ջան...

Միքայելը իր բազմաթիվ և անկապ հարցերով բոլորովին շվարացրեց ընկերին, և նա չգիտեր, թե ուր մեկին պետք էր պատասխանել:

— Հորս հետ եմ եկել,— ասաց նա,— պանիր էինք բերել, ծախեցինք, էսօր պիտի գնանք:

— Ի՞նչ ես կերել, առ քեզ քաղաքի յուզով հաց տամ. առավոտյան խանութս (տիկինը) տվեց, չկերա, պահեցի, լավ էր որ քեզ նասիր էլավ:

Այս ասելով, Միքայելը գրպանից հանեց մի կտոր նազուկ և տվեց ընկերին: Նա համեղ հացի մի ահագին կտորը ամբողջապես կոխելով բերանը, կիսախեղդ ձայնով ասաց.

— Ի՞նչ լավ հաց է, ամեն օր դրանի՞ց ես ուտում, Կալո:

— Ո՞վ կտար, որ ուտեի. էս էլ խանութը թաքուն տվեց, որ աղան չտեսնի,— ասաց Միքայելը վշտալի ձայնով:— Լավ կլինեիր, որ ցամաք հացով կշտացնեիր, էն էլ շեն տալիս:

Միքայելի աչքերը լցվեցան արտասուքով, բայց նա թաքցրուց իր սրտի ցավը: Նրա գլուղացի ընկերը հարցրուց.

— Ե՞րբ պիտի գաս գյուղը. գիտե՞ս, Կալո ջան, մեր դոկտաները հասել են, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում եմ, հերս ոչինչ չէ ասում: Քո բաժինը կպահեմ, ե՞րբ ես գալու:

— Չեն թողնում, Թունի ջան,— պատասխանեց Միքայելը տխուր ձայնով.— Չառ եմ ուզում դալ, տատիս տեսնել, մեր տանը մնալ, բայց չեն թողնում. ասում են՝ «արջի քոթոթ, ձեր ծմակները չե՞ս մոռանում»... Դե ո՞նց մոռանամ, Թունի ջան, ախար էստեղ ի՞նչ կա... հենց տներ են ու տներ... մարդիկը, խո, գլուղացուն էշի տեղ են դնում... Թե բերանդ բաց ես անում, խոսում ես, մի լավ ծեծում են...

Թունին հասակով մի քանի տարով մեծ էր Միքայելից. լսելով իր ընկերի խոսքերը, խղճաց նրա դրությունը և մտածեց օգնել նրան:

— Եկ, ես քեզ կտանեմ գյուղը,— ասաց նա:

— Ի՞նչպես դամ, էնտեղ էլ ապերը (հորեղբայրը) գլխիս կտա, կասի՝ ինչո՞ւ եկար: Չէ, Թունի ջան,— խոսքը փոխեց նա,— լավն էն է, ջուրը ընկնեմ, միանգամով պրծնեմ...

Թունին մխիթարեց նրան, սիրտ սվեց և խոստացավ, թե Ավետ ապուրը կասե, որ նրան գյուղը տանե: Միքայելը ուրախացավ, մանկական բարեսրտությամբ ուղեց իր ընկերին մի բանով վարձատրել:

— Գիտե՞ս, Թունի ջան,— ասաց նա,— լավ միտս եկավ. ես ճաներս (վեգ) խորել էի՝ մեր մարագի դռան տակին, այնտեղ, որ մի քոթուկ (կոճղ) է դրած, կդնաս, կհանես. հարյուր հատից ավել է, ինչքան կուպես, դու վեր առ, մնացածը բաժանիր մեր ընկերներին: Ես որ չեմ կարողանում խաղալ, դուք էլա խաղացեք:

— Թոճաորին բաժին չեմ տու,— առաջ սերտացած Թունին,— հալա՛յ՛ տա՛ւ չէ, թնցյալ օր ինձ հետ կուլեց։

— Նրան էլ տուր, մեր ընկերն է, բարիշեցեք,— խոսեց խրատական կերպով Միքայելը։— Ի՞նչ կա, ընկերք ընկերի հետ կեռվի ու էլի կբարիշի. անցյալ գիշեր ես էլ Պողոսի հետ կուլեցա՛մ մահակով խփեցի, դիտեցր արշուն գնաց։

— Պողոսի հե՛տ,— հարցրեց Թունին զարմանալով։— Պողոսը էստեղ ի՞նչ էր շինում։

— Երազումս կուլեցա, Թունի ջան, հենց որ զարթեցի, էնքան լաց էլա, էնքան լաց էլա, որ նրա գլուխը պատռեցի։ Դրուստն ասա, Թունի ջան, նրան խո մի բան չի՞ էլել։

— Ոչինչ չի էլել, երեկ չէ մեկել օրը ինձ հետ խոսում էր, հետո միշտին գնացինք իրանց բաղը, ծիրան կերանք։

Երկու փոքրիկ գյուղացիների խոսակցությունը ընդհատեց Թունիի հայրը, որ հեռվից հայտնվելով, կանչեց նրան։

— Էն ո՞ւմ հետ ես խոսում, ե՛կ, գնում ենք։

— Թունի ջան, հիմա որ գնում ես,— տապ Միքայելը նրա փեշից բռնելով,— տատիս, ապորը, ամենին շատ բարե տար, ասա՛, որ տեսա կալոյին։

— Կասեմ,— պատասխանեց Թունին և հեռացավ։

Միքայելը երկար կանգնած նայում էր իր ընկերի ետևից, հանկարծ մտաբերեց, թե բավական ուշացել է և սկսեց վազել դեպի աղայի տունը։

Ը

Անցավ երեք տարի։

Միքայելի վիճակի մեջ այս երեք տարվա ընթացքում բավական փոփոխություն էր եղել։ Այժմ նա տան հասարակ սպասավորից դարձել էր «ղուճնի աշակերտ»։ Ղա մեծ առաջադիմություն է, բայց ո՞րպես հաշուվեցավ։

Զարմանալի նախադաշարմունքներ կան այն կարգի մարդիկների մեջ, որոնց պատկանում էր Մասիսյանը։ Շատ անգամ մեկը մի նոր ձի է գնել*, մի նոր շուն կամ կատու է բերել տունը, պատահում է, որ նույն

* Որպես ձիերը, նույնպես շները, կատուները և բոլոր ընտանի անասունները ունեն առանձին նշաններ, որոնցով ճանաչում են նրանց չոր կամ բարի ազդեցություն ունենալը տիրոջ բախտի վրա։ Մենք մի օր առիթ կունենանք խոսելու այդ անհավատարմությունների մասին, որոնք երեկ խորին կապ ունեն մեր հեթանոսական անցյալի հետ։

միջոցներում նրա գործերը լավ են գնում՝ «շան, կատվի կամ ձիու ոտը խերով է», — ասում է նա և այն անասուններին չէ հեռացնում իր տնից։ Այսպիսի անասունը դառնում է մի նմիրակա՜ն արարած այն տան համար, աչնտեղ ծեֆանում է, աչնտեղ մինչև մահը ծառայում է, և մեռնելուց հետո նրա գլուխը թաղում են նույն տան գլխավոր մուտքի դռան շեմքի տակ։ Նույնը նկատվում է և մարդկանց վերաբերությամբ։ Տեսնում ես, մեկը ամուսնանում է, պատահում է, որ կնոջ ոտը նույնպես «խերով» է լինում, տղամարդի գործերը լավ են գնում, և կինը սիրվում է։ Շատ անգամ ընդհակառակն է պատահում։ Կինը իր հետ «դժբախտություն» է բերում, նրա ոտը «շառոտ» է լինում, ամեն բան «նասացնում» է, և նա ստույգ է դառնում... Նույնը պատահում է և նոր ծնված երեխաների հայտնվելով. ոմանք բախտավորություն, իսկ ոմանք դժբախտություն են բերում։ Տան այն անգամը, որ իր հետ բախտավորություն է բերում, նրա համար ասում են՝ «տան դավլաթը» (հարստությունը) նրա գլխին է կապած»... Դա էլ մի տեսակ «ոսկի ափսոսանք» է, որ իր ազդեցությամբ բարիքներ է արտադրում։

Մի կողմ թողնելով այս տեսակ նախապաշարմունքների քննությունը, այսքանը միայն կասենք, որ այն օրից, երբ Միքայելը մտավ Մասիսյանի տունը, նրա գործերը սկսեցին անսպասելի կերպով լավանալ։ Եվ սնահավատ Մասիսյանը չէր կարող չնկատել այդ, և դրա համար սկսեց նա հետզհետե լավ աչքով նայել մանուկ գյուղացու վրա։ Եվ այդ էր պատճառը, որ տարավ նրան իր առևտրական խանութը։

Միքայելի դրությունը այժմ մի աստիճան բարձրացել էր. նա տնային ստոր ծառայից դարձել էր «գուրնի աշակերտ»։ Բայց նա այժմ այն չէր, ինչ որ երեք տարի առաջ, այժմ բավական տաշվել և կոկվել էր նա. այժմ նրա մոտ չէին երևում գյուղացու կոպտությունները, նրա դեմքն անգամ փոխվել էր. գյուղական լիքը և կարմիր թշերը մաշվել էին, նուրբ և զեղեցիկ գծադրություն էին ստացել, և առաջվա զվարթ գույնը տեղի էր տվել խիստ ախորժ գունատության։ Անփոփոխ մնացել էին միայն կրակոտ աչքերը։

Խանութի բոլոր հաճախորդները ճանաչում էին Միքայելին։ Նա այն ուեսակ տղերքից չէր, որ անհայտ մնար, որ նրա վրա ուշադրություն չդարձնեին։ Ամեն մարդ ախորժում էր խոսեցնել նրան և լսել նրանից մի քանի սուր խոսքեր։ Միքայելը չափազանց կամակատար տղա էր. դեռ մեկը իր ծխախոտի գլանակը շշինած, նա արդեն լուցկին ձեռքում պատրաստ ուներ, որ պարսնին մի ծառայություն անի։ Եվ մեկը մի

բան գնելիս, շուտով առնում էր, շնորհքով փախաթում էր, շատ անգամ տառանց նրանից խնդրելու, տանում, հասցնում էր պնդի տունը:

Բայց երբեմն ծագում էին փոքրիկ անհամաձայնություններ Միրայի և իր աղայի՝ Մասիսյանի միջև: Պատճառները առաջ էին գալիս վարպետի և աշակերտի հասկացողության անմիաբանությունից: Օրինակ, խանութը մտել է մի տիկին և կամենում է գնել մի քանի արշին չիթ կամ մի քանի ֆունտ թիչ: Մասիսյանը սկսում է տիկնոջ հետ մի ամբողջ պատմություն, թե նրա հանգուցյալ այրը իր լավ բարեկամն էր, թե ինքը նրա հիշատակը պատվելու համար պետք է վիջումներ անե և ապրանքի լավը տա, և այլն: Հետո նա դառնում է Միրայելին, ասում է.

— Ա՞յ տղա, այն լավ տեսակիցը բեր:

Միրայելը բերում է ամենալավ տեսակիցը, բայց աղան, մի խոժու հայացք ձգելով անփորձ աշակերտի երեսին, ասում է.

— Հիմար, ա՞յդ է լավը, դու ե՞րբ պետք է ճանաչես ապրանքները:

— Դրանից լավը չունենք, աղա,— պատասխանում է աշակերտը միամտությամբ:

— Ո՞նց թե չունենք, լակոտ,— բարկանում է աղան և ինքն է գնում բերելու խնդրած ապրանքը:

— Էդ խո վատիցն է...— նկատում է աշակերտը:

Աղան ուշադրություն չէ դարձնում, չափում է, կշռում է իր ընտրած ապրանքիցը և «մուշտարուն» ճանապարհ է պցում: Հետո նա դառնում է դեպի անփորձ աշակերտը.

— Անպիտան, դու ե՞րբ պետք է մարդ դառնաս, դու ե՞րբ պետք է բան սորվես: Երբ քեզ ասում են «լավիցը» բեր, դու պետք է «վատը» հասկանաս... Իմանում ե՞ս...

— Ի՞նչպես իմանամ: Լավը լավ է, վատը վատ է: Ես բոլոր ապրանքները ճանաչում եմ:

— Սարսա՛ղ, մուշտարուն առաջ լավը ցույց կտան, հետո վատը կտան... Հասկացա՞ր...

— Էդ ես չէի իմացել...— խոսում է ինքն իրան Միրայելը:— Հետո մարդու հոգին ո՞ւր կգնա, խո կկորչի՞...

Աղան սկսում է կարգալ նրա գլխին մի ամբողջ գայլի շարական...

Մասիսյանի խանութը և նրա ամբողջ առևտրական գործավարությունը ոչ սակավ ուշադրության արժանի էին իրանց ինքնուրույնությամբ: Խանութը, որ ալեհի նման էր մեծ ամբարի, ներկայացնում էր ամեն

տեսակ իրեղենների մի խառնաշփոթ մթերունոց: Այնտեղ կարելի էր գտնել ամեն ինչ, սկսյալ մանուֆակտուրայի ամենանուրբ գործվածքներից, սկսյալ գալանտերեհական թանկագին իրեղեններից, մինչև գարբինների համար երկաթի շերտեր, մինչև կոշկակարի համար կաշիներ, նալթ, շաքար, թեյ, երեխաների խաղալիքներ և այլն: Այնտեղ կարելի էր տեսնել ձուկը, սալյանի դոշը, Մոսկվայի քաղցրավենիքի հետ մի կարգում դարսված: Այնտեղ կարելի էր գտնել զանազան եվրոպական խմելիքներ և տեղային արաղ: Այնտեղ կարելի էր ամեն բան գտնել. ծիծեռնակի կաթը միայն պակաս էր այնտեղ: Խոհարարը իր խոհանոցի համար կարող էր ձվաներ և ձալար գտնել, իսկ սլանասեր տիկինը՝ իր մաղերի համար անուշահոտ յուղեր: Այնտեղ պակաս չէր հիւլանդների համար հինալի փոշի և անանուխի յուղ: Այս բոլորը այնպես խառնափնթոր կերպով ածած էին մինը մյուսի հետ, որ Մասիսյանի խանութը ամբողջ զավառի մեջ առակ էր դարձել՝ ամեն մի խճճված և խառնաշփոթ բանի համար ասել, թե դա պարոն Մասիսյանի խանութն է:

Ինքը Մասիսյանը անգրագետ մարդ էր:

Գիրը նրան այնքան ատելի էր, որքան՝ սատանան: Հաշվապահություն ասած բանը չկար նրա խանութում: «Ա՛ռ-և-տո՛ւր» այս բառի իմաստը նա լավ էր հասկացել, մի ձեռքով առնել, մյուսով տալ, այսպես էր հասկանում նա վաճառականությունը: «Նիսիայի» հետ գործ չուներ նա: Հաշիվ, ասացինք, չէր պահում. նրա ամբողջ առևտրական գործողությունների հաշվետվածքը իր գլուխն էր: Մի վարմանալի հիշողություն իշխում էր ամեն բանի վրա: Նա գիտեր քանի տեսակ ապրանքներ կան իր խանութում, այսինչ տեսակից ո՞րքան է ծախվել, ո՞րքան՝ մնացել, ի՞նչ է յուրաքանչյուրի գինը, քա՛նիով պետք է ծախել, որ վաստակ մնա՝ բոլորը գիտեր նա: Գիրը նա գործ էր դնում միայն պարտականությունների համար, երբ չար մարդիկ սովորաբար նրան պարտամուրհակներ առնել: Այս բանի մեջ նրա հիշողությունը նույնպես հրաշալի գործ էր կատարում: Երեկակացեք ձեզ մի արկղիկ, լցված հաղարավոր թղթերի կտորտանքով, դրանք բոլորը զանազան անձերի պարտամուրհակներ են, որոնք խանութի ապրանքների նման անկարգ խառնած են միմյանց հետ: Բայց Մասիսյանը բոլորը ճանաչում էր, թե որն ումն է պատկանում, թեև ինքը կարգալ չգիտեր: Եվ երբ հայտնվում էր մի պարտական, նա իսկույն ջոկում էր շատերի միջից նրա մուրհակը և, առանց կարգալ տալու, ասում էր, թե որքան է անցել ժամանակից, որքան կլինի տո՛ւուսը, որքան՝ իսկական գումարը և այլն: Ոչ միայն այդ, այլ տասն տարվա հնացած մի հաշիվ նա կարող էր կոպեկներով տեղն ի տեղը ասել:

Եւ իր կյանքի ճեշ պատահած բոլոր անցքերը նա կարող էր մանրամասնաբար պատմել, թե ի՞նչպէս կամ ո՞րտեղ պատահեց, ո՞ր թվին, ո՞ր օրը, ո՞ր ժամին, ո՞վ կար այնտեղ, ի՞նչ խոսեցին և այլն: Հիշողությունը նրա մեջ այն աստիճան զարգացել էր, որ գերբնական բնավորություն էր ստացել: Եւ այս պատճառով նա հաշվապահության կարողություն չէր զգում, երբ մի բան պակաս էր խանութից կամ մի բան գողացվել էր, անկարելի էր, որ նրա նկատողությունից անհայտ մնար:

Հիշյալ հատկությունների հետ՝ չափազանց իր գործին արի և զգուշ էր Մասիսյանը: Ժամատան դեռ առաջին զանգակի ձայնը չլսված, նա միշտ հագնված և պատրաստ էր: Տանից դուրս գալով, իր անխափան սովորության համեմատ, նա առաջ գնում էր ժամ: Այնտեղ մնում էր մինչև վերջը: Ժամից ուղղակի դիմում էր բաղար, երբ արեգակը դեռ ծագած չէր լինում (ժամը այս կողմերում սովորաբար շուտ է արձակվում): Միքայելը մի մեծ զամբյուղ թևից քարշ գցած, վազուց արդեն սպասում է աղային մեկզմանում (հրապարակում) կանգնած: Աղան նույնպէս առաջ կգար մեկզմանը, որ տեսներ, թե գլուղացիք ինչ են բերել ծախելու: Իսկ որ դուղացիներին ճանաչում էր նա անուններով, հոր, որդիների և մինչև անգամ նրանց կնիկների անուններով: Ամենին կմոտենար, ամենի հետ քաղցրությամբ կխոսեր, ամենի քեֆը կհարցներ և նրանց բերած մթերքի գները կտեղեկանար, թեև իրան պետք չէին և գնելու միտք չունեի: Գլուղացիք միշտ ուրախանում էին, որ աշկալիսի մեծ աղա այնքան բարի էր, որ իրանց մարդի տեղ էր դնում:

Բայց արջը միայն գիտե, թե ինչու է այնքան սիրով պատվում մեղրի փեթակի շուրջը: Բավական էր, որ գտներ մի «խամ» գլուղացի, որ ձուկն, նոր կարագ, պանիր կամ հավ էր բերել ծախելու. նրան բոլորովին կհոգնեցներ զանազան խոսքերով, թե նրա «հանգուցյալ» հոր հետ լավ բարեկամ է եղել, թե նրան շատ լավություններ է արել, և ով գիտե, հազար ու մեկ խոստմունքներով առատ-առատ հույսեր կտար, մինչև նրան խելքից կհաներ և ուղած բանը սովորականից մի քանի կուպեկ պակասով կառներ: Մասիսյանը սիրում էր իր տան ամենօրյա պաշարեղենը իր ձեռքով գնել: «Օտարի ձեռքով միայն լավ է փուշ քաղել», այդ էր նրա սովորական առածը: Մեկզմանում իր գործը վերջացնելուց հետո նա ամբողջ ժամերով քարշ կգար մրգավաճառների, մսավաճառների և հացթուխների խանութների առջև և, լավ բեռնավորելով Միքայելին, կուղարկեր տուն:

Գալով խանութը, Մասիսյանը նրա դռանը կանգնած և միշտ պատրաստ կգտներ իր աշակերտները: Առաջ մոմով կնքած փակ կողպեքները

ուշադրությամբ կրնանք, հետո քանակինները, որ միշտ իր մոտ էր պահում, կտար աշակերտներից մեկին, որ դռները բաց անեին: Իսկ ինքը երեսը կիսաչակները և կմտներ խանութը: Միքայելը արդեն ծախ նման իր տարած բաները տանը հասցրած և վերադարձած էր լինում: Նա սկսում էր խանութի դռների առջև ափելով մաքրել, ջուր սրսկել, ապրանքների փոշին թափ տալ և մյուս գործակատարներին օգնել ապրանքները դարակելու և կարգի դնելու: Որպես հայ վաճառական, Մասիսյանը սովորություն ուներ ամեն առավոտ իր խանութի ապրանքները մինոր ձևով դարակել տալ, որ «մուշտարու» աչքին ցույց տա, թե նոր ապրանքներ է ստացել: Այս աշխատությունը փոքր հոգս չէր պատճառում նրա առևտրական տան ծառայողներին: Բայց մի բան լավ էր, որ նա խանութի լուսամուտների ապակիները երբեք մաքրել չէր տալիս. «Ինչքան դուքանը մութ լինի, այնքան ապրանքը աչքի լավ կերևա», ասում էր նա:

Այս գործողությունները կատարվում էին ամեն օր և ամեն առավոտ, միշտ անփոփոխ, միշտ միևնույն եղանակով: Մասիսյանը չափազանց ճշտություն սիրող մարդ էր, մանավանդ այն պարտավորությունների մեջ, որ ինքը իրավունք էր համարում ուրիշներից պահանջելու: Իսկ իր պարտավորությունների մեջ նա միշտ բացասական եղանակին էր հետևում:

Ձմեռվա սաստիկ ցրտերին (նա իր խանութում երբեք կրակ չէր վառում) և ամառվա սաստիկ տաքերին Մասիսյանը առավոտից մինչև իրիկուն իր խանութումն էր գտնվում: Ոչ մի գեպը չէր կարող նրան հեռացնել իր սիրելի ապրանքների մոտից: Մասիսյանը չափից դուրս կասկածոտ մարդ էր. ոչ ոքի վրա հավատարմություն չուներ. նա մինչև անգամ չէր հավատում իր կնոջը, որդուն և աղջիկներին, բոլորին գողեր էր համարում: Նրա կարծիքով գող չէին միայն գյուղացիները, որովհետև հիմար էին, ոչինչ չէին հասկանում: Իսկ ով որ խելք ուներ, անպատճառ կգողանար: Այս էր պատճառը, որ Մասիսյանը սաստիկ հրեկողություն ուներ իր խանութի վրա: Այնտեղ հստակ կնայեր ամեն բանի վրա. ինչ որ ծախեին, խսկույն պետք է փողերը նրան տային, և նա խսկույն կպցեր կաստայի մեջ: Նրա կաստան նման էր այն փոքրիկ արկղիկներին, որ շատ անգամ կարելի է տեսնել ժամատների և մատուռների դռների մոտ, ամրացրած մի փայտի վրա, կողպած կողպեքով և կնքած: Մի նեղ ծակ միայն բաց է թողած այդ արկղիկների վերևից, սրահից բարեկաշտ մարդիկ փող են գցում նրա մեջ: Դրա նման էր և Մասիսյանի կաստան, որին նա կոչում էր «դախլ», որ նշանակում է

մուտք: Ստացած փողը նա խսկույն գցում էր այդ մուտքի դրամարկղի մեջ, որը ամբողջ շաբաթով կոշկած էր լինում և բացվում էր միայն յոթն օրը մի անգամ, այսինքն՝ շաբաթ երեկոները, որ հաշվեր, թե որքան ապրանք է ծախվել, և որքան փող է մուտք գործել: Եվ բացի կասսայի բացվելու օրից, այսինքն՝ բացի շաբաթ երեկոներից, մնացած մյուս օրերում նա ոչ ոքի փող տալու սովորություն չունի և այս շաբաթ երեկոների վճարված փողը նա կոշում էր «ղբատ»: Մասիսյանը ուներ իր զանազան վաճառականական սնահավատությունները: Օրինակ, երկուշաբթի առավոտյան անկարելի էր նրանից մի կոպեկ ստանալ. ոչ ոքի փող չէր տա, որովհետև հավատացած էր, որ եթե երկուշաբթի առավոտյան մեկին փող տալու լինի, ամբողջ շաբաթ փողը դուրս կգնա և բնավ մուտք չի գործի:

Ամբողջ օրը, ինչպես ասացինք, Մասիսյանը իր խանութում նստած կլիներ, և նրա արգոսի աչքերը կհսկեին ամեն գործողությունների վրա: Երբեմն, մանավանդ ամառվա երկար ու տաք օրերում, բնությունը կհաղթեր երկաթի կամքին, և նա կսկսեր նստած տեղը նիրհել: Բայց անկարելի էր դիտենալ՝ արդյոք նա քնած էր, թե արթուն: Որովհետև հենց մի «մուշտարի» ներս մտնելիս, մի բան պահանջելիս, երբ աշակերտները ուշ կշարժվեին, նա խսկույն աչքերը բաց կաներ, կասեր՝ «կակոտներ, քոռացե՞լ եք, ինչ է, չե՞ք տեսնում, բան են ուղում»:

Բայց մի անգամ մի դեպք Մասիսյանին այնքան կոտրեց, որ նա իր բոլոր աշակրջությունները իրան խաբված և հաղթված համարեց: Իր մտերիմ բարեկամներից մեկը վախճանվել էր, նա պարտք համարեց թաղամանը ներկա գտնվել (Կրոնական պարտավորությունների մեջ ճիշտ էր Մասիսյանը): Բոլորովին հոգնած վերադարձավ նա խանութը, տեսավ՝ մյուս աշակերտները գործի էին գնացել, այնտեղ մնացել էր միայն Միքայելը: Պատվիրելով նրան նաչել խանութին, ինքը գնաց, նստեց իր սովորական տեղը: Սաստիկ տաք օր էր: Հոգնածությունը մեկ կողմից, իր մտերիմի մահվան տխրությունը մյուս կողմից, նրան խիստ թուլացրել էին: Պետք է խոստովանել, որ հանգուցյալի հոգու համար մի քանի բաժակ ալիլ էր խմել: Եվ այս պատճառով, հենց որ նստեց իր տեղը, սկսեց խորին կերպով նիրհել: Նույն միջոցին մի բավական լավ հագնված երիտասարդ ներս մտավ, նաչեց իր շուրջը և հանդարտ մոտեցավ աղային: Նրա ոտքերի ձայնից ազան զարթնեցավ:

— Առեք այդ բանը, — ասաց անծանոթը՝ շտապով հանելով իր ծոցից մի ոսկյա ժամացույց: — Ինչ կտաք, տվեք, փողի սաստիկ կարոտություն ունեմ. կինս մեռնելու վրա է, շտապում եմ բժշկի մոտ:

Մասիսյանը ուշադրութեամբ նայեց անծանոթին, նայեց ժամացույցին և ասաց.

— Հիսուն ուրբուց ավել չի արժի:

— Տվե՛ք փողը, աստված ձեզ խեր տա, բայց հաւատացեք, որ Մոսկվայում ութսունով ևմ գնել,— ասաց անծանոթը դարձյալ շտապեցնելով:

Մասիսյանը համբարեց հիսուն ուրբին, անծանոթը շուտով հեռացաւ:

Միքայելը, որ զարմացած նայում էր այս առեւտուրին, խոսեց անծանոթի հեռանալուց հետո:

— Այդ մարդը մի ժամ առաջ մտաւ մեր խանութը, ժամացույցներին շատ նայեց, շատ այս կողմ և այն կողմ տվեց, հետո ոչինչ չառեց, ասաց՝ ևս ուզում էի միայն գներն իմանալ, ևս մի հատ ունեմ ծախելու:

— Տարա՛ւ հիսուն ուրբին...— կոչեց Մասիսյանը:

— Ի՞նչպէս թե տարաւ,— հարցրեց Միքայելը զարմանալով:

— Ա՛չքդ հանեց, այնպէս տարաւ,— պատասխանեց աղան բարկութեամբ,— այդ ժամացույցը մերն է:

— Բա՛ս նա գողացաւ. տեր աստված, մի այնպիսի մարդ գողութեան կանի, այնպէս լավ հագնւած, այնպէս շնորհքով:

— Հա՛, այնպէս շնորհքով մարդը գողութեան կանի, և ոչ թե քեզ նման հիմարը...— պատասխանեց աղան առաջին բարկութեամբ:— Ի՞նչ ղոչաղ աղա,— խոսեց Մասիսյանը ինքն իրան,— հալալ ըլի քեզ քո մոր կաթը, ինձ ջեր սատանան չէր խաբել, բայց դու լավ խաբեցիր, եթե ձեռքս կընկնէիր, հազար մանեթ կտայի քեզ, եթե ուզենայիր ինձ մոտ ծառայել:

Հետո նա կրկին դարձաւ դեպի Միքայելը.

— Տեսնում ե՞ս, լակոտ, էսպէս կլինի ղոչաղ տղան, մարդու աչքի միջից մաղը կթոցնէ, և մարդը չի իմանա. տեսնում ե՞ս...

Միքայելը ոչինչ չխոսեց:

Ս

Մասիսյանի բնակարանը, նրա հնադարյան տունը, չէր զանազանւում նրա խանութից: Որպէս խանութումը վաճառքի էր դրւած ամեն տեսակ փտած, բորբոսած և գործածութեանից ընկած հին մթերք, այնպէս էլ նրա տան մեջ աիրում էր նույն բորբոսը, նույն փտութիւնը, նույն հնացած կյանքը իր բոլոր մաշված կողմերով:

Մատիսյանի տունը մի կիսավեր ամրոցի տպավորություն էր գործում հայտնի վրա, որի բնակիչները շատ տարիներից առաջ անհետացել էին, և այն ամենը, ինչ որ կառուցել էր մարդկային ձեռքը, և որ պիտի պահպանվեց մարդու խնամքով, անտեղ մնալով, ժախտակի կործանիչ ներգործությունից հնացել, տրորվել և թափվել էին Ամբողջ (կամենում ենք ասել՝ բոլորովին չկործանված) մնացել էին մի քանի շենքեր միայն. րոնբաուեր, որ ծառայում էր որպես պաշարեղենների ամբար և միևնույն ժամանակ որպես խոհանոց և հաց թխելու տեղ. մառանը, ուր պահվում էին դինու կարասները, մրգեղեն և զանազան տեսակ թվեցրած արմաթ, և բացի դրանից կային երեք սենյակներ, որոնցից մեկը աղայի համ քնարանն էր, համ՝ հյուրանոցը, համ՝ կարինետը, մյուսի մեջ զետեղված էին աղայի ափկինը իր աղջիկներով. դա ներկայացնում էր կանանոցը, իսկ նրորդ սենյակի մեջ բնակվում էր աղայի որդին՝ Ստեփանը: Բոլոր երեք սենյակներն էլ միհարկանի էին, բոլորի էլ հատակը հավասար էր բակի հատակին, կառույնները ծածկած էին հողով, որի վրա աճել էին զանազան բույսեր: Սենյակների երեքն էլ շինված էին մի կարգի վրա, մինը մյուսին կից, բայց ոչինչ հաղորդակցություն չունեին. երեքն էլ առանձին դռներ ունեին, որ բացվում էին դեպի բակը: Կույսը ներս էր ցուանում ավելի գոնեից, բան թե՛ լուսամուտներից, որ փակված էին խուլ, ցանցառեսակ «փենջերեններով», որ անկարելի էր բաց անել: «Փենջերենները», այդ պարսկական հյուանությունը գլուխը, առանց ապակիների, ձմեռը միայն պատում էին թղթով, որ աղան ընտրում էր իր խանութի հին նամակներից, որոնք ավելի թանձրացնում էին սենյակների մեջ տիրող մուսլը և միայն արգելում էին քամու և ցրտի ազատ մուտք գործելը: Սենյակները դրսից ծեփած էին ցեխից և հարդից պատրաստած սվաղով, որ տալիս էր նրանց ողորմելի մոխրագույն կերպարանք, իսկ ներսից ծեփած էին գաջով, որ վաղուց զեղնացել, մասամբ սևացել, բոլորովին կորցրել էր իր սպիտակությունը: Տեղ-տեղ գաջը թափվելով, երևում էին անթուրած աղյուսները: Սենյակների առաստաղը ոչնչով պատած չէր, և զահվեի գույն ստացած մերկ գերանները երևում էին: Սենյակների հատակը նույնպես մերկ էր, ոչ տախտակով և ոչ աղյուսով էր պատած, այլ պնդացրած կավով, որպես լինում է գլուխացոց խրճիթներում: Եվրոպական կարասիներ չկային սենյակներում. ո՛չ աթոռ, ո՛չ սեղան, ո՛չ զիվան, միայն պատերին կից, հատակից մի արշին բարձրությամբ և միուկես արշին լայնությամբ, շուրջանակի շինված էր մի տեսակ տախտակամած, որ կոչվում էր

«տախտ», և որի վրա կապերաներ սփռելով, դռակներ և մուխաքաներ դնելով, ծալապատիկ նստում էին բնակիչները:

Բացի հիշյալ երեք սենյակներից, բացի թոնրատնից, մառանից, մնացած բոլոր շենքերն ավերված էին: Ախողատան առաստաղը վայր էր թափվել, և գերանների մի կողմի ծալքերը դեռ մնացել էին պատի վրա՝ իրանց հախիկին տեղում, իսկ մյուս ծալքերը ցած ընկել, թեքվել էին գետնի վրա: Ախողատունը վաղուց գրկված էր անասուններից. դա ծառայում էր այն ժամանակ, երբ աղայի հայրը մսավաճառությամբ էր պարապում: Ավերված էր և մարազը. դա ներկայացնում էր մի փոքրիկ հողային բլուր, որի մեջ դեռ երևում էին շինվածքի փայտեղեն մասերը: Ամեն տեղ նկատվում էր ավերմունք, փլատակներ և անխնամ թողնված շինվածքների: Կարծես այդ ողորմելի շինությունների մեջ հարյուր տարուց ավելի մի ուրիշ վարպետ չէր մտել, ոչ մի կարկատան կամ նորոգություն չէր եղել: Ինչ որ մաշվել էր, ինչ որ քանդվել էր, ինչ որ թափվել էր, այնպես էլ մնացել էր: Իսկ այստեղ բնակվում էր ամբողջ գավառի առաջին հարստը, քաղաքի գլխավոր աղան: Այստեղ «ոսկի աքաղաղը» իր հրաշալի գործվածք ոսկու կույտեր էր դնում...

Մի փոքր կենդանություն երևում էր պարտեզի մեջ: Պարտեզը բավական ընդարձակ էր: Թեև բոլոր ճամփեքները պատած էին վայրենի կերպով, դա էլ թողած էր անխնամ, թեև աճած բույսերով, բայց հնազարյան ծառերը, դեռ մաքրառում էին մահվան հետ, կարծես տալով, «Մենք դեռևս պիտի ապրենք... մենք մարդու ձեռքերին ավելի կարողություն չունենք»...

Կյանքը այդ տխուր և անապատացած ավերակների մեջ բոլորովին համապատասխանում էր իր շրջապատին: Կյանքը սահում էր նույնպես միօրինակ, նույնպես անփոփոխ և նույնպես դատարկ կերպով, որպես անփոփոխ և դատարկ էր մնացել տան բոլոր շենքը, որ իր վրա ոչ մի նորոգություն չէր ընդունում: Օրերը, ամիսները, տարիները անցնում էին միմյանց հետևից, շատ բան աշխարհի մեջ փոխվում էր, շատ սովորություններ նոր ձև էին ստանում: Բայց Մասիսյանի տան կյանքի և ապրուստի ձևերի մեջ ոչինչ նորություն չէր մտնում: Ավերակների անշարժության հետ տիրում էր և՛ քարացած, և՛ մեռած կյանքի անշարժություն: Մասիսյանը նույն հայացքն ուներ կյանքի վրա, ինչ հայացք որ ուներ իր տան շենքերի վրա. ինչ որ հին է, այն նվիրական է, ուրեմն պետք է մնա և անփոփոխ մնա, թեև մաշված լինեք, թեև փտած լինեք: Նա որպես չէր փոխում այն հնացած և ջարդված դուռը, որի միջով ներս էր մտել և դուրս էր եկել նրա հայրը, պապը և պապի պապը, այն-

սլես էլ չէր փութում այն սովորութեաններուց և ոչ մի կէտ, որով ապրել էին նրա նախնիքը:

Մասիսյանի ամբողջ ընտանիքը նմանում էր մի բաղադրյալ մեքենայի, որի գլխավոր ճշխարակը էր ինքը՝ աղան: Նա դեպի որ կողմը և պտտւում էր, բոլորին իր հետ միեւնոյն ուղղութեամբ պտտւում էր տալիս: Վա՛յ նրան, որ ետ կմնար, կհակառակեր... Նա էր ամենի համար կյանքի օրինակելի պատկերը, մնացած բոլորը պետք է հետեւէին նրա օրինակին. պետք է ուտէին, ինչ որ նա սիրում էր ուտել, պետք է խոսէին, ինչ որ նա սիրում էր խոսել, պետք է քնէին, երբ նա էր քնում, պետք է վեր կենային, երբ որ նա էր վեր կենում, մի խոսքով՝ նրա ճաշակը ամենի ճաշակն էր, նրա խելքը ամենի խելքն էր...

Ամեն առավոտ, երբ նա գնում էր բաղար, առնում էր ճաշի և ընթրիքի համար այն պաշարները միայն, որ ինքը սիրում էր ուտել, և ամեն օր, խիստ սակաւ բացառութեամբ, պատրաստել էր տալիս միեւնոյն կերակուրները: Այսպիսով կարելի էր զգլել, կարելի էր ախորժակը կորցնել, բայց ի՛նչ փուլթ, երբ աղան սիրում էր մի շաբաթ շարունակ խաշ ուտել, մի շաբաթ տոլմա կամ քուփթա ուտել: Երբ տրտունջ էր բարձրանում. «Ա՛խ, էդ ի՞նչ է, ամեն օր միեւնոյն խաշը, միեւնոյն սխտորը... մեռա՛նք ուտելով»... Սովորական պատասխանը լինում էր. «Ինչո՞ւ ես չեմ մեռնում»: Նա ամեն ինչ փորձում էր իր «եսի» տեսակետից. ինչ որ նրա «եսին» չէր վնասում, ուրիշին էլ չէր կարող վնասել, ինչ որ նրա «եսի» համար լավ էր, ախորժելի էր, պետք է ամենի համար լավ լինէր: Ահա՛ այդ է հասկանութեան ճիշտ պատկերը, որ երբ խառնվում է բնականութեան հետ, ստանում է հրեշավոր կերպարանք: Մասիսյանը կատարելատիպն էր այդ պատկերի:

Մասիսյանի տնտեսութեան մեջ բոլոր սովորութեանները մնացել էին իրանց նահապետական պարզութեամբ: Դանակը և պատառաքաղը դեռևս մուտք չէին գործել նրա սեղանի վրա. նա հացը դանակով կտրելը մեղք էր համարում: Ամեն թանձր կերակուր ուտում էին ձեռքերով, միայն ջրալի կերակուրների համար գդալ էր գործածվում: Աղան միշտ մենակ էր ճաշում, և այն ժամանակ, երբ տանը հյուրեր չկային, բայց հյուրեր նա միշտ ունենում էր, օտարների վերաբերութեամբ նա ժլատ չէր: «Հացը շատ բան կարող է շինել...», ասում էր նա սովորաբար: Բայց բանն այն էր, որ հյուրերին ևս միեւնոյնն էր ուտեցնում, ինչ որ ինքն էր սիրում: Մասիսյանի տան ամեն օրվա խաշը և քուփթան առակ էր դարձել: Ստեփանը սկզբում հոր հետ էր ուտում, երբ նոր ավարտել էր և նոր էր դարձել Թիֆլիսից, բայց այն օրից, երբ նա իր հորը ատելի դարձավ,

հետևապես և զրկվեցավ նրա սեղանից: Նա ուտում էր այնուհետև մոր հետ, որը իր աղջիկների հետ խառնձին սեղան էր նստում: Ասիական սովորություններից առաջ եկած այդ առանձնությունը մի բախտ էր ամեն վայելչությունից զրկված գերդաստանի համար: Տիկին Մարիամը, երբեմն իր զավակների ազաջանքին զիջանելով, գաղտնի պատրաստել էր տալիս մի կերակուր, որ աղան չէր պատվիրել, բայց երբ հայտնվում էր «գողությունը», այն ժամանակ հիշոցները և կռիվը վերջ չունեին:

Աստուծո առանձին ողորմությունը սկսեց է համարել, որ աղան, ընտանիքի հրեշը, ամբողջ օրը տանը չէր գտնվում: Վաղ առավոտյան նա դնում էր ժամ, այնտեղից դիմում էր խանութը, ուր մնում էր բոլոր ցերեկը մինչև արևի մոտենլը և երեկոյան դառնում էր տուն: Նրա բացակայության ժամանակ ընտանիքը ավելի ազատ էր զգում իրան, կարող էր հանգստանալ, կարող էր զվարճանալ: Իսկ այդ զվարճությունը սահմանափակվում էր տան շրջապատերի մեջ, որին ավելի նպաստում էր պարտեզը: Պարտեզի մեջ կար մի հին լճակ, որ միշտ լիքն էր լինում ջրով, նրա բոլորտիքը շրջապատված էր ահագին ծառերով, որոնք աճելով, իրար անցնելով, կազմել էին լճակի վրա խիստ գեղեցիկ կամարներ՝ սաղարթախիտ ոստերով: Արեգակի ճառագայթները երբեք մուտք չէին գործում այնտեղ, և ամառվա սաստիկ տոթերի ժամանակ միշտ կարելի էր գտնել այդ լճակի հովանավոր փիերի մոտ խիստ ախորժելի զովություն: Այնտեղ տիկին Մարիամը իր զավակների հետ անցուցանում էր ցերեկվա հանգստի ժամերը, երբ ազատ էր լինում տնային գործերից: Գայանեն և Հուփսիմեն, նստած մեկը մյուսի մոտ, ծառերի շուքի տակ տարածված գորգի վրա, իրանց մանրիկ մատիկներով կամ կարում էին, քշվում էին, ծիծաղում էին, և կամ ձանձրանալով, կարը մի կողմ թողնելով, սկսում էին հացի փշրանք շաղ տալ լճի մեջ, դուրս հրավիրել ձկներին, որոնց թրթռալը ավելի էր զվարճացնում երեխաներին: Մայրը նայում էր նրանց վրա և ուրախանում էր: Այնտեղ հանգստանում էր և Ստեփանը, երբ հողնած, թուլացած տուն էր դառնում իր մասնավոր դասերից, որ տալիս էր զանազան տներում:

Արեւելյան տաք երկրներում, որոնց թվում կարելի է համարել և Ե... քաղաքը, առատ ջուրը և ընդարձակ պարտեզը բակերի մեջ մի առանձին մխիթարություն է փակված ընտանիքի համար, որ տնից դուրս դուրկ է մնում բոլոր զվարճություններից: Մասիսյանի տան մեջ այդ կարեւորությանը մասամբ բավականություն էր տալիս նրա պարտեզը: Եթե ոչ, խոնավ, օդից և լույսից զրկված նեղ սենյակները բոլորովին կմաշեին, կսպանեին բնակիչներին, եթե պարտեզը չլիներ: Տարվա երեք

եղանակների մեծ մասը՝ գարունը, ամառը և աշունը, համարյա այնտեղ էին անցկացնում: Այնտեղ ծառերի հովանու տակ, լճակի մոտ ճաշում էին, հյուրեր էին ընդունում. այնտեղ պարապում էին և այնտեղ գիշերները բնում էին առանձին պատրաստված «քեթիրների»^{*} մեջ: Ընկերությունը ծառերի, խոտերի, ծաղիկների և թռչունների հետ մոտեցնում է մալդուին այն երանական կյանքին, որ ավելի մոտ է բնությանը:

ԺԱ.

Տոթային օր էր. հուլիսյան արեգակը սաստիկ տաքում էր: Տիկին Մարիամը ճաշի սեղանը պատրաստել էր փոքրիկ լճակի ափի մոտ, սպասում էր՝ Ստեփանը տուն դառնա, որ միասին ճաշեն: Անցավ սովորական ժամը, անցավ մի ժամ ևս, երկու ժամ ևս, նա չհայտնվեցավ: Աղջիկները չկարողանալով համբերել, իբանց բաժինը կերան և սկսեցին խաղալ պարտեզի մեջ: Խեղճ կինը մի պատահաւ անգամ բերանը չղրեց և սպասում էր որդուն:

Վերջապես եկավ նա, լուռ և տխուր, որպես լինում էր միշտ: Առանց մի բառ խոսելու, նա անցավ և պառկեց գորգի վրա, որ փռած էր ծառի տակ: Մայրը «թոնրատանն» էր և պատրաստում էր նրա բաժին ճաշը. Գայանեն և Հռիփսիմեն խոտերի վրա նստած՝ հազցնում էին իրանց «տիկիկներին» նոր կարված հագուստներ, զարդարում էին, պատրաստում էին, որովհետև մյուս առավոտյան կիրակի էր, և դրացի աղջիկները պետք է «տիկիկներին» հարսանիք ունենային: Ստեփանի ուշադրությունը գրավեց իր քույրերի ժրաշան աշխատությունը:

— Հռիփսիմե, ե՞կ ինձ մոտ,— ասաց նա:

— Ի՞նչ ես ասում, ես այստեղ գործ ունեմ,— պատասխանեց փոքրիկ Հռիփսիմեն:

— Ե՞կ, ասում եմ բեկ:

Փոքրիկ աղջիկը մոտեցավ եղբորը և ընկավ նրա կուրծքի վրա:

— Ինձ հետ խաղա, Հռիփսիմե:

— Ի՞նչ խաղամ, դու «տիկիկն» չունես:

— Կոխ տուր ինձ, մազերիցս քաշե, ինչ որ ուզում ես, արա՛, Հռիփսիմե:

* Քերիբը մի տեսակ բառակցունի մեծ արկղի ձև ունեցող՝ տախտակներով շինված, շարժական սենյակ է, որ բարձրացնում են շոքս երկայն սյուների վրա տների պարտեզների մեջ, կամ կոտորների վրա: Նրա մեջ բնում են ամառը, որովհետև համ զով է լինում, համ պահպանում է մոծակներից և այլ թունավոր միջատներից:

— Ինձ չե՞ս ծեծի:

— Չեմ ծեծի:

Փոքրիկ Հովհաննիսյան ծիծաղեց և փախաւ եղբոր մոտից:

Լինում են բոլորներ, երբ մարդ վերադառնում է լինում և աշխատում է բոլորովին երեսակական զգացմունքով իր բարեկեցությունը ցրվելու Պատանի Ստեփանը այդ դրություն մեջն էր նույն ժամում: Նա ավելի երկար ձգվեցավ դորդի վրա և սկսեց նայել դեպի վեր, Կարծես ծառերի ստեփանից աշխատում էր նախագուշակել, թե որպիսի ապագա է ապաստում իրան: Այդ նիհար, մեղմադձուտ պատանին, բավական շնորհալի և համակրական դեմքով, իր հասակից ավելի ծերացած էր երևում: Նա այժմ տասնեութ տարեկան էր. մի փոթորկալի հասակ, երբ մանկական կրակը սկսում է բորբոքվել: Բայց ընդհակառակը, այն աստիճան սառն, այն աստիճան մտամոլոր և լուսամուկ էր նա, որ հենց առաջին տեսքից կարելի էր կարծել, որ մի գազանի ցավ նեղսից նրան տանջում էր: Երբեմն նա մոռանում էր իրան, մանավանդ երբ լինում էր մի լավ ընկերության մեջ. այդ միջոցում կարելի էր տեսնել նրան ուրախ, սովորականից ավելի խոսող, առույգ, փայլում էր մանկական ջերմ աշխուժությունը:

Կարգալով զանազան գրքեր, Ստեփանը շատ վաղ ընկավ գաղափարի մոլորության մեջ, այն տեսակ գաղափարի, որ, հրապուրելով մանուկների եռանդը, հափշտակելով նրանց երեակալությունը, շինում է նրանցից մի տեսակ ցնորամիտ էակներ, որոնք թողնելով տոկոսն աշխատությունը, դեռ մի հիմնավոր բան չսովորած, դեռ լավ չտիրապետած դիտության որեէ ճշուդին, ընկնում են երեակալությունների ետեից, թե անպատճառ պետք է կատարեն մի մեծ գործ, առանց մտածելու նրա համար առաջուց պատրաստված լինելու: Դա մի տեսակ հիվանդություն է, որ ընդհատում է մանուկների հառաջագիմությունը և պատրաստում է դատարկամիտ թերուսների մի հասարակություն, որոնք փոխանակ իրանց անպատրաստակամությունը ճանաչելու, ոչնչում են տալի, արհամարհել, պախարակել հասարակության կողմակերպությունը, թե նրանց չէին գնահատում, թե նրանց չէին հասկանում, և այս պատճառով նրանք չէին կարողանում անել այն, ինչ որ ցանկանում էին, ինչ որ ավելի լավ և օգտավետ էր... Բայց Ստեփանը մասամբ դեղծ միաց այդ հիվանդությունից: Նա դեռևս հասարակության հետ գործ չէր ունեցել և նրան ո՛չ սիրել և ո՛չ էլ ատել կարող էր: Նա գործ էր ունեցել ընտանիքի հետ, որի մեջ սնվել և որի բանակալության քուրթ դառնությունը փորձել էր իր անձի վրա. նա ասում էր միայն ճնշող և հարստահարող ընտանիքը,

բայց դեռևս չգիտեր, որ ընտանիքը մի օղակ էր հասարակական կազմակերպության ամբողջ շղթայակապի մեջ, և թե ընտանիքի վատ հատկությունները տարածվում են ամբողջ հասարակության վրա:

Ստրկությունը տանելի է լինում և մինչև անդամ անցնում է անվզալի կերպով, երբ մարդ դեռ չէ հասկացել, թե ինչ բան է ազատությունը: Այնպես էլ ընտանեկան բռնակալությունը տանելի և բոլորովին սովորական է դառնում ճնշված, հարստահարված անդամների համար, երբ կյանքի ավելի լավ և ավելի վայելուչ կողմերը նրանց ծանոթ չէին: Անցկացնելով իր ընտանիքում և Երեսօրվայում, Ստեփանը, որպես տղա, սկզբում չէր կարող հասկանալ բոլոր ճնշումը, բոլոր ապականությունը այն մթնոլորտի, որի մեջ վարել էր նա իր կյանքի առաջին տարիները: Բայց երբ կտրվեցավ նա ընտանիքից, երբ ուղարկվեցավ մի ուրիշ քաղաք, երբ դպրոց մտավ, երբ բավական զարգացավ, այն ժամանակ միայն հասկացավ, թե որպիսի շրջանի մեջ դժբախտություն էր ունեցել ինքը ծնված լինել: Այն ժամանակ ամբողջ անցյալը, դառն ու սարսափելի անցյալը, միանգամուվ ծանրացավ նրա սրտի վրա: Դա մի սոսկալի հեղափոխություն է մարդու կյանքի մեջ: Դա արեած մարդու այն դրությունն է, որ իր մարմնի վերքերը տեսնում է այն ժամանակ և նրանց ցավը զգում է այն ժամանակ, երբ հանկարծ սթափվում է: Նույնը պատահեցավ և Ստեփանի հետ: Նրբ ինքնաճանաչությունը բաց արեց նրա աչքերը, այն ժամանակ հիշողությունը մի հարուստ և բազմազան պատկերների նման սկսեց միմյանց հետևից ելնել հեռանկալ կյանքի ծածկված պատկերները՝ մինը մյուսից ավելի տխուր և ավելի սև գույներով նկարված: Այն ժամանակ ծագեց նրա սրտի մեջ խաբված մարդու դառն ատելությունը, որ հասնում է կատաղի վրեժխնդրության զգացմունքի, երբ մտաբերում է, թե իրան խաբել էին, թե օգուտ էին քաղել իր անհասկացողությունից, ճնշել էին, հարստահարել էին և չէին տվել այն, ինչ որ պետք էր, ինչ որ արժանն էր:

Ստեփանի ատելությունը դեպի հոր բռնակալությունը ավելի սաստկանում էր այն ժամանակ, երբ նա տեսնում էր, որ ինքը ունի մայր, որ միշտ բարի է եղել դեպի նա, որ միշտ սիրել է նրան մայրական սրտի բոլոր քնքշությանմբ, բայց նա ևս ավելի վատթար, քան թե ինքը, անբախտ էր և՛ նույն բռնակալության զոհ: Նա տեսնում էր իր քույրերին, այն անմեղ և նաղելի արարածներին, որ երբեք չեն լսել հոր բերնից մի ուրախացուցիչ խոսք, երբեք չեն վայելել նրա գգվանքը, երբեք չեն տեսել նրա ժպիտը, այլ միշտ հանդիպել են սառն, կոշտ, կոպիտ խստու-

Յյան: Հոր երկյուղը նրանց մեջ միշտ ավելի սաստիկ է եղել, քան՝ երկյուղը սատանայից կամ կատաղած գալլից:

Ստեփանը դեռ պառկած լճակի մոտ, նայում էր ծառերին, Գայանեն և Հովսիսիմեն դեռ խաղում էին այնտեղ, երբ մայրը դուրս եկավ թոնրատնից և, մոտենալով նրան, ասաց՝ արգյոք կկամենա՞ր մի բան ուտել:

— Ես կուզեի քնել, սաստիկ հոգնած եմ,— պատասխանեց որդին սառն կերպով:

— Դու հիվա՞նդ ես, ի՞նչ է, դեմքդ սաստիկ փոխվել է,— ասաց մայրը երկյուղով լի ձայնով և նստեց նրա մոտ, աչքերը չէր հեռացնում որդու երեսից:

— Հիվանդ չեմ, թողեք ինձ հանգստանալ:

— Ինչո՞ւ մի բան չես ուտում:

— Ես ճաշել եմ:

Ստեփանը պատմեց, թե գնացել էր ճանապարհ գցելու իր ընկերներին մեկին, որ գնում է Պետերբուրգ համալսարան մտնելու. ծանոթները մի այգում ճաշ էին պատրաստել նրա համար, ինքն էլ մասնակից էր այն ուրախությանը. կերան, խմեցին, երգեցին և ուրիշ շատ գծով թյուններ արեցին:

— Քեֆից հետո այսպես տխուր չեն լինում,— նկատեց մայրը ժրպտալով:

— Պատահում է... Այս ընկերս ինձանից մի տարով ուշ է ավարտել գիմնադրիայում, նա հիմա գնում է շարունակելու իր ուսումը, բայց ես դեռ այստեղ եմ:

Վերջին խոսքերը փոխեցին մոր զգացած բուպեական ուրախությունը:

— Բավական է, որդի, թող տուր այդ մտքերը, ինչ որ սովորել ես, այն էլ բավական է,— ասաց մայրը:

Որդին ոչինչ չպատասխանեց և տակավին նայում էր ծառերի վրա, լսում էր նրանց խուլ սոսափյունը, որ առաջ էր գալիս տերևների մեղմիկ շարժվելուց:

Մայրը սկսեց խրատել նրան, թե ուսումը սովորում են բժիշկ, շինությունիկ լինելու համար, կամ մի ուրիշ ծառայություն գտնելու համար, իսկ այդ բոլորը մի կտոր հացի կամ փողի համար է, բայց ինքը, փառք ասածո, փողի կարոտություն չունի, թե նրա հայրը քաղաքի առաջին հարուստն է, էլ ինչն է ստիպում թողնել տուն, տեղ, մայր, քույրեր, աղ-

դական և գնալ նորից շարձարվել, թե ինչ է, ես պետք է բոլոր գրքերը սովորեմ:

— Թող տուր, մայր,— խոսեց որդին տհաճությամբ,— ես չեմ կորող քեզ հասկացնել, թե ուսումը, գիտությունը ինչն սովորում միայն չինովնիկ դառնալու կամ փող վաստակելու համար, և ոչ կարող եմ քեզ համոզել, թե կան նպատակներ, որոնք ավելի բարձր են փողից և չինովնիկությունից, իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հոր հարստությանը, խնդրում եմ այդ մասին ինձ հետ չխոսել:

— Ախար էլ ո՞ւմ համար է, առա, ո՞ւմ համար, քեզանից ավելի խո մի ուրիշ որդի չունի, էլ ո՞ւմ պետք է մնա այնքան փողը:

Ստեփանը, որին երբեք չէր պատահել խոստովյամբ խոսել մոր հետ, լսում էր նրա խրատները բավական վրդոված կերպով. նրա երեսի գույնը հազար տեսակ փոխվեցավ, նրա շրթունքները դողդողում էին, և աչքերի մեջ արտահայտվում էր սարսափելի խռովություն:

— Ես թրեւ եմ այն հարստության վրա, որի մասին դու խոսում ես, մայր,— ասաց նա խորին արհամարհանքով,— ինձ պետք չէ նա, նրա վրա անեծք կա, որ հավիտյան կմնա, նրա ամեն մի կոպեկի մեջ հաղարավոր մարդու արտասուք և արյուն կա. զգվելի՛ք է այս տեսակ հարստությունը:

Եվ ավելացրուց նա, թե ինքը զեռ գիմնադրայի վեցերորդ դասարանումն էր, երբ մերժեց հորից փող ստանալ, և եթե մինչև այն օր ստանում էր, պատճառն այն է, որ դեռ երեխա էր, չէր հասկանում, զեռ լավ չէր ճանաչել հորը: Այնուհետև նա հույսը դրեց իր սեփական աշխատության վրա և ապրում էր հիսուն կոպեկանոց դասերով, և այնպես էլ կշարունակե, մինչև բոլորովին կավարտե իր ուսումը:

— Ուրեմն դու էլի՞ պիտի գնաս,— գոչեց մայրը ողորմելի ձայնով:

— Պիտի գնամ, և գուցե շուտով, եթե ես ձեզ այսքան չսիրեի, եթե քույրերիս տեսնել չուզեի, ես այստեղ չէի գալ:

Մայրը արտասուքը աչքերում ասաց, թե ինքը ամենեւին ցանկություն չունի հակառակել որդու նպատակներին, որին «իր աչքի լույսի պես սիրում է», միայն աղաչում է չզրկել իրան այն մխիթարությունից, որ գտնում է ամեն օր նրան տեսնելով: Եվ, բաց անելով իր սրտի խորին վերքերը, հայտնեց, թե ինքը դժբախտ է և շատ դժբախտ, թե նա իր ամբողջ կյանքում մի ուրախ օր չի ունեցել, թե նա շատ կցանկանա՞ր մեռնել, և միշտ աչք ցանկությունը նրա սրտում եղել է, միայն չէ ուղեցել իր երեխեքը անտեր և անխնամ թողնել, «որովհետև հայրը նրանց վրա չէ մտածում»... Թե նա իր հույսը դրել է միայն որդու վրա, հիմա

որ նրանից էլ զրկվի, ինքը հաղթվ՝ կարող է դիմանալ այդ ցավին։
Որդին տեսնում էր մոր խոսքերի մեջ խիստ տխուր ճշմարտություններ և ոչինչ խոսք չէր զսնում պատասխանելու, միայն փսսոտում էր, որ պատճառ տվեց նրան տխրելու։

Մայրը ավելացրուց, թե հորը ալուսեանե փոխել չէր կարելի, թե նա երպես կա, այնպես էլ կմնա, միայն որդին ավելի խելագությունն արած կլինի, եթե աշխատեր նրա հետ հաշտվել։ Թե հայրը խելապես վատ սիրտ չուներ դեպի որդին, սիրում է նրան, բայց չէ ուզում իր սերը ցույց տալ, ծածուկ գովում է նրան ուրիշների առջև, բայց որդուն չէ ուզում ցույց տալ, թե ինքը հավանում է նրան։ Եվ այդ բոլորը առաջ են դալիս նրա անձնասիրությունից, որովհետև նա չէ կարող ներել, որ որդին հակառակ է իրան, այլ պահանջում է անպայման հնադանդություն։ Նա ծածուկ գովում է նրան ուրիշների առջև, որպես գովում է իր ապրանքը մուշտարուն ցույց տալու ժամանակ, թեև ինքն էլ համոզված է, որ այնքան լավը չէ։ Մորը, իհարկե, ցավեցնում են հոր այս տեսակ վարմունքները, բայց ոչնչով օգնել չէ կարող, միայն խորհուրդ է տալիս թողնել այն բաները, որոնք բոլորովին հաճելի չեն հորը, օրինակ, նա շատ է բարկանում, որ որդին դասեր է տալիս, և այնպիսի մարդկանց տներում, որոնցից ավելի հարուստ գործակատարներ ունի հայրը, և նա սրդու այս վարմունքը «խիստ ամոթ է համարում» իր համար։ Ի՞նչ կտան տեսնողները։ Բացի դրանից հայրը ավելի բարկացած էր այն բանի վրա, որ որդին թատրոնում ինչ-որ «օլինդադություններ» է անում, թե այդ շատ ամոթ էր հոր համար, թե նա աղայի որդի է և պետք է որ «աղավարի» պահե իրան, ամեն մարդու հետ շխտես, ամեն մարդու բարե շտա, ամեն մարդու տուն շմտնի, միշտ իրան ծանր պահե, որ տեսնողը տեսնի՝ ի՞նչ շնորհքով տղա ունի Մասիսյանը...

— Այդ բոլորը դատարկ խոսքեր են,— պատասխանեց որդին,— իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ մասնավոր դասատվություններին, այդ նրա համար է, որ մի քանի մանկիք ձեռք պցեմ ճանապարհի ծախսի համար։ Իսկ այն ներկայացումը, որ տվեցինք, և որի պատճառով ես բեմ դուրս եկա, սիրողների ներկայացում էր, հօգուտ այն ուսանողի, որին այսօր ճանապարհ գրեցինք։

Հսկլով որդու խոսքերը, թե նա մասնավոր դասեր է տալիս, որ ճանապարհի ծախս ունենա, մայրը կրկին վշտացավ և արտասուքը աչքերում հարցրուց.

— Դու պիտի գնաս ուրեմն...

— Անպատճառ պիտի գնամ։

Պետրոս Մասիսյանը բավական ինքնուրույն մարդ էր. նա ներկայացուցիչ էր այն ծանրագլուխ «խոջաների», որոնք պարսից տիրապետության ժամանակ նշանավոր դեր էին խաղում վաճառականության մեջ, հարգանք էին վայելում ոչ նրա համար, որ արդար և հավատարիմ մարդիկ էին, այլ գլխավորապես նրա համար, որ կապիտալիստներ էին և գիտեին կապիտալի գործածության բոլոր խաբեական ձևերը: Մասիսյանը հիշյալ սերունդի մնացորդներից էր, որ պարսից իշխանությունը, այն երկրից անցնելն հետո, նոր տիրապետողի նոր քաղաքականությունը ամենևին չկարողացավ փոխել նրան: Հագուստը մինչև անգամ մնացել էր միևնույնը, որպես հագնում էին պարսիկների ժամանակ հայ «խոջաները»: միևնույն դաբան, որ հասնում էր մինչև ոտները, միևնույն արխալուղը, որ կարճ չէր դաբայից, միևնույն լայն շավարը՝ կապույտ կտավից կարած, և միևնույն քոշերը: Գլուխը նույնպես մշտապես ծածկված էր բուխարայի սև մորթից պատրաստած քառանկյունի տափակ գդակով, որի նմանը մինչև այսօր կարելի է տեսնել գյուղացի տերտերների գլխին: Բոլոր եղանակներում՝ թե՛ ամառը և թե՛ ձմեռը, նրա հագուստը միևնույնն էր: Նա ուներ մի ձեռք հագուստ միայն, որ շարունակ հագնում էր և փոխում էր այն ժամանակ միայն, երբ բոլորովին մաշվում էր, բայց ե՛րբ էր փոխում, այդ դժվար է որոշել, որովհետև նրա վրա նոր հագուստ երբեք չէր կարելի տեսնել:

Ինքը՝ Պետրոս Մասիսյանը, միջահասակ մարդ էր, հաստլիկ, կլորիկ, փորը դուրս ընկած, գլուխը դեպի ետ թեքված, որ կարծել էր տալիս, թե ահա՛, ահա հենց իսկույն կընկնի քամակի վրա: Դեմքը կատարյալ գազանային արտահայտություն ուներ. ածելած թշերը նույն պես ուռած և կախված էին, որպես փորը, վիզը կարճ էր, իսկ խորամանկ՝ աչքերը խրված էին թավ հոնքերի տակ. ահագին գլուխը միշտ սափրած էր լինում: Մի մուգ դեղին գույն, որ հասուկ է մոնղոլական ցեղերին, ներկել էր նրա ալյանդակ դեմքը, մինչև անգամ ականջները, նույն դեղնությունը կարելի էր տեսնել և նրա աչքերի սպիտակուցի մեջ:

Պետրոս Մասիսյանը, բացի զանազան տեսակ առևտրական ձեռնարկություններից, միևնույն ժամանակ էր մի նշանավոր վաշխառու, ամբողջ գավառի մեջ: Այդ գործունեության մեջ նա որոշվում էր մյուս վաշխառուներից նրանով միայն, որ շնայելով իր ահագին հարստությանը, նա երբեք մի խոշոր գումար միանգամով մեկին տոկոսով չէր տալիս, այլ բաց էր թողնում մանր գումարներ միայն, սկսած հինգ ռուբ-

լուց մինչև հարյուր ուրբի և առավելապես հավատում էր դյուղացիներին։ Այս պատճառով նրա պարտականները անթիվ էին։ Մանր փոխառությունները այն նպատակով օգտավետ էր համարում նա, որ համտոկոսը ծանր էր լինում, համ էլ, եթե կորչելու լիներ, մի մեծ բան չէր։ Իսկ դյուղացիներին հավատում էր, որովհետև դյուղացին նրա կարծիքով ուսման էր, ուրիշի փող ուտելը դեռ սովորած չէր։ զրանց Մասիսյանը համարում էր իր «կաթնատու կովերը», և այդ էր պատճառը, որ տոկոսը նրա լեզվում կոչվում էր «կաթ»։

Ամեն անգամ, երբ մի դյուղացի հայտնվում էր նրա մոտ փողի համար, Մասիսյանը պետք է տեղեկանար նրա ամբողջ պատմությանը, թե ով է նա, ո՞ւմ որդին, ունի՞ արդյոք հայր, մայր, որդիներ, եղբայրներ, բաժանված են ապրում, թե միասին, ի՞նչպես է կոչվում յուրաքանչյուրի անունը, ի՞նչ կայք ունի և ո՞րտեղ են գտնվում։ Կամ կառաջարկեր այս տեսակ հարցեր, թե իր կյանքում ի՞նչ տեսակ պարապմունքներ է ունեցել, ի՞նչ գործի մեջ հաջողվել է նրան, և ի՞նչ գործի մեջ վնասվել է, և կամ այդ փողը, որ ուզում է, ի՞նչ բանի համար պետք է գործ դնել։ Երբ դյուղացին կհայտներ, թե այսինչ պետքի համար է, օրինակ, եթե ասելու լիներ՝ մի եղ պիտի առնեմ, նա կսկսեր եղան մասին հազարումեկ հարցումիործ անել, թե նրա այսինչ հիվանդությունը ինչով է բժշկվում, ինչ ճար պետք է անել, երբ եղը թարմ աւվույտ ուտելիս փորը ուռչում է, ինչ ճար պետք է անել «դաբաղ» հիվանդության ժամանակ, եղան որ տեսական է լավ լինում և այլն, և այլն։ Խաբել նրան և փող առնել՝ անկարելի էր, նրա հարցաքննությունից ամենաճարպիկ խաբեբան չէր կարող չկտրվել։

Մի երեկո հայտնվեցավ նրա տանը մի անծանոթ պարոն, ալեխառն մաղերով, խորշոմներով պատած դեմքով, մաշված, բայց բավական մաքուր պահված հագուստով, և պահանջում էր մի դոմար բամբակի առևտուրի մեջ գործ դնելու համար։ Դա այն անհաջողակ թշվառներից մեկն էր, որ կյանքի մեջ իր արդարության և ճշմարտասիրության զոհ է դառնում և, չկարողանալով մաքառել տիրող անուղղության հետ, ամեն գործի մեջ խաբվում է։ Որովհետև, երբ կյանքի մեջ մարդկանց հարաբերությունները սպառնալից են լինում, այն ժամանակ բարոյական խելքը կորցնում է իր նշանակությունը, երբ ավելի խորամանկության և խաբեբայության պահանջ կար։ Այս տեսակ մարդիկ միշտ գանդատվում են բախտի վրա, բայց միևնույն ժամանակ հույսն էլ ձեռքից չեն թողնում, թե մի օր հարստանալու են, ամեն գործի մեջ խրվում են, ամեն

բան փորձում են, բայց միշտ անիրաւ բախաւ նրանց հակառակում է...

Պարոնը ընտրել էր երեկոն Մասիսյանի հետ տեսնվելու համար և եկել էր նրա տունը, որովհետեւ խանութում նրա հետ երկար խոսել չէր կարելի։ Աղան միշտ քաղաքավարի էր դեպի այս տեսակ հշտրեւը, մանավանդ, երբ իմանում էր, թե փողի համար են եկել։

Մասիսյանը մենակ էր իր սենյակում, ծալապատիկ նստել էր թափափ վրա, նեղ լուսամտի հանդեպ, որ մի փոքր զովանա խեղդող տոթից։ Նրա մոտ դրած էր մի մեծ ամանով ջուր, սառույցը մեջը ձգած, որից շուտ-շուտ խմում էր։ Թեյ խմելու սովորություն չուներ, և տան մնացած անդամները խմում էին կամ գաղտնի, կամ երբ մի պատվելի հշտր էր պատահում։ Նա նստել էր մի մաշված խալիչայի կտորի վրա համարյա թե կիսամերկ դրության մեջ։ Հազիւ ուներ արխալուզը միայն, որի կոճակները արձակած էին, և շապկի բացված օձիքից երևում էր թավամազ կուրծքը։ Շալվարը և գուլպաները նույնպես հանել էր, և մերկ ոտները մինչև սրունքները բաց էին։ Միայն թանձր մորթե դակը նա զլխին ուներ, որ, հին մարդերի սովորությամբ, երբեք չէր առնում զլխից, մինչև անգամ եկեղեցում եղած ծամանակ։ Սենյակում մութն էր, երբ անծանոթը ներս մտավ, նա հրամայեց ճրագ վառել։

Անծանոթը, գտնելով աղային մի ծիծաղելի դրության մեջ, մտածեց արդարացնել նրա անքաղաքավարությունը և սկսեց եղանակից։

— Տոթից խեղդվում է մարդ, ամենևին բամի չէ փչում, դուք լավ եք արել, այսպիսով կարելի է հազթեկ տաքությունը։

— Է՛հ, որդի (Մասիսյանը ամեն մարդու որդի էր կոչում, ինչ հասակում և լինեք նա) պեսք է շնորհակալ լինել սոսածուց. Կթե ամառվա տոթը չլինեք, գարնան պատիվը չէինք հասկանա, Եթե ձմեռվա ցուրտը չլինեք, աշնան պատիվը չէինք հասկանա։ Աստված ամեն բան և՛ լավ, և՛ վատ է ստեղծել, և՛ չար, և՛ բարի է արել. դիշերվա խավարի դեմ ցերեկվա լույսն է ստեղծել. աշնակա էլ մեկին աղքատ է արել, մշուսին՝ հարուստ. Եթե աղքատությունը չլինեք, փողի պատիվը չէինք հասկանա։

Մասիսյանի բոլոր դատողությունների մեջ վերջին խոսքը փողի վրա էր լինում։ Անծանոթը, որ իրան խիստ նեղված էր զգում, փողի անունը մեջ դալով, հայտնեց իր խնդիրը։ Մասիսյանը թողեց խրատները, և նրա դեմքը ալեկի դործնական և սառն արտահայտություն ստացավ։

— Դու ուզում ես բամբակի առևտուր անել, հա՞, (նա դուրս եր-

բեք չէր խոսում, ում հետ և լիներ): Ասա, տեսնեմ, ի՞նչ պիտեա այդ առևտուրի մասին:

Անծանոթը պատմեց, թէ բամբակի վաճառականութիւնը բաւական ծանոթ էր իրան, թէ Ամերիկայի պատերազմի ժամանակ (ստորուկների ազատութեան մասին) շատ փող վաւտտակեց բամբակից, բայց հետո կորցրեց, իսկ այժմ ցանկանում էր կրկին փորձել իր բախտը:

— Առևտուրը բախտի բռն չէ, խելքի բռն է,— պատասխանեց Մասիսյանը գործազետ մարդու նախատեսութեամբ,— դու էն տաս, թե ի՞նչպես պետք է բանացնես իմ փողերը:

Անծանոթը հայտնեց, թէ այդ գործի մեջ ինքը բաւական հմտութիւններ ունի և, հուսով է, որ աղայից վեր առած փողը իր փորձիւմ ձեռքում մեծ օգուտներ կբերէ, և ավելացրուց, թե իրան ծանոթ է եւ... դավառի գլուղերի մեծ մասը, ուր պարապում են բամբակի մշակութեամբ, թե յուրաքանչյուր գլուղում դառնում են փողբիկ դրամատերեր տեղացիներից, ուրեք հաւլաքում են իրանց, դրացիների արդշուքներած բամբակը, և այսպիսով, բերքը ամբարսում է մի մարդու ձեռքում, և այս վերջիններից հեշտ է բաւական քանակութեամբ գնել, բերել քաղաքը և ծախել մեծ վաճառականներին: Եվ այսպիսով, ինքը միջնորդի դեր կկատարն գլուղացի մանր «չարչիներ» և քաղաքացի խոշոր կապիտալիստների մեջ և մի տարեւա ընթացքում կարող է իր ձեռքում դռնված դրամադրութիւն մի բանի անգամ շրջաբերութեան մեջ գնել և աշլն:

— Տեսնում ե՞ս, որ ոչինչ չես հասկացել,— տաաց Մասիսյանը և սկսեց բացատրել իր կարծիքը անծանոթի անհասկացողութեան մասին:

Թե գլուղացի մանր գրամատերերից՝ «չարչիներ»-ը, որպես երկրորդական ձեռքերից, բամբակ գնելը և վաճառելը չէր կարող շահավետ լինել, որովհետեւ այդ խաբեբա «չարչիներ» իրանք «հյուսթը ծծում են և միայն չեն են տալիս ուրիշին»: Ով որ կամենում է բամբակից օգտուել, պետք է ինքը անմիջական հարաբերութիւն ունենա արդշուքներով գլուղացու հետ, այսինքն՝ անեւ այն, ինչ որ «չարչին» է անում:

— Դե խիստ ձանձրալի և միանգամայն գծվար դուրծ է՝ ուսիկ և հիմար գլուղացու հետ առևտուր անել,— պատասխանեց անծանոթը:

— Դու շատ միամիտ մարդ ես երևում, էլ չեմ տեսնում, թե խելքդ պակաս է,— առաջ աղան մի փոքր վրդովված ձայնով,— տո, ողորմելի, փողը հենց այն ռամիկ և հիմար գլուղացիներից պետք է գուրա բերել, աւատնա «չարչի» ի՞նչ կարող ես վաւտտակել:

Պետք է նկատել, որ աւատնա բառը Մասիսյանի լեզվում բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն ուներ. սատանա ասելով նա հասկանում էր

խելացի, իմաստուն, խորամանկ և մեծ հմտություններ ունեցող մարդ։ Ուլ որ սատանա չէր, նրա կարծիքով հիմար էր, ոչինչ բանի պետք չէր։ Մասիսյանը սովորություն ուներ երկար խոսակու, և եթե մեկի խընդիրքը մերժում էր և փող չէր տալիս, գոնյա իր «բարի խրատները» չէր խնայում նրանից։ Նա սկսեց ծանոթացնել պարոնին բամբակի վաճառականության օգտավետ ձևերի հետ. հայտնեց, թե ինքը սովորություն չունի այս տեսակ ձեռնարկությունների համար զուտ (նաղդ) փող տալ խնդրողներին, այլ տալիս է իր խանութից այնպիսի վաճառելի մթերք, որ գյուղացիների համար պետք են, օրինակ, էժանագին շիթեր, կտավներ, զանազան տեսակ մանրուքներ, կնիկների զարդարանքի համար հուլունքներ և դրանց նման բաներ։ Այս տեսակ ապրանքը ավելի օգտավետ էր, քան թե զուտ փողը, բամբակի հետ փոխելու համար. միայն պետք է ճարպկություն ունենալ, գյուղացու «խասիաթը» գիտենալ, նրա վիճակի և պահանջների հետ ծանոթ լինել։ Գյուղացին ջիբումը փող չունի, միշտ «նիսիա» է նրա առևտուրը, բայց պետք չէ վախենալ, ինչ ապրանք, որ սուղելու լինի, պետք է տալ, նա իր «հոգու պարտքը» կվճարե, ուրիշի փողը չի ուտի։ Բանը նորանումն է, որ գյուղացին հենց պարտքի վճարելու ժամանակ էլ «նաղդ» փող չի տա, այլ կտա հում բերք, որ արդյունաբերել է իր տնտեսությունից, օրինակ, եթե նա բամբակի մշակություն ունի, պարտքի փոխարեն բամբակ կտա։ Հիմա վաճառականի խելքիցն (այսինքն՝ սատանայությունիցն) է կախված, թե նա, օրինակ, չիթը ինչ գնով կարող է խցկել գյուղացուն և նրա արժեքի փոխարեն քանի՞ ֆունտ կամ փութ բամբակ կպարտավորացնե, որ վճարի իր ժամանակին։ Այս տեսակ առևտուրի մեջ կարելի է «երկու գլխիցն էլ» շահվել. մեկը չիթից, որ գյուղացին, փող չունենալով, ստիպված է անհամեմատ թանկ գնով առնել, մյուսը՝ բամբակից, որ դեռևս պատրաստ չլինելով, գյուղացին ստիպված է խիստ էժան գնով գնահատել։ Որովհետև բամբակը մի մեծ արժեք չունի գյուղացու աչքում, երբ դեռ նոր էր սերմանված կամ դեռ չէր հասունացել և կամ դեռ չէր հավաքված։ Նա վաճառում է իր աշխատության պտուղը, որ պիտի ստանա ժամանակով։ Իսկ գյուղացու աշխատությունը միշտ կարելի է էժան գնահատել, երբ նա փողի կամ կենսական անհրաժեշտ պետքերի կարոտություն ունի։

Անծանոթը լսում էր առանց ընդմիջելու աղայի խոսքերը։ Վերջապես ասաց նա.

— Այդ ձեր պատմածը առևտուրի միևնույն ձևն է, ինչ որ գործ են գնում «չարչիները»։

— Հա՛, միևնույնն է, և դրա մեջն է գլխավոր շահը. գիտե՞ս, մի

ուրիշ բան էլ ասեմ քեզ. մեծ ղանաղանություն կա քարի և կշեռքի մեջ, պետք է այդ բանում շատ վարպետ լինել: Գյուղերում երկաթից ձուլված կշեռքի քարեր չկան, այլ գործ են ածում հասարակ քարեր միայն. դու պետք է ունենաս քո առանձին ֆունտանոց քարը, կարող է դա մի կտոր աղյուս լինել, իհարկե, մի փոքր ծանր, քան թե լինում է ընդունված երկաթե ֆունտանոցը, գյուղացին շատ չէ հետաքրքրվում դիտենալ՝ արդյոք քարը ուղիղ էր, թե ծուռն, և եթե քո աղյուսի կտորը լիներ, օրինակ, $1\frac{1}{4}$ ֆունտ, և դու գործ ածեիր նրան մի ֆունտի տեղ, այն ժամանակ մեկ փութի մեջ կստանայիր 10 ֆունտով ավելի բամբակ: Հասկանում ե՞ս, այսպիսով, մեծ ղանաղանություն կանե, եթե մի քանի հազար փութ հավաքելու լինես:

— Դա խո... դա խո...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, ուզում ես ասել՝ դա գողություն է, դա անիրավություն է, դա խաբեբայություն է, է՞դ ես ուզում ասել: Ի՞նչ գողություն, երբ բոլոր բամբակ գնողներն այդպես են վարվում. երբ դու միևնույնը չանես, չես կարող նրանց հետ մրցություն անել. դու կանանկանաս:

Անծանոթը ոչինչ չխոսեց:

— Գյուղացին, — շարունակեց աղան, — շատ բարի մարդ է, նա մի լավ սովորություն ունի, որ ասում է, թե «առնողի աչքը ծախողի ձեռին կլինի», և միշտ ավելորդով է տալիս իր մթերքը, քան թե հարկավոր էր, ինչո՞ւ օգուտ չքաղել նրա բարեսրտությունից:

— Այդ լավ, բայց...

— Բայց նրան խաբել պետք չէ, ուզում ես ասել, — ընդմիջեց աղան ծիծաղելով, — էդ է հիմիկվա «աղաթը», բոլորը էդպես են անում, դու ուրիշ տեսակ առևտուր ստեղծել չես կարող:

Մինչ Մասիսյանը անծանոթ պառոնի հետ վաճառականական «ստանայություններին» վրա էր խոսում, տիկին Մարիամի սենյակում, որ կից էր աղայի սենյակին, տիրում էր խորին տխրություն: Օրիորդ Գայանեն սաստիկ հիվանդ էր, նրա մի քանի տարի առաջ ստացած հաղը այժմ ցույց էր տալիս բարակացավի բոլոր նշանները: Հիվանդի մայրը, քույրը, հղբայրը շրջապատել էին նրա անկողինը: Հայրը գիտեր իր դստեր վտանգավոր հիվանդությունը, բայց բազարից դառնալեն հետո չմտավ նրա մոտ, որովհետև սպասում էր պարոնին, որի հետ այժմ խոսում էր:

— Այսպես չէ կարելի թողնել, — ասաց Ստեփանը:

— Ի՞նչ անենք, — հարցրուց շվարած մայրը:

— Պետք է շուտով կանչել բժշկին, — պատասխանեց որդին:

— Դու չե՞ս իմանում քո հոր խառնաթիւ...

— Իմանում եմ... բայց թողնել այսպէս, որ մեռնի, նրա համար միայն, որ նա մի քանի մանեթ չտա բժշկին:

— Փողի բան չէ...

— Էլ ի՞նչ կա:

Մայրը ոչինչ չխոսեց և, թաշկինակը աչքերին դնելով, սկսեց լաց լինել:

— Ես այս բուսիկս կգնամ հորս մոտ, կպահանջեմ, որ անպատճառ բժիշկ հրաւիրե, — ասաց Ստեփանը վրդովւած ձայնով:

Մայրը բռնեց նրա ձեռքից, ասելով.

— Ի սեր ասածո, դու մի՛ գնա, թող ես գնամ, եթէ ինձ վրա բարկանալու էլ լինի, ես ձայն չեմ հանի, բայց դու, ով գիտե, մի դաժմադալ կսարքես:

Տիկին Մարիամը մտաւ ամուսնի սենյակը, պատմեց նրան Դայանեի զրույթունը և խնդրեց, թէ պետք էր բժիշկ հրաւիրել: Աղան կատաղեց:

— Ախր ի՞նչ բան է բժիշկը, — ասաց նա բարկությամբ, — եթէ աստված նրա ճակատին գրել է, որ այս հիւանդությունով մեռնի, այն ժամանակ, հազար բժիշկ գալու լինի, ոչինչ ճար անել չէ կարելի, բայց եթէ նրա «աչալը» (օրհասը) չի կատարուել, սարիցն էլ ցած գլորես, էլի չի մեռնի: Բժիշկը էլ ի՞նչ բանի է պետք:

Կինը սկսեց դարձյալ աղաչել նրան, թէ պետք է հրաւիրել բժշկին, թէ բոլոր աշխարհը հիմար չէր, որ հիւանդության ժամանակ դիմում էն բժշկին: Աղան չհամոզւեցաւ: Անծանոթ պարոնը անգամ, որ զարմանալով լսում էր այդ խոսակցությունը, խորհուրդ տվեց դիմել բժշկին: Աղան դարձյալ չհամոզւեցաւ և, առանց ուշադրություն դարձնելու նրա խոսքերին, ասաց կնոջը.

— Թե բժիշկ ես ուզում, էդ հիւանդության բժիշկը ես եմ. դնա՛, մի քանի գլուխ սոխ լաւ խորովիր, վրան աղ ածիր, տուր թող ուտե, կուրծքը կփափկացնե, էլ չի հազա: Դու չե՞ս իմանում, որ ես հաղալիս միշտ էդպէս եմ անում:

— Քո հաղը ուրիշ է, նրանը՝ ուրիշ, — պատասխանեց կինը:

— Տո, ինձ բա՛ն ես սովորացնում, ի՞նչպէս թէ ուրիշ է, հաղը հաղ է. հաղով մարդ չի մեռնի, քսան տարուց ավելի է, որ ես հաղում եմ, ինչո՞ւ չեմ մեռնում:

Դարձյալ «ես», դարձյալ իր «եսի» կետիցն էր նայում աղան իր դստեր հիւանդության վրա, երբ հաղը նրա «եսին» վնաս չէր տալիս և

խորոված սոխ ուտելով հանգստանում էր, ուրեմն դստեր համար լիճն իրավունք ունեին ուրիշ դարձանների վրա մտածելու. երբ հաղից նա չէր մեռնում, աղջիկն էլ իրավունք չուներ մեռնելու...

Տիկինը, գիտենալով իր ամուսնու համառությունը, առանց երկար խոսելու, թողեց նրան և վշտացած դուրս եկավ: Նա խմացավ, որ Ստեփանը արդեն գնացել էր բժշկին բերելու. այժմ ողորմելի կինը մտածում էր ոչ այնքան դստեր մահվան մասին, որքան այն խռովության մասին, որ պիտի կատարվեր բժշկի պատճառով:

Կնոջ դուրս գնալուց հետո կրկին վերադարձավ Մասիսյանի սրտի խաղաղությունը, որպես թե ոչինչ չէր պատահել, և կրկին իր սովորական սառն և հանգիստ տրամադրության մեջ նա դարձավ գեպի անծանոթ պարտեզ նրան:

— Ճշմարիտ են ասել, որ «կնոջ ծամը երկար կլինի, բայց խելքը՝ կարճ», ոչինչ չես կարող հասկացնել դրանց:

Անծանոթը ոչինչ չխոսեց:

— Ստառնայի պես եկավ, մեր խոսակցությունը կտրեց,— ասաց աղան:— Ինչ էինք խոսո՞ւմ:

— Դուք խոսում էիք, թե ինչպես պետք է $1\frac{1}{4}$ ֆունտի ծանրություն ունեցող աղյուսի կտորը դորժածել մեկ ֆունտի տեղ բամբակ գնելու ժամանակ:

— Հա՛, այդ էի ասում, հիմա քեզ մի բան պատմեմ:

Նա պատմեց, թե ինքը մի ժամանակ մեծաքսի առևտուր ուներ Նուխիի, Կախի և, առհասարակ, Լեղզիստանի կողմերում. ժողովուրդը այն աստիճան միամիտ, հիմար և անփուլթ էր, որ ամենևին հասկացողություն չուներ չափերի կամ կշիռների վրա: Այն ժամանակը մի պաղաքեր ժամանակ էր, և ինքը այն ժամանակ կարողացավ դնել իր հարստության հիմքը: Մարդիկ ոչխարի խելք ունեն: Բայց հիմա՞... հիմա բոլորն էլ «աստանայացի» էին... Գնում էր գյուղերում մեծաքս հավաքելու. մեծաքսը այն ժամանակ նույն արժեքն ուներ, ինչ որ այժմ բամբակը: Ինքը ուներ մի հրաշալի կշեռք, որ միշտ իր հետ էր ման ածում, որովհետև գյուղացիների մոտ կշեռք գտնել զժվար էր: Կշեռքը իսկապես մի հասարակ կշեռք էր, փայտյա լծակով, հարդից հյուսած թաթերով (նժար), որ կախված էին լծակից՝ կաշվից շինված փոկերով, բայց նա ուներ իր մեջ մի պաղտնիք, որ, օրինակ, չորս ֆունտ ծանրություն ունեցող մեծաքսը կարելի է նրա մեջ երկու ֆունտ ծանրություն ունեցող քարի հետ հավասարացնել: Այդ գաղտնիքը գտնվում էր կշեռքի լեզվակի

մեջ, որից բռնում և կշռում են: Լեզվակիր այնպես էր հարմարեցրած լծակին, որ եթե ձեռքդ դեպի քարի կողմը թեքեիր, մետաքսը անհամեմատ թեթև կգար, իսկ եթե ձեռքդ դեպի մետաքսի կողմը թեքեիր, մետաքսը անհամեմատ ծանր կգար: Ուրեմն գնողի կամքիցն էր կախված իր կշեռքը այնպես գործ ածել, որ միշտ օգուտը իր կողմը մնար: Դա մի հրաշալի կշեռք էր. մի ագուլեցի զոկ քանի-քանի անգամ հինգ հարյուր ութլի էր տվել, որ առնեիր այն կշեռքը, և պատրաստ էր հաղար էլ տալու, բայց Մասիսյանը չէր ծախել և մինչև այսօր էլ պահում էր իր մոտ և միշտ կպահե որպես մի սրբություն, որովհետև նրանից շատ «խեր» էր տեսել...

Վերջացնելով իր կախարդական կշեռքի պատմությունը, Մասիսյանը սկսեց բացատրել քարերի որպիսությունը, որ այն ժամանակ գործ էին ածվում որպես չափ: Կշեռքի որոշված քարեր կամ չափեր չկային, ասում էր նա, այլ քսան հատ ոռոսաց արծաթյա ամբողջ ութլիանոց մանեթների ծանրությունը համարվում էր մի ընդունված չափ. և ինքը միշտ ընտրում էր Եկատերինայի ժամանակից մնացած ահապին մանեթները¹ և նրանցով էր կազմում իր կշեռքի ծանրության չափը: Ահա այն ժամանակն էին առատ հունձքի տարիները... մի զոկի համար պատմում էին, թե շատ տեղերում իր աջ ոտն էր գործածում որպես չափ. դնում էր կշեռքի մեկ թաթի մեջ, իսկ մյուսումը մետաքս էր ածել տալիս, ասում էր, թե ոտս 5 ֆունտի ծանրություն ունի, և հույ էր տալիս ոտը, որքան ուժ ունեիր, և 5 ֆունտի տեղ 10 ֆունտից ավելի մետաքս էր կըշռում... և զոկերը այն ժամանակ հարստացան... հիմա ո՞ւր են այն ժամանակները... գնացի՞ն... էլ ետ չեն գա... ով խելք ունեիր, իր բեռը բեռնեց... ով խելք չուներ, մնաց քաղցած...

Մասիսյանը պատմում էր այդ ամենը այնպիսի մի հասարակ կերպով, կարծես թե խոսում էր բոլորովին սովորական մի բանի վրա: Նա երանություն էր տալիս անցյալ ժամանակներին, երբ մարդիկ միամիտ էին, երբ կարելի էր խաբել նրանց... Անծանոթ պարոնը լսում էր նրան, երբեմն գլուխը շարժելով, վերջապես ձանձրացավ նա և վերկենալով՝ ասաց.

— Մնաք բարյալ:

Նա հեռացավ, և նրա ետևից Մասիսյանը տասաց.

— «Ավանա՛կ»...

— «Ավազա՛կ»... — կրկնեց իր մտքումը անծանոթը և անհետացավ փողոցների խավարի մեջ:

«Լավ է տան շունը լինել, քան թե՝ տան պատիկը»։ ամեն ինչ նրան են հրամայում, ամեն բան նրան են անել տալիս, թե՛ տիկինը, թե՛ աղան, թե՛ ծառան և թե՛ աղախինը՝ բոլորը նրան գործի են դնում։

Այն օրից, որ Միքայելը գութնի աշակերտ դարձավ, թեև նրա դրու-
թյունը մի աստիճան բարձրացավ, բայց նրա աշխատությունները ավելի և ավելի անտանելի դարձան։ Խեղճ տղան մի բոսիկ ևս հանգստություն չունեի, նա պետք է և՛ տանը ծառայեր, և՛ խանութումը։ Առավոտյան դեռ բոլորը քնած, դեռ արևը չծագած, նա ոտքի վրա էր, սամովարը կրակ էր պցում, ամենի կոշիկները սրբում էր, բակը ավելում էր, այդ բավական չէր, պետք էր և ջրով սրսկել, որ նա վեր էր առնում բակից անցնող առվակից։ Ա՛խ, այդ բակի մաքրելը ամեն առավոտ նրա հա-
մար մի ահագին տանջանք էր։ փոշին, կարծես, մաղվում էր խարխուլ և տրորված պատերից, իսկ հատակը քարած չէր, այլ՝ նույնպես հողից, որ միայն պնդացել էր մարդկանց ոտքերի տակ։

Չնայելով այս բոլոր բազմատեսակ զբաղմունքներին, Միքայելը դարձյալ ժամանակ էր գտնում իր փոքրիկ դասագիրքը առնելով քաշվել տան մի խուլ անկյունում և լուռումունջ իր դասը սերտել։ Նա սաստիկ սեր ուներ կարգալ սովորելու և կարծես բնավզումով հասկանում էր, թե դա մի օր իրան հարկավոր կլինի, բայց սովորում էր, որպես մի ար-
դելված բան։ Մասիսյանը ասում էր բոլոր կարգացողներին, և նրա ատե-
լությունը ավելի սաստկացավ, երբ իր որդին՝ Ստեփանը, գիմնազիա-
յից տուն դարձավ, երբ նրա մեջ գտավ մի հակառակորդ, որի հետ եր-
բեք չէր կարող հաշտվել։

Միքայելը ընտրում էր միայն գիշերվա ժամերը ընթերցանության համար, երբ տան մեջ բոլորը քնած էին, երբ ոչ ոք նրան խանգարել չէր կարող։ Նրան բնակության համար տվել էին հին փայտանոցը, որ այժմ ծառայում էր որպես «խորդանոց», այսինքն՝ մի այնպիսի տեղ, ուր պահվում են տան անպետք կարասիները։ Այնտեղ կարելի էր տես-
նել գործածությունից ընկած զանազան տեսակ անոթներ, ժանդոտած մեխեր, երկաթի կտորներ, կոտրած բահեր, բրիչներ, ատամները մաշված սղոցներ, ջարդված կծեր, կճուճներ, պատառոտած հին կոշիկներ, հո-
ղաթափեր, թոկի կտորներ, բամբակ զվելու մի ջարդված մեքենա, այս-
պիսի և ուրիշ տեսակ անպետք բաներ, որ փռում էին փոշու և բորբոսի
ներքո։

Այդ խուղը, առանց օդի և առանց լույսի, նմանում էր մի մեծ հա-

վաբնի, որ մի նեղ ծակ միայն ուներ, որ ծառայում էր որպես մուտք, և որտեղից ներս մտնելու համար նրա փոքրիկ բնակիչը պետք է բա-
վական թեքեր իր մեջքը: Այնուամենայնիվ, Միքայելը գտն էր իր բնա-
կարանով, որովհետև առանձին էր: Բնե նրա մեջ գտնված մթերքը այն-
քան շատ տեղ էր բռնել, որ Միքայելի համար մնացել էր մի անձուկ
անկյուն միայն, որը նա մաքրելով և սառն, խոնավ հատակի վրա մի
կտոր հասիր տաքածելով, այնտեղ պտուղում էր: Նրա դռակը այդ կռճի
և խարտոցի նման հյուսված հասիրն էր, որ սառտիկ ցավեցնում էր կռճ-
երը, նրա բարձն իր հագուստն էր, որ հանում էր, ծալում էր և դնում
գլխի տակը, նրա վերմակը աղայի հին, քրքրված մուշտակն էր, որ հայա-
նի չէր, թե ինչ ժամանակներից էր մնացել, և որի վրա մաղերի հեղձե-
րը մի բանի տեղ միայն երևում էին: Այդ ողորմելի անկողնի մեջ պառ-
կում էր նա և քնում էր խորին, հանգիստ քնով, որովհետև միշտ հոգ-
նած էր լինում:

Մի անգամ գիշերից բավական անցել էր, Մասիսյանի դատարկ
տան մեջ տիրում էր խորին անապատական լռություն: Ամեն տեղ մուլն
էր, միայն Միքայելի խուզի մեջ դեռ լույս էր երևում: Նույն գիշերից մե-
կը ման էր գալիս պտուղի մեջ և այնքան հանդարտ կերպով, կարծես
զգուշանում էր, որ քայլերի խշխշոցը լսելի չլիներ: Անցնելով Միքայելի
խուզի մոտից՝ նա նկատեց լույսի նեղ շառավիղը, որ դռնից դուրս ցու-
լանալով, տարածվել էր դռնի վրա: Նա գլուխը կռցրուց և ներս մտավ:
Միքայելը պառկած էր իր հասիրի վրա և, ձեռքը նեցուկ տալով երեսին,
գլուխը վեր էր բարձրացրել բարձից: Նրա աչքերը նայում էին, բայց
նա ամենևին չշարժվեցավ և կարծես չնկատեց, որ մեկը մտավ իր մոտ:
Նա գտնվում էր մի այնպիսի ինքնամոռացություն մեջ, երբ միաբը դա-
դարում է գործելուց, և հոգնած անդամների վրա տիրում է մի տեսակ
մեռելային թմրություն: Նրա մոտ բաց դրած էր իր դասագիրքը:

— Է՛յ... հե՛յ... դեհը քշե՛՛ գառները, դեհը... — բացականչեց կիսա-
բուռն Միքայելը:

— Խե՛ղճ աղա, նա երբեք իր գառները մոռանալ կարող չէ, — ասաց
ներս մտնող պատանին:

Դա Ստեփանն էր:

Նա իր սովորության համեմատ եկել էր Միքայելի հետ պարապե-
լու, նրա դասերին նայելու: Բարեսիրտ պատանին այս և այն կողմ մտիկ
տվեց, որ մի հարմար տեղ գտնե նստելու և նստեց բամբակ գլելու
ջարդված մեքենայի վրա: Միքայելը դեռ անշարժ, նույն դրություն մեջ
պառկած էր: Պատանին ձեռքով կամաց խթեց նրան, որ զարթնի:

— Խփի՛ր, խփի՛ր... Թեկուզ սպանեա, էլի ոչինչ չեմ ասի...— գոչեց Միքայելը:

— Նա զառանցության մեջ է,— խոսեց Ստեփանը:— Խեղճ տղա, տեսնես ինչ է պատահել:

— Այդ ես եմ, Միքայել, զարթիր:

Միքայելը զլուխը բարձրացրեց և նստեց:

— Դու գարծյալ այդպիս անհոգ կերպով ես ջնա՞ծ, հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ կհիվանդանաս,— խոսեց Ստեփանը կարեկցությամբ նայելով, թե որպէս նա պառկած էր մերկ հասկի վրա:

— Ա՛խ, ո՛ւր էր, որ հիվանդանայի... որ մեռնեի,— մրմնջաց փոքրիկ սպասավորը ողորմելի ձայնով և սկսեց հեկեկալ:

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ ես լացում,— աշխատում էր հանգստացնել նրան Ստեփանը:

Միքայելը պատմեց աղայի աջն օրվա բարբարոսական վարմունքը իր հետ, ցույց տվեց իր մարմնի վրա կապտած, սևացած տեղերը, որ առաջ էին հէկել Նրա փայտի հարվածներից, ասաց, թե իրան փակեցին խանութի ստորերկրյա սարգափում, աչնտեղ ծեծեցին, ամբողջ օրը աչնտեղ բանտարկված մնաց, կամենում էին գիշերն էլ թողնել, բայց ինքը շատ վախեցավ, հետո խանութի մեծ գործակատարը աղաչեց աղային, նրան ներեցին, և ավելացրուց, թե ինքը ոչ մի գործով հանցավոր չէր, իզուր տեղը ծեծեցին և շատ ծեծեցին... լավ էր, որ ուշքից դնաց և չէր ընկնում, թե որպէս էին ծեծում...

— Անգո՛ւթ...— մոնջաց պատանին և սկսեց ցավակցաբար քննել Միքայելի ծեծված տեղերը, հետո բոլորովին զայրացած, հարցրուց.— ինչ բանի համար այսպէս նահատակեցին քեզ:

Միքայելը հայտնեց, թե աղան շատ անգամ նրան առել էր, թե տանը ինչ որ պատահում է, բոլորը իրան «խաբար տա», թե ի՞նչ են անում, ի՞նչ են ուտում, ո՞վ է գալիս, ո՛ւր են գնում, տիկինը ո՛ւմ հետ է խոսում, Ստեփանը որտեղ է ման գալիս և այլն. իսկ ինքը թեև ամեն բան իմանում էր, բայց չէր հայտնում, ասում էր, թե ոչինչ չգիտե, և երբ աղան մյուս աշակերտներից տեղեկանում էր, նրա վրա միշտ բարկանում էր, թե «լաւոտ, դու ինչո՞ւ ես ինձ խաբում»: Իսկ այն օր տիկինը տվել էր նրան մեկ մանեթ և ասել էր. «Միքայել, շուտ վազիր բազարը, մի քիչ տանձ, խնձոր և ծիրան գնիր, Եփրեմ աղայի կնիկը գալու է մեր տունը»: Միքայելը գնացել և տիկնոջ պատվերը կատարել էր. աշակերտներից մեկը աղային խաբար էր տվել, բայց ինքը ուրացավ, թե սուտ է, և այդ մասին նրան ծեծեցին:

— Ինչո՞ւ էիր ուրանում:

— Ես գիտեի, — պատասխանեց Միքայելը, — որ աղան պիտի գար տուն և խանութի հետ ղալմաղալ սարքեր, մտածեցի, թե ավելի լավ էր, որ ես ծեծ ուտեի, քան թե նա խանութին մի վատ խոսք ասեր:

— Ուրեմն դու խանութին սիրո՞ւմ ես:

— Սիրում եմ, նա ինձ չի ծեծում, բայց աղան միշտ ծեծում է, միշտ ծեծում է... Ես այստեղ չեմ մնա, կփախչեմ, կգնամ, կկորչեմ, հերիք է որքան ծեծվեցա...

Պատանին աշխատում էր հանգստացնել նրան, խրատելով, որ այսպես բան չանե, թեև իրան լավ հացտնի էր նրա վիճակի դառնությունը, թեև ինքը գիտեր իր հոր անգթությունը, բայց փախչելը ոչինչ նպատակի չէր հասցնի, որովհետև նրան կրկին ետ կբեռնեին և ավելի խստությամբ կսկսեին վարվել, որպես այդ պատահել էր մի քանի անգամ: Որովհետև Միքայելը մի տեսակ ստրուկ էր, մի տեսակ գրավական էր այն փողի փոխարեն, որ նրա հորեղբայրը պարտական էր աղային: Թե պետք էր առաջ մտածել, որ այս պարտքից ազատվեր նրա հորեղբայրը, այնուհետև Միքայելի աղատությունը կհեշտանար: Եվ ինքը, Ստեփանը, հույս ունի, որ շուտով իր միջոցները կներեն օգնելու նրա հորեղբորը, միայն մտածում է, թե Միքայելը իրանց տնից դուրս դալուց հետո ինչ գործով պիտի պարապեր, որովհետև չէր ցանկանում, որ նա կրկին վերագանա-նար իր հայրենական տունը և գյուղական կյանք վարեր, այլ համոզված էր, եթե նա օրինավոր կրթություն ստանար, կարող էր ժամանակով մի նշանավոր մարդ դառնալ:

Բարեսիրտ պատանու խրատները, որքան և աղնիվ ղգացմունքից բխած, որքան և մարդասիրական լինեին՝ դարձյալ այն բուռնում չէին կարող ազդել Միքայելի վրա, որ միայն իր վերքերի ցավն էր դուռ, խորհելու և մտածելու ընդունակությունը կորցրել էր:

— Ձե՛հ, — ասաց նա, — ինչ որ էլ պատահելու լինի, կփախչեմ, ըլուխս մի տեղ կթաքցնեմ, էլ չեմ գնա մեր գյուղը, որ այնտեղից ետ բերեն, կկորչեմ մի ուրիշ տեղ...

Ստեփանին ավելի վախեցնում էր փոքրիկ Միքայելի հուսահատու-թյունը և, ծանոթ լինելով նրա համարձակ և անվեհեր բնավորությանը, կասկածում էր, մի՞գուցե խեղճ տղան մի փորձանքի մեջ գցեր իր անձը: Բայց չգիտեր, թե ինչ պետք էր անել: Երկու վիճակակիցներ՝ մեկը որդի, մյուսը սպասավոր, շատ լավ հասկանում էին միմյանց դրությունը, բայց որդին ավելի դժբախտ էր, քան թե՝ սպասավորը, որովհետև, ավելի զարգացած լինելով, նրա վրա ավելի սաստիկ ազդում էր բռնության

կոպտությունը, բայց սպասավորի վրա բոլակական տպավորություն ունեն, և նրա մարմնի կապույտ ուռուցքների բժշկվելու հետ գուցե կանցներ և սրտի կսկիծը:

Ստեփանը երկար նստած բամբակի ջարդված մեքենայի վրա, խրատում էր, մխիթարում էր դժբախտին, սրին նա շատ սիրում էր, գոնե լույլ նրա մեջ այնքան լավ հատկութուններ, որ գուցե պիտի փշանային, պիտի աղավաղվեին այն ապականված մթնոլորտի մեջ, ուր նրան ձգել էր վիճակը: Նա խոսում էր խիստ տաք և ոգևորված կերպով, թե ինքը հավատալիք է, թե Միքայելը կհետևի իր խրատներին, չի հեռանա, այլ կմնա և կսովորի այն բոլորը, ինչ որ ինքը ցանկանում է նրան սովորացնել, և ժամանակով լավ մարդ կդառնա: Միայն պետք է համբերել, պետք է դիմանալ, և գլխավորը՝ պետք է աշխատել: Զիթային ճրագի աղոտ լույսը, ընկնելով եռանդոտ պատանու դունաթափ դեմքի վրա, տալիս էր նրա երեսի գեղեցիկ գծագրությանը մի առանձին վայելչություն: Նա խոսում էր առանց գողարկու, շուտ-շուտ ուղղելով գլխի խիտ մազերը, որ թափվում էին ընդարձակ ձախտի վրա:

Կտրգալով և շատ կարգալույժ զանազան գրքեր, նրա գլխում խիստ շուտ ձևակերպվեցավ այն ընկերական լուսավոր գաղափարը, որ լցնում է մարդու սիրտը մի սրբազան զգացմունքով՝ սիրել, կարեկցել և օգնել նեղյալներին, վշտացածներին, հարստահարվածներին և հալածել կոպիտ բռնասիրությունը: Դառնալով հոր տունը՝ այնտեղ գտավ անախորժություններ և զզվանք միայն, մոր մշտահոս արտասուքը և քույրերի ճնշված վիճակը տեսավ: Տեսավ մի հայր, որը որպես խավարեցնում էր ընտանիքի բարօրությունը, որպես զրկում էր նրան ամեն վայելչություններից, որը որպես իր տունը շինել էր մի կատարյալ դժոխք, այնպես էլ իր առևտրական տունը դարձրել էր կատարյալ ավաղականոց: Եվ դարձանալին այն էր, որ նրա հայրը, այդ հին ավաղակը, նայում էր իր որդու վրա, որպես մի գողի վրա և թույլ չէր տալիս մինչև անգամ իր խանութը մտնելու: Այդ մարդը, որ այնքան համակրում էր գողերին և խարեբաներին, նույնը կասկածում էր իր որդու մասին, որը բոլորովին հեռու էր այս տեսակ ախտերից: Այդ մի անբացատրելի հակասություն էր: Գողությունը, խաբեությունը, նրա կարծիքով, պախարակելի չէին լինի, եթե որդին գողանար ուրիշից, բայց երբ հոր փողերը ծախսում էր, առանց աշխատելու նրանց տեղը կրկնապատիկ լցնել՝ դա գողություն էր:

Բարեխիտ պատանին, վերջացնելով իր խրատները, խորհուրդ տվեց Միքայելին չպառկել հասիրի վրա, թե գետնի խոնավութունից կարող

էր ավելի հիմնականաւ նա, և խոստացաւ, թէ առաւելոյսն կտանէ նրան բժշկի մոտ և մարմնի ծեծված տեղերը դարմանել կտա:

— Զէ, չեմ ուզի,— ձայն տվեց Միքայելը,— եթէ աղան դիտենա, մի դարձադաւ էլ դրա փրա կսարքէ, ինչպէս որ արեց, երբ Գայանի համար բժշկէ բերեցիր:

Միքայելի Երկյուղը մասամբ իրաւացի էր. աղան ահագին փոթորիկ բարձրացրեց, երբ առաւելոյսն իմացաւ, թէ Գայանէի համար բժշկէին բերել, և մինչեւ անգամ մարդ ուղարկեց, իմացում տվեց բժշկին, որ «չհամարձակվի» մյուս անգամ իր տունը մտնել:

— Այդ ոչինչ,— պատասխանեց Ստեփանը,— ես այնպէս կսարքեմ, որ նա չի իմանա: Բայց հիմա պետք է քեզ համար մի մահճակալ պատրաստել:

Ստեփանը սկսեց քրքրել «խորդանոցի» մեջ ածած ափուր-չփուր բաները և դուռով մի կոտորած դռան կառք, որի Երկու սալատակներն էին մնացել, տախտակների մի ծայրը դրեց բամբակի մեքենայի վրա, իսկ մյուս ծայրը ամրացրեց պատուհանի մէջ. մահճակալը արդեն պատրաստ էր:

— Ահա դրա վրա կքնես այսուհետեւ,— ասաց նա Միքայելին:

— Բայց երբ աղան տեսնե՞,— հարցրուց Միքայելը վախկոտ ձայնով.— նա ասել է, որ այդ բաներին ձեռք չտամ, ոչ մեկը տեղից չշարժեմ:

— Առաւելոյսն կրկին իրանց տեղը կգնեա, իսկ դիշերները ալսակա կսարքես քեզ համար. հիմա խաւ սորվեցար... Դե, բարի գիշեր:

Պատանին հեռացաւ:

ԾԳ

Անցաւ երեք տարի ետ:

Միքայելը սոցժմ մեծացել, բաւական շնորհալի տղա էր դարձել, բայց նրա վրճակի մեջ մի առանձին փոփոխություն չէր կոչել: Մասաւորապէս հինգ տարի կլինէր, որ նա ծառայում էր Մասիսյանի թե՛ տանը և թե՛ խանութում, և ամենաշուք գործակատարներից մեկը կարելի էր համարել նրան, բայց տակաւին ոչինչ վարձատրություն չէր գտել, թեև նրա հոբնդբորը՝ Ավետ ապորը, խոստացել էին, թէ խանութի աշակերտ դառնալուց հետո ոռճիկ կնշանակեն: Միքայելին դեռ անընդունակ էին համարում շատ բաների մէջ. նա երբեք չէր կարողանում սովորել, թէ որպէս պետք է հասկանալ «լավը» և որպէս պետք էր հասկանալ

«վատը»։ Վաճառականները առանձին նշանախոսություններ ունեն, որ-
պես ավաղակները ունեն արգարքյան լեզու։

Վաճառականի ճարպիկությունների գաղտնիքը ըմբռնելու համար,
վաճառականի արգարք սովորելու համար, պետք է ասած, որ Միքայելը
իրավ որ անընդունակ էր։ Նա դեռ չգիտեր, թե որպես պետք է արշինը
սլաքացնել, որ, օրինակ, 10 արշին երկարություն ունեցող կտավը կա-
րելի լիներ 11-ի հավասար դուրս բերել, նա դեռ չգիտեր, թե կշիռների
և չափերի մեջ ինչ տեսակ խարդախություններ պետք էր բանեցնել։ Նվ
այս էր պատճառը, որ նրան անդադար լսել էր տալիս աղայի հանդիմա-
նությունները՝ «հիմար, դու մարդ չես դառնալու»... Այդ բոլորը ոչ թե
նա չգիտեր, ոչ թե չէր կարող կատարել ավելի լավ և ավելի ճարպիկ
կերպով, քան թե մյուս գործակատարները, բայց ասում էր, դպվում էր,
անբարոյականություն էր համարում։ Բնականից պարզ և չիչացած գյու-
ղացի տղան, մի բարի բախտով հանդիպելով Ստեփանի նման աղնիվ
պատանո՞ւն, նրա աղվեսությունյան առակ, ավելի դարդաղով, ավելի մաքուր
բնավորություն ստացավ։ Կուսավոր որդին հազվեց խավարասեր հորը
Միքայելի կրթության ղերաբերությամբ։

Ստեփանը այժմ Մոսկովայի համալսարանի բժշկական մասում ուսա-
նող էր։ Միքայելը երբեք չէր կարող մոռանալ այն տխուր գիշերը, որի
առաջնորդը պատանին պիտի ճանապարհ ընկներ։ Նա զրկվում էր մի
լավ բարեկամից, որ շատ անգամ մխիթարել էր նրա կյանքի դառն բո-
ւայները, որ ներշնչել էր նրա մեջ այնքան բարի մտքեր։ Նա նստած
իր ողորմելի խուղի մեջ, անքուն սպասում էր մի անգամ ևս տեսնել
նրան իր մոտ, մի անգամ ևս լսել նրա խոսքերը։ Հանկարծ Ստեփանը
ներս մտավ, բեքեցով իր հետ մի փոքրիկ արկղիկ. «Քեզ համար է,
Միքայել, ասաց նա, գրքեր են, դու այնքան սովորե՛լ է, որ կարող ես
կարդալ և հասկանալ, կարդա և շատ կարդա՝ այդ գրքերը»։ Միքայելը
ուրախությամբ ընդունեց թանկագին ընծան, և այն օրից գրքերի արկղը
թաքցրել էր խուղի մեջ և շատ անգամ ամբողջ գիշերներ անց էր կաց-
նում ընթերցանությամբ, թեև շատ բան չէր հասկանում։

Մատիսյանի խանութի ծառայողների մեջ Միքայելը միակն էր, որ
սլանդալատ էր, մյուսները քաղաքումս կամ Ցնոզներ, կամ աղաքականնե-
ր ունեին և գիշերները իրանց աննշն էին գնում։ Նրանք միայն խանութի
հետ դործ ունեին և աղատ էին աղայի տնային ծառայություններից։ Այդ
հոգսը մնացել էր Միքայելի վրա միայն, թեև նա այժմ բավական բարձր
էր մի հասարակ սպասավոր լինելուց, և այն սոսոր ծառայությունները,
որ նրան անել էին տալիս, մինչև անգամ վերավորական էր նրա համար։

Տիկին Մարիամը շատ անգամ ասել էր իր ամուսնին, որ մի նոր սպասավոր վարձե, և Միքայելը ազատ մնա տնային ծառայություններից, բայց միշտ նրա խնդիրը մնացել էր անկատար, ստանալով աղայից մերժողական պատասխան. «Ես մուֆթա հաց չունեմ, որ նրան ուտացնեմ, հոգին չի դուրս գա, թող տան բանն էլ անե, դուքանի բանն էլ»:

Բայց այդ «մուֆթա» հացը Միքայելի վրա շատ թանկ էր նստում: Չնայելով իր վրա բարդված անտանելի աշխատություններին, այն օրից, որ նա մտել էր Մասիսյանի տունը, և որից անցել էր հինգ տարի, այսօրվա տարվա ընթացքում նա ոչ միայն կոպեկ փող չէր ստացել աղայից, այլ նրա համար մի նոր հագուստ ևս չէին կարել տվել: Նա դեռևս հագնում էր տան հնոտիները, որ տիկին Մարիամը կարկատում և հարմարեցնում էր նրա համար: Բայց նա խանութում ստացած «շաղիրդանաներից»* հինգ տարվա ընթացքում ետ էր գցել մի փոքրիկ գումար, որ հասնում էր քսան ռուբլու, և այդ փողերով կարել էր տվել իր համար մի ձեռք հագուստ, որ դեռ մի անգամ ևս չէր հագել և այն հագուստով չէր երևացել աղայի աչքին, այլ ծածուկ պահում էր, որ Զատիկին իրանց գյուղը գնալու ժամանակ հագնե:

Մասիսյանը, առհասարակ, սիրում էր իր գործակատարներին վատ հագնված տեսնել. նրա կարծիքով, հագուստը մերկությունը ծածկելու համար էր և ոչ թե վայելչության համար: Եվ մաշված հագուստով գործակատարը միշտ վայելում էր նրա առանձին հավատարմությունը. «փողի ղաղը իմացող է», նկատում էր նա: Բացի դրանից, իր անձնական «եսի» տեսակետից կշռելով ամեն ուրիշ մարդու վարմունքը, նա խիստ անվայել էր համարում տեսնել մեկին, որ հետևում է նորաձևությունների, որ իր վրան-գլուխը զարդարում է, քանի որ ինքը, աղան, այնքան մեծ հարստության տերը, երբեք չէր փոխում իր հագուստի ձևերը, որպես չէր փոխում իր մարմնի կաշին: Մասիսյանի ճաշակին այն աստիճան սովորել էին գործակատարները, որ ամեն կերպով աշխատում էին հարմարվել: Նրանք ուրիշ բաղաժնեում գեղեցիկ հագնվում էին, շռալ ապրում էին, ոսկի ժամացույց էին կրում ոսկե շվթայով, կառքերով էին ղրոսնում, բայց երբ պատահում էր վերադառնալ աղայի մոտ հաշվի կամ մի ուրիշ գործի համար, բոլորովին կերպարանափոխվում էին և հայտնվում էին մաշված հագուստով, ողորմելի-խոնարհական գեմքով և հին բոշեյով: Մասիսյանը այն բնավորությունն ուներ, ինչ

* «Շաղիրդանա» նշանակում է այն փոքրիկ ընձան, որ լինում է մի բանի կոպեկներով, որ ստանում են խանութպանների աշակերտները:

սնչում եւս արա, միայն նրա աչքը շտեմանէ։ Ամեն բան նրա մեջ հաջորդաբար և մինը մյուսին համապատասխանող օրենքներով էր գնում. նա որպէս չէր փոխում իր հին տան շինվածքի ձևը, որպէս չէր փոխում իր ընտանիքի կազմակերպության ձևը, որպէս չէր փոխում իր խանութում ընդունված առևտրական կղանակի ձևը, այնպէս էլ չէր փոխում իր հաշուստի ձևը։ Դա անշարժության կատարյալ հատկանիշն է։ Մի մարդ, մի ժողովուրդ և, վերջապէս, մի ամբողջ ազգ, երբ շուտ-շուտ է փոխում իր հաշուստի ձևերը, այնպէս էլ շուտ փոխում է իր հասարակական կյանքի ձևերը։

Միքայելի նոր հապուստ ունենալը թեև մի գաղտնիք էր, բայց տան մեջ շատերը գիտին. գիտե՞ր տիկինը, գիտեին և նրա երկու աղջիկները՝ Գայանեն և Հռիփսիմեն։

Այդ երկու անմեղ արարածները այժմ բաւական փոխվել էին. Գայանեն էլ չէր հազում, առողջ էր, միայն տարիների հետ որքան նրա արտաքին կերպարանքը աչլանդախիւում էր, այնքան նրա բնավորությունը, հոգեկան հատկութիւնները գեղեցիկ կերպարանք էին ստանում։ Հռիփսիմեն, ընդհակառակը, ձեւակերպվել, սիրունացել և մի նազելի օրիորդի դեմք էր ստացել, բայց նա մնացել էր դարձյալ ծաղրող, դարձյալ արհամարհող և միեռնոյն հպարտը, որպէս էր միշտ։ Հպարտությունը հասուկ է սիրուն աղջիկներին։ Բոլոր տանեցիքը սիրում էին Միքայելին, բացի Հռիփսիմից. նա դեռ պահպանել էր իր սառը հարաբերութիւնները դեպի գյուղացի «արջի բոթովը», որի առաջին տարիների կյանքից պատմում էր շատ և շատ ծաղրական էպիդոդներ, երբ նա անկիրթ, անփորձ և անտաշ հայտնվեցավ նրանց տանը։ Բայց Հռիփսիմեն այրվում և մինչև անգամ վիրավորվում էր, երբ Միքայելը նրա կատակներին պատասխանում էր իր արհամարհական լռութեամբ։

Տան աղջկա սերը դեպի տան սպասավորը շատ անգամ սկսվում է կատակներից։ Ծաղրել, ատել և պախաբակել, դրանք մի տեսակ ցուցցեր են, երբ դժվար էր համարձակ ասել «ես սիրում եմ քեզ», կամ՝ «դու ինձ դուր ես գալիս»։ Բայց Միքայելը այնքան հասած էր, որ չէր կարող չնկատել Հռիփսիմի խորամանկութիւնները և երբ սառնութեամբ էր վերաբերվում դեպի նրա կատակները, միշտ լսում էր այսպիսի խոսքեր. «Խնչ ես հղբան փքվում... ուղում ե՞ս, գնամ տրեխներդ բերեմ... Ես ջեր պահել եմ»... Եվ գնում, բերում, ցույց էր տալիս գյուղացու տրեխները, որ հագած, առաջին անգամ Միքայելը նրանց տունը մտավ։ Այդ մի կծու հեղնութիւն էր Միքայելին հիշեցնելու համար նրա նախկին վիճակը և խորտակելու նրա հշարտութիւնը։

Վարդապետի տունն էր: Փողոցներում երեսասները չուր էին ածում միմյանց վրա, վազվզում էին, գոռում, գոչում էին. հարևան աղջիկները, հավաքված դրացու տան պարտեզում, երգում էին, «լիճակ էին գցում» և «ջան-գյուլում» էին երգում: Ամեն անգ ռախա և զվարթ փայլում էր կյանքը, ամեն սեղ մարդիկ անհոգ զվարճությամբ կատարում էին տոնական հանդեսը: Միայն Մաթիսյանի տան մեջ ամեն ինչ նույնն էր, ոչինչ չէր փոխվել սովորականից: Ճաշից հետո երկու քույրերը՝ Գայանեն և Հռիփսիմեն, իրանց ամենօրյա հագուստներով ման էին դալիս պարտեզի մեջ. տիկին Մարիամը իր սննդակում խոսում էր մի կնոջ հետ, որի որդուն ազան բանասերիկ էր տվել պարտքի համար, և նա եկել արտասվելով խնդում էր, որ արկիներ բարեխոսն աղալի մոտ, նրա որդուն աղատեն բանալից. «Նա շատ ջահել է, անփարձ է, կմեռնի կսկիծից, թե պարտքը նրա հոր պարտքն է. որ ոչինչ չէ թողել, և իրանք ուտելու հացի կարոտ են» և այլն: Խեղճ էինը առանց դադարելու խոսում էր, աղաչում էր և լաց էր լինում: Տիկին Մաթիամը ցավում էր, որ ոչնչով նրան օգնել կարող չէ, թե ինքը աղաչի պոթեկում միջամտելու համարձակություն չունի, ավելի լավ կաներ, եթե նա ուղղակի դիմեր աղաչին: Իսկ ազան տանը չէր:

Միքայելը, օգուտ քաղելով տան ամուր հանգստությունից, դեպքեր էր մի բանի ծանոթներին հետ ման գալու, նա վերադարձով բավական ուրախ տրամադրություն մեջ և, տեսնելով աղջիկներին պարտեզում, դիմեց նրանց մոտ: Երկուսն էլ լճակի մոտն էին: Գայանեն հացի փշրանք էր ձգում ձկներին, իսկ Հռիփսիմեն, մերկացնելով իր գեղեցիկ, կլորիկ թեքը, խաղում էր ջրի հետ, ավով այս և այն կողմ ցրվելով:

— Էդ ի՞նչպես է, որ դուք չեք գնացել «ջան-գյուլում» երգելու, — հարցրուց Միքայելը՝ մոտենալով աղջիկներին. — խաչը վիտ, լավ չեք աշել. ա՛խ, որքան աղջիկներ են հավաքված մեր հարևան Սարխոշենց պարտեզում, «լիճակ» են գցում. ևս մի ջանի տղերքի հետ դնացինք, մեզ ներս ընդունցին սառանանքը...

— Հայրս ընդունց, որ մենք էլ դնայինք, — պատասխանեց Գայանեն տխուր կերպով:

Հռիփսիմեն նկատելով, որ Միքայելը և իր քույրը վաղված են խոսակցությամբ և իր վրա չեն նայում, լճակից լցրուց մի ահագին կուժ ջրով և հանկարծ վրա վաղելով, բոլորը միանգամով թափեց Միքայելի վրա:

Միքայելը շփոթվեցավ, Հռիփսիմեն հեռվից ծիծաղում էր. «Լավ լողացար, վազուց չէիր լողացել», իսկ Գայանեն հանգստացնում էր

նրան, աշխատելով թրջված հագուստը ցամաքացնել:

— Վնաս չունի, վարդալու է, էսպիսի ժամանակներում չեն բարկանում:

— Ձե՛, ևս նրա համար չարեցի, որ վարդալու է,— խոսեց Հովհաննիսյանը, չղարարելով իր ուրախ ծիծաղից.— ես Միքայելին լեզացրի, որ դնա իր նոր շորերը հագնե, չէ՞ իմանում, որ էսօր տոն է:

Միքայելը ամբողջաբովեցավ իր անտեղի վրդովմունքի պատճառով և դառնալով գեպի Հովհաննիսյան՝ հարցրուց.

— Դու ի՞նչ դիտես, որ ես նոր շորեր ունեմ:

— Դիտեմ... պիտեմ, բի ոքտեղ էլ պահել ես, ուզում ե՞ս, զնամ դուքս բերեմ:

Ի՞նչ հա, առանց Միքայելի պատասխանին սպասելու, սկսեց վազել գեպի նրա խուղը, որ շատ հեռու չէր. Միքայելը վազեց նրա հետևից, որ արգելի իր պահուստը երեսն հանելուց, իսկ կաղիկի Գայանեն չկարողանալով նրան հասնել, հեռվից կանչում էր իր քրոջը, որ ետ դառնա: Բայց Հովհաննիսյան արդեն գտնվում էր «խորդանոցի» մեջ և շտապով քրքրում էր այնտեղ ածած անպետք մթերքը, սրի մեջ պահված էր Միքայելի նոր հագուստը:

Միքայելը բռնեց նրա ձեռքից, աշխատում էր արգելել, բայց Հովհաննիսյանը ընդդիմանում էր. Երկուսն էլ երկար քաջքշում էին միմյանց: Այդ միջոցին մի քանի անգամ նրանց ձեռքերը հանդիպեցին միմյանց, մի քանի անգամ նրանց գլուխները շփվեցան միմյանց հետ, և ամեն անգամ երկուսի համար ևս անբացատրելի մի դող ցնցում էր նրանց քնքուշ ջղերը...

— Դու ինչո՞ւ ես ցանկանում, որ ես հագնված լինեմ,— հարցրուց Միքայելը, թույլ տալով, որ հա անե, ինչ որ ուզում է:

— Այս նոր շորերի մեջ դու լավ ես երևում, շատ լավ ես երևում...— սասաց փոքրիկ աղջիկը հազիվ լսելի ձայնով, որ կտրատվում էր սրաի բարախումից:

— Որ էգուհա է, քո խաթրու կհագնեմ,— պատասխանեց Միքայելը անմեղ ժպիտով:

— Դե՛, հագիր, ես գնում եմ:

Հովհաննիսյանը դուքս եկավ փոքրիկ խուղից թշերը շառագունած, աչքերը վառվում էին խորին, անբացատրելի ուրախությամբ:

Մեծ քույրը, տեսնելով նրան, մի անտրոշ և մթին զգացմունք տիրեց նրա սրտին, այն զգացմունքը, որ վրդովեցնում է ավելի չափահաս և փորձված աղջկան, երբ նկատում է իրանից կրտսերի մեջ որևէ անվայել

համարձակություն: Բայց Գայանեն Միրջայելի մասին շատ լավ կարծիք ուներ. դիտեր նրա պարզամտությունը, գիտեր, որ նա փոքր հասակից իրանց տան մեջ սնվելով, մեծանալով, այն աստիճան ընտանացել էր, որ մի տեսակ քույր-եղբայրություն էր առաջ եկել նրա և Հռիփսիմեի մեջ: Բայց նախանձի նման մի բան նրան խռովեցնում էր, թե ինչու Միրջայելը ավելի ուրախ էր լինում, երբ Հռիփսիմեն նրա հետ խոսում էր, թե ինչու նա այնպես շատ կատարեց Հռիփսիմեի հաճությունը և հագավ իր նոր շերերը, որոնք նա ուխտել էր հագնել այն ժամանակ միայն, երբ գնալու կլիներ իրանց պուղը:

Որքան Հռիփսիմեն շատախոս և թեթևամիտ էր, այնքան Գայանեն ծածկամիտ և լուռումուռ էր: Կարծես թե նա իր հասակից ավելի վաղ պառաված լիներ: Գուցե մարմնի բնական արատավորությունը սովորեցրուց նրան կենտրոնանալ իր մեջ, ինքն իր հետ մտածել, երբ արտաքին աշխարհը նրա վրա շատ փոքր ուշադրություն էր դարձնում: Այսպիսի աղջիկները մաղձոտ են լինում և միշտ ասելովյամբ են նայում դեպի իրանց շրջապատը, բայց Գայանեն մի բացառություն էր կադմում: Նա չափից դուրս բարի և ներուշամիտ աղջիկ էր և մի առանձին գույժ ուներ դեպի Միրջայելը, որի վիճակի մեջ գտնում էր բավական նմանություն իր հետ: Ամեն անգամ սեղանի վրա կամ մի ուրիշ ժամանակ, երբ նրան միրգ էին տալիս, իր բաժնի մի մասը պահում էր, «էդ էլ Միրջայելի համար», ասում էր նա: Մայքը, եղբայրը և Հռիփսիմեն նայում էին միմյանց երեսին և ծիծաղում էին: Տանեցիկ կատակի առարկա էին շինել Գայանեի բարեսրտությունը դեպի որք և անբախտ աղան:

— Իր նշանածին չէ մոռանում,— ասում էր Հռիփսիմեն:

— Սիրահարված է,— ասում էր Ստեփանը:

— Ես Գայանեի փեսան պիտի լսեմ,— ավելացնում էր Հռիփսիմեն:

— Ա՛խ, ինչ կռիվ, ինչ ծամփետոց կլինի ձեր մեջ,— վրա էր բերում Ստեփանը:

Գայանեն լռությամբ լսում էր այդ բոլորը, երբ շափը անց էին կացնում, նրա աչքերը լցվում էին արտասուքով:

— Ես կույս պիտի դառնամ,— ասում էր նա,— ինձ փեսա պետք չէ, թող Հռիփսիմեն ուրախանա...

— Ինչու ես կույս դառնում,— մեջ էր մտնում Ստեփանը,— լավն այն չէ՞, որ պսակվեք Միրջայելի հետ, գնաք պուղը, վար կվաբեք, կով կպահեք:

— Դո՛ւ էլ ես ծիծաղում, Ստեփան, երբ այդպես է, ես դրանից հե-

տո էլ Միքայելի հետ չեմ խոսի,— ասում էր Գայանեն և արտասվալի աչքերով հեռանում նրանց մոտից:

Տիկին Մարիամը լսում էր որդու և աղջիկների կոխվը, ծիծաղում էր.— Հանգստացիր, Գայանե, ինչո՞ւ ես բարկանում, Միքայելը մեր տան տղան է, օտար չէ:

Տան չորս պատերի մեջ փակված երկու քույրերը, որոնք ոչ մի օտար տղայի երես չէին տեսնում, շատ բնական է, որ իրանց խոսակցության և զգացմունքի առարկա շինեին տան սպասավորին: Եվ Մասիսյանի ընտանիքի մեջ վերոգրյալ խոսակցության նման վիճաբանություններ շատ անգամ դիպել էին Միքայելի ականջին, և նա այնուհետև իրան հետո էր պահում աղջիկների հասարակությունից, թեև կատակները բոլորովին անմեղ և միամիտ սրտեղից էին բխում, բայց Միքայելի մոտ տակավին մնացել էր գյուղացի աղայի ամաչկոտությունը:

ԺԵ

Մի անգամ Մասիսյանը Մոսկվայի իր գործակատարից նամակ ստացավ, որի մեջ խնդրում էր ուղարկել իր մոտ մի օգնական, որովհետև տկարության պատճառով ինքը մենակ չէր կարողանում գործերը օրինական կերպով կատարել: Այս նամակը մեծ դժգոհաց գցեց Մասիսյանի խանութի գործակատարների մեջ, և նրանցից ամեն մեկը ցանկանում էր, որ իրան ուղարկեն: Բայց և ոչ մեկի ընդունակությունը չէր համապատասխանում նամակի բովանդակությանը, որովհետև նրա մեջ գրված էր, որ օգնականը, բացի հայերենից, պետք է «անպատճառ» գիտենա ռուսերեն գրել, կարդալ և խոսել: Մասիսյանի մոտ գտնված գործակատարների մեջ չկար այսպիսի մեկը, և նա մեծ մտատանջության մեջ էր, թե որտեղից կարող էր գտնել:

Մի երեկո այս մտածության մեջ աղան տուն դարձավ և իսկույն չմտավ իր սենյակը, այլ նստեց «Իշտիքի» վրա, որ դրած էր ընկուղենու հովանու տակ, և պահանջեց սառը ջուր, որ զովացնե իր ծարավը: Միքայելը իսկույն կատարեց նրա հրամանը և կանգնեց աղայից փոքրինչ հեռու բռնի վրա, սպասելով, չունի՞ արդյոք մի ուրիշ բան ես հրամայելու:

— Կանչիր այստեղ խանութին,— դարձավ նա դեպի Միքայելը:

Քանի մի բուպից հետո տիկին Մարիամը հայտնվեցավ իր ամուսնի մոտ, ես ևս Միքայելի նման կանգնած, սպասում էր լսել նրա հրամանը: Աղան նշան արեց, որ նստե՛: Տիկինը տեղավորվեցավ նրա մոտ «Իշտիքի» վրա: Աղան հայտնեց Մոսկվայի նամակի բովանդակությունը և

կամենում էր լսել իր «խանութի» կարծիքը, թե ումը հարմար էր ուղարկել: Տիկին Մարիամին խիստ զարմացրուց այս մտերմությունը, որովհետև իր ամուսնական կյանքում այդ սուաջին անգամն էր, որ աղան խորհրդակցում էր նրա հետ, այն եւ մի այնպիսի առարկայի վրա, որ բոլորովին անծանոթ էր իրան:

— Այդ ձեր գիտենալու բանն է,— պատասխանեց տիկինը,— ումը որ լավ եք համարում, ուղարկեցեք:

Միքայելը, որ հետվից լսում էր նրանց խոսակցությունը, որ վաղուց առիթ էր որոնում իրան առաջարկելու, վստահությամբ մոտեցավ և ասաց.

— Ինձ ուղարկեցեք, աղա:

Աղան խոժոռ կերպով նայեց նրա վրա, ուղում էր բարկանալ, բայց ակամայից ծիծաղեց:

— Դու ի՞նչ գիտես, որ քեզ ուղարկեմ, լակոտ:

— Ես համ հայերեն, համ ուսերեն գրել, կարդալ և խոսել գիտեմ,— պատասխանեց նա մի առանձին ինքնավստահությամբ:

— Դո՞ւ... դու ե՞րբ սորվեցար:

— Սորվեցա... ինձ ու ինձ սորվեցա...— ասաց նա, վախենալով հայտնել իր վարժապետի՝ Ստեփանի անունը:

Թե՛ տիկինը և թե՛ աղան երկուսն էլ մնացին զարմացած. Մասիսյանի տան մեջ ոչ ոքի հայտնի չէր, թե նա կարդալ գիտեր: Եվ իսկույն տիկնոջ գլխումը ծագեց այն միտքը, որ վաղուց նրան տանջում էր, որ ցանկանում էր Միքայելին առժամանակ հեռացնել իր տնից, վախենալով, մի դուցե Հռիփսիմի հետ պատահեր այն, ինչ որ պատահեց իր աղջիկներից մեկի՝ Սոնալի հետ, որը սիրահարվելով գործակատարի վրա, փախավ հոր տնից և գյուղումը նրա հետ պսակվեցավ:

— Էլ ինչո՞ւ եք ուրիշին պառում,— խոսեց տիկինը,— Միքայելից լավը չկա, ուղարկեցեք, թող գնա «մաքդ» դառնա, մեր մեծացրած աղան է:

— Ուսերեն գիրք ունե՞ս,— հարցրուց աղան:

— Ունեմ:

— Գնա բեր, կարդա, տեսնեմ:

Միքայելը վաղեց դեպի իր խուցը և ուրախություներից մոռացավ, որ գլուխը կուցնե՝ նեղ դռնից ներս մտնելու համար, և ճակատը սաստիկ զարկվեցավ դռան շրջանակի վերնափայտին: Բայց նա ուշադրություն չդարձրեց ցավի վրա և ներս մտավ: Նա բաց արեց արկղը, այն դրժելով լիքը նվիրական արկղը, որ ընծայել էր նրան Սաեփանը, և վեր առեց

գրքերից մեկը՝ Այն ժամանակ նա մտաբերեց բարեսիրտ պատանու խոսքերը՝ «կարգա՛, Միքայել, շատ կարգա, մի օր հարկավոր կլինի քեզ կարգալը»։ Այժմ նրա խոսքը կատարվեցավ, մտածում էր Միքայելը, և բոլոր սրտով ցանկանում էր թռչել Մոսկվա, մի անգամ ևս տեսնել իր սիրելուն։

Միքայելը բերեց ոտսերեն գիրքը և երկչոտ աշակերտի նման կանգնեց աղայի մոտ։

— Դե՛, հիմա կարգա՛, տեսնեմ։

Միքայելը սկսեց վարժ և կանոնավոր կերպով կարգալ, աղան ուշադրությամբ լսում էր, թեև մի բառ ևս չէր հասկանում։

— Դե՛, հիմա գրե՛։

— Խոչ գրեմ։

— Գրե, որպես թե գրում ես Մոսկվայի գործակատարին. «Այս անգամ ուղարկված 200 հազ բամբակների մի մասը խալիս (ղուտ) Ամերիկայի սերմից է, մնացածները խառն են տեղային բամբակի հետ. վերջին հազերի վրա առանձին նշաններ են դրված, որ դու մուշտարուն ցույց տալու ժամանակ ճտնաչես և կարողանաս Ամերիկայի բամբակի տեղ անցկացնել»։— Հիմա կարգա։

Միքայելը կարգաց։

— Գրեցի՞ր՝ «առանձին նշաններ են դրված»։

— Գրեցի՞ «առանձին նշաններ են դրված»...— կրկին կարգաց Միքայելը և իր կեղծից նկատեց. — վա՛յ թե մուշտարին «առանձին նշաններ» ունեցող հազերից մեկը բաց անել տա, հետո՞...։

— Ձայնդ կտրի, լակոտ, Մոսկվայի գործակատարս քեզ նման հիմար չէ, նա կհասկանա, թե ինչպես պետք է սարքել բանը...— ասաց աղան բարկությամբ և դարձավ դեպի տիկինը։

— Ասում ես ուղարկիր, դե, ո՞նց ուղարկեմ, ես ճանաչում եմ էդ ալանակին, դա «մաբդ» չի դառնա։

Բայց իսկապես ո՛չ բամբակ էր ուղարկված, ո՛չ Ամերիկայի սերմից, ո՛չ տեղային սերմից և ո՛չ էլ «առանձին նշաններ» էին դրված խարդախված հազերի վերա, որ գործակատարը, ճանաչելով, չսխալվեր և կարողանար վատ բամբակը լավ հատկություն ունեցողի տեղ անցկացնել։ Միայն աղան գրել էր տալիս այն, ինչ որ ստեղծել էր նրա երեակալուծ թյունը, մի նոր խաղ խաղալու համար Մոսկվայի բիրժայի վրա։

Միքայելը շատ փոշմանեց իր անպուշտ նկատողության մասին, և տիկին Մարիամը նույնպես դժգոհ մնաց նրա անփորձության համար, որով գրգռեց աղայի անվստահությունը, որը պահանջում էր անպայման

հայատաղությունն այն բոլոր իտարդախտությունների մեջ, ինչ որ պահանջում էին նրա առևտրական շահերը:

Տիկինը մտածեց մի կերպով բանը շինել:

— Վնաս չունի,— ասաց նա,— ջեր տղա է, կոնա, կտեսնի, կսովորի:

— Ախար ի՞նչ կսովորի. այսքան տարի շտովորեց, դրանից հետո էլ ի՞նչ կարող է սովորել:

Միքայելը կանգնած լսում էր այդ բոլորը, որպես մի դատապարտյալ:

Նույն միջոցին ներս մտավ մի մարդ, կարտուղով, սև արխաուղով, որի վրայից հագել էր մի մոխրագույն մաշված սերթով՝ երկայն ու լայն փեշերով և ոտներին հագել էր քոշեր սպիտակ գուլպաների վրա, որոնք կեղտոտությունից ցեխի գույն էին ստացել: Նա իր ձեռին բռնած ուներ մի հաստ փայտ, որ ինքն էր շինել:

— Միմոն Յագորիչը եկավ,— ասեցին միաձայն, երբ տեսան նրան, իր հաստ փայտը տփտփացնելով ներս մտնելիս:

Դա աղայի աղվակատն էր, մի հին պոլիցիական շինովնիկ, որին դուրս էին արել ծառայությունից չափազանց արբեցողության պատճառով, և եկել էր այն կնոջ գործի համար, որի որդին բանտարկված էր իր պարտքը աղային չվճարելու պատճառով:

— Կավ ժամանակ եկար, Միմոն Յագորիչ, քեզ էի սպասում,— ասաց աղան:

— Ի՞նչպես չգայի, այդ անդգամը (բանտարկյալի մոր մասին էր խոսքը) դահլա է տանում,— պատասխանեց նա և եկավ նստեց նույն «իշոտիքի» վրա, աղայի մոտ:

Նա բավական հոգնած էր երևում և փոշոտած, կարտուղը զլխից առեց, թեքովը սրբեց ճակատի քրտինքը և, ջիբից հանելով քթախոտի մեծ տուփը, մի բուռն «էնֆիա» վեր քաշեց դեպի իր ահագին քթի պնչածակերը, հետո, ոգի և շունչ առնելով, ղվարթացավ և բարերար տուփը «թավազա» անելով աղային, ասաց.

— Քաշիր, լավն է, աստված հասցրուց, էսօր զջլեցի մեկից, բանը շինեցի սուղումը...

Աղան, ուշադրություն չդարձնելով նրա քաղաքավարության վրա, հարցրուց.

— Դու էն ասա՛, ի՞նչ արեցիր այն անդգամի հետ:

— Չե՞ս քաշում, լավն է, ասում եմ: Ստամբուլի բուռնոթի է, աստված հասցրուց, շատ ժամանակ էր, որ պտում էի:

— Է՛հ, քեփդ եկել է, Սիմոն Յագորիչ, ասա՛, ի՞նչ արեցիր էն «ան-
ղզամի» հետ,— ասաց աղան մի փոքր պինդ ձայնով։

— Օրհնած, էլ ո՞ւր ես բարկանում,— պատասխանեց փաստաբա-
նը՝ պատահուտած հին աղլուխով թափ տալով բռնոթու փոշին իր ըն-
չացքի վրայից, որ դեղնել և բռնոթ թթու գույն էր ստացել։

— Դե՛, արի, էսպիսի մարդու հետ խոսիր,— ասաց աղան գլուխը
շարժելով.— ես ինչ եմ ասում, նա ինչ է պատասխանում։ Ասա, ի՞նչ-
պես վերջացրիր այն կնոջ հետ։

— Էլ ի՞նչպես պետք է վերջացնելի, հերն անիծեցի, ինչ որ ուներ,
չուներ, բոլորը ծախել տվեցի։

Աղայի դեմքը պայծառացավ մի անբացատրելի ուրախությամբ։

— Փողե՞րը,— հարցրուց նա։

— Փողերը բերել եմ։

Փաստաբանը հանեց ջիբիցը մի շորի կտորի մեջ փաթաթած թղթա-
դրամները և, առանց համբարելու, զողզոջուն ձևերով տվեց աղային։

— Ա՛յ տղա, Միքայել, մի ստաքան արադ բեր Սիմոն Յագորիչին,
այն մեծ ստաքանով, իմանում ե՞ս,— ասաց աղան և սկսեց համբարել
փողերը։

— Օրհնած, մի քիչ շուտ ասելի, դու չե՞ս իմանում, որ Սիմոն Յա-
գորիչը առանց էդ զահրումարի ապրել չի կարող,— խոսեց փաստաբանը
և անհամբերությամբ սպասում էր կենսատու ըմպելիքին։

Բայց Միքայելը մի երկրորդ սխալ ևս գործեց, որ ոչ սակավ հրա-
վիրեց իր վրա աղայի բարկությունը. նա հրամայեց «մեծ» ստաքանով
բերել արադը, բայց այդ «մեծ» բառը պետք էր հասկանալ «փոքրի»
տեղ, որպես խանութումը «լավ» բառը գործ էր ածվում «վատի» տեղ.
և բերեց նա ահագին ստաքանով արադ և տվեց Սիմոն Յագորիչին։ Դա
կատարյալ սպիրտ էր՝ առանց մի ուրիշ խանութորդի, բայց նա միանգա-
մով կուլ տվեց։

— Ա՛յ, սիրտս հովացավ, շատ ապրիս,— ասաց փաստաբանը՝ դա-
տարկած բաժախը ետ տալով Միքայելին։

Բայց աղան մի խոժոռ ակնարկությամբ արդեն հասկացրել էր Մի-
քայելին նրա գործած մեծ սխալը, և այս անգամ խեղճ տղան բոլորովին
հուսահատվեցավ, թե Մոսկվա գնալը երբեք չպիտի հաջողվեր իրան։

Բայց տիկին Մաքիամին ղբաղեցնում էր նույն ըոպեում մի ուրիշ
ախուր միտք, երբ տեսավ փաստաբանի բերած փողերի ծրարը, որ դո-
յացել էր այն «անղզամի» կալքը աճուրդով ծախել տալուց, այն ողոր-
մելի կնոջ կալքը, որի որդին բանտարկված էր, որը քանի օր առաջ եկել

էր իր մոտ և գիտօթիւնն էր խնդրում, իսկ այժմ աղայի անգիտօթեամբ մի ամբողջ ընտանիք պետք է մաշվեր և ոչնչանար դառն աղքատութեան մեջ:

— Շնորհակալ եմ, Սիմոն Յագորիչ, — ասաց աղան և բաժանեց փողերի ծրարից մի տասն ռուբլիանոց կարմիր թուղթ և տվեց փաստաբանին: — Էս էլ քեզ փեշքաշ, որ սաղացրիր փողերս:

Սիմոն Յագորիչը ընդունեց «փեշքաշը» այնպիսի մի խոնարհութեամբ, քիչ էր մնացել, որ համբուրէ աղայի ձեռքը: Աղան առատաձեռն էր այնպիսի դեպքերում, որպէս լավ որսորդները միշտ բաժին են հանում իրանց շներին վիրավորված էրեւի մօտից:

Բայց Միքայելի խնդիրը ղեռ մնացել էր անվճիւր: Տիկին Մարիամը նկատելով, որ փաստաբանի բերած փողերը աղային բավականին լավ արամադրութեան մեջ բերեցին, մտածեց օգուտ բազել այդ հանգամանքից և կրկին բարձրացնել Միքայելի Մոսկիւն դնալու հարցը:

— Կարդացեք, Սիմոն Յագորիչ, ի՞նչպէս է գրած այդ նամակը, — ասաց նա՝ տալով փաստաբանին Միքայելի մի քանի ընդհանուր դրած նամակը:

Փաստաբանը հանեց ծոցից ահագին ակնոցները, ղեռնոցն ահագին քթի վրա և հանգիստօր կերպով սկսեց կարդալ, կարծես թէ կարդում էր մի ճառ. «Այս անգամ ուղարկված 200 հազ բամբակներից մի մասը»... և այլն:

— Գրած է՝ «առանձին նշաններ են դրված», — հարցրեց աղան, երբ փաստաբանը վերջացրեց ընթերցանութիւնը:

— Ինչպէս չէ, գրած է. «Վերջին հակերի վրա առանձին նշաններ են դրված»... և «առանձին նշաններ» բառերի տակ խաղ էր քաշած, — պատասխանեց փաստաբանը:

— Հաւանք՞ւմ ես:

— Ո՞վ է գրել:

— Մեր Միքայելը:

— Հոգիս վկա լինի, որ ինձանից լավ է գրել, — ասաց փաստաբանը՝ ձեռքը սրտին դնելով, — ես 22 տարի պոլիցումը զրադրութեան եմ արել, 15 տարի թ... մոլորվի մոտ եմ զրադրութեան արել, բայց իմ գիրը դրա մոտ մի կոպեկ չի արժենա:

Փաստաբանի չափազանց գովասանութիւնը մտածութեամբ հետեւանք էր այն ահագին ստաքանով արաղի, որ քանի ընդհանուր Միքայելը խմացրել էր նրան, և կամենում էր զրանով վարձատրել սպասավորին մատուցած ծառայութիւնը: Այստեղից հանդիպելով, Սիմոն Յագորիչի վկայութեանը,

որպէս գիտնականի խոսքը, բաւական լաւ ներգործություն ունեցաւ հարցի՝ հօգուտ Միքայելի վճռակէտ վրա, և աղան խոստացաւ, որ անողատճառ կուգարիկ նրան Մոսկւա:

Երեք օրից հետո, վաղ առավոտյան, Մասիսյանի դռանը սպասում էր մի ճանապարհորդական սալակ. դուրս եկաւ Միքայելը իր նոր շոքերը հագած, նրա հետ դուրս եկան աղան և տիկին Մարիամը: Միքայելը առաջ մոտեցաւ տիկնոջը, համբուրեց նրա ձեռքը և ստացաւ նրա մայրական օրհնությունը և հետո համբուրեց աղայի ձեռքը և ստացաւ նրա հայրական «բարի խրատները», որպիսիները շատ անգամ չսէլ էր: Հետո նա խիստ ուրախ և պայծառ գեմքով նստեց սալակի վրա: Սալակը շարժւեցաւ: Անցնելով Մասիսյանի տան աջ թերից, հանկարծ վերից մի բան ընկաւ նրա սալակի մեջ. դա մի փունջ ծաղիկ էր. ետ նայեց պատանին, տեսաւ Գայանեն և Հովիթիմեն, կառուրի վրա կանգնած, նրան գլխով էին անում: Նա շատ ուրախացաւ, բայց մի բան մնաց նրա համար անսթուշ, թէ երկու աղջիկներից ո՞րը ձեռք փունջը, և այդ միտքը նրան տանջել սկսեց...

Ա.

Անցել էր մոտավորապես մեկ տարի անց օրից, երբ Միքայիլը ճանապարհ ընկավ դեպի Մոսկվա: Կիրակի օր էր: Մոսկվայի խուլ և ևտընկած փողոցներից մեկում, հին տան մեջ, ուր վարձով տալիս էին կահավորված սենյակներ, մի պատանի, մաշված և գունաթափ դեմքով, գրասեղանի հանդեպ նստած, աշխատում էր Նա, երևի, դեռ լվացված չէր, թեև օրից բավական անցել էր, և դեռ շտանրված խիտ մազերը թափվել էին նրա մերկ պարանոցի վրա: Նա խալաթի տեղ հագած ուներ իր ձմեռվա հին պալտոն և հողաթափերի տեղ կրում էր իր կալոշները: Օրը մառախլապատ էր և սաստիկ ցուրտ, ձնային թևփուկները, քամուց մաղվելով, զարկվում էին սենյակի սառած ապակիներին և տխուր, աններդաշնակ ձայներ էին հանում: Սենյակը վառած չէր, բայց պատանին երևի ցուրտ չէր դրում և եռանդով գրում էր: Նրբամեծ նա վառում էր իր փոքրիկ շիբուխը և կարծես նրա ծխովը աշխատում էր ջերմացնել իր սառած անդամները: Գրասեղանի վրա, ուր բավական ընդարձակ էր, անկարգ կերպով ածած էին զանազան թղթեր, տետրակներ, գրքեր, լրագրի համարներ, որոնց մեկի վրա դիպած էր մի բռան շափ ծխախոտ: Բացի դրանից, նրանց հետ խառն կարելի էր տեսնել փոքրիկ սրվակներ զանազան մեծությամբ, որոնց մեջ ածած էին գույնզգույն փոշիներ և հեղուկներ, այլև մի քանի քիմիական և ֆիզիկական դործիքներ, ածուխի մեծ-մեծ կտորներ, որոնցով, երևի, նա փորձեր էր անում, և մի մարդկային կառափ:

Այդ բոլորը իր խառնափնթորությունը նմանություն էր տալիս Ֆաուստի գրասեղանին²:

Սենյակը բոլորովին մերկ էր. մի քանի աթոռներ, մի մահճակալ, մի լամպա, գրքերի աստիճանականը, ահա նրա բոլոր կարասիքը: Այս-

տեղ ապրում էր Ե... գավառի առաջին հարուստի որդին, մի տղթատ
ուսանող՝ Ստեփան Մասիսյանը:

Դուռը զարկեցին, ներս մտավ աղախինը:

— Մի պարոն հարցնում է ձեզ:

— Թո՞ղ մտնե, — ասաց պատանին անփութ կերպով և շաբաթա-
կեց իր պարապմունքը:

Ներս մտավ մի ուրիշ պատանի, բավական ճաշակով հագնված և,
տեսնելով ուսանողին, ապշած և կանգնած մնաց: Ուսանողը, գլուխը վեր
բարձրացնելով, ոչ սակավ զարմացմամբ սկսեց նայել եկվորի վրա:

— Ա՛խ, այդ դո՞ւն ես, Միքայել, ինչպես փոխվել ես, հազիվ ճա-
նաչեցի, — գռչեց նա և գրկեց եկվորին:

Միքայելը մի բառ անգամ խոսել չկարողացավ:

— Ո՞րտեղից որտեղ... դո՞ւ, Մոսկվայո՞ւմ... ի՞նչպես հայտնվեցար
այստեղ, — հարցրուց ուսանողը, չվողնելով նրան իր գրկից:

— Դե՛, հիմա նստենք, պատմիր:

Նստեցին միմյանց հանդեպ: Միքայելը պատմեց, թե ինքը որպես
օգնական ուղարկված էր նրա հոր գործակատարի մոտ, որը տկարության
պատճառով մենակ չէր կարողանում կատարել գործերը: Մոտավորապես
մի տարի կլինի, որ ինքը գտնվում է Մոսկվայում և այդ միջոցին միշտ
ցանկացել է տեսնել Ստեփանին, բայց չէ կարողացել, որովհետև աղան
սաստիկ հրաման էր գրել գործակատարին, որ ամեն կերպ արգելե Մի-
քայելի հարաբերությունները իր որդու հետ, որ որդին միզուցե «փչացնե
և խեղճի հանե» իր ծառայողին: Բայց գործակատարը քանի օր առաջ
մեռավ, և նրան թաղել տալուց հետո խսկույն վաղեց Ստեփանի մոտ:

— Շատ վատ մարդ էր, — ավելացրեց Միքայելը, — մի րոպե ևս
աչքից չէր հեռացնում ինձ:

— Ես չեմ ճանաչում այդ անպիտանին, — պատասխանեց Ստեփա-
նը արհամարհական կերպով. — դու այն ասա՞, հիմա ի՞նչ ես շինում
այստեղ:

Միքայելը հայտնեց, թե ինքը այժմ կատարում է մեկնող գործա-
կատարի պաշտոնը. թե նա իր կենդանության ժամանակ գրել էր աղա-
յին, որ ես կարող եմ կառավարել նրան հանձնված գործերը, և ար-
ձակուրդ էր խնդրել, որ աղան թույլ տա նրան ժամանակավորապես
վերադառնալ իր տունը՝ առողջությունը ուղղելու համար, որովհետև
Մոսկվայի օդը վնասում էր նրան, բայց աղան թույլ չտվեց, և այնքան
տանջվեցավ, մինչև մեռավ:

— Այս բոլոր փոփոխությունների մեջ այսքանը միայն լավ է, — խո-

սեց Ստեփանը,— որ դու այստեղ կմնաս, և ես առիթ կունենամ կրկին քեզ հետ պարապելու: Դու խո չե՞ս թողել կարգալու սերը:

— Չէ՞, Ստեփան,— ասաց Միքայելը աշակերտի ամոթխածությամբ,— ես կարգում էի, միշտ կարգում էի այն գրքերը, որ դու ինձ ավելցիր:

Միքայելը զարմանում էր, որ նա իր հոր, մոր և քույրերի մասին ոչինչ չէր հարցնում և իրանց տան գրովյունովը չէր հետաքրքրվում:

— Նամակ ստանում եմ ևս անից,— հարցրուց նա:

— Ոչ, և չեմ ցանկանում ստանալ,— պատասխանեց Ստեփանը սառնությամբ.— ի՞նչ կա, բոլորը նույնը կլինի, ինչ որ տեսել եմ: Այնպես չէ՞:

— Այսպես է: Դու էլ չե՞ս գրում:

— Չեմ գրում:

Միքայելին ավելի անհանգստացնում էր Ստեփանի աղքատ կեցությունը, որ աչքի էր ընկնում չքավորության բոլոր դառնությամբ: Բացի դրանից, նա ամենևին առողջ չէր երեւում: պատանեկության առույգ հասակի մեջ ուժաթափվել և մաշվել էր նա, որպես մի կմախք: Աշխատությունը, ծանր, անբնական աշխատությունը համարյա սպառել էր նրա մեջ կենդանական ամեն զբոսություն: Սենյակը, որի մեջ բնակվում էր նա, բոլորովին զրկված էր կրակից և ջերմությունից, որ իր խոնավությունամբ մթին գերեզմանի նմանություն էր բերում, բաժակահա էր սպանելու նրա առողջությունը: Սարսափելի է լինում ուսանողի դրությունը, երբ նա պետք է սովորե և սեւոր է միեւնույն ժամանակ պատերազմի աղքատության հետ: Ամենաթանկագին ժամերը, որ պիտի նվիրված լինեին ընտրած մասնագիտությունը ուսումնասիրելու համար, մասամբ զոհվում են կողմնակի պարարմունքների, որ նա ծախսելու փող ունենա, որ նա քաղցած չմեռա: Միքայելին չէին կարող նկատելի չլինել այս բոլորը, և նա խիստ մտերմությամբ հարցրուց.

— Ինչո՞ւ ես ապրում:

— Ինչո՞ւ, քի՞չ գործ կա, որով կարելի էր ապրել: դասեր եմ տալիս, թարգմանություններ եմ անում, աշխատակցում եմ մի լրագրի:

Միքայելը այժմ այնքան զարգացած էր, որ կարող էր հասկանալ, թե իր բարեկամի այս տեսակ երկրորդական պարարմունքները, խլելով նրանից շատ ժամանակ, կթուլացնեին նրա ուսման ընթացքը և, բացի դրանից, բոլորովին կխանդարեին նրա առողջությունը, եթե նա չկազդուրեր իրան հանգստությամբ օրվա մեջ զոհե մի նրկու ժամ: Այս պատ-

ճառով առաջարկեց նրան ընդունել իրանից ամեն ամիս մի զուամար, որ կարող էր ապահովացնել նրա ապրուստը:

— Այդ անկարելի է, — պատասխանեց Ստեփանը:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց Միքայելը զարմանալով:

— Ինձ ալելի փող պետք չէ: Բացի գրանից, քեզ հայտնի է, որ իմ հայրը չէր կամենա, եթե նրա փողերից կտալին որդուն: Քայց եթե այդ բանը ծածուկ կանես դու, երբ նա կհասկանա (և անկարելի է, որ չհասկանա), այն ժամանակ կվնասես քո ասպարեզին:

— Ես իմ փողերից եմ սալու, ես արժանի եմ ստանում, որը ինձ պետք չէ:

— Հետո պետք կլինի:

Միքայելը սկսեց ալելի թախանձել, որ ընդունե, անպատճառ ընդունե, ալելացնելով, թե ինքը շատ բանով պարտավոր է համարում իրան և ցանկանում է մի փոքր ծառայութիւն անել իր բարեկամին և շատ պիտի տխրի, եթե իր առաջարկութեանը չընդունի: Սով հայտնեց, եթե Ստեփանը չէր ուզում ձրի նվեր ընդունել, կարող է մի ժամանակ ետ դարձնել, երբ ուսումը կվերջացնե, երբ ինքը փող վունենա:

Ստեփանը ուսանում էր բժշկական մասում և համոզված էր, թե իրան սպասում է լավ ապագա, թե կարող էր մի օր վերադարձնել իր ստացած դոմարը: Մյուս կողմից՝ նա տեսնում էր, որ Միքայելի բարերարութիւնը բավական դուրսութիւն կտար իբան ամբի հաջողակ կերպով շարունակել իր ուսումը, որ պահանջում էր ալելի ժամանակ և ալելի աշխատութիւն, մինչդեռ հացի համար եղած ներկրորդական պարտաւունքները զրկում էին նրան գլխավոր աշխատութիւնից: Քայց վախենում էր Միքայելին փորձանքի մեջ գցելուց, մանավանդ, նա ինքը ասաց, թե աղան առաջուց գրած է եղել մեռնող պորձադատարին, որ արգելե ամեն տեսակ հարաբերութիւն իր որդու և Միքայելի մեջ:

— Դժվար է, Միքայել, շատ դժվար է, — ասաց նա:

— Դժինչ դժվարութիւն չկա, ես իմ ուճիկի հետ կարող եմ վարվել, որպէս ես կամենում եմ:

— Բանն այն է, որ չես կարող. միթե չե՞ս ճանաչում իմ հորը. դու ոչինչ սեփականութիւն չունես, քո անձն էլ մինչև անդամ նրան է պատկանում, քանի որ նրա ձեռքի տակն ես ցտնվում:

Ներկար խոսելուց հետո երկու բարեկամները բաժանվեցան, և փողի խնդիրը մնաց անվճիռ:

— Դու դարձյալ կզաս ինձ մտա, անպէտ չէ՞, — ասաց Ստեփանը

նրան ճանապարհ գցելու միջոցին,— ես կտամ բեղ նոր զրբեր՝ կարգալու համար:

— Կգամ և շուտ-շուտ կգամ:

Միքայելը թեև խոստացավ իր ոռճիկը տալ Ստեփանին, թեև ամենայն սիրով ցանկանում էր օգնել նրան, բայց մի բան չէր մտածում, թե որքան դժվար էր իրագործել: Նա իր ոռճիկը չէր ստանում, այլ մնում էր աղայի մոտ անելու համար:

«Որդի, գրում էր նրան Մասիսյանը, ոռճիկը եթե վեր առնես, ի՞նչ պիտի անես, կխարջես, կփչացնես. թող մնա ինձ մոտ, ես կպահեմ և կշահեցնեմ բեղ համար, և վերջի օրումը մի լավ քանխաճ կշինեմ, հետո քեզ կտամ»: Հիմա Միքայելը ի՞նչ եղանակով կարող էր հասկացնել աղային, թե իր ոռճիկը իրան պետք էր, թե կամենում էր ամսեամիս ստանալ, որովհետև նա ծախսի կարողություն չուներ, նրա բոլոր ծախսը, թե ուտելիքի, թե հագնելիքի և թե կացարանի համար ստացվում էր Մասիսյանի առևտրական տնից, որի մասին նշանակված էր մի որոշ գումար:

Արեւելքում վաճառականը և վաճառականությունը միշտ ունեցել են հասարակության աչքում պատվաւոր նշանակություն: Արեւելյան վեպերի և առասպելների մեջ «խոջաների» անունները համարյա խալիֆների անունների շարի հարգալի տեղ են բռնել, որպես առաքինության և արդարության օրինակներ: Եվ հայերը, որպես ասիական վաճառականներ, պետք է անմաս չլինեին այն սղնիվ հատկություններից, որ ունեցել են իրանց հետ հարաբերություն ունեցող մյուս աղգերն, որպիսինքն եղել են պարսիկները, ասորիստանցիք և, մասնավորապես, արաբները.

Եվ իրավ, հայ վաճառականների մեջ դեռես մնացել են մի քանի՝ գեղեցիկ սովորություններ, որոնք տակավին չեն կորցրել իրանց նահապետական ձևը: Իրանցից մեկն է վաճառականի մոտ ծառայող գործած կատարի ուղեգրությունը: Տեսնում ես մի տղա, շատ անգամ սոոր, առ քատ ընտանիքից, շատ անգամ բոլորովին որբ, մտնում է վաճառականի մոտ. բավական է, որ նրա աղան նկատես, թե աղան շնորհք ունի, ընձ դունակ է առաջ գնալու, սկսում է այնուհետև նրա վրա առանձին խնամք տանել: Թեև նշանակում է ոռճիկ, բայց փողը նրա ձեռքը չէ տալիս, պահում է իր մոտ, շահեցնում է, մինչև գործակատարը առևտուրի մեջ: ավելի վարժվելով՝ զարգանում է և այնուհետև, իր աղայի օգնությամբ՝ իր համար առանձին վաճառականություն է սկսում: Աղան միանգամից վճարում է նրա շատ տարիների ոռճիկը, որ իր առևտուրի մեջ շահեցրել էր, և իբրև վարձ նրա հավատարիմ ծառայության, իրանից էլ մի բան:

աւելիլացնում է, և նա ունենում է մի գրամագլուխ, որով կարող էր սկսած գործը շարունակել: Նա ստանում է և կրեդիտ իր բարերարից, որով հետըզհետև՝ ընդարձակում է իր վաճառականությունը: Այս տեսակ գործակատարները համարվում են աղայի որդեգիրները: Աղան իր համար փառք և պատիվ է համարում, որ կարողացաւ հասցնել մի «մարդ»: Այդ «մարդը» կոչվում է աղայի «չըրաղ», այսինքն՝ մի ճրագ, որ վառեց աղան մի աղքատ ընտանիքի սև օրին լույս տալու համար: Եւ ամեն մի աղա այնքան աւելի հարգելի է լինում իր հասարակության մեջ, որքան շատ թվով հասցնում է «չըրաղներ»:

Բայց Մասիսյանը աւելի գործնական կեսից էր նայում հիշյալ սովորության վրա: Նա էլ իր գործակատարների ռոճիկը, կամ ամբողջապես և կամ մի մասը, իր մոտ էր պահում, խոստանալով շահեցնել և վերջը հնաշ տալ նրանց առանձին առևտուր սկսելու: Իսկ այս մի խորամանկ միջոց էր գործակատարին միշտ կապված պահելու իր հետ կամ միշտ նրա սանձը իր ձեռքում պահելու համար: Ռոճիկը իր մոտ պահելով, Մասիսյանը միշտ ուներ իր ձեռքում մի գրավական, մի երաշխավորութուն գործակատարի կողմից, որ ստիպեցնում էր նրան անսպասման հնազանդ լինել: Որովհետև մի անհավատարմութուն նկատածին պես աղան կարող էր խսկույն նրան դուրս անել և ողորմելի գործակատարի ամբողջ տարիների ծառայության վարձը վեր առնել որպես տուգանք: Եւ շատ անգամ բոլորովին անմեղ մի գործակատարի մեղադրում էր նրա անհավատարմության մեջ և կտրում էր ռոճիկը: Եւ զրանով պեսք չ բացատրել Մասիսյանի առևտրական տան գործակատարների անդադար փոփոխությունը:

Չ Վերադառնալով Ստեփանի մոտից, Միքայելը հենց այն օրը գրեց աղային, խնդրելով, որ իրան թույլ տա ամսեամիս վեր առնել իր ռոճիկը, պատճառ բերելով, թե նպատակ ունի գնել վիճակախաղի տոմսակներ և իր բախտը փորձել այդ բանի մեջ: Նա ստացավ մերժողական պատասխան. աղան հայտնում էր, թե դա «սարսաղութուն» է, թե ինքն է նրա բախտը, թե ամեն բան իրանից պետք է սպասել, և խորհուրդ էր տալիս իր խրատներին հետևել, որ վերջը կարողանա օրինալոր «մարդ» դառնալ: Այս պատասխանը սաստիկ զայրացրեց Միքայելին, և պատշաճ էր հայտնել աղային, թե բոլորովին կիողնե իր գործակատարությունը, և թե աղան չհոժարի ընդունել իր խնդիրը: Բայց նա չգրեց: Թեև էփրայելը վերջին ժամանակներում բոլորովին ճանաչել էր Մասիսյանի հոգին, թեև ամենևին չէր հավատում նրա խոստմունքներին, այնուամենայնիւ, նրանից հեռանալ ևս չէր կարող, ոչ այն պատճառով, որ գուցե

կղերկվեք աղայի մոտ ունեցած իր փողերից, ո՛չ, բայց կար մի առանձին պատճառ, որ կապում էր նրան որպես Մասիսյանի ընտանիքի, նույնպես և նրա գործերի հետ: Միքայելը դեռևս չէր մոռացել ծաղիկների ացն փունջը, որ ձգեցին նրա սալակի մեջ, երբ նա հեռանում էր Մասիսյանի տնից...

Բ

Միքայելը կենում էր Մոսկվայի բիրժայից ոչ այնքան հեռու մի գերմանացի աղքատ ընտանիքի մեջ, ուր տվել էին նրան մի փոքրիկ սենյակ, ուտելիքը և սպասավորությունը իրանց վրա ընդունելով: Փոքրիկ, կոկիկ բնակարանը իր հասարակ և միշտ մաքուր պահված կալասինեռով բոլորովին համապատասխանում էր Միքայելի համեստ բնավորությանը: Այստեղ հանգիստ և ազատ էր զգում նա իրան և երբեմն, նստած լուսամուտի հանդեպ, նայում էր դեպի փողոցն անցնող խալտաճամուկ ամբոխի հոսանքը, տեսնում էր իր առջև շարված ահագին տները և դաժմանում էր, երևակայելով, թե ինքը գտնվում է մի կախարդված աշխարհում, որ իր համար նոր էր, որ իր համար անծանոթ էր: Այսպիսի բույները շատ անգամ նրան հիշել էին տալիս հայրենիքը. նրա միտքը թռչում էր հեռու և հեռու, դեպի Արաքսի ափերը, տեսնում էր այնտեղ իրան հովվական ցուպը ձեռին, տրեխները հագած, ահագին մորթե գլուխը գլխին, քշում էր գառները դեպի խոտավետ արոտամարգերը: Ի՞նչ մեծ տարբերություն անցյալի և ներկայի մեջ, հովիվ Կալոյի և բորսայի հերոս Միքայելի մեջ:

Մի երեկո հայտնվեցավ նրա մոտ Ստեփանը, որ բերում էր իր հետ մի ահագին կապ գրքեր. նա դրեց սեղանի վրա իր բեռը և ընկավ բաղկաթոռի մեջ: Պատանին սաստիկ հոգնած էր երևում, բայց նրա գունաթափ դեմքը փայլում էր ուրախությամբ: Միքայելը սրտամեց նրան, թե ինչ պատասխան ստացավ աղայից իր ռոճիկի մասին:

— Ես ուրիշ կերպ չէի սպասում,— պատասխանեց Ստեփանը արհամարհանքով,— այդ ոչինչ, մոտ եկ, քեզ ցույց տամ, թե ինչ գրքեր են դրանք:

Միքայելը մոռացալ՝ գրասեղանին և աշակերտի հետաքրքրությամբ սկսեց նայել գրքերի վրա:

— Դրանից,— ցույց էր տալիս Ստեփանը թերթելով գիրքը,— դու կծանոթանաս ֆինանսական և բանկային գործառնությունց հետ, այդ մյուսը քեզ կծանոթացնե՞ս զանազան տեսակ հում բերքերի հետ, որ ար-

գլխնարեւելում են այլեայլ երկրներում, իսկ այդ երրորդից կծանոթանաս գործաբաններին: և առհասարակ գործարանական արհեստագործության հետ: Բայց այդ շորերորդը մի գեղեցիկ վեպ է՝ կարդա՛, երբ կձանձրանաս առաջիններից՝ դա կկրթի քո հոգին և ճաշակը:

Միքայելը ուրախ-ուրախ վեր էր անում դեռ չկտրված դրքերը, նայում էր և կրկին զնում դրասեղանի վրա:

— Մոռացա ստեղ քեզ,— շարունակեց Ստեփանը,— ես արդեն թույլ-տվություն ստացա քո մասին, որ իբրեւ ազատ լսող դու կարողանաս հաճախել այստեղի առևտրական դպրոցը, շաբաթը երկու անգամ, ժամանակ կունենա՞ս:

— Շաբաթը երկու անգամ,— կրկինեց Միքայելը մտածելով,— ինչու է, ժամանակ կունենամ:

— Շատ գեղեցիկ, ուրեմն ես էգուց առավոտյան կգամ քեզ կտանեմ և կհանձնեմ դպրոցի տեսուչին:

Նա վեր կացավ:

— Ցտեսություն, առավոտյան ութ ժամին քեզ մոտ կլինեմ:

— Ո՛ւր ես շտապում, մի փոքր սպասիր, իսկույն թեյ կտան,— խնդրում էր Միքայելը:

— Չեմ կարող, ինձ մի քանի տեղ ևս պետք է անցնել:

Նա հեռացավ:

— Որքա՞ն բարի է նա,— մտածում էր Միքայելը Ստեփանի հեռանալուց հետո,— բայց որքան բարի է, այնքան էլ հպարտ է: Նա ձրի չպիտի ընդունեմ նրա բարերարությունը, մեր երկուսի վիճակը շատ նման է միմյանց. նա փողի աղքատ է, իսկ ես՝ կրթության: Պետք է լրացնենք մեկս մյուսի կարոտությունը. եթե նա ինձանից ոչինչ ծառայություն չի ընդունի, դրանով կվիրավորե ինձ և առիթ կտա ինձ ևս շքնդունել այն հոգատարությունը, որ նա ունի իմ մասին: Բայց ի՞նչ եղանակով օգնեի...

Վերջին հարցը Միքայելին մտատանջության մեջ ձգեց: Նա չէր ցանկանում առաջնիվ լինել, եթե ոչ շատ հեշտ էր ամեն տարի մի շորս կամ հինգ հարյուր ութլի տալ Ստեփանին և այնպես անցկացնել Մասիսյանի հաշիվների մեջ, որ նա ոչինչ չհասկանար: Բայց կամենում էր իր սեփական փողից տալ և այդ փողը նա շունեի: Նրա ոռճիկը, որպես նրա անձը, ազան ցանկանում էր իր ձեռքում պահել:

— Ես պետք է ցույց տամ այդ հիմար ձերուկին, որ նրա տված ոռճիկի կարոտություն չունեմ, որ ես ուրիշ կերպով էլ կարող եմ փող վատակել,— մտածեց նա և մոռեցավ դրասեղանին, սկսեց դրել մի նամակ:

Միքայելը Մոսկվայի բիրժայի վրա այնքան անուն, այնքան վարկ և հավատարմություն էր ուտացել, որ վաճառականներից շատերը, որոնք այնտեղ գործակատարներ չունեին, առաջարկում էին նրան կոմիսիոնով զանազան հանձնարարություններ կատարել: Նա հաշվում էր, որ այս կերպով կարող էր բավական գումար վաստակել, բայց սրպեսդի իր ազդեցից ծածուկ շնորհ, հայտնեց նրան նամակով:

Այս նամակի ոճը և մտքերի արտահայտությունն ձևը այլևս չէին պայմանավորվում ծառայողի երկշտ և խոնարհական ոգու ներշնչությամբ, նա բովանդակում էր իր մեջ ազատ և անկախ մարդու խոսքը: Միքայելը հայտնում էր, թե ամեն կողմից իրան առաջարկում են՝ զանազան առևտրական հանձնարարություններ կատարել կոմիսիոնով, թե ինքը կարող էր բոլորի պահանջներին բավականություն տալ առանց Մասիսյանի գործի ընթացքը թուլացնելու կամ նրա շահերին վնասելու: Գոյացած արդյունքի մասին նա հայտնում էր, թե մի մասը ինքը կվերառնի, որպես իր աշխատության վարձատրություն, իսկ մյուս մասը կմացնի Մասիսյանի հաշվի մեջ, որպես նրա օգուտը: Նամակը վերջացնում էր, ավելացնելով, եթե ազան կընդդիմանար իր այս ձևերով, այն ժամանակ ինքը ստիպված կլինի հրաժարվել նրա գործակատարությունից և իր համար առևտրական ազատ կոմիսիոնների պաշտոն կստարել:

Մասիսյանին սկզբում վրդովեցրուց այս նամակը, առաջին անգամ էր, որ նրա գործակատարը, նրա ստրուկը վստահանում էր նրա հետ այս աստիճան համարձակ լինել: Բայց ի՞նչ կարող էր անել: Գործը դժվար տեղ էր հասցրել: «Ես գիտեի, մոռնում էր նա, որ այն անխժաճը կլըրբացնե նրան»... Այս խոսքերով ակնարկում էր նա Ստեփանին, մտածելով, թե անկարելի էր, որ Ստեփանը հանգուցյալ գործակատարի մահից հետո հարաբերություն չսկսեր Միքայելի հետ նրանից փող պոկելու նպատակով: Բայց նրա վրդովմունքը մի փոքր մեղմացավ, երբ ավելի լավ մտածեց նամակի բովանդակության վրա: Մասիսյանը այն տեսակ մարդերից էր, երբ շահ կար աչքի առնել, նա մյուս վիրավորանքները շուտով մոռանում էր: Միքայելը հայտնում էր, որ իր կոմիսիոներությունից գոյացած արդյունքի մի մասը կանցկացնե ազայի հաշվի մեջ. ինչո՞ւ զրկել իրան այդ օգուտից: Բայց մյուս կողմից՝ ազան մտածում էր, որ Միքայելը ինքն էլ կշահվի, ինքն էլ փողի տեր կդառնա, այդ նրան հաճելի չէր կարող լինել, որովհետև նա սիրում էր իր գործակատարներին միշտ ազքատ տեսնել և ազքատության մեջ պտուում էր նրանց հնազանդությունը: Ի՞նչպես պետք էր հաշտեցնել այդ երկու ծայրերը:

իրան զրկե՞լ օգուտից, որ նա էլ զրկված լինի, Վճռեց Մասիսյանը։ Այդ անկարելի էր. Միքայելը հայտնում էր, եթե աղան չհամաձայնվի իր պայմանների հետ, ինքը ստիպված կլինի հրաժարվել նրա գործակատարությանից և իր համար առանձին գործ սկսել։ Բայց կորցնել Միքայելի նման մի գործակատար, դժվար էր աղայի համար. ոչ ոք չկար, որ նրա տեղը բռնեի։ Մասիսյանը ակամայից հայտնեց իր հոժարությունը, բայց մտքումը դրեց իր ժամանակին ուրիշ կերպով պատժել նրան...

Որքան Միքայելի նամակը խիստ էր, այնքան աղայի նամակը մեղմ էր։ Նա հայտնում էր իր հայրական ուրախությունը նրա հառաջադիմության մասին, բարեկամություն էր ավելի ևս հաջողակ և բախտավոր լինել, թե իր համար պարծանք էր համարում, որ «իր հասցրած» աշակերտը վերջապես «մարդ» է դառնում, և ավարտում էր նամակը, խորհուրդ տալով, որ Միքայելը ավելի լավ կանե, եթե իր կոմիտեներությանից պոչացած արդյունքից այն մասն ևս, որ իրան է պատկանելու, մտցնե աղայի առևտրական գործի մեջ և վերջը սուկոսով միասին ստանա իր ոռճիկի հետ, երբ աղան նրա համար մի առանձին առևտրական տուն կբաց անի։

— Դու ինձ այլևս չես կարող խաբել,— ասաց ժպտալով Միքայելը, երբ կաբդաց աղայի նամակի վերջին տողերը. ևս քեզ արդեն ճանաչում եմ։

Գ

Միքայելի աշխատությունները այժմ ավելի ծանրացան. նա բացի Մասիսյանի գործերից կատարում էր այժմ ուրիշ վաճառականների բաղամաթիվ հանձնարարություններ, շաբաթը երկու անգամ հաճախում էր առևտրական դպրոցը դասեր լսելու, առիթ էր գտնում այս և այն գործարանները տեսնելու և նրանց կազմակերպության հետ ծանոթանալու, իսկ տանը պարապում էր ընթերցանությունում և շատ փոքր ժամանակ ուներ հանգստանալու։ Այս բոլորը այնքան խորթ, այնքան օտարոտի էին երևում տեղային հայ վաճառականներին, որ Միքայելի վարմունքը ընդհանուր խոսակցության և բամբասանքի նյութ էր դարձել նախանձոտների բերանում։ Մի քանիսը առանձին նամակներով հայտնեցին աղային, թե ինչ «մոլորությունների» մեջ էր ընկել նրա գործակատարը։ Բայց աղան ուշադրություն չդարձրեց նրանց մատնություններին, երբ նոր տարվա սկզբում ներկայացրած ընդհանուր հաշվի ցուցակի մեջ գտավ մի խոշոր թվանշան՝ 5000 ռուբլի, որ Միքայելը բաժին էր հանել

աղային իր կոմիտեներական գործակառարության արդյունքից, նա ստանում էր աղայից ուճիկ 1000 ուրբլի միայն և նրա բոլոր գործերը կատարելուց հետո 5000 ուրբլի օգուտ էր տալիս, ինչու՞ չպիտի դո՛ւ լինեիր աղան, երբ շատ էլ ցանկանար, դարձյալ չէր կարող ոչինչ ճնշում գործ դնել Միքայելի վրա, որ այժմ մի կերպ անկախ գիրք էր հիմնել իր համար:

Մոսկվայում կային ամեն կողմից հայ վաճառականներ. Հաշտար-խանից, Նոր Նախիջևանից, Թիֆլիսից, Ղարաբաղից, Նրեանից, Ադուլիսից և մինչև անգամ Թավրիպից: Դրանց օրվա ամեն մի ժամում կարելի էր գտնել բիրժայի առջև, թեև բիրժան փակված լիներ, թեև գործը այնտեղ դադարած լիներ: Որպես մոլեռանդ բրահման, հայ վաճառականը երբեք չէ հեռանում այդ առևտրական տաճարից և մի առանձին ղվարձություն է ղգում, նայելով նրա փակված դռների վրա: Բայց Միքայելը սովորություն չուներ հայտնվել այնտեղ կեսօրից հետո, երբ գործը դադարած էր, և այդ շատ բարկացնում էր վաճառականներին, որ վերագրում էին նրա հպարտությունը: Բայց նա, առհասարակ, խորշում էր այդ վայրախոս և դատարկասրտ հասարակությունից, որ մի ուրիշ զբաղմունք չէր ճանաչում, որ իր հայկական նեղ շրջանից չէր դուրս գալիս և, հավաքվելով այնտեղ, կամ զբաղված էին լինում կոշտ-կոպիտ կատակներով և կամ կեղտոտ բամբասանքներով էին պարապում: Հայ վաճառականը շնորհք չունի, որ իր ժամանակը այնպես կարգադրե, որ գործի ժամանակը գործ կատարե, հանգստության ժամանակը հանգստանա, իսկ պարապ ժամանակը մի ուրիշ բան սովորե: Բացի իր ծանոթ վաճառականությունից, ոչ մի ուրիշ գործ չէր հետաքրքրում նրան. բացի իր հայկական նեղ շրջանից, նա մի օտար հասարակություն չէ ճանաչում: Եվ այդ է պատճառը, որ նա միշտ մեռում է միակեղմանի, անառաշ, անկիրթ և ուր որ գնում է, դառնալ վեճաբանում է իր հայրենիքը նույն ոգով, նույն սրտով և նույն բնավորությամբ, որպես դուրս էր եկել:

Մոսկվայում, որպես ամեն աեղ, մի երկրի հայ վաճառականը ստույգիկ առևտրություն ուներ դեպի մի օտար երկրացի բնդհանրապես, օրինակ, ղարաբաղցի առում էր ղոկին, ղոկը՝ թիֆլիսեցուն և այլն: Իսկ միևնույն երկրի վաճառականը առում էր իր երկրացուն մասնավորապես, օրինակ, մի հաշտարխանցի մյուս հաշտարխանցուն չէր կարող համբերել: Ամեն մեկը պատրաստ էր վնասել իր ընկերին, թեև ղիտենար, որ օտարին 10 կոպեկ վնաս տալով ինքը 20 կոպեկ պիտի վնասվեր: Խոսքի անկեղծություն չկար նրանց մեջ. բոլորը մեկմեկու խաբում էին, թեև բոլորն էլ ցույց էին տալիս միմյանց սաստիկ մոեխմություն:

Դատարի կյանքը, անդործությունը շինել էր նրանցից մի տեսակ վայրագ հաշներ, որ մինը մյուսին կծելու սովորություն ուներ:

Տեսնում ես, հայ վաճառականների հասարակությունը խմբված է բիրժայի առջև, ամեն տեսակ ասիական և հվրոպական հագուստներով. նրանք բարձր ձայնով խոսում են, ծիծաղում են, հռհռում են, ամենեկին չնեղվելով, թե իրանց վրա կարող էին ուշադրություն դարձնել, թե հրապարակի վրա այդ անվայելուչ էր: Նրանք պատմում են միմյանց դանաղան տեսակ անեկդոտներ կամ պատահած անցքեր, որ ցույց են տալիս ամեն մի երկրացու հատկությունը:

— Գիտե՞ք, մի անգամ «ծառաղարդի» տոնին գնացել էինք եկեղեցի,— պատմում էր մի զուկ խորամանկ ղեմքով և շիլ աչքերով,— երբ ժամը վերջացավ, դուրս եկանք եկեղեցու բակը, այնտեղ խմբով կանգնած, մտիկ էինք տալիս կնիկներին, մին է՛լ տեսնեմք, բոլոր զուկերը մոտեցան զարաբաղցի պարոն Ն...ին և, նրա ձեռքը բռնելով, ասեցին. «Շնորհավոր տոնակատարություն»: Ղարաբաղցին զարմացած հարցրուց. «Ի՞նչ տոնախմբություն, այսօր իմ տոնը չէ»: «Խնչպե՞ս չէ,— ասաց մի զուկ,— դու չե՞ս իմանում, որ այսօր Հիսուս Քրիստոսը էջի վրա նստած Երուսաղեմ մտավ»:

Բոլորը ծիծաղում, հռհռում են զուկի Գիմար սրախոսության վրա, որովհետև զարաբաղցուն էջ մականուն էին տալիս, և Քրիստոսը էջով էր Երուսաղեմ մտել, ուրեմն այն օրը պետք է զարաբաղցու տոնախմբությունը լիներ:

— Սխալվում եք,— սուսում է մի վիրավորված զարաբաղցի,— այդ անունը իզուր եք կպցրել մեզ. հայերի մեջ ամենախելոքը էլի զարաբաղցին է, թեև նա զուկի սատանությունը չունի. բայց սատանան երբեմն երկու ուղիով է թակարդի մեջ բնկնում: Հսեցեք, ձեզ պատմեմ, թե ինչ պատահեց մի անգամ մի զուկի հետ այստեղ:

— Պատմեցեք, պատմեցեք,— լսելի է լինում ամեն կողմից:

— Մի անգամ մի զուկ ծախել էր մի ռսի 100 հակ բամբակ,— ասաց զարաբաղցին,— ցույց տալու համար նա բաց արեց մի քանի հակեր, սրոնք, իհարկե, մաքուր տեսակիցն էին. մի ուրիշ զուկ, զուկերի սովորությունը համեմատ, մատենց բնկերին, մուշտարուն հայտնելով, թե բոլոր հակերը ցույց տված օրինակի համեմատ չեն: Մուշտարին ստիպվեցավ բաց անել սուլ ուրիշ շատ հակեր. տեք աստված, ի՞նչ ասես չէր դուրս գալիս հակերի միջից. մաշված ավելներ, փայտե կտորած գդալներ, հին քոշեր, փալասի կտորներ և հաճախ դուրս է գալիս մի հակի միջից էջի մի ահագին փալան: Այս անգամ ուսուր ալլես համբերել չկարողացավ

և, դառնալով դեպի ղոկը, ասաց. «Այդ երեւի ձեր հոր վերաբերման է»... Զոկը առանց կարմրելու պատասխանեց. «Мая атец большой кухни сын» (ուղեց ասել, թե իմ հայրը մեծ օշակի որդի է), «если он ешак бл, мне такой товар не бл» (այսինքն՝ եթե նա էշ լիներ, ես այսքան ապրանք չէի ունենա)։

Զոկերը բավական կոտորվեցան զարաբաղցու պատմութիւնով, բայց դարձյալ աշխատում էին հաստատել, թե իրանց հայրենակցի արածը մի խելոփոքուն էր, թե էշի հին փալանը ոչինչ արժեք չունի, բայց եթե նրան հաջողվեր բամբակի տեղ անցկացնել, բաժակէան կշահվեր և այլն, և միեւնույն ժամանակ պնդում էին, թե էշ մականունը միմիայն զարաբաղցուն է հատկանիշ, և իբրեւ փաստ պատմում էին զանազան անեկդոտներ։

— Մի անգամ սաստիկ կարկուտի ժամանակ, — ասում էր մի ղոկ, — Ղարաբաղում գյուղացիները հավաքվում են, ասելով, թե մեր արտերին ինչ լինում է, թող լինի, դնանք դոնն տանուների արտը աչտառներ։ Եվ ամեն մեկը վեր է առնում իր տնից, որը մի փալատ, որը մի կաշէրա, որը մի յորդան, որը իր յափուռներն, վաղում են դեպի տանուների արտը և փռում են նրա վրա. ցորենի հասկերը գյուղացիների ոտքի տակ ջարդվում են, տրորվում են և գեանին հավաքար են դառնում։ Այդ էշութուն չէ՞, — հարցնում է ղոկը՝ դառնալով դեպի զարաբաղցին։

— Բայց այն մոռացե՞լ եք, — պատասխանում է զարաբաղցին, — որ ղոկը պանիրը դնում է բանկայի մեջ, դրսից հացը քսում է բանկային և ուտում, երեւակայելով, թե պանիր է ուտում։ Մի անգամ որդին գալիս է, տեսնում է դուքնի դուռը փակ է, հացը քսում է դռանը և այնպէս ուտում. հայրը վրա է հասնում. «Ի՞նչ ես անում», հարցնում է նա։ «Պանիր եմ ուտում, հայր», պատասխանում է որդին։ «Փչացած, չէ՞ր կարող համբերել, մինչև ես գայի, հիմա բոլոր պանիրը կերած կլինես», ասում է հայրը և սկսում է որդուն ծնծել։

Հետո պատմում են այն առակը, թե ինչպէս զարաբաղցի գյուղացիները «ղավուրման» ցանկ էին արում, որ ոչխար բուսներ, և քանի օրից հետո գնացել, տեսել էին, որ մրջիմները հավաքվել են ցանված զավուրմայի վրա, և ուրախանալով ասել էին. «Հիմա որ պտտիկ են աչաքան են, երբ մեծանան, ոչխարի սուրուններ կունենանք»։

Նույն միջոցին մի հաշտարխանցի մեջ է մտնում, կամենում է խոսել։

— Դու սուս կա՞ց, — ասում են նրան, — հաշտարխանցին հենց որ խոսեց, վաճմաղալ կսարքե. հաշտարխանցին միշտ «պրաշենիան» ծո-

ցումը պատրաստ ունի։ Մի անգամ մի հաշտարխանցի դռնում է մի ծրար լիբը թղթադրամով. «Փո՛ւ,— ասում է,— ես կարծում էի կռվի թըղթեր են»։

Նորնախիջևանցին կամենում է պաշտպանել հաշտարխանցուն։

— Դուք երկուքդ մի հարազատ հոր որդիք եք,— պատասխանում են նրան,— այն զանազանություն միայն, որ հաշտարխանցին իստակ ուսացել է, բայց նորնախիջևանցին դեռ ոչ ուս է, և ոչ՝ թաթար։

Մեջ է մտնում թիֆլիսեցին։

Նրան ասում են՝ վրացին խո խելք չունի, բայց թիֆլիսեցին մի հավի խելք ունի։ Մի թիֆլիսեցի Կ. Պոլսում շատ էր ցանկանում կարմիր լոբի ուտել և չէր գտնում. ընկերները նրան ծաղրելու համար առնում են մի քիչ սպիտակ լոբի, ներկում են և տալիս են նրան. լոբին տաք ջրի մեջ իր ներկը կորցնում է և կրկին առաջին գույնն է ստանում։ Մյուս օրը թիֆլիսեցին գրում է իր կնոջը. «Այստեղ կարմիր լոբին շատ վատն է, հենց որ ջրի մեջ գցում ես, սպիտակում է»։

Այս տեսակ հիմար կատակներ էին մեր վաճառականների ամենօրյա խոսակցության առարկան, երբ հավաքվում էին բիրժայի առջև կեսօրից հետո, այս տեսակ դատարկախոսություններով նրանք մաշում էին իրանց ժամանակը։ Մի մարդ, որ չէր երևում նրանց մեջ, դա էր Միրբայելը։

Դ.

Մոսկվայի հայ վաճառականը առհասարակ իրան հեռու է պահում հայ ուսանողներից, որոնք մեծ բազմությամբ գտնվում են այդ քաղաքում, թեև ուսանողը նրա բարեկամը կամ մոտ ազգականը լինելու վաճառականը ատում է ուսանողի ուրախ և վատնող հասարակությունը, որը շատ անգամ նրանից փող է առնում, երբեք վերադարձնելու մասին չմտածելով։ Միայն Միրբայելն էր, որ հարաբերություն ուներ ուսանողների հետ և Ստեփանի միջոցով շատերի հետ ծանոթ էր։ Ինչպես նրա հորեղբայր Ավետը գյուղացիների մոտ այնքան հարգանք էր վայելում, որ բոլորը նրան «ապեր» էին կոչում, այնպես էլ Միրբայելը միեռնային կոչումն էր ստացել ուսանողներից։ Հարկավոր էր բարեգործական նպատակով մի ներկայացում տալ, հարկավոր էր մի աղքատ կամ հիվանդ ուսանողի համար հանգանակություն հավաքել. «Դիմենք ապուր, — ասում էին ուսանողները, — նա վաճառականներից մի բան կղջի»։

Մի գիշեր Միրբայելի փոքրիկ սենյակը սովորականից ավելի կենդա-

նաբարձ էր, հալաքված էին մի քանի նրիշառուորդ վաճառականներ, ծխում էին և խոսում էին: Ճգադի արտ շառավիղները հալիվ լուսավորում էին փողբիկ սենյակի մառախուղը, որ թանձրացած էր ծխից և լիջի մեջև-նայից բարձրացող շոգիներով, արև եփ էր պալիս սեղանի վրա: Ֆինքը, Միքայելը, ածում էր գալվաթները և մատուցանում էր իր հյուրերին:

— Ինչ որ ասում ես, ասա, քեզ մոտ միշտ ախար է լինում,— ասաց Միքայելին հյուրերից մեկը:

— Ինչո՞ւ,— հարցրուց նա ժպտալով:

— Նրա համար, որ ոչ կարտ կա, ոչ նարդի կա, մի խոսքով՝ խաղալու ոչինչ չկա:

— Խաղացեք, ձեզ ո՞վ է արգելում:

— Ի՞նչպես խաղանք, եթե դու չես խաղում:

— Ես էլ կմասնակցեմ:

— Փողով: Մենք առանց փողի չենք խաղում:

— Եվ մեծ փողով,— մեջ մտավ հյուրերից մի ուրիշը:

— Ինչո՞ւ անպատճառ մեծ փողով, եթե ժամանակ անցկացնելու համար է,— արատախանեց Միքայելը:

— Ժամանակ անցկացնելը ո՞րն է,— խոսեց սուսջինը արհամարհանքով,— մեկ մոտ ամեն գիշեր հաղարների են խաղում:

Դուռը բաց եղավ, խոսակցությունը ընդհատվեցավ: Մի պատանի, կանգնած շեմքի վրա, ձայն տվեց իր ընկերներին.

— Մտեք, նրանք շատ են աշատեղ... Վերջապես դոտանք...

Ներս մտան երեք ուսանողներ: Նրանցից մեկը գրեց սեղանի վրա մի թերթի թուղթ և, դառնալով դեպի Միքայելի հյուրերը, խոսեց ճառական հղանակով.

— Պարոններ, այդ նվիրատվությունը մի այնպիսի բարի նպատակի համար է, որ ամեն մի հայ, որի սրտումը միտցել է զգացմունքի մի կաթիլ անգամ դեպի տաճկաստանցի մեր եղբայրները, դեպի նրանց կրած հարստահարություններն ու տառապանքը, չափաի զբոսնա իր օժանդակությունը, ուստի խնդրում եմ՝ ձեզանից ամեն մեկը, որքան կարող է, թող տոբաբերե:

Կարծես վաճառականների գլխին սառը ջուր տծեցին:

— Է՛հ, զահլա տաբան իրանց տառապարություններով...— ասաց նրանցից մեկը՝ գլուխը մի կողմ շրջելով:

— Մենք ո՞ւր... տաճկաստանցին ո՞ւր...— խոսեց մյուսը արհաւմարհանքով,— մեր երեսիքի դարդը չենք կարողանում քաշել:

— Ի՞նչ բանի համար է ստորագրութիւնը, — հարցրեց մի ուրիշը կանկաժառնոր կերպով:

Ուսանողները մնացին շվարած:

— Միւսնույն է ձեզ, թի ինչ բանի համար է, — պատասխանեց նրանցից մեկը վշտացած ձայնով. — բայց քանի որ դուք աշտոյեա դառն կերպով ընդունեցիք մեր առաջարկութիւնը, կարծեմ հարկավոր էլ չէ, որ իմանաք, թի ինչ բանի համար է:

Միքայէլը ոչինչ չխոսեց. նրան հայտնի էր իր հշտերի անտարբերութիւնը:

Ուսանողները հեռացան: Միքայէլը դնաց նրանց ճանապարհ գցելու:

— Ահա մեր դրամատերերը՝ մեր նյութական զտրութիւնը, ի՞նչ կարելի է հուալ ալդ անսիրտ դիակներից... — ասաց ուսանողներից մեկը:

— Փե՛ւ, գրողը տանե ձեզ...

Նրանք հառան սանգուղքների, որ ցած էր տանում դեպի տան գըլ-խովոր մուտքը: Այնտեղ Միքայէլը հարցրեց.

— Ի՞նչ նպատակի համար է ստորագրութիւնը:

Ուսանողները մոտաժութիւն մեջ ընկան, և քոպեական լուսթիւնից հետո նրանցից մեկը պատասխանեց.

— Դա մի դադտնիք է... բայց ձեզնից ծածկել պետք չէ... դուք մերն եք... Դիտե՛ք, որ Կ. Պոլսի պատրիարքի նվիրակներից մեկն արդեն գըտնելում է Պետերբուրգում, իսկ մյուսը՝ Լոնդոնում³, Տաճկաստանի հայոց խնդիրը մի մասից է կախված. գործելու ժամանակ է... մենք պատրաստում ենք մի երիտասարդ արտասահման ուղարկելու համար, որ այնտեղ պրուպագանդա անե մամուլի միջոցով:

Միքայէլի դեմքը ընդունեց խիստ ուրախ արտահայտութիւն:

— Դա շատ գեղեցիկ միտք է, — ասաց նա: — Ո՞վ է գնացողը:

— Ձեր բարեկամը, պարոն Ս. Մաթիսչանը:

— Ձարմանում եմ, որ նա աչգ մասին ինձ սչինչ չէ հայտնել:

— Նա չափազանց ծածկամիտ մարդ է: Եա ցանկանում էր, որ դուք դիտենայիք հետո, երբ ինքը գնացած կլինէր:

— Աչք միւսնույն է, — խոսեց Միքայէլը. — ասեցէք Սահիփանին, թող ինձ մոտ մանե, ևս կլայգեադնամ՝ ինչ որ պէտք է նրա ճանապարհորդութիւն համար:

Ուսանողները սեղմեցին Միքայէլի ձեռքը և հեռացան: Վերադառնալով իր հշտերի մօտ, Միքայէլը նրանց ոչինչ չհայտնեց, բայց շատ վրդովնեցաւ, երբ նկատեց, որ նրանք առկալին ծաղրում էին ուսանողներին և տակալին պաշարակում էին նրանց վարմունքը:

— Երեւի ջիւբներն իտարջլուխը պըծել է,— ասում էր մեկը:

— Իրանք քաղցած մեռնում են, բայց տաճկաստանցիների դարզն են քաշում,— ասում էր մյուսը:

— Ախար հանգստութիւն չունենք այդ մուրացկանների ձեռքից,— խոսեց մի ուրիշը.— քանի օր առաջ մոտենցնում են մի թերթ, «սատրապրեցեք մի բան, ասում են, հօգուտ Ալաշկերտի գաղթականների»: Հենց որ լսեցի, իծանկըս հալվաքմեցան, բերանս բաց արեցի. ա՜՜հ հեռացեր, ասեցի, ձեր էլ... ալաշկերտցու էլ...

Միքայելը այլևս համբերել չկարողացավ:

— Զէ կարելի այսպես անգթութեամբ վերաբերվել դեպի աղգային գործերը,— ասաց նա վրդովված ձայնով.— ազգի յուրաքանչյուր անդամը պարտաւոր է իր կառուցութեան շարքով նպաստել ընդհանրութեանը. մենք փող ունենք, պետք է փողով օգնենք, նրանք (ուսանողները) խելք ու գիտութիւն ունեն, պետք է խոսքով օգնեն. մի ուրիշը սիրտ ունի, պետք է զորաւոր բազումներով օգնի. ամեն մի հայ իր ունեցվածքից չարտի խնայէ, և երբ բոլորը այսպես կվարվեն, այն ժամանակ տաճկաստանցի հայը կարող կլինի ազատ շունչ քաշել:

— Կալ, լալ,— նրա խոսքը կարեց հյուրերից մեկը,— աղգային գործերը մի կողմ դրեք, մենք մեր բանի վրա մտածենք: Բերեք կաբուրը:

— Ես, իրաւին ասեմ, այժմ խաղալու ամենեւին ախորժակ չունեմ,— պատասխանեց Միքայելը:

— Այդ խոսքով կամենում եք ասել, թե վեր կացեք և գնացեք: Մենք այստեղ քարոզներ լսելու համար չենք եկել,— խոսեց հյուրերից մեկը կանգնելով:

— Եթե իմ տունը ձեզ ձանձրացնում է, համէցեք, ձեզ զուտով այստեղ ոչ ոք չի պահում:

Հյուրերը դժգոհութեամբ հեռացան. մնացին նրանցից երկուսը միայն: Դրանք երիտասարդ վաճառականներ էին, այն եւսակներից, որոնք թեև մի բան հասկանում են, բայց դեռ նահապետական պատկառանքով համարձակութիւն չունեն հակառակել իրանցից հասակավորների, թեև վերջինների հայտնած միտքը բոլորովին սխալ կամ վնասակար լինէր, և այս պատճառով բոլոր խոսակցութեան ժամանակ նրանք լուռ էին: Բայց երբ մենակ մնացին Միքայելի հետ, լեզուները բացվեցան:

— Ա՛խ, որքան մեռած, որքան անկարեկից սրտեր ունեն այդ մարդիկը,— ասաց նրանցից մեկը,— ոչինչ չէ գրավում նրանց, ոչնչով չեն հետաքրքրվում, ինչ որ իրանց շահերի կամ իրանց գործերի սահմանից դուրս է: Ազգ, աղգակից և ընդհանուր մարդկութիւնը դրանց համար

նշանակութիւն չունեն, երբ նրանցից որեւիցե օգուտ չեն ստատում, և ամեն բանի վրա նայում են առևտրական կետից:

Միքայելը, որ նույն բուպեում խիստ գրգռված դրութեան մեջ էր գտնվում, վեր բարձրացաւ գիվանից, որի վրա պառկած էր, և բավական տաք կերպով պատասխանեց.

— Գոնե այսքանը գիտենային, դոնե օրինավոր առևտրականներ լինեին, բայց հավատացնում եմ ձեզ, որ այդ էլ չգիտեն: Հին սերունդը ավելի լավ էր տանում իր առևտրական գործերը, քան թե նորը, որը զանազանվում է այսքանով միայն, որ իր հայրերի ասիական փափախի տեղ կրում է եվրոպական շլյապա, առանց եվրոպացու գլուխը ունենալու: Հին սերունդը թեև ազնւոք էր, թեև խիստ սահմանափակ տեղեկութեաններ ուներ վաճառականութեան մասին, բայց դոնե այսքան հանդուգն չէր, որ առևտուր սկսեր իրանցից ավելի հմուտ ազգերի հետ. նա ընտրում էր այնպիսի ժողովուրդներ, որ իրանից ավելի տգետ էին և կարողանում էր խաբել նրանց: Բայց նոր սերունդը այդ զգուշութեան էլ չունի և, շնայելով իր տգիտութեանը, սկսել է առևտուր անել ավելի վարժված և ավելի հմտութեամբ ունեցող ազգերի հետ (և ինչո՞ւ կարող է մրցութեան անել) և զրա համար էլ միշտ խաբվում է, միշտ կորցնում է: Նա գործ ունի եվրոպացու հետ, առանց նախապես եվրոպացու խորամանկութեանն բխնելու տեղյակ լինելու:

Միքայելի դատողութեանները խիստ երեւեցան, և նրա երիտասարդ հետերերից մեկը պատասխանեց.

— Այստեղ նայելով բացառութեաններ կան:

— Բացառութեանները շատ աննշան են: Եթե մնացել է մեր հայերի մեջ հարստութեան, դա ըստ մեծի մասին հայրերի վաստակածն է. որդիքը չկարողացան պահպանել հայրերից ստացած ժառանգութեանը: Նա կարող եմ մատենելով համբարել, թե քանի-քանի տներ սնանկացան այս մի քանի տարւա ընթացքում, սնանկութեանը այնքան ավելի շուտ էր վրա հասնում, երբ որդիքը առևտուր էին սկսում ավելի քաղաքակրթված ժողովուրդների հետ. օրինակ, համարեա մեր բոլոր վաճառականները շնչացան, որոնք գործ սկսեցին Մարսելի և Մանչեսթրի հետ, իսկ Ռուսաստանում նրանք զիմանում են, և կարելի է ասել շահվում են, որովհետև ռուս վաճառականի հասկացողութեան աստիճանը չէ բարձրանում հայերից և մինչև անգամ ստոր է:

Միքայելի խոսակցիցները մտածութեան մեջ ընկան. նրանք լսում էին բոլորովին իրանց համար նոր մտքեր:

— Մեր մեջ առհասարակ պակասում է այն բանը, ինչ որ կոչվում

է վաճառականական գիտություն,— շարունակեց նա,— Մեր մեշ ամեն մի ձեռնարկություն կատարվում է ոչ թե առաջուց խորհած և կարգադրված պատրաստականությամբ, այլ անգիտակցաբար, մինչև մշտնօրինակին հետևելով։ Տեսնում ես, մեկը սկսում է բամբակ զնել, իսկույն մյուսները սկսում են զնել միևնույն մթերքը, առանց սրկիցի որոշ հաշիվ աչքի առջև ունենալու։ Մեկը սկսում է մետաքս զնել, շուտով մի մեծ բազմություն հետևում է նրա օրինակին։ Եթե հարցնելու ջինքս այդ պարոններին՝ ի՞նչու եք առնում, որտե՞ղ պիտի ուղարկեք, նրանք կպատասխանեն. «Կիրակոսը և Մարտիրոսը առնում են, մենք էլ պետք է առնենք, մենք խո նրանցից պակաս չենք»։

— Այդ կատարելապես ուղիղ է։

— Մի բան, որ ժառանգեց նոր սերունդը և որ պահպանում է ամենայն ճշտությամբ, դա է հայերի խաբեբայությունը։ Վաճառականությունը ավելի ընկնում է այն ժամանակ, երբ խաբեբայությունը ընդունվում է որպես գլխավոր պայման։ Այժմ թե՛ եվրոպական և թե՛ Ռուսաստանի առևարական հրապարակների վրա մեր երկրի արգյունաբերության անունը կոտրված է, որովհետև բամբակի մեշ, բուրդի մեշ և մինչև անգամ մետաքսի մեշ ինչ ասես խառնում են։ Ոչ ոք չէ հավատում մեզ։ Մեր մթերքը առանց բաց անելու, առանց բոլորը աչքից անցկացնելու, չեն գնում։ մինչդեռ եվրոպացին, մի փոքրիկ օրինակ ցույց տալով, հարյուրավոր կապված հակեր է վաճառում, և բոլորը դուրս են գալիս ցույց տված օրինակի համեմատ և միևնույն տեսակից։

Միքայելը երկար խոսում էր վաճառականական խաբախությունների վրա և երևան էր հանում հայ վաճառականի բոլոր կեղտերը, որով ապականված է նա, ավելացնելով, թե այդ կեղտը տարածվում է ամբողջ հայ ազգի վրա, որովհետև օտարազգին մեղ ճանաչում է վաճառականների երեսով, որոնք թափառում են երկրագնդի ամեն կողմերում, և մի քանի անախատանների պատճառով վատ կարծիք է կազմում ամբողջ ազգի մասին, մինչդեռ նրա մեծամասնությունը, որ բաղկացած է արհեստավորներից և երկրագործներից, խիստ բարի և բարոյական մաշդիկ են։

— Հիմա տեսեք, ինչ բարիք կարելի է սպասել այդ փչացած և անբարոյականացած հասարակությունից, ոչի համար ոչինչ բան սուրճ չկա,— ավելացրեց նա,— և մենք զարմանում ենք, վրդովվում ենք, երբ տեսնում ենք հայ վաճառականի անկարեկցությունը գեպի տաճկալի իրանց կղբայրների տառապանքները մահմեդական լծի ներքո։

Արդեն կեսգիշերից անցել էր, երբ Միքայելի մնացած երկու հյու-

Բերն էլ հեռացան, և նա մնաց մենակ։ Նա փորձ փորձեց իսկույն պառկել և քնել, բայց չկարողացավ։ մի հոգեկան խռովություն անհանգստացնում էր նրան։ Նա սկսեց լուռ անցուդարձ անել իր փոքրիկ սենյակի մեջ։ Նրա միտքը զբաղված էր նույն բոսկում՝ Ատեփանով։ այդ սգելից և միշտ ծածկամիտ պատանին այժմ հաճձն էր առել մի նպատակահարմար ձևով հանգիստություն, որին չէր կարելի չհամակրել։ Բայց ինչու՞ ծածուկ էր պահել իրանից, մտածում էր Միքայելը, միթե չէ՞ր հավատում իրան, մի՞թե ինքը արժան չէր նրա մտերմությանը։ «Ոչ, ոչ, նա ավելի հպարտ է, քան թե կարելի էր, նա խորշում է օգնող ձեռքից, որպես օձից... բայց իմ վերաբերությամբ... դա վերաժողակա՞ն է»։

Ե

Ինչպիսիք, որի մեջ կենում էր Միքայելը, բաղկանում էր երկու սենյակներից և մի խոհանոցից, որ միևնույն ժամանակ ծառայում էր որպես մառան։ Սենյակներից մեկի մեջ ապրում էր մի դերմանացի աղքատ ընտանիք, իսկ մյուսի մեջ՝ Միքայելը։ Դա այն թշվառ ընտանիքներից մեկն էր, որ զրկվելով աշխատող ձեռքից՝ տան տղամարդից, ասլորուտի հոգսը մնում է հանգուցյալի կնոջ վրա։ Անբախտ այրիին փոքր չէր օգնում նրա չափահաս աղջիկը, աշխատասեր Իգան, որոնք բացի իրանցից պետք է կերակրեին երկու փոքրիկ երեխաները։ Ընտանիքի հայրը դերձակ էր, որի մեղմությունը հետո նրա ամբողջ խանութքը վաճառվեցավ պարաքի փոխարեն։ Իդան կարեր էր վեր առնում մի ֆրանսիական մոդնի մազադիրից, և մոր հետ միասին կարում էին։ Միքայելի, որպես «տնվորի», կենակիցությունը մեծ մասով թեթևացնում էր խեղճ ընտանիքի տնտեսական ծանրությունը, և այս պատճառով նրա վրա լավ խնամք էին տանում, տալով մի առանձին կահավորված սենյակ, կերակուր և սպասավորություն։

Մի առավոտ Միքայելը, գրասեղանի մոտ նստած, շտապով նամակներ էր գրում փոստաչին հասցեելու համար, Իդան սուրճ ներս բերեց և, դնելով նրա մոտ փոքրիկ կտրիկ սեղանի վրա, հարցրեց.

— Դուք շուտով դուրս ելե՞նաք։

— Ի՞նչու եք հարցնում։

— Ես կամենում էի կարգի դնել ձեր սենյակը։ Հետո ժամանակ չեմ ունենա։

— Ինձ մնում է դեռ հինգ-վեց նամակներ գրել,— ասաց Միքայելը շարունակելով իր գործը.— դուք կարող եք, ինչ որ ուզում եք անել։

— Նա դուցե կխանգարենի ձեր պարապմունքը:

— Ընդհակառակն... Ոչ:

Իդան բարձրահասակ և վայելչակազմ մի օրիորդ էր, թավախիտ, շիկագույն դիտակներով և պայծառ համակրական դեմքով. նրա ծավի աչքերը կրում էին իրանց մեջ կապուտակ երկնքի և՛ փայլը, և՛ գեղեցկությունը: Նա այն առավոտ սովորականից ավելի ուրախ էր երևում, և չնայելով, որ Միքայելը ղբադված էր, անդադար ընդհատում էր նրա պարապմունքը ղանաղան հարցերով:

— Ա՛խ, որքան անփույթ եք դուք, ձեզ մոտ ոչ մի բան իր տեղը չէ մնում, ամեն ինչ թավալվում է հատակի վրա,— խոսում էր մանկահասակ աղջիկը, մաքրելով և կարգի դնելով սենյակի իրեղենները:

— Այդ, երևի, ձեզ շատ հոգս է պատճառում, Իդա, ես կաշխատեմ այսուհետև ավելի մաքրասեր լինել,— պատասխանեց Միքայելը ժրջտալով:

— Ո՛չ, ինձ հոգս չէ պատճառում, միայն ես սիրում եմ ձեր սենյակը միշտ սարքված տեսնել,— ասաց օրիորդը՝ փոքր-ինչ շառաղունելով:

— Դուք շատ բարի եք, Իդա:

Օրիորդը, վերջացնելով իր գործը՝ մոտեցավ Միքայելին և, ձեռքը դնելով նրա ուսի վրա, սկսեց նրա ետևից գլուխը կռացրած նայել տողերի ընթացքին, թե որպես գրում էր նա, և որպես նրա գրիչը արագ վազում էր փոստայի սպիտակ թերթի վրա:

— Ինչպես ծուռումուռ տառեր են,— ասաց նա իր տեղից շարժվելով և սիրուն գլուխը թեքելով մի արդեն վերջացրած և սեղանի վրա դրած նամակի վրա:— Ամեն օր քանի՞ նամակ եք գրում:

— Երբեմն տասն և երբեմն ավելի:

— Եվ դրա համար էլ ամբողջ գիշերը չեք քնում:

— Դուք ի՞նչ գիտեք:

— Նա գիտեմ... ես շատ անգամ նկատում եմ, որ մինչև լույս ձեր սենյակում ճրագը վառվում է, և լսելի է լինում ձեր քայլերի ձայնը: Նա էլ խիստ սակավ եմ քնում...

Միքայելը ոչինչ չպատասխանեց: Օրիորդը երևի փոշմանեց իր միամիտ նկատողությունից և, վեր առնելով նամակներից մեկը՝ ասաց.

— Նա ոչինչ չեմ ջոկում, ոչ մի աղվի տառերի նման չեն, բայց գեղեցիկ են: Նա շատ կցանկանայի սովորել այդ տառերը և այն լիզում, որով գրում եք:

— Ձեր ինչի՞ն է պետք:

— Գուցե մի օր հարկավոր կլինի...— պատասխանեց օրիորդը ուրախ

ժպիտով և դուրս վազեց սենյակից: Նա այլևս հոտ չնայեց, կարծես ամու-
լեց իր աւած խոսքերէից և, որպէս հանցավոր, աշխատեց շուտ հեռանալ:

Միքայելի գրիչը մի քանի ըոպէս դադարեց գրելուց. նրան աչիւրեց
մի տեսակ հոգեկան խռովութիւն. «նե՛ղձ աղջիկ!...— մտածեց նա մի
առանձին ցավակցութեամբ,— ես ինչո՞ւ կարող եմ փարատել քո սրտի
դարձը»... Միքայելը վաղուց նկատել էր, որ Իդան հետաքրքրւում է
իրանով, որ նա շատ անգամ դիշերներն անջուն է մնում, երբ ինքը իր
սենյակում զբաղւած էր և շատ անգամ մոտենում է նրա լուսամուտնե-
րին, որ տեսնէ, արդո՞ք քնած է իրանց տնիւրը, թե ո՛չ: Այս բոլորը Մի-
քայելը համարում էր մանուկ աղջկա այն հետաքրքրութիւնը, որ աշ-
խատում է ամեն բան դիտենալ, որպէս չի կարող համբերիլ մինչև չդի-
տենա, թե իր մօր կողպած պահարանի մեջ ինչ էր թաքցրած: Բայց
այսօր նա պարզ հայտնէց իր սրտի գաղտնիքը, որին չէր սպասում Մի-
քայելը: Նա ցանկանում էր սփռել Միքայելի աղբի լեզուն և դերը, այն
մտքով՝ «բույսի մի օր հաբկավոր կլինէին»... Իդան հանաք չէր անում,
նա բավական ծանրամիտ աղջիկ էր: Նա մտածում էր սովորել հայի
լեզուն և հայի դպրութիւնը՝ մի հայ սիրելու համար: Իսկ ո՞ւր էր այդ
հայը: Իդան սիրում էր Միքայելին, բայց ո՞րպէս պետք էր պատասխա-
նել նրա սերին. ահա այդ միտքն էր, որ սկսեց տանջել Միքայելին:

Միքայելը իր սրտում չէր գտնում ոչ մի համապատասխանող զգաց-
մունք զեպի զեղեցիկ օրիորդի սերը: Նա միայն հարգում էր նրան որ-
պէս մի պատգամեր օրիորդ, որպէս աշխատանքի աղջիկ, որ իր վրա
էր առել անբախտ ընտանիքի ապրուստի բոլոր հոգսերը: Միքայելը կա-
րող էր համակրել նրան, բայց սիրե՞լ՝ հաղիմ թե:

Միքայելը ինքն էլ չհասկացաւ, թե որպէս վերջացրեց իր նամակները:
Նա շտապով ծփարեց, կնքեց և, վեր առնելով, կամենում էր դուրս գալ իր
սենյակից. հանկա՛րծ ներս մտաւ Ստեփանը: Նա ստոն ու անխռով կեր-
պով, սրբէս միշտ, ձեռք տվեց Միքայելին և գնաց նստեց բաղկաթուի
վրա, ուր սովորաբար նստում էր, երբ Միքայելի մոտ էր գալիս:

— Սո և՛կա քեզ մօտ մի կաքենոր գործի համար,— տասց նա թույլ
ձայնով:

— Գիտեմ,— պատասխանեց Միքայելը,— ինձ արդեն հայտնի է քո
նպատակը. դու կուտանաս ինձանից, որքան պետք է քո աջատասհմանի
ճանապարհորդութեան համար:

— Այդ չէ,— տասց Ստեփանը հանգիստ կերպով,— կադդա այդ հե-
ռագիրը:

Միքայելը սկսեց կարդալ մի երկար հեռագրաւոր, որ բաղկացած

էր ավելի քան քսան տողից: Նա խիտըն գունաթափուկեցաւ: Հեռագիրը հաղորդեալ էր Ստեփանի անունով և բաշխուողով էր հետեւյալ տողերը. «Ձեր հայրը վախճանելեցաւ հանկարծակի կաթնածախարութեամբ, շտապեցեր, առանց ժամանակ կորցնելու, հասնել այստեղ: Նրա գործերը բոլորովին խառն դրութեան մեջ են. մեծ կորուստ է սպասուում մեր կայքին, եթէ շտապաբարձր հոգատարութեամբ չլինի Ստաքեր նախապէս Միքայելի հաշիւները և Առաքելայի անտրակտան տունը փակեցնելը... և այլն: Ստորագրեալ էր՝ Մարիամ»:

Միքայելը բւոյրովին ուռած մնաց: Նրան, ավելի քան Ստեփանին, հայտնի էր այդ անբախտութեան սարսափելի հետեւանքները:

— Նա պատրաստ էմ այս յոպիս հանձնել քիչ իմ ձեռքում գտնուած գործերի բոլոր հաշիւները: Միայն դու աշխատիր շուշանալ այստեղ, — նսաց նա՝ դուրս բերելով գրասեղանի սպահարանից ահագին հաշիւ-տոմարներ:

— Նա պատրաստուում էմ զնալ արտասահման, — սրտառիտանց Ստեփանը իր սովորական առնաստիւթեամբ: — Ինձ կանչում է աշխտող մի ավելի մեծ պարապելութեամբ, քան թէ իմ հոր գործերը:

— Նա քեզ հետ համաձայն էմ, — խոսեց Միքայելը. — բայց մտածիր, որ դու բոլորովին կանքախառնես քո մորը, քո քույրերին և քեզ: Հեռագիր: միտքը բոլորովին ուղիղ է, որ ձեր ժողովութեանը սպասուում է մեծ կորուստ: Ինձ բաւական հայտնի է, թէ հանգստեցալը որպէս էր վարում իր գործերը: Նա իր բոլոր հաշիւները իր ղեկումն ունէր, հիմա որ վախճանելեցաւ, բոլորն իր հետ տարաւ: Այժմ ամեն ինչ մնացած կլինի ավազակ գործակատարների ձեռքում, շատ հասկանալի է հետեւանքը...

— Այդ սովազակները նա ինքն է պատրաստել իր համար. — խոսեց Ստեփանը զզվանքով. «Հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կտանէ»... Ուրիշ կերպ լինել կարող չէր...

Միքայելը չգիտէր ինչ անել: Նրան հաջտնի էր Ստեփանի հաստատաւորութեանը, բայց, մյուս կողմից, տեսնում էր վնասը, որ կարող էր առաջ գալ նրա համառութեանից: Նա չորս փորձեց մի կերպով համոզել իր ընտանեակին, որ կատարե մոր խնդիրքը, սեղ աշխրան ցաւալի սրտով դիմում էր որդու օգնութեանը:

— Աւելի լավ չէ՞ր լինի, — ասաց նա, — որ դու հետաձգեիր արտասահմանի ճանապարհորդութեանը, մինչև կարգի կգնէր քո հոր գործերը:

— Անկարելի է:

— Ուրեմն ի՞նչ պետք է արած:

— Եւ դրա համար էլ քեզ մոտ եկա, լսիր, Միքայել, ինձ համար ոչինչ նշանակութիւն չունի իմ մոր կանչելը, երբ լսում եմ հաղարավոր մայրերի ձայնը, որոնք Թուրքիայից մեղ ձեռք են մեկնում և օգնութիւն են խնդրում։ Ես պիտի գնամ, պիտի ճանապարհորդեմ ամբողջ եվրոպա և ինչ կարող եմ, կկատարեմ։ Իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հոր գործերին, ես մի աշտպիսի կրիտիկական բոլեում չունեմ մի ուրիշ բարեկամ, բացի քեզանից։ Ես հուշս եմ դնում քո բարեսրտութեան վրա՝ դու կարող ես ամենի չափ կատարել այն բոլորը, ինչ որ ես կդժարանալի անել։ Դու կատանաս փնծանից կատարյալ հաւատարմութեամբ և շուտով ճանապարհ կընկնես։ Համաձայն եմ։

Միքայելը տեսնելով, որ ուրիշ էլք չկար, որ իր բարեկամի ժառանգութեանը կարող էր բոլորովին ոչնչանալ անհավատարիմ ձեռքում, ընդունեց առաջարկութեանը։

— Ուրեմն ժամանակ կտրցնել պետք չէ,— ասաց Ստեփանը ուրախ դեմքով.— այս բռնիքն անոնք նոտարի մոտ, ես կտամ քեզ հարկավոր թղթեր։

Նույն ավուր Գիշերացին պահուն Միքայելը պատրաստում էր իր ճանապարհային շնամուկներ և հավաքում էր իր սենյակի իրեղենները։ Եվ նույն բոլեում նրան պատշգոյսում էր այն միտքը, թե ինչ պետք էր ասել Իդային, որպէս պետք էր հայտնել նրան։ Գիտեր, որ խեղճ աղջիկը շատ պիտի տխրի, երբ կլսի նրա գնալը։ Եվ իրան, Միքայելին, ոչ ստեղծանք էր բաժանիլիլը այդ բարի և խաղաղ ընտանիքից, որի հետ այնքան ընտելացել էր նա, ուր անց էր կացրել այնքան ախորժելի ժամեր և ուր դառել էր այնքան քնքուշ խնամատարութեան։ Բայց ինչո՞ւ չէր հայտնվում Քղան. ամենն օր այս ժամին նա թեյ էր ներս բերում, իսկ այժմ ո՞րտեղ էր նա։

Ներս մտաւ հրա մայրը։

— Ո՛ւր մնացիր, պարոն,— ասաց նա հետաքրքիր կերպով աչք ձգելով բոց շնամուկի վրա.— այսօր ճաշին երկար սպասել տվեցիք մեզ։

— Զբաղված էի,— պատասխանեց Միքայելը,— ո՛ւր է Քղան, չէ երևում։

— Նա փնչ-որ փր հալումը չէ այսօր,— ասաց պառավը վշտացած կերպով,— առավոտյան պանդոստում էր, թե գլուխս ցավում է, ամբողջ օրը ոչ կերել և ոչ խմել է, հիմա էլ պառկած է։ Տիր սառված, ի՞նչ կլինի մեզ հետ, եթե նա հիվանդանա։

Եվ ողորմելի պառավի խորշոմներով պատած աչքերում երևացին արտասուքի կաթիլներ։ Միքայելի վրա սաստիկ ներդործութեան ասել-

ցան նրա խոսքերը, և մտածեց իսկույն վազել բժիշկ հրավիրելու — Իսկ դուք պատրաստվում եք, պարոն, երևի, մի տեղ ունեք գնալու, — հարցրեց պառավը փոքր-ինչ հանդստանալուց հետո:

— Այո՛, մալրիկ, ես պատրաստվում եմ գնալ իմ հայրենիքը:

— Ե՞րբ:

— Էգուց, վաղ-առավոտյան:

Խեղճ պառավը բոլորովին սառած մնաց:

— Յավալի է, շատ ցավալի, — ասաց նա դեղդոջուն ձայնով, — մեզ հեշտ չի լինի բաժանվել ձեզանից. մենք այնքան սովորել էինք միմյանց, ինչպես որդի սիրում էինք ձեզ: Հիմա պիտի գնաք...

— Ո՞վ գիտե, գուցե շուտով կվերադառնամ, — մխիթարում էր նրան Միքայելը:

— Թող աստված հաջողութունն աս ձեզ, որդի, գնացեք, ուրախացրեք ձեր ծնողներին:

Պառավը չգիտեր, որ Միքայելը դուրի է ծնողներից, որ նա որք է մնացել հենց երեխայության ժամանակից:

— Ի՞նչ պետք է անել Իգայի հետ, — հարցրեց նա, — կարելի է նա ծանր հիվանդ է, կարելի է բժիշկի պետք ունի:

— Աստված գիտե, որդի, նա ոչինչ չէ ասում, այդ նրա հին սովորությունն է. տեսնում եմ, գունատվել, դեղնել է, ինչպես աշնան տերև, բայց չէ ասում, թե որտեղն է ցավում և տանում է իր հիվանդութունը միշտ ոտքի վրա և չի էլ դադարում գործնելուց:

— Կարելի՞ է մտնել նրա մոտ:

— Ինչո՞ւ չէ. գնանք:

Միքայելը պառավի հետ ներս մտան կից սենյակը, ուր մանկահասակ օրիորդը առանց հանվելու պառկած էր վարադույրներով առադաստավորված մահճակալի վրա: Մայրը ետ քաշեց վարադույրը, և ճրագի լույսը ընկավ նրա բորբոքված դեմքի վրա, որ վառվում էր տենդային շառագունությամբ, իսկ աչքերի մեջ փայլում էր անբացարձակ կրակ:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ, Իգա, — հարցրեց Միքայելը՝ աստիկ սարսափ դգալով իր մարմնի վրա:

— Ոչինչ, — պատասխանեց օրիորդը թույլ ձայնով, — փոքր-ինչ տաքություն եմ գտնում, և գլուխս էրկին սկսեց ցավել, բայց կանցնի, այսպես շատ անգամ է պատահում ինձ հետ:

Նա դարձյալ գլուխը դրեց բարձի վրա, կարծես կամենում էր ցույց տալ, թե պետք էր իրան հանդիսա թողնել: Մայրը ձեռքից բաց թողեց վարադույրը, և նա ծածկվեցավ խորհրդավոր առադասաների ետքում:

— Նա ծանր հիվանդ է,— դարձավ Միքայելը դեպի շվարած մայրը.— ես իսկույն բժիշկ կհրավիրեմ: Միայն դուք մի հայտնեցեք, թե առավոտյան ես գնալու եմ,— ավելացրեց նա:

— Ես գիտեմ... ես բոլորը գիտեմ...— լսելի եղավ վարագույրի ետեւից հիվանդի թույլ ձայնը, և նրան հետեւեց լացի տխուր հեկեկանք: Միքայելը չլսեց այդ և առանց ժամանակ կորցնելու հեռացավ. իսկ պառավ մայրը մոտեցավ իր դստեղը և սկսեց հանգստացնել նրան:

Կես ժամից հետո եկավ բժիշկը. նա հայտնեց, թե օրիորդի հիվանդությունը շատ երկյուղալի չէր, թե դա մի թեթիւ տաքություն էր, որ շուտով կանցներ, միայն պետք էր անխնամ չթողնել, եթե ոչ, կարող էր սաստկանալ: Նա մի քանի պատվերներ տվեց, գեղեր դրեց և հեռացավ:

Այժմ Միքայելին պետք էր վաղել ապտեկը, որովհետեւ տան մեջ այս ծառայությունը կատարող ուրիշ մեկը չկար:

Գիշերը հիվանդը անցկացրեց տենդային դառանցություն մեջ, իսկ առավոտյան լուսաբացին մոտ հանգստացավ և քնեց: Բոլոր ժամանակը հիվանդի մայրը և Միքայելը գտնվում էին նրա մոտ:

— Հիմա դուք գնացե՛ք, պարոն, նա քնեց,— ասաց պառավը հազիվ լսելի ձայնով,— շնորհակալ եմ ձեր բարեսիրտության համար, գնացե՛ք, պատրաստվեցե՛ք, դուք ճանապարհորդ եք:

Մտնելով իր սենյակը՝ Միքայելը սկսեց անհանգիստ կերպով անցուդարձ անել, նա գտնվում էր սաստիկ խռովության մեջ: Իր կյանքում նա երբեք մի այգալիսի դժվարին, անհնար և անել դրության չէր հանդիպել: Երկու զգացմունքներ նրա մեջ մաքառում էին միմյանց հետ: Մի կողմից՝ իր ամենասիրելի բարեկամը՝ Ստեփանը, դրել էր նրա վրա մի ծանր պարտականություն. Մասիսյանների ընտանիքի բախտը և դժբախտությունը այժմ կախված էր նրա կամքից. նա պիտի գնար և պիտի կարգի դներ հանգուցյալ աղայի ավերված գործերը. մի ամենաթեթիւ անհոգություն կարող էր զրկել նրա ընտանիքը օրական հացից: Իսկ մյուս կողմից՝ մի նազելի արարած այժմ հիվանդ դրած էր անկողնի մեջ, նրան ձգել անխնամ, նրան թողնել անօգնական, այդ նույնպես դժվարին էր:

Ի՞նչպես պետք էր հաշտեցնել այդ երկու դժվարությունները՝ բարեկամի սերը և կնոջ սերը, ո՞րը պետք էր նախադասել Բայց մի՞թե Միքայելը սիրում էր նրան: Ամբողջ հինգ տարի նա կենում էր այս տան մեջ, երբեք մի այնպիսի զգացմունք չէր վրդովել նրա սիրտը, և երբեք ինքը՝ օրիորդը, սիրո մի ամենաթեթիւ արտահայտություն չէր ցույց տվել նրան: Բայց այն բոսից, երբ լսեց, թե նա հիվանդ է, և հենց այն գի-

շեր, երբ լսեց անկողնի վարագույրների հտեից նրա լաց լինելու ձայնը իր գնալու մասին, իսկույն մի խորին, անբացատրելի զլացմունք սկսեց խռովել նրա սիրտը: Ի՞նչ էր այդ՝ սե՛ր, թե մի խաբուսիկ կերք կամ թե կարեկցության զգացմունք, որ նա ուներ դեպի ամեն նեղյալները, որոնց պեսք էր օգնության ձեռք մեկնել: Այդ շէր կաշտորանում որոշել Միքայելը, նա այդ հոգեկան մթին և անվերծանելի խեղիքները լուծելու համար խիստ անփորձ էր:

Երկար նա անքուն անցուցարձ էր անում իր փաքրիկ բնակարանի մեջ, երկար ծանր մտածություններ զբաղեցնում էին նրա բորբոքված երևակայությունը, մինչև ժամանակներից լսելի եղած առավոտյան զանգակի ձայնը: Դիշերը աննկատելի կերպով անցել էր Հանկարծ նրա աչքը ընկավ կապված և բռնաբռնված պատրաստ շամպանի վրա: Այդ անշունչ՝ խուլ առարկան, կարծես, սկսեց խուսել նրա հետ, կարծես, ազդեց նրա վրա, ցույց տալով մի անհրաժեշտություն, որից վախճելը անհնարին էր: Դա միեւնույն շամպանի էր, որ առաջին անգամ՝ դրած ճանապարհային սալակի վրա, նա հեռացավ Մասիսպանների անից. դա հիշեցրեց նրան այն փունջ ծաղիկը, որ եղելու աղջիկները աջույն տան կտուրից ձգեցին նրա սալակի մեջ... և իսկույն հուշանքի և Հոփսիմների նազելի դեմքերը պատկերացան նրա երևակայության մեջ...

Նույն միջոցին փողոցից լսելի եղավ կառքի դռնաբացումը, և քանի բուսից հետո Միքայելի սենյակի շեմքի վրա հայտնվեցավ կառուսանը:

— Պարոն,— ասաց նա գլուխ տալով,— դուք հրամայեցիք առավոտյան շուտ գալ, ներեցեք, որ մի քիչ ուշացաւ:

— Կավ, վեր առ այդ շամպանը, դուրս տար, մի փորը սպասիր, ես շուտ չեմ ուշանա,— ասաց Միքայելը բուսեական մտածությունից հետո:

Դա նույն կառուսանն էր, որին վաղձել էր Միքայելը գիշերը բժշկի մոտ գնալու ժամանակ և որին պատվիրել էր վրդ տալու: Կառուսան գալ և իրան տանել երկաթեղու կաշարանը:

Հասել էր վճարական ժամը: Միքայելը մի քանի բուսեալ վարանեցավ, հետո մոռեցավ բրանդանին, վե՛ր առեց մի կրտսր խուրձ և զրեց հեռակալ սողերը:

«Մնաք բարեւով, Իդա, ընդունեցեք այդ փաքրիկ նախը, որպես եղբայրական սիրտ մի նշան: Դա պետք էր ձեռք կարոտություն ժամերում, երբ դուք կպատրաստվեք տնօրինել ձեր բախտը և ապագան...»:

Նա ստորագրեց նամակը և գնելով նրա հետ թղթադրամների մի հազար ծալք, կնքեց և դուրս եկավ: Մանկելով հիվանդի սենյակը, նա դռնով պառավին դեռ նստած իր գստեր անկողնի մոտ:

— Ես եկա ձեզ միտա բարձրալ տեսելու, տիկին:

— Դուք արդեն գնում եք, — ձայն տվեց պառավը, շփոթվելով: — Կամենովն էք, դարձեցե՞մ հայտնի:

— Մի անհամբուստեցե՞ք, այդ կարող է վնասել նրան:

— Ա՛խ, նա սրբան կախրի, երբ կզարթնի ու կտեսնի, որ դուք գնացիլ եք:

— Իդան շատ բաժի է, նա կներե իմ անքաղաքավարությունը, — տապ Միքայելը՝ ձեռքը տանելով դեպի ծոցը և դուրս բերելով հաստ ծրարը, — խնդրեմ, հանձնեցե՞ք նրան այս նամակը:

Միքայելը վերջին անգամ մոտեցավ հիվանդին, երբ նա դեռևս քնած էր: Ոչինչ տնդան համբուստիչ և կախարդական հրապուրող չէր կարող լինել, որպես այն քնքուշ և սքանչելի մարմինը, որ դրած էր անկողնի մեջ: Հարուստ և թալախիտ գիտելիները կիսով չափ ծածկել էին նրա գունաթափ դեմքը, իսկ նուրբ, կիսաբաց շրթունքը կարծես թե շշնշում էին հալարառվոր դեղեցիկ խոսքեր... Նույն միջոցին նրա մերկ ձեռքը քնկած էր վերմակից դուրս, որպես մի բարեկամական ձեռք, որ պատ-
րաստ էր անջատման ողջունքը ընդունելու: Միքայելը զգուշությամբ բարձրացրեց այդ ձեռքը, սեղմեց իր շրթունքին և, վերջին անգամ հայացք ձգելով նազելի դեմքի վրա, հեռացավ:

Պառավը եկավ նրա հետ մինչև դուռը և օրհնելով ճանապարհ զրեց:

Նույն ավուր առավուտ մի ուրիշ երիտասարդ ևս, շրջապատված մի քանի ուսանողներով, ճանապարհ քնկավ դեպի Լենդլիտ: Ուսանողները համբուրվեցան նրա հետ և ճանապարհ դրին այս խոսքերով. «Գնա՛, հայրենիքի դավա՛հ, թող Վարդանի և Ներսեսի ոգին քեզ...»:

9.

Պետրոս Մատիսյանի հանկարծահառ մահը իրիստ ցավալի ներգոր-
ծություն սնեցավ նրա անբախտ բնառնիքի վրա: Տիկին Մարիամը շվա-
րած, խեղը կորցրած, չգիտեր, թե ինչ պետք էր անել: Ընտանիքը ոչ մի օրինավոր բարեկամ չունեւ: Հանդուցյալի մեղմուղ, բացառող և ետական բնավորությունը նրան այն առտիճան առանձնացրել էր, որ մեռնելուց հետո մի մտոդ չգանձեցավ, որ նրա անտորձ, անտեղյակ ժառանգներին բարի խորհուրդներ տար անտեր մնացած կայքի մասին: Ինքը՝ տիկին Մարիամը, թեև խելացի և հասկացող կին էր, բայց տղամարդի խստու-
թյունը նրան այն վիճակի մեջ էր դրել, որ ամբողջ իր ամուսնական կյան-
քում, տան չորս պատերից դուրս, չգիտեր, թե իր տղամարդը ինչով է
զբաղված կամ նրա գործերը ինչ գրություն մեջ են: Եվ այս պատճառով,

երբ վախճանվեցաւ նա, որ ամեն բանի վրա իշխում էր, որ ամեն ինչ կենտրոնացրել էր իր ձեռքում, որ, բացի իրանից, մի ուրիշ տեր չէր ճանաչում, որի կինը, որդին, զավակներն անգամ իր համար օտարներ էին, երբ վախճանվեցաւ այդ բռնակալ միապետը, այնուհետեւ սկսեցին տիրել այն մարդիկը, որոնք հանգուցյալի ձեռքի հաջողակ գործիքներն էին, որոնք կրթված, վարժված և կատարելագործված էին նրա դատարարակութեան համեմատ, գողութեան և խաբուսեան մեջ...

Մասիսյանի տան միակ բարեկամը մնացել էր Սիմոն Յագորիչը. աղայի մահից հետո ասպարեկը բացվեցաւ այդ պոլիցիական հին ավազակի առջև. նա, որ առաջ աղայի փառաբանն էր և վարում էր նրա դատատանական գործերը, այժմ դարձել էր տիկին Մարիամի ղլխավոր խորհրդատուն:

Մի գիշեր տիկին Մարիամը և իր երկու աղջիկները՝ Գայանեն և Հովսիմեն, բուրձն էլ սե հագած, հավաքվել էին իրանց սենյակում: Սիմոն Յագորիչը նստած էր ճրագի մոտ և ահագին ակնոցները հազցրած ահագին քվի վրա, ձեռքումը բռնած ունեւր մի կտոր թուղթ, որը երբեմն մոտեցնում էր աչքերին, երբեմն հեռացնում էր և երբեմն ծնկի վրա դնելով թուղթը, խորին մտածության մեջ էր ընկնում: Նա նմանում էր մի հնազանդ, որ նստած լուռ, կիսամաշ արձանագրութեան առջև, աշխատում է կարդալ անվերջանալի հիերոգլիֆները: Դա մի հեռագիր էր: Տիկին Մարիամը և նրա աղջիկները անհամբերութեամբ սպասում էին Սիմոն Յագորիչի բացատրութեանը, որովհետեւ այդ հեռագրիցն էր կախված նրանց թե՛ ուրախութեանը, և թե՛ տրամուխութեանը:

Հեռագրի բովանդակութեանը խիստ պարզ էր և բաղկանում էր մի քանի տողերից միայն. «Իմ գալը անկարելի է, ես ճանապարհ դրեցի Միքայելին, նա կկարգւոյրե բոլոր գործերը, որպէս հարկն է»: Ստորագրված էր՝ «Ստեփան Մասիսյան»:

Հեռագրի սառն, կտրճ և լակոնիկ բովանդակութեանը անբավականացուցիչ էր տիկին Մարիամին. մոր հետաքրքրութեանը չէր կարող գոհանալ այս մի քանի անսիրտ խոսքերով. «Իմ գալը անկարելի է»,— հաղորդում էր որդին. ինչո՞ւ համար անկարելի է, ի՞նչ էր պատահել,— ահա այս հարցերը սկսեցին տանջել մորը: Մայրը մի ուրիշ պատճառի մասին մտածել չէր կարող, բացի նրանից, թե որդին հիվանդ պետք է լիներ, որ չէր կարողացել կատարել նրա խնդիրը:

— Ա՛խ, ինչ կլինի պատահած,— ասում էր նա ցավալի ձայնով.— Ստեփանս բարի էր, շատ բարի, նա ինձ մենակ չէր թողնի. ա՛խ, տեր ասալով, ի՞նչ կլինի պատահած...

Սիմոն Յագորիչը հանգստացնում էր նրան:

— Օրհնած, հալբաթ մի բան կլինի պատահած, որ չի կարողացել գալ:

Գայանեն և Հովսիսիմեն թեև նույնպես արհեստի իրանց կղերք մասին, բայց սրտով ուրախ էին, որ մյուս անգամ կտեսնեն Միքայելին: Մի քանի տարվա ընթացքում նրա մասին լսել էին այնքան շատ բաներ, որ Միքայելը դարձել էր նրանց համար մի տեսակ առասպելական արարած:

Բայց Սիմոն Յագորիչի վրդովմունքին չափ չկար. նա հույս ուներ, եթե Ստեփանը գալ չկարողանար, անպատճառ իրան կնշանակե գլխավոր հավատարմատար: Այժմ նրա ծրագիրը փոխվեցավ: Նա ավելի շահավետ էր համարում գործ ունենալ անփորձ և անփուլջ Ստեփանի հետ, քան թե հմուտ Միքայելի հետ, որի «սատանայությունները» վաղուց հայտնի էին նրան: Այդ հին դաշլը մտքումը դրած ուներ մի մեծ ճարակ ստանալ հանգուցյալ աղալի կայքից, որից ամեն մարդ իր կողմն էր քաշում:

Նա մտքով դարձավ դեպի հանգուցյալի հիշատակը և այսպես դուրս թափեց իր տհաճությունը Միքայելի մասին:

— Հոգիդ թող լուսի մեջ լինի, Պետրոս աղա,— ձայն արձակեց նա երեսը խաչակնքելով,— դու էիր իմանում, թե Սիմոն Յագորիչը ինչ մարդ է... ամեն բանի մեջ նրա հետ մասլահաթ էիր անում, վեքսիլները տալիս էիր և ասում՝ Սիմոն Յագորիչ, ինչպես խելքդ կկտրե, էնպես արա, տանում էի, մի քանի օրվա մեջ փողերը սաղացնում էի. բայց հիմա իմ երեսին էլ չեն ուղում մտիկ տալ... աստված միայն գիտե, թե որքան եմ շարշարվել ես այս տան շահերի համար...

— Սիմոն Յագորիչ, դու էլի մեքոն ես,— պատասխանեց նրան տիկինը, սքրտ տալով:— Դու էլի կմնաս քո դործին և ամեն բան քո խորհուրդովը կկատարվի:

Մերունի փաստաբանը ընդունեց խիստ միամիտ կեղծարանք և կարեկցությամբ հայտնեց.

— Աստված է վկա, որ իմ սիրտը ցավում է. ես իմ օրը անց եմ կացրել, այսօր կամ էգուց կարելի է մեռնեմ, հիմա փողն ու հողը ինձ համար դիմի մեկ են. աշխարհիցս ի՞նչ եմ տանելու, մի պատանք ինձ համար բավական է... Բայց իմ սիրտը, տես, դրանց համար է ցավում (նա ցույց տվեց Գայանեի և Հովսիսիմեի վրա), դրանց համար եմ աշխատում... Ստեփանը, ոնց որ լինի, աղա է, իր գլուխը կպահե, բայց դրանք աղջիկներ են...

Տիկին Մարիամը զարմացած լսում էր ծերունի խաբերայի խոսքերը. նա հասկանալ չէր կարողանում, թե ինչ է նրա միտքը:

— Հիմա եթե հանգուցյալ ազան գերեզմանից աչքերը բաց աներ և տեսներ այս բոլորը, խեղճ մարդու սիրտը կտրաբեր բարկությունից: Ա՛խ, աստված, ո՞վքեր են կանգնած նրա գործերի զլխին՝ մի ծծկեր տղա, որը սեր սպիտակից ջոկել չէ իմանում... (նա ակնարկում էր Միքայելին): Նա Սիմոն Յագորիչն էմ, ողջ քաղաքը ինձ ճանաչում է. 22 տարի պոլիցիայում զրազրություն եմ արել, 15 տարի Թ... մոլորովի մոտ եմ եղել. մաղերս սպիտակել են սուգերումը ման գալով, ամեն զակոնները «Հայր մերի» նման իմանում եմ. բայց ինձ էլ բանի տեղ չեն դնում...

Սիմոն Յագորիչը, ինչպես ամեն խորամանկ մարդիկ, սովորություն ուներ միշտ իր «ետեի միտքը» լեզվի տակին պահել, պարզ չխոսել: Բայց տիկին Մարիամը նկատում էր, որ նա մի բան ասել էր ուղում, միայն կամ չէր վստահանում, կամ թողնում էր, որ տիկինը ինքը հասկանա և առաջարկի նրան:

— Ի՞նչ եք կամենում, Սիմոն Յագորիչ, — հարցրեց նա համբերությունը հատնելով:

Ծերունին, մի բուն ծխախոտի փռչի վեր բաշելով իր քթի պնշածակերից, ողևորվեցավ, սիրտ առեց և, մի քանի անգամ հաղալով, կրկին վեր անց հեռագիրը և նորից սկսեց բացատրել նրա իմաստը:

— Գիտեք ի՞նչ կա, տիկին, այդ հեռագրով Ստեփանը իմացում է տալիս ձեզ, որ իր փոխարեն ուղարկում է Միքայելին՝ հոր գործերը կարգի դնելու համար. կնշանակի, նա իր կողմից ավել է Միքայելին մի թուղթ, որին տեսում են պալլեռուստ: Բայց օրենքով նա իրավունք չունի իր մոր կամ քույրերի կողմից տալ մի այսպիսի թուղթ. նա կարող էր միայն իր կողմից տալ: Եվ այսպես էլ կլինի: Հիմա մնում է, որ դուք ձեր կողմից և ձեր աղջիկների կողմից մի այսպիսի թուղթ տաք ինձ, այն ժամանակ կտեսներ Սիմոն Յագորիչը ինչեր կանի ձեզ համար և ոնց ամեն բանը տեղնիտեղը կսարքի...

Տիկին Մարիամը մտածության մեջ ընկավ և բռնակալան լուռթյունից հետո պատասխանեց.

— Տեսնենք... թող Միքայելը գա, կմտածենք...

— Ձե՛, դուք չեք իմանում, տիկին, մտածեցեք, լավ մտածեցեք, — նրա խոսքը կտրեց ծերունի խաբեբան ծանր եղանակով. — այնտեղ, փողոցում ձեր մարդու խանութները «փեշտակ» են, դուք տանը հանգիստ նստած եք: Մարդ կուզե, որ եղած-չեղածը ազատ... Իմանում ե՞ք:

Հանգուցյալ ազգյի խանութները կնքվել մի լսի օրինական ձև էր,

մի լոկ կառավարչական նախազգուշություն էր, մինչև նրա ժառանգները հայտնվեին, բայց Սիմոն Յագորիչը մի այնպիսի նշանակություն ավելաց, որ անտեղյակ տիկին Մարիամին բոլորովին սարսափի մեջ գցեց։ Տիկինը խանութի կնքվելը հասկանում էր այն մտքով միայն, երբ պետք էր նրա միջի կաջքը աճուրդով ծախել կամ դրավել։ Եվ այս պատճառով նրա վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ Սիմոն Յագորիչի այն խոսքը, թե «մարդ պետք է, որ եղած-չեղածը ազատե», և այդ մարդո ինքն էր։

— Ի՞նչպիսի թուղթ պետք է, Սիմոն Յագորիչ,— հաշտեց նա։

— Դրա «զակոնը» ես եմ իմանում, իմ բանն է,— պատասխանեց նա հպարտությամբ,— առավելույան կոնանք նոտարիուսի մոտ, ես այն-տեղ դրել կտամ և բանը կվերջացնեմ։

— Հեռո խանութների «գեշատը» կվերցնեն, այնպես չէ՞։

— Մեկ օրումը վերցնել կտամ, դուր ջեր Սիմոն Յագորիչին չեք ճանաչում։

Տիկինը համաձայնեցավ, որ նրան կտա բոլոր հարկաւորած թղթերը, միայն թե ձիր երեխեքի հացը չկտրեին», և Սիմոն Յագորիչը ուրախ, ինքնաբավական դեմքով վեր կացավ և կամենում էր հեռանալ, ասելով.

— Ես էդուց առավոտյան կգամ և ձեզ կտանեմ նոտարիուսի մոտ։

— Սպասիր, Սիմոն Յագորիչ,— կանգնեցրեց նրան տիկինը.— դուր մի բան չիմեցիր։

— Դե բեբեք, օրհնած, բերանս էլա թրջեմ, էներան խոսեցի, որ բողաղս չորացավ։

— Հոխիսիմե, — դարձավ տիկինը դեպի աղջիկը,— Սիմոն Յագորիչին մի բաժակ արաղ համեցեր արեր։

Հոխիսիմեն կատարեց մոր հրամանը, և պոլիցիական հին արեցողը, խմելով իր սիրած ըմպելին, օրհնեց և հեռացավ։

Դրսումը սաստիկ մութն էր, այնպես, որ ինչպես ասում են, եթե մատդ կոխելի մեկի աչքը, չէր տեսնի։ Սիմոն Յագորիչին խաղարի միջից մոտեցան մի քանի հոգի, որոնք, կարծես, նրան սպառում էին։ Նրանց մեջ սկսվեցավ մի այսպիսի գաղտնի խոսակցություն։

— Եթե պոլիցիան ուշադրություն կդարձնե, այն ժամանակ մենք կորած ենք...

— Մեզ կարող են մտանել ես...

— Ավելի լավ կլինեք, որ խանութի ետևի անհայտ դուռը նույնպես կնքեին, որպես մյուսները...

— Այժմ նա ոչինչ բանի չէ ծառայում... ամեն բան վերջացած է...

— Դուք գնացեք, անհոգ կացեք,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը իր խոսակիցներին։— Ես աճեն բան սարքել եմ, ինչ որ պետք է...

Խոսեղ խումբը իրանց սեւ մտածությունների հետ անհետացան դիշերային միության մեջ։ Դրանք հանդուցյալ աղայի խանութի գործակուտարներն էին...

Սիմոն Յագորիչի գնալուց հետո տիկին Մարիամի սենյակը մտան Լրիու կին՝ զրացիներից, որոնք եկել էին նրան մխիթարելու համար։ Նրանցից մեկը պառավ էր, մյուսը՝ մանկահասակ, որ բավական թարմ և սիրուն գեմք ուներ։

Սովորական խոսակցություններից հետո, որ առհասարակ գործ են զնում սգավորներին մխիթարելու համար, հյուրերից մեկը՝ պառավը, դարձավ զեպի տիկին Մարիամը այս հարցով.

— Ախար պատմիր, մեկ տեսնեմ, ինչպե՞ս պատահեց այդ ցավալի դեպքը։

Պառավի հարցմունքը հանդուցյալ աղայի վախճանի մասին էր. տիկին Մարիամը հարյուր անգամ պատմել էր նրա հրաշալի մահվան պատմությունը, այժմ ստիպվեցավ լցուցանել և իր նոր հյուրերի հետաքրքրությունը։

— Դիշերից բավական անցել էր,— ասաց նա,— Գայանեն և Հոփիսիմեն վաղուց քնած էին, աղայի սենյակում ճրագ չէր երևում. նա էլ քնած էր. ես միայն մնացել էի անքուն, կարծես մի բան, որը ինքս էլ չեմ իմանում թե ինչ էր, խռովեցնում էր ինձ և անհանգիստ էր անում։ Աքաղաղները վաղուց սկսել էին կանչել. ես տակավին նստած էի ճրագի մոտ և կարկատում էի նրա (աղայի) գուլպաները։ Հանկարծ լսում եմ նրա սենյակից մի խուլ ձայն, որ կրկնվեցավ մի քանի անգամ։ Սիրտս սկսեց դողդողալ, և խեղճն վաղեցի նրա մոտ։ Տեսնում եմ, խեղճը իր քնած տեղից դուրս է եկել և ընկել է թախտի վրա։ Նա սարսափելի խռովության մեջ էր։ Երբ ինձ տեսավ, վեր կացավ, նստեց։ Ես զարհուրեցա, երբ նկատեցի նրա գեմքը. բոլորովին փոխվել էր, այլանդակվել էր և մահվան գույն էր ստացել, իսկ աչքերի մեջ վառվում էր սոսկալի կրակ։

— Տունս քանդվեցավ...— ձայն տվեց նա ողորմելի կերպով։

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրի ես սարսափելով և մոտեցա նրա ձեռքերը բռնեցի, սրունցով անխնա ծեծում էր իր գլուխը և փեղում էր մաղերը։

Ես մտածեցի, թե նա ցնորված պետք է լինի. նրա բոլոր շարժմունքները, խոսքերը ցույց էին տալիս, թե այլևս չէ իշխում իր վրա։ Բայց շուտով հանգստացավ և դարձյալ կրկնեց միևնույն խոսքերը.

— Մեր տունը քանդվեցավ... մենք կորած ենք...— և աչքերը ծածկեց ձեռքով, սկսեց լաց լինել:

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել,— մյուս անգամ հարցնում եմ ես:

— Էլ ի՞նչ պետք է լինի, «ոսկի աքաղաղը» մեռավ...— պատասխանեց նա խորին տխրությամբ:

— Ի՞նչպես թե մեռավ:

— Մեռավ... իմ աչքով տեսա:

— Ես դարձյալ մտածեցի, թե խելքից գնացած պետք է լինի, որովհետև աշակիսի ցնոթքների վերջին տարիներում շատ անգամ պատահում էին նրա հետ:

Ես փոքր-ինչ հանգստացրի նրան և խնդրեցի, որ պատմե, թե ե՞րբ տեսավ կամ ի՞նչպես մեռավ «ոսկի աքաղաղը»:

Նա պատմեց, թե տեսավ, որ «ոսկի աքաղաղը» երևեցավ նրան իր ոսկի հավի հետ, իրանց ոսկի ճտերով. նրանք պառտում էին տան պարտեզի մեջ, թրթռում էին և զվարճանում: Հանկարծ օդի միջից վրա հասան մի քանի ուրուհներ: Խեղճ հավը իր աքաղաղի հետ երկար պատերազմում էին ուրուհների հետ, որ ազատեն իրանց ճտերը նրանց ճանկերից, բայց ազատել չկարողացան. բոլորին հափշտակեցին, տաքան, և ոսկի հավը «ոսկի աքաղաղի» հետ պատառ-պատառ անելով, թողեցին թռան և կրկին անհայտացան ուրուհները օդի մեջ:

— Դու, երեխ, երազ ես տեսել,— պատասխանեցի ես, աշխատելով մխիթարել նրան:

— Նրա՞վ... երազը ո՞րն է... ես իմ աչքով տեսա... և «ոսկի աքաղաղից» մնաց ինձ մի փետուր միայն... տե՛ս, տես, ինչպես արշուճում է... դեռ արշուճը չէ ցամաքել...

Նվ նա ձեռքը մեկնեց դեպի ինձ, որպես թե ցույց էր տալիս այն ոսկի փետուրը, որ մնացել էր նրան «ոսկի աքաղաղից», բայց ես նրա ձեռքում ոչինչ չտեսա: Նույն միջոցին կեկին տիբեց նրան սարսափելի խռովություն, կրկին նա ավելի ծուլացան մեջ ընկավ: Հետո փոքր առ փոքր հանգստացավ: Հանկարծ դուգողաց ամբողջ մարմնով, երեսը կծկվեցավ, աչքերը փակեց, «մեր տունը քանդվեցավ»..., գոռաց վերջին անգամ, թուլացավ և ընկավ գետնի վրա...

Տիկին Մարիամի պատմությունը սարսափ պեղծ լսողների վրա, Գայանեն և Հռիփսիմեն լաց էին լինում, և նրա հյուրերը նույնպես չկարողացան զսպել իրանց արտասուքը:

— Ի՞նչ էր այդ «ոսկի աքաղաղը»,— հարցրեց նրանցից մեկը:

— Նա մեր տան բախտն էր, մեր բոլոր հարստութիւնը նրանից էր կախւած,— պատասխանեց տիկին Մարիամը:

Տիկինը ոչ սակաւ անհաւատ էր, քան թէ հանդուցձալ աղան. առհասարակ, Մատիսյանների ամբողջ ընտանիքը հավատում էր «սակի աքաղաղի» բարերար ազդեցութիւնը, բայց Ստեփանից:

— Այդ իրավ է,— հաստատեց տիկնոջ խոսքը կնիկներից մեկը.— ամեն տան բախտը մի-մի բանի վրա հիմնւած է լինում. երբ նա անհետանում է, բախտավորութիւնն էլ իր հետ է տանում: Ես ճանաչում եմ մեր քաղաքացիներից մեկին, որի համար պատմում էին, թէ նրա տան մեջ բնակւում էր մի օձ, որ ամեն գիշեր ածում էր իր բուշնի առջև սխտորի կճեպներ. տանեցիքը հավաքում էին, պահում և առավոտյան տեսնում էին, որ բոլոր կճեպները զուտ ոսկի էին դարձել: Մի անգամ տանեցիներից մեկը, որ հիմար էր, խփեց, կտրեց օձի ձաղերից մեկի սուշը, օձը բարկացաւ, էլ աշուհետե շերեքացաւ, նրանք զրկւեցան ոսկուց և սկսեցին հետզհետե աղքատանալ:

Տիկին Մարիամը և իր հփոքրը երկար խոսում էին այս տեսակ անհաւատութիւնների վրա, և գիշերը աննկատելի կերպով անցնում էր: Հետո նրանք կրկին դարձան զեպի աղացի խորհրդավոր մահը:

— Բայց ի՞նչ ասաց բժիշկը, երբ մյուս օրը եկաւ մարմինը քննեց,— հարցրեց կնիկներից մեկը:

— Նա պատասխանեց, թէ կարձամբ է ստացել,— պատասխանեց տիկին Մարիամը:

— Հո՞ւր նրանց գլխին, նրանք ի՞նչ են հասկանում այս տեսակ բաները...

Է

Մի քաջելը, սովելի քան հինգ տարի բացակա լինելով Մատիսյանների տնից, վերջապէս վերադարձաւ աշնանը: Այս հինգ տարվա ընթացքում նա գլխավորապէս բնակւել էր Մոսկւոյում, ամեն տարի ներկա էր գրեթէ նշմանի նովգորոդի տեղափոխութիւն և մի քանի անգամ գնացել էր Մարսելիա, որտեղից հետապարհորդել էր զաւաւան եւրոպական քաղաքներ:

Նրա կնիկն հաշտեցիլը Մատիսյանների տանը նույնպիսի հետաքրքրութիւն շարժեց, որպէս եղաւ նրա տառչին հայանվելու ժամանակ, երբ դեռ նոր էր բերված դժուրից: Առաջ գլուղից նա եկաւ աշատեղ գլուղական կոշտութեամբ, որի ամեն մի խոսքը, ամեն մի շարժումը

ծաղրածության տնարկաւ էր դառնում ամբողջ ընտանիքի համար, իսկ այժմ նա վերագառնալով հիւրոպական քաղաքներից, բոլորովին ուրիշ մարդ էր դարձել, կրթված, տաշված և կոկված, ա՛յժմ նրա ամեն մի վարմունքը, ամեն մի խոսքը հրավիրում էր իր վրա պատկառանք և համակրություն:

Այս հինգ տարվա ընթացքում Մասիսյանների տան մեջ շատ բան փոխվել էր, ինչպես փոխվել էր և ինքը՝ Միքայելը: Տիկին Մարիամը բաղնիկան ծերացել էր: Հոգսը, ախրութիւնը և տանջանքը բոլորովին մաշել էին նրան: Գայանեն ալժմ նմանում էր կուսանոցի սլառով ապաշխարողի, որին պակաս էին «տեքոդորմյան» և սե հագուստը: Իսկ Հռիփսիմեն ավելի ձեակերպվել էր, ալելի վաղելւակազմ հասակ էր ստացել և ավելի գեղեցկացել էր: Նրա մանկական համառ կամապաշտութիւնը ա՛յժմ տեղի էր ալիւ խիստ նազելի և փափուկ քնքշութիւն: Նա գտնվում էր ա՛յժմ ա՛յն բախումովոր հասակում, որին կարելի էր սիրել և որից կարելի էր սիրվել:

Տան մեջ ոչինչ չէր փոխվել, ամեն ինչ գտնվում էր իր հին ձևի մեջ, ամեն ինչ իր տեղն էր. միայն մի բան պակաս էր, և դա էր՝ աղան:

Մի շաբաթ անցել էր, ինչ որ Միքայելը հասել էր Ն... քաղաքը և այս մի շաբաթում Մասիսյանների համար նա համարյա աննկատելի մնաց: Ամբողջ օրը զբաղված էր հանդուցալ աղայի գործերով: Առաքուստյան վաղ դուրս էր գնում և վերագառնում էր գիշերը շատ ուշ, բոլորովին հոգնած, և երբեմն ա՛յն աստիճան վրդովված, որ անկարելի էր նրա հետ խոսել կամ տեսնվել: Նրա համար, պատգաստել էին ա՛յն սենյակը, ուր մի ժամանակ բնակվում էր Ստեփանը: Ամեն անգամ, երբ տուն էր դառնում նա, տիկին Մարիամը անհամբերութեամբ մտնում էր նրա մոտ և հարցնում.

— Ի՞նչ շինեցիր:

— Դեռ ոչինչ... — լինում էր: Միքայելի սովորական պատասխանը: Մի գիշեր դրում էր նա ա՛յս երկար նամակը Ստեփանին..

«Ն» դատ ձեր հոր գործերը ա՛յն զբոսի մեջ», որպէս նախադուշակում էի: Նստութեանը համարյա դատարկված էին, և ա՛յն ապրանքները, որոնք փաթեկաւ արձկ ունէին, հալածակալված էին: Դիտեք ո՞ւմ ձեռքով. ձեր հոր հալատարի մեքի, գործակառարանի ձեռքով: Աղայի հանկարծակի մահը հնար էր տվել ա՛յդ ավաղակներին կատարել իրանց փափաղը, իսկ տեղական վարչութիւն անհոգութեանը ավելի գլորութեան էր ընծայել հալածակութիւն գործին:

Նա ոչ ոքի չեմ մեղադրում: «Խելացի մարդը կգողանա», ասում

էր ինձ հաճախ հանգուցյալ աղան և գողությունը քնդունում էր որպէս գլխավոր պայման կյանքի մեջ: Եւ այս մաքրով նա պատրաստեց իր ձեռքի տակ եղող մարդերից կատարչալ գողեր, վարժված և փորձված գողեր, բայց չէր հասկանում ողորմելին, որ այն ղենքը, որ նա պատրաստում էր օտարների համար, մի օր տվելի սարսափելի կերպով կդառնար դեպի ինքը...

Նս պետք է հանդիպելի շատ արգելքների, մինչև կարողանայի ուղղել և կարգի դնել ձեր հոր ավերված գործերը: Ամեն ինչ այնպէս խճճված է, ամեն բանի մեջ այնպիսի անլուծանելի հանգուցներ են պցել, որ հաղիվ թե կարելի էր բաց անել: Եւ դժվարինն այն է, որ այս բոլորի հետ կապված են այնպիսի քրեական հանցանքներ, որ եթե պարզվելու լինեին կատարված չարագործությունները, շատերը պետք է ճանապարհ գրվեին դեպի Սիբիր, որը, կարծեմ, ոչ ձեզ և ոչ ինձ հաճելի կլիներ:

Նրեակապեցեք մի այսպիսի խաբէություն. ձեր հայրը իր կենդանութեան ժամանակ ուներ մի փաստաբան (գուր չեք ճանաչում այդ անպիտանին), մի մարդ, ինչպէս ասում են, որ ամեն ծակ մտել և դուրս էր եկել, մի «չաթուրեսան», որ իր կյանքի մեծ մասը փտեցրել ու մաշել էր ստոր ծառայությունների մեջ, ուր հաճախ գործվում են անիրավություններ, ուր ծառայողը, որքան էլ ազնիվ լիներ, չէր կարող չսովորել դանաղան տեսակ խաբէություններ: Այդ մարդը ձեր հոր փաստաբանն էր, որ անխղճաբար կողոպտում էր նրա պարտականներին, իսկ աղայի մահից հետո, խելքից հանելով ձեր միամիտ մորը, դառնում է նրա և ձեր բուրքերի կողմից հալածատրամատար, այլև խնամակալ անշուստ հաղչիկների վրա: Ոչխաւի հօտը հանձնվում է գալլի ձեռքը: Այնուհետև այս ավաղակը, միանալով գործակալատարների հետ, կատարում է ձեր հոր կալքի վերաբերությամբ աննկարագրելի անիրավություններ:

Մի փոքրիկ դադափար տալու համար գործված չարությունների մասին, բավական է հիշել մի քանի փաստեր. շատ մարդկանց ձեռքում երկվում են կեղծ պարտամուրհակներ, իբր թե ձեր հորից տված, որոնցով պարտավորվում է նա վճարել բավական խոշոր գումարներ այս և այն անձանց: Ինձ հայտնի է, որ հանգուցյալ աղան փողի կարոտություն չուներ և ոչ որից պարտքով փող չէր առնում: Բայց ո՞րտեղից հայտնվեցան այդ պարտամուրհակները: Այդ բոլորը շինել և սարքել էին գործակալատարները. նրանցից ամեն մեկը դիտեր իր ձեռագիրը ձեր հոր ստորագրութեանը նմանեցնել: Ձեզ հայտնի է, որ հանգուցյալ աղան անգրագետ մարդ էր և, բացի իր անունը ստորագրելուց, ուրիշ ոչինչ չգիտեր, իսկ անգրագետ մարդու ստորագրութեանը նմանեցնել՝ շատ հեշտ է: Բանն

այն է, որ հիշյալ թարտամուրհակները ներկայացրել են դատարանը պահանջման համար, և որքերի խնամակալը, և միևնույն ժամանակ ձերմոր փաստաբանն ու հավատարմատարը, հաստատել է կեղծ պարտամուրհակների վավերականությունը:

Քրքրել այս բոլորը և երևան հանել գործված անիրավությունները, որքան դժվար են, այնքան էլ հեշտ են, միայն, որպես հիշեցի վերևում, գործերի հետ կապված են մեծ քրեական հանցանքներ, որ շատերի կորստյան պատճառ կլինեն: Ես թողնում եմ ձեր վճռին և կսպասեմ ձեր հրահանգներին:

Ես դեռ հիշում եմ այն խոսքերը, որ ինձ ասեցիք Մոսկվայում. «Հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կտանե»... Այսպես էլ եղել է: Հանդուցյալը իր հարստությունը այնպիսի անհաստատ և խաբխուր հիմքերի վրա էր դրած, որ ուրիշ կերպ սպասել չէր կարելի. պետք է նրա մահից հետո ամեն ինչ ոչնչանար և ամեն ինչ ցնդվեր օդի մեջ... Ձեր մայրը ոչ մի գործից տեղեկություն չունի. նա, որ իր ամուսնի մահից հետո պետք է տեր լիներ և պետք է պահպաներ նրա թողած ժառանգությունը, իր անփորձությունից, իր տգիտությունից մատնել է բոլորը գաղանների բերանը: Եվ ինչո՞ւ է մեղավոր նա: Կինը, որ իր ամուսնի կենդանության ժամանակ նրա ընկերը և գործակիցը չէ համարվում, որին փակում են տան չորս պատերի մեջ, որը չգիտե, թե ինչ է շինում իր մարդը դրսում, երբ հասնում է վերջինի մահը, շատ հասկանալի է, որ ամեն ինչ կմնա օտարների ձեռքում: Ձեր հայրը ինքն էր պատրաստել իր կործանումը... Գոնե մնացած իննիսն օրինավոր հաշվետոմարներ, այդ էլ չկա. և եղածները մեջտեղից մոռնված են...»:

Հետո նկարագրում էր աղայի մահը և նրա տեսիլքը «ոսկի աքաղաղի» մասին, և թե այդ բախտավորության և հարստության աներևույթ պաշտպանից մնացել էր աղայի ձեռքում մի ոսկի փետուր միայն...

Եվ համեմատելով այդ տեսիլքի երազական ալեգորիան իրականության հետ, նամակագիրը ավելացնում էր. «Ոսկի աքաղաղից» մնաց ձեր հոր ձեռքում մի ոսկի փետուր միայն... այնպես էլ «ոսկի աքաղաղի» արտադրած հարստությունից կմնա նրա ժառանգների ձեռքում մի փոքրիկ մասը միայն... Բայց ի՞նչ էր իսկապես այդ «ոսկի աքաղաղը», որ իշխում էր ձեր ընտանիքի բախտավորության վրա, որ իր բարերար ազդեցությամբ հաջողեցնում էր ձեր հոր գործերը, ուրիշ ոչինչ, բայց միայն խաբեությունը, խորամանկությունը, խարդախությունը, անաղնվությունը և այլ անբարոյական հատկություններ, որոնք մարմնացած և մի աներևույթ ոգու կերպարանք ստացած, տիրում էին գործերի վրա... Մեռավ

Հմուտ գործադրողը, նորա հետ և մեռավ «ոսկի աքաղաղը»... Ես այսպես եմ բացատրում ձեր սոցմային հին ավանդության իմաստը, թող սնահավատները այլապես մտածեն»:

Իր նամակի վերջում Միքայելը տեղեկություն էր տալիս Ստեփանի մոր և քույրերի մասին և երկար խոսում էր Հռիփսիմեի մասին, թե որքան պեղեցկացել էր նա և որքան շնորհալի աղջիկ էր դարձել և այլն:

Նամակը կնքում էր նա, երբ ներս մտավ Խիկին Մարիամը. նա սխուր դեմքով եկավ, նստեց Միքայելի մոտ:

— Գրեցի՞ր Ստեփանին, որ շուտ դա, շուշանա,— հարցրեց նա:

— Իմ գրելը ավելորդ էր, նա կգա, երբ իր գործերը կվերջացնեն,— պատասխանեց Միքայելը:

— Ա՛խ, ի՞նչ կլինի մեր վերջը մինչև նրա գալը...

— Ես կարծում եմ, որ շատ լավ կլինի. Ստեփանը ինքը ձեզ համար մի մեծ հարստություն է, ուրիշ ի՞նչ եք ուզում, բախտավորություն է այնպիսի որդի ունենալ:

— Ես ձեր խոսքերին հավատում եմ,— պատասխանեց Խիկինը մի փոքր միտքարվելով,— ես կցանկանայի աղքատ լինել, օրական հացի կարոտ լինել, միայն նա ինձ մոտ գտնվեր... ես վախենում եմ մեռնել առանց նրան տեսնելու...

— Կտեսնեք, շուտով կտեսնեք, Խիկին, նա ձեզ կարոտ չի թողնի:

— Մեր մասին ի՞նչ գրեցիք...

— Շատ բան գրեցի... ամեն ինչ գրեցի...

— Գրեցի՞ր, որ «ոսկի աքաղաղը» մեռավ:

— Գրեցի...

— Ա՛խ, այդ ինչ դժբախտություն էր...— հառաչելով գոչեց Խիկինը և թաշկինակը սեղմեց աչքերին:

— Բայց Ստեփանը մի նոր բախտ, մի նոր «ոսկի աքաղաղ» կստեղծի ձեզ համար, որը այն չի լինի, ինչ որ էր առաջ...— պատասխանեց Միքայելը:

Տիկինը ուրախացած դուրս գնաց:

Այն օրից, որ եկել էր Միքայելը, Գայանեն և Հռիփսիմեն մի անգամ ևս առիթ չէին ունեցել տեսնվելու և խոսելու նրա հետ. երբեմն հեռվից միայն տեսնում էին, բայց հենց որ նա մոտենում էր, նրանք փախչում, մտնում էին իրանց սենյակը: Միքայելը չէր դարմանում այդ օտարոտի վարմունքի վրա, որովհետև իր երկրի սովորությունն իրան վաղուց հայտնի էր: Տարիներով միասին ապրած, միասին մեծացած, երկու քույրերն և ընտանեցած Միքայելը այժմ այն աստիճան խորթացել և օտարացել

էին, որ չէին կամենում ճանաչել միմյանց: Իսկ այդ խորթութիւնը առաջ չէր գալիս Միքայելի մի քանի տարւա բացակայութիւնից, այլ նրանից, որ նա այժմ բաւական աճել և շափահաս էր դարձել, և երկու աղջիկներն ևս գտնվում էին այն հասակում, որ նրանց այժմ անպատշաճ էր թողնել օտար տղամարդու մոտ: Եվ այս պատճառով, հենց առաջին օրը, երբ եկավ Միքայելը, նրանց մայրը պատվիրեց աղջիկներին.

— Գիտե՞ք ինչ կա, թեև Միքայելը ձեր եղբոր տեղն է, բայց հիմա դուք մեծ աղջիկներ եք դարձել, ձեր հասակում ամոթ է, որ աղջիկը մեծ տղի հետ խոսի:

Երկու քույրերը մի քանի օր պահեցին հիշյալ պատվերը, բայց հետո նրանց մեջ սկսվեցավ մի այսպիսի խոսակցութիւն, որ շատ նման էր բողոքի:

— Գիտե՞ս, Գայանն, այսօր Միքայելը գալիս էր դրսից, ևս կանգնած էի փողոցի դռան մոտ, դուռը վարկեց, ևս բաց արի, «բարով, Հռիփսիմն», սասաց ինձ ժպտալով, բայց ևս ոչինչ չպատասխանեցի: Նա գլուխը քարշ գցեց և անցկացավ, գնաց իր սենյակը: Հետո ևս ա՛յնքան ամաչեցի, ա՛յնքան ամաչեցի... ա՛խ, հիմա ի՞նչ կմտածե նա. չի՞ ասի՝ այս աղջիկը իստակ հիմար է:

— Զի ասի,— պատասխանեց Գայանեն սառնությամբ,— նա մեր երկրի սովորութիւնը լավ է իմանում:

— Ի՞նչ սովորութիւն,— հարցրեց Հռիփսիմեն մի փոքր վայրացած կերպով,— մի՞թե Միքայելը մեզ համար օտար է, ինչո՞ւ չպետք է խոսենք նրա հետ:

— Օտար չէ, Հռիփսիմն, քույրիկ, բայց ի՞նչ կասեն ուրիշները:

— Ի՞նչ պիտի ասեն, ո՞վ ինչ գործ ունի, եթե մենք մեր տան մեջ կխոսենք մեր տան տղի հետ:

Գայանեն, նկատելով քրոջ վրդովմունքը, որ առաջ էր եկել այն օրվա Միքայելի հետ հանդիպելուց, իր խոսքերի մեջ ընդունեց ավելի խրատական ձև, պատասխանելով.

— Ծջմարիտ է, մենք մեր տան մեջ ում հետ որ խոսելու լինենք, այդ ոչ ոքի չէ վերաբերում, բայց դու չե՞ս իմանում, որ տան պատերն էլ ականջ ունեն, ինչ որ լսեն, խաբարը, որտեղ ասես, կտանեն:

— Հա՛, թող տանեն, ի՞նչ կա:

— Այն ժամանակ մեր անունը կկոտորվի, հաղար տեսակ բամբասանքներ կշարադրեն մեր մասին:

— Ախար Միքայելը մեր եղբոր տեղն է:

— Հա՛, թող լինի, օտար հոր որդի է:

— Ուղիղն ասեմ քեզ, Գայանե, ես շատ եմ ուղում, որ խոսեմ Միքայելի հետ. տեսնո՞ւմ ես, ինչ շնորհքով տղա է դարձել:

— Տեսնում եմ... — պատասխանեց Գայանեն խորհրդավոր ձայնով:

— Ես կարծում եմ՝ նրա հասրը չկա մեր քաղաքում:

— Չկա...

Այս խոսակցության միջոցին վրա հասավ նրանց մայրը, և երկու բույրերը իսկույն լռեցին:

Ը

Անցավ ձմեռը, անցավ գարունը, անցավ վեց ամիս այն օրից, որ վախճանվել էր աղան: Օրը կիրակի էր: Այն օրը նշանավոր էր Մասիսյանների համար նրանով, որ այսօր պետք է նրանք դուրս գային սգից, պետք է փոխեին իրանց սեւերը և հագնեին սովորական հագուստ: Իսկ Միքայելի համար նշանավոր էր նրանով, որ Գայանեն և Հռիփսիմեն այսօր առաջին անգամ պետք է հագնեին այն հագուստը, որ ինքը կարել էր տվել նրանց համար և բերել էր Մոսկվայից:

Կնիկների մի բաղմունքուն առավոտյան վաղ եկել էին Մասիսյանների տունը կատարելու հիշյալ ծեսը. նրանց սեւերը փոխեցին, հետո եկեղեցի տարան, այնուհետև գնացին հանգուցյալ աղայի գերեզմանի վրա հոգեհանգիստ կատարելու: Գերեզմանատնից գնացին Մասիսյանների այգին, որ հեռու չէր այնտեղից, որովհետև վճռված էր այդուհիմե ճաշել: Գայանեն և Հռիփսիմեն իրանց նոր հագուստի մեջ հիանալի էին: Կնիկների հասարակության մեջ բացի Միքայելից մի ուրիշ տղամարդ չկար. նա էլ հեռվից հեռու էր գնում և նրանց խմբի մեջ չէր խառնվում:

Մտնելով այգին՝ հյուրերը հավաքվեցին ճուղերից հյուսված տաղավարի մեջ, որ հովանավորված էր ծիրանի ահագին ծառերով: Այնտեղ տիկին Մարիամը սկսեց ղրաղվել կերակուրների պատրաստությամբ, և հասակավոր հյուրերից մի քանիսը, որպես ընդունված է տնից դուրս ճաշելու ժամանակ, սկսեցին օգնել նրան, իսկ ոմանք, որոնք մանկահասակներ էին, գնացին այգին պտտելու և միրգ ուտելու, մինչև սեղանը պատրաստ կլիներ: Բայց Գայանեն և Հռիփսիմեն, մի խումբ աղջիկների հետ միացած, բաժանվեցան կնիկներից և սկսեցին այգու մի ուրիշ կողմը ղրոսնել:

Միքայելին ղգալի եղավ իր դրության անտանելիությունը. ոչ ոք չէր մոտենում նրան, բացի պառավ կնիկներից, որովհետև նա տղամարդ էր, որովհետև ջահել աղջիկների և մանկահասակ հարսների հարակցու-

թյունը նրա հետ անպատշաճ էր: Նա առանձնացավ այգու մի հեռավոր կողմը և այնտեղ գտավ ծերունի այգեպանին:

— Բարև, խաչո:

— Աստծո բարին քեզ, աղա:

— Ծառերի պտուղները այս տարի սակավ են երևում, այսպես չէ՞, խաչո:

— Մեր մեղքից խաղողն էլ պակաս է, աղա,— պատասխանեց այգեպանը ներքին դժգոհությամբ:

— Ի՞նչ է պատճառը:

— Ո՞ւր է իմանում... աստված գիտե... բայց ես իմ կարճ խելքով այսքան գիտեմ, որ այն օրից, երբ Պետրոս աղան վախճանվեցավ, աստծո խեր-բարաքյաթը այս այգուց վերացավ: Բայց առաջ պետք էր տեսնել, կատարյալ դրախտ էր այդ այգին. ծառերի ճղները այնքան ծանրանում էին պտուղներից, որ պետք էր ամենի տակին նեցուկ տալ, որ չկոտրվեին. խաղողը խո չափ չուներ. ամեն եկող-գնացող ուտում էր, տանում էր, օլի մնացածով ամեն տարի հարյուր կարասից ավելի գինի էինք լեցնում, հիմա ի՞նչ կա...

— Ես կարծում եմ,— պատասխանեց Միքայելը,— այս բոլորը նրանից է, որ այս տարի ծառերի տակը չես բրել տվել, խաչո, խաղողի որթերն էլ, տեսնում ես, խոտի մեջ կորել են, քաղհան չես անել տվել:

— Չէ, աղա, դրանից չէ:

— Ապա ընչի՞ց է:

— Դու, երևի, չե՞ս լսել այն դժբախտությունը:

— Ո՞ր դժբախտությունը:

— «Ոսկի աքաղաղի» մահը...

— Լսել եմ...

— Հիմա իմացա՞ր, նրանից է: Նա երբ մեռավ, ամեն բան տակնդովրա էլավ, ոչ ծառն է պտուղ տալիս, ոչ որթը՝ խաղող, կարկուտը մեկ կողմից, թրթուրը մյուս կողմից սկսեցին փշացնել բոլորը:

Միքայելը ոչինչ չպատասխանեց:

— Ավելի քան քսան տարի ես այս այգում ծառայում եմ,— շարունակեց ծերունի այգեպանը,— բոլոր ծառերին այնպես եմ սիրում, որպես իմ զավակներին. տես, այս մատնեղովս եմ պահել, մշակել և հասցրել բոլորը (նա ցույց տվեց իր կոշտացած մատները), բայց հիմա, ուղիղն ասած, սիրտ չէ մնացել ինձանում, ամեն բան աչքիցս ընկել է, մանավանդ այն օրից, երբ ականջիս հասավ այն ցավալի լուրը...

— Ի՞նչ լուր:

— Ասում են, այս այգին պիտի ծախվի պարտքի տեղ. հենց որ լսեցի, կարծես սրտումս մի դանակ ցցեցին: Ո՞վ էր տեսել մի այսպիսի բան: Հանգուցյալ աղայի հարստությունը այնքան շատ էր, որ եթե Արադի առջև լցնեիր, ջուրը կկանգնացներ. ի՞նչ եղավ, ս՞րտեղ կտրավ, որ հիմա այգին էլ են ծախում:

— Զի ծախվի, խաշո, դարդ մի արա,— մխիթարում էր նրան Միքայելը:

— Ա՛խ, խաշոն կմեռնի, եթե այս այգին ծախվի,— պատասխանեց նա բառաշանքով և կոշտացած ձեռքով սկսեց սրբել աչքերի արտասուքը:

Խաշոյի տխրությունն առանց պատճառի չէր. այգու վրա արդեն կապանք էր դրված պարտքի փոխարեն վաճառելու համար, բայց Միքայելի աշխատությանը աճուրդը մի քանի ամսով ետ էր ձգած:

Միքայելը, ոչ սակավ արտում, քան թե ծիրունի աչքեպանը, մի քանի մխիթարական խոսքեր առավ նրան և հեռացավ:

Այսուամենայնիվ, այգումը ամեն ինչ անդորր էր և զվարճալի. օդի խաղաղության մեջ մի տերև անգամ չէր շարժվում, իսկ արեգակի աչրող ճառագայթները ոսկեղեն կաթերով թափվելով տերևախիտ ծառերի վրա, չէին անցնում նրանց անթափանցիկ և կանաչադարձ կամարներից: Նրանց հովանու տակ զովասուն օդը խիստ թաքմ ու կաղդորիչ էր: Այստեղ առանձնացած հրդեհիկ թռչունները ուրախ-ուրախ թռչկոտում էին մի ոստից դեպի մյուսը, և օդի խուլ լուսյան մեջ լսելի էր լինում նրանց բաղբյր ձայնը: Բայց գեղեցիկ բնության թովիչ հրապույցը ամենևին չէր ազդում Միքայելի վրա, ամենևին չէր գրավում նրան: Նա մոլորվածի նման խիստ տխուր, ինքնամոռացության մեջ, պտտում էր ծառադարձ ճեմելիքներով, և նրա աչքերը անխորհուրդ կերպով նայում էին տունկերի ուղիղ շարքերի վրա, որոնք երկու կողմից կազմում էին, կարծես, կանաչադարձ պատեր:

Նա տեսավ հեռվից աղջիկների խումբը, որոնք անտառային հավերժահարսանց նման վազվզում էին, ճախրում էին և զվարճանում էին ծառերի մեջ: Նա մի կողմ քաշվեցավ, որ իրան շտեմեններ Ուրախ խմբից երկուսը բաժանվելով, հանդարտ քայլերով անցնում էին նրա մոտից: Նրանք որոնում էին խոտի մեջ թաքնված երեքբերրիկներ* և աշխատում էին դանակ չորս թերթ ունեցողը: Մեկը Հովհաննիս էր, մյուսը՝ անծանոթ աղջիկ:

---

* Երեքբերրիկը մի բույսի անուն է, որ զործ է անվում կախարդությունների մեջ:

— Ինչո՞ւ համար ես այսքան պառու՞մ,— հարցրեց անծանոթը:

— Ա՛խ, թե դո՞ւն ես... — պատասխանեց Հովհաննիսյանը, չղաղարելով իր քնքուշ ձեռքերով քրքրել խոտէլը:

— Ախր, ասա՛ ի՞նչ պիտի անես:

— Ուզում եմ բախտս փորձել:

Անծանոթ աղջկա դեմքի վրա երևաց մի հեղինակա՜ն ժպիտ, և խուլ անկնարկությամբ պատասխանեց.

— Դու արդեն քո բախտին հասել ես... էլ ի՞նչ պետք է...

— Ձէ, Նազանի, սուտ են խոսում,— ասաց Հովհաննիսյանը շառագու՜ն ելով:

— Սուտը ո՞րն է, ողջ քաղաքում խոսում են...

— Ի՞նչ են խոսում:

— Ասում են, որ ձեր տան տղան, ի՞նչ է անունը, հա՛, Միքայելը, քեզ սիրում է:

— Ձեմ իմանում, Նազանի, խաչը վկա, չեմ իմանում:

— Բայց դու սիրում ե՞ս:

— Ես...

«Ես» պատասխանը Միքայելը չլսեց: Նրանք անցան: Բայց այս խոսակցությունը սաստիկ աղդեց Միքայելի վրա: Մինչև այն օր հանգուցյալ աղայի գործերը և նրա անբախտացած ընտանիքի հոգսերը այն աստիճան զբաղեցրել էին Միքայելին, որ նա երբեք ժամանակ չէր ունեցել խոսելու իր հոգու և սրտի հետ: Մինչև այնօր նա մի անգամ էս չէր հետաքրքրվել Հովհաննիսյանով, միանգամ էս, ինչպես ասում են, մուշտարու աչքով չէր նայել նրա վրա: Բայց այսօր նա առաջին անգամ տեսավ նրան, որպես պետք էր. այսօր Հովհաննիսյանը երևեցավ նրան իր գեղեցկության բոլոր հրապուրանքով, այսօր նա կախարդելու շա՛փ աննման էր:

Կեսօրից բավական անցել էր. ժամանակ էր ճաշելու. և ամեն կողմից աղջիկների ու կնիկների բազմությունը սկսեցին հավաքվել տաղավարի մոտ, ուր պատրաստ էր սեղանը: Միքայելը սպասում էր երկու ծանոթների, որոնք խոսք էին տվել գալ այգին և նրա հետ միասին ճաշել: Վերջապես հայտնվեցան նրանք: Միքայելը իր քայլերը ուղղեց դեպի նրանց կողմը: Նրանք երկու աստիճանավորներ էին, որ ծառայում էին դատարանում:

— Մենք ուշացանք, այնպես չէ՞,— ասաց նրանցից մեկը՝ սեղմելով Միքայելի ձեռքը:

— Շատ չեք ուշացել, կնիկները դեռ նոր են նստել սեղան, — պա-

տասխանեց Միքայելը, ձեռքը մեկնելով դեպի տաղավարի կողմը և ցույց տալով նրանց։

— Օ՛հո, ինչ ահագին բազմություն է,— բացականչեց աստիճանավորներից մեկը,— բա՛ մենք նրանց հետ չե՞նք ճաշելու։

— Շատ ցանկալի կլիներ, բայց ո՞վ կթողնե, — ասաց Միքայելը, և միևնույն ժամանակ նրա տխուր դեմքի վրա երևեցան մի տեսակ ցնցումներ։

— Ասացեք, խնդրեմ, այս ի՞նչ բանի նման կլինի, երբ մենք առանձին պիտի ուտենք, նրանք՝ առանձին։

— Իմ կարծիքով, մի առանձին հաճություն էլ չէ կարելի զգալ մեր կանանց հասարակությունից. ի՞նչ կարող ես խոսել. ոչ դու նրանց կհասկանաս, ոչ նրանք քեզ. պիտի լուռումունջ նստես ու նայես երեսներին։ Մեկը ավելի կխանգարենք նրանց քեֆը, եթե խառնվելու լինենք նրանց մեջ։

Այսպես խոսելով, Միքայելը իր հյուրերի հետ գիմեցին ահագին տանձենու տակը, ուր նրանց համար առանձին սեղան էր պատրաստված։ Մերուների այգեպանը սպասավորի պաշտոն էր կատարում։

Սեղանի վրա խոսակցությունը, ըստ մեծի մասի, Մասիսյանի մահվան, «ոսկի աքաղաղի», Սիմոն Յագորիչի և աղայի գործակատարների շարագործությունների մասին էր, որոնք այն ժամանակ հասարակաց խոսակցության առարկա էին դարձել։

— Գիտե՞ք, Միքայել,— ասաց ծառայողներից մեկը,— նրանց չորսին էլ այսօր կալանավորեցին, այժմ բանտումն են։

Խոսքը Սիմոն Յագորիչի և Մասիսյանի երեք գործակատարների մասին էր։

— Այժմ շատ ուշ է... — պատասխանեց Միքայելը պառնությունով։ — Դրան ասում են. «Հարսանիքից հետո երաժշտություն»։ Այժմ ոչինչ նշանակություն չունի կալանավորելը, որովհետև կողոպտած ապրանքների մեծ մասը արդեն ոչնչացրել են։

— Բայց նրանք Սիբիր կկորչեն։

— Ի՞նչ օգուտ, դրանով Մասիսյանի զավակների փորը չի կշտանա։

— Զարմանալի է, ես մինչև այսօր երևակայել չեմ կարող այս տեսակ ավազակություն։

— Զարմանալին այն է, որ ավազակները այսքան ժամանակ պաշտոնավարում էին... — պատասխանեց Միքայելը դառն վրդովմունքով։ — Ես այնքան չեմ ցավում, որ այդ շարագործները դատարկեցին Մասիսյանի հարուստ կրպակները, բայց ամենամեծ կորուստն այն է, որ գո-

դացան մի արկղ լի պարտամուրհակներով և, շնչին վարձատրություններ ստանալով, տվեցին Մասիսյանի պարտականներին. այլևս չեմ խոսում աչն բանի վրա, որ հանգուցյալի անունով կեղծ պարտամուրհակներ շինեցին և տվեցին այս և այն խաբեբայի ձեռքը: Այս գործը մի այնպիսի բաղադրյալ քրեական գործ է, որ էթե օրինավոր կերպով քննվելու լինի, շատերը կմերկացվեն, որոնց վրա դեռևս ոչ ոք կասկած չէ տանում...

— Իսկ այդ անպիտանները ի՞նչ արեցին այնքան փողերը:

— Ձե՞ք լսե՛լ՝ «Գողը գողից գողացավ, աստված տեսավ, զարմացավ»: Փողերը տվեցին իրանց նման գողերին, որոնք նրանց պաշտպանում էին... Մասիսյանի տունը քանդվեցավ, և նրանից տասը-քսան տուն շինվեցավ...

— Ուրեմն այդ ընտանիքը բոլորովին կաղքատանա:

— Դեռևս չգիտեմ... — եղավ Միքայելի խոսքը:

Ճաշից հետո Միքայելի հյուրերը ցանկացան լողանալ գետի մեջ, որ հոսում էր այգու կողքից: Ինքը ևս նրանց հետ գնաց, թեև լողանալու ցանկություն չուներ: Նույն միջոցին կնիկները նույնպես վերջացրել էին իրանց ճաշը, նրանք էլ տարածվեցան այգու մեջ և սկսեցին զրոսանք անել:

Միքայելը, հասնելով գետի ափը, բաժանվեցավ իր ընկերներից: Նա պառկեց խոտերի վրա, հովանավոր ընկուղենու տակին, և լուռ մտախոհության մեջ մտիկ էր տալիս գետի հոսանքին, տեսնում էր, թե որպես ջրի կոհակները զարկվելով ժայռերին, փրփրալով և կատաղելով, առաջ էին վաղում:

Այս գետին նայելով, Միքայելը մտաբերում էր Արաքսը, որի ափերի մոտ անցուցել էր իր մանկության ամենագեղեցիկ օրերը, մտաբերում էր իր ընկերներին, այն սիրելի և բարեսիրտ ընկերներին, որոնց հետ այնքան երջանիկ էր ինքը. մտաբերում էր Շուշան տատին և Ավետ ապուրը, որոնք վաղուց գերեզման էին դրած... Նվ մանկության օրերը երազի նման գալիս ու անցնում էին նրա հիշողության մեջ, որպես իր մոտից անցնող գետի սրընթաց հոսանքը, որ արտահայտում էր մի աղմկալի կյանք...

Այգու այդ մասը բոլորովին սահմանափակվում էր գետով, և ծառերը տեղ-տեղ կալած էին ելերքին: Հանկարծ նրա ախանջին զարկեց մի ճիշդ, որ խառնվեցավ խուլ աղաղակների հետ: Կայծակի արագությամբ վեր թռավ իր տեղից և վաղեց դեպի կոշող ձայնը, որ վտանգ էր գուշակում: Նրա աչքերի առջև հանդիսացավ մի այսպիսի տեսարան. մի քանի

աղջիկներ սարսափած, ուշակորույս հղած կուշ էին եկել թփերի մեջ... Հռիփսիմենն ընկած էր գետին... և մի ահագին կատաղած շուն առել էր նրան իր թաթերի մեջ... Որթերի տակին նեցուկ տված ցցերից մեկը դուրս քաշելը և կատաղած գաղանի գլխին խփելը մի բռնակի գործ հղավ, երկ-բորդ զարկին շունը գլորվեցավ և անշարժ մնաց:

Օրիորդը անվնաս էր, միայն նրա աջ թևի վրա երեսում էր թեթև կեղևավածք, որից դուրս ցայտող արյունը կարմիր բծերով ներկել էր նրա ամառային հագուստի թևերը: Միքայելը գիտեր, թե որքան վտանգավոր բան էր կատաղած շան կծկելը, և, առանց ժամանակ կորցնելու, գրկեց ուշակորույս աղջկան և հասցրեց մոր մոտ, որի դռնվանը ոչ սակավ ցավալի էր, երբ լսեց իր դստեր հետ պատահածը:

Քուրբ հյուրերի վրա տիրեց սարսափ, և ամեն մեկը շտապում էր առնել դռնալ: Հռիփսիմենին դրեցին ձիան վրա և խսուշն տարան քաղաք:

Հռիփսիմենի վերքը անվնաս էր. բժշկի հետազոտությունից երևաց, որ նա առաջ էր եկել շան ճանկուտելուց և ոչ կծկուց: Մի շաբաթից հետո նա կարողացավ ոտքի կանգնել, բայց տակավին իրան թույլ էր զգում, դեմքը դռնաթափվել էր, և աչքերի մեջ փայլում էր, կարծես, մի տեսակ շրջմոլիկ հուր:

Հռիփսիմենի թևի վերքը բժշկվեցավ, բայց նրա փոխարեն բացվեցավ մի ուրիշ վերք անմեղ աղջկա սրտումը, մի վերք, որ առաջ է գալիս Աստղիկի որդու սուր սլաքից...⁴

Մինչև այն օր անխոցելի էր մնացել Հռիփսիմենի սիրտը, իսկ այժմ սկսեց տանջել նրան մի անորոշ, մթին զգացմունք, որ ինքն էլ չգիտեր, թե որպես պետք էր բացատրել: Նա միշտ տխուր էր, միշտ լուռ և միշտ աշխատում էր փախչել ընկերությունից և առանձնանալ, և շատ անգամ ակամա արտասուքը թաց էր անում նրա գեղեցիկ, սևուրակ աչքերը:

Տիկին Մարիամը չէր կարող չնկատել իր սիրելի դստեր հանկարծակի փոփոխությունը. «Ի՞նչ է պատահել քեզ, աղջիկ»,— հարցնում էր նա, «Ոչինչ»... — լինում էր Հռիփսիմենի սովորական պատասխանը:

Քույրերը ավելի մտերիմ են լինում և շատ անգամ բաց են անում միմյանց առջև իրանց սրտերը: Այն գաղտնիքը, որին չկարողացավ հասնել մայրը, աշխատեց բաց անել երեք քույրը՝ Գայանեն:

— Այդ ի՞նչ է, Հռիփսիմեն, աշնան սերեկի նման օրըստօրե՛ դեղնում

ևս,— մի օր հարցրուց նա, երբ միասին նստած էին իրանց տան պարտեզում:

— Ես էլ չեմ իմանում, քույրիկ,— պատասխանեց Հռիփսիմեն, գլուխը դեպի ցած խոնարհեցնելով:

— Զէ, մի բան կա, դու չես ուզում ինձ ասել, մի բան կա, ես իմանում եմ...

Հռիփսիմեն ոչինչ չպատասխանեց և տակավին գլուխը քարշ գցած, մատներով խաղում էր խոտերի հետ, աշխատելով ցրվել իր սրտի ամբոխմունքը...

— Դու խո ոչինչ չես ուզում ինձ ասել, Հռիփսիմե, հենց դիտես, որ ես չեմ իմանում,— խոսեց Գայանեն կատակի ձև տալով իր խոսքերին,— ուզո՞ւմ ես բոլորը ասեմ:

— Խո՛նչ ասես:

— Ասեմ, թե ինչու ես դու այսպիսի մաշվում:

— Զեմ ուզում լսել, ոչինչ մի՞ ասա,— պատասխանեց Հռիփսիմեն, վեր կացավ և կամենում էր հեռանալ:

— Նստի՛ր, մի գնա՛,— բռնեց նրա ձեռքից Գայանեն:

Հռիփսիմեն դարձյալ նստեց քրոջ մոտ Գայանեն շարունակեց.

— Հռիփսիմե, քույրիկ, ինչո՞ւ ես ամաշում, ինչո՞ւ ես թաքցնում ինձանից բո ցավը, ես իմանում եմ, որ դու մեկին սիրում ես...

Հռիփսիմեն դարձյալ լուռ մնաց, միայն նրա գունաթափ դեմքի վրա երևաց թեթև կարմրություն, նրա աչքերը վառվեցան և այդ նազելի, անխոս աչքերը ամեն ինչ հայտնեցին հետաքրքիր քրոջը Գայանեն գրկեց նրան և համբուրեց: Կրտսեր քույրը գլուխը չբարձրացրեց իր մտերմի գրկից և սկսեց խուլ կերպով լաց լինել:

Երբ մի փոքր հանգստացավ, խոսեց նա:

— Քույրիկ, խաշը վկա, որ չեմ իմանում, արդյոք սիրում եմ՝ թե ոչ: Բայց այն օրից, երբ պատահեց այն անցքը, երբ կատաղած շունը քիչ էր մնացել, որ ինձ պետք է պատառ-պատառ աներ, ես հանգիստ չեմ: Թե արթուն եմ լինում և թե քնած, միշտ նրան եմ տեսնում... և միշտ նրա հետ խոսում...

— Բայց արթուն ժամանակը նրա հետ չես խոսում,— նկատեց մեծ քույրը ժպտելով:

— Մտքումս խոսում եմ...— պատասխանեց Հռիփսիմեն,— բայց հենց որ տեսնում եմ նրան, ուզում եմ խոսել, մի բան ասել, լեզուս կապվում է, չեմ իմանում, թե ինչ պետք է ասել... Կործես նա էլ ինձանից փախչում է, և այդ ավելի է տանջում ինձ... Տեսնո՞ւմ ես, վերջին

օրերում նա խիստ ուշ է վերադառնում տուն և եկածին պես մտնում է իր սենյակը և դռները փակում: Առավոտյան խո նրա երեսը շնա տեսնի...

Երկու քույրերի խոսակցությունը Միքայելի մասին էր: Նրանք երկար և երկար խոսում էին այսպես, մինչև երեկոյան վերջալույսը սկսեց հեռո՛հեռու աղոտանալ, և ծառախիտ պարտեզի մեջ տիրեց գիշերային մթությունը: Դա ամառային այն խաղաղ և փափուկ գիշերներից էր, երբ ցերեկվա խեղդող տոթից հետո մաքուր կազդուրվում է, Կալատ է շնչում, զգալով մի տեսակ ոգևորիչ ղվարձություն: Երկու քույրերը դեռ նստած խոսում էին: Բայց չէին նկատում, որ մեկը ծառի ետևից լսում էր նրանց:

— Դնանք տուն,— ասաց Գայանեն կանգնելով:

— Դեռ վաղ է, մի փոքր ման գանք, շատ նստեցինք,— պատասխանեց Հռիփսիմեն՝ ներքին վրդովմունքով:

Նրանք սկսեցին պոտտել պարտեզի ճեմելիքների մեջ, ուր այժմ լուսինը ծառերի սաղարթախիտ ոստերի միջից թափում էր իր արծաթափայլ լույսը: Իսկ այն անձնավորությունը, որ ծառի ետևում թաքնված լսում էր երկու քույրերի խոսակցությունը, շարժվեցավ իր կանգնած տեղից և հանդարտ քայլերը ուղղեց դեպի տիկին Մարիամի սենյակը:

Այդ անձնավորությունը Մասիսյանի ընտանիքից կտրված, տարիներով հեռացած և աչքից ընկած անդամներից մեկն էր, որ երկար անջատումից վերջը երկու անգամ միայն հայտնվեցավ այս տան մեջ. առաջին անգամ, երբ կատարվում էր հանգուցյալ աղայի թաղման հանդեսը, երկրորդ անգամ, երբ Հռիփսիմեն հիվանդ էր: Դա այն դժբախտ զավակն էր, որի մասին աղան խոսելիս երբեք անունը չէր հիշում՝ իր բերանը չաղծելու համար, այլ միշտ ակնարկում էր այսպիսի անտարբերությամբ՝ «այն անզգամը»... Դա տիկին Մարիամի այն աղջիկն էր, որին կոչում էին Նունե, որը հասակն առնելով, երբ նկատեց, թե հայրը իրան մարդու տալու վրա չէ մտածում, երկար տանջվեցին հետո, վերջապես սիրահարվեցավ իր հոր զործակատարներից մեկի վրա և, տնից փախչելով, գյուղում պսակվեցավ նրա հետ:

Մտնելով մոր սենյակը, Նունեն գտավ նրան մենակ: Ճրագի լույսը ընկնելով նրա գեղեցիկ կազմված և ուղղաձիգ հասակի վրա, երևան հանեց նազելի պատկերը: Որպիսի՞ զարմանալի նմանություն նրա և Հռիփսիմեի մեջ, Հռիփսիմեն՝ այդ փոքր-ինչ հնացած, փոքր-ինչ մաշված օրիգինալի ճիշտ պատճենն էր, միայն ավելի թարմ և ավելի ղվարթ, քան թե իր երեց քույրը:

Նունեն պատմեց մորը Գայանեի և Հռիփսիմեի խոսակցությունը, որ լսել էր պարտեզում:

— Ես այդ նկատում էի...— ասաց մայրը, երբ նրա աղջիկը վերջացրեց իր պատմութիւնը։— Բայց ի՞նչ պետք է արած։

— Այսքանը պարզ է, որ Հռիփսիմեն սիրահարւած է,— խոսեց Նունեն՝ ավելի մերձ նստելով իր մոր մոտ և ձայնը մեղմացնելով,— հիմա պետք է գիտենալ՝ արդո՞ք Միքայելն էլ նույնպես սիրո՞ւմ է նրան, թե ո՛չ։

— Ի՞նչ կերպով գիտենալ,— հարցրեց մայրը։— Միքայելը խիստ ծածկամիտ տղա է, նրանից շուտով բան հասկանալ չէ կարելի։

— Սերը ծածկել չէ կարելի, նա ինքն իրան կհայտնւի, որքան էլ մարդ ծածկամիտ լինի, իրան պահել չէ կարող։ Լսիր, մայրիկ, պետք է աշխատել անպատճառ այս բանը գլուխ բերել...

Մի քանի րոպեի մեջ ուրախութիւնը և տրամուլթիւնը փոփոխակի կերպով արտահայտւում էին տիկին Մարիամի բաղմահոգ դեմքի վրա. նրա սիրտը բաբախում էր, որպես մի տերև, որ դողդողում է քամուց։

— Միթե կարելի՞ է բանը գլուխ բերել,— հարցրուց նա, ինքն էլ իր խոսքերին չհավատալով։— Ես, իրավն ասած, Նունե, բոլորովին շվարած եմ, չեմ իմանում, թե ինչ պետք է անել... Ա՛խ, եթե, տերը մի արասցե, Հռիփսիմեն իր բաղձանքին չհասնի, ա՛խ, ինչ կլինի նրա վերջը...

— Դու անհոգ կաց, մայրիկ, նրանք իրանց բանը կշինեն,— պատասխանեց Նունեն ավելի փորձոված և ավելի գործազետ կնոջ վստահութեամբ,— միայն պետք է թող տալ իրանց կամքին, այն ժամանակ «ջուրը իր ճանապարհը կդտնե...»։

— Դժվար է,— պատասխանեց մայրը կասկածովոր կերպով,— շատ դժվար է։ Հիմա Միքայելին ձեռքից-ձեռք խլում են, ամեն կողմից աղջիկներ են առաջարկում, և ի՞նչ աղջիկներ, հարուստ տներից և ահագին բաժինքներով։ Բայց մենք ի՞նչ ունենք... այն ուրիշ բան կլինե՞ր, եթե աղան կենդանի լինե՞ր, եթե մենք մեր առաջվա վիճակի մեջ լինեինք...

Եվ անբախտ կնոջ աչքերից վերջին խոսքերի վրա գլորվեցան արտասուքի խոշոր կաթիլներ։ Նունեն սկսեց սիրտ տալ նրան։

— Ես չեմ կարծում,— ասաց նա,— որ Միքայելը փողի մտիկ տա. Հռիփսիմեն նրա համար մի մեծ հարստութիւն է։

— Է՛հ, որդի, բոլոր աշխարհը փողի է մտիկ տալիս։ Տեսնում ե՞ս, հիմա մեզ վրա ոչ ոք չէ ուզում նայել, բայց առաջ... Առաջ պատիվ էին համարում, երբ մենք խոսում էինք մեկի հետ, երբ մենք մեկին արժանացնում էինք մեր հայացքին։

— Այդ ճշմարիտ է, բայց ես դարձյալ կասեմ, մայրիկ, որ Միքայելը

փողով խաբւող չէ, նա, ինչպես ասում են, ինքը բաւական փող ունի — «Ավել պատառը փոր չի ծակում», իմանում ե՞ս ֆողից ո՞վ է կշտացել, որ նա կշտանա:

— Այնուամենայնիւ, ես հուշս ունեմ, որ այս բանը գլուխ կգա, — պատասխանեց Նունեն: — Պետք չէ հուսահատվել:

— Տեսնենք... — ասաց մայրը դարձյալ հուսահատ կերպով: — Տեսնենք աստված ի՞նչ կհաջողի:

Ներս մտան Գայանեն և Հովսիսիմեն՝ բաւական ուրախ գեմքերով. մոր և երեց դստեր մեջ խոսակցությունը ընդհատվեցաւ:

Նույն միջոցին Միքայելը մենակ էր իր սենյակում. նրա սեղանի վրա գրած էր մի բաց նամակ, նա կրկին վեր առեց նամակը և սկսեց կարդալ: Դա նրա մի քանի ամիս առաջ գրած նամակի պատասխանն էր, որ ստացել էր Ստեփանից:

— Բոլոր տողերից արտահայտվում է նրա մեծահոգությունը, — խոսում էր Միքայելը ինքն իրան, — այս նամակի մեջ նա նույն խստասիրտ, արհամարհող և մեծամիտ Ստեփանն է, ինչ որ եղել է միշտ: Ես հայտնել էի հոր մահվան մանրամասնությունները, նրա թողած հարստության ոչնչանալը, ահա ինչ է պատասխանում ինձ. «Ես, որպէս բժիշկ, իմ հոր հարստության վրա նայում էի բոլորովին բժշկական կետից: Երբ հիվանդ մարմնի վրա հայտնվում է թարախով լիքը մի պալար, ես սպասում եմ, որ նա կամ ինքն իրան ծակվի, և թարախը դուրս թափվի նրա միջից, կամ գործ եմ դնում իմ նշտարը... Հավարժած նիւթութունը կենդանի մարմնի մեջ միշտ վտանգավոր հետեանքներ կարող է ունենալ: Իմ հոր հարստությունը մի հսկայական պալար էր՝ լցված անմաքուր շարտվով և ամբարված ամեն տեղակ ապականություններով: Նրա գործակատարները, թեկ շարամտությամբ, բայց կատարեցին մի տեսակ բժշկի պաշտոն, ծակեցին պալարը և դուրս թափեցին փտությունը... Հիվանդը չդիմացաւ ցավին և մեռաւ... բայց ժառանգները առողջացան»... Մի քանի տողից հետո շարունակում էր, խոսելով գործակատարների մասին. «Հանգիստ լողեր, ի սեր աստծո, այն ողորմելիներին. նրանք հանցավոր չեն, նրանք իմ հոր ամենալավ աշակերտներն են և գեղեցիկ կերպով իրագործեցին նրանից առած դասերը... Ո՞վ սովորեցրեց նրանց գողությունը... ես ցավում եմ այդ ողորմելի արարածների մասին: Խնայեցեք նրանց»:

Դռները բացվեցան, և ներս մտաւ Հովսիսիմեն:

— Հը՛մ, ի՞նչ կա:

— Ընթրիքը պատրաստ է, մայրս խնդրեց, որ շնորհ բերեք, — պատասխանեց նա բեկբեկված ձայնով:

— Օ՛ր, ինչ քաղաքավարի լեզվով ես խոսում դու, Հռիփսիմե, այդ ե՛րբը սուրվեցար,— ասաց Միքայելը, նստած տեղից վեր բարձրանալով և մանուկ օրիորդի երկու ձեռքերն էլ առնելով իր ամբերի մեջ։

Հռիփսիմեն շառագունեցավ և ոչինչ չկարողացավ պատասխանել։

— Հանաքը մի կողմ մնա, ես դարձյալ ղգուշացնում եմ քեզ, Հռիփսիմե, դու շատ վատ ես պահում քեզ. դու դեռ ոչ բոլորովին առողջ ես, կարող ես կրկին հիվանդանալ, երբ այս գիշերվա պես ման կդաս պարտեզում։ Այնտեղ շատ խոնավ է, մանավանդ վերջին անձրևից հետո։

— Դու տեսա՞ր, երբ ես ման էի գալիս,— հարցրեց օրիորդը, ուղիղ Միքայելի երեսին նայելով։

— Տեսա՛, Գայանեն ես քեզ հետ էր. առաջ նստած էիք, հետո վեր կացաք և սկսեցիք ման գալ։

— Նրեի դու լսեցի՞ր ես, թե ինչ էինք խոսում մենք...— հարցրեց օրիորդը թեթև ժպիտով։

— Ես ոչինչ չլսեցի, ես սովորություն չունեմ լրտեսել ջահիլ աղջիկների գաղտնի խոսակցությունը, այդպիսի բան նույնն է անում...

— Ղո՞րդ,— հարցրեց օրիորդը սուր ձայնով,— ուրեմն նա լսո՞ւմ էր... ա՛յ, սատանա...

Միքայելը, ինչպես սովորաբար ասում են, «իզը դտավ», աչսինքն՝ իր կորցրած առարկայի հետքերի վրա հանդիպեց։ Անցնելով պարտեզի միջից, նա տեսել էր երկու քույրերին միասին նստած և խոսելիս, ալլև նկատել էր նույնին, որ ծառի ետևում թաքնված ականջ էր դնում նրանց խոսակցությանը։ Այդ դեպքը հետաքրքրեց նրան, և մտածում էր, թե նույնն առանց առանձին պատճառի մի այնպիսի կասկածավոր դիրք չէր բռնի իր քույրերի վերաբերությամբ։ Իսկ այժմ Հռիփսիմեի շփոթությունը և նրա սիրուն դեմքի ներկը սառուգեցին Միքայելի կարծիքը։

— Տեսա՞ր, որ ես բոլորը իմանում եմ...— դարձավ նա դեպի օրիորդը։

— Դու ոչինչ չես իմանում,— պատասխանեց Հռիփսիմեն ծիծաղելով,— դու ուզում ես ինձանից խոսք քաշել...

— Ի՞նչպես խոսք քաշել։

— Որ գիտենաս, թե ինչ էինք խոսում Գայանեի հետ... բայց ես չեմ ասի, որքան էլ խնդրես, չեմ ասի...

— Դու չես ասի, բայց Գայանեն կասե, նա բարի աղջիկ է։

— Իսկ ես չա՞ր եմ։

— Դու կամակոր ես։

— Լավ, լավ, եկ գնանք, հիմա սպասում են քեզ,— ասաց օրիորդը և, բռնելով Միքայելի ձեռքից, համարյա զուռով սկսեց նրան դուրս տանել:

Այժմյան Հռիփսիմեն չէր մի քանի շաբաթ առաջվա ամոթխած և երկչու Հռիփսիմեն, այլ նույն փոքրիկ, ուրախ և աշխուժով լի Հռիփսիմեն, ինչ որ հինգ-վեց տարի առաջ, երբ մի անգամ վարդավառի տունին ոտքից ցզուկ թրջեց Միքայելին և զուռով ստիպում էր, որ իր նոր հագուստը հագնե: Իսկ այժմ Միքայելը կանգնած էր նրա առջև, ճաշակով հագնված, բարեկիրթ մի երիտասարդ, որի յուրաքանչյուր ձեռքից երևում էր ազնիվ և շիտակ մարդու ուղղամտությունը: Նա ընդունեց օրիորդի հրավերը և նրա հետ միասին մտան տիկին Մարիամի սենյակը, ուր նա իր աղջիկների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը:

Այգու անցքից հետո Մասիսյանների ընտանեկան հարաբերությունները Միքայելի հետ բոլորովին փոխվեցան. այժմ նա վայելում էր այդ դերդաստանի անդամակցության կատարյալ ազատությունը: Տիկին Մարիամը նրան ասում էր. «Ես այժմ երկու որդի ունեմ, մեկը դու ես, մյուսը՝ Ստեփանը»: Գայանեն, Հռիփսիմեն և Նունեն առանց քաշվելու մտնում էին նրա սենյակը, մաքրում էին, կարգի էին դնում և շատ անգամ կցում էին նրա հետ փոքրիկ խոսակցությունների: Ծաշը և ընթրիքը միասին էին ուտում և երբեմն առավոտյան թիշը միասին խմում, եթե մի կարևոր գործ չէր պահում Միքայելին իր առանձնարանում: Երեկոյան զբոսանքը պարտեղում և զրույցները մանուկ օրիորդների հետ արդեն սովորական էին դարձել: Միքայելը ըստ մեծի մասին պատմում էր նրանց իր ճանապարհորդություններից և խոսում էր շատ բաներ Մոսկվայի և Եվրոպայի կյանքից: Իսկ այն գիշեր մի առանձին խոսակցություն ընթրիքի սեղանի վրա տեղի չունեցավ, միայն Միքայելը հաղորդեց Ստեփանից ստացած նամակի բովանդակությունից այնքան միայն, որքան կարելի էր:

Մասիսյանի ընտանիքին հասած դժբախտությունը և ահագին հարստության մի քանի օրվա մեջ ոչնչանալը՝ իսկապես այն դառն և աղետալի ներդործությունը չունեցավ թշվառ ընտանիքի վրա, որքան սպասելի էր: Կյանքը շարունակվում էր իր սովորական ընթացքով. ոչինչ չէր փոխվել, ոչինչ չէր պակասել, և կարելի էր ասել, որ այժմ ավելի կենդանի և ավելի խաղաղ կերպարանք էր ստացել: Եվ իրավ, ի՞նչ էր

բնական ներգործությունն են անում մարդերի վրա, ինչ որ անում են առհասարակ բոլոր մարմինների վրա: Վերջին դպրոցական աշակերտը դիտե, որ ջերմությունը փափկացնում է և ընդարձակում է մարմինները, իսկ ցրտությունը խտացնում է և կուշ է բերում նրանց: Նույնը պատահում է և մարդերի հետ տաքից տաք և ցուրտ եղանակներում: Ամառը իր ջերմությունով ցրվում է և բաժանում է նրանց միմյանցից, իսկ ձմեռը մոտեցնում է, մի տեղ է հավաքում և ավելի սերտ կերպով սեղմում է նրանց միմյանց հետ: Ձմեռը մարդկային ընկերական կյանքը ավելի ամբողջական կերպարանք է ստանում: Նույնը լինում է և ընտանիքի մեջ: Դրաի ցուրտը ներս է մղում բնակիչներին սենյակների շորս պատերի մեջ և ավելի սեղմում է, կպցնում է նրանց միմյանց հետ: Հարաբերությունները շոշափում են միմյանց, և առաջ է գալիս մի տեսակ շփումն: Եվ որպես մինչև անգամ անշունչ մարմինների միմյանց հետ շփվելուց և քսքսվելուց գոյանում է կրակ, այնպես էլ կենդանի մարմինների սերտ հարաբերություններից առաջ է գալիս մի ուրիշ ջերմություն, որը կուշվում է սեր: Եվ այս էր պատճառը, որ տիկին Մարիամի սենյակը, որ այժմ ծառայում էր որպես ընդունարան, շատ անգամ կենդանանում էր ուրախ և զվարթ խոսակցություններով, ուր հավաքված էին լինում նրա աղջիկները, Միքայելը և Լեբեմն ուրիշ հյուրեր:

Նույնն դեռ չէր հեռացել իր հայրենական տնից, այժմ նա գյուղից բերել էր տվել իր երկու զավակներին, փոքրիկ Նարգիզին և Ռոսսոմին: Այդ փոքրիկների թվում ավելացել էին երկու ուրիշ երեխաներ ևս՝ Մարգարիտը և Ավետիսը, որոնք Միքայելի հորեղբոր՝ Ավետ ապոր զավակներն էին: Նրանց հայրը վաղուց մեռած էր, իսկ մայրը, գյուղացի կնիկների սովորության համեմատ, ուրիշ մարդու էր գնացել: Միքայելը վեր էր առել իր մոտ որբերին պահելու և խնամելու համար, որպես նրանց հայրը իրան պահել և մեծացրել էր, երբ ինքը ծնողներից որբ մնաց:

Տասն տարի կլինեք, որ Մասիսյանի տունը երեսաւ չէ տեսել, այժմ կրկին կենդանացավ նա անմեղ մանուկների ուրախ ճիւղոցով: Տունը առանց երեխաների ամայի անապատի նման է, որ դուրկ է լինում նոր աճող և թարմ բույսերից:

Մի անձն միայն պալատ էր, որ կլրացներ ընտանեկան երջանկությունը, և դա էր Ստեփանշ: Վերջին նամակներից երևում էր, որ նա տակավին չէ կարող գալ, այլ երկար կմնա արտառահմանում:

Հանգուցյալ աղայի ավերված գործերը համարյա կարգի էին դրված, որքան հնարավոր էր և որքան կարելի էր: Միքայելը բոլորովին թողեց այն բոլորը, ինչ որ արդեն գողացվել էր, ինչ որ հափշտակվել էր... «Գե-

րեզմանից մեռելը հա չես բերի», — ասում էր նա և միանգամայն ապար-
դյուն էր համարում կորածի ետևից ման գալը: Նա մտածում էր, թե վա-
ճառականության մեջ ինքը ավելի կարող էր վաստակել, քան թե այն
գումարը, որ սուգերում կյանք մաշելով և ժամանակ կորցնելով կարելի
էր հա խլել հափշտակողներից: Միայն նա աշխատեց աղատել կեղծ պար-
տատերերի ձեռքից Մասիսյանների տունը, այգին և մի քանի անշարժ
կալվածքներ, մասամբ ապացուցանելով պարտատերերի ձեռքում գտնված
թղթերի տնվավերականությունը, և մասամբ վճարելով նրանց պահան-
ջը: Միքայիլի մոտ հանգուցյալի կայքից առաջուց մնացել էր մի գումար՝
Մոսկվայի առևտրական հաշիվներից, և այդ գումարով նա թափեց նրանց
անշարժ կալվածքները: Այժմ անբախտացած ընտանիքի ապրուստը ապա-
հոված էր շափավոր եկամուտով, որով կարող էր նա վարել բավական
հանգիստ և համեստ կյանք:

Մինչև այն օրը Միքայիլը իրան մոռացել էր, նա իրան չէր տես-
նում, որպես մի մարդ, որ, հափշտակված մի ընդհանուր դադափարով,
դործում է միայն հասարակական շահերի համար, առանց մտածելու իր
անձի վրա ևս, թե ինքն էլ մի փոքրիկ աշխարհ է, թե ինքն էլ իր առան-
ձին պետքերը ու կարիքները ունի: Նա իր վիճակը այն աստիճան կապ-
ված էր տեսնում Մասիսյանների ընտանիքի ճակատագրի հետ, որ շատ
բնական էր համարում իր անձնազոհությունը: «Նա պետք է բաժանորդ
լինեմ այս ընտանիքի անբախտությանը, մտածում էր նա, մինչև ինձ
կհաջողվի բոլորովին վերականգնել նրա բախտավորությունը»: Այդ բոլո-
րի մեջ նրան առաջնորդում էր պարտականության մի սուրբ զգացմունք,
թե ինքը այն տան տղան է եղել, նրա օդը շնչել է, նրա հոգով սնվել է,
թեև այն մի կտոր հացը տվել էին նրան դառն տանջանքների դնով...
Բայց ո՞վ էր տանջողը. մի մարդ, որ այժմ չկար... բացի նրանից, բոլոր
մյուսները միշտ խնամել և միշտ սիրել են նրան, իսկ նույն սերը այժմ
վառվեցավ ավելի ջերմությամբ և մոռանալ տվեց սև անցյալը...

Բայց կար և մի ուրիշ բան, որ Միքայիլին կապում էր այն ընտա-
նիքի հետ. նա վերջին ժամանակներում ավելի ու ավելի սաստիկ կերպով
զգոմ էր, թե սիրում է Հովհաննիսյան, թե առանց նրան ապրել չէ կարող,
և թե նա կբախտավորացնե իրան: Եվ միևնույն սերը նկատում էր նա մա-
նուկ օրիորդի կողմից: Բայց մինչև այն օր նրանց մեջ ոչ մի բնականացի
խոստովանություն չէր եղել, թե սիրում են միմյանց, միայն եղել էին
խոսակցության մեջ մթին ակնարկություններ, լուռ և իմաստալից ժպիտ-
ներ, աչքերի թափանցող հայացքներ, հոնքերի խորհրդավոր շարժում-
ներ, որոնցով Հայաստանի աղջիկը ավելի որոշ կերպով կարողանում է

հայտնել իր սրտի կրքերը, քան թե՝ լեզվով: Միքայելը որքան էլ կրթված լիներ, դարձյալ նրա մեջ մնացել էր շատ բան, որ թույլ չէր տալիս նրան շեղվել ընդունված նախապաշարմունքներից և տեղական սովորություններին հակառակ ընթացք բռնել: Իսկ Հռիփսիմեն բոլորովին համոզված էր, թե իր ձեռքի և սրտի մասին պետք էր խոսել իր մոր հետ:

Մի առավոտ նրա մոտ ներս մտավ Հռիփսիմեն, գրսի ցրտի աղ-դեցությունից նրա թշերը կարմիր վարդի քնքուշ գույն էին ստացել:

— Դու ասում էիր, որ շապիկներիցդ մի քանիսի կոճակները կտրը-ված են, եկա, որ տանեմ, կարեմ,— խոսեց նա, կանգնելով սենյակի դռան մոտ:

— Ա՛խ, որքան անքաղաքավարի ես դու, Հռիփսիմե,— ասաց Մի-քայելը մոտենալով նրան,— առավոտյան, երբ մարդի մոտ են մտնում, առաջ բարեւում են, հետո մոտենում են, ձեռք են բռնում, հետո քեֆն են հարցնում, հետո մի քանի լավ-լավ խոսքեր են ասում, ժպտում են, ծի-ծաղում են, վերջը հայտնում են, թե ինչու համար են եկել:

— Ես դրանք չեմ իմանում, ես եկա շապիկները տանելու,— պա-տասխանեց օրիորդը, ավելի կարմրելով:

— Հանաք եմ անում, Հռիփսիմե, այսպես ավելի լավ է, ավելի պարզ և համեստ է. ես սիրում եմ պարզությունը,— խոսեց Միքայելը, բռնելով նրա երկու ձեռքից:— Բայց ո՞րքան հոգատար ես դու, Հռիփսի-մե. ես դիշերը ասեցի, թե շապիկներիս կոճակները կտրված են, կար-ծում էի, կմոռանաս մինչև առավոտ:

— Ես մոռացկոտ չեմ...

Միքայելը, դուրս բերելով շապիկները և տալով օրիորդին, ասաց.

— Ես կուզեի, որ նստեիր այստեղ, իմ սենյակումը կարեիր:

— Ինչո՞ւ, կարծում ես, ես կսխալվեի՞ կարի մեջ, և կոճակները իրանց տեղում չէի՞ն լինի, և դո՞ւ պիտի ցույց տաս ինձ, թե որպես պետք է կարել:

— Զէ, ես գիտեմ, որ դու շնորհալի աղջիկ ես, միայն ցանկանում եմ, որ այստեղ, իմ աչքերի առջև նստած, այնպես կարես:

Օրիորդը առեց կարը և լուռ նստեց լուսամուտի մոտ:

— Բայց կիսնդրեմ, որ շխանգարես ինձ,— ասաց նա, սկսելով իր գործը:

— Զեմ խանգարի, միայն կպատմեմ զանազան բաներ, որպեսզի չձանձրանաս:

— Երևի դարձյա՞լ քո ճանապարհորդություններից:

— Այդ հաճելի չէ՞ քեզ:

— Հաճեցիք է, բայց...

— Բայց ի՞նչ:

— Այնքան չէ գրավում:

Միքայելը մտածության մեջ ընկավ:

— Ապա ի՞նչ կուզես, — հարցրեց նա, — ուզում ես, որ հեքիաթ¹...

ասեմ:

— Հեքիաթ պառավ կնիկներն են ասում:

— Կպատմեմ, թե ինչպես Եվրոպայում աղջիկները մարդի են գնում: Կամենում ես:

— Պատմի՛ր:

— Այնտեղ աղջիկները այստեղացոց նման ամաչկոտ չեն, որ տղամարդերից փախչեն, և որին սիրում են, իրանց սիրտը նրա առջև չբացանեն: Այնտեղ աղջիկը ազատ է. սիրած տղի հետ խոսում է, ման է գալիս, պարում է և զանազան զվարճության տեղեր է գնում:

— Հետո նրանց մայրերը ի՞նչ են ասում, չե՞ն արգելում, — ընդհատեց օրիորդը Միքայելի պատմությունը:

— Ձեն արգելում, որովհետև գիտեն, որ իրանց աղջիկները այնքան լավ կրթված են, որ մի վատ բան չեն անի, և թող են տալիս, որ աղջիկները իրանք տղին ճանաչեն, նրա բնավորությունը ուսումնասիրեն, նրա սովորությունները, խելքը, բարքը, գիտությունը, պարապմունքը, մի խոսքով՝ նրան վերաբերյալ ամեն բան գիտենան, որ չսխալվեն իրանց ընտրության մեջ, արդյո՞ք նա կարող է լինել արժանավոր ամուսին, թե ո՞չ: Եվ երբ ամեն ինչ իրանց պահանջին համապատասխան են գտնում, այն ժամանակ միայն հայտնում են իրանց սերը, որովհետև ամուսնությունը խիստ ծանր լուծ է, երբ կինը խաբւում է, հետո շատ և շատ անբախտ է լինում...

— Երևի, միևնույն քննությունը անում են տղամարդի՞կը աղջիկների վերաբերությամբ, — հարցրեց Հովիսիմեն խորհրդավոր կերպով:

— Իհարկե, անում են:

— Այդ լավ է...

— Ես իմ պատմությունը վերջացրի, Հովիսիմեն, հիմա դու պատմի՛ր, այստեղ աղջիկները ի՞նչպես են փեսա ընտրում:

— Դու խո իմանում ես...

— Մոռացել եմ, լավ չեմ իմանում:

Մանկահասակ օրիորդը սաստիկ ներքին դժվարությամբ պատասխանեց.

— Այստեղ աղջկան աղի մոտ չեն թողնում. եթե պատահում է, որ

Նա մեկին սիրում է, պետք է իր սերը թաքցնի իր սրտում, ոչ ոքի հայտնելու իրավունք չունի... և մինչև անգամ նույն տղին, որին սիրում է...

— Ինչպես դու...— ասաց Միքայելը, առնելով օրիորդի դողդոջուն ձեռները իր ափերի մեջ:

Նա ոչինչ չպատասխանեց, և նրա գեղեցիկ աչքերում երևացին արտասուքի խոշոր կաթիլները:

— Տա՛ր, ինձ էլ տա՛ր այն երկիրը, ուր աղջիկները ազատ են...— ասաց նա, զսպելով իր խորին վրդովմունքը:

— Կտանեմ, Հովհաննիս, երբ դու իմ կինը կլինես,— պատասխանեց Միքայելը՝ ոչ սակավ այլայլությամբ:— Ասա՛, համաձա՞յն ես:

— Այո...— պատասխանեց օրիորդը խուլ ձայնով:

Միքայելը կամեցավ գրկել նրան, բայց նա թողեց չվերջացրած կարը և շտապով դուրս վաղեց նրա սենյակից:

Միքայելը կանգնած մնաց, որպես սառած և քար կտրած:

— Սարսափելի՛ աղջիկ,— ձայն արձակեց նա երկար ապշույթյունից հետո,— ամեն մի դեպքում երևում է նախապաշարմունք... մի գրկախառնություն, մի համբույր, մի զգվանք անգամ նա մեղք է համարում, քանի որ տերտերը չէր կարգացել նրա գլխին պսակի ծիսական խոսքերը:

Նույն ավուր երեկոյան պահուն, երբ դեռ նոր մայր էր մտել արեգակը, երբ սկսել էր դրսում ցուրտը սաստկանալ, Միքայելը փակված էր իր սենյակում և տխուր, մտահույզ կերպով, մեկ-մեկ բերանն էր դնում ընչացքի նորարույս մաղերը և ատամներով կտրատում էր նրանց ծայրերը, կարծես նրանք արգելում էին նրան խոսել և իր սրտի ցավը արտահայտել: Իսկ սենյակի մյուս կողմում նունեն ուղղում էր վառարանի մեջ դրած փայտերը, որ վատ էին վառվում և թացությունից ծխրտում էին և սուլելով արձակում էին մի տեսակ մելամաղձական ձայն:

— Կրակը հռաչում է...— խոսեց նունեն սնահավասությունմբ,— դա վատ նշան է...

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Միքայելը, կարծես զարթնելով իր մտահուլումից:

— Ձեմ իմանում, այսպես ասում են, երբ կրակը տխուր ձայն է արձակում, ասում են՝ լաց է լինում,— պատասխանեց մանկահասակ կինը, չհեռանալով վառարանի մոտից:

— Ամեն մի թարմ նյութ, որի մեջ դեռ մնացել էին կյանքի նշույլները, այսպես տխուր ձայն է հանում, երբ մոտեցնում են կրակին...— նկատեց Միքայելը:

— Ինչպես քո սիրտը...— ասաց նունեն խորհրդական ժպիտով:

— Եվ ինչպես քո քրոջ՝ Հռիփսիմեի սիրտը... — կրկնեց Միքայելը:

— Հանաքը մի կողմը կենա, ինչո՞ւ կռվեցաք մորս հետ, — հարցրեց Նունեն, մոտենալով և նստելով Միքայելի մոտ:

— Չկռվեցանք, բայց բավական տաք կերպով վիճեցինք: Ծի՞թե մայրդ ինձանից վիրավորվել է:

— Զի վիրավորվել... բայց սիրտը մի փոքր կոտրված է երևում...

— Դու ինքդ դատի՛ր, Նունե, մի՞թե կարելի է այս աստիճան նախապաշարված լինել: Մեր վիճաբանությունը այստեղից սկսվեց, ես հայտնեցի իմ սերը, համբուրեցի մորդ աչքը և խնդրեցի Հռիփսիմեի ձեռքը: Նա ուրախացավ, շատ ուրախացավ, համբուրեց իմ ճակատը և օրհնեց մեզ: Հետո, երբ խոսք եղավ պսակի մասին, նա ասաց, թե ես պետք է մի քանի ամիս ես սպասեմ, մինչև աղայի մահվան օրից մի տարի անց կենա, որովհետև մարդիկ կբամբասեն մեզ, եթե, սգավոր տարին չլրացած, մենք հարսանիք կանեինք: Դրա վրա մենք վիճեցինք:

— Ինչո՞ւ ես շտապում:

— Դու էլ քո մոր խելքին ես, Նունե, դու չես իմանում իմ նպատակները, ես պետք է կրկին վերադառնամ Մոսկվա. եթե մի քանի ամիս ես այստեղ ուշանամ, ես անպատճառ կկորցնեմ իմ կլինիտները, որոնց համար զանազան վաճառականական գործեր էի կատարում, և ես կզրկվեմ իմ շահերից, իմանում ե՞ս: Բացի դրանից, ես Հռիփսիմեին պետք է ինձ հետ վեր առնեմ. նրան պետք է աշխարհ մտցնել, որ մի փոքր կըրթվի, բան սովորի: Նա շատ լավ աղջիկ է, շատ խելք ունի, բայց դեռ շատ բան պակասում է նրան օրինավոր կին լինելու համար:

— Այս բոլորը չհայտնեցի՞ր մորս:

— Խնչպես չհայտնեցի, նա էլի իր ասածն է ասում՝ «աղջիկս եթե ինձանից հեռացնես, ես ցավից կմեռնեմ», և ուրիշ այսպիսի խոսքեր: Ես չեմ հասկանում, մի՞թե լավ կլինի, որ պսակվեմ, թողնեմ և դնամ, և տարիներով մնամ օտարություն մեջ, որպես անում են այդ մեր հայ վաճառականները: Ես կցանկանայի գիտենալ, թե Հռիփսիմեն ի՞նչ է մտածում, առավոտից նրան չեմ տեսել:

— Նա այսօր սպանվածի պես է, այս և այն անկյունն է մտնում և լուռ լաց է լինում:

— Խեղճ աղջիկ:

Միքայելի խոսքերը, կարծես, բաց արեցին Նունեի հին վերքերը, և նա բավական զգալի ձայնով պատասխանեց.

— Այսպես, սիրելի Միքայել, ծնողների նախապաշարմունքը շատ անգամ պատճառ է դառնում զավակների անբախտությունը: Մեր դեր-

դաստանի վրա, կարծես, մի անեծք. կա, որ նրա որդիները երբեք բախտավոր լինել կարող չեն: Մեծ քույրս ինքն իրան խեղդեց... ա՛խ, որքան բարի, որքան սիրուն աղջիկ էր նա, նրա մահվան մեջ մի այնպիսի դադունիք կա, որ անկարելի է առանց սարսափելու լսել... Իսկ իմ պատմությունը քեզ հայտնի է. ես ինչո՞ւ եմ մեղավոր, որ այժմ աշխարհը ինձ դատապարտում է որպես վատ կին: Իմ մայրը իսկապես լավ կին է, բայց ի՞նչ անես, նա անում է այն, ինչ որ տեսել, ինչ որ սովորել է...

Խեղճ կինը իր սրտի հետ դուրս էր թափում դառն վշտերը. նա իր կյանքում այնքան տանջվել էր սև նախապաշարմունքներից, որ նրա բոլոր ճնշող զորությունը իր անձի վրա էր փորձել: Երբ ամեն ինչ ասաց, նա դարձավ դեպի Միքայելը՝ այս խոսքերով.

— Դու անհոգ կաց, սիրելի Միքայել, ես կգնամ մորս մոտ և ամեն ինչ կվերջացնեմ, որպես դու ցանկանում ես: Մենք, բոլոր քույրերս, անբախտ եղանք, գոնե թող Հռիփսիմեն բախտավորվի...

Մի շաբաթից հետո ն... քաղաքի եկեղեցիներից մեկի մեջ կատարվում էր պսակի խորհուրդ: Հռիփսիմեն և Միքայելը ուրախ գեմքերով կանգնած էին սեղանի առջև: Մարդերի շատ փոքր բաղմունքն ներկա էր հանդեսին: Պսակը վերջացավ, և հանդիսականները մեկ-մեկ մոտեցան ու շնորհավորեցին հարսին և փեսային: Հետո փոքրիկ բաղմունքներ, ժամի դռանը սպասող կառքերի մեջ նստած, դիմեցին դեպի Մասիսյանների տունը:

Նույն գիշեր Միքայելը ստացավ Ստեփանից մի այսպիսի հեռագիր. «Շնորհավորում եմ քո բախտավորությունը. իմ հոր քանդված տունը քեզանով կրկին կյանք ստացավ. այսուհետև դու կլինես այդ ընտանիքի իսկական «ոսկի աքաղաղը»...

ՄԻՆ ԱՅՈՒՆ,
ԱՅՈՒՄԸ
ԱՅՈՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱԿԱՆԱԴՐՆԵՐԻ
ԿՅՈՒՄԸ

Ա.

«Ուշինչ չեմ հասկանում... խելքիս չէ նստում...— բավական լսելի ձայնով փնթփնթում էր մի փոքրիկ մարդ, որ մոլորված կերպով ցած էր իջնում հռահարկ տան բարձր, մարմարյա սանդուղքներից։— Մարդը դուքանի համար լավ աշկերտ է ուզում, կնիկը տան համար լավ ծառա է ուզում։ Արի՛ ու հասկացիր, թե ո՛րն է դրանց ուղած «լավը»։ Որին որ տանում ես, չեն հավանում»։

Տրտնջողը այն աստիճան պաշարված էր յուր մտածություններով, որ մինչև անգամ թողել էր գեղեցիկ կապերտի երկար ղուլը, որ ձգվում էր սանդուղքների կատարից մինչև նրանց ստորոտը, և ամեն անգամ վարմանում էր, թե ինչո՞ւ յուր կոշտ կոշիկները սայթաքում են հայելու նման փայլուն և փղոսկրի նման կոկ մարմարիոնի վրա։

Երբեմն դիպչելով կիսրսնինների մեծ ծառերին, երբեմն քսվելով ծաղիկների թաղարներին, որ վարդարում էին փառավոր սանդուղքների աջ և ահյակ կողմերը, վերջապես, մեծ ջանքերով ցած իջավ նա և, ծանր դուռը յուր հտեից կոդպելով, դուրս եկավ փողոցը։ Այստեղ կանգ առեց և, գրպանից հանելով գունավոր թաշկինակը, սկսեց սրբել ճաղատ ճաղատի բրտինքը։

Փողոցում կանգնած, սպասում էր նրան մի լավ հագնված իմերեկ

պատանի, որ յուր առողջ ու հաջողակ ուսնելու մի քանի ընդհատումներով ցած էր իջել նույն սանդուղքներից:

— Խնչ ասաց,— անհամբերությամբ հարցրեց պատանին:

— Չհավանեց,— պատասխանեց փոքրիկ մարդը:

Պատանին դժգոհությամբ հեռացավ:

Դա տասներորդ «նմուշն» էր, որ նա տարել էր ցույց տալու, բայց հաջորդ տան տիկնոջ հավանությունը չէր գտել:

Փոքրիկ մարդը, որին կոչում էին Արտեմ Պետրովիչ, սպասավորների և ծառաների «գալալ» էր: Ժամանակները ոչինչ ազդեցություն չէին գործել նրա վրա: Նա դեռ կրում էր այն տարադներով հագուստները, որ հագնում էին երեսուն, քառասուն տարի առաջ. չուխա, արխալուզ, լայն շալվար, մետաքսյա գոտի և այլն: Միակ փոփոխությունը եղել էր նրա ոչ թե պլիսի մեջ, այլ գլխարկի մեջ: Վաղեմի մորթյա գդակի փոխարեն կրում էր ռուսական «ֆուրաշկա»: Նրա ամբողջ հագուստը մշտական կեղտի թանձր խավերի ներքո, այն աստիճան կոկիլել էր, որ փայլում էր, կարծես թե սև մուշամբայից լինեք կարված: Փայլում էր և մուգ թխագույն դեմքը, որը կարծես թե սև նավթով լինեք օծված: Չէին փայլում միայն փոշեպատ կոշիկները, որ իրանց կյանքում գուցե մի քանի անգամ բախտ էին ունեցել կոշիկների հանդիպելու, թեև Արտեմ Պետրովիչը բավական ունեւոր մարդ էր:

Սոսհարկ տունը, որտեղից դուրս եկավ նա, կազմում էր Թիֆլիսի Սոլովակ կոչված թաղի գեղեցիկ վարդերից մեկը: Նա դեռ կանգնած էր այդ տան շքեղ դռան առջև և մտահույզ աչքերով նայում էր դեպի ծառազարդ փողոցի ընդարձակությունը: Նորաբողբոջ աղացիների երկար շարքը, որ ձգվել էին փողոցի երկու կողմերում, դեռ նոր էին բաց արել իրանց ծաղիկների սպիտակ փունջերը և դեռ նոր խնկարկում էին գարնանային հովասուն առավոտը իրանց նուրբ անուշահոտությամբ: Բայց այդ չէր դրավում Արտեմ Պետրովիչին: Նրա միտքը կլանված էր յուր գործով:

Հանկարծ շարժվեցան նրա կարճ ոտները, նրանց հետ և շարժվեցավ բավական հաստ գավաղանը, որ բռնած ունեք յուր ձեռքում: Նա շտապով գնում էր և, միևնույն ժամանակ, յուր մտքում շարունակում էր ընդհատված մենախոսությունը:

«Մարդու բանը հեշտ է, կշինեմ: Այն տղային, որ ասել է նա, ինչպես որ լինի, դուրս կպոկեմ յուր մորից: Բայց ի՞նչ պետք է արած այդ «կապրիզնի» աղջիկ պարոնի հետ: Որին որ տանում եմ, միշտ մի պակասություն է գտնում: Ախար առանց պակասության մա՞րդ կլինի: Դա

շատ մեծ է, ասում է, նա շատ պատիկ է, ասում է, դրա բոլը կարճ է... նրանը շատ երկար է... դրա մաղերը դեղին են... մյուսի քիթը դուր չէ գալիս... էն է մնում, որ ասե, թե ատամները ի՞նչպես պետք է լինեն: Տո, հեր օրհնած, ծառան խո «կուկլա» չէ, որ զարգարանքի համար լինի: Գոնե մի անգամ էլ չի հարցնում, թե ի՞նչ խելքի տեր է, ի՞նչ գիտե, կամ ի՞նչ կարող է շինել»:

Թեև Արտեմ Պետրովիչը իրան դժգոհ էր ձևացնում քմահաճ տիկնոջ հանձնարարությունից, որը իրավ, սպասավորների ընտրության մեջ սատիկ խստապահանջ էր, բայց ինքը՝ Արտեմ Պետրովիչը, նույնպես բարի պատուհներից չէր: Տիկնոջ պահանջները մի առանձին հաճություն էին պատճառում նրան, բայց ամենայն խնամքով թաքցնում էր: Արտեմ Պետրովիչը Սոլովակի բարձր շրջանի՝ համարյա բոլոր տներում ծառայող սպասավորների, պատրիարքն էր և միանգամայն նրանց հոգաբարձուն: Նա այն աստիճան հեղինակություն էր վայելում յուր թեմի մեջ, որ կարող էր ամեն տեսակ փոփոխություններ անել՝ մեկին յուր տեղից հանել և մի այլ տեղ կանգնեցնել, մյուսին յուր ցանկացած տեղը տալ: Դրա համար հարկավոր էր միայն ավելացնել մի քանի ուրբիլ: Բայց Արտեմ Պետրովիչը այնքան հեռառես էր, որ ծառաների հետ սերտ կապեր պահպանելու նպատակով շատ անգամ յուր գրպանից ծախսելու փող էր տալիս նրանց, երբ անդոջժ էին, և այնքան սպասում էր, մինչև տեղ գտնեին: Զար լեզուները ասում էին, որ ծառաները իրանց գողացած իրեղենները նրան էին հանձնում վաճառելու համար: Ըշմարիտը աստված դիտե, միայն այնքանը ճիշտ էր, որ ծառաները չափազանց հլու էին դեպի նա:

Նա գիտեր, թե ո՞րտեղ ո՞վ է ծառայում կամ ի՞նչ ուժիկով է ծառայում: Նա հենց առաջին անգամից կարող էր տիկնոջ պահանջածը ներկայացնել նրան, բայց գործը դիտմամբ երկարացնում էր, որովհետև ամեն անգամ, երբ յուր սանիկներից մեկին բերում էր ցույց տալու տիկնոջը, թեև նրա հավանությունն ևս չէին գտնում, բայց դարձյալ առատաձեռն տիկինը դնում էր Արտեմ Պետրովիչի ափի մեջ ևրեք ուրբիլանոց մի թղթադրամ, իբրև «արաղի փող»:

Բ

Քաղաքի հեռ ընկած թաղերից մեկի խլովյան մեջ՝ գտնվում էր մի հին, քայքայված տուն, որ վաղուց ոստիկանության ուշադրությունից ազատվելով, դեռ պահպանում էր յուր թշվառ գոյությունը, որ ամեն

րոպե սպառնում էր կործանվել և յուր հետ հարյուրավոր ավելի ըշվառ բնակիչների գերեզման տանել: Այդ տունը պատկանում էր մի հարուստի, որը, որպես դժվարանում էր կարկատել տալ յուր պատահողոված կոշիկները, նույնպես և դժվարանում էր նորոգել յուր քայքայված շենքը, մտածելով՝ «այսպես էլ յոլա կգնա, քրահը խո ստանում եմ»... Նրա ընդարձակ բակում երբեմն գիշերում էին կառապանները: Զիաների աղբը և քանդված սենյակների աղյուսները, կուտակվելով միմյանց վրա, այնտեղ ահագին բլրակներ էին կազմել: Դարշահոտությունը անտանելի էր: Ողջ մնացած սենյակներում բնակվում էին լվացարար կանայք և մոռյւլ, կասկածավոր հասարակություն, որ հայտնի չէր, թե ինչով էին պարապում կամ ինչ միջոցներով էին ապրում:

Ներքին հարկի ստորերկրյա նկուղներից մեկի մեջ բնակվում էր մի այրի կին: Այդ խոնավ, օդից ու լույսից զրկված նկուղը մի ժամանակ ծառայում էր վերելի կենողի համար որպես փայտանոց, իսկ հետո, ավելորդ համարելով, վարձով տվեց, ամիսը հիսուն կոպեկ ստանալով աղքատ այրիից:

Նկուղի միակ կարասին փոքրիկ թախտն էր, որ դժվարությամբ տեղադրվել էր նեղ լուսամուտի առջև, որի երկու ծոված փեղկերը պահպանել էին երկու ապակիներ միայն: Թախտի ներքո, որպես ապահով պահարանում, դրված էին ողորմելի բնակչի ողորմելի տնտեսության անոթները: Մի երկար կտավի կտոր, իբրև վարագույր, մեխած էր թախտի առջևի կողմից, որը ծածկում էր նրա տակում ածված չքավոր իրեղևների ամոթը այցելուի աչքից:

Թախտի թերմաշ գորգի վրա նստած էր այրի կինը և, սպիտակ ակնոցները թելով կապած ունենալով գլխի շորերին, կար էր կարում, թեև նրա խոշոր կարը ոչ աչքերի պետք ուներ և ոչ՝ ակնոցների: Մեծ ասեղը ոսկրացած մատների մեջ արագությամբ շարժվում էր և հաստ դերձանով կարում էր տոպրակներ:

Զնայելով ծայրահեղ աղքատությանը, որ աիրում էր այդ խղճալի բնակարանում, դարձյալ ամեն մի առարկայի մեջ նշմարվում էր կարգ և մաքրություն: Աղյուսյա հատակը համարյա մաշվել էր ավելի ստեպ գործունեության ներքո: Դաշով ծեփած պատերի վրա մի հյուլեի չափ փոշի չկար: Դուռը, հաճախ լվացվելով, բոլորովին կորցրել էր յուր ներկը: Երևում էր, որ անբախտ այրին մի ժամանակ ճաշակել էր ավելի բախտավոր կյանքի վայելչությունները: Եվ, իրավ, մի ժամանակ նա յուր սեփական տան տիկինն էր, շրջապատված ծառաներով ու աղախիններով, բայց դառն հանգամանքները խլեցին նրանից բոլորը և նետեցին

այդ մթին նկուղի մեջ, Ամուսին այլը մեռալ կսկիծից, բարեկամները հեռացան աղքատից և մոռացան աղքատին:

Նա նստած էր լուսամուտի հանդեպ, շարունակում էր կարել: Մրոտած ապակիների մուսյլ շողքը ընկել էր մաշված դեմքի վրա և երևան էր հանում նրա տխուր դժերը: Նա կարում էր և երբեմն թախծալի աչքերը դարձնում էր դեպի դուռը, կարծես մեկին սպասելիս լիներ: Իսկ երբևմն վեր էր կենում, մոտենում էր փոքրիկ կաթսային, որը բռնաբարում էր դրած, եփվում էր և յուր խուլ, մեղամաղձական շշջյունով ընդհատում էր նկուղի խորին լուսթյունը:

Նա դեռ շարունակում էր կարել, մինչև պատի ժամացույցից քարշ ընկած ծանր շղթաները խշրտացին, փոքրիկ դռնակը բացվեցավ, երկարակտուց հոպոպը դուրս հանեց փետրաղարդ գլուխը և, երեք անգամ դեպի ցած ու դեպի վեր բարձրացնելով, յուր թոթով լեզվով ձայնակեցեց երրորդ ժամը:

— Տեր աստված,— ձայն տվեց և տառապյալ այրին,— ի՞նչ եղավ, ինչո՞ւ այդքան ուշացավ:

Այդ միջոցին դռները բացվեցան, սպասած անձնավորության փոխարեն ներս մտալ մի այլ անձնավորություն: Նա կանգ առեց սյամի մոտ և սկսեց հետախույզ աչքերով որոնել տանտիկնոջը, որը նկուղի մեջ տիրող մռայլի պատճառով համարյա անտեսանելի էր:

— Ո՞վ ես, ի՞նչ ես կամենում,— վարմանալով հարցրեց այրին:

Նկվորը ոչինչ չպատասխանեց, այլ տեսնելով նրան լուսամուտի հանդեպ նստած, ինքն էս մոտեցավ և լուռ նստեց թախտի մի ծայրում:

Անսպասելի այցելուի հանկարծակի հայտնվիլը ոչ սակավ խռովություն պատճառեց խեղճ այրիին, որը, կարը մի կողմ դնելով և ակնոցները ճակատի վրա քաշելով, սկսեց ապշած կերպով նայել նրա վրա:

Բայց այցելուն երկար սպասել չտվեց: Գլխարկը առնելուց, յուր ձեռքի գավաղանի գլխին դնելուց հետո և գունավոր թաշկինակով ճաղատ ճակատից քրտինքը սրբելուց հետո, մի քանի անգամ հաղաց, կոկորդը մաքրեց և ապա դարձավ դեպի այրին, ասելով.

— Գիտե՞ս ես ո՞վ եմ, կամ ինչի՞ համար եմ եկել: Ինձ կասեն Արտեմ Պետրովիչ, դու պետք է լսած լինես իմ անունը:

Վերջին խոսքերը այնպիսի մի հանգով արտասանեց նա, կարծես ամեն ոք պարտավոր էր անպատճառ լսած լինել Արտեմ Պետրովիչի հռչակավոր անունը:

— Ձեմ լսել,— պատասխանեց այրին:

— Քո հանգուցյալ ամուսնի ամենամոտիկ բարեկամն էի,— շա-

բունակեց նաւ— Աստուած իրան կյանք և արքայութիւն տա, շատ լավ մարդ էր լուսահոգին: Կասեր՝ Արտեմ Պետրովիչ, դու էլ լավ մարդ ես, այդ պատճառով սիրում եմ քեզ: Էհ, ո՞վ է մնացել այս անցաւոր աշխարհում... Նա գնաց, հանգստացաւ... իսկ ես մնացի...

Զգացմունքները խեղդեցին նրան, դունավոր թաշկինակը տարաւ դեպի աչքերը, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ: Ամուսնի անունը լսելով, խեղճ կիներ նուշակաւ դգացվեցաւ:

— Մի՛ լաց լինիր, հոգուդ մատաղ, Քեթեան, աստուած ողորմած է,— ձայն տվեց Արտեմ Պետրովիչը, միտիմարելով նրան,— շատը գնացել է, քիչն է մնացել: Կանցնեն սև օրերը, և շուտով քեզ համար էլ մի ճար կլինի:

Քեթեանը փոքր-ինչ հանգստացաւ:

Արտեմ Պետրովիչը վեր կացաւ նստած տեղից, ավելի մոտեցաւ նրան:

— Քո հանդուցյալ ամուսինը ինձ շատ լավութիւններ է արել,— ասաց նա մի առանձին ջերմեռանդութեամբ:— Ուզում եմ, որ նրա երախտիքը հոգուս վրա պարտք չմնա, ես էլ մի լավութիւն անեմ: Դրա համար եկա քեզ մօտ, Քեթեան: (Խոսքը մեր մեջ մնա, Արտեմ Պետրովիչը երբեք ծանոթութիւն չէ ունեցել Քեթեանի հանդուցյալ ամուսնի հետ):

Դժբախտ կնոջ դեմքը փոքր-ինչ պարզվեցաւ: Այդ առաջին անգամն էր, որ մի մարդ բաց էր անում նրա մոռացված նկուղի դուռը և յուր կարեկցութիւնն էր արտահայտում:

— Առաջ ջեր աչն առա, Քեթեան, ի՞նչպե՞ս ես, ի՞նչ ես շինում, ի՞նչպե՞ս է քո դրութիւնը:

— Տեսնում ես, Արտեմ Պետրովիչ, էլ ո՞ր ես հարցնում,— պատասխանեց այրին, ձեռքով ցույց տալով յուր նկուղը:— Ահա՛ այդ է իմ դրութիւնը:

— Տեսնո՞ւմ եմ... տեսնո՞ւմ...,— կրկնեց Արտեմ Պետրովիչը, գլուխը ցաւակցարար շարժելով:— Ո՞ր է որդիդ, ի՞նչ է շինում:

— Ներսէսի շկոլումը կարդում է՝:

— Դու ի՞նչ ես շինում:

— Այլուր ծախողների ու փողրաթշիկների համար մեշոկներ եմ կարում:

— Հատին ի՞նչ են տալիս:

— Մի կոպեկ:

— Լավ, օրական քանի՞ հատ պիտի կարես, որ հացի փող դուրս գա:

— Գիշեր ու ցերեկ կարում եմ: Օր լինում է, որ քսան հատ, երեսուն հատ կարում եմ: Տղաս էլ սովորել է, օգնում է ինձ:

Արտեմ Պետրովիչը կրկին գունալուր թաշկինակը տարավ դեպի աշքերը և լալագին ձայնով բացականչեց.

— Հա՛, գիղի հա՛... ո՞վ կմտածեր, որ Թիֆլիսի առաջին պատվաւոր վաճառականի կինը ստիպւած պիտի լինի մեշոկներ կարելով ապրել...

— Դրանով էլ ես շատ գոհ կլինեի, Արտեմ Պետրովիչ, եթե միշտ կար տային ինձ,— ասաց խեղճ կինը հոգւոց հանելով.— Բայց շատ անգամ դնում եմ և, գլուխս ծռած, ժամերով կանգնում եմ փողբաթչիկի կանտորի դռանը, աղաչում եմ, պաղատում եմ ու էլի դատարկ ետ եմ դռնում: Աղքատ կարողները այնքան շատացել են, որ գործ չեն հասցնում մեզ:

— Ճշմարիտ է, շատ ճշմարիտ է. ժամանակները վատացել են, մարդկանց սրտում այլևս խղճմտանք չէ մնացել, Քեթևան: Դու շատ նեղությունների քաշեցիր, դու շատ տանջւեցար, Քեթևան, թող աստուած ապաշխարություն համարե: Բայց էլի ասում եմ քեզ, որ շատը գնացել է, քիչն է մնացել, կանցնեն այդ սև օրերը, և դու կրկին բախտավորություն կգտնես, Քեթևան:

— Ի՞նչով, ի՞նչպես,— անհամբերությամբ հարցրեց դժբախտ կինը.— Դե՛ ասա՛, էլ ո՞ւր ես շարձարում ինձ:

— Սպասի՛ր, մի՛ շտապիր, բոլորը կպատմեմ, Քեթևան,— հանդարտությամբ ասաց բախտավորության ավետաբերը և այս անգամ գունաւոր թաշկինակը տարավ դեպի յուր քիթը:

Արտեմ Պետրովիչը սովորություն ուներ ամեն ինչ նոյն հասակտից սկսելու: Նա պատմեց՝ թե մի օր կանգնած էին Թամամշովի քարվանսարայի առջև և Աղա-Պարոնովի հետ «դեսից-դենից» խոսում էին: Փակագծի մեջ ակնարկեց, թե Աղա-Պարոնովը իրան շատ հարգում է և միշտ կրկնում է. «Արտեմ Պետրովիչ, դու լավ մարդ ես»: Այն ժամանակ, երբ կանգնած խոսում էինք, դպրոցի աշակերտները դեռ նոր էին արձակւել, խումբերով անցնում էին: Դարձյալ փակագծի մեջ ակնարկեց, թե Աղա-Պարոնովը մի առանձին գութ ունի դեպի դպրոցների աշակերտները և միշտ յուր առատաձեռնությամբ օգնում է նրանց, բայց այդ շատերը չեն իմանում, գիտե միայն Արտեմ Պետրովիչը: Աշակերտների խումբի մեջ տեսավ նա մի պատահուտւած և գջլտւած տղա, իսկույն գութը շարժւեցավ: Այդ միջոցին դարձավ Արտեմ Պետրովիչին, ասաց, որ իմանա, թե ո՞ւմ տղան է: Արտեմ Պետրովիչը վաղ տվեց տղայի ետևից,

հարցրեց, ասեղեկացաւ, որ Խոջաբաշյանի որդին է։ Հենց որ խմացաւ Արտեմ Պետրովիչը, աչքերը լցվեցան արտասուքով, և նրա սիրտը «մեթալուր էլաւ»։ Եկավ Աղա-Պարոնովին պատմեց, նա էլ հենց որ խմացաւ, աչքերը լցվեցան արտասուքով, և նրա սիրտն էլ «մեթալուր էլաւ»։ Գլուխը շարժեց ու ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես, Արտեմ Պետրովիչ, փուշ աշխարքի բանը, հերը ի՞նչ հալի էր, հիմա տղան ի՞նչ հալի է»։ Հետո ավելացրեց. «Դրա հերը, Արտեմ Պետրովիչ, ինձ հայրուխյուն է արել։ Ես նրա դուքնումն եմ մեծացել ու նրա ձեռքովն եմ մարդ դարձել։ Պետք է դնաս, Արտեմ Պետրովիչ, ո՞րտեղ էլ որ լինի, պետք է գտնես էս տղայի մորը ու ասես, թե ինչպէս նրա մարդը ինձ մեծացրեց, հացի տեր դարձրեց, ես էլ պետք է նրա որդին մեծացնեմ ու հացի տեր դարձնեմ, որ պարտական լմնամ»։ Հիմա հասկացա՞ր, Քեթեան, բանը ինչու՞մն է։

— Հասկացա... — պատասխանեց դժբախտ աչրին, և նրա ձայնը դողդողաց ներքին վրդովմունքից։ — Այդ ի՞նչ Աղա-Պարոնով է, — հարցրեց նա, ուղիղ Արտեմ Պետրովիչի երեսին նայելով։

— Հեր օրհնած, չե՞ս ճանաչում. այն, որ Սոլուակում մեծ տներ ունի։

— Սոլուակում շատերը մեծ տներ ունին։

— Տո, ձեր դուքնի աշկերտը, Սերգեյ Եգորիչը։

— Փա՛ռք քեզ, աստված, — բացականչեց դարմացած կինը։ — Խլընքոտ Սաքուլը հիմա Աղա-Պարոնով է դարձել, «աղան» բավական չէր, «պարոնն» էլ պուշին է կացրել...

Անցյալը յուր բոլոր դարհուրանքով ներկայացուլ խեղճ կնոջ առջև Հիշեց, որ իրավ, Սոլուակում մեծ տներ ունեցող Աղա-Պարոնովը մի ժամանակ յուր ամուսնի խանութի աշկերտն է եղել։ Հիշեց, թե ի՞նչպէս ամեն օր ճաշին գալիս էր նա և ուտելու «բաժին» էր տանում յուր ամուսնի խանութը։ Հիշեց, թե ի՞նչպէս մի անգամ սոստիկ ծեծեց նրան խոհանոցից արծաթյա գդալ գողանալու համար։ Հիշեց, թե ի՞նչպէս ինքը բաղանիք դնալու ժամանակ նա գալիս էր, վեր էր առնում բաղանիքի «բողջան» և, յուր կտակից ընկած, քարշ էր գալիս մինչև բաղանիքները, մինչև ինքը լվացվում էր։ Հիշեց, թե ի՞նչպէս խոհանոցի փոքրիկ գոլը, իրանց տան փշրանքներով մեծանալով և հետզհետե դարգանալով, վերջապէս դարձավ յուր ամուսնի խանութի ավաղակը։ Այդ բոլորը հիշեց նա և, դառնալով դեպի միջնորդը, ասաց.

— Շնորհակալ եմ, Արտեմ Պետրովիչ, որ Աղա-Պարոնովը ցանկանում է իմ որդուն նույն հայրուխյունը անել, ինչ արել է իմ հանգուցալ ամուսինը նրան, երբ նա ինձ նման մի աղքատ մոր որդի էր։ Բայց ես

արդեն սովորել էմ այդ դառն վիճակին և եթե քաղցածությունից մեռնելու ևս լինի, դարձյալ ձեռք չէի մեկնիլ այն մարդուն, որ իմ դժբախտ ամուսնի կործանման պատճառը դարձավ...

— Այդ ի՞նչ ևս ասում, Քեթևան, — ձայն տվեց Արտեմ Պետրովիչը զարմացած ձևանալով: — Այդպես մի՞ խոսիր, Քեթևան, հոգուդ մեղք մի՞ արա, Սերգեյ Նգորիչը քո ասած մարդը չէ:

— Ավելի՞ վատն է, Արտեմ Պետրովիչ, նա յուր բարերարի ընտանիքը ձգեց այդ խոնավ, մթին նկուղի մեջ, իսկ ինքը նրա փողերով մեծ տներ շինել տվեց յուր համար:

— Սխալ ևս հասկացել, Քեթևան, այդպես չէ, հոգիս վկա, այդպես չէ:

— Այդպես է, Արտեմ Պետրովիչ, ես վերջը բոլորը իմացա... բոլորը հասկացա... բայց այն ժամանակ բանը բանից անցել էր...

Տիկինը պատմեց, թե զարմանում է, որ Արտեմ Պետրովիչը չգիտե այն բոլոր ցավալի իրողությունները, որ շատերին հայտնի է: Երբ յուր ամուսնի գործերը վատ գնացին, նա ընկավ մի տեսակ կիսացնոր տրամադրության մեջ: Յուր գործերի դրությունը ծածկում էր նա թե՛ յուր կնոջից և թե՛ բարեկամներից: Խորհրդակցում էր միայն Սերգեյ Նգորիչի հետ, որը նրա գլխավոր գործակատարը և, միևնույն ժամանակ, մտերիմն էր: Այդ խորամանկը, օգուտ քաղելով յուր «խազեխի» դրությունից և նրա կայքը մյուս պարտատերերից ազատելու խոստմունքով, սկսեց սուտ վեճախիներ առնել նրանից և բանը այնտեղ հասցրեց, որ ամբողջ խանութը յուր անունով դարձրեց: Երբ ամուսինը բոլորովին խելագարվեցավ, երբ նրան հիվանդանոց տարան և այնտեղ մեռավ, այդ ժամանակ խաբեբան տիրեց նրա բոլոր կայքերին, և նրա ընտանիքը մի կտոր հացի կարոտ թողեց:

— Ախար, Քեթևան, այդ ամենը սուգով եղավ, գործը դատաստանի ընկավ, — ընդհատեց Արտեմ Պետրովիչը:

— Ճշմարիտ է, սուգով եղավ, գործը դատաստանի ընկավ, — պատասխանեց խելճ կինը վշտացած ձայնով: — Բայց ո՞վ պիտի պաշտպաներ անտեր մնացած ընտանիքի շահերը: Մեր ձեռքում մի կոպեկ անգամ չէր մնացել փաստաբաններին վճարելու համար: Ամեն ինչ նրա ձեռքումն էր, և նա յուր բանը շինեց, գործը տարավ...

Այդ միջոցին նկուղի դռները շառաչմամբ հետ գնացին, տխուր խոսակցությունը ընդհատվեցավ: Ներս մտավ մի պատանի, որ ուսին շալակած ուներ մի քանի թուփ հապտ կտավներ, որոնց հետ կապել էր և

յուր դպրոցական գրքերը: Նա յուր ծանր բեռը ղգուշությամբ մի կողմ դրեց և սկսեց քրտինքը սրբել կարմրած երեսից:

— Ինչո՞ւ այդքան ուշացար, Նիկոլ,— հարցրեց մայրը:

— Գնացի դրանք բերելու,— ցույց տվեց որդին կտավի թոփերը, որ տոպրակներ կարելու համար էր բերել:— Գիտե՞ս որտեղից, Շադինովի քաղվանսարայից: Ինձ ասացին, գնա այնտեղից տալու Մինչև բերեցի, հոգիս դուրս եկավ, շատ հեռու է:

Մայրը բռնորոշին մոռացել էր, որ առավոտյան պատվիրեց որդուն, որ դպրոցից արձակվելուց հետո գնա կապալաուտի գրասենյակը և կարելու համար նոր կտավներ խնդրե:

— Դե՛, արի նստիր, հանգստացիր, ես իսկույն ճաշը կպատրաստեմ,— ասաց մայրը, վեր կենալով և մոտենալով բուխարու մեջ եփվող փոքրիկ կաթսային:

Արտեմ Պետրովիչը նկատեց, որ յուր ներկայությունը այժմ ավելորդ է և, դեռ չհուսահատված յուր անհաջող պատգամավորությունից, մտածեց գործը թողնել մի ուրիշ ավելի հարմար ժամանակի:

— Մնաս բարով, Քեթևան,— ասաց նա՝ տեղից վեր կենալով և մի քանի անգամ գլուխը շարժելով:— Նա դարձյալ կգամ քեզ մոտ, դարձյալ կխոսենք այդ մասին...

Քեթևանը ոչինչ չպատասխանեց:

Նրա հեռանալուց հետո Նիկոլը հարցրեց.

— Ո՞վ էր այդ մարդը:

— Սատանան ոչ գիտե՞ նրա գլուխը...— պատասխանեց մայրը բարկացած կերպով:

Այն օրից, որ Արտեմ Պետրովիչը հայտնվեցավ այրի Քեթևանի նկուղում, անցել էր ութ ամիս: Ձյունը խոշոր պատառներով թափվում էր երկնքից և իսկույն հալվում էր: Եղանակը տխուր էր և անախորժ: Փողոցներում կուտակված ցեխի պատճառով մարդիկ դժվարությամբ կարողանում էին անցուղարձ անել:

Այդ միջոցին չորս մշակներ դուրս էին տանում մի դադաղ, մի անդադր, չքավոր դադաղ: Քահանան լուռ հետևում էր նրան, իսկ պատանի Նիկոլը լաց էր լինում:

Հարևաններից մի քանիսը բաց արին սենյակների լուսամուտները, նայեցին և դարձյալ շուտով կողպեցին, ասելով միմյանց.

— Դա այն խեղճ այրին էր, որ մեռավ ցրտից ու քաղցից...

Միենուլն օրը, երբ դուրս էին տանում դժբախտ Քեթևանի դագաղը, Սոլուակի եռահարկ տան մեջ խնջույք կար։ Բարեկամները, ազգականները հավաքվել էին ճաշի սեղանի շուրջը, կատարում էին օրիորդ Անիշկայի ծննդյան տոնախմբությունը։

Ճոխ սեղանի վրա արծաթյա անոթները փայլում էին, թանկագին ֆարֆորն ու բյուրեղը ծալտում էին և իրանց գեղեցկությամբ ախորժակ էին հրավիրում։ Փայլում էին ու ծալտում էին հյուրերի դեմքերը, որ բոլորել էին փառավոր սեղանի շուրջը։ Մրգամանների մեջ, որ բարձրանում էին աստիճան առ աստիճան, դրված էին զանազան տեսակ պտուղներ, որ ձմեռը բոլորովին հազվագյուտ էին։ Մաղկամանները ծանրաբեռնված էին ահագին փունջերով։ Սեղանի մեջտեղում բարձրանում էր շաքարեղենից շինված մի ամբողջ աշտարակ, որ Բաբելոնի աշտարակն էր հիշեցնում²։ Սպասավորները, սև ֆրակները հագած, սպիտակ ձեռնոցներով, բերում էին ու դուրս էին տանում տանտիրոջ հարուստ խոհանոցի հարուստ սպասարասությունները։ Մի իմերել ծառա, սպիտակ մահուդի շերքեղկան հագին, երկնագույն ատլասի արխալուղով, բարակ մեջքը սեղմած արծաթյա ոսկեղօծ քամարով, խենջարը կապած, վառողամանի լաշն, ոսկյա ժապավենը ուսովն անցկացրած և սև մազերը սիրուն ճակատի վրա պսակած սանրած, երբեմն հայտնվում էր և դարձյալ դուրս էր գնում, կարծես իրան ցույց տալու համար։ «Փրիդոն» անունը մի առանձին քնքշությամբ հնչվում էր տանտիկնոջ բերանում, երբ ամեն անգամ որևէ պատվերով դիմում էր գեպի այդ ծառան։

Դա Արտեմ Պետրովիչի հասարակության ամենաընտիր արդյունքներից մեկն էր։

Տանտիկինը՝ Մարիա Սերգեևնան, և նրա ամուսինը՝ Սերգեյ Եգորիչը, գտնվում էին ամենաուրախ և ամենազվարճալի տրամադրության մեջ, աշխատելով նույնպես զվարճացնել թանկագին հյուրերին։ Աշխատում էին սրախոս լինել, աշխատում էին մինչև անգամ պերճախոս լինել, թեև չէր հաջողվում նրանց։ Խոսակցությունը կատարվում էր երկու լեզվով։ հները խոսում էին վրացերեն, իսկ նորերը՝ ռուսերեն, Թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը ամենքն էլ վատ էին խոսում։ Մանավանդ Մարիա Սերգեևնան սաստիկ կարմրում էր, երբ ռուսերեն խոսելու ժամանակ խոշոր սխալներ էր անում, կամ մի բառ ուրիշ բառի տեղ էր դրածոծում։ Բայց նրա ամուսինը, Սերգեյ Եգորիչը, առանց քաշվելու, անխնա կերպով կոտրատում էր այդ լեզուն, ինչպես կոտրատում էր յուր ատամների տակ

անուշ «գուրգելի» պատանները, Հրեաները, կորցնելով իրանց լեզուն, ի՞նչ լեզվով որ սկսեցին խոսել, ծիծաղելի դարձան։ Այդպես է և Թիֆլիսեցի հայրը։

Սերգեյ Նգորիլը միջահասակ մարդ էր՝ կարմիր խրեսով, որ միշտ խնամքով սափրելու սովորություն ուներ։ Սովորություն ուներ նաև կարճ կտրել գլխի աչխառն մազերը և մկրատել ընչացքները։ Վերջինը վատ նշան էր։ Նրա նեղ, խորամանկ աչքերը այնպիսի տալամբություն էին գործում, որ կարծես ասելիս լինեին՝ «չհավատա՞ք ինձ»։ Մի կեղծ ժպիտ միշտ խաղում էր ուռած շրթունքների վրա։ Նա ոչ մի կրթություն չէր ստացել, յուր անունը հազիվ ստորագրել գիտեր, այն ևս՝ վրացերեն։ Իսկ նրա կինը՝ Մարիա Սերգենյան, կարողանում էր ուսեթեև սխալներով կարդալ։ Դա այն կարճավիզ, կարճամեջք, հաստափոր կանանցից մեկն էր, որ «տյուրխրի» գործածությունից հետո ավելի այլանդակվեցան։ «Թավսակրավին» մնաց, իսկ մյուս հագուստները փոխվեցան Փարիզի վերջին տարազներով։ Նորը պատվաստվեցավ հնի հետ, մի պատվաստ, որ ամենին չէր կաշում։

Հյուրերի թվում կար մի փոքրիկ, սևիկ երիտասարդ, որ յուր վրա էր դարձրել բոլորի ուշադրությունը։ Դա մի նորավարտ բժիշկ էր, որ ամեն ճշմանություն գիտեր բժշկել, բացի շահասիրության ախտից, որով վարակված էր և ինքը։ Աղա-Պարոնովների տանը համարյա ամեն շաբաթ պատրաստ էր մի կամայական հիվանդ, որի առիթով հրավիրում էին երիտասարդին, և ամեն այցելության ժամանակ, ստանալով ծրարի մեջ դրած կարմիր տասն ուրբիանոցը, երբեք չէր ասում, թե հիվանդը բոլորովին առողջ է, այլ միշտ կրկնում էր՝ «կանցնի»...

Երիտասարդ բժշկին լայն ասպարեզ էր սպասում։ Ավելի յուր ճարտկություններով, քան թե գիտությամբ. նա արդեն ընդհանուր խոսակցության առարկա էր դարձել։ Յուրաքանչյուր հարուստ համարում էր նրան լավ փեսացու։ Նույն համարումը ունեին և Աղա-Պարոնովները (Թիֆլիսի հարուստ վաճառականները մի առանձին մոլություն ունեին բժիշկ-փեսացուներ որոտլու)։ Այդ էր պատճառը, որ միշտ զանազան առիթներով հրավիրում էին նրան իրանց տանը, որպեսզի ընտելացնեն օրիորդ Անիշկայի հետ։ Օրիորդի հայրը արդեն քառասուն հազարը մլտքում դրած ուներ, բայց երիտասարդի ուղեղի մեջ հիստոն հազար էր պատվում։

Ճաշի ժամանակ օրիորդին նստեցրել էին յուր հանդերձյալ փեսացուի մոտ։ Նրան կոչում էին Դաբաղյան։ (Հայրը դաբաղիանայում դաբաղի, այսինքն կաշեգործի բանվոր էր)։ Բայց օրիորդը միշտ Դաբաղով

էր կոչում նրան, որը սաստիկ տհաճութիւն էր պատճառով երիտասարդին, որովհետեւ նա իրան լալ հայ էր համարում: Կարծես այդ օծված, կոկիլած երիտասարդից դեռ զգացվում էր այն անախորժ հոտը, որ փշում էր դաբաղխանայում: Համալսարանը, բարձր կրթութիւնը չէր կարողացել սննդացնել նրան: Այդ հոտը զգում էր և օրիորդը, բայց թաքցնում էր յուր զզվանքը:

Օրիորդը մի նիհար, բարձրահասակ աղջիկ էր, որ խիստ հազվագյուտ երեւոյթ էր Թիֆլիսի կարճահասակ կանանց մեջ: Նրա գունթափ դեմքի վրա վառվում էին մի զուգ կրակոտ աչքեր, որ դրված էին հազիվ նշմարելի մոզ կապտագույն շրջանակի մեջ: Նա գեղեցիկ չէր, բայց բաւական հաճելի և համակրական դեմք ունէր: Իսկ հայրը, իբրեւ վաճառական, յուր ապրանքը ալելի հաճելի ցույց տալու վարպետութիւնն ունէր: Նա յուր խանութում երբեք լալ ապրանքը լալի հետ չէր ցույց տա, այլ միշտ լալը վառի հետ ցույց կաւր, որ զանազանութիւնը նկատվի: Այդ էր պատճառը, որ հյուրերի թիւում ոչ մի գեղեցիկ օրիորդ կամ կին չկար, թեւ Աղա-Պարոնուկների բարեկամների մեջ կային մի քանի գեղեցիկներ, բայց չէին հրավիրված: Հրավիրել էին միայն տգեղներին, և օրիորդ Անիշկան հրեշների մեջ փայլում էր, որպէս բոլորի դիցուհի:

Բայց այդ դեպքում Սերգեյ Նգորիչը մի սխալ էր արել, որ փոխանակ աղջկան այս կամ այն կերպով ցույց տալու, ալելի շուտով նպատակի կհասնէր, եթէ յուր սնդուկը բաց անէր և փողերը ցույց տար պարոն Դաբաղչանին:

Հինգ տարի էր, որ օրիորդը ավարտել էր տեղային իգական գիմնազիոնում և համարվում էր լալ աշակերտուհիներից մեկը, բայց տակաւին ֆրանսերենի ուսուցիչը և դաշնամուրի ուսուցիչը շարունակում էին հաճախել, թեւ նա մի առանձին ձիրք չէր ցույց տալիս ոչ ֆրանսերեն լեզվի մեջ և ոչ երաժշտութեան մեջ: Նա այն օրը հագել էր մի նոր հագուստ, որ յուր տոնի առթիւ մայրը հատկապէս բերել էր տվել Փարիզից, և ալելի քան հազար ռուբլի արժէք ունէր: Փարիզում մի հայտնի տարազագործի մոտ միշտ պահվում էր օրիորդի չափսը:

Պարոն Դաբաղչանը աշխատում էր ղեաղեցնել օրիորդին, բայց խոսակցութիւնը չէր կաշում: Նրանք ալելի հարց ու պատասխաններով էին զրաղված, քան թէ՝ խոսակցութեամբ: Զանազան գրքերի անուններ տալով, անդադար հարցնում էր երիտասարդը.

— Դուք, Աննա Սերգեևնա, կարդացե՞լ եք այսինչ գիրքը:

— Կարդացել եմ, — ժպտալով պատասխանում էր օրիորդը:

Երբեմն խոսակցութեան մեջ խառնվում էր և մայրը, ասելով, որ «յուր Անիշկան» բոլոր գրքերը ունի և կարդացել է: Այդ ուղիղ էր, որ նրա Անիշկան շատ գրքեր ուներ, իսկ արդյոք կարդո՞ւմ էր՝ դա դեռևս հարց էր: Փառակալմ գրքերը այնպես շարված էին պահարաններում, իբրև դարդարանք, որպես շքեղ ալբոմները դրված էին սեղանների վրա: Ծիծաղելին այն էր, որ գրքերը անգրագետ մայրն էր ընտրում յուր Անիշկայի համար, որպես ընտրում էր Տոլլեի կամ Սեզալի մագաղինից նրա հագուստի համար գործվածքներ: Մտնում էր այս կամ այն գրավաճառանոցը և ի՞նչ գիրք որ աչքին դուր էր գալիս, գնում էր: Մի անգամ դեռ Բեռնշտայնից³ .....*, որովհետև կազմը բավական փառավոր էր: Գրավաճառ գերմանացին նրա ետևից կուշտ փորով ծիծաղեց, երբ իմացավ, թե աղչկա համար է տանում:

Աղա-Պարոնուների ընտանիքից ներկա էր սեղանին և Անիշկայի փոքր քույրը, որին կոչում էին էլիշկա: Նա դեռ դպրոց չէր գնում, պարապում էր տանը, մի ֆրանսուհի դաստիարակչուհու հոգաբարձույթան ներքո, որ միշտ պանգատվում էր, թե յուր արհեստական ատամները խորտկածը լավ չեն կարողանում ծամել, թեև շատ սիրում է: Այժմ ես, յուր սանիկի մոտ նստած, նույն դանգատն էր սկսել: Ներկա էր սեղանին և Անիշկայի եղբայրը՝ Գրիշան, մի չար գիմնաղիստ, անդադար հորսնջում էր, ձանձրանում էր, թե ե՞րբ կվերջանա անտանելի ճաշը, որ տանից դուրս փախչե, դեռ բուլվարները չափելու:

Պատանու ձանձրույթը փարատվեցավ, երբ դատարկեցին շամպանիայի վերջին բաժակը օրվա հերոսուհու կենացը և, բոլոր հյուրերը մոտենալով, սեղմեցին նրա ծնողաց ձեռքը և ապա զանազան բարեմաղթություններով դիմեցին օրիորդին:

Հյուրերը սեղանատնից դուրս եկան ընդարձակ դահլիճը, որը զարված էր ամեն տեսակ շքեղութուններով:

Տիկին Աղա-Պարոնուը համարվում էր ծաղկասեր, այդ պատճառով դահլիճի լուսամուտները զարդարած էին գույնզգույն կամելիաներով և ամենահազվագյուտ միջօրեական բույսերով: Մի անկյունում դրած էր մի փառավոր լատանիա, որ յուր գեղեցիկ հովհարի ձևով լայն բացված տերևները տարածել էր դեպի ամեն կողմ: Հակառակ անկյունում դրած էր մի շքեղ ցիկասյան արմավենի, որ յուր սիրուն փետրանման տերևներով ներկայացնում էր մի հսկայական, կանաչադարձ փունջ: Տիկինը այդ բույսերը տեսել էր պալատում և իսկույն բերել տվել արտասահմանից, որը արժեք նրան մի քանի հազար ռուբլի:

* Բնագրի մեջ հեղինակը գրի խորագրի տեղը բաց է թողել: Կազմող:

Կարմիր ատլասով պատած և թանկագին փայտից շինված գեղա-
քանդակ կարասին աչք էր շլացնում: Ահագին հայելիները, հիանալի շքե-
րանակների մեջ դրած, բարձրացել էին մինչև առաստաղը: Զանազան
մեծամեծ ջահեր, վանազան տեսակ զամբարներ, վանազան արծաթյա
աշտանակներ այնպես խուռն կերպով լցրել էին ընդարձակ դահլիճը, որ,
ո՛ր կողմ և նայում էիր, մի նոր և ավելի սիրուն վարդ էիր տեսնում: Բայց
այդ բոլորը այնքան շինծու էր, այնքան արհեստական էր, որ գեղեցիկ
դահլիճը, յուր ամբողջ պարագայքով, ոչ թե մի վայելուչ բնակարանի,
այլ մի հարուստ մագաղինի տպավորություն էր գործում: Ամեն վար-
դարանք կար, բայց ճաշակ չկար, կարգ չկար:

Երբ փող և ցանկություն կար, հեշտ էր ամեն ինչ բերել տալ Եվրո-
պայից, հեշտ էր ձեռք ածել հայտնի նկարիչների ամենաբնօրին գործերը
և նրանցով վարդարել սենյակների պատերը: Բայց այն, որ պատրաստի
չէր վաճառվում բազարում, այն, որ դժվար էր ձեռք բերել փողով, նրա-
նից զուրկ էին Աղա-Պարոնությունը: Բոլորովին աղքատ ու գոհ՝ դուր
թյունից, վանազան խարդախ ճանապարհներով, հանկարծ հարստության
տիր դառնալով, նրանք չգիտեին, թե ի՞նչպես պետք էր ավելի պատշաճ
ճավոր կերպով վայելել հարստությունը: Նրանք հին կյանքը մոռացան,
նորն էլ չսովորեցին: Սովորեցին միայն վանազան կապկորեն նմանո-
ղություններ, որ կեղծ, փշացած կրթության արդյունք էին:

Եռանկյունի մեծ դաշնամուրը, այդ ծառաների պատիժն ու պատու-
հասը, ստիպված էր շաբաթը մի քանի անգամ գաղթականության են-
թարկվիլ: Անդադար տեղափոխվում էր դահլիճի մի կողմից դեպի մյուսը,
և ամեն անգամ տիկինը նրան յուր տեղում անհարմար էր գտնում, որով-
հետև նա չգիտեր, թե ո՛ր առարկան ո՛ր տեղում պետք էր դնել:

Հյուրերը, սեղանատնից դուրս գալուց հետո, տարածվեցան՝ ոմանք
բազկաթոռների վրա, ոմանք դիվանների վրա, սկսեցին ծխել: Արկղիկ-
ների մեջ պատրաստ էր նրանց համար հալաչան սիգարների ամենա-
բնօրին տեսակները: Ոմանք, խմբիկներ կազմելով, սկսեցին թուղթ խա-
ղալ: Սերգեյ Եգորիչը, յուր հին սովորությամբ, սկսեց նարդի խաղալ
յուր բարեկամներից մեկի հետ: Մի քանիսը շրջապատեցին նրանց և,
վանազան նկատողություններ անելով, նայում էին խաղին: Ոմանք, այս
և այն անկյունում նստած, խոսում էին կապալների կամ այլևայլ առե-
տրական ձեռնարկությունների մասին:

Դահլիճի մեջ այժմ ուրիշ ձայն չէր լսվում, բացի խաղացող հա-
սարակության հաշիվների շշուռից և սպասավորների զգուշ ռոտնաձայ-
նից, որոնք, արծաթա՝ մատուցարանները ձեռքում, ելումուտ էին անում,

բերելով հյուրերի համար սուրճ, շոկոլադե, պաղպաղակ և ուլ ինչ ցանկանում էր:

Օրիորդ Անիշկան մնացել էր ոտքի վրա, չզիտեր ինչ անել: Մայրը խողում էր: Նա մոտեցավ այն սեղանին, որի վրա դրված էին գեղեցիկ ընծաները, որ այն օր հյուրերը բերել էին յուր համար: Մի առանձին բերկրությամբ նայեց նրանց վրա և անցավ դահլիճի մյուս կողմը, սկսեց խողալ կանաչագույն թութակի հետ, որ պրած էր մի բարձր, կոնաձև վանդակի մեջ: Այդ միջոցին մոտեցավ պարոն Դաբաղյանը:

— Ա՛խ, ի՛նչ գեղեցիկ թռչուն է,— բացականչեց նա զարմացական ձայնով:— խոսալ իմանում է:

— Մի բառ միայն,— պատասխանեց օրիորդը:

— Ապա խոսացրո՛ւ:

Օրիորդը դարձավ գեպի խելացի թռչունը՝ ասելով.

— Ну-ка, попка, скажи дур-пак!

Թութակը, ուղիղ պարոն Դաբաղյանի երեսին նայելով, կրկնեց.

— «Дур-пак»!

— Ձեր թութակը խիստ անքաղաքավարի է, օրիորդ,— ասաց երիտասարդը, թաքցնելով յուր վիրավորանքը:— Բավական անախորժ բառ եք սովորացրել:

— Մենք չենք սովորացրել, նա ինքն է սովորել,— պատասխանեց օրիորդը ծիծաղելով:

— Երևի, այդ բառը ձեր տանը շատ է պործածվում:

— Ինչո՞ւ... պատահում է...

Պարոն Դաբաղյանը խիստ անել դրություն մեջ ընկավ. չզիտեր հեռանալ, թե մնալ օրիորդի մոտ: Նրան ազատեց հյուրերից մեկի՝ ձայնը, որ կոչեց.

— Պարոն բժշկապետ, այստեղ համեցեք:

Պարոն Դաբաղյանը բժշկապետ չէր, հասարակ բժիշկ էր, այնուամենայնիվ, լսելով հաճոյական ձայնը, շտապեց գեպի նա:

— Օրհնած,— ասաց Յակով Յակովիչը, յուր մոտ նստացնելով երիտասարդին,— մի ջիշ էլ պառավներին մարդու տեղ դրեցեք. ջահլիները կան ու կան, միշտ ձեզ համար են:

— Իզուր եք այսպես մտածում, Յակով Յակովիչ,— պատասխանեց երիտասարդը, աշխատելով ուրախ ձևանալ:— Ես, ընդհակառակն, փորձված և աշխարհ տեսած պառավների ամենաշեղծ դնահատողներից մեկն եմ: Ինձ համար թանկագին է նրանց յուրաքանչյուր խոսքը:

— Եթե այդպես է, շատ ապրես, որդի: Մերի ցույց տված ճանա-

պարհը ուղիղ դեպի մարդու սրտի ուղածը կտանե, ոչ մի անգամ չի մո-
լորեցնի:

Յակուլ Յակուլիչը Աղա-Պարոնովների տան ամենամոտ բարեկամ-
ներից մեկն էր: Նա մի սնանկացած վաճառական էր, որ այժմ ապրում
էր յուր հին «նիսիաների» կորած փշրանքներով: Անիշկան, դեռ կանգ-
նած, խաղում էր թուֆակի հետ:

Նա, պարոն Դաբաղյանի ուշադրությունը դարձնելով օրիորդի վրա,
ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, ի՞նչ շնորհալի աղջիկ է, աստված է վկա, սաղ քա-
ղաքումը հատն ու կտորը չկա: Ուսումով ամենից բարձր է, խելքով
ամենից բարձր է, սիրունությունով խո յուր նմանը չունի, կասես, հրեշ-
տակ լինի: Մի գիտենաս, ի՞նչ «խաղյալկա» է. հիմա որ գնա «կուլսին»,
էն բանը կշինե, որ պալատի «պովարն» էլ չի կարող շինել: Մայրը միշտ
ջիգրվում է, ասում է, որդի, կուլսին մի՛ գնա: Նա ասում է, չէ՞, պիտի
գնամ, որ տեսնեմ ի՞նչպես են պատրաստում ամեն բան, ո՞վ է իմա-
նում, աշխարհս փոփոխական է, կարելի է միշտ պովար չունենանք, որ
մեզ համար կերակուր պատրաստե: Լսո՞ւմ ես, որքան խելացի է, նա
սև օրվա բանն էլ է մտածում:

Պարոն Դաբաղյանը լսում էր և, միևնույն ժամանակ, մի աղանձին
տխրությամբ նայում էր Յակուլ Յակուլիչի գովասանած «շնորհալի» օրի-
որդի վրա, որը մի բույսի առաջ այնպես դառն կերպով վերավորեց իրան:
Այդ վիրավորանքը նա բոլորովին կատակի տեղ կընդուներ, եթե վերջին
ժամանակներում չնկատեր նրա մեջ՝ ոչ միայն խորին սառնասրտություն,
այլ խիստ զգալի արհամարհանք դեպի ինքը: Նա արդեն սկսել էր փոքր
առ փոքր հավատալ այն տարածված լուրին, որ պատում էր քաղաքում,
իբր թե օրիորդը սիրահարված է մի շրջմուխ վրացի ափիցների վրա, որը
մի ժամանակ ծառայած է եղել գվարդիայում, իսկ անկարգության պատ-
ճառով հրաժարացրել էին: Այսուամենայնիվ. նա դարձա՞վ դեպի ծերունի
խորհրդատուն, ասելով.

— Բոլորը ճշմարիտ է, Յակուլ Յակուլիչ, օրիորդ Անիշկան նրանից
էլ շատ ու շատ աղելի է, ինչ որ դու պատմում ես: Բայց ո՞վ է մեղավոր...

— Մեղավորը հերն է, որդի: Նա եթե ականջ դրած լիներ, հիմա
բանը վաղուց վերջացած կլիներ: Բայց դու էլ, որդի, պետք է քո «թա-
մահը» մի քիչ պակասացնես: Համ լավ աղջիկ, համ շատ փող, երկուսը
միասին չի լինի: Պետք է էնպես անել, «նա շիշ յանսըն, նա՝ քյաբաբ»
(ոչ խորովածն այրվի և ոչ՝ շամփուրը): Թուրքն անիծած է, բայց խոսքն

օրհնած է: Եթե ինձ ականջ դնելու լինես, ես շուտով կվերջացնեմ, հենց էս շաբթումը կվերջացնեմ:

Մինչ այս անկյունում այս տեսակ խոսակցության մեջ էին, օրիորդ Անիշկան արդեն սկսել էր ձանձրանալ: Նրան ձանձրացրեց յուր սիրելի թուփակը, նրան ձանձրացրին և յուր առիթով հավաքված հյուրերը, թողեց դահլիճը, դուրս եկավ պատշգամբի վրա՝ մի փոքր դովանալու, մի փոքր ազատ շունչ առնելու: Գլուխը սաստիկ բորբոքման մեջ էր, մանուկ սիրտը անհանգիստ կերպով բաբախում էր: Զգիտեր, թե ինչ է կատարվում յուր հետ: Մոտեցավ և, առանց ուշադրություն դարձնելու, Փարիզից նոր բերել տված թանկագին հագուստով՝ հենվեցավ պատշգամբի բաց վանդակապատի վրա: Մի առանձին ինքնամոռացության մեջ էր դեպի գեղեցիկ պարտեզը, որ բռնել էր բակի մեծ մասը: Զյունը արդեն դադարել էր գալուց, սփռնելով պարտեզի նախշուն ածուկների վրա յուր թանձր սավանը: Մշտականաչ թուփերը, սպիտակ թախտի վրա, խիստ հիանալի տեսք էին ստացել: Վարդենիների թերթաց կոկոնները, մի առանձին տհաճության, ծովել էին տերևների վրա նստած ձյունի ծանրության ներքո: Ժրաջան աչքեպանը, երկար ավելը ձեռին, ղգուշության սրբում էր աղյուսի մանրուքով ծածկված ճեմելիքները, որ խոնավությանից ավելի կարմիր գույն էին ստացել: Այդ բոլորը այնքան դրավիչ էր, այնքան սրտապարար էր, որ օրիորդը մինչև անգամ չմտածեց կրկնակողմիկներ հագնել և այնպես յուր նուրբ, թեթև .....* վաղ տվեց, սանդուղքներից ցած իջավ պարտեզը: Նա մի քանի պտույտ տվեց այն ճեմելիքներով, որ արդեն սրբված էր, հետո ձեռքը տարավ դեպի մի խոշոր կոկոն, կտրեց և սկսեց մատնելով բաց անել, առանց ղգալու, որ կտրելու միջոցին մատը սաստիկ ծակվեցավ, և արյան վարդագույն կաթիլը ցայտեց վարդի դժգույն թերթիկների վրա: Աչքեպանը հեռվից նայում էր նրա վրա և բարեսրտաբար ժպտում էր: Նա մի քանի անգամ ղգուշացրեց, թե ճեմելիքները դեռ թաց են ու խոնավ: Բայց օրիորդը չլսեց: Նա տխուր էր և հուղված: Նրա սրտում ինչ-որ անկողմում էր Այստեղ ես չկարողացավ ցրվել յուր ամբողջմունքը: Կտրած վարդը խրեց բաբախող կրծքի վրա և սկսեց դանդաղ ու մոլորված քայլերով դուրս գալ պարտեզից:

Կրկին բարձրանալով պատշգամբի վրա՝ նա անցավ խոհանոցի մոտով, որի լուսամուտները ներսի սաստիկ ջերմության պատճառով բաց էին արել: Ծառաները, սպասավորները, վերջացնելով իրանց գործը, անկարգ կերպով հոհում էին, ծիծաղում էին, իրանք ևս նստել էին ճա-

* «Բնագրում» բաց է թողնված մեկ բառ:

շելու։ Աղմուկը գրավեց օրիորդի ուշադրութեանը, գլուխը ներս տարածելուամուտից, սկսեց նայել։ Մահաանների զվարճութեան առարկան մանկահասակ Փրիդոնն էր (Արտեմ Պետրովիչի հայթայթած սպասավորը), որ այդ միջոցին հանաքներ էր անում մի կարմրաթուշ ուռա աղախնի հետ, փորձում էին իրանց ուժերը և, երկուսն էլ ընկնելով խոհարարի մահճակալի վրա, խեղդում էին միմյանց։ Օրիորդը երկար, մի առանձին հաճութեամբ նայում էր վայրենի սիրո կատաղութեան վրա, մինչև լսելի եղաւ մոր ձայնը։

— Անիշկա, ո՞րտեղ ես դու, Անիշկա։

Օրիորդը թողեց զվարճալի լուսամուտը, մոտեցաւ մորը։

— Ո՞րտեղ էիր,— կրկնեց մայրը։

— Ման էի գալիս պատշգամբի վրա,— կարմրելով պատասխանեց օրիորդը։— Դուրիս չգիտեմ ինչու ցաւում է...

Մոր աչքերը ընկան նրա կոշիկների և հագուստի վրա։

— Այդ ի՞նչ է, բոլորը աղտոտել ես, բոլորը ցեխոտել ես։

— Ասում եմ, գլուխս ցաւում է... պստւում է... ո՞վ է իմանում, ո՞րտեղ եմ քսւել...

— Դա շատ անվայել է, Անիշկա,— ասաց մայրը փոքր-ինչ դայրացած ձայնով։— Դու պետք է չհեռանաս հյուրերից։ Այնտեղ խնդրում են, որ մի բան ածես դաշնամուրի վրա, իսկ դու չկաս։

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց։

— Այժմ այդ հագուստով ի՞նչպես կհայտնվես դու հյուրերի մոտ։

— Մի՛ բարկանար, սիրելի մայրիկ,— ասաց օրիորդը՝ գրկելով մոր պարանոցը։— Ես իսկույն կփոխեմ հագուստ։

Օրիորդը վազեց յուր սենյակը, բայց հագուստը չփոխեց։ Այնպես ընկաւ թաւիշյա դիմանի վրա և աչքերը բռնելով, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ...

Դ.

Քաղաքի Երեանյան հրապարակի վրա կանգնած էր մի քառակուսի մեծ շէնք, որ կոչւում էր քարվանսարա։ Նրա շորս կողմի գլխավոր մուտքերի աջ և ահլակ կողմերում հսկում էին մի-մի զույգ արույրյա սև արձաններ, որ ներկայացնում էին թեւաւոր առյուծներ արծալի գլխով։ Թե ի՞նչ իմաստ ունեին այդ առասպելյալ գաղանները, կամ ի՞նչ խորհրդով շէնքի տները դրել էր նրանց յուր քարվանսարայի մուտքերի մոտ, դժվար է բացատրել։ Միայն առյուծը յուր ահարկու ճիրաններով և արծիւը յուր

բաց արած անհազ բերանով այնպիսի սպառնական տպավորություն էին գործում, կարծես, ղգուշացնելիս լինեին հաճախորդներին, ասելով. «Ապա մի ներս մտեր, կտեսնեք, թե ի՞նչպես մեր հղբայր-գիշակերները այնտեղ կկեղեքին ձեզ»...

Դա առաջին շենքն էր ամբողջ Թիֆլիսում, որ պահպանելով հին, ասիական անունը՝ «Քարվանսարա», իբրև թե հիլրոպական առևտրական տան ձև ստացավ և յուր մեջ հավաքեց այն վաճառականներին, որոնք նույնպես պահպանելով ասիական բարքն ու վարքը, միայն իրանց արխալուղն ու գաբան հիլրոպական սերթուկի փոխեցին:

Այդ քարվանսարայի սրտումն էր կառուցված Մեկուսմենի սրբազան տաճարը⁴՝ Թիֆլիսի առաջին թատրոնը: Հայն ու վրացին, կովկասյան կուպիտ լեռնցին առաջին անգամ այստեղ լսեցին իտալական օպերաներ, չհասկացան, բայց երկար խնդացին... Այստեղ Թիֆլիսեցին տարիներով զվարճանում էր անհամեստ բալետներով, որը միմիայն հասկանալի էր նրան...

Մի տարօրինակ համակցություն՝ քարվանսարայի մեջ թատրոն: Քարվանսարայի դրկում սեղմված էր գեղարվեստի և հանճարի թագուհին, իսկ նրա շուրջը թաղավորում էր վաճառականության խաբեբա աստվածը՝ Հերմեսը⁵: Մրցությունը զգալի էր: Վերջինը հաղթեց, և մի գիշեր կրակը լափեց ամբողջ թատրոնը⁶: Նրա տեղը բռնեցին դարձյալ խանութներ:

Սույն քարվանսարայումն էր գտնվում և Աղա-Պարոնովի մեծափարթամ խանութը:

Յուր խանութի վերաբերությամբ միացել էր նա նույն հին մարդը, նույն գծուծ «բաղաղը»՝ յուր վաղեմի ավանդություններով:

Օրը շաբաթ էր: Օրիորդ Անիշկայի փառավոր տոնախմբության երկրորդ օրը: Չնայելով, որ Աղա-Պարոնովի ամբողջ ընտանիքը, երեկվա շուալ խրախճություններից հետո, բոլորովին հոգնած, թմրած և գեռքնած էին, բայց Սերգեյ Եգորիչը, յուր մշտական սովորության համեմատ, առավոտյան շատ վաղ վերկացավ և, չկամենալով ծառաներին անգամ անհանգստացնել, ինքը լվացվեցավ, հաղնվեցավ և, առանց թեյ խմելու, տանից դուրս եկավ:

Նոր ծագած սլայծառ արեգակը խոստանում էր ջերմ օր: Փողոցները բոլորովին սառած էին, միայն սալահատակների վրա կարելի էր առանց սայթաքելու քայլել: Դուրս գալով տնից, Սերգեյ Եգորիչը, յուր քրքրված մուշտակի մեջ կոլոված և կանաչագույն (մի ժամանակ սև գույն ուներ) ջարդված ցիլինդրը ականջների վրա քաշած, սկսեց դիմել գեպի Գալա-

վինսկի պրոսպեկտը: Նա ուղղակի յուր խանութը չգնաց, որովհետև քար-վանսարան այդ ժամանակ բացված չէր լինի: Այլ, յուր ամենօրյա սովորութեան համեմատ, մտածեց՝ փոքր-ինչ շրջադայել, մինչև քարվանսարան բաց կանեին: Նա գնում էր և, միևնույն միջոցին, խուզարկուի աշքերով դիտում էր, թե ո՞վ արդո՞ք խանութը բաց էր արել, և ո՞վ դեռ տանը քնած էր: Առաջիններին դուրում էր, վերջիններին յուր սրտում հայհոյում էր: Նա գնում էր և, միևնույն միջոցին, բոլորից ողջուններ էր ստանում և բոլորին ամենայն խոնարհութեամբ ողջունում էր: Այդ մասին Սերգեյ Եգորիչը բավականին համեստ էր:

Այսպես անցավ նա ամբողջ Գոլովինսկի պրոսպեկտը և կրկին վերադարձավ: Քամոյնեց եկեղեցու⁷ մոտ հասնելու միջոցին ներս մտավ, եկեղեցու դուռը համբուրեց, երեսը մի քանի անգամ խաչակնքեց և լուսթյամբ մի ինչ-որ աղոթք կարդաց: Յրտի պատճառով եկեղեցում ոչ ոք չկար: Հսելի էր լինում միայն քահանայի և յուր միակ տիրացուի ձայնը: Իսկ կարճահասակ մղդսին կծկվել էր մի անկյունում և բուրվառի համար պատրաստած ածուխների վրա տաքացնում էր սառած մատները: Սերգեյ Եգորիչը այսօր եկեղեցում մնաց մի քանի ըոպե միայն և իսկույն դուրս եկավ: Բայց կիրակի և տոն օրերում, առանց պատարագ տեսնելու, նա հաց չէր ուտի:

Մտնելով քարվանսարան՝ նա յուր աշակերտների և գործակատարների սովար խումբը յուր խանութի դռանը պատրաստ գտավ: Մոտեցավ, ուշադրութեամբ նայեց մոմով կնքած ահագին կողպեքին, յուր ձեռքով լուծեց կնիքը և ապա, գրպանից հանելով բանալին, տվեց գլխավոր գործակատարին, որ դուռը բաց անե: Երբ յուր տաճարի դռները բացվեցան նրա առջև, նա դարձյալ երեսը մի քանի անգամ խաչակնքեց, մի ինչ-որ աղոթք կարդաց և ներս մտավ:

Այդ միջոցին սկսվեցավ գործակատարների և աշակերտների ժրջան գործունեությունը: Մեկը հատակը սրսկում էր ջրով, մի ուրիշը ավելում էր, մյուսները տեղափոխում էին վաճառքները: Իսկ Սերգեյ Եգորիչը, մեջտեղում կանգնած փոշու ամպերի մեջ, յուր ջերմեռանդ աղոթքից հետո, նույն ջերմեռանդութեամբ հայհոյում էր, երբ որևէ անուշադրություն էր նկատում:

Վաճառքների խորհրդավոր տեղափոխությունը կատարվում էր համարյա ամեն առավոտ: Այդ մասին Սերգեյ Եգորիչը նույն նախապաշարմունքն ուներ, ինչ նախապաշարմունք որ ուներ յուր խանութի շեմքի վրա մեխած պայտի մասին: Վերջինն արել էր նա, որ հաճախորդներ շատ լինի: Իսկ վաճառքները տեղափոխում էր, որ շուտ ծախվեն: Նրա

կարծիքով, եթե անշարժության մեջ մնային, երբեք չէին ծախսվի նրա սնահավատությունը, մի այլ կողմից, յուր նպատակահարմար նշանակությունն ունեւր. վաճառքները, անդադար տեղափոխելով, գոնե կազատվեին ցեցից, փոշուց և փտությունից:

Նրբ ամեն ինչ կարգի դրվեցավ, Սերգեյ Նգորիչը գնաց նստեց դաշ-դահի (ստոյկա) ետեւում, իրանից անբաժան երկաթյա դրամարկդի մոտ, որպես մի քուրմ յուր ամբիոնի վրա: Այդ միջոցին աշկերտներից մեկը վաղեց մերձակա դուբանը, որտեղ սովորաբար հավաքւում էին կառապաններն ու թուլուղչիները, և այնտեղից երկու թեյամաններ միմյանց վրա դրած, և մեկը թեյով լցրած, իսկ մյուսը՝ տաք ջրով, բերեց և մի կտոր շաքարի հետ դրեց դադդահի վրա, յուր պարոնի մոտ: Նրա հայտնի բաժակը տարիներ ի վեր խանութում միշտ պահւում էր: Յուր ձեռքով ածեց թեյը, որը պարզ ջրից զանազանւում էր միայն իր բաց դեղին գույնով և, շաքարի փոքրիկ պատառը ատամների ջնկելով, սկսեց մի առանձին ախորժակով խմել: Տանը առավոտյան թեյ խմելու սովորություն չունէր նա, որովհետեւ այնքան վաղ էր վեր կենում, որ ոչ մի ծառահանձն չէր առնի վրկել իրան քնից և նրա համար թեյ պատրաստել. բացի դրանից, խանութի թեյը, ըստ վաղեմի սովորության, նրան ավելի ախորժակ էր:

Նրա թեյ խմելու միջոցին, թե՛ գործակատարները և թե՛ աշկերտները, յուրաքանչյուրը յուր հատուկ տեղը բռնած ունեւր: Աշկերտները, որսորդական փոքրիկ շների նման, խանութի դռանը կանգնած, հանդրս-տություն չէին տալիս անցորդներին: «Այստեղ համեցե՛ք, պարոն, այստեղ համեցե՛ք, տիկին» աղաղակում էին և, ոմանք թեքիցը բռնելով, դուռով ներս էին տանում ու նստում էին գործակատարների ճանկը: Վերջինները, երգվելով և վաճառքների գերազանցությունը իրանց հատուկ լեզվով գովաբանելով, առաջ էին տանում իրանց գործը:

Օրը շաբաթ լինելով, «ղըստի» օր էր: Երկու դասակարգ սովորություն ունեին շաբաթ օրը իրանց ապառիկները հավաքելու՝ վաճառականները և մուրացկանները: Վերջինները խմբերով անցնում էին խանութների առջևից և խղճալի ձայներով ողորմություն էին խնդրում: Սերգեյ Նգորիչը գթասիրտ մարդ էր: Նա, ըստ յուր հին սովորության, մի ռուբլի (և ոչ ավելի) կանխապես մանրել էր տվել և, հարյուր հատ կոպեկանոցներ դարձնելով, դիզել էր յուր մոտ, դադդահի վրա: Եվ ամեն անգամ, մի աղքատ անցնելիս, նա իր ձեռքով վեր էր առնում մի հատ կոպեկ, տալիս աշկերտին, որ հասցնէ ըստ պատկանելույն: Այսպես, յուրաքանչյուր

շաբաթ, հարյուր կոպեկներով թեթևացնում էր նա հարյուր թշվառների կարիքները:

Բայց պետք էր մտածել և յուր կարիքների մասին. «լըսալի» օր էր, ապառիկների հավաքելու օր էր:

Նա նստած էր դրամարկղի մոտ և, յուր ամբողջ հոգով խորասուզվելով դավթարների մեջ, ուշադրությամբ նայում էր, թե ո՞վ ո՞րքան էր պարտական և ումից ո՞րքան պետք էր ստանալ: (Նա հաշվապահի չէր հավատում, բոլոր հաշիվները ինքն էր պահում): Նրա քրքրված, յուզուլած ջհուղի դավթարների մեջ, բացի Սերգեյ Եգորիչից, եթե ինքը՝ ամենազեղտ սատանան, ևս ընկնելու լիներ, անպատճառ գլուխը կկոտրեր: Ոչինչ կարգ, ոչինչ կանոն չկար, բացի հաշիվների խառնափնթորություներից: (Խոսքը մեր մեջ մնա, նոր ձևով հաշվապահությունը բոլորովին անտանելի էր նրա համար: «Եթե հարկավոր լինի մի բան փոխել, մի բան դրստել, կամ մի թուղթ դուրս գլխի, այն ժամանակ ի՞նչ կանես», մտածում էր նա: Նրա դավթարները մինչև անգամ երեսների թվահամարներ չունեին): Գրում էր նա վրաց խոշոր տառերով և վրաց լեզվով: Բայց երբեք վրաց լեզվով փող չէր համբարում, մտածելով, որ «բաբախար» չի ունենա, որովհետև վրացիք վատնող էին: Համբարում էր միայն հայերեն և միշտ 13 թվին հասնելու ժամանակ երեսին խաչակնքում էր, որ չարը խափանվի: Գրելու ժամանակ ղմիլին ավելի շատ գործ էր կատարում, քան թե՝ փետուրյա գրիչը, որի գործածության սովորությունը դեռ պահպանել էր նա: Այդ էր պատճառը, որ նրա դավթարներում թերթ չկար, որ անդադար քերելուց մի քանի տեղ ծակված չլիներ:

Սերգեյ Եգորիչը ա՛յն խոշոր դրամատերերից մեկն էր, որ կարող էր, եթե ցանկանար, դուրս գալ յուր ողորմելի խանութից և ավելի կանոնավոր ու ընդարձակ առևտրական ձեռնարկությունների մեջ մտնել: Բայց դրա համար պակասում էին նրան նույն ձեռնարկությունների պահանջած ընդարձակ հմտությունները: Բացի դրանից, նա կաշկանդված էր այն հին նախապաշարմունքով, թե «ինչ գնով որ հացի տեր ևս դարձել, նույնը պետք է շարունակես»: Նրան դժվար էր բաժանվել յուր արշիվից, ինչպես դժվար էր բաժանվել փետուրյա գրիչից, թեև ամբողջ լուսավոր աշխարհը երկաթյա գրչով էր գրում:

Արտասահմանի հետ գործ չունի նա և, մանավանդ, սաստիկ բարկանում էր, որ նրանք ուսաց ուրբլին անխնա կերպով մկրատում են. Յուր վաճառքները ստանում էր Մոսկվայից և Ռուսաստանի այլևայլ քաղաքներից, թեև միշտ հավատացնում էր՝ ուր-«զագրանիցի» ապրանք

է, Վաճառում էր, ըստ մեծի մասին, բրդեղեն և մետաքսյա գործվածքներ, Բանկային հիմնարկութուններին չէր համակրում: «Դրանք դուրս գալուց հետո, — ասում էր նա, — հայ-քրիստոնյայի գործը խարար էլալիքանի որ դրանք չկային, մենք փողը ավելի մեծ տոկոսներով շահով էինք տալիս»: Բայց Սերգեյ Եգորիչի տրտունջը բոլորովին անտեղի էր, գոնե իր վերաբերությամբ, որովհետև նա երդվել էր, թե. «Ձեռքս կկտրեմ, բայց թումանը ամիսը երկու աբասուց պակաս չեմ տա» (40 տոկոսով): Երբեմն միայն փոքր-ինչ զիջումներ էր անում, երբ անշարժ կալվածքներ գրավ դնելով, նրանից փող էին առնում:

Առավոտից մինչև երեկո անբաժան էր խանութից: Մի շատ կարևոր գործ միայն կարող էր նրան դուրս կոչել իր դրամարկղի մոտից: Ամեն ինչ յուր ձեռքով էր կատարվում, ամեն ինչ յուր հսկողության ներքո էր, թեև ոչ մի խանութում այնքան գողություններ չէին լինում, որքան՝ նրա խանութում:

Ճաշին տուն չէր գնում, այլ աշկերտներից մեկը տնից «բաժին» էր բերում: Նրանից ավելացածը ուտում էին աշկերտները, թեև ոչինչ չէր ավելանում: Տնից բերված ճաշը պետք է անպատճառ սպարվ լիներ և սակավ: Հաց ու պանիր, երբեմն փոքր-ինչ ձկնեղեն, մի տեսակ ջրալի կերակուր, փոքր-ինչ կանաչեղեն, այդքանը միայն: Գինու գործածության մեջ ավելի շուշլ էր, պետք է անպատճառ կես շիշ լիներ, այն ես՝ կարմիր: Խանութում «կատլետ», «ժարկո» և ուրիշ այս տեսակ եվրոպական կերակուրների գործածությունը անվայել էր համարում, որպես անվայել էր համարում «չանգալ-դանակով» ուտելը: Այստեղ ուտում էր մատներով, իսկ տանը արծաթյա «չանգալ-դանակով»:

Իսկապես, Սերգեյ Եգորիչը սակավապես մարդ էր: Նա յուր տանը սեղանի վրա՝ «կատլետը» և դանաղան կերպով պատրաստված ռուրք «սուպերը» ուտում էր ոչ իբրև բնական պետք, այլ որպես սովորության ստիպողական պահանջ: Բարձր շրջաններին նմանվելու համար պետք էր այնպես ուտել, նա էլ այնպես էր ուտում, ինչպես բարձր շրջաններին նմանվելու համար պետք էր «ցիլինդր» կրել կամ օսլայած շապիկ հագնել, նա էլ հագնում էր: Թե՛ առաջինը, թե՛ երկրորդը կատարում էր բոլորովին դժկամությամբ: Բայց մի մեղքից միշտ իրան ազատ պահեց, այն էր, որ երբեք ձևնոցների չկրեց և ֆրակ չհագավ: Հովանի գործ էր ածում միայն անձրևային օրերում, ձյունից և արեգակից չէր վախենում:

Իբրև գնահատիչ Սերգեյ Եգորիչի հատկությունների, ավելորդ չէր լինի հիշել մի դեպք: Թիֆլիսի ամառանոցներից մեկում կառուցանում էին նրա համար մի նոր շենք: (Նա դանաղան ամառանոցներում տներ, ուներ,

որ վարձով էր տալիս): Գնացել էր նոր շենքը տեսնելու: Գործավորները մի ոչխար էին մորթել և «խաշլամա» էին արել: Նա նստեց բանվորների հետ, կերավ յուր վաղուց չտեսած կերակուրը, իսկ ճաշը վերջանալուց հետո սոսաց բանվորներին. «Քանի՜ տարի էր, որ այսպես իշտահով հաց չէի կերել»:

Յուր խանութում ճաշելուց հետո սովորովյալ ունեք փոքր-ինչ հանգրստանալու: Նստում, մի բոլորովին մթին խորշում, կար դատարկ տեղ, ուր ածած էին խանութի ավելները, նավթի ամանը, ձեռքի լամպաները, սեղանի պարագայք և զանազան կոտորատված իրեղեններ, որ դժվար էր հասկանալ, թե ի՞նչ բանի պետք էին: Այդ փոշու և սարդի ոստայնի տակ ծածկված խառնափնթորության մեջ դրված էր մի հասարակ սեղան անդույն փայտից, իսկ նրա մոտ՝ մի տախտակ, որ երկար նստարանի ձև ուներ: Սերգեյ Եգորիչի տանից ստացված ճաշը դրած էր՝ առանց սփռոցի, մերկ սեղանի վրա: Բոլորովին հոգնած յուր շաբաթ օրվա պարամունքներից և, մանավանդ, շատ խոսելուց և շատ երգվելուց, ներս մտավ նա, բազմեցավ սեղանի մոտ, նստարանի վրա: Չնայելով որ ցերեկ էր, բայց այդ խորշում սաստիկ մութն էր: Աշկերտներից մեկը վառեց լամպան, դրեց նրա մոտ և ինքը հեռացավ: Նա սկսեց ուտել: Ուտում էր և, միևնույն ժամանակ, գրպանի թաշկինակով երբեմն բերանն էր սրբում, երբեմն՝ քիթը և երբեմն՝ աչքերը: Սխալմամբ ձկան հետ այնքան մանանիկ խառնեց, որ սաստիկ կծու դարձավ, բայց դարձյալ ուտում էր և աչքերի արտասուքը սրբում էր: Ուտում էր, որովհետև փող էր տված:

Սրբ ճաշը վերջացավ, աշկերտը դարձյալ ներս մտավ, հավաքեց լիզած դանակները և մի կողմ գրեց, ձեռքով սրբելով սեղանի երեսը և ոսկորները թափելով հատակի վրա, որ հետո ավելել: Այնուհետև սկսեց հարդարել յուր պարոնի անկողինը: Նույն տախտակի վրա, ուր նստում էր նա, տարածեց մի թուփ մահուդ, մի թուփ էլ բարձի փոխարեն դրեց գլխի տակին, և Սերգեյ Եգորիչը ձգվեցավ: Հետո խանութում վաճառվող բրդեղեն գործվածքներից մեկը իբրև վերմակ քաշեց նրա վրա և, լամպան հանգցնելով, դուրս գնաց: Սերգեյ Եգորիչը, որպես մի դատապարտյալ, սկսեց խռմփալ յուր խոնավ ու մթին նկուղի մեջ: Իսկ տանը, ի ցույց մարդկանց, դրված էին կարմիր ատլասով պատած դիվաններ և փափուկ մահճակալներ, մետաքսյա շքեղ վերմակներով...

Շաբաթ օրվա զբաղմունքները թույլ չտվին նրան երկար հանգստանալ: Աչքերը կարմրած, գլուխը բաց, կոճակները արձակ, միայն ներքին հագուստով, դուրս եկավ յուր որջից և, բազմովյան առջև, պզվեց խանութի դռան մոտ, սալահատակի վրա: Այդ միջոցին աշկերտներից

մեկը սկսեց ջուր ածել նրա ձեռքերի վրա՝ լվացվելու (Ջուր ածելու ամանը անպատճառ պետք է խեցեղեն լիներ՝ «խելաղա», նրանով համ երեսն էր լվանում, համ ծարաված ժամանակ ջուր էր խմում)։

Լվացվելուց հետո հագնվեցավ, դարձյալ նստեց դադգահի ետևում, դրամարկդի մոտ, որ նրա սրբություն սրբությանցն էր ներկայացնում։ Եվ իրավ, Սերգեյ Եգորիչը, իբրև հին վաճառական, դեռ պահպանել էր վաղեմի սովորությունը՝ կրոնական արարողությունը խառնել խաբեության գործի հետ և յուր խանութին մի սրբարանի ձև տալ։ Շաբաթ օրվա պատճառով երեկոյան նրա խանութը ծխում էր խունկի և կնդրուկի հոտով։ Մի անկյունում քաշ արած Աստվածածնի պատկերը, որի փոքրիկ երեսը հալիվ երևում էր ոսկեզօծ-շրջանակի միջից, լուսավորված էր մի ղույզ ճերմակ մոմով։

Գիշերը նրա խանութը միակն էր, որ բոլորից ուշ փակվեցավ։ Սերգեյ Եգորիչը յուր ձեռքով կողպեց, կնքեց, բանալին դրեց դրպանը և այնտեղից ուղիղ գնաց կլուրը։

Ե

Աղա-Պարոնովի ընդարձակ խանութին կից էր մի փոքրիկ կրպակ, որ յուր վրա էր դարձրել ամբողջ քարվանսարայի ուշադրությունը։ Մինչդեռ բոլոր խանութներում կայցրած էին զանազան խմաստներով հայտադրեր «Без запроса», «Без торгу», «В кредит никому», հիսուն կոպեկ արժեք ունեցող առարկան մի ուրբի գնահատելու, վերջը, երկար բազար անելուց հետո, պակասեցնում էին, ընդհակառակն, հիշյալ կրպակը ներկայացնում էր մի տարօրինակ երևույթ։ Առաջին անգամ, երբ բացվեցավ նա, նրա ճակատին խոշոր սև տառերով կարդացվեցավ մի այսպիսի հայտագիր. «Без обмена» (առանց խաբեության)։ Մինչև այնօր օրինակը չտեսնված հայտագրի բովանդակությունը զրգեց մյուս վաճառականների, մանավանդ, Աղա-Պարոնովի բարկությունը, իսկ հաճախորդներին՝ հետաքրքրությունը։ Ամեն ոք ցանկանում էր այնտեղ մտնել, գոնև փորձելու համար, արդյոք կարո՞ղ է լինել մի վաճառական, որ չխաբերի Դա, իհարկե, մի ծաղր էր կրպակատիրոջ կողմից. և նա շուտով վեր առեց յուր շարագուշակ հայտագիրը։

Նրան կոչում էին Ռուբեն Արուսյան, մի նրբակազմ երիտասարդ, թեթև սև մորուքով և նույնպես սև, դանդուղ մազերով։ Բոլորովին նիհար և գունաթափ դեմքը յուր խոշոր, մեղմադճոտ աչքերով մի առան-

ձին մշտաճոգ արտահայտություն էին տալիս նրա թափանցող հայացքին: Յուր խանութում ավելի ուրիշ գործերով էր զբաղված նա, քան թե առևտրով: Խանութը փոքր էր, և վաճառքների քանակությունը՝ սակավ, միայն բաղմատեսակ: Առևտուրը անում էին նրա երկու գործակատարները: Մինչդեռ մյուս վաճառականների աշկերտները, խանութների դռները կանգնած, անցորդներին հանգստություն չէին տալիս և ուժով ներս էին քաշում, այստեղ, ընդհակառակն, ամեն ոք յուր տեղում նստած, այն ժամանակ միայն վեր էին կենում, երբ գնորդը ներս էր մտնում: Երբեմն կամ գովասանքներ չկային: Երբեմն մեծ դժվարությամբ արտասանվում էին այդ խոսքերը միայն. «Նթե տանեք, պարոն, գոհ կմնաք»:

Պարոն Արուսյանը բնիկ թիֆլիսեցի չէր: Բոլորովին աղքատ ծնողների զավակ, պատանեկության հասակում եկավ նա զավառական մի փոքրիկ քաղաքից՝ որևէ պարապմունք գտնելու: Յուր ծանոթներից մեկի միջնորդությամբ մտավ մի եվրոպացի վաճառականի մոտ, ուր սովորեց ֆրանսերեն և բավական վարժվեցավ առևտրական ձևերով: Մեծ շատ նույն վաճառականի գործերով քանիցս անգամ ուղևորվեցավ դեպի արտասահման, տեսավ Փարիզը, Մարսելը, Եղավ Լոնդոնում, Մանչեստրում և ծանոթացավ զանազան եվրոպական առևտրական քաղաքներին հետ:

Նա ոչ մի դպրոցում կանոնավոր ուսում չէր ստացել: Բայց ինքնակրթությամբ այն աստիճան զարգացած էր, որ մի քանի լեզուներով ոչ միայն վարժ խոսում էր, այլև գրում էր ու կարդում էր: Ֆրանսիացու գործերի մեջ մի շափավոր դրամագլուխ ձեռք բերելով, սկսեց յուր համար անկախ վաճառականություն անել:

Նրա փոքրիկ խանութը կից էր Աղա-Պարոնովի բաղմահարուստ խանութին, որ բաղկացած էր մի քանի բաժանմունքներից, և յուրաքանչյուրը ի էր զանազան տեսակ վաճառքներով: Շատ հասկանալի է, որ պարոն Արուսյանը յուր նվազ միջոցներով չէր կարող զգալի մրցություն անել Աղա-Պարոնովի հետ, բայց, այնուամենայնիվ, երիտասարդ վաճառականի դրացիությունը բոլորովին անտանելի էր դարձել մեր Կրեսոսին⁸: Նա մի քանի անգամ ակնարկել էր քաղաքացիական տիրույթ, որ, կամ միանգամայն արտաքսն նրան, կամ հեռացնե և յուր շենքի մի այլ կողմում խանութ տա: Բայց շենքի տերը միշտ միևնույն զգուշավոր պատասխանն էր տալիս, թե «չարժե նրա հետ ընկնել, կ'լջառւո՞ղն ի մարդ է, կգնա կազեթներում, ո՞վ գիտե, ի՞նչ կգրե...»: Կազեթից երկուսն էլ վախենում էին:

Պարոն Արուսյանը, իրավ է, ծանոթ էր հայոց թերթերի խմբագիր-

ների հետ և երբեմն վաճառականների կյանքից հողվածներ կամ փոքրիկ պատկերներ էր տալիս, բայց նա ամենեկին «կլշատւնի» մարդ չէր, այլ, ընդհակառակն, շատ աղնիւլ երիտասարդ էր: Բայց ի՞նչ արած, որ Աղա-Պարոնովի աչքի փուշն էր դարձել: Նրա դրացությունը վնասակար էր համարում Աղա-Պարոնովը մի քանի պատճառներով. նախ՝ մտածում էր, որ յուր աշկերտներն ու գործակատարները լրբանում են, երես են առնում, երբ տեսնում են, որ նա յուր գործակատարների հետ խիստ քաղաքավարի կերպով է վարվում, իսկ ինքը չէ կարողանում ոչ ծեծել և ոչ հայհոյել իրաններին: Բացի դրանից, նրա խանութի կարգերը, սովորություններն անգամ, բարկացնում էին նրան, որովհետև Աղա-Պարոնովի կարծիքով, «դուզ խոսքի ոտը կոտորած է լինում, շատ առաջ չէ դնում», իսկ առանց ստախոսության, առանց երգման, անկարելի է առևտուր անել:

Մի քանի անգամ, սաստիկ զայրանալով և գլխին տալով, խլեց նա «Մշակ» թերթը յուր աշկերտներից մեկի ձեռքից, որ պարոն Արուսյանի խանութից բերելով, սկսել էր կարդալ: Ամբողջ քարվանսարան ոչ մի լեզվով լրագիր չէր կարդում: Մի քանի հոգի ստանում էին մի ոռուաց թերթ, միայն հայտարարությունները կարդալու համար:

Նա մտքին դրեց վնասել այս Արուսյանին և մինչև անգամ բոլորովին ոչնչացնել նրան: Յուր նպատակին հասնելու համար ձեռք առեց կեղծ բարեկամությունը: Դա Աղա-Պարոնովի ամենավտանգավոր զինքներից մեկն էր: «Ումը կամենում ես վնասել, նախ հետը բարեկամացիր»՝ նրա համար կանոն էր դառել: Թեև պարոն Արուսյանը ամենեկին չէր հավատում նրա բարեկամությունը, բայց, ի պատիւ դրացիության, արհամարհանք ևս չէր ցույց տալիս, միայն երբ Աղա-Պարոնովը զանազան շողորորթություններով գիմում էր նրան, երիտասարդի գունաթափ շրթերի վրա միշտ պատրաստ էր մի հեգնական ժպիտ, որ սաստիկ խոցոտում էր նրան:

Աղա-Պարոնովը հայտնի ուժ էր ամբողջ քարվանսարայում, Վաճառականներից մեծ մասը նրա փողովն էին առևտուր անում, այդ պատճառով միշտ զայրանում էր, թե ինչո՞ւ պարոն Արուսյանը չէ գիմում նրան, որ զոռն պարտքերի միջոցով ստրկացնե նրան: Իսկ պարոն Արուսյանը, թեև խիստ սահմանափակ կարողության տեր էր, բայց թե՛ Մոսկվայում և թե՛ արտասահմանում բավական վարկ ուներ, բացի դրանից, նա յուր գործերը այնքան կանոնավոր կերպով էր տանում, որ երբեք Աղա-Պարոնովի կորստաբեր սնդուկին դիմելու կարոտություն չուներ:

Չնայելով այդ բոլորին, հասարակաց կարծիքը Աղա-Պարոնովի մա-

սին շատ նախատալու էր: Նրան համարում էին ոչ միայն ճշմարիտ մարդ, այլ մինչև անգամ՝ առաքինի մարդ: Նա գիտեր պրավել, գիտեր հաճոյանալ: Ամեն տարի, մեծ զատկի տոնին, սովորութիւն ունէր մի քանի հարյուր ուրբի ընծայել այս կամ այն համքարին, որ գնան Օրթա-ճալա, մատաղ կտրեն ու իրանց համար քեֆ անեն: Երբեմն արհեստավորների աղքատ կամ որբ աղջիկները յուր փողով մարդու էր տալիս: Վաղուց խոստացել էր և շատ անգամ կրկնում էր, թի քաղաքի այնինչ թաղում, որ դուրկ էր եկեղեցուց, պետք է յուր փողով եկեղեցի կառուցանե: Բարեգործական դեպքերում բաւական առատաձեռն էր: Երբ ներկայացնում էին նրան որեւէ հանգանակութեան թերթ, միշտ պատրաստ էր մի քանի հարյուր ուրբի ստորագրել, երբ, մանավանդ, գիտեր, որ լրագրներում պետք է հրատարակվի Այդ պատճառով, հրախտագետ համքարները և մանր խանութպանները պաշտում էին նրան և իրանց բարերարի լավութեաները փոխարինելու համար, քաղաքային խորհրդի իրավասուներ ընտրելու ժամանակ, իրանց բոլոր քվեները նրան էին նվիրում, և Աղա-Պարոնովը սոմեն անգամ ընտրվում էր մի քանի հարյուր սպիտակ քվեով:

Նա միշտ մտնում էր քաղաքային վարչութեան խորհրդի մեջ իրավասու ձայնավոր, բայց ուժեղ ձայնավոր: Թեև խոսելու շնորհ չունէր, ճառեր չէր կարդում, բայց երբ պետք էր այս կամ այն հարցի մասին ի նպաստ կամ աննպաստ ձայն տալ, նրա հետ ամեններից բարձրանում էին ուրիշ շատ իրավասուներ, որ նրան էին սպասում, և իսկույն ձայնակից էին լինում: Դրանք այն վաճառականներն էին, որոնց համար միշտ բաց էր Աղա-Պարոնովի սնդուկը, երբ փողի կարթութեան ունեին:

Ամեն տեղ ընտրվում էր նա: Մի քանի որբերի (բայց անպատճառ մեծ ժառանգութեան ստացած որբերի) խնամատար էր: Մի քանի հարուստ կտակների կտակակատար էր: Չէր մերժում, երբ զանազան առևտրական ծանր վեճերի մեջ միջնորդ-դատավոր էին ընտրում իրան: Մնում էր, որ Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու ընտրվեր, կամ մի որեւէ եկեղեցու գանձապետ-երեսփոխան և կամ Թիֆլիսի բարեգործական ընկերութեան խորհրդի անդամ⁹, որ յուր փառքի գննիթին հասած լինէր: Դա շատ հեշտ էր, եթե ցանկանար միայն, բայց նա իրան միշտ հեռու էր պահում աղագային գործերից:

Թատրոն չէր սիրում, երաժշտութեան կամ նվագահանդեսներ ատում էր, իսկ կըուր հաճախում էր համարյա ամեն գիշեր: Երբ հայտնվում էր կըուրում. ո՞վ ասեք, որ այնտեղից չէր բարձրանում և, մոռենալով, չէր սեղմում նրա ձեռքը, ա՛յն ձեռքը, որ հարյուրավորների տունն էր

քանդել, որ հարյուրավոր ընտանիքներ թշվառացրել էր: Այնտեղ փայլում էր նա յուր ոսկու բոլոր պայծառությամբ: Ամեն ոք իրան երջանիկ էր համարում, երբ Աղա-Պարոնովը մերձենում էր նրա սեղանին, ամենուրեք պատրաստ էին նրա համար հաճոյական քաղցր խոսքեր: Բայց նա այդ մասին բավական համեստ էր, իսկույն կըաշվեր մի անկյունում և յուր նմանների հետ հերթը մի կոպեկով նարդի կխաղար:

Կլուբից վերադառնում էր տուն այնքան ուշ, որ ամբողջ ընտանիքը քնած էր լինում, իսկ առավոտյան տնից դուրս էր գալիս և խանութը դնում այնքան վաղ, որ նրանց դարձյալ քնած էր թողնում: Այդ էր պատճառը, որ նա յուր կնոջ և զավակների հետ խիստ հազիվ անգամ էր հանդիպում, և խիստ վատ հետևանքներ ուներ նրա ընտանեկան կյանքի վրա:

Արևը վաղուց արդեն մտել էր: Մի քանի լապտերներ միայն մնացել էին վառ, նրանք ևս մարեցան, և երեկոյան ծանր խավարը տիրեց վաճառականների մթին աշխարհը: Այդ միջոցին երկու դրացիները կողպեցին իրանց խանութները և միասին դուրս եկան քարավանսարայից:

— Գնանք մի փոքր ման գանք,— առաջարկեց Աղա-Պարոնովը:— Զուլ գիշեր է:

Քարվանսարայի Կրեսոսի ուշադրությունը զարմացրեց պարոն Արուսյանին, որովհետև նա սովորություն չունեի փողոցներում իրանից սողորին անձանց հետ զբոսնելու և մանավանդ պարոն Արուսյանի հետ, որին սաստիկ ատում էր:

— Ներեցեք, հարգելի Սերգեյ Եգորիչ,— ասաց երիտասարդը,— մեծ ուրախությամբ կգայի, բայց տանը փոքր-ինչ գործ ունեմ:

— Օրհնած, միշտ գո՛րծ, միշտ գո՛րծ, պետք է երբեմն էլ հանգըստության համար մտածել:

— Բայց այնպիսի գործ է, որ հետաճգել չեմ կարող:

— Դարձյալ «էն բաներեմենն կուլի»...— նկատեց Աղա-Պարոնովը ծիծաղելով:

— Կամ «էն բաներեմենն», կամ մի ուրիշ բան, հարգելի Սերգեյ Եգորիչ,— պատասխանեց պարոն Արուսյանը, նույնպես ծիծաղելով:— Ով ինչ որ սիրում է, նրան այն է դուր գալիս, թեև շատ հասարակ բան լինի:

Նրանք սեղմեցին միմյանց ձեռքը և բաժանվեցան: Պարոն Արուսյանը գիմեց դեպի յուր բնակարանը, իսկ Աղա-Պարոնովը յուր ծանր քայլերն ուղղեց դեպի Գոլովինսկի պրոսպեկտը՝ ծանոթներին հանդիպելու և նոր «խաբարներ» լսելու: Նրա համար տուն չկար, ընտանիք չկար: Խանութ-

թից տունն վերադառնում էր նա այն դեպքերում միայն, երբ հյուրերը ուներ, և հարկադրիչ պահանջը ստիպում էր նրան տանը գտնվել:

Բայց նրա նկատողությունը՝ պարոն Արուսյանի այնպես շտապով տուն գնալու մասին առանց խորհրդի չէր: Նա գիտեր, որ գիշերները զանազան երիտասարդներ հավաքվում են պարոն Արուսյանի մոտ, ժամանակ են անցկացնում և զանազան բաների վրա խոսում են, իսկ թե ի՞նչ բաների վրա, թեև այդ մասին ճիշտ տեղեկություն չունեի, բայց, այնուամենայնիվ, նրան ոչ միայն դարմացնում էր, այլ խիստ ծիծաղելի էր թվում, որ մարդիկ նստում են, իդուր խոսում են այնպիսի հարցերի մասին, որոնցից նյութապես առանձին շահ չունին:

Պարոն Արուսյանը սեփական տուն չունեի. երկու սենյակ միայն վարձել էր նույն փողոցի վրա, ուր գտնվում էր Աղա-Պարոնովի եռահարկ տունը: Խանութով դրացի լինելով, յուր բնակարանով ևս շատ հեռու չէր նրանից:

Վերադառնալով յուր կացարանը, լամպան վառ գտավ, սեղանի վրա դրած էր մարած սամովարը, իսկ նրա մոտ՝ դատարկ թեյամանը մի քանի հոգնած բաժակների հետ, որոնք այնպիսի տխուր տպավորություն էին գործում, որ, կարծես, հենց նոր էին ազատվել խմողների ագահ շրթունքներից: Բաժակների մոտ ածած էին պանրի, հացի, երշիկի կտոր-տանքների, որ լրացնում էին թեյի սեղանի անկարգությունը:

Փոքրիկ սենյակը սաստիկ ծխված էր. լամպայի աղոտ լույսը հազիվ թափանցում էր տիրող մառախուղի մեջ: Նրիտասարդը զարմանալով աչք ածեց յուր շուրջը և ապա մոտեցավ լուսամուտին, բաց արեց, որ խեղդող օդը փոխվի:

Առավոտյան, խանութը գալու միջոցին, պատվիրել էր ծառային, որ երեկոյան սամովարը շուտ դնի, փոքր-ինչ ընթրիք պատրաստե, որովհետև գիշերը հյուրերը պիտի ունենա: Բայց մի՞թե նրանք եկել էին և, իրան չսպասելով, դարձյալ գնացել էին:

Նա ձեռքը տարավ դեպի զանգակի պարանը, մի քանի անգամ ձեռնովեց, խոհանոցից, աչքերը տրորելով և հորանջելով, հայտնվեցավ քնաթաթախ սպասավորը, որ, միևնույն ժամանակ, խոհարարի պաշտոն էր կատարում: Նրիտասարդը նայեց նրա երեսին և ծիծաղելով հարցրեց.

— Դու քնած էիր, Հայրապետ:

— Ապա ի՞նչ անեի,— պատասխանեց նա խապոտ ձայնով:— Նստեցի, այնքան նստեցի, մինչև քունս տարավ:

— Այստեղ մարդիկ եղե՞լ են:

Հայրապետի քննած աչքերը սկսեցին զարմացմամբ խուզարկել ծրված սենյակի շուրջը:

— Եղե՛կ են,— պատասխանեց նա անփույթ կերպով,— Եկան, նըստեցին, հռհռացին, բայց հիմա չկան:

— Տեսնում եմ, որ չկան: Ռ՞վքեր էին:

Հայրապետը ձեռքը տարավ դեպի ճակատը, սկսեց սաստիկ շփել, որ հիշողությունը ամփոփե:

— Մեկը այն երկար մազերով տղան էր,— ասաց նա մի նշանավոր գյուտ արածի նման:

— Ո՞ր երկար մազերով տղան:

— Այն, որ ձեռքին հաստ փայտ է ման ածում և, ման գալու ժամանակ, գլուխը դիժ մոզիկի նման միշտ ժաժ է տալիս:

Պարոն Արուստյանը հասկացավ, թե ում մազին է խոսում:

— Մյուսը ո՞վ էր,— հարցրեց նրանից:

— Մյո՞ւսը,— մի առանձին հեգնությամբ կրկնեց Հայրապետը,— մյուսը այն կաղն էր: Աջ ոտից խո շուտիս էր ու շուտիս, իսկ այս գիշեր սկսել էր ձախ ոտիցն էլ կաղալ. ասուե՛մ էր՝ կոշիկս հուպ է տալիս:

— Երրո՞րդը:

— Երրորդը այն պատուոված վարժապետն էր, որ միշտ գալիս է, ասում է, դասեր չեմ գտնում, և քեզնից փող է վեր առնում: Ախար նրանց ո՞վ տուն կթողնե: Ով որ նայելու լինի, կվախենա, չլինի՞ թե նախասենյակից պալտո գողանա:

— Չորրո՞րդը:

— Նրան չճանաչեցի, առաջին անգամն էի տեսնում, նոր մարդ է: Մի ակնոցավոր տղա էր: Քթի տակից միշտ երգում էր, ո՞ւմ համար էր երգում, ինքն էլ չգիտեր:

Հայրապետի թե արհամարհանքը և թե տհաճությունը այցելուների վերաբերությամբ այնքան սովորական էր, որ պարոն Արուստյանը առանձին ուշադրություն չդարձրեց, միայն կամեցավ յուր մշտական պատվերը այս անգամ ևս կրկնել, որ յուր բացակայության ժամանակ ով որ գալու լինի, պիտք է նրա անունը հարցնե, որ իրան ասե:

— Այսպես չէ կարելի, Հայրապետ,— նկատեց նրան,— ինչո՞ւ անունները չես հարցնում:

— Հարցնում եմ, որ միտքս չէ մնում, ի՞նչ անեմ,— պատասխանեց նա փոքր-ինչ զայրացած ձայնով, որ դժվար էր որոշել, արդյո՞ք յուր մոռացկոտ մտքի վրա է բարկանում, թե՞ պարոնի ծանր առաջարկության վրա:

— Գրել խո իմանում ես, հարցրու և իսկույն գրիր, որ չմոռանաս:

— Մատիտս կորցրել եմ:

— Դու միշտ կորցնում ես քո մատիտը: Եկ, քեզ մի նոր մատիտ կտամ:

Նրիտասարդը մոտեցավ գրասեղանին, որ նրան նոր մատիտ տա: Իսկ Հայրապետը մոտեցավ թեյի սեղանին և, նկատելով նրա վրա տիրող անկարգությանը, բոլորովին դժվեցավ: Սկսեց խնքն իրան տրտնջալ:

— Հաղար անգամ ասում եմ, երբ դու տանը չես, պետք չէ ոչ մի մարդ ներս թողնել: Նա ինձ չէ լսում: Ա՛յ, կգան ու այդպես կանհն: Սամովարը դատարկել են, հացը կերել են, շաքարը պրծացրել են և ստաբանները այսպես կեղտոտ թողել զնացել են: Արի ու նորից սամովար դիր, նորից ստաբանները լվա: Ես ո՛ւմ համար էի պատրաստել, ո՛վքեր եկան լափեցին...

— Վնաս չունի, Հայրապետ,— աշխատում էր հանգստացնել նրան պարոն Արուսյանը:— Նրանք շատ լավ տղերք են, շատ լավ տղերք են, դու իդուր ես բարկանում նրանց վրա:

— Հա՛, ուտելու, խմելու, փողի համար շատ լավ տղերք են...— գլուխ շարժելով մրթմրթաց Հայրապետը և սկսեց սեղանի վրա թափված փշրանքները հավաքել:

Պարզամիտ Հայրապետի վրդովմունքը մի առանձին զվարճութուն էր պատճառում պարոն Արուսյանին: Ժպտալով ասաց նրան.

— Աշխարհի բանը այդպես է, Հայրապետ, այսօր ես ունիմ, նրանց կտամ, ո՛վ է իմանում, մի օր էլ ես չեմ ունենա, նրանք ինձ կտան:

— Նրանք երբեք փողի տեր չեն դառնա:

— Ինչո՞ւ, Հայրապետ: Նրանք ավելի ընդունակ, ավելի խելացի մարդիկ են, քան թե մեր փողատերերից շատերը: Բայց եթե մի դժբախտություն ունեն, այդ այն է, որ վերին աստիճանի ազնիվ մարդիկ են: Ազնվությունը և ոսկին բավական դժվար է հաշտեցնել միմյանց հետ: Դա ամբողջ աշխարհի դժբախտությունն է... Առ այդ մատիտը:

Հայրապետը մոտեցավ մատիտը առնելու, դարձյալ մնալով իր համոզմունքի մեջ: Այդ միջոցին նրա աչքին ընկավ պապիրոսների կապոցը, որ այն երեկո էր գնել և դեռ չէր բացված: Սկսեց նորից մրթմրթալ:

— Մի հատ էլ չեն թողել, բոլորը ծխել են... Ասում եմ, թե ինչո՞ւ է սենյակը այսպես մխով լցված: Ծխածը ծխել են, մնացածն էլ իրանց հետ են տարել...

Նոր կորուստը այն աստիճան զայրացրեց Հայրապետին, որ յուր պարոնի թուլությունները պատժելու համար հրաժարվեցավ մինչև անգամ

մատիտը ընդունել նրա ձեռքից և այնուհետև, չմոռանալու համար, նրա այցելուների անունները գրել:

Պարոն Արուսյանը հույս ուներ, որ խաղաղությամբ կվերջացնի բարեսիրտ Հայրապետի հետ, բայց պապիրոսների հարցը բոլորովին դժվացրեց նրան: Ին՝ պապիրոսները, թե՛ թեյը և թե՛ ճաշելիքները պատրաստել էր նա այն երեկո սպասվող հյուրերի համար. իսկ այժմ, ընդհակառակն, բոլորովին ինքնակոչ հյուրեր եկել, ամենը սպառել էին: Այդ անկարգությունից հետո ի՞նչպես ասել նրան, որ նորից սամովար դնե, որ նորից ընթրիք պատրաստե: Պարոն Արուսյանը թողեց, որ նա փոքրինչ հանգստանա, մանավանդ երբ տեսավ, որ Հայրապետը մարած սամովարը վեր առեց և տրտնջալով դուրս գնաց սենյակից:

Հայրապետը բնիկ Հին Նախիջևանի գյուղերիցն էր, մի ցամաք, թխադեմ երիտասարդ, որ քսան տարեկանից ավելի կլինեք, բայց իրանց երկրի երեխաների նման դեռ կարմիր շապիկ էր հագնում: Երկար ժամանակ ծառայում էր նա, բայց տակավին դժվար էր որոշել, թե պարոն Արուսյանի փոքրիկ տնտեսություն մեջ ո՞րը ավելի ձայն կամ հեղինակություն ուներ: Երբեմն նա բռնանում էր յուր պարոնի թե՛ քսակի և թե՛ ճաշակի վրա: Օրինակ, պարոն Արուսյանը պատվիրում է նրան, որ մի սուկի առնե և գիշերվա համար խորոված պատրաստե: Բայց նա, ընդհակառակն, պատրաստում է ոչխարի մսից տապակ, մտածելով, որ դա ավելի էժան է և համեղ, իսկ սուկին թանկ է: Նրա հավատարմությունը օրինակելի էր, իսկ խնայողությունը ժլատության էր հասնում: Խոհարարի և սպասավորի իրավունքներից անցնելով, երբեմն նա յուր պարոնի վերաբերությամբ նաև դայակի իրավունքներ էր գործ դնում: Պատահում էր, որ պարոն Արուսյանը գիշերը ուշ էր վերադարձել, կամ երկար էր նստել և առավոտյան ուշ էր վեր կենում: Այդ դեպքերում Հայրապետի տհաճությունը չափ չունեի: Առանց քաշվելու կմտներ նրա քնարանը և, կողքը բզկելով, կկարթնցներ, որ խանութ գնա, ինչպես մայրերը ծուլ երեխաներին դարթեցնելով, վարժասուն են ուղարկում, որ դասից հետ շրնկնեն: Նա չափազանց զգաստ էր յուր գործին: Բայց միակ դժբախտությունը նրանումն էր, որ եթե երկու բան միասին պատվիրեիր, ամենակարևորագույնը անպատճառ կմոռանար և միշտ կմեղադրեր պարոն Արուսյանին, թե ինչո՞ւ ամեն բան յուր ժամանակին չէ ասում: Հաշիվներ չգիտեր: Ստացած փողի մնացորդը կդներ պարոն Արուսյանի սեղանի վրա, ասելով. «Այդքան մնաց»: Եվ պարոն Արուսյանը իրավունք չունեի որե՛է նկատողություն անել:

Սենյակի մուկը դուրս գալուց հետո այժմ միայն նկատելի եղավ

ներա ներքին կարգն ու սարքը: Կոկիկ սենյակը ավելի մի աշխատասեր, լրջամիտ ուսանողի կացարանի էր նմանում, քան թե վաճառականի բնակարանի: Պարզ, մաքուր կահ-կարասին բոլորովին համապատասխանում էր այն անշքուժյանը, որ տիրապետում էր այնտեղ: Յուրաքանչյուր առարկայի մեջ նկատվում էր ճաշակ և հարմարություն: Պահպանում կարգով շարված էին զանազան գրքեր, զանազան լեզուներով: Լայն դրասեղանը ծանրաբեռնված էր ավելալ ուսումնական պարագայքով: Նրա հանդեպ պատից քաշ էր ընկած սենյակի միակ զարդը, մի տխուր պատկեր, որ ներկայացնում էր ավերակների ընդարձակ տարածություն: Մի մանկահասակ կին, սգավոր դեմքով, նստած էր փլատակների վրա և, ձեռքը մեկնած, մի առ մի ցույց էր տալիս յուր փոքրիկ զավակին կործանված քաղաքները, հզոր պալատների բեկորները և պատմում էր նրանց անցյալի պատմությունը:

Հայրապետի հեռանալուց հետո պարոն Արուսյանը կրկին մոտեցավ գրասեղանին, նստեց և, ծոցի գրպանից հանելով մի փոքրիկ տետրակ, սկսեց կարդալ: Նա ուշադրությամբ կարդում էր և միևնույն ժամանակ մատիտով ուղղում էր զանազան տեղերը: Այս արարմունքի մեջ խորասուզված էր, երբ սենյակի դռները հեղիկ կերպով բացվեցան, և, կաշյա թղթապահը թեի տակին, ներս մտավ մի մանկահասակ օրիորդ: Նրա սեղիկ դեմքը ավելի մոռյլ արտահայտություն էր ստացել մուգ ծխագույն խոշոր ակնոցներից, որոնց տակին թաքնված էին նույնպես խոշոր, բայց թախծալի աչքերը: Նա լուռ մոտեցավ, թղթապահը դեկ պարոն Արուսյանի գրասեղանի վրա ու ձեռքը մեկնեց զբաղված երիտասարդին:

— Ա՛խ, դո՛ւ ես, Սաթենիկ,— ասաց նա՝ տետրակը մի կողմ դնելով:— Կներես, օրիորդ, որ երեկ ես բոլորովին մոռացա ասել, որ այս երեկո հաղիվ թե կարող կլինեմ պարապել քեզ հետ:

— Ոչինչ,— ասաց օրիորդը մի այնպիսի խուլ ձայնով, որ, ոչովայնախոսի նման, կարծես կտրծքի խորքիցն էր լսվում:— Ես իսկույն կգնամ, չեմ խանգարի քեզ:

— Նա զգուշությամբ գրասեղանի վրայից առեց յուր թղթապահը և պատրաստվում էր հեռանալ:

Երիտասարդը նայեց ժամացույցին, ասելով.

— Նստի՛ր, դեռես կարող ենք մի փոքր խոսել:

Օրիորդը կրկին թղթապահը դրեց գրասեղանի վրա և նստեց նրա մի կողմում:

— Այժմ ինչպե՞ս է առողջությունդ,— հարցրեց երիտասարդը:

— Դարձյալ նույնպես... ոչինչ փոփոխություն չի եղել...— պատասխանեց նա նվաղած ձայնով:

— Դու պետք է թողնես դասերդ, Սաթենիկ, անպատճառ պետք է թողնես: Այդ անտանելի դասերը բոլորովին մաշեցին քեզ: Բժիշկը պատվիրում է, որ շատ չխոսես, շատ ման չգաս, իսկ դու քո դասերի պատճառով ստիպված ես ամեն օր մի քանի անգամ քաղաքի մի ծայրից մյուսը գնալ:

— Ի՞նչպես թողնեմ...— ասաց նա մի այնպիսի տխուր եղանակով, որով հասկանալի էին բոլոր դառն պատճառները:

Պարոն Արուսյանին հայտնի էին պատճառները, և նա այդ մասին երկար չթախանձեց: Նա ավարտել էր հայոց օրիորդական դպրոցներից մեկը, հետո մտել էր ուսաց իգական գիմնազիա. այնտեղ ևս յուր ուսումը վերջացրել էր: Այժմ մի քանի տներում դասեր էր տալիս, որպեսզի կարողանա թե՛ ինքը ապրել և թե՛ կերակրել պառավ մորը և հիվանդ քրոջը, որ այրի էր: Ամեն երեկո, երբ պետք էր մի փոքր հանգրստանալ, գալիս էր պարոն Արուսյանի մոտ հաշվապահություն սովորելու, որովհետև նրան խոստացել էին մի գործարանի գրասենյակում տեղ տալ: Այդ բոլորը կատարում էր նա և ստիպված էր կատարել յուր մաշված կուրծքով, ուր բարակացավը սկսել էր փութով դարգանալ:

Պարոն Արուսյանին սաստիկ տանջում էր գժբախտ օրիորդի դուրսը, և նա շատ անգամ մտածել էր որեւէ կերպով թեթևացնել նրա հոգսերը, բայց միշտ հանդիպել էր նրա համառ անձնասիրությանը, որ նպատակ էր դրել իր աշխատանքով ապրել և ոչ ոքի օժանդակությանը ձեռք չմեկնել: Նա պարոն Արուսյանի այցելուներից միակն էր, որի առջև ամենայն հոժարությամբ դռները բաց էր անում Հայրապետը:

— Ի՞նչպես է գնում քո թարգմանությունը, — հարցրեց երիտասարդը:

— Խիստ դանդաղ... և սիրտ չկա շարունակելու... — ասաց նա մի առանձին դժգոհությամբ: — Եվ ո՞ւմ համար թարգմանեմ, Ինքս միջոցներ չունեմ տպագրել տալու: Տանում եմ մեր խմբագիրների մոտ, կարծես, մի առանձին շնորհ եմ անում, որ ուրիշի աշխատությունը առնում եմ և ձրի տպում: Բայց միշտ քարոզում եմ, թե ամեն աշխատանք պետք է վարձատրվի, շատ հասկանալի է, որ իրանց սեփական աշխատանքը միայն և ոչ ուրիշներին: Տանում եմ Հայոց գրքերի տպագրության ընկերությանը¹⁰, մեծ խոստումներով ձեռագիրը առնում եմ, հետո, ամիսներից, գուցե տարիներից հետո, երբ հարցնում ես, թե ի՞նչ եղավ, վարմանալով պատասխանում են. «Մի՞թե մի այսպիսի ձեռագիր հանձնել ես մեզ»:

Արի ու գտիր: Կիրակոսը ասում է Մարկոսի մոտ կլինի, իսկ Մարկոսը ասում է Պետրոսի մոտ կլինի: Մեկը մյուսից խաբար չունի:

Գլուխը խոնարհեցնելով լռեց նա, և մի քանի րոպեից հետո, յուր տխուր դեմքը դարձնելով դեպի երիտասարդը, հարցրեց.

— Դու ինչո՞ւ ես զբաղված այս երեկո:

— Ահա դրանով,— ասաց պարոն Արուստյանը, տալով նրան նույն տետրակը, որ մինչ օրիորդի գալը ուղղում էր:— Այս երեկո համաքվելու են ինձ մոտ մի քանի գործակատարներ՝ կարդալու համար:

Օրիորդը սկսեց թերթել տետրակը, ասելով.

— Դու, որքան հիշում եմ, մի ժամանակ այդ մասին խոսում էիր:

— Այժմ աշխատում ենք խոսքը գործ դարձնել: Ես կարծում եմ, որ մի այդպիսի ձեռնարկություն փոքրիշատե կթեթևացներ մեր գործակատարների աննախանձելի դրությունը:

Օրիորդը դեռ լռությամբ թերթում էր տետրակը: Դա մի համառդոտ ծրագիր էր, որով պարոն Արուստյանը ցանկանում էր խնայողական դրամարկը հիմնել նույն քարվանսարայի գործակատարների համար, ուր ինքը խանութ ուներ:

— Ի՞նչ կարծիքով,— նկատեց օրիորդը,— նյութականը այնքան չէ ճնշում մեր գործակատարներին, նրանք եթե փոքր են ստանում, բայց շատ գողանում են: Ավելի նպատակահարմար կլիներ մտածել մի քանիսի հիմնարկության մասին, որ բարոյապես կրթեր նրանց, որ մղավոր սնունդ տար նրանց: Ո՞ւրեք են մեր գործակատարները: Ըստ մեծի մասին ոչ մի տեղ ուսում չառած, խանութպանների մոտ աշկերատությամբ առաջացած և նրանց բոլոր խարդախությունները սովորած մարդիկ են: Փող միշտ կգտնեն նրանք: Մի բան, որ պակասում է նրանց, այդ է՝ բարոյական կրթությունը:

— Դստերովին ճիշտ է քո նկատողությունը, օրիորդ,— պատասխանեց պարոն Արուստյանը:— Բայց հարցը նրանումն է, թե ինչո՞ւ համար են գողանում մեր գործակատարները: Դողանում են, որովհետև փոքր են ստանում և շատ են ծախսում: Խնայողական դրամարկը կընտելացներ նրանց չափավորության և, բացի դրանից, մի փրկարար ապաստան կլինի, որ գոնե այն օրերում, երբ վաճառականները արտաքսում են նրանց, երբ զրկում են թե՛ ուճիկից և թե՛ գողությունից, որ գոնե այդ դեպքերում քաղցած չմնային:

— Այդ կնշանակե խրախուսել նրանց մեջ անբարոյականությունը,— ասաց օրիորդը, և այժմ միայն նրա տխուր դեմքի վրա երևաց

մի թեթև ժպիտ—Քաղցածությունը գուցե ավելի խրատական կլիներ նրանց համար, քան թե դրամարկղի ապաստարանը:

— Ինչո՞ւ ես դու այդպես ծուռն կերպով բացատրում իմ խոսքերը, Սաթենիկ,— պատասխանեց երիտասարդը փոքր-ինչ տաքացած ձայնով:— Ո՞վ է հակառակում, թե պետք է նրանց մտավոր սնունդ տալ, բարոյապես կրթել: Որքա՞ն անգամ քեզ հետ խորհել եմ այդ մասին, որքա՞ն անգամ մտածել եմ կիրականօրյա դպրոցների մասին, գործակատարների համար. ընդհանուր պրագմատիկ մասին և ուրիշ այլևայլ միջոցների մասին: Մի՞թե նույնիսկ այդ նպատակով չհիմնվեցավ վաճառականաց կուրբը: Բայց ի՞նչ արած, որ մեզ մոտ ամեն մի օգտակար հիմնարկություն հաղիվ հասնում էր իր նպատակին: Վաճառականաց կուրբը դարձավ խաղաթղթի և անմիտ պարահանդեսների ասպարեզ, որ վարդաքրեց միայն շուկայություն աղքատ վաճառականների ընտանիքում: Աղքատ վաճառականի կինը, աղջիկը, որ մի ձեռք շնորհքով հագուստ ունենին և ամբողջ տարին խնամքով պահում էին և միայն տոն օրերում հագնելով տանից դուրս էին գալիս, իսկ այժմ, ընդհակառակն, ամեն շաբաթ կուրբի պարահանդեսներին ու երեկոյթներին մասնակցելու համար խնդրում են իրենց ողորմելի ամուսիններին, որ միշտ նոր ու նոր հագուստներ կարել տան, այլևս չեմ խոսում մյուս ծախսերի մասին:

Օրիորդը դեռ շարունակում էր լուռ թերթիկ տեսրակը:

— Մտածվում է, և ես այդ մասին աշխատում եմ, որ գործակատարների համար ևս մի կուրբ հիմնվի: Դա գոնե մասամբ կազատեր նրանց «Մուշտալիդից» և Միխայլովսկի փողոցի ալդիններից: Գործակատարը երիտասարդ է, կյանքը եռ է գալիս նրա մեջ, շտապում է վայելել նրան: Երբ ուրիշ ավելի վայելուչ միջոցներ չկան, նա ընկնում է անբարոյականության մեջ:

Օրիորդը գլուխը վեր բարձրացրեց, հարցնելով.

— Դու կարծում ես, որ գործակատարների կուրբը նույնպես պարահանդեսների և խաղաթղթի ասպարեզ չի՞ դառնա:

— Գուցե կդառնա, նայելով, թե որպիսի ուղղություն կտրվի նրան: Բայց երկու շարյաց փոքրագույնը: Երբ գործակատարը գիշերը ոչ մի տեղ չունի ժամանակ անցկացնելու, հաճախում է այնպիսի տեղեր, ուր ստիպված է ծախսել և շատ ծախսել: Եվ որովհետև իր չնչին ռոճիկը անկարող էր այդ ծախսերին դիմանալ, նա սկսում է գողանալ: Ես ճանաչում եմ գործակատարներ, որ ամիսը 25 ռուբլի ռոճիկ ունեն, բայց 25 ռուբլի վճարում են միայն երկու սենյակի վարձը, ուր ապրում է նրանց

սիրուհին: Մյուս ծախքերը լրացնելու համար, իհարկե, պետք է խարդախությունների դիմեն:

Դրսում, սանդուղքների վրա, լավեցան ոտնաձայներ: Օրիորդը վեր կացավ և, ձեռքը մեկնելով, ասաց.

— Երևի քո հյուրերը գալիս են, ես այժմ կգնամ:

— Ինչո՞ւ ես շտապում,— նրա ձեռքը բաց շթողնելով թախանձում էր երիտասարդը:— Եթե քեզ հետաքրքրում է, կխնդրեի, որ դու ես մասնակցելի մեր փոքրիկ ժողովին, տարակույս չունիմ, որ մենք օգուտ կքաղենք և քո կարծիքներից:

— Մեծ ուրախությամբ կմնայի, բայց ես պետք է բժշկի մոտ գնամ: Քրոջս հիվանդությունը դարձյալ սաստկացել է:

Նա առեց յուր թղթապահը և հուշիկ քայլերով դուրս եկավ սենյակից: Պարոն Արուսյանը բացականչեց.

— Խեղճ աղջիկ, ինքը հիվանդ, պիտի հոգ տանե և հիվանդ քրոջ մասին, պիտի կերակրե աղքատ ընտանիքը... Յավալի զոհ դառն հանգամանքների...

Սանդուղքներից լավող ոտնաձայնը պարոն Արուսյանի սպասած հյուրերինը չէր: Բարձրանում էր մի անձն միայն, բայց այնքան շտապով, որ սաստիկ աղմուկ էր հանում: Հանկարծ փոքրիկ սենյակի դռները շառաչամբ ետ գնացին, շնչասպառ ներս ընկավ նա: Դա նույնպես մի օրիորդ էր, բայց բոլորովին հակապատկերը մտահույզ, մեղամաղձոտ Սաթենիկի: Ահագին սև գլխարկը, որի ձևը այլանդակության էր հասնում, և ձեռքի նույնպես ահագին հովանին, որ միևնույն ժամանակ գավազանի տեղ էր ծառայում, բավական էին արտահայտելու մի արտակարգ բնավորություն, որ գիտեք արհամարհել հասարակաց գեղասեր ճաշակը: Նա իրավ գեղեցիկ չէր, բայց մարդկանց պատժելու համար, կարծես, գիտմամբ ավելի տգեղացրել էր իրան: Հեղինական ծիծաղը երեսին, շտապով մոտեցավ նա և, անփույթ կերպով ձեռք տալով, ասաց.

— Կներես, պարոն Արուսյան, ես մի բոպելով միայն մտա քեզ մոտ. պարոն Սիրաքը արդեն վերջացրել է իր նոր վեպը, վճռեցինք, որ հավաքվինք քեզ մոտ, կարդանք: Համաձայն ես:

— Ովքե՞ր կլինին,— հարցրեց պարոն Արուսյանը:

Օրիորդը մի առ մի թվեց անունները:

— Մեծ ուրախություն կպատճառեք ինձ,— ասաց երիտասարդը:— Եվ դա շատ նպատակահարմար կլինի: Այժմ վաճառականների հարցը

հերթի վրա է: Կարծեմ պարոն Սիրաքի վերջին աշխատութիւնը նրանց կյանքիցն է առնված:

— Այո՛, պարոն Արուսյան, մի կատարյալ լուսանկար է, դու անպատճառ կհավանես: Այժմ ցտեսութիւն:

Նա վազեց դեպի դռները, բայց մի բան մտաբերելով, կրկին ետ դարձավ, հարցնելով.

— Ե՞րբ պետք է հաւաքվել, պետք է նշանակել օրը, որ մյուսներին ես իմացում տամ:

— Ավելի հարմար է առաջիկա շաբաթ երեկոյին:

— Իհարկե, ճաշելիքներ, դինի, մրգեղեններ եւ ամեն ինչ քստ կարգին պատրաստել կտաս: Մեր հասարակութիւնը այդ մասին դիտեա սաստիկ խստապահանջ է: Ցտեսութիւն:

Պարոն Արուսյանը բռնեց նրա ձեռքից, ստիպելով.

— Ինչո՞ւ ես այսպես շտապում, մի փոքր նստի՛ր, հանգստացի՛ր, ելեում է, որ շատ հոգնած ես:

— Այո՛, հոգնած եմ,— ասաց նա, աշխատելով ձեռքը ազատելու— Այնքան ման եմ եկել, որ ոտներս շան նման հաշում են:

— Օրիորդ Սաթենիկին տեսա՞ր:

Այդ երկու օրիորդները՝ թեև մի առանձին ատենութիւն չունեն, բայց համբերել եւ չէին կարող միմյանց:

— Տեսա, — ասաց նա երեսը խոժոռելով: — սանդղաքներից թոնթորալով ցած էր իջնում: Երեւի քո մոտից էր դուրս գալիս: Բարեկեցի, ձայն չհանեց: Կամ այնպիսի ձայն հանեց, որ ես չլսեցի: Այդ աղջիկը օրըստօրե այնքան փոքրանում է, որ վերջը բոլորովին կհալվի: Ցտեսութիւն:

— Լավ: Ե՛րբ պիտի գնաս, որ այդպես շտապում ես:

— Պարոն Վախթանգյանի մոտ:

Դա մի երիտասարդ նկարիչ էր, որ փայլուն ապագա էր խոստանում:

— Իսկ այնտեղի՞ց:

— Պարոն Սելիմի մոտ:

Դա մի երիտասարդ նվագագիր-երաժիշտ էր, որ սկսել էր հայկական եղանակները եվրոպական ձայնագրութեան վերածել:

— Հետո՞:

— Օրիորդ Անահիտի մոտ:

Դա մի պոլսեցի դերասանուհի էր, որ հրաշալի աչքեր ուներ, բայց անախորժ ձայն:

— Իսկ այնտեղի՞ց:

— Այսպես, եթե բոլորը հարցնե՞լու լինիս, այնքան ժամանակ կ'իլես ինձանից, որ ես չեմ կարող և ոչ մեկին տեսնել: Յտեսություն:

— Կարող ես: Մի փոքր նստիր, ես ուրիշ բան պիտի հարցնեմ, մի բան միայն:

Օրիորդը մոտեցավ պարոն Արուսյանի գրասենյանին, առեց տանտեղի վերջին մնացած պապիրոսը, վառեց և ձգվեցավ դիվանի վրա: Նա կրկին սկսեց հառաչել, թե «ոտները շան նման հաշում են»:

— Նրեի շատ ես թափառել:

— Ա՛խ, ո՞րտեղ ասես չեմ եղել:

— Օրինակ, ո՞րտեղ:

— Դու դարձյալ սկսեցիր քո հարցափորձը, — ընդմիջեց օրիորդը՝ տեղից վեր կենալով: — Դու խոստացար միայն մի բան հարցնել: Յտեսություն:

— Լավ, նստիր, ուրիշ բան չեմ հարցնի:

Նա կրկին ձգվեցավ դիվանի վրա, սկսեց ծխել:

Նրա տոհմանունը Վահրամյան էր, իսկ անունը Վարդուհի, բայց ծանոթները կոչում էին օրիորդ «Յտեսություն»: Այդ մականունը ստացել էր նա իր չափազանց շրջմուլիկ սովորության պատճառով, որ նրա մեջ համարյա մի առանձին ախտ էր դարձել: Ամեն օր, գործով թե անգործ, պետք է անպատճառ յուր բոլոր ծանոթների մոտ մտներ և, ոտքի վրա մի բանի խոսք խոսկւով և վերջը «ցտեսություն» ասելով շտապով հեռանար: Նրա մեջ տեղական ոչինչ չկար, բացի յուր բարի սիրտը: Ամեն ինչ սկսել էր և այնպես կիսատ թողել: Յուր բախտը և ընդունակությունները զանազան ձևերով ծանոթների մեջ փորձելուց հետո, այժմ սկսել էր մանկաբարձություն սովորել, որ մի կտոր հաց գտնե: Սղել էր արտասահմանում, եղել էր Շվեյցարիայում, շատ խռաացել էր, բայց ոչինչ չէր սովորել: Սիրահար էր գեղարվեստի և գեղարվեստով պարապողների և նրանց համար ամեն հանձնարարություն պատրաստ էր կատարել: Պարոն Արուսյանի հետ նրա հարաբերությունը կատարյալ բարեկամական էր: Նրա ասարգը սաստիկ հարգում էր այդ եղանդատ, բայց անբախտ աղջկան: Նա, օրիորդ Աթենիկի նման, չէր մերժի ծանոթների օգնությունը, երբ դրամի պետք ուներ, իսկ եթե նրանց մեջ կարոտություն նկատեր, յուր վերջին լուծան կտար: Բոլորովին գոհ՝ և խոտասիրտ ծնողների զավակ էր, յուր ամբողջ կյանքում նրանցից որեւէ մի իրարություն չէր տեսել: Ծնողները հալածում էին նրան, որովհետեւ իրանց նման չէր:

Սամովարը ձեռին կրկին հայտնվեցավ Հայրապետը և, խեթ կերպով նայելով դեպի օրիորդը, դրեց սեղանի վրա։

— Ա՛յ, խելացի բան. տեսա՞ր, սիրելի Հայրապետ,— ծիծաղելով ասաց նրան օրիորդը։— Օրհնած, մի փոքր վաղ բերեիր, դու շէլ՞ր խմանում, որ քո պարոնը հյուր ունի։

— Հենց դո՛ւ էիր պակաս,— պատասխանեց ծառան յուր խռպոտ ձայնով։— Ես յուր ժամանակին սամովարը դրել էի, բայց քաղցածները բեղանից առաջ եկան ու դատարկեցին։

Օրիորդը գիտեր, թե «քաղցածներ» բառը սովորաբար ի՛նչ տեսակ այցելուների համար գործ էր դնում Հայրապետը։

— Հայրապետին մի՛ խոսացրեք,— մեջ մտավ պարոն Արուսյանը,— նա այս երեկո սաստիկ բարկացած է։

— Այդ ոչինչ, մենք Հայրապետի հետ կկովինք, դարձյալ շուտով կբարիշենք,— ասաց օրիորդը, տեղից վեր կենալով և մոտենալով իրան։— Հայրապետը լավ տղա է, հիմա կգնա հաց էլ կբերե, հոլանդական պանիր էլ կբերե, չի մոռանա և ծխախոտի մասին։ Թույլ տո՛ւր, բաժակները ես կմաքրեմ, իսկ դու գնա, սիրելի Հայրապետ։

Չնայելով Հայրապետի սաստիկ հակակրուժյանը դեպի օտարոտի օրիորդը, որ նրան բռնորոշին անտանելի էր, ընդհակառակն, այս անգամ բավականին շողոքորթեցին նրան «լավ տղա» և «սիրելի» բառերը, և նա շայդանը սամովարին դնելուց հետո իսկույն վաղեց դեպի փողոցը՝ պահանջված ուտեստները գնելու համար, մանաւանդ նա գիտեր, որ այն երեկո սպասում էին և ուրիշ հյուրերի։

Ծառայի հեռանալուց հետո օրիորդը մաքրեց բաժակները և, առանց սպասելու, որ թեյը յուր գույնը բոլորովին գուրս տար, մի բաժակ ածեց յուր համար, մյուսը՝ պարոն Արուսյանի համար և, դնելով նրա գրասեղանի վրա, ինքն ևս նստեց նրա մոտ, ասելով։

— Այժմ խոսենք, ուրիշ ի՞նչ ունեիր հարցնելու Միայն կարճ կըտորիր, որովհետև ես ժամանակ չունեմ երկար սպասելու։

— Ահա ի՛նչ ունեի հարցնելու,— պատասխանեց երիտասարդը, ուրախ դեմք ընդունելով։— Առաջիկա շաբաթ երեկո հավաքվում եք ինձ մոտ՝ կարդալու պարոն Միրաքի նոր վեպը։ Դա արդեն վճռված է։ Թե ովքե՞ր պետք է հավաքվեն, բոլորի անունները հայտնեցիր ինձ։ Բայց մեկը մնաց ինձ համար անհայտ. արդյոք «նա» լինելո՞ւ է։

Օրիորդը դարձացած կերպով նայեց երիտասարդի դեմքին և փոքր-ինչ մտածելուց հետո պատասխանեց.

— Ինչո՞ւ չէ, եթե ցանկանում ես, նշան էլ կբերենք մեզ հետ։

— Յանկանում եմ, Վարդուհի, իմ բոլոր բաղձանքներով ցանկանում եմ: —

Երիտասարդի անակնկալ ոգևորութիւնը նոր դարմանք պատճառեց օրիորդին: Նկատելով, որ խոսակցութիւնը մի բավական լուրջ առարկայի էր վերաբերում, նա շտապով դատարկեց թեյի բաժակը և, մատով թափ տալով պապիրոսի ծայրին երկարացած մոխիրը Հայրապետի մեծ ջանքերով մաքրած հատակի վրա, սկսեց ազահությամբ ծխել: Նա ծխում էր և անդադար թափ էր տալիս մոխիրը երբեմն հատակի վրա, երբեմն գրասեղանի վրա ածած թղթերի վրա, բոլորովին մոռանալով մոխրամանը, որ յուր մոտ դրած էր:

— Ինչո՞ւ այդպես շփոթվեցար, Վարդուհի, — ծիծաղելով հարցրեց երիտասարդը:

— Ասա՛ խնդրեմ, Ռուբեն, — հարցրեց նա վրդովված ձայնով, — ի՞նչ ևս գտել այդ դատարկ, թեթևամիտ օրիորդի մեջ, որ նրան մոռանալ չես կարողանում:

— Ուղիղն ասած, ես ինքս դեռևս չգիտեմ, թե ինչ եմ գտել նրա մեջ: Բայց նրանում կա մի բան, մի անբացատրելի, սքանչացնող բան, որ ինձ հանգստութիւն չէ տալիս:

Խոսակցութիւնը օրիորդ Աղա-Պարոնովի մասին էր:

— Ամեն անգամ, երբ տեսնում եմ նրան, — շարունակեց երիտասարդը ավելի ոգևորությամբ, — ամեն անգամ, երբ անցնում է նա իմ պատշգամբի վրայով և, մի կողմնակի հայացք ձգելով դեպի իմ սենյակի լուսամուտը, գնում է յուր մորաքրոջը տեսնելու, կարծես իմ սիրտը յուր հետն է տանում:

Պարոն Արուսյանի բնակարանին կից սենյակներում յուր միակ դըստեր հետ ապրում էր մի այրի կին, որը Աղա-Պարոնովի կնոջ քույրն էր: Յուր երկու սենյակները պարոն Արուսյանը վարձել էր նրանից, որովհետև նրանց համար ավելորդ էին: Այդ այրին ամբողջ քաղաքում հայտնի էր թե՛ յուր ազահությամբ և թե՛ յուր ժլատությամբ: Պարոն Արուսյանի ամսական 25 ռուբլի վճարը այնքան մեծ վարձ էր երկու փոքրիկ սենյակի համար, որ նա միշտ դողում էր յուր բնակչի վրա, մի գուցե կորցնէ նրան: Իսկ պարոն Արուսյանը յուր կողմից միշտ պատրաստ էր գոհացնել յուր տան տիկնոջը, որովհետև այդ բնակարանը նրան թի՛ դյուրութիւն և թե՛ մի առանձին հաճութիւն էր պատճառում, երբ ամեն անգամ օրիորդ Անիշկան՝ Աղա-Պարոնովի դուստրը, նրա լուսամուտների առջևից անցնելով, գնում էր յուր մորաքրոջը կամ մորաքրոջ աղջկան տեսնելու:

Օրիորդ Վարդուհին, ծխելով ձեռքի սրապիրտսը, կամեցավ երկրորդը վառել, բայց թղթակապոցի մեջ պապիրոս չէր մնացել: Պարոն Արուստյանը, բաց անելով գրապեղանի արկղիկը, դուրս բերավ մի թանկագին սիգար և առաջարկեց նրան: Բայց նա հրաժարվեցավ, ասելով, որ գլուխը կցավացնե: Պարոն Արուստյանը ինքը վառեց սիգարը:

— Գիտե՞ս, Ռուբեն, — խոսեց օրիորդը յուր բնավորությանը բոլորովին հակառակ ծանրությամբ, — քո այդ ոգևորությունը երիտասարդական այն դժուրաբորբոք, բայց թուուցիկ հրապույցներին մեկն է, որ մեղանից ամեն մեկին պատահել է: Բայց պատահել է այն ժամանակ, երբ մենք տասնյոթ կամ տասնութ տարեկան էինք, և մեր սրտի ու ուղեղի մեջ ոչինչ ներդաշնակություն չկար: Իսկ այժմ քո տարիքը բարձր են այդ թվերից...

— Իդուր ես այսպես մտածում, Վարդուհի, — պատասխանեց պարոն Արուստյանը վշտացած ձայնով: — Իդուր ես կարծում, որ ես անձնատուր եղած լինեի ցնորամիտ հրապույցներով: Օրիորդ Անիշկան, իրավ է, այժմ դատարկ և մինչև անգամ թեթևամիտ աղջիկ է, բայց հմուտ ձեռքի տակ կարող է ամենապատվական կին դառնալ: Սա նրան համարում եմ մի ընդունակ, բայց անմշակ նյութ, որից կարելի է ամենագեղեցիկ բան պատրաստել:

— Լավ, ի՞նչն է ստիպում քեզ խակ տանձը առնել, այն հուսով, որ հարդի մեջ դնելով, կհասունանա:

— Հենց այդ գործողությունը, հենց այդ փորձը Դա ինձ մեծ բավականություն կպատճառե, որ զբաղված կլինիմ նրա կրթությունով:

— Դու միթե մոռացե՞լ ես, Ռուբեն, որ այդ փորձը մենք արեցինք, բայց ոչինչ դուրս չեկավ: Տվեցինք նրան զանազան գրքեր կարդալու, փոքր առ փոքր մտքերինք «մեր շրջանի» մեջ, բայց բոլորը անցավ ապարդյուն:

Օրիորդի հիշած «շրջանը» ոչ այլ ինչ էր, բայց միայն բարեկամուհիներ մի փոքրիկ խումբ, որ զբաղված էին թարգմանություններով, երբեմն գրականական երեկոներ էին ունենում, ուր կարդում էին իրանց թարգմանությունները կամ ինքնուրույն գրվածքները:

— Ձեր շրջանը չէր կարող այն աղղեցությունը գործել նրա վրա, ինչ որ կարող եմ ես ունենալ, — պատասխանեց պարոն Արուստյանը: — Խնդիրը բոլորովին այլ է, երբ աշակերտը սիրում է ոչ թե ուսանելի պոռկան, այլ՝ ուսուցչին: Ուսուցչին սիրելով, նա կսկսե յուր դասը լավ սովորել, որպեսզի չվշտացնե նրան:

— Դու կարծո՞ւմ ես, որ նա սիրում է քեզ:

— Դրանում ոչինչ տարակույս չունիմ:

— Եվ հաւատո՞ւմ ես նրա սիրին:

— Բոլորովին:

Օրիորդը սկսեց ծիծաղել:

— Ո՞ւմը չէ սիրել նա: Գուցե հենց այժմ, բացի քեզանից, մի քա-
նիսին ևս սիրում է:

— Նրա այդ իսկ թուլությունից պետք է օգուտ քաղել: Թե ո՞ւմն է
սիրել նա, կամ այժմ, բացի ինձանից, ուրիշ ո՞վքեր են սիրում, ինձ
անհայտ է: Բայց այդքանը զիտեմ, որին որ սիրելու լինի, անպատճառ
անկեղծությամբ կսիրեմ:

— Բուպեական անկեղծությամբ: Այն, որ կոչվում է վայրկենական
ինքնամոռացութիւն, կամ, ավելի ճիշտ՝ անցողական տարփանք:

— Ինչպե՞ս կամենում ես՝ համարիր:

Օրիորդը դարձյալ սկսեց ծիծաղել:

— Իսկ դու սիրո՞ւմ ես նրան:

— Չեմ կարող ասել, թե սիրում եմ: Բայց այսքանը հաստատ է,
որ զգում եմ դեպի նա մի տեսակ խորին կարեկցութիւն, որը զգում է
մարդ, երբ տեսնում է մի թշվառական, որ կարոտ էր օգնութեան:

— Դիտե՞ս, Ռուբեն, — նկատեց Վարդուհին ավելի լուրջ կերպով, —
քո վարմունքը, եթե մի այլ անուն չտամ, կատարյալ դոնքիշոտութիւն
է և վտանգավոր դոնքիշոտութիւն: Ի՞նչ միտք ունի յուր ամբողջ ապա-
դան, յուր ամբողջ բախտը դնել մի փշացած աղքատ վրա և բոլորովին
կրիտասարդական հուշերով սպասել, թե նրանից կարելի է օրինավոր
կին դարձնել:

— Նա փշացած չէ, Վարդուհի, նա փշացած ընտանիքի դժբախտ
արդյունք է: Այն ընտանիքի, որ, դեռ ասիական ցեխի մեջ թափալվելով,
ձգտում է ոչ միայն իբրեւ եվրոպացի ներկայանալ, այլև որպէս արիստո-
կրատ ձեւանալ: Նա ոչ հայոց նահապետական ընտանիքի անմեղ դուստր
է և ոչ ուսյալ ընտանիքի բարեկիրթ զավակ: Այն նոր խմորված և գեռ
շագարդված գինու մրուր է: Ինչ որ կատարվում է բնութեան մեջ, նույնը և
կատարվում է մարդկային հասարակութիւնների մեջ, Վարդուհի: Մորիկ-
ները, փոթորիկները, օդի խառնակութիւնները ըստ մեծի մասին տեղի
են ունենում տարվա եղանակների փոփոխութեան միջոցներով: Մեր հա-
սարակութիւնը մի այնպիսի փոխանցական դրութեան մեջ է՝ ասիականից
դեպի եվրոպականը: Եվ հենց այդ միջոցում տեղի են ունենում բարքերի
ապականութիւններ, մանավանդ, երբ փոխանցումը հաջորդաբար և կա-

նոնաւոր կերպով չէ կատարւում, այլ հանկարծ, շուտափույթ թռիչք-
ներով...

— Թողնենք այդ փիլիսոփայությունները, — անհամբեր կերպով
ընդհատեց օրիորդը, — դու բոլորովին վճռե՞լ ես, ինչ որ խոսում ես:

— Բոլորովին, Ոչինչ չէ կարող խախտել իմ կամքը:

— Շատ կսխալվիս:

— Ինչո՞ւ, Վարդուհի: Եթե ես իմ նպատակին ևս չհասնեմ, դարձյալ
մի բարի գործ կատարած կլինեմ: Նա մի զոհ է և թշվառ զոհ յուր ան-
պիտան ծնողների ձեռքում: Նրա մեջ կան լավ ընդունակություններ և
աղնիվ հակումներ: Նրան դեռ կարելի է ուղղել: Պետք է ազատել այդ
զոհը: Դու իմ վարմունքը կամենում ես դոնքիշտություն համարիր, կա-
մենում ես մի արկածախնդիր ասպետի ցնորամիտ ձեռնարկություն հա-
մարիր, միևնույն է ինձ համար, բայց պետք է ազատել նրան:

— Դու կարծում ես հե՞շտ է նրան խել ծնողների ձեռքից: Ծնող-
ները մտածում են, կա՞մ մի իշխան, թեկուզ աղքատ լիներ, կա՞մ մի
բարձր աստիճանաւոր, ի՞նչ աղգից որ լիներ, և կա՞մ մի բժիշկ փեսա
ունենալ: Իսկ դու դրանցից և ոչ մեկը չես:

— Ծնողները ինչ որ մտածում են, թող դարձյալ իրանց մտածու-
թյունների մեջ մնան: Ինձ հարկաւոր էր ստանալ միայն օրիորդի կամ-
քը, և ես ստացել եմ արդեն:

— Ճշմարի՞տ ես ասում:

— Ես քեզանից մինչև այսօր ոչինչ չեմ թաքցրել, Վարդուհի, և մա-
նաւանդ, այդ դեպքում ամենևին առիթ չունիմ ծածկամիտ լինելու:

— Նա լինո՞ւմ է քեզ մոտ:

— Լինում է: Մի անգամ անցաւ իմ լուսամուտների առջևից, իբր
թե գնում էր յուր մորաքրոջը և նրա աղջկան տեսնելու, մի այնպիսի ժա-
մանակ, երբ ինքը շատ լավ գիտեր, որ նրանք տանը չեն: Լուսամուտ-
ները բաց էին, ես, միայնակ նստած, ծխում էի և նայում էի դեպի
դուրսը: Հայրապետը տանը չէր: Նա անցաւ և, ինձ տեսնելով, թեթե
կերպով գլուխ տվեց ու ժպտաց: Մի քանի րոպեից հետո կրկին վերա-
դարձաւ և, կանգնելով լուսամուտի հանդեպ, հարցրեց, թե ո՞ւր է գնա-
ցել յուր մորաքրոջը, որ դռները փակ են: Ես չգիտեի, թե ուր էր գնա-
ցել, բայց հանաքով ասացի, երևի շուտով կվերադառնա, եթե օրիորդը
ցանկանում է մի փոքր սպասել նրան, ինքը շատ ուրախ կլինի, եթե
կմտնե յուր մոտ: Նա ներս մտաւ...

Այդ միջոցին ներս մտաւ Հայրապետը, ծանրաբեռնված յուր գնած
մթերքներով և ընդհատեց հետաքրքիր պատմությունը:

— Յտեսություն,— ասաց թախծալի ձայնով Վարդուհին և դուրս եկավ երիտասարդի սենյակից։

Օրիորդի տխրությունը զարմացրեց բարեսիրտ Հայրապետին, որը ապշած կերպով երկար նայում էր նրա ետևից և երեակայել անգամ չէր կարող, որ նա իր բերած ուտեստների վրա ուշադրություն չի դարձնի, մանավանդ, որ ինքն էր պատվիրել։

Պարոն Արուսյանը նույնպես զգացվեցավ...

Միևնույն շաբաթ օրվա երեկոյան պահուն, երբ պարոն Արուսյանը և Աղա-Պարոնովը, միասին դուրս գալով քարվանսարայից, իսկույն բաժանվեցան միմյանցից, և երբ առաջինը ուղղակի դիմեց դեպի յուր բնակարանը, ուր ինչո՞վ էր դբաղված, մեզ հայտնի է, վերջինը՝ Աղա-Պարոնովը, ընդհակառակն, գնաց զբոսնելու։

Երեկոն դով էր և լուսնային։ Գոլովինսկի պրոսպեկտը լցված էր խառն, խաշտաճամուկ բազմությամբ։ Ոմանք ցիլինդրներով, ոմանք ֆուրաշկաներով, ոմանք փափախներով, ոմանք բաշլիկներով, ոմանք շալմաներով, ոմանք ֆեսներով, մի խոսքով, որքան գլուխներ՝ այնքան և գլխարկներ. մի բազմատարազ և բազմալեզու խառնուրդ, որ ներկայացնում էր կիսաասիական և կիսաեվրոպական քաղաքի գույնըգույն հասարակութունը։

Անասունների հասարակութունն ևս նույն բազմասեռ խառնուրդն էր ներկայացնում։ Մրգավաճառների իշաները ամեն անգամ համառությամբ կտրում էին ճանապարհը։ Ածխավաճառների ջորիները, առանց աջ ու ձախ նայելու, տրտինգ տալով, վազում էին դեպի իրանց գիշերային իջևանը։ Դրանց թվում, փալանը ուսին, գլուխները քաշ գցած, գործից վերադառնում էին Հայաստանի հոգնած մշակները, որովհետև նրանց թույլ չէին տալիս բուլվարներով անցնել և իրանց հնամաշ փոշեպատ հագուստներով քսվել մաքուր հասարակությանը։ Կարճահասակ թարաքաման, ահագին մոթալ փափախը գլխին, ետևից քաշ էր տալիս ուղտերի քարավանը։ Անասունների դահլիճ սայլապանը ձեռքի երկար վարոցով անխնա և առանց պատճառի գանակոծելով լծած գոմեշներին և անդադար նրանց «հավատն» ու «հոգին» հայհոյելով, քշում էր իր ճուրջող սայլակը։ Այդ հնադարյան սայլակների միջով անցնում էին սրարշավ կառքերը, կամ, սիդապանծ նժուլգների վրա նստած, վերադառնում էին «Մուշտայիդի» զբոսանքից անվեհեր ամազոնուհիք և, շրջապատված երիտասարդ հեծյալներով, փոթորկի նման սլանում էին ընդարձակ փողոցով։

Բուլվարները վրա անցուղարձը անտանելի էր: Տղամարդիկ ու կանայք անդադար ընդհատվում էին և, միմյանց կողքը լավ տրորելուց հետո, մխրթարում էին միմյանց «ВНОВАТ» կամ «ПАРДОН» բացականչություներով: Շատերը ամենեին ներողություն չէին խնդրում: Նրանց ետևից լավում էր «НУЖАК» բացականչությունը: Մի քանի անգամ Աղա-Պարոնովի ականջներին դարեկց այդ խոսքը, բայց նա իրան խլովյան սովեց:

Նրան հանդիպեց կինը, աղջիկը, փոքրիկ երեխան, որ բռնեկ էր աղախնի ձեռքից և վերադառնում էին Ալեքսանդրյան այգիից:

— Դո՛ւ ես, Մաշո, — հարցրեց կնոջից վրացերեն լեզվով: — Ո՞ւր եք գնում:

— Տուն, — պատասխանեց կինը նույն լեզվով: — Շատ ման եկանք, բոլորովին հոգնեցանք:

— Դե, գնացեք:

Նրանք, որպես օտար մաքրիկ, բաժանվեցան միմյանցից: Սերգեյ Եգորիչը մինչև անգամ ուշադրություն չդարձրեց օրիորդ Անիշկայի վրա, որ այն երեկո դուրս էր եկել բոլորովին ալյատարազ հագուստով: Աշխատեց շուտով աղատվիլ նրանցից: Նա յուր ընտանիքի հետ ման գալ չէր սիրում և բարկանում էր, երբ նրանք ուրիշների հետ էին ման գալիս:

Մայրը այն օր դուրս էր բերել օրիորդ Անիշկային փոքր-ուռսական հագուստով, որ այդ ժամանակ մի նոթություն էր հայ վաճառականների շրջանում: Ռուսները հպգցնում էին իրանց աղջիկներին պատրիստի զգացմունքից դրդված, իսկ հայերը հպգցնում էին՝ նրանց նմանելու համար: Գուցե հիշյալ նկրտումները բոլորովին հայտնի չէին օրիորդ Անիշկայի նորասեր մորը, բայց, այնուամենայնիվ, այդ գույնզգույն և խաչատարդետ հագուստը, պետք է ասած, խիստ սաղ էր գալիս օրիորդին: Նրա բարձր, նուրբ իրանը, այն պարզ և նախնական հագուստի մեջ, պատկերանում էր յուր վայելչագեղ կազմվածքի բոլոր հրապուրանքով: Այդ սլավոնական տաքագը միայն երկու կտորից էր բաղկացած. նախշուն կապույտ և կարմիր թևերով ասեղնագործած պարեգոսից, որ իջնում էր մինչև ոտները, և նույնպես նախշուն երկար գոգնոցից, որ բռնեկ էր նրա առաջը: Մետաքսյա կարմիր գոտին գեղեցիկ հանգույցներով սկզմել էր մեջքը և յուր ծոպավոր ծայրերով քաշ էր ընկած կողքից: Գլխին, ընդհակառակն, դրած ուներ եվրոպական հարդից գլխարկ, մուգ դույնով, որի տակից հարուստ գիպակների միակ հյուսք, կապած ծիրանի և երկնագույն ժապավեններով, իջել էր թիկունքի վրա: Ուսերը, սքողած

Քառանկի՛ շղարշով; կիսով չափ բաց էին: Պարանոցը զարդարած էր մի քանի շարք խոշոր մարջաններով, որ հանգչում էին նույնպես կիսամեկի՛ կրծքի վրա: Այդ կարմիր հուլունքները, մարմարիտնի նման սպիտակ մարմնի վրա, խիստ հրապուրիչ տեսք էին ստացել: Պարեգոտի լայն, բայց կարճ թևքերի՛ միջից՝ երևան էին գալիս հոլանի բազուկները, որ, ապարանջանների՛ փոխադրեն, նույնպես զարդարված էին կարմիր հուլունքներով:

Նա լուռ գնում էր՝ առջևից, և անգադար մի առանձին ուշադրությամբ նայում էր՝ դեպի յուր ետևը, տեսնելու, արդյոք մայրը հետևո՞ւմ է իրան: Մայրը հետևում էր և, միևնույն ժամանակ, հիանում էր նրանով:

Մոր հոռից գալիս էր՝ հաստաթշիկ և հաստաբադով ուս աղախինը, որ նույնպես փոքր ուսակա հագուստ ուներ: Լիքը պարանոցը զարդարված էր կեղծ մարգարիտներով, իսկ գլխի մոխրագույն մազերը հավաքել էր բաց կանգնած գույն: Յաշկինակի մեջ՝ նա ուժեղ ձեռքով քարշ էր տալիս Անիշկայի փոքրիկ եղբորը, որ ամեն ինչի համառությամբ կանգ էր առնում և նայում էր՝ դեպի յուր շուրջը: Հայտնի չէ, թե ի՞նչ նպատակով այդ խեղճ երեխային փաթաթել էին մի-այնպիսի այլանդակ հագուստի՛ մեջ; որ ունե կանաչադեղնա էին միայն հագնում:

Նրանք գնում էին՝ և երբեմն կանգ էին առնում, որովհետև ճանապարհին հանդիպած ծանոթների հետ պետք էր մի բան խոսել, մի բան ասել:

Կառքով անցնում էր բժիշկ Դաբադյանը: Նրան կանչել էին մի մահամերձ հիվանդի օգնելու: Տեսնելով Աղա-Պարոնովներին, մոռացավ հիվանդին, կանգնեցրեց՝ կառքը՝ և ցած վաղեցի Անիշկայի՝ քնքուշ՝ դեմքի վրա նշմարվեցան տհաճության խժժոռներ: Նա մոտեցավ՝ և, շտապով մի քանի խոսք ասելով մորը, ինկույն՝ դարձավ՝ դեպի՝ օրիորդը:

— Այդ հագուստի մեջ դուք՝ այնքան նազելի եք, Աննա Սերգեևնա, որ ես չկարողացա լուր հարեանցի նայվածքով՝ բավականանալ: Կամեցա ավելի՛ մոտից՝ նայել ձեզ վրա և հիանալ:

Բժշկի՛ ջրակի՛ հաճոյախոսությունը՝ ավելի՛ տհաճություն՝ պատճառեց օրիորդին:

— Ո՞ւր էիք գնում; — հարցրեց սառնություն՝ իբր թե՛ չեսեց նրա խոսքերը:

— Ինձ կանչեցին մի հիվանդի մոտ: Խեղճը անհոգալի դրության մեջ է:

— Եվ դուք այդպես՝ ուշանո՞ւմ եք:

— Միևնույն է: Իմ օգնությունը հաղիվ կաղատես նրան:

— Ես էլ այդպես համոզված եմ... — ասաց օրիորդը ծիծաղելով և երեսը շուռ տվեց:

Պարոն Դարադյանը այն ժամանակ միայն հասկացավ օրիորդի կծու ակնարկությունը, երբ նա կրկին նկատեց.

— Ձեր կառքը հետևում է ձեզ, պարոն Դարադյան:

— Ես կցանկանայի մի փոքր երկար ճանապարհ դնել ձեզ:

Այդ միջոցին, օրորվելով և ահագին հովանին դետնից քաշ տալով, նրանց դեմ ու դեմ գալիս էր օրիորդ «Յտեսությունը»: Նա կաղ չէր, բայց ման գալու ժամանակ այնպիսի տպավորություն էր գործում, կարծես երկու ոտից ևս կաղ լիներ: Նա գալիս էր պարոն Արուսյանի մոտից և ուրախ, մշտածիծաղ դեմքը այժմ ավելի մռայլված էր, քան թե առաջ: Տեսնելով օրիորդ Աղա-Պարոնովին, անփուլյթ կերպով մոտեցավ և ձեռքիցը բռնելով ասաց.

— Անցնենք մի փոքր առաջ: Պարոն բժիշկը չի բարկանա, եթե նրան մի քանի րոպե միայնակ թողնես:

Պարոն բժիշկը մնաց խիստ հիմար դրության մեջ, երբ օրիորդը նրան թողնելով հեռացավ: Նա դարձավ դեպի մայրը.

— Յավում եմ, Մարիա Սերգեևնա, որ ես չափիտի կարողանամ երկար վայելել ձեր ընկերությունը: Բժշկի պարտավորությունը ձեզ հայտնի է...

— Հա՛, ասացիք, որ մի հիվանդի մոտ եք շտապում, — պատասխանեց տիկինը, ուրիշ խոսք չգտնելով:

Նա սեղմեց տիկնոջ ձեռքը և նստավ կառքը:

Մայրը այժմ միայն նկատեց, որ յուր Անիշկան չկար: Նա անցել էր բավական առաջ և բազմության միջից չէր երևում:

Օրիորդ «Յտեսությունը» և օրիորդ Աղա-Պարոնովը մի ժամանակ դասընկերներ էին և համարյա մանկությունից ճանաչում էին միմյանց: Ավարտելուց հետո՝ դպրոցական հավասարությունը, որ կապում էր նրանց, կորավ, և մեկի հարստությունը, մյուսի աղքատությունը բաժանեցին երկու ընկերուհիներին: Վերջին տարիներում կրկին մոտեցան նրանք, և չնայելով, որ օրիորդ «Յտեսությունը» միշտ սովորություն ուներ խիստ դառն կերպով ծաղրել Անիշկայի աղնվապետական հակամենքը, այնուամենայնիվ, վերջինս ճանաչում էր նրա մեջ մի տեսակ հեղինակություն, որ իրան ևս անհասկանալի էր:

— Գիտե՞ս ինչ կա, Անիշկա, — ասաց նա յուր սովորական շտապմունքով, — առաջիկա շաբաթ երեկո հավաքվելու ենք պարոն Արուսյանի մոտ...

— Ո՞ւմ մոտ,— ուրախությամբ ընդհատեց Անիշկան, կարծես կըրկին լսելու համար սիրելի անունը:

— Պարոն Արուսյանի մոտ: Հավաքվում ենք կարգալու պարոն Սիրաքի նոր վեպը: Ինձ խնդրեցին, որ քեզ ևս հրավիրեմ մասնակցելու այդ երեկույթին:

— Ո՞վ խնդրեց, ասա, սիրելի Վարդուհի, ո՞վ խնդրեց,— թախանձում էր Անիշկան, և փոքր էր մնում, որ փողոցում երեխայի նման գըրկեր յուր ընկերուհու պարանոցը:

— Ջեմ ասի,— հրաժարվեցավ Վարդուհին:— Իզուր ես նեղացնում ինձ: Դու միայն այն ասա՛, կգա՞ս, թե չէ:

— Ամենայն ուրախությամբ,— պատասխանեց Անիշկան և իսկույն մտածության մեջ ընկավ:

Պարոն Արուսյանի մոտ կարող էր նա միայնակ գնալ, ինչպես շատ անգամ գնացել էր: Բայց ծնողները տեղեկություն չունեին նրա այցելությունների մասին: Իսկ այժմ այնպես բացարձակ կերպով մասնակցել մի երեկույթի, որ լինելու էր ընտանիք չունեցող մի երիտասարդի մոտ, դա, իհարկե, հասնելու էր ծնողների ականջին: Ուրեմն ի՞նչպես հեշտացնել այս դժվարությունը: Ծնողների համաձայնությունը ստանալ անկարելի էր: Իսկ նրանցից գաղտնի գնալ՝ չէր կարող:

— Գիտե՞ս ինչ կա, Վարդուհի,— ասաց նա բավական մտածելուց հետո:— Ես պարոն Արուսյանի մոտ երբեք չեմ եղել, թեև նա իմ մորաքրոջ տանն է բնակվում: Նրա հետ ծանոթ եմ միայն հեռվից: Փոքր-ինչ անհարմար կլինեն, եթե առանց մորիցս թույլտվություն խնդրելու, ես մասնակցեի ձեր երեկույթին: Իսկ թույլտվություն, հավատացած եմ, որ նա չի տա: Պետք է մի հնար մտածել, որ ես չղրկվեի այդ ցանկալի երեկույթից:

— Հնարը հեշտ է,— ասաց օրիորդ Վարդուհին, բոլորովին ցույց չտալով, թե իրան հայտնի են խորամանկ ընկերուհու գաղտնի հարաբերությունները պարոն Արուսյանի հետ:— Դու այն երեկո կգնաս մորաքրոջ մոտ, իբր թե ոչինչ չգիտես: Իսկ ես կգամ մորաքրոջդ աղջկան հրավիրելու և որպես թե պատահամբ քեզ այնտեղ կտեսնեմ: Մորաքրոջդ աղջիկը հաճախ լինում է պարոն Արուսյանի մոտ: Թե՛ ես և թե՛ նա քեզ էլ մեզ հետ քաշ կտանք, կտանենք: Իսկ մորաքույրդ՝ ձայն չի հանի: Տեսնո՞ւմ ես, բանը շինվեցավ: Այսպես լավ չի՞ լինի:

— Շատ լավ կլինի,— ասաց Անիշկան ուրախանալով:

— Ուրեմն, ցտեսություն,— ասաց Վարդուհին և իսկույն բաժանվեցավ, երբ նկատեց, որ մայրը հասավ ետեից:

— Ո՞ւր էր այդ «էյբաթարը»,— հարցրեց մայրը բալական զայրացած ձայնով:

— Իմ ծանոթներից մեկն էր,— պատասխանեց Անիշկան, վշտանալով մոր արհամարհական նկատողությունից դեպի յուր ընկերուհին:

— Դու բժշկին թողնում ես միայնակ և ընկնում ես մի պշտովածի ետևի՞ց:

— Բժիշկը միայնակ չմնաց, դու նրա մոտ էիր:

Մայրը ավելի զայրացավ:

— Մինչև ե՞րբ դու այդպես անհասկացող պիտի լինիս և անքաղաքավարի, Անիշկա,— ասաց նա կշտամբական եղանակով:— Նա քեզ համար իջավ կառքից, ցանկանում էր քեզ հետ խոսել, երկար խոսել, բայց դու հանկարծ անհետացար:

— Ես չկամեցա նրան երկար զբաղեցնել, որովհետև հիվանդի մոտ էր գնալու,— պատասխանեց Անիշկան:

— Դուովսը քարը հիվանդին, շատ հարկավոր էր հիվանդը,— ասաց մայրը և խռովյալ հրեսը շուռ ավելց:

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց:

Եթե փողոցում չլինեիր, գուցե այլ կերպ կվերջանար մոր և դստեր հակառակությունը: Բայց մայրը համբերեց, թողնելով մի այլ ժամանակի յոթ սրտի վրդովմունքը, իսկ աղջիկը լռեց՝ յուր մտքում անիծելով մոր խնամությունները:

Մայրը վաղուց նկատել էր յուր դստեր պառնասքանությունը դեպի պարոն Դաբաղյանը և միշտ մի հարմար առիթ էր որոնում, որ այդ մասին խոսե նրա հետ: Առիթը ներկայացավ, բայց ավագուս, որ փողոցում: Նրանք այնպես վրդովված կերպով, առանց մի բառ անգամ միմյանց հետ խոսելու, հասան մինչև տուն: Օրիորդը մատը սեղմեց էլեկտրական զանգակի վրա. մի քանի րոպեից հետո դուռը ինքնիրան բացվեցավ: Երբ բարձրացան պայծառ լուսավորված պանդուղքներով, վերևում, ժպիտող երեսին, հայտնվեցավ Փրիգոնը և մի առանձին մտերմությամբ մոտեցավ յուր «աղջիկ-պարոնին»: Որպես շնորհալի սպասավոր, զեկուցում տվեց, թե այսինչ և այնինչ տներից եկել էին, խնդրում էին «աղջիկ-պարոնին»: Մի տեղ Կատոն «վեչեր» ուներ, բեզիկ պիտի խաղային, մյուս տեղ Նատոն «վեչեր» ուներ, ռամա պիտի խաղային: Տիկինը սկսեց մտածել, թե ո՞րի հրավերը ընդունե: Իսկ օրիորդը իսկույն առանձնացավ յուր սենյակը և երեկայությամբ կանխապես զվարճանում էր առաջիկա շաբաթ օրվա երեկույթով, որ լինելու էր պարոն Արուսյանի մոտ:

Բուլվարի վրա յուր կնոջը և զավակներին հանդիպելուց հետո Սեր-

դէյ Եգորիչը շարունակեց առաջ գնալ: Նրան հանդիպեց Յակով Յակով-
լիչը:

— Լաւ, եղաւ, որ ռաւտ եկանք, Սերգեյ Եգորիչ, — ասաց նա մո-
տենալով: — Ես հենց քեզ էի պարտւմ:

Սերգեյ Եգորիչը՝ այն՝ երեկո՝ առհասարակ խուլս էր տալիս մարդիկ-
ներից, իսկ՝ այժմ՝ ընկաւ շատախոս Յակով Յակովիչի ձեռքը, որից բա-
ւական դժւար էր ազատուիլ:

— Խնչ կա, — հարցրեց նա փոքր տհաճությամբ:

— Կասեմ, այս կողմը գնանք, — հաղիւ լսելի ձայնով քրթմնջաց
նա և, բռնելով Սերգեյ Եգորիչի ձեռքից, քաշ տվեց դեպի Ալեքսանդրյան
այգաւ կողմը:

Մերունի բարեկամի ծածկամտությունը և նրա զգուշավոր ձեւերը
կարծելով ինչ Սերգեյ Եգորիչին, որ հարցը պետք է անպատճառ մի
կարևոր առարկայի մասին՝ լիներ, եթե ոչ, նա խոսք պահող մարդիկ-
ներից չէր:

Նրանք մտան Ալեքսանդրյան այգին: Բաղմությունը այստեղ ևս
լցրել էր բոլոր ճամբիները, որոնցից գլխավորները միայն լուսավորված
էին՝ լապտերներով: Մշտաներում աիրում էր խորին մթություն: Դիմեցին
դեպի հնաւոր և մթին ծառուղիները: Բայց ո՛ր նստարանին ևս մոտե-
նում էին, դուռնում էին մի զուգ, ջերմ խորհրդավոր շշմման մեջ: Վեր-
ջապես, այգու մի խուլ անկյունում դտան մի ազատ նստարան, որ պա-
տահմամբ դատարկ էր մնացել: Նստարանը նոր էր ներկված, և ներկը
տակաւիւն չէր շորացել: Բայց թե՛ Սերգեյ Եգորիչը և թե՛ յուր հետաքրքիր
բարեկամը այն աստիճան հափշտակված էին իրանց մտածողություն-
ներով, որ՝ առանց ուշադրություն դարձնելու նստեցին, բնաւ չզգալով,
որ թաթախվեցան կանաչագույն ձիթաներկի մեջ:

— Ա՛յ, ինչի համար քեզ բերեցի այստեղ, — ասաց Յակով Յակով-
լիչը ծանր կերպով, — ուզում էի խնդրել, որ հավաքվեինք, այն խեղճ Մա-
կար Մակարիչի գործը կարգի դնեինք:

Մակար Մակարիչի անունը լսելուն պես՝ Սերգեյ Եգորիչը վրդովված
կերպով տեղից վեր թռաւ և, դառնալով դեպի յուր խոսակիցը, ասաց.

— Թե աստված՝ կսիրես, նրա անունը ինձ՝ մոտ մի՛ տուր, ես լսել
չեմ՝ ուզում այն անպիտանի՝ անունը:

— Խեղճ է, Սերգեյ Եգորիչ, օղուշաղի տեր է, ինչո՞ւ պարապ մնա-
նք որ պարտատերերից կաղատվի, էլի կգնա մի գործի կկաշի և մի
կտիր՝ հաց կաշխատե՛ յուր՝ երեխանց համար: Նրա երեխաներին խղճա,
Սերգեյ Եգորիչ:

— Խնդրում եմ, որ նրա անունը չտաս, թե չէ, ես կգնամ:— Նա կամենում էր հեռանալ, բայց ոտքերը հետը չէին գնում:

Յակով Յակովիչը բռնեց նրա ձեռքից և, կրկին նստացնելով յուր տեղը, դարձյալ խորհրդավոր ձայնով շշջաց:

— Համբերություն ունեցիր, Սերգեյ Նգորիչ, ուրիշ բան կա...

— Ինչ բան էլ որ լինի, ինձ համար միևնույն է, Յակով Յակովիչ,— պատասխանեց նա մի առանձին ինքնահաճությամբ:— Դու գիտես, որ ես ճշմարտություն սիրող մարդ եմ, բայց նրա գործերի մեջ ճշմարտություն չեմ տեսնում, այդ է պատճառը, որ ինձ հեռու եմ պահում:

— Օրհնած, հիմա ո՞ւմ գործերի մեջ ճշմարտություն կա,— նկատեց Յակով Յակովիչը խորին համոզմունքով:— Ըշմարիտը միայն Հիսուս Քրիստոսն է, մեկ էլ մեր Մոզնու սուրբ Գևորգը¹¹:

— Ես խո չեմ կարող թաթախվել ցեխի մեջ, Յակով Յակովիչ: Թող ուրիշները կարգի գնեն, ինչպես որ կամենում են:

— Առանց քեզ բան գլուխ չի գա, ամենքը քեզ են մտիկ անում, Սերգեյ Նգորիչ:

— Ինչ անեմ, որ ինձ են մտիկ անում, Յակով Յակովիչ: Ես խո չեմ կարող հոգիս կորցնել: Նա յուր եղած-չեղածը տալով է արել, հիմա ուզում է, մանեթին մի աբասի տալով, պարտքերից պրծնել: Դա ի՞նչ խղճմտանք է: Ես ումի՞ց կտրեմ՝ նրան տամ: Եթե նա խեղճ է, ուրիշները խեղճ չե՞ն: Եթե նա երեխաների տեր է, ուրիշները երեխա չունե՞ն: Ամեն մարդու մի կոպեկը յուր համար թանկ է:

Նա դարձյալ վեր կացավ, կամենում էր հեռանալ, բայց Յակով Յակովիչը բռնեց նրա ձեռքից:

— Ինձ մի՛ նեղացրու, Յակով Յակովիչ,— ասում էր նա ձեռքը քաշ տալով:— Ես երգվել եմ, որ այդ կեղտոտ գործին չխառնվեմ:

— Նայիր, ուրիշ բան եմ ասում,— թախանձում էր Յակով Յակովիչը:

Սերգեյ Նգորիչը դարձյալ նստեց:

Խոսակցությունը մի անակացած վաճառականի մասին էր, որի մնացած կայքով մտածում էին բալականություն տալ պարտքատերերին:

Յակով Յակովիչը գլուխը խոնարհեցրեց դեպի ճշտություն սիրող և կեղտոտ գործերից իրան հեռու պահող մարդու ականջը և կամաց ասաց:

— Այն տեղի բանը դրստել եմ...

— Ի՞նչ տեղ,— հարցրեց Սերգեյ Նգորիչը:

— Այն տեղը, որի համար հազարներ էիր տալիս, բայց նա չէր տալիս: Հիմա քեզ է պատկանում, կարող ես բոլորովին ձրի ունենալ:

Ճշմարտասերը մտածողության մեջ ընկավ:

— Զէ՛, չէ՛,— պատասխանեց նա հրաժարվելով:— Թե ինձ սիրում ես, Յակուկ Յակուկիչ, այսպիսի բան մի՛ ասա: Նթե տեղն ու տեղը ոսկի լինի, ինձ այլևս պետք չէ այն հողը:

Յակուկ Յակուկիչի առաջարկությունը թեև արտաքուստ խռովություն պատճառեց ճշմարտասերին, բայց ներքուստ անսպասելի կերպով մեղմացրեց նրա համառությունը: Խնդիրը մի կտոր գետնի մասին էր, որ պատկանում էր սնանկացած Մակար Մակարիչին, և որը մտել էր Սերգեյ Նգորիչի մի ընդարձակ կալվածքի մեջ, ուր ցանկանում էր նա նոր շենք կառուցանել: Քանիցս Սերգեյ Նգորիչը բավական բարձր գին էր առաջարկել այդ մի կտոր գետինը գնելու համար, որպեսզի կարողանա ամբողջացնել յուր կալվածքը, բայց միշտ մերժում էր ստացել: Նվ այդ հողը ձեռք բերել չկարողանալու պատճառով երկար ժամանակ նա յուր շենքը կառուցանել չէր կարողանում: Այժմ «մատաղը յուր ոտովն էր գալիս նրա դուռը»: Հողատերը ձրի էր առաջարկում յուր սեփականությունը: Պետք էր նրա դրությունից օգուտ քաղել: Բայց մի քանի դժվարություններ կային:

— Կա՛վ,— հարցրեց Սերգեյ Նգորիչը,— դիցուե՛ք թե Մակար Մակարիչը շատ կցանկանար յուր հողը ինձ տալ, բայց ի՞նչպես թույլ կտան նրա պարտատերերը: Նրանք իսկույն օրենքով արգելքի ներքո կդնեն կամ դուցե արդեն դրած են:

— Չեն դրած,— պատասխանեց Յակուկ Յակուկիչը գործազետ մարդու եղանակով:

— Միևնույն է: Այդ հողը, որպես սնանկացած մարդու կայք, այժմ կհամարվի բոլոր պարտատերերի սեփականություն, որ պետք է բաժանման ենթարկվի:

— Բայց պարտատերերից ամենազլխավորը դու ես, Սերգեյ Նգորիչ: Սերգեյ Նգորիչը զարմացած կերպով նայեց նրա երեսին, թեև մթության մեջ չկարողացա՛վ նկատել այն խորհրդավոր ժպիտը, որ այդ միջոցին երևաց Յակուկ Յակուկիչի դեմքի վրա:

— Չե՞ս հասկանում, պարտատերերից ամենազլխավորը դու ես,— կրկնեց նա:

— Ի՞նչպես ես եմ: Նա ինձ ոչինչ պարտական չէ,— ասաց Սերգեյ Նգորիչը:

— Պարտական կլինի...— պատասխանեց ծերունի վարպետը, յուր շուրջը նայելով:— Ինձ Յակուկ Յակուկիչ կասեն, ևս բոլորը մտածել եմ, քեզ համար մտածելու ոչինչ չիմ թողել...

Նա կրկին նայեց յուր շուրջը և հազիվ լսելի ձայնով շարունակեց.

— Նա քեզ վեքսիլներ կտա, հասկանո՞ւմ ես, այնպես, «ЗАДНИМ ЧЕЛОМ»... Դու կլինես պարտատերերից մեկը, և ամենամեծ պարտատերը... Մյուսները մանեթին մի արասով դուքնի՛ ապրանքը՝ կտանեն, իսկ դու կվերցնես հողը... Հավի՛ չե՞մ սարքել:

Աղա-Պարոնովը որքան և հեռու էր բարոյական սրբությունից, այնուամենայնիվ, նա բացարձակ կերպով կաշառք ընդունելու սովորություն չունեի: Ամեն գործի մեջ արտաքին ձևը նրա համար մեծ նշանակություն ունեի: Նա մտածեց խարդախությունը բարերարության կեղևի մեջ պատել: Այդ էր պատճառը, որ յուր համարմունքը՝ յուր՝ խոնակցի մոտ պահպանելու համար՝ պատասխանեց.

— Եթե միլիոններ օգուտ ունենայի, ես՝ այդ բանը՝ չէի անի, Յակով Զակուլիչ, բայց՝ այդ մարդու ընտանիքին լավություն անելու համար՝ ընդունում եմ քո խնդիրքը: Ես վերջը՝ նրա՝ հողի արժեքը դարձյալ իրան կտամ, որ ընտանիքը քաղցած չմնա: Դու գիտես, որ՝ ես խղճմտանքով մարդ եմ:

— Դիտեմ, Սերգեյ Եգորիչ, ո՞վ չգիտե, որ դու խղճմտանքով՝ մարդ ես, — ասաց Յակով Զակուլիչը խորին համոզմունքով: — Թե՛ դու՝ նրա հողի արժեքը վերջը՝ իրան կտաս կամ չես տա, դա՛ քո՝ բարի կամքիցն է, կախված, բայց՝ այսքան էլ բավական՝ է, որ՝ դու կազատես նրան՝ յուր պարտատերերի նեղությունից:

Երկու բարերարների խորհրդածությունն առարկա եղող Մակար Մակարիչի գործի նպաստավոր կամ աննպաստ վերջանալու հնարը, իրավ որ, կախված էր միմիայն՝ Աղա-Պարոնովից: Որովհետև Մակար Մակարիչը նույն քարվանսարայում խանութ ուներ, որտեղ՝ թագավորում էր Աղա-Պարոնովը: Եվ պարտատերերի մեծ մասը նույն քարվանսարայի խանութպաններն էին, որոնք՝ եթե՛ չասենք Աղա-Պարոնովի ստրուկները, բայց, անտարակույս, նրա հլու հպատակներն էին: Նրա՝ մի՛ խոսքը՝ կարող էր գործը դեպի ամեն կողմ՝ դարձնել:

— Բայց ես նրա ձեռքը ոչ մի թուղթ չեմ տա, — ասաց Աղա-Պարոնովը վեր կենալով:

— Եվ հարկավոր էլ չէ, որ տաս, — պատասխանեց Յակով Զակուլիչը փորձված մարդու եղանակով: — Նա՛ քեզ՝ բոլորովին՝ հավատում է: Դու կստանաս նրանից վեքսիլներ, որքան գումարի հարմար կհամարես, և հաշվի ժամանակ՝ կտանես մյուս՝ պարտատերերի՝ ընդհանուր՝ պահանջների թվում: Իսկ վերջը՝ քո անհիքքը՝ քո՝ կողմից՝ կախված՝ կլինի:

Նրանք դեռ կանգնած խոսում էին: Այդ՝ միջոցին՝ անցու գիշերապահ՝

սլահաւարաններից մեկը անցավ նրանց մոտով և, զգուշացնելով, ասաց.

— Պարոններ, մի՛ նստեք այստեղ, նստարանը նոր է ներկված:

Երկուսն էլ ձեռքները սարան դեպի իրանց հագուստը և այժմ միայն զգացին, որ Թաթախված են ձիթաներկի ապակահոթյան մեջ:

— Դու հիմա ո՞ւր պիտի գնաս,— հարցրեց Աղա-Պարոնովը, երբ այգուց կրկին դուրս եկան բուլվարի վրա:

— Պիտի գնամ Մախար Մախարիչի մոտ,— պատասխանեց Յակով Յակովիչը շտապելով:— Նա ինձ սպասելիս կլինի: Ես խոստացել եմ, որ այս գիշեր անպատճառ մի վերջնական լուր տանեմ նրան: Նա շատ կուրախանա, երբ կլսե քո բարերարությունը, Սերգեյ Եգորիչ, Իսկ դու ո՞ւր ես գնալու: Կլո՞ւրք:

— Այս հագուստով ի՞նչպես գնամ կլուրք: Պետք է գնամ սունի: Այսօր խանութում այնքան շատ գործ ունեի, որ գլուխս համարյա յուր տեղումը չէ: Ինձ հարկավոր է այս գիշեր մի փոքր վաղ քնել և հանգըստանալ:

Նրանք բաժանուկեցան: Սերգեյ Եգորիչը ուրախ էր, որ յուր զբոսանքը ապարդյուն չանցավ: Իսկ Յակով Յակովիչը նույնպես ուրախ էր, որ կարողացավ համոզել «ճշմարտասեր» մարդուն մի անճշմարիտ խարդավանքի մեջ մտնել:

Յակով Յակովիչը պչն տեսակ մարդիկներից էր, որ բոլորովին անգործ են, բայց, միեւնոյն ժամանակ, բոլորից շատ զբաղված: Նա ուրիշի գործը իրան գործ կշիներ և նրանով կմխիթարվեր: Մնանկացած կտալալաու էր նա: Մի ժամանակ կառավարության համար ղանաղան շենքեր էր կառուցում, իսկ այժմ մարդկանց համար՝ գործեր: Առհասարակ սիրում էր վաճառականների մեջ վեճեր պատահած ժամանակ միջնորդ հաշտարար լինել: Թեև վաճառականները նրա բարեխղճության վրա շատ վրաստահություն չունեին, բայց, այնուամենայնիվ, նրա փորձից և հմտություններից օգուտ էին քաղում: Նրան համարում էին կասկածալոր, մարդ, բայց պիտանի մարդ: Աղա-Պարոնովների տան լավ բարեկամն էր նա: Ոչ մի հանդիսավոր ընթրիք կամ ճաշ չէր անցնի, եթե Յակով Յակովիչը ներկա չգտնվեր: Նա այդ տան ամենահարկավոր կարասիներից մեկն էր, յուր հատուկ տեղն ուներ: Կարոտության դեպքերում Սերգեյ Եգորիչի քսակը միշտ բաց էր նրա համար, մանավանդ, երբ պահանջը չէր անցնի տասը կամ քսան ռուբլուց:

Երբ երկու բարեկամները բաժանվեցան միմյանցից, փողոցները բավական դատարկվել էին, և բուլվարների վրա զբոսնող հապարակությունը բոլորովին նոսրացել էր: Ման էին գալիս այնպիսի անձնավորություններ,

որոնց համար գիշերային խալարը ավելի նպաստավոր հրապույցներ էր պատճառում: Փոշին նստել էր, և գիշերային մաքուր օդը խիստ սրտապարար ազդեցություն էր գործում: Բայց Սերգեյ Նգորիչը ոչինչ չէր զգում, նա բնության սիրահարներից չէր: Նրան ուրախացնում էր միայն այն, որ փողոցները բավական դատարկվել էին:

Ժամացույցը «Ըշտաբի» բարձրությունից ղարկեց գիշերային ժամի տասնևերկուսը: Նրա ձայնը զայրացրեց Սերգեյ Նգորիչին: «Դեռ վաղ է»... մտածեց նա և, դուրս գալով Գոլովինսկի պրոսպեկտից, փոխանակ ուղղակի յուր տուն գնալու, շուտ եկավ դեպի մի այլ փողոց: Յակով Յակովիչից աղատվելուց հետո, նա ամենայն շրջահայեցությամբ խույս էր տալիս, մի գուցե այլ ծանոթների հանդիպի: Նա հանդարտ գնում էր, ինքն իրան սքանչանում էր: Դա նրա կյանքի այն հազվագյուտ րոպեներիցն էր, որ աշխարհային հոգսերը չէին զբաղեցնում ոսկու և արծաթի ժանգով մրճոտած ուղեղը: Նրա շորացած, բթացած սիրտը լցված էր մի զգացմունքով, որ թե՛ բերկրություն և թե՛ բավականություն էր պատճառում նրան: Նա գնում էր դանդաղ քայլերով և երբեմն կանգ էր առնում, երբ նկատում էր, որ անցուղարձ չկա և իրան չեն տեսնում: Յուր խորհրդավոր արշավանքը կատարում էր նա կարծես ժամանակը սպառելու համար, որ գիշերից մի քանի ժամ ևս անցնի, և փողոցները բոլորովին դատարկվին: Այդ էր պատճառը, որ դեգերում էր ավելի խուլ և հետ ընկած փողոցներում, ուր ցնդեկով անգամ, եթե տեսնելու լինեին նրան, շատ պիտի զարմանային:

Նրա առջևում, բավական հեռավորության վրա, գնում էին երկու գիշերային այլ շրջմուկներ: Երբ մոտենում էին փողոցի լապտերներին, լուսավորության մեջ բաժանվում էին, իսկ երբ հեռանում էին լապտերներից, մթության մեջ դարձյալ միանում էին: Կասկածավոր երևույթը գրավեց Սերգեյ Նգորիչի ուշադրությունը, և նա փոքր-ինչ ուժ տվեց յուր քայլերին: Երբ բավական մոտեցավ, նկատեց, որ մեկը կին էր, մյուսը՝ մի մանկահասակ երիտասարդ: Վերջինը ձեռքի վրա տանում էր տիկնոջ վերարկուն, իսկ ձեռքում բռնած ունեք նրա հովանին: Նա ավելի ծառայի տպավորություն էր գործում, քան թե՛ ընկերի, մանավանդ երբ լապտերներին հասնելու ժամանակ բաժանվում էր յուր տիկնոջից և սկսում էր ամենայն խոնարհությամբ հետևել նրան, թեև մթության մեջ միանում էր՝ որպես ընկեր և հավասար: Այսպիսի տեղերում երբեմն նրանք կանգ էին առնում և երկար խոսում էին: Կառքերի կամ անցորդների մոտենալը ստիպում էր նրանց դուրս գալ դարանից և շարունակել իրանց հետաքրքիր ընթացքը:

Ծառայի սպիտակ մահուդի շերքեսկան, կապտագույն մորթուց կարված փոքրիկ գլխարկը, ոսկեղօծ քամարը և արծաթապատ խենչարը բավական ծանոթ երևացին Սերգեյ Եգորիչին։ Դա նրանց սպասավորը՝ Փրիդոնն էր։ Միևնույն բուպեում, կարծես կրակով այրեցին Սերգեյ Եգորիչի գլուխը, երբ ճանաչեց, որ մյուսը իր կինն էր։ Ո՛ւր էին գնում, ի՞նչ գործ ունեին այդ խուլ փողոցներում՝ նա դժվարանում էր հասկանալ։ Նրանք կա՛մ գնում էին մի տեղ, կամ վերադառնում էին մի տեղից։ Երկու դեպքում ևս՝ այդ անսպասելի հանդիպումը Սերգեյ Եգորիչի համար խիստ տարակուսական էր։ Այդ կողմերում ո՛չ բարեկամներ ունեին և ո՛չ ծանոթներ, որ հրավիրած լինեին կնոջը։ Ուրեմն ի՞նչ էին շինում այստեղ, այն ևս զիշերային բոլորովին անագան պահուն։ Զանազան կասկածներ սկսեցին տանջել նրան։

Ինքը անցավ դեպի փողոցի ավելի մթին կողմը, սկսեց հեռվից հեռու հետեւել նրանց։ Մի անգամ նկատեց, որ տիկինը կոթնեցավ յուր սպասավորի թևքի վրա, և այնպես երկար գնում էին, բաժանվեցան միայն այն ժամանակ, երբ լսեցին մերձեցող կառքի ձայնը։ Գուցե կինը հոգնել էր, գուցե նրան մի փորձանք էր պատահել, մտածում էր Սերգեյ Եգորիչը և կամենում էր բոլորովին մոտենալ, բայց չէր համարձակվում։ Զէր համարձակվում նրա համար, մի՛ գուցե յուր հանդիպումը երևան հաններ մի շատ անախորժ գաղտնիք, որ արդեն սարսափեցնում էր նրան։

Թափառական դուլգը, զանազան հետ ընկած փողոցներով մի մեծ պտույտ տալուց հետո, նոր մտավ այն փողոցը, ուր գտնվում էր Աղա-Պարոնովների տունը։ Սերգեյ Եգորիչը այդ ժամանակ միայն կանգ առեց և հեռվից այնքան նայեց, մինչև դռները բացվեցան, և նրանք ներս մտան։

Նա տուն չգնաց, իսկույն հետ դարձավ։ Մոտեցավ մի լապտերի, նայեց ժամացույցին։ Ժամը երկուսն էր արդեն։ Ծանապարհին նրան պատահեց յուր խոհարարը, որ սովորություն ուներ շաբաթ զիշերները ընտանյաց մոտ գնալու։

— Ո՛ւր ես գնում,— հարցրեց նրանից։

— Տուն, պարոն,— պատասխանեց խոհարարը, գլխարկը առնելով և այնպես բաց գլխով կանգնելով։

— Ինչո՞ւ այդքան ուշ։

— Աղջիկ-պարոնը հրամայել էր, որ սպասեմ, մինչև ինքը կվերադառնա։

— Ո՛ւր էր գնացել աղջիկ-պարոնը։ Վերադարձա՞վ։

— Վերադարձավ։ Գնացել էր Նատոյենց տուն։

— Լավ, Հիմա դու կարող ես գնալ։

խոհարարը գլխարկը ձեռին հեռացավ, երբ բավական անցավ, ծածկեց և անպա շարունակեց յուր ճանապարհը:

«Գնացել էր նատոյենց տուն...», մտածո՞ւմ էր Մերգեյ Եգորիչը, կրկնելով՝ խոհարարի խոսքը: Չէ՞ որ նատոյենց տունը հենց նույն փողոցումն էր, ուր գտնվում էր և իրանց տունը: Եթե կիներ հրավիրած էր այնտեղ, դուրս գալուց հետո բավական էր մի քանի քայլ փոխել, և կհասներ իրանց տունը: Այլևս ի՞նչ գործ ուներ հեռավոր և անհայտ փողոցներում: Այդ միտքը սկսեց նորից տանջել Սերգեյ Եգորիչին:

Մեղ ծանոթ քարվանսարան, որի մեջ գտնվում էր Աղա-Պարոնովի խանութը, բաղկացած էր մի քանի հարկերից: Բոլորովին ներքին հարկը ներկայացնում էր նրա ստորերկրյա ներքնատունը, որ մի առանձին ծածկամտությամբ ընկղմված էր գետնի խորքում, կարծես յուր կասկածավոր բովանդակություները դոսի աշխարհից թաքցնելու համար: Օրվա լույսը անդոր էր թափանցելու նրա բաղմամբիվ մթին նկուղներում, որոնց մեջ՝ առանց ճրագների առաջնորդության՝ անհնար էր մտնել: Զանազան ոլոր-մոլոր նրբանցքներ, ծածկված սեպած կամարներով, տանում էին դեպի այդ ստորերկրյա լաբիրինթոսի զանազան կողմերը, ուր թաքավորում էր մշտական մոռյլը՝ մշտական փտության հետ: Դա նման էր այն դետնափոր՝ դամբարաններին, ուր մի ժամանակ սպահվում էին մարդկանց կմախքները կամ զմուսած դիակները: Իսկ այժմ՝ դիակների փոխարեն սպահվում էին այնտեղ վերին հարկերում գործող վաճառականների մթերքները: Մի ամբարանոց, ուր դարձյալ ամբարված էր խավարի իշխանության խավար հարստությունը:

Ներքնատան մի մասը բռնել էր մի ասիական հյուրանոց:

Մի առանձին տարակուսանք էր հարուցանում, թե ինչո՞ւ այդ տարօրինակ հյուրանոցը խույս էր տվել լույս աշխարհից՝ և ապաստան էր գտել գետնի խորքում: Նա ոչ մի ընդհանուր սեղանատուն չուներ: Ամբողջ հյուրանոցը բաղկացած էր մանր, միմյանցից անջատված օթյակներից, ուր հաճախորդները առանձնանում էին՝ և, դռները կողպելով, այնպես էին ճաշում: Օդի և լույսի շարժում՝ չկար այնտեղ: Կար միայն մի մոռյլ հասարակություն, որ ուրվականների նման խլրտում էին մթին խորշերում:

Ցերեկով մարդիկ ամաշում էին մտնել այնտեղ: հաճախում էին միայն գիշերով: Հաճախորդների թվում կարելի էր գտնել ամեն տեսակ հասարակություն, որոնց խելքին փչում էր՝ դռնե՛ մի՛ անգամ՝ ասիական հյուրանոցում ասիական «քեֆ» անել: Կնքակոտրե՛րը՝ ասիական էին, սպասավորները ասիական էին. ասիական էր և սոխի՛ ու՛ սխտորի անա-

խորժ հոտը, որ փոքր-ինչ մեղմանում էր թամբաքուրի կծու մուխից, որը լցրել էր բոլոր մուտքերն ու անցքերը:

Այդ հյուրանոցի գլխավոր հարմարությունը նրանումն էր, որ հաճախորդները միմյանց չէին տեսնում, որովհետև ամենի համար դադարնի մուտքեր կային, ամենի համար առանձին օթյակներ կային: Այդ էր պատճառը, որ ոչ ոք չգիտեր, թե ով ո՞ւմ հետ է «քեփ» անում: Այստեղ պահպանվում էր մի տեսակ հարեմական դրություն, մի տեսակ կարգ, որ բոլորի համար նպաստավոր էր:

Կարծես մի ներքին ալանդություն, մի աներևույթ հարաբերություն կար այդ հյուրանոցի և վերին հարկերում գտնվող խանութների մեջ: Ամբողջ օրը յուր արշինով ղեկավարված վաճառականը մի առանձին բավականություն էր զգում, երբ գիշերը ներքևում աղատություն էր տալիս յուր կամքին և կրքերին: Վերևում՝ ցերեկը անց էին կացնում փող որսալով, իսկ ներքևում՝ գիշերը անց էին կացնում սեր և հաճույք որսալով: Վերեւում՝ դժոխք, ներքևում՝ Սողոմ...

Օթյակների թվում կար մի լառանձնացած և մեկուսացած սենյակ, որի դռները բոլոր այցելուների համար միշտ փակ էին: Այնտեղ յուրաքանչյուր շաբաթ գիշեր հայտնվում էր մի պարոն, որ բանալին յուր հետ ուներ: Մյուս բանալին պահվում էր հյուրանոցի տիրոջ մոտ: Պատրաստ սեղանը ամեն շաբաթ գիշեր սպասում էր յուր սովորական հյուրին, որ գալիս էր, մի որևէ հյուր ևս յուր հետ բերելով: Պատահում էր, որ նա ամենեին չէր գալիս, բայց սեղանը նշանակած ժամին պետք է անպատճառ պատրաստ լիներ:

Այս գիշեր նույնպես պայտրաստ էր:

Այդ ամեն փափկություններով քնքուշացրած հանգստարանը սպասավորների լեզվում հայտնի էր անունովս «կարմիր սենյակ»: Եվ իրավ, կարմիր դույնը նրա սարք ու կարգի մեջ մեծ տեղ էր բռնում: Նա բուրրովին լուսամուտներ չուներ, բացի միակ դռնից, այնուամենայնիվ, չորեքկողմից պատած էր կարմրագույն կեղծ թավշի թանձր վարագույրներով, որ լոյն ծալքերով առաստաղից իջել էին մինչև հատակը: Այդ շոգությունը ոչ այնքան զարդարանքի համար էր, որքան արգելք դնելու համար սպասավորների խորամանկ հետաքրքրությանը, որոնք սովորություն ունեին պատերի կամ դռների մեջ աննկատելի ծակեր բաց անել գաղտնագողի կիրպղով նայելու համար, թե ի՞նչ է գործվում ներսում: Մի կողմից դրված էր ափական թախտ, որ ծածկված էր գեղեցիկ գորգով: Նախշուն մութաքաներն ու բարձրը իրանց պատշաճավոր տեղն էին բռնում թախտի վրա: Հատակը պատած էր նույնպես նախշուն կա-

պերտներով, վարագույրների միջից երևում էին դանադան պատկերներ՝ նկարված վառ գույներով, որ ներկայացնում էին մերկ կանայք խիստ հրապուրիչ դիրքերով ու ձևերով: Նրանց թվում սխալմամբ ընկել էր Նապոլեոն I-ի պատկերը: Արհեստական ծաղիկներով պսակած փոքրիկ հայելին զարդարում էր փոքրիկ սենյակի ճակատը: Տեղ-տեղ պատերի վրա նշմարվում էին մատիտով գրած արձանագրություններ: Չնայելով ծառաների մեծ ջանքերին, որ գործ էին դրված նրանց եղծելու համար, դարձյալ կիսով չափ կարդացվում էին: Այդ արձանագրությունները նույն անհամեստ բովանդակությամբ ունեին, որոնց նմանը կարելի է տեսնել «Մուշտալիդի» խուլ ճամփիքներում գրված նստարանների վրա, կամ բուսաբանական այգու մենավոր հովանոցներում: Պատի ժամացույցից քաշ ընկած ճոճանակը անհանգիստ կերպով շարժվում էր դեպի աջ և դեպի ձախ և յուր մեկամաղձական ձայնով ընդհատում էր տիրող լռությունը: Նրա հետ շարժվում էին սև խափշիկի սպառնական բիբերը, որ Յագոյի աչքերով դիտում էր, թե ի՞նչ է կատարվում յուր շուրջը:

Օթյակում սպասում էր մի մանկահասակ կին: Մի քանի անգամ մոտեցավ նա սեղանի վրա դրած ընտիր ճաշակելիքներին, մի քանի անգամ փորձեց գույնզգույն հոտավետ օղիները, որ մի առանձին հրապուրանքով ախորժակ էին հրավիրում, վերջը ձանձրացավ և, մերձենալով պարսկական թախտին, ընկողմանեցավ նրա վրա: Գեղեցիկ և վճիտ երկնքի նման կապուտակ աչքերը, որպես մի ախտաբորբոք կիրք և աշխույժ, թափառում էին օթյակի շուրջը: Նայում էր դեպի հայելին, նայում էր պատկերների վրա: Նրա ուշադրությունը գրավեց պատկերներից մեկը, որ ներկայացնում էր ո՞վ գիտե սուլթանի կանանոցի զարդը: Փափուկ, մետաքսային օթոցի վրա հանդում էր արևելքի գեղեցկուհին: Նա արթուն էր, դեռ չէր քնած: Հոլանի լյեքը նեցուկ էր տվել սիրուն դեմքին, իսկ մտահույզ աչքերով խորասուզված էր յուր քաղցր հափշտակության մեջ: Գլխի հարուստ գիսակները արձակ ծուփերով սքողում էին հրաշալի կուրծքի մի մասը միայն: Մյուս մասը երևում էր որպես մի անդիմադրելի հրապուրանք, որի առջև ամենայն ջերմեռանդությամբ ծունր կխոնարհեցներ յուրաքանչյուր մահկանացու: Մի ձևով բռնած ուներ սիրամարգի փետուրներից կազմված հովհարի կոթը, որ մոռացված, ընկած էր կիսամերկ աղդրի վրա, և յուր փայլուն, գույնզգույն հյուսվածքով ծածկում էր մարմնի պչն հրապուրիչ մասը, որ ծածկելու համար Եվան թզենու տերև գործածեց: Սենյակը, որի մեջ հանդում

էր նա, դատարկ էր, ուրիշ ոչ ոք չկար: Նրա դատարկութունը լցրել էին արեւելքի անհուն ճոխութունները իրանց սքանչելի զարդարանքներով: Մի կողմում դրած էր արծաթյա լվանալիքը, որ ամենայն հոժարութեամբ սպասում էր, մինչև յուր տիկինը քնն, արթնանա և ապա լվացվի յուր անուշահոտութեամբ: Մի կողմում դեռ մխում էր գոհարազարդ նարդիլեն, որ յուր երկար, օձապտույտ ծխաքարշով դրած էր նրա մոտ: Մի անկյունում մեղմ ապակիներով նուշնպես ծխում էր գեղեցիկ բուրվառը, և որպես սիրո և բորբոքման անշեշ տոշորումն, յուր կնդրկային բուրմունքը տարածում էր դեպի գեղեցիկ սենյակի դատարկութունը: Նույն բուրվառի նման ծխում էր և հարեմի գեղեցկուհու սիրտը: Տխուր էր նա և անհանգիստ: Կարծես մեկի մասին մտածում էր, մեկին սպասում էր...

Սպասում էր և նա, որ այժմ գտնվում էր «կարմիր սենյակում»: Միայնակութունը ձանձրացրեց նրան: Անգործութունից չգիտեր ի՞նչ անել: Միակ արարածը, որ զբաղեցնում էր նրան, այն լի փափկութեամբ պատկերն էր, որի վրա նայում էր: Հարեմի կնոջ հրապուրիչ դիրքը, պառկելու հեշտախտական ձևը դուր եկավ նրան, մտածեց նմանվել: Նայեց գլխին: Ի՞նչպես և ինչո՞ւ հորինել այն գույնզգույն ապարոշը, որ զարդարում էր նրա սիրուն գլուխը: Նախ յուր մազերն ևս արձակեց, որպես նա արձակած ուներ, կուրծքը բաց արեց և ոսկեփայլ գիսակները սփռեց մերկ լանջաց և ուսերի վրա: Այդ բավական նմանեցրեց, բայց, ափսո՛ս, յուր մազերն ևս այնպես սև և այնպես դանգրահեր չէին, որպես նրանը: Մնում էր ապարոշը: Վեր առեց սեղանի վրա դրած սպիտակ անձեռոցիկներին: մեկը, փորձեց, հարմար չգտավ: Հետո վեր առեց յուր մետաքսյա շալը: Փաթաթեց գլխին: Դա շատ հարմար էր և մինչ անգամ սիրուն: Թիկն տվեց թախտի վրա դրած մութաքաներին, ձեռքը դրեց ծնոտին և ընդունեց նույն դիրքը, որ նա բռնած ուներ: Նայեց հայելու մեջ, որ քաշ էր ընկած հանդիպակաց պատի վրա: Մի աննմանութուն գտավ: Նրա ոտները, սրունքները, մինչև ծնկներից բավական վերև, բոլորովին մերկ էին, իսկ իրանը՝ ծածկված շրջազգեստի երկար ծալքերի ներքո: Բոլոր հաճույքը հենց այն մերկութեան մեջն էր: Ինքն ևս կոշիկները հանեց, գուլպաները մի կողմ ձգեց և, շրջազգեստը վեր քաշելով, յուր մարմարիտի նման ճերմակ ոտներին նույն գրավիչ ձևը տվեց: Կրկին նայեց հայելու մեջ: Մի թերութուն ևս գտավ: Նա ձեռքով բռնած ուներ սիրամարդի փետուրներից կաղմված հովհար, որ յուր լայն բացվածքով սքողում էր ծնկներից վերևի մասի մերկութունը: Ինքը ևս վեր առեց յուր

հովհարը, բաց արեց և նույն կերպով ձգեց յուր հոլանի աղդրի վրա: Այժմ բավական նման էր: Նայում էր հայելու մեջ և ինքն իրանով հիանում էր:

Գեղեցիկ լամպան, որ ծածկված էր վարդագույն լուսարգելով, սփռում էր յուր վարդագույն շառավիղները նրա հարուստ մարմնի վրա, և բենգալյան կրակի նման երևան էր հանում մի կենդանի պատկեր, որ խիստ հազիվ անգամ ի ցույց է դրվում թատրոնների բնմի վրա: Նույն վարդագույն լույսը, ցուլանալով «կարմիր սենյակի» կարմիր վարդագույնների վրա, ամբողջ շրջակայքը վառում էր վարդագույն լուսավորությամբ:

Դրսի դռան բանալին ղգուշությամբ շարժվեցավ: Լսեց նա և, պահպանելով իր ծիծաղելի դիրքը, իրան ձևացրեց իբրև քնած: Ներս մտավ Սերգեյ Եգորիչ Աղա-Պարոնովը՝ Թիֆլիսի պատվավոր քաղաքացին և պատվավոր վաճառականը:

Նա դուռը կրկին կողպեց յուր ետևից և, մի ըղձալի ահնարկ ածելով «կարմիր սենյակի» շուրջը, ապա կամաց մոտեցավ պարսկական թախտի վրա կեղծ քնով ընկողմանած կնոջը: Նայեց, և նրա կարճ խուղած շրթունքները շարժվեցան ինքնաբավական ժպիտով: Մի քանի րոպե այնպես կանգնած, խորին հոգեղմայլությամբ նայում էր և մի թեթև շշուռն անգամ չէր հանում, մի գույե նրան ղարթեցնե և իրան ղրկե այն հաճելի տեսարանից: Լամպայի վարդագույն լուսավորության մեջ ավելի սքանչելի կերպով երևան էին գալիս հարուստ մարմնի հրապուրիչ գծերը: Կիսամեքե կուրծքը թեթև կերպով բարձրանում էր, և մեղմ շնչառություներ թափանցում էր Սերգեյ Եգորիչի մինչև հոգու մեջ: Նա դեռ շարունակում էր նայել: Բայց երկար դիմանալ չկարողացավ, խոնարհվեցավ և կամաց համբուրեց մերկ ոտքի ծայրը: Հետո անցավ դեպի գլխի կողմը: Ձեռքը տարավ դեպի սիրուն կուրծքը, կամենում էր շոշափել, բայց, վախենալով, կրկին հետ քաշեց: Դժվար է նկարագրել այդ պառավ տարփածուի տաքօրինակ շարժումները, նրա ախտաբորբոք դեմքը, թե ո՞րպիսի ծիծաղելի արտահայտություն էր ստացել: Նա անդադար կռանում էր, կրկին պարզվում էր և հոտ քաշելով պտույտ էր գալիս պարսկական թախտի շուրջը: Այդ րոպեում նմանում էր նա մի կատվի, որ խորին հրճվանքով պստվում է թակարդի մեջ ընկած մկան շուրջը, որ երեսպանները զվարճության համար ղնում են նրա առջև: Սերգեյ Եգորիչը նույնպես անդադար թաթը մեկնում էր և կրկին հետ էր քաշում: Խորա-

մանկ կիներ դեռ պահպանում էր իր դիրքը՝ Նա կամենում էր փորձել Սերգեյ Եգորիչի սիրտ աստիճանը և յուր մենջ ծիծաղել նրա հիմարությաններով։ Նա սկսեց կամաց շոշափել շառագունած հրեսը։ Կոշտ մատների խոտանքը իբր թե արթնացրին նրան, քնաթաթախ գլուխը վեր բարձրացրեց, ինչ-որ մրմնջաց և կրկին դրեց բարձի վրա։ Սերգեյ Եգորիչը զգուշությամբ անցավ ոտքերի կողմը և աչքերը ղլած սպասում էր, մինչև դարձյալ քնեի։ Մերկ մարմնի վրա նայելը, այն ևս գեղեցիկ կնոջ փափուկ մարմնի վրա, մի առանձին զվարճություն էր պատճառում ցամաքած սրտին։ Նա կրկին իր շրթունքները զգուշությամբ մոտեցրեց ոտներին։

— Թո՛ղ, մայրիկ... թո՛ղ, մի քիչ էլ քնեմ... — լսելի եղավ պատըրվակյալ քնողի քնքուշ ձայնը։

«Նա կարծում է, որ իրանց տանն է,— մտածեց Սերգեյ Եգորիչը,— և պառավ մայրը հանգստություն չէ տալիս իրան»։

Սերգեյ Եգորիչի ծնկները արգեն սկսել էին դողդողալ։ Աթոռը մոտ քաշեց, նստեց պարսկական թախտի մոտ։ Անհամբերությունը դարձյալ սկսեց խռովել նրան։ Ձեռքը մեկնեց, կամենում էր բարձրացնել հովհարը, որ սքողում էր նրա մարմնի ավելի հրապուրիչ մասը։ Ձեռքը դողդողաց և իր ծանրությամբ ընկավ հովհարի վրա։ Անզուշուրյունը իբրեւ թե արթնացրեց քնած կնոջը։ Աչքերը բաց արեց և, տեսնելով Սերգեյ Եգորիչին, պառկած տեղից վեր թռավ, փաթաթվեց նրա պարանոցին։ Սերգեյ Եգորիչը գրկեց նրան և, նստեցնելով յուր մոտ, թախտի վրա, սկսեց ամենայն սիրով փայփայել գեղեցիկ գլուխը։

Նա կամեցավ հագնել։ Բայց Սերգեյ Եգորիչը արգելեց, ասելով։

— Ինչո՞ւ վարթնեցար, մի քիչ էլ քնեիր, այնպես լա՛վ էր. շա՛տ լավ։

— Մի՞թե,— ծիծաղելով հարցրեց կինը։— Ի՞նչ անեի, երկար սպասեցի, մինչև բուրբուլին ձանձրացաւ։ Չգիտեի՝ ինչո՞ւ զբաղվել։ Սկսեցի հիմարություններ անել։ Մտածեցի նմանվել այն պատկերին (նա ձեռք տարավ դեպի պատկերը)։ Այնպես պառկեցի, քունս տարավ։

Նա կամեցավ գլխի ապարոշը արձակել, Սերգեյ Եգորիչը դարձյալ արգելեց, ասելով։

— Ո՛չ, ո՛չ, այսպես թող մնա, այսպես՝ ավելի գեղեցիկ էս երևում ինձ։

— Ասիական հյուրանոցում պետք է ասիական՝ կերպարանք՝ ստանալ,— նկատեց կինը, զիջանելով նրա խնդիրքին։

Սերգեյ Եգորիչին խիստ դուր եկավ նրա զիջումը, մտածեց իսկույն ուրախացնել նրան: Դրականից հանեց մի փոքրիկ տոսի և ցույց տալով հարցրեց.

— Դե իմացիր, ի՞նչ կա դրա մեջ:

— Մատանի է:

— Ոչ:

— Ժամացույց է:

— Ոչ:

— Քոբոց է:

— Ոչ:

— Ապարանջան է:

— Իմացար,— ասաց Սերգեյ Եգորիչը և բաց արավ տոսիւր:— Դրանք նույն սպարանջաններն են, որ դու տեսել էիր մի հայ վաշխառուի մոտ: Գրավ էին դրձած: Տերը շկարողանալով փողը վճարել, թույլ էր տվել, որ ծախեն:

— Ո՞րքանով գնեցիր:

— Շատ աժան: Հինգ հարյուր ութլիով:

Ուրախացած կիներ խեց նրա ձեռքից թանկագին ընծաները և իսկույն հագավ բազուկների վրա:

— Ո՞րքան բարի ես դու, Սերգեյ Եգորիչ,— ասում էր նա, հիացմամբ նայելով խոշոր ադամանդների վրա:

— Քեզ համար ես ոչինչ չեմ խնայի,— պատասխանեց Սերգեյ Եգորիչը:— Այդ սպարանջանները Վարանցովի ժամանակներում¹² կրում էր մի վրացի իշխանուհի, երբ պալատում բալի էր հրավիրվում: Իսկ այժմ պետք է կրես դու:

— Թանկագի՞ն Սերգեյ Եգորիչ, աննմա՞ն Սերգեյ Եգորիչ,— կըրկընում էր հիացած կիներ:

Փոքրիկ սենյակում օդը լամպայի ջերմությունից սաստիկ բորբոքման մեջ էր: Բորբոքման մեջ էր և Սերգեյ Եգորիչը: Նա վեր կացավ, սերթուկը հանեց, մի կողմ դրեց, ժիլետի կոճակները արծակեց, շապկի թևքերը վեր քաշեց և այնպես մոտեցավ սեղանին, հրավիրելով, որ օրիորդն ևս նստե, մի բան ուտեն:

— Ինչո՞ւ այդքան ուշացար, Սերգեյ Եգորիչ,— հարցրեց օրիորդը, մոտենալով սեղանին:— Որքան սպասեցի ես, որքան տխրեցի ես, մի խոսքով, փոքր էր մնում, որ լաց լինեի:

— Ճշմարի՞տ ես ասում, Սոֆի,— հարցրեց Սերգեյ Եգորիչը առան-

ձին ուրախությամբ նայելով նրա երեսին:— Մի՞թե այդքան կարոտել էիր ինձ: Ոչ, սուտ ես ասում, Սոֆի: Եթե մի փոքր ևս ուշանայի, երևի կգնայիր, չէիր սպասի ինձ:

— Չէի գնա, Սերգեյ Եգորիչ, աստված է վկա, չէի գնա: Կսպասեի, մինչև լույս կսպասեի քեզ:

Սերգեյ Եգորիչը մատուլ կամաց զարկեց նրա քթի ծայրին՝ ասելով.

— Շա՛տ լավ աղջիկ ես, Սոֆի:

Ախորժակը բաց անելու համար մինը մյուսի հետևից խմեց նա երկու բլումկա օղի, իսկ օրիորդին առաջարկեց քաղցր և հոտավետ ըմպելիքներ, որոնց մի քանի տեսակը դրած էր սեղանի վրա: Ճաշելիքները նույնպես բաղմատեսակ էին: Սերգեյ Եգորիչը ընտրում էր անուշ պատանները և իր ձեռքով դնում էր նրա պնակի մեջ:

Սոֆիա Իվանովնան, այսպես էին կոչում նրան, արդեն իր հասակի երեսուն տարեկանին հասած, մի պառավ օրիորդ էր, ազգով՝ ռուս: Հայրը մեռավ բարակացավից, իսկ մայրը՝ աղքատության կսկիծից: Յուր կյանքի դեռ նոր ծաղկած ժամանակը նա մնաց բոլորովին որբ և անխնամ, երբ դեռ նոր էր ավարտել ուսումը մի օրիորդական դպրոցում: Անփորձ աղջիկը չգիտեր ի՞նչ անել, որ քաղցած չմնա: Միակ եղբայրը նրան չէր օգնում, զբաղված էր թղթախաղով: Հոր ծանոթներից մեկը, մի հայ վաճառական, վեր առեց նրան յուր տանը, որպես դաստիարակ յուր փոքրիկ ողորներին: Իբրև վաճառական (որովհետև փող և հաց էր տալիս), աշխատեց նա օգուտ քաղել և օրիորդի միամտությունից: Օրիորդը թողեց այդ տունը, բայց այն ժամանակ, երբ արդեն դժբախտացած էր: Այնուհետև նա ընկավ ձեռքից ձեռք, մինչև հասավ Սերգեյ Եգորիչ Աղա-Պարոնովին:

Երկուսն էլ ուտում էին, երկուսն էլ խմում էին: Բացի Կախեթու գինուց, դրած էին և եվրոպական գինիներ: Բայց Սերգեյ Եգորիչը որքան խմում էր, փոխանակ ուրախանալու, այնքան ավելի տխրում էր: Նա չէր կարողանում մոռանալ յուր կնոջը և նրա գիշերաչին արշավանքը սպասավորի հետ: Որքան մտածում էր, այնքան ավելի դժվարանում էր լուծել յուր համար բոլորովին անբացատրելի գաղտնիքը: Կնոջ մասին կասկած չունեի նա, բայց չէր էլ կարողանում փարատել յուր տարակուսանքը, թե ինչո՞ւ էր գիշերում թափառում նա այն խուլ և դատարկ փողոցներում, ուր ցերեկով անգամ օրինավոր մարդիկ ամաչում են մուտք գործել:

Օրիորդը նկատեց Սերգեյ Եգորիչի թախծությունը, մտածեց զվարճացնել նրան: Բայց զվարճացնել կարելի էր միայն գինիով: Սրտի և զգացմունքների քաղցրության համար բոլորովին բխցած էր նա:

— Խնչպես են կոչում այն մարդուն,— հարցրեց նա,— որ սեղանի վրա կառավարում է:

— Դոկուբաշի:

— Դալիբաշի,— կրկնեց օրիորդը շփոթանալու համար:

— Դոկուբաշի,— ուղղեց Սերգեյ Եգորիչը:

Օրիորդը դարձյալ կրկնեց նույն արտասանությամբ:

— Միենույն է՝ «դոկուբաշի» թե «դալիբաշի»,— նկատեց Սերգեյ Եգորիչը ժպտալով:— Երկուսն էլ միենույն պաշտոնն են կատարում:

Օրիորդը չհասկացաւ Սերգեյ Եգորիչի արտասանությունը:

— Բայց այն պայմանով,— ասաց նա,— որ «կենացները» մեր օթյակի սահմանից դուրս չպիտի անցնեն:

— Խնչպես,— հարցրեց Սերգեյ Եգորիչը:

— Կամենում եմ ասել, որ այս օթյակը մի գեղեցիկ աշխարհ է, սիրո և զվարճության աշխարհ: Ունի յուր բախտավոր և անբախտ արարածները, ունի յուր երեւելի և աներևույթ ոգիները, որ թևատարած հովանավորում են այցելուներին: Կամենք նրանց կենացը: Ես սկսում եմ առաջինից: Նայիր գեպի այն պատկերը:

Սերգեյ Եգորիչը նայեց գեպի այն կողմը:

— Տեսնո՞ւմ ես, անտառ է: Մտռերը դեռ պատած են վաղորդյան մշուշով: Արևի առաջին ճառագայթները ոսկեջրել են մի կողմը միայն: Մյուս կողմը դեռ ընկղմւյալ է անսահման մթության մեջ: Անտառի միջից աղմկելով վազում է լեռնային գետակը, արծաթափայլ ալիքները շողշողալով ժպտում են երկնային ճառագայթների առջև: Մի խումբ գեղուհիներ լողանում են սառն ալիքների մեջ: Ջուրը փոփրում է, ջուրը փոթորկվում է նրանց ուղախ խողերից: Դրանք անտառային հավերժահարսունք են, ծառերի և ծաղիկների ոգիներն են: Մի քանիսը, այնպես կիսամերկ, գետից դուրս գալով, նրա ափերից ծաղիկներ ու կանաչներ են փնջում իրանց գլուխը պսակելու համար: Մի քանիսը փունջերը ձգել են ջրի երեսին, ջուրը տանում է, և նրանք լողալով շտապում են, որ բցոնեն: Մի քանիսը քաշ են ընկած գետի եղերքը հովանավորող ծառերի տերևից, պտուղներ են քաղում: Նայի՛ր, ինչպես սքանչելի կերպով նկարված է այն մարմինը, որ ձեռքերը մեկնել է գեպի վայրենի շրջննու տալը: Նայի՛ր ուսերին, նայի՛ր բութեղներին: Յուրաքանչյուր անգամը, յու-

րաքանչյուր մասը մերկ մարմնի, բովանդակում է յուր մեջ անսպառ
հրանություն: Աչքդ դարձրու դեպի այն կողմ, ուր թուփերի մթության մի-
ջից հազիվ նշմարվում է մի գանգրահեր գլուխ: Նա ընկած է կուրծքի
վրա և ագահ աչքերով նայում է դեպի լողացող գեղուհիները: Աչքերը
վառվում են, և հեշտախտությունից բորբոքված շրթունքները ուռչում են:
Նայի՛ր նրա երեսին, որքան ուրախություն կա այդ մանո՜ւկ դեմքի վրա:
Դա մի սիրախնդիր պատանի է, անտառի որսորդ պատանիներից մեկը:
Խմե՛նք նրա կենացը:

— Խմե՛նք, — կրկնեց Սերգեյ Եգորիչը և դատարկեց յուր բաժակը:

— Նայի՛ր դեպի մյուս պատկերը, — շարունակեց օրիորդը: — Դրա-
նից հա՛տի այն օրինակը, այն պառկելու ձևը, որին հանդիպեցար դու
իմ քնած միջոցին: Դա, ո՛վ գիտե, ո՛ր շահի, ո՛ր սուլթանի կանանոցի
դարդն է: Բայց տեսնո՞ւմ ես ո՛րքան սխալ է, ո՛րքան թախծալի է
Կարծես բանտարկված լինի յուր անհուն հարստության մեջ: Կարծես
այն բոլոր գեղեցիկ պճրանքները նրան խեղդելու համար լինին հորին-
ված. այո՛, նա մի անբախտ զոհ է, մի թշվառ գերի է յուր ոսկով ու մե-
տաքսով դարդարած շրջապատի մեջ: Տեսնո՞ւմ ես, մեկին սպասում է,
ինչպիսի հա՛սպասում էի քեզ: Դու եկար, ես ուրախացա: Բայց ո՛վ թույլ
կտա նրա սիրո և քաղցր երազների առարկային ոտք դնել կանանոցի
անմատչելի շենքի վրա: Խմե՛նք այդ անբախտի կենացը:

— Խմե՛նք, — կրկնեց Սերգեյ Եգորիչը և դատարկեց յուր բաժակը:

— Նայի՛ր դեպի այն պատկերը: Եգիպտոսի արևակեղ անապատ-
ների միջով, յուր սպիտակ նժույգի վրա նստած, անցնում է մի հերոս:
Նրա հսկայ զնում են նրա լիգեոնները: Հեռվից երևում են փարավոն-
ների հսկա բուրդերը և մի քանի ֆենիքսյան արմավենիներ, որ իրանց
երկար ու մերկ բուններով և փնջաձև կատարներով ցցված են անապատի
դատարկության մեջ...

— Դա ո՞ւմ պատկերն է, — ընդհատեց Սերգեյ Եգորիչը:

— Նապոլեոն Առաջինի: Բայց գիտե՞ս ով էր Նապոլեոնը:

— Մեր բանկի դիրեկտորն է, — պատասխանեց Սերգեյ Եգորիչը:

Օրիորդը սկսեց ծիծաղել:

— Այդ թողնենք, — ասաց օրիորդը: — Նապոլեոնը մի պատերազմա-
սեր մարդ էր. ես չեմ սիրում խմել այդպիսի անձանց կենացը, որ միշտ
արյունով են ողողում իրանց փառքը: Ահա նրա պատկերի մոտ քաշ է
ընկած մի այլ պատկեր: Տիկինը պատրաստվել է դուրս գալու: Գեղեցիկ,
սենեկային ծառան մի ձեռքով տալիս է նրան հովանին, իսկ մյուս ձեռքի

մատուլ շոշափում է յուր տիկնոջ սիրուն աչտերը: Լուսամուտից դադարեցողի կերպով նայում է աղջիկը ու ձեռքով համբույրներ է ուղարկում յուր մոր տարփածուին: Նրան տեսնում է ծառան և ամենայն բավականությամբ ժպտում է: Խմենք այդ բախտավորի կենացը:

— Ես չեմ խմի,— ասաց Սերգեյ Եգորիչը հրաժարվելով:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց օրիորդը:

— Մի ծառա, որ այնքան լրբություն ունի, որ սիրահարվում է յուր տիկնոջ վրա և միևնույն ժամանակ սիրում է նրա աղջկան, ես չեմ խմի մի այդպիսի անզգամի կենացը:

Սերգեյ Եգորիչը մտաբերեց յուր կնոջը և ծառային:

— Ինչո՞ւ է մեղավոր ծառան,— պատասխանեց օրիորդը,— երբ տիկինը ինքն է սովորեցնում նրան այդ լրբությունը: Վերջապես, այս քաղաքում մի բոլորովին բացառիկ երևույթ չէ, որ օրիորդները իրանց առաջին սիրահարությունը սկսում են ծառաներից, իսկ տիկիները զվարճանում են իրանց ծառաներով, կարծելով, թե դրանք ավելի խորհրդապահ կլինեն, կամ նրանց ասածին ոչ ոք չի հավատա:

— Այդ դու ո՞րտեղից գիտես:

— Գիտեմ: Շատ փաստեր գիտեմ: Կամենո՞ւմ ես, մի ըստ միոջն կպատմեմ, թե ի՞նչ պաշտոն են կատարում այն առողջ իմերել ծառաները, մանավանդ հայ վաճառականների տներում, ուր ես դժբախտություն եմ ունեցել մուտք գործել:

— Մի՞ պատմիր, այդ մասին լսել անգամ չեմ կամենում,— ասաց Սերգեյ Եգորիչը, երեսը շուռ տալով:

Օրիորդը ուշադրություն չդարձրեց:

— Նրանցից մեկն էլ ձեր տանը կա,— նկատեց նա:

— Դու կարծո՞ւմ ես, իմ կի՞նը, իմ աղջի՞կը...— գոչեց Սերգեյ Եգորիչը, առանց խոսքը ավարտելու:

— Ոչ միայն կարծում եմ, այլ համոզված եմ...

Սերգեյ Եգորիչը ձեռքը տաքավ դեպի բորբոքված ճակատը և մի քանի րոպե մնաց լռության մեջ:

Ոչ ոք այնպես պարզ և այնպես հանդուգն կերպով համարձակություն չունի տղամարդի երեսին զարկելու նրա ընտանեկան կեղտերը, որպես սիրուհին: Դրանով նա կարծես կամենում է վրեժխնդիր լինել կամենում է թեթևացնել այն հանցանքը, որ գործում է և ինքը: Եվ ալ՝ դեպքում, տղամարդը ոչ ոքի առջև այնպես ղինաթափ չի լինում՝ պաշտ,

պանկու յուր ընտանեկան պատիւը, որպէս սիրունակ առջև, որովհետև ինքը եւ նույն մեղքի մեջն է գտնւում, որով դատապարտում են յուր կնոջը կամ աղջկան:

— Ինչո՞ւ ես վրդովւում, Սերգեյ Եգորիչ,— հարցրեց օրիորդը:— Կինը առանց սիրո չէ կարող ապրել. դա նրա կենսական ամենամեծ պիտույքն է: Երբ նա իր ամուսնուց բաժանուի՞նք չէ գտնում, աշխատում է մուրալ օտարներից:

— Ինչպէս դու,— ընդհատեց Սերգեյ Եգորիչը:

— Այո՛, ինչպէս ես,— պատասխանեց օրիորդը դառնացած կերպով:— Բայց զանազանությունը նրանումն է, որ ես երբեք ամուսին չեմ ունեցել և այժմ չունիմ:

— Սիրեկաններ ունեցե՞լ ես:

— Ունեցել եմ: Բայց ինձ հետ չէ կարելի համեմատել ոչ քո կնոջը և ոչ նրա ամբողջ դասակարգը: Նրանց դիրքը, նրանց կոչումը զանազան խոշոր գոտիներ են հարուցանում նրանց առջև: Իսկ աշխարհային կարգերը դնում են նրանց անխուսափելի դժարությունների մեջ: Իբրև բարձր շրջանի տանտիկիներ, ստիպւած են հավասարների առջև իրանց բարձր պահել: Կամենում եմ ասել՝ բարոյական երևալ: Եվ կամա-ակամա ընկնում են ծառաների գիրկը:

— Ինչո՞ւ անպատճառ ծառաների գիրկը: Եթե մի կին կամենում է անբարոյական լինել, կարող է ավելի լավին ընտրել:

— Նրա համար, սիրելի Սերգեյ Եգորիչ, որ փոքրիշատե ընտիր մարդկանց սերը գրավելու համար որոշ զարգացում, որոշ կրթություն է հարկավոր, որից զուրկ են ձեր կանայք: Բացի դրանից, ընտիր մարդկանց առջև ձեր դռները միշտ փակ են: Դուք եվրոպական, այլ խոսքով, քրիստոնէական աշխարհի կենցաղավարութեան մեջ պահպանում եք մի տեսակ հարեմական դրություն և ձեր կանայքը պահպանում եք ծառաների հսկողութեան ներքո, ինչպէս հին աշխարհը պահում էր ներքինիների հսկողութեան ներքո: Բայց ներքինու և իմերել ծառայի մեջ մեծ զանազանություն կա: Հիմա կիսմե՞ս այդ բախտավոր ծառայի կենացը:— Նա ձեռքը կրկին մեկնեց դեպի վիճաբանութեան առարկա եղող պատկերը:

— Չե՛մ իմի,— պատասխանեց Սերգեյ Եգորիչը նախկին համալսութեամբ:

Յ. — Լավ, այդ թողնենք,— ասաց օրիորդը զարմանալով, թե ինչու յուր

առաջարկութիւնը անպէս չայրացրեց Սերգեյ Եգորիչին:— Սկսե՛ք մնացյալները:

Նրանք խմեցին բոլոր մերկ և կիսամերկ կանանց կենացները, մինչև հասան մեկին, որ հայտնի չէր, թե ի՞նչ հիմարութեամբ պանդուկատերը դրել էր մշուսների կարգում:

— Տեսնո՞ւմ ես այդ պատկերը, Սերգեյ Եգորիչ, դա ընկած և վերստին կանգնած կնոջ պատկերն է: Մի ժամանակ նրա սիրտը լցւած էր յոթ դեերով, իսկ այժմ հրեշտակներն ամենայն քնքշութեամբ թևապարում են նրան: Տխո՞ւր է նա, և որպէս մի անմխիթար սգավոր, հերարձակ գլուխը խոնարհած, ողորմ է ցաւալի մահը այն էակի, որ, յուր աստվածային ձեռքը մեկնելով, դուրս քաշեց նրան ընկած դրութիւնից և կանգնեցրեց կնոջ ամենաբարձր արժանավորութեան վրա: Խմենք այդ սիրելի կնոջ կենացը, որի օրինակը պետք է խրատական լինի մեզ՝ բնոր ընկածներին:

— Ո՞վ էր նա, — հարցրեց Սերգեյ Եգորիչը բոլորովին սառնութեամբ:

— Մարիամ Մագթաղենացին¹³:

— Հա՛, Մարիամ Մարթալացի՞ն, — կրկնեց Սերգեյ Եգորիչը մի այնպիսի ձայնով, որ կարծես իրանց լվացարար Մարիամի մասին լինեք խոսքը:

— Ոչ, Մարիամ Մագթաղենացին, — ուղղեց օրիորդը Սերգեյ Եգորիչի սխալը:

Սերգեյ Եգորիչը արտասանեց դարձյալ նույն ձևով:

— Լսի՛ր, Սերգեյ Եգորիչ, մի ժամանակ, երբ ես դաստիարակ էի, զարժուհի էի, այն երանելի ժամանակներում, մի անգամ ինձ հրավիրեցին իբրև քննիչի օգնական մի օրիորդական դպրոցում, որ գտնւում էր քաղաքիս ամենաաղքատ թաղերից մեկում և պահպանւում էր բաժնեդրժական օժանդակութիւններով: Այնտեղ իշխում էր մի վարժուհի, որի մասին պատմում էին, թե դարձանալի ընդունակութիւն ունի աշակերտուհիների համար միշտ նորանոր պատիժներ հնարելու: Մի անգամ մի փոքրիկ աղջկա երեսին մեղր էր քսել տվել և, թեքերը կապելով, կանգնեցրել է դասատւան մեջ այնքան ժամանակ, մինչև ճանճերը Գաւաքվելով բոլորովին լիւղել էին մեղրը խեղճ դատապարտչալի երեսից: Դու երկու սխալ գործեցիր. նախ չիմացար, թե ո՞վ էր նապոլիոն Առաջինը, իսկ այժմ չես իմանում, թե ով էր Մարիամ Մագթաղենացին: Առաջին սխալը կներեմ քեզ, բայց, իբրև քրիստոնյա, պետք է դիտենաս, թե ո՞վ էր Մարիամ Մագթաղենացին: Դու ինձ այն ասա, դուրեւաշին ունի՞ իրավունք ամեն տեսակ պատիժներ տալու:

— Ունի:

— Ես քեզ կտամ այն հիմար վարժուհու պատիժներից մեկը, այստեղ մեղր՝ չկա, բայց մի ուրիշ բան կքսեմ ես քո երեսին:

Սեղանի վրա դրած էր մի պնակով մածոն: Սերգեյ Եգորիչը առանց մածոնի ո՛չ ճաշ կուտեր և ո՛չ ընթրիք: Օրիորդը վեր առեց մածոնը և քսեց նրա երեսին: Սերգեյ Եգորիչին խիստ ակոթեցիկ թվեցավ օրիորդի կատակը:

— Այստեղ ճանճեր չկան,— ասաց նա,— հիմա ո՞վ պետք է լիզի այդ մածոնը:

— Ես,— պատասխանեց օրիորդը:

Սերգեյ Եգորիչը ուրախացավ:

Օրիորդը վեր առեց անձեռոցիկը և սրբեց նրա երեսը:

Երկուսն էլ արդեն հարբած էին, երկուսն էլ գտնվում էին հոգու այն տրամադրության մեջ, երբ խելքը այլևս չէ իշխում կրքերին: Նրանք խմել էին փոքրիկ սենյակի համարյա բոլոր առարկաների կենացը, սկսյալ պատկերներից, մութաքաններից, մինչև...

Փոքրիկ սենյակում օդը այժմ ամելի խեղդուկ էր: Կուսամուտներ չկային: Պետք էր միայն դուռը բաց անել, փոքր-ինչ թարմ օդ ներս թողնելու: Բայց դուռը բաց թողնել նրանք չէին ցանկանում: Օրիորդի դեմքը ընդ խմելուց և թե՛ սենյակի տաքությունից բոլորովին շառագունել էր: Սերգեյ Եգորիչը այժմ մի առանձին կարոտությամբ էր նայում նրա վրա:

Պատի ժամացույցը զարկեց երկուսը: Ստորերկրյա հյուրանոցը այդ պահուն գտնվում էր յուր խորին, սանդարամետական ուրախության մեջ¹⁴: Ամեն կողմից լսվում էր մի խուլ դղրդում, որ նման էր կատաղի արբշտության: Ամենուրեք տիրում էր մի խորհրդավոր իրարանցում, որ ծածկվում էր մթին խորշերում: Մարդիկ ուրվականների նման հայտնվում էին խավար նրբանցքներում և դարձյալ անհայտանում էին: Բոլոր օթյակները բռնված էին, և բոլորի դռները ներսից կողպված էին: Նրանք կիսով չափ բացվում էին այն ժամանակ, երբ սպասավորները զգուշությամբ մոտենում էին և կամաց բախում էին: Այդ միջոցին միայն վարագույրի ետևից հայտնվում էր մի ձեռք և ներսից ընդունում էր սպասավորի բերած նոր ըմպելիքը կամ ուտելիքը:

Սերգեյ Եգորիչը կուշտ ուտելուց և կուշտ խմելուց հետո մի առան-

ձին բավականությամբ ձեռքը քսեց կոճակներին արձակ փորին, կարծես փորձելու համար՝ արդյոք այլևս տեղ մնացե՞լ էր լցնելու, և ապա հեռանալով սեղանից, ձգվեցավ թախտի վրա: Օրիորդը նույնպես հեռացավ սեղանից, նստեց կողքին: Մի քանի բոսիկ լուռ նայում էր նրա երեսին, և նրա թախծալի աչքերում կարդացվում էին հետևյալ տխուր խոկումները. «Ո՛րտեղից ո՛րտեղ... ես ո՛ւր, և այդ ամեն զբաղմունքներից զուրկ ծերունի ո՛ւր... դա ի՞նչ իմ իշխան է...»:

Օրիորդը իսպառ փշաքամ չէր: Նրա մեջ դեռ մնացել էին շատ մաքուր և շատ անարատ կայծեր, բայց թաղված խորտակված սրտի մոխրի մեջ: Մի շունչ, մի հրաբորբոք շունչ բավական էր կրկին վառելու նրանց: Եվ դա կարող էր լինել անկեղծ սիրո բարերար շունչը, որին կարոտ էր նա: Բայց ամենքը խաբեցին, ամենքը դավաճանեցին նրան: Ամեն ոք յուր սիրո խոստումներով մի ուժգին աքացի տվեց նրան, մինչև գլորվեցավ տիղմի մեջ, անբարոյականության անդունդը: Այժմ նույն անդունդի մեջ էր գտնվում, մի ստորերկրյա կասկածալոր հյուրանոցի օթյակում, մի զղվելի վաճառականի կողքին, որի բոլոր արժանավորությունը բովանդակվում էր յուր ծանր քսակում: Վաճառական էր նա՝ այդ բառի լիակատար նշանակությամբ: Նա ամեն ինչ սուվոր էր գնել փողով, մինչև անգամ գեղեցիկ կնոջ սերը:

Օրիորդը մտածեց կատակներ անել նրա հետ և, թեքով հենվելով արձակ կուրծքի վրա, սկսեց յուր քնքուշ մատներով խաղալ նրա գլխի կարճ խուզած, ալեխառն մազերի հետ:

— Ծերացա՞ր, Սերգեյ Եգորիչ, ծերացար դու,— անդադար կրկնում էր նա, փայփայելով յուր Կրեստսի ճակատն ու գլուխը:— Ծ՞րբ պետք է վերադառնա ջո մանկությունը:

— Մաղերս թող շախալեցնեն քեզ, Սոֆիա Իվանովնա,— պատասխանում էր Սերգեյ Եգորիչը:— Ես դեռ չեմ ծերացել, սիրտս բոլորովին թարմ է մնացել, իսկ հոգին՝ լի սիրով քեզ համար, միայն քեզ համար, Սոֆիա Իվանովնա:

Օրիորդի դեմքի վրա երևաց մի երկբայական ժպիտ:

— Ճշմարի՞տ ես ասում, միայն ի՞նձ համար,— հարցրեց նա, ավելի պինդ կերպով շոշափելով յուր պառավ հերոսի բորբոքված երեսը, որ շատ խմելուց բոլորովին աղյուսի գույն էր ստացել:

— Թո՛ղ որդիքս մեռնեն, թո՛ղ աստված ինձ տասը պատիժ տա, եթե սուտ լինիմ խոսում:

Այդ երգումների միջոցին Սերգեյ Եգորիչը ձեռքը մեկնեց և, օրիորդի գեղեցիկ դուխը մոտեցնելով յուր շրթունքներին, համբուրեց և մի ինչ-որ խոսք փափսաց նրա ականջին:

— Այդ չէ կարելի, Սերգեյ Եգորիչ,— ասաց օրիորդը, աշխատելով հեռանալ նրա մոտից:

— Ինչո՞ւ չէ կարելի,— թախանձում էր Սերգեյ Եգորիչը, պինդ կերպով բռնած ունենալով նրա ձեռքից:

— Անամո՞թ մարդ...

Սերգեյ Եգորիչը ամոթից թե խղճի մի այլ խայթից մնաց ապշած, քարացած դրուժյան մեջ, յուր թախտի վրա:

Օրիորդը շտապով հագնվեցավ և, բազումներից դուրս հանելով այն գիշերը ընծա ստացած թանկագին ապարանջանները, նետեց «բարի» և «սիրելի» մարդու երեսին և ասավ, կողպված դռները բաց անելով, դուրս փախավ:

Սերգեյ Եգորիչը դեռ գտնվում էր սաստիկ խռովության մեջ, Մոռանալով սերժուկը հագնել, միայն ծածկեց ցիլինդրը, և այնպես կիսամերկ, ժիլետի կոճակներն արձակ, վազեց անակնկալ փախստականի ետևից: Բայց արդեն ուշ էր: Հեռվից, Երևանյան հրապարակի վրա, լըսվում էր նրա սուր ձայնը՝ «Ֆայտո՞ն»...

Սերգեյ Եգորիչը չլսեց այդ ձայնը և յուր արբած դրուժյան մեջ՝ դեռ այնքան տիրապետում էր իրան, որ մտածեց, որպեսզի իրան չտեսնեն, մի այլ ճանապարհով հեռամուտ լինի փախստականին: Նա շտապեց անցնել հյուրանոցի այն կողմով, որ կոչվում էր «ետևի մուտք»: Այդ կողմումն էր խոհանոցը: Այդ կողմում թափված էին թե՛ խոհանոցի լափը և թե՛ արբած բազմության ապականությունները: Բայց Սերգեյ Եգորիչը ոչինչ չէր զգում, ոչինչ չէր նկատում, միայն վազում էր: Այդ տեսակ տեղերը սովորաբար վատ լուսավորված են լինում, իսկ այդ միջոցին, գիշերից բավական անցած լինելով, միակ լսատերը բոլորովին մարած էր: Մի անկյունում, պատի մոտ, դրած էին հասասների ավելները, որ կապել էին երկար ձողերի գլխին: Առավոտյան նրանցով պետք է մաքրեին տիրոջ ապականությունը: Մթության մեջ Սերգեյ Եգորիչի ոտքը գիպավ ավելների խորձին, և երեսի վրա ցած գլորվեցավ: Գլուխը սաստիկ վառվեցավ սալահատակին, իսկ ցիլինդրը, գլխից թռչելով, ընկավ ապականությունների մեջ: Մի քանի բոպե մնաց նա ուշակորույս անշարժության մեջ: Հետո սկսեց թավալվիլ, անկարող լինելով կրկին վեր բարձրանալ: Երկար տանջվում էր նա, երկար թավալվում էր, և միևնույն ժամանակ պատվալոր վաճառականի երեսը լողում էր մի թանձր

հեղուկի մեջ, որ լճացած էր սալահատակի վրա։ Դա ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ արբեցողներից մեկի փսխումները, որ ներկված էր կախեթու կարմիր գինով։

Նրա հառաչանքը արթնացրեց պատի մոտ քնած հասասին, որ խարխափելով մոտեցավ և վեր բարձրացրեց ընկածին։

Հասասը ճանաչեց նրան։

— Այդ դո՞ւ ես, աղա,— ասաց նա և զարմացած կերպով սկսեց նայել քարվանդարայի ամենանշանավոր մարդու վրա։

(Անալարտ)

JUSTITIA
ET VERITAS

ԱՆՄԵՂ ՎԱՃԱՌՔ

Ա.

Զմեռ էր:

Վաղորդյան արեգակը տխրությամբ սահում էր սև թուխսների ետքում, երբեմն ամպերի ճեղքերից երկշոտ կերպով ցույց տալով յուր գունատ դեմքը, տարածում էր նա թույլ ճառագայթները նորեկ ձյունի վրա:

Օրը կյուրակի էր: Զանգակները դեռ նոր էին սկսել հրավիրել բարեպաշտ ժամասերներին դեպի աստուծո տունը: Մի տասներկու տարեկան տղա՝ ցրտից լրջացած դեմքով՝ միայնակ գնում էր նեղ և մռայլոտ փողոցով: Մաշված հագուստը չէր պաշտպանում նորան բութի սաստկությունից. նա յուր սառած մատները երբեմն տաքացնում էր բերնի շոգիով, երբեմն յուր ծոցն էր դնում: Զյունը խշխշում էր նորա ոտքերի տակ, և պատառոտած կոշիկներից դուրս պրծած մատները, շատ անգամ հանդիպելով սրածայր սառույցի կտորների, ծակծկվում էին, կըտրատվում էին, և պատանին մորմոքելով շարունակում էր յուր ճանապարհը:

Նրկար այնպես գնում էր նա, մինչև հասավ մի հոյակապ տան, ուր նորան կից կառուցվում էր մի նոր շինվածք: Հողի, քարի, կրի, աղյուսների և փայտերի անախտան կտորտանքը դիզված էին նորա մոտ մի անկյունում, խառն ձիերի աղբի հետ, որ դուրս էին ածել մերձակա ախոռատներից: Քանի անգամ ոստիկանությունն ուշադրություն էր դարձրել այդ աղբանոցի վերա, բայց ոչ ոք չէր կամենում մաքրել նորան:

Պատանին մոտ գնաց ամբարտակին և, երկշոտ կերպով յուր շուրջը նայելով, երբ տեսավ ոչ ոք չէ երևում, վեր բարձրացավ՝ նորա վերա: Նա սկսավ յուր սառած մատներով փորել հողը, քրքրել աղյուսների բե-

կորները և նոցա միջից հալաքել փայտի կտորտանք: Մի ամբողջ ժամ տեղեց աչդ աշխատությունը, մինչև նա հալաքել էր բալականին փայտ: Նա յուր ժողոված պաշարը լցրուց կտավի շորի մեջ, շալակն առաւ և կամենում էր հեռանալ:

Հանկարծ փողոցի քարոզիկն որոտաց: Փառավոր կառքը, դուրս գալով ակտռատնեն, կանգնեց հոյակապ տան դռանը: Դուրս եկավ մի կարճահասակ, հաստիկ մարդ, փաթաթված բաբորի և սամույրի մեջ, նա կամենում էր կառքը նստել, երբ աչքն ընկավ պատանու վերա:

— Հղ ի՞նչ ես տանում,— հարցրուց նա կոշտ կերպով:

— Փայտի կտորտանք է, աղա. ա՛յ էնտեղից հալաքեցի,— պատասխանեց պատանին՝ ցույց տալով աղբանոցի վերա:

— Էնտեղից հալաքեցի՞ր,— կոչեց մեծատունը բարկությամբ, և նույն րոպեին նորա դիմքն ընդունեց վայրենի կերպարանք.— դե՛, վեր դի՛ր, ասում եմ քեզ, անպիտան, դե՛, շուտ, թե չէ՛...

— Իմ տունը քանդեցին, եղած-չեղածս տարան, ուզում եմ ինձ էլ իրանց պես աղքատացնեն...— ասում էր նա ինքն իրան զայրանալով:

Պատանին դողդողալով ցած դրեց շալակը, բայց չէր կամենում նորանից հեռանալ: Նա մի ողորմելի հայացք ձգեց մեծատան երեսին, աղսւշելով:

— Ա՛ղա ջան, թող տանեմ, մերս հիվանդ է, վառելու ոչինչ չունենք:

— Դու համարձակվո՞ւմ ես պատասխանել. դու, լակո՛տ, գո՛ղ, ավազակ,— գոռաց մեծատունը:— Մեխակ,— ձայն տվեց նա դեպի հո նայելով:

Իսկույն հայտնվեցավ մի բարձրահասակ իմերել ծառա, մեջքը սեղ-ճած արծաթի քամարով:

— Ա՛ռ դրանից փայտերը,— հրամայեց ծառային:

Իմերելը մոտեցավ, կամենում էր խել փայտերը: Խեղճ տղան, երկու ձեռքով պինդ բռնած յուր շալակից, չէր կամենում բաժանվել նորանցից: Նա արտասուքն աչքերում աղաչում էր.— Մերս հիվանդ է... թողե՛ք տանեմ...

Բայց իմերելի մի աստակով տղան գետին գլորվեցավ, իսկ ծառան փայտերի հավաքածուն յուր տիրոջ խոհանոցը տարավ:

Խեղճ պատանին ուշաթափ ընկած էր սառույցների վերա, երբ մեծատունը նստեց կառքը և դիմեց դեպի յուր գործերը... Դա պարոն Ք... էր, ոչ միայն յուր քաղաքի, այլ յուր գավառի ամենահարուստ մարդը...

Կեսօր էր:

Թուխպերը սկսել էին երկնքից փոքր առ փոքր նոսրանալ: Լերևի ճառագայթները բաժակաձևին զորություն էին ստացել: Դառնաշունչ ցուրտը մեղմացել էր: Կտուրներից կաթկթում էր նորեկ ձյունի հալույցը, և փոցողներում դոյացնում էր սաստիկ ցեխ:

Քաղաքի խուլ և հեռ ընկած մի անկյունում կանգնած էր փոքրիկ խրճիթը: Փշոտ մացառներով հյուսած ցանկապատը հաղիվ բաժանում էր նորան մի տափարակից, ուր հրեաներին թույլ էր տրված թաղել յուրյանց մեռելները: Խրճիթի մի կողմը բուխրովին ավերակ էր: Նույն ձմռան մեջ պատահել էր այդ դժբախտությունը. փտած գերանները չգիմացան սաստիկ ձյունի ծանրությանը, և առաստաղն իջավ ցած: Իսկ խրճիթի մնացած մասի փլված սյուրերը դեռ կարողացել էին պահել յուրյանց վրա մի գետնափոր սենյակի ծածկը: Ժամանակի հնությունից մաշված մամուլապատ աղյուսներն ստացել էին մուգ կանաչ գույն, որ տալիս էր այդ աղքատիկ բնակարանին մի տխուր, մեռելային բնավորություն, որով նա չէր զանազանվում յուր մոտ դրած անշուք գերեզմաններից:

Դուռը ճռռաց: Խրճիթից դուրս եկավ մի մանկահասակ աղջիկ: Նորահագուստը յուր չքավորությամբ բուխրովին համապատասխան էր այն տխուր շրջանին, ուր ապրում էր նա: Մի բանով միայն նա զանազանվում էր. այդ նորա սիրուն և ակորթիկ դեմքն էր: Օրիորդը կլինե՞ր տասնհինգ տարեկան, բայց որպես բարեխառն կլիմայի ծնունդ՝ նորա կուրծքը բուխրովին զարդացած էր: Թուխ հյուսերն իջել էին շիտակ թիկունքի վերա, և հասակը ձգվել էր ուղիղ՝ որպես չինարի: Նա նմանում էր մինին անմահ ոգիներից, որ եկել էր մխիթարել այդ ավերակների անբախտ բնակիչներին...

Նա, մի փոքրիկ փայտյա տաշտ ձեռին բռնած, առաջ գնաց, մոտեցավ խրճիթին կից փլատակներին և սկսեց այնտեղից ցամաք հող լըցնել յուր տաշտի մեջ: Հետո նա բարձրացավ կուռը, որ հաղիվ որոշվում էր բակի տափարակից, և սակավ այն հողով բռնել տանիքի ծակերը, ոտքով կոխ տալ, որ արգելի հալած ձյունի կաթկթոցը սենյակի միջից, որ նույն ժաման անձրևում էր խեղճ բնակիչների գլխին:

Աղջիկը յուր աշխատությունն ավարտել էր արդեն, երբ խրճիթի բակը մտավ մեր ընթերցողին նախածանոթ պատանին: Դա օրիորդի եղբայրն էր:

Տեսնելով եղբորը՝ քույրն ուրախացավ.

— Փայտ բերեցիր,— եղավ նրա անհամբեր հարցմունքը:

Պատանին պատմեց քրոջը յուր դժբախտ դեպքը: Մի քանի կաթիլ արտասուք երեացին աղջկա տխուր աչքերում:

— Գրողը տանհ՝ նորան...— ասաց օրիորդը,— բա՛ նա ասալած չունե՞ր...

Պատանին ոչինչ չպատասխանեց, նա տրտում կերպով նայում էր քրոջ երեսին: Իմերեկի ապտակը լրջացած գուլնով դեռ դրոշմված էր խեղճ տղի թշի վերա:

— Մեր մայրը կմեռնի ցրտից, Սանդրո ջան,— ասաց օրիորդը հուսահատությամբ:

Մինչ նա այս տխրության մեջն էր, հանկարծ աչքն ընկավ խրճիթին կից փլատակներին. նա տեսավ քանդված առաստաղի գերաններից մեկի գլուխը մի քանի թղաչափ երևում էր հողի տակից, իսկույն նրա գլխում ծագեց մի միտք:

— Կարա՞ս մի սղոց ճարել,— հարցրուց եղբորից:

— Ի՞նչ պիտի անես,— ասաց Սանդրոն:

— Էն գերանից մի քիչ կտրենք:

— Կարամ,— պատասխանեց Սանդրոն և վաղեց դեպի յուրյանց դրացի հյուան Օսեփի տունը և մի քանի րոպեից հետո դարձավ սղոցը ձեռին:

Քույր ու եղբայր մոտեցան գերանին, մինը նստեց նորա մի կողմը, մյուսը՝ նորա հանդիպ. նոքա բռնեցին սղոցի երկու ծայրից և սկսան շարժել: Սկզբում նոքա անվարժ էին, չգիտեին, ինչպես բանեցնել դորժիքը, հետո փոքր առ փոքր սովորեցան, և սղոցն ազատ կերպով վաղում էր փռած գերանի վերա: Մինչև կեսը կտրել էին, երբ նոքա հոգնեցան. երկուսի էլ թևիկները թուլացավ:

— Ի՞նչ դժար լինե՞ էլի դուրկալությունը,— ասաց Սանդրոն քրտինքը սրբելով:

— Հա՛, դժար է,— պատասխանեց քույրը:

— Լավ է, որ մերս ինձ դուրկալի մոտ աշկերտ չտվեց:

— Կսովորեիր, Սանդրո, էլ թևերդ չէր ցավի:

— Հիմա կտրենք,— ասաց պատանին՝ ոգևորվելով քրոջ խոսքերին: Նոքա շարունակեցին դորժը: Կես ժամից հետո գերանի կտորը գլորվեցավ գետին:

— Վա՛յ... վա՛յ... ոտս... ոտս...— կոչեց պատանին մորմոքելով:

Քույրը թեև շուտով հեռացրուց փայտի կտորը, որ ընկավ եղբոր

ոտջի վերա, այսուամենայնիւ, նորա ցաւը սաստիկ էր. Սանդրոն երկար չէր դադարում մորմոքելուց։

— Վա՛յ, քուանամ... էդ ի՞նչ էլավ,— կոչեց օրիորդը, տեսնելով, որ եղբոր բթամատից արյուն էր հոսում։

Նա պատռեց յուր մաշված առաջակալից մի կտոր և իսկույն փաթաթեց վերքը։ Արյունը դադարեց, բայց Սանդրոն դեռ անհանգիստ էր։ Նա վեր կացավ և կաղկղալով մտաւ խրճիթը։

Բայց կտրած փայտը ճղոտելու համար պետք էր տապալար։ Օրիորդը տարաւ սղոցը հետ տվեց Օսեփին և քանի ըտպեից հետո դարձավ տապարը ձեռին։ Նա հագուստի թևքերը վեր քաշեց և սկսավ կամաց-կամաց մանրել փայտը։

Գ

Դիշերը մութն էր և ցուրտ։ Զյունն սկսել էր նորից մազվիլ։ Քամին սաստիկ փչում էր և, ձյունի հոսանքը ղարկելով խրճիթի թղթով պատած լուսամուտներին, սարսափելի ձայներ էր հանում։

Խրճիթի մի անկյունում, պատումը փորած վառարանի մեջ, աղոտ-կանաչագույն լուսով պլպլում էին փայտի մի քանի կտորներ, որոնց լույսը թույլ կերպով ծավալվում էր այդ մռայլոտ բնակադանի մեջ։ Երբեմն քամին շվացնելով ներս էր վազում վառարանի ծակից և խեղդող ծխով լցնում էր փոքրիկ սենյակը։

Մարիամն, այդպես կոչում էին օրիորդին, լուռ նստած վառարանի կողքին, խոնավ գետնի վերա, կարում էր մի բան։ Հոգնած և վիրավորված Սանդրոն, հոր հին վերարկուն գլխին քաշած, մրափում էր։ Նորանից հեռու, տախտի վերա, կարկատած վերմակի տակից՝ լսելի էր լինում խորին տքաբոց և երբեմն ծանր հառաչանք։ Այդ Մարիամի հիվանդ մոր ձայնն էր, որ տանջվում էր յուր ցավերի մեջ... Բացի այդ երեք անբախտները, խրճիթի բնակիչների թվում գտնվում էին փոքրիկ Յուցան, որ սիրուն գլուխը յուր առջևի թաթիկների վրա դրած, կծկվել էր մի անկյունում և կարծես դժգոհում էր ցրտի սաստկության վերա, այլև մի քանի հատ հավեր, որք յուրյանց կշկշոցով երբեմն ընդհատում էին տնակի մեռելային լռությունը։

Այդ աղքատ գերդաստանը պատկանում էր խարաղ Օվանեսին, որ յուր կենդանության ժամանակ հազիվ կարողանում էր հոգալ ընտանիքի ապրուստը։ Նա մեռավ վերջին խուերայից, թողնելով յուր որդիքը դառն աղքատության մեջ։ Զբաղորդվյունը շուտով ստիպեց նորա այրիին վա-

ճառել տնից աչն բոլոր բաները, որք կարող էին որևիցե գին բերել: Նորա ևս շուտով սպառվեցին, այնուհետև նոցա վիճակն եղավ անտանելի:

Քեթեանը, այդպես էր Մարիամի մոր անունը, չէր կարողանում գործել, որովհետև նա մի տկար կին էր: Ամուսնու մահվան կսկիծը բոլորովին մաշեց նորան, այնուհետև նա չէր կարողանում բաժանվել հիվանդության մահճից:

Մանդրոյին տվել էին աշկերտ կոշկակար Սիմոնի մոտ՝ յուր հոր արհեստը սովորելու: Տան հոգսը մնացել էր Մարիամի վերա: Խնդճ աղջիկն ամբողջ օրը հանդստություն չունեւր: Նա խնամք էր տանում հիվանդ մորը, լվանում էր, կարկատում էր յուր և եղբոր հագուստը: Իսկ պարապ ժամերում նա գնում էր յուրյանց դրացի լվացարար Կեկելի մոտ, այնտեղ աշխատում էր, օրական մի քանի շահի փող ստանալով, որոնցմով գնում էին ցամաք հաց և երբեմն՝ մի կտոր միս, որ Մարիամն եփում էր հիվանդի համար: Գիշերները նույնպես օրիորդը հանգիստ չէր քնում: Դրացիքը նորան տալիս էին կարելու մի բան, որի համար փոքրիշատիս վճարում էին:

Այն գիշերը Մարիամը նստած կարում էր մի արխալուղ, երբ լսեց դռան թխկոցը:

— Ո՞վ ես,— ձայն տվեց նա:

— Նա եմ,— լսելի եղավ դռան ետքից:

— Ա՛խ, Նիկոլ, դո՞ւն ես,— ասաց օրիորդը, ճանաչելով ծանոթ ձայնը և իսկույն վաղեց բաց արավ դուռը:

Նկվորը լվացարար Կեկելի որդին էր, մի առողջ պատանյակ՝ բավականին ուղիղ կազմվածքով և վայելելու դեմքով: Նա բերեց մի ամանի մեջ կերակուր, որի վրա դրած էր մի կտոր հաց, և տվեց Մարիամին, ասելով՝

— Մերս ուղարկեց:

— Գնա՛ տաքացիր, Նիկոլ, դու մրսե՛լ ես,— ասաց նորան օրիորդը և կերակուրը տարավ մոր մոտ:— Մայրիկ, տաք կերակուր է, մի փոքր խմի ջրիցը, դու էսօր ոչինչ չես կերել:

Հիվանդն առեց գդալը և դողդոջուն ձեռքով սկսեց ուտել: Մարիամը բռնած ուներ մոր առջև կերակուրի ամանը: Նրբ նա վերջացրուց, օրիորդը տեսավ, որ կերակուրից բավականին մնացել էր: Նա դարձեցրուց եղբորը, մտածելով, թե նա քաղցած էր քնած: Սանդրոն՝ աչքերը ճմուռնով՝ բարձրացրուց գլուխը. նորա ուրախության շափ չկար, երբ տեսավ յուր առջև տաք կերակուրը:

— Բա՛ դու չե՞ս ուտելու,— հարցրուց Նիկոլը:

— Ես իշտահ չունեմ... — պատասխանեց Մարիամը:

— Տո, ջուր կտրած, լսելի եղավ հիվանդի ձայնը, ինչո՞ւ ես մաշում քեզ, դու էլ որ հիվանդանաս, մեկ ո՞վ պիտի պահե...

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց: Հիվանդը խորին կերպով ա՛խ քաշեց և թուլացած գլուխը թողեց բարձի վերա: Մարիամը նստած էր վառարանի մոտ, նորա հանդեպ նստել էր Նիկոլը: Սանդրոն դեռ վայելում էր յուր ընթրիքը: Փոքրիկ Յուցան, պոչը շարժելով, փաղաքշաբար պտիտ էր դալիս նորա շուրջը: Պատանին ձգեց նորան մի կտոր ոսկոր, շնիկը դոհունակությամբ առեց անուշ պատառը, հեռացավ դեպի յուր նվիրական անկյունը և սկսեց յուր մանրիկ ատամներով կրծոտել նորան:

Մի քանի րոպեից հետո լսելի եղավ հիվանդի խոսփոցը:

— Նա քնեց,— ասաց Մարիամը և, յուր տեղից վեր կենալով, մոտեցավ մորը, ծածկեց նորան ամեն կողմից, որ չմրսե, և կրկին վերաբազարձավ յուր առաջին տեղը:

Վառարանի մեջ հազիվ սլալում էին մի քանի կիսավառ ածուխներ: Խրճիթի խալարը հետզհետե թանձրանում էր: Մարիամն ավելցրուց մի քանի կտոր փայտ, կրակը բորբոքվեց և սենյակի տխուր պատկերները կրկին նկարվել սկսան նորա աչքու լուսով:

— Դու ո՞ւր էիր, Նիկոլ,— ընդհատեց Մարիամը նոցա մեջ տիրող լուռթյունը:

— Բազարումն էի, Մաշո,— պատասխանեց Նիկոլը,— մեկ մարդից մի սնդուկ լիմոն ունեի առած, աշխատում էի ծախեմ, որ փողը տամ:

— Հետո տվեցի՞ր:

— Տվի. թե չէի տվել, վա՛յ իմ հալին, կոտոր կընկնեի, դիտե՛ա:

— Մի սնդուկ լիմոն ո՞ւր:

— Բա՛ ի՞նչ քանով, իմ թանխեն ընդամենը հինգ մանեթ է:

— Շա՛տ փող ես ունեցի, Նիկոլ, հինգ մանեթ... — զարմացավ կրկին Մարիամը:

— Էս ճակատիս քրտինքովն եմ աշխատի,— ասաց պատանին՝ ձեռքը տանելով դեպի գլուխը:

Մի քաղցր ժպիտ բաց արավ՝ երկու սիրունիկ փոսիկներ Մարիամի ամեն մի թշի վերա:

— Ինչպե՞ս ես ծախում, Նիկոլ, լիմոնը,— հարցրուց նա:

— Լցնում եմ մի դամբյուղի մեջ, թեքիցս քաշ եմ տալիս ու էնպես սկսում եմ պտիտ ածել փողոցներով. «Լիմոն առեք, հա՛յ լավ լիմոն, սիրո՞ւն լիմոն...» էդպես բղավում եմ ու բղավում...

Վերջին խոսքերն այնպիսի մի բարձր ձայնով եղանակեց ուրախ պատանին, որ հաւերն սկսեցին անհանգիստ կերպով կշկշալ. փոքրիկ Յուցան, որ նույն ժամուն թաքնվել էր տախտի տակ, դուրս պրծավ և յուր սուր մետաղական ձայնով մի քանի անգամ հեծկլտաց, և Սանդորոն, հետեւելով Նիկոլի եղանակին, կրկնեց նրա խոսքերն այնպիսի մի հանգով, որ ավելի շփոթ պատճառեց:

Երճիթի տխուր լռությունն ընդունեց մի առանձին կենդանություն:

— Բա՛, էդ ի՞նչ արիր, Նիկոլ, խո՞մ գիժ չե՞ս,— անաց Մարիամը մի կողմից ծիծաղելով, մյուս կողմից կշտամբելով պատանուն:

— Բա՛ ինչ անեմ, լի՞մոնը էդպէս են ծախում,— խոսեց պատանին ավելի կատակելով:

— Դե՛ սուս, դե՛ սուս,— հաւիւ՛լ լսելի ձայնով շշնջաց օրիորդը, մատները Նիկոլի բերնին դնելով:— Սո՛ւս, թե չէ մերս կղարթնի:

— Հի՛մա խելոք կ'լինեամ, տե՛ս ինչպէս սուս կացա:

Պատանին ընդունեց ավելի ծանր կերպարանք, բայց միևնույն ժանրության մեջ կար ծաղրածության բոլոր ձևերը, որով Մարիամը չէր կարող առանց ժպտելու նայել նորա երեսին:

Վառարանի մեջ կրակը սկսել էր ավելի բորբոքվել: Մարիամի գունատ թշերն ստացել էին վարդի գույն: Կրակի լույսը տվել էր նրա դեմքին խիստ գրավիչ հրապույրներ:

— Ի՞նչ սիրուն ես էս գիշեր, Մաշո՛ւ,— ասաց նրան Նիկոլը մի առանձին համակրությամբ նայելով օրիորդի երեսին:

— Է՛հ, սիրունությունն ի՞նչ սաղ կգա ինձ...— պատասխանեց օրիորդը տխրությամբ:

— Զէ՛, աստված վկա, սիրունացել ես, տե՛ս,— և Նիկոլը տվեց նրա ձեռքը մի կոտրած հայելու կտոր, որ նա առեց պատուհանից:

Մարիամը նայեց հայելուն, տեսավ, իրավ որ բավականին կարմրեւ էր:

— Կրակի տաքությունիցն է,— պատասխանեց նա համեստությամբ:

— Դրանից հետո ես շատ փայտ կբերեմ, որ վառես, տաքանաս ու միշտ էդպէս սիրուն դառնաս...— վրա բերեց պատանին ուրախությամբ:

— Է՛հ... թա՛ք մերս լաւանա, ես ուրիշ բան չեմ ուզում:

Այդպէս պատանին և պատանուհին, նստած վառարանի մոտ, երկար խոսում էին և զվարճանում, երբ գիշերն աննկատելի կերպով անցնում էր: Մինչև աքաղաղը երեք անգամ թևքերը թափ տվեց, երգելով յուր սովորական երգը: Նիկոլը, տեսնելով, որ Մարիամը նիրհում էր, ինքն էլ գնաց յուրյանց տունը քնելու:

Մյուս օրը հղանակը շատ մեղմ էր: Գիշերվա մրրիկը դադարել էր, և ասքի շողքերն ուրախ ժպտում խաղում էին նորեկ ձյունի խաչաձև բրլիանտների վերա:

Վաղ առավոտյան լվացարար Կեկելն եկավ Օվանեսենց տուն, Քեթևանի առողջութունը հարցրուց, ուրախացավ, որ հիվանդն այն գիշեր հանգիստ էր քնած, և Մարիամին ասաց, որ գա բաղնիքները լվացք տանե:

— Էս սհաթին կգամ, թող կրակը վառեմ, տունն ավլեմ, կգամ,— պատասխանեց Մարիամը, շտապելով յուրյանց տնակի առավոտյան հոգսերը հոգալու:

Գնալով Կեկելի տուն, օրիորդը տեսավ, որ նիկոլը դեռ նոր յուր դամբյուղն առած փողոց էր գնում: Տեսնելով Մարիամին, պատանին լռությամբ ակնարկեց յուր դամբյուղի վերա, կամենալով դրանով հիշեցնել գիշերվա անցքը: Բայց Մարիամը ոչինչ չպատասխանեց նորան, տեսնելով, որ պատանու մայրն այնտեղ կանգնած էր:

Նիկոլը հեռացավ: Կես ժամից հետո Մարիամը շալակեց մի մեծ կապոց լվացք և սկսավ դիմել դեպի բաղնիքների կողմը:

Սանդրոն նույնպես վաղուց պատրաստվել, ուզում էր յուր վարպետի խանութը գնալ: Նորան մնացել էր միայն յուր կոշիկների հոգսը. նա մտածում էր, թե ի՞նչ հնարք բանեցնե, որ մատները նոցա ծակերից դուրս չպրծնեն: Մանավանդ որ մի ոտքը վիրավորված էր:

— Ա՛խ, ե՞րբ պիտի պրծնեմ էդ մուկրեկներից...— ասում էր նա դառն կերպով հոգոց հանելով:

Մինչ խեղճ Սանդրոն այդ մտատանջության մեջն էր, խրճիթի դուռը զարկեցին:

— Քեթևա՛ն, Քեթևա՛ն,— լսելի եղավ մի խոսքոտ ձայն:

— Ա՛խ, էլի եկավ...— ասաց հիվանդը վշտալի ձայնով:

Սանդրոն դուռը բաց արավ. հայտնվեցավ մի միջահասակ մարդ, նեղ և խորամանկ աչքերով: Նորա գորշ-պղնձագույն դեմքը կրում էր յուր վերա թափառական ցիգանի բոլոր վայրենի դժագրությունը: Նվիրավ, այդ պարոնը կոչվում էր Բոշա-Կարապետ:

— Փողերը հաղրեցի՞ր,— դարձավ նա դեպի հիվանդը:

— Ախար ո՞րտեղից հազրեմ, Կարապետ աղա, քո հոգուն մատաղ,— պատասխանեց Քեթևանը ողորմելի ձայնով:

— Օ՛րհնած, էդպես չի ըլի է՛,— մի առանձին դժգոհական եղա-

նակով խոսեց Բոշան.— գլուխքը չես կարացի տալ, շահն էլա տո՛ւր...

— Ախար ո՞րտեղից տամ, Կարապետ աղա, դու շե՞ս տեսնում իմ հալը... ես հիվանդ, անտեր ընկած եմ... երեխեքս շատ գիշեր քաղցած են քնում...

Այդ խոսքերն այնպիսի մի դառն կերպով արտասանեց Քեթևանը, որ մի սիրտ, եթե քարից լիներ, դարձյալ կփափկեր։ Բայց Բոշայի համար դրանք սովորական բառեր էին, որպիսիք նա հաճախ լսել էր յուր պարտականներից։

— Տե՛ս, ես քեզ ասում եմ, Քեթևան, թե որ մինչև էս շարթի վերջը չտաս, դանդատ կանեմ,— ասաց նա սպառնալով։

— Ասածուն բաշխե... քո որդիկներուն բաշխե...— աղաչում էր հիվանդը ողորմելի ձայնով։

Բայց Բոշայի համար անբախտի լացը և այրիի արտասուքը ոչինչ նշանակություն չունեին։ Նա ինքն իրան բարկանալով խոսում էր՝ էսպես էլ օյին կուլի՞... նաղդ փող տաս ու չկարենաս առնել...

Եվ նորա սատանայական աչքերը լի շարամոտությամբ պտտում էին մերկ խրճիթի շորեքկողմը, կարծես մի բան որոնելու նպատակով։ Նա տեսավ անկյունում կծկված հավերք, աղվեսի արագությունբ հարձակվեցավ նոցա վերա և բռնեց մի վառյակ ու մի մանուկ աքաղաղիկ։

— Սրանք էլա տանեմ,— ասաց նա դժոխային ուրախությամբ։

Սանդրոն, տեսնելով այդ հափշտակությունը, վրա պրծավ, բռնեց Բոշայի փեշից.— Ա՛ղա ջան, ա՛ղա ջան, ո՞ւր ես տանում, էդ մինն իմ «խուճուճիան մամալն է»։

Այդպես էր կոչում պատանյակը յուր նախշուն աքաղաղին։

— Դե՛ն կորի,— դուռաց անգութ վաշխառուն,— ա՛յ, ես քեզ նշանց կտամ «խուճուճիան մամալը»... Եվ նա սպառնացավ տղային յուր սարսափելի ապտակը։

Սանդրոն, մի այգպիսի ապտակ մի օր առաջ իմերեղից կրած լինելով, դարհուրելով հետ քաշվեց, թողնելով վաշխառուի փեշը։ Իսկ անպաշտպան պատանուն օգնության հասավ նորա միակ մտերիմը, փոքրիկ Յուցան։ Նա տախտի տակից դուրս պրծավ և յուր սուր ասեղնավոր ատամներով ճիգ ընկավ Բոշայի փեշից։ Բայց վաշխառուն յուր ձեռքի ահագին մահակով մի այնպիսի սատոխի հարված տվեց Յուցայի գլխին, որ խեղճ շնիկն իսկույն բաց թողեց նրա փեշը, և նրա տխուր կծկծոցը խառնվեցավ Սանդրոյի լաց ու սուգին...

Վաշխառուն տարավ յուր կողոպուտը։

Սանդրոյի տխրութեանը չափ չունեն, նա շատ էր սիրում յուր նախ-
շուն աքաղաղին: Հիւլանդը, տեսնելով որդու արտասուքը, անդադար
կրկնում էր:

— Ա՛խ, էն անիծւած էծը... էդ ի՛նչ կրակի մեջ գցեց մեզ...

Այդ խոսքերի մեջ, որ հիւլանդն արտասանեց այնպիսի դառնութեամբ,
կար մի սարսափելի դեպք, որ գլխավորապէս պատճառ եղավ նոցա ան-
բախտութեանը: Ամուսնի մահից հետո Քեթեանը պարտք առավ Բոշա-
կարապետից տասն ուրբի փող, ամեն մի ամիսը մեկ ուրբի տոկոս հաշ-
վելով, տասնվեց ուրբու պարտամուրհակ տվեց վեց ամիս ժամանակով:
Այդ փողերով Քեթեանը գնեց մի այծ, որ յուր երեխեքը կերակրվէին նորա
կաթնով: Բայց անգուժ բախտը պետք է հասցնէր նորանց յուր վերջին
հարվածը, այծը երկու ամսից հետո մեռավ: Այնուհետև նոքա դարձան
Բոշայի ստրուկը: Ամեն մի վեցամսյակին Բոշան պարտամուրհակը
փոխում էր, տոկոսը տակոսի վերա բաղմապատկելով: Անցան մի քանի
տարիներ: Քեթեանը յուր տան եղած-չեղածը ծախել՝ նորան էր տվել,
բայց տակաւին հիստուն ուրբի պարտական էր: Ամեն անգամ կգար Բո-
շան, ինչ որ ձեռքն ընկներ կտանէր՝ հաւ, ձու, եղ և այլն: Բացի դո-
ւանից, նա յուր տան լվացքը նորանց էր լվանալ տալիս և ոչինչ չէր
վճարում: Շատ անգամ Մարիամը կար էր անում նոցա համար և փող
չէր ստանում: Այդ բոլորը նորա համար էր միայն, որ Բոշան համբերի
և դատարանին դանդառ չանի: Իսկ համբերութեանը Բոշայի միակ նպա-
տակն էր, որովհետև օրըստօրեւ նորա պարտամուրհակի թվանշաններն
աւելի խոշոր ձև էին ստանում...

Ե

Երեկո էր: Արեւ խոնարհւում էր դեպի յուր գիշերային մուտքը:
Յուրտն սկսել էր սաստկանալ: Փողոցների քարուղիները սառել էին ար-
դեն, երբ Մարիամը, լվացքի ծանր կապոցը գլխին դրած, հետ էր դառ-
նում բաղնիքներից: Նորա հագուստի թրջված թևքերն ու փեշերքը սա-
ռել, առիտակի նման էին դարձել, և սպիտակ դեմքը ցրտի սաստկու-
թյունից ստացել էր մուգ կարմիր գույն, իսկ ամբողջ օրը լվացքի մեջ
տրորված ձեռքերը բոլորովին չրջացել էին: Նա ևս էր դառնում մի խումբ
աղջիկների հետ, որոնց ամեն մինը բերում էր գլխի վրա յուր լվացքի
կապոցը:

Նույն ժամուն մի պառավ կին, ոտքից գլուխ ևս հագնված, ծածկված
սպիտակ շարսավով, հետևում էր այդ ուրախ խմբին, որոնք քշվելով,

խոսելով և ծիծաղելով տուն էին դառնում: Աղջիկները բոլորը համարյա թե խեղճ ընտանիքների դավակներ էին, որպես Մարիամը: Նորա օրական վարժով աշխատում էին լվացարարների համար: Պառավըն աչքը չէր հեռացնում նոցա խմբից, կարծես թե մի բան էր պտրում: «էդ մինն ամենից լավն է...», ասաց նա յուր մտքի մեջ և այլևի մոտեցավ Մարիամին:

Երբ աղջիկները դուրս եկան բազարից, մտան մի խուլ փողոց, Մարիամը բավականին ետ մնաց յուր խմբից:

— Ո՞ւմ աղջիկն ես,— հարցրուց նորանից պառավը հաղիվ լսելի ձայնով:

— Խարաղ Օվանեսի աղջիկը:

— Հերդ կենում է՞:

— Չէ, մեռած է:

— Ապա ո՞վ ունես:

— Մեր ու մի պստիկ աղբեր:

— Ո՞ւմն է էդ լվացքը:

— Մեր հարեանինը:

— Ինչո՞ւ ես դու լվանում:

— Նա ինձ փող է տալիս:

— Բաս մերդ աղքատ է՞:

— Նա հիվանդ է:

Պառավի նենգավոր դեմքի վերա վաղեց ուրախության մի նշույլ, կարծես նա մոտենում էր յուր նպատակին:

— Ո՞րտեղ եք կենում,— շարունակեց նա յուր հարցմունքը:

— Զհուդների գերեզմանատան մոտ:

— Ասեցիք խարաղ Օվանեսի աղջիկն ես, հա՞:

— Հա՛:

— Անունդ ի՞նչ է:

Մարիամը ձանձրացավ այդ բոլոր հարցմունքներից, փոխանակ ուղղակի պատասխանելու, ասաց.— Ի՞նչ պետք է քեզ իմ անունը:

— Էնպես հարցնում եմ, որդի, քո հերն իմ լավ բարեկամս էր, հոգին լուս դառնա, ի՞նչ լավ մարդ էր հերդ:— Եվ պառավը յուր դեմքն այնպես ձևացրուց, որպես թե օրիորդի հոր հիշատակը սաստիկ ցավեցրուց նորան:

— Անունս Մարիամ է,— պատասխանեց օրիորդը:

Պառավը հեռացավ: Թեև նորա վերջին խոսքերը բավականին ճմլեցին օրիորդի սիրտը, այսուամենայնիվ նա խիստ անախորժ տպավորու-

թյուն թողեց Մարիամի վերա, որ երեակայում էր, թե դեռ յուր աչքի առջևն է նորա սև սատանայի պես պատկերը:

Մարիամի ընկերուհիքը հետզհետե բաժանվեցան, մտնելով դանադան փողոցներ, նորա հետ մնացին մի քանիսը, որք յուր թաղեցիքն էին:

— Էդ կնիկը, որ քեզ հետ խոսում էր, Մաշո, շատ անգամ գալիս է բաղնիքները, ուր մենք լվացք ենք անում,— ասաց աղջիկներից մինը:

— Մի անգամ ես նորան տեսա Գ...ի կտավի ֆաբրիկումը, ուր շատ աղջիկները հետ մենք բանում էինք,— ասաց մյուսը:

— Նա էնպես դալիս է միշտ խոսեցնում է աղջիկներին, մարդ չէ իմանում, ի՞նչ է ուզում,— մեջ մտալ երրորդը:

— Է՛հ, հողեմ նորա գլուխը,— ասաց մի այլը:

— Սև սատանա է,— վրա բերեց հինգերորդը:

Այդպես նոքա խոսում էին, երբ հասան հրեից գերեզմանատանը և ամեն մինը բաժանվեցավ դեպի մի կողմ: Բոլորովին մթնել էր, երբ Մարիամը մտավ Կեկելի տունը. նա համբարեց լվացքը և հանձնեց նորան:

— Շատ ապրես, ոչինչ պակաս չէ,— ասաց նորան Կեկելը:

— Նատոն միշտ գողանալ էր տալիս,— խոսեց Մարիամը:

— Սատկի նատոն,— կրկնեց Կեկելը, միտ բերելով յուր առաջին լվացարար աղջկա հիմարությունները:

Մարիամը մտնելով յուրյանց խրճիթը, գտավ նորան բոլորովին անմխիթար դրուժյան մեջ: Մայրը դեռ սաստիկ վրդովմունքի մեջ էր Բոշայի պատճառով: Սանդոյի աչքերն ուռել էին շատ լացեկն: Ցուցան, որպես երևում էր, յուր սրտի անախորժ տրամադրության մեջ էր, որովհետև նա յուր սովորության հարմար այս գիշեր չգիմալորեց յուր աղջիկ-պարոնին և ո՛չ նորա շուրջը ցատկելով պաչպչեց Մարիամի հագուստի փեշերքը: Հավերք կարծես նույնպես տխուր էին, որ նոցա ընկերներից երկուսը պակասել էր: Իսկ սենյակը սառն էր, որպես գերեզման:

Սանդոն պատմեց քոջը Բոշայի անցքը:

— Ա՛խ, գրողը տանե նորան...— ասաց Մարիամը՝ սրբելով արտասուքը:

Օրիորդի առաջին հոգսն եղավ տաքացնել խրճիթը: Դժբախտաբար նոցա մի օր առաջ կտրած փայտը սպառվել էր: Նորից կտրելու ուժ չկար օրիորդի վերա, որովհետև նա շատ հոգնած էր: Սանդոյից մի բան խնդրել անկարելի էր, որովհետև նա դեռ ողբում էր յուր աքաղաղի կոռուստը: Ի՞նչ պետք էր անել: Քամին կրկին սկսել էր շվշվացնել. երե-

վում էր, որ դարձյալ մրրիկ պետք է լինի՝ Օրիորդը դուրս եկավ խրճիթից և դառավ նիկուլին։

— Նիկուլ ջան,— խնդրեց նրան,— էդ գերանից մի կտոր կտրե, վառելու փետ չունենա՞ր։

Պատանին տեսնելով՝ այդ գործողությունը երկար կտե՞ն, ասաց։

— Ես փետ կբերեմ։

— Դե՛, շուտ բեր, քո հոգուն մատաղ։

— Տե՛ս, ես էլ պիտի նստեմ կրակի մոտ ու մտիկ տամ քո երեսին, երբ դու կկարմրես...

— Հանաքի վա՛խտ է, Նիկուլ։

— Դու ավելի սիրուն ես լինում, երբ կրակի մոտ ես նստում։

— Էրեն՝կ քո գիժ գլխին...

Օրիորդի համբերությունը հատավ, ուզում էր գնալ Օսեփի անից բերել սղոցը, որ ինքը փայտ պատրաստե՞ր Բայց Նիկուլն արգելեց նորան.

— Դե՛ լավ, հիմա խելոք կիտսեմ,— ասաց նա և, ձեռքով հեղիկ շփելով Մարիամի թշին, վաղեց դեպի յուրյանց տուն, որ փայտ բերե՞ր Բառուդ ժամից հետո վառարանի մեջ կրակն արդեն պատրաստ էր։

2

Մենդյան ցրտերը վաղուց անցել էին։ Մարտը բերեց յուր հետ խոնավ և անձրևային օրեր։ Եղանակը միշտ թխպոտ էր, և արեգակը հազիվ էր երևում։

Քեթևանի հիվանդությունը տակավին նույն դրության մեջն էր. նորա կենսական ուժերն օրըստօրե ուլալում էին։ Մի ցավալի անցք ավելի մեծ հարված տվեց նորա առողջությանը։ Բոշան դատարանին դանդատվել էր, վճռել էին, որ Օվանեսի խրճիթը ծախվի հրապարակական աճուրդով։

— Խեղճ երեխեքս ո՞րտեղ պահեմ...— ասի քաշելով ասում էր անդադար հիվանդը։

Մինչ Քեթևանը յուր ցավերի այդ հոգեվարք դրության մեջն էր, մի առավոտ նրա մոտ եկավ մի կարճիկ պառավ, թուխ և ցամաք դեմքով, փոքրիկ և խորամանկ աչքերով։ Նա երկար նստած կստում էր Քեթևանի հետ։ Մարիամը տանը չէր, նա Կեկելի մոտ զբաղված էր լվացքով։

— Էլ ասածուց ի՞նչ ես ուզում...— առաջ տարավ պառավը,— դու էգպես հիվանդ ես, տունդ ծախում են, ուսելու հաց չունես, հիմա մի էգպեսի մարդ, որ մեր քաղաքի ամենից հարուստն է, ուզում է քեզ

օգնություն անել, դու ինչո՞ւ չես ընդունում... էդ էլ խեղճ է...

Քեթեանը ոչինչ չպատասխանեց:

— Տե՛ս, Քեթեան,— շարունակեց պառաւլը,— երկու հարյուր մանեթ էս գլխեմին տալիս է... լաւ հագցնում է... ասում է, թի՛ հետո իմ փողով մի լաւ մարդու կտամ... էլ ասածուց ի՞նչ ես ուզում...

— Ա՛խ, ես ի՞նչպէս իմ ձեռքով երեխես սաղ-սաղ գերեզմանը դնեմ...— պատասխանեց հիւանդը արտասովելով:

— Հիմա մեր քաղաքում ո՞վ չէ անում էդ բանը...— պատասխանեց պառաւլն ավելի դործազետ մարդու եղանակով:— Նրանք, որ ուտելու էի ունեն, խմելու էլ ունեն, էդ բանն էլի անում են... դո՞ւ ինչու չպիտի անես...

— Ա՛խ, աստված, էդ ի՞նչ եմ լսում...— ձայն արձակեց Քեթեանը հառաչելով:

— Տե՛ս, Քեթեան, ասում եմ քեզ, հետո կփռժանես...

— Ի՛նչ որ հաղար թուման էլ տա, չեմ կարա էդ բանն անել...— պատասխանեց Քեթեանը վճռական կերպով:

Մինչ նրանք այդ խոսակցութեան մեջն էին, խրճիթի դռները բացվեցան. ներս մտավ Բոշան, նրա հետ պրիստաւը և մի սասնապետ: Հիւանդը սարսափեցաւ:

Պրիստաւը, մի սուր հայացք ձգելով աղքատ խրճիթի վրա, դարձաւ դեպի պարտատերը.

— Դե՛, պարոն, ի՞նչ եք կամենում, որ ես գրեմ:

— Ի՛նչ որ տեսնում ես, ամենը գրե՛ էլի՛,— պատասխանեց Բոշան դիմական սառնասրտութեամբ:— էդ կողենքը գրե՛, որի մեջ հիւանդը պառկած է, էդ տախտը գրե՛, էդ հաւերը գրե՛, էն պստիկ պղինձը գրե՛, էդ ավելը, էդ շաքմեքը գրե՛...

Չաքմեքի ձայնը լսածին պէս Սանդրոյի աչքերը վառվեցան: Դոքա նորա շաքմեքն էին, պատանու նշանավոր կոշիկները, որոց պատմությունը մեր ընթերցողին հայտնի է: Այն օրվա ցեխի պատճառով Սանդրոն չկարողացաւ նոցանով դուրս գալ, ի նկատի ունենալով նոցա ծակերը, այդ պատճառով ձգել էր նորանց տախտի վրա:

— Ինչո՞ւ եք գրում իմ շաքմեքը,— հարցրուց նա աչքերը լայն բանալով:

— Ինչո՞ւ, փող չարժե՞,— խոսեց Բոշան:

— Հալբաթտա արժե, երեկ կինտոները մի գրվանքա խնձոր էին տալիս, ես չտվի շաքմեքս:

— Պարոն, դուք ինչո՞ւ եք վիճում երեսայի հետ,— նոցա խոսքը

կտրեց պրիստավը պաշտոնակա՞ն ձևով,— օրենքով չէ կարելի դրել այն բաները, որոնք բնակիչներին անհրաժեշտ պետք են:

Բոշան սկսեց ինքն իրան բարկանալ.

— էդ էլ բա՞ն է, էդ էլ օրե՞նք է... փող տաա ու նրա փոխարեն էդ-պիսի ղիրթ-ղիբիլ տանես, ու էն էլ շթողնե՞ն...

Քեթեանը պրիստավին տեսածին պես շփոթվեցաւ. նա չէր իմանում, թե ինչ էր գործվում յուր տան մեջ: Մարիամը միայն կանգնած դռան հետեր լաց էր լինում: Իսկ Սանդրոն, չաքմեքը ձեռին պինդ բռնած, կանգնել էր, նոցա օրհասին էր սպասում:

Պրիստավը տեսնելով անբախտների այդ ցավալի դրությունը և մանավանդ ճանաչելով Բոշային, թե ի՞նչ ծառի պտուղ էր նա, խղճաց և սկսավ խնդրել պարտատիրոջը, որ դադարե տան կայքը դրել տալուց:

— Կարծեմ ավելի լավ կլինի, որ դուր թողնեք շարժական կայքերը և բավականանաք անշարժ կայքով, որովհետև խրճիթն իմ կարծիքով կլրացնե ձեր պահանջը:

— էս քանդված քոխն երկու հարյուր մանեթ կդուրս բերե՞, — կտրեց Բոշան պրիստավի խոսքը, — ջհուղները տասը թումանից ավելի չեն տալիս, որ խառնեն իրանց ճերեղմանատանը:

Երկու հարյուր մանեթի անունը լսածի պես Մարիամը մեջ մտավ.

— Խ՞նչ երկու հարյուր մանեթ. մերս ասում էր, որ հիսուն մանեթից ավելի քեզ պարտական չէ, դանա դու աստված շունե՞ս...

— Քու դեղեն շատ բան կասե, բայց էս իսպոլնի լիստը տեհնում ե՞ս...

Նվ իրավ, Բոշան ցույց տվեց երկու հարյուր մանեթի իսպոլնիտե՛լնի լիստ:

— Դուք դարձյա՛լ սկսեցիք երեսայոց հետ վիճել, — դարձավ պրիստավը դեպի Բոշան:

— Ախար ի՞նչ անեմ, աղբեր, սիրտս տրաքեցնում են... — պատասխանեց Բոշան՝ ձեացնելով խիստ անմեղ կերպարանք:

Մարիամի նկատողությունը բոլորովին ուղիղ էր: Քեթեանը հիսուն մանեթից ավելի պարտական չէր Բոշային, այն ևս մենք գիտենք, թե որպես էր կաղմվել այդ սարսափելի գումարը... Բայց միամիտ Քեթեանը արել էր մի մեծ սխալ. ամեն անգամ հին պարտամուրհակները փոխելու, նորը տալու ժամանակ՝ միշտ հնեքը թողել էր Բոշայի մոտ... Միամիտներին այդպես խաբելը Բոշայի սրբազան սովորություններից միին էր...

Պրիստավը տեսնելով, որ Բոշային համոզելու հնար չկա, գրեց բոլոր այն կոհ-կարասիքը, որ օրենքով թույլ էր տրված առեստի տակ

դնել և Քեթևանի տնակին դուրս բերելով այդ բաները, հանձնեց նոցա դրացի Կեկելին պահելու համար, մինչև աճուրդ նշանակվի Բայց Սանդրոյի կոշիկները բարեբախտաբար զերծ մնացին հրապարակական ծախսի նյութ դառնալէն:

Է

Անծանոթ պառաւը, որ բոլոր ժամանակը ներկա էր այդ դրամատիկական հանդեսին, պրիստավի գնալէն հետո ինքն էլ հեռացաւ: Մարիամը ճանաչեց նրան: Դա այն կինն էր, որ քանի շաբաթ առաջ օրիորդի հետ խոսել էր բաղնիքների ճանապարհին...

Բոշայի և պրիստավի երևույթը որքան ցաւալի ներդրութիւն ունեցաւ խեղճ Քեթևանի տնակի վրա, այնքան ուրախութիւն աղդեց պառաւի սրտին: «Դրանից հետո կընդունես իմ ասածը, Քեթևան...», մտածում էր նա, շարունակելով յուր ճանապարհը:

Երկար այնպէս գնում էր նա, մինչև անցաւ մի մեծ փողոցից, որի միակ ծայրում շինվում էր հոյակապ տուն: Պարոն Ք... կարէլիկ, ուռած մարդը, փաթաթված բաբորի և սամուցրի մեջ, կանգնած էր այնտեղ: Նա զանազան պատուիրներ էր տալիս վարպետներին և դործավորներին, որոնք շինում էին այդ տունը: Նա մի ձեռքում բռնած ունեւ բաղդադի աղւուխ, որով ստեպ-ստեպ սրբում էր յուր քիթը, մյուս ձեռքում կրում էր մի գալազան, որի գլխին ամրացրած էր երկաթյա սրածայր մուրճ, կարծես այդ նրա համար էր, որ այն մուրճով ծակե ամեն միւսի գլուխն, որոնք կհամարձակվէին նորան որեւից ընդգիմութիւն գործել: Բայց ամեն անցնող նորան գլուխ էր տալիս, բարևում էր. ամենքը նորա առջև թերթում էին. երեկ թե այդ մարդի մեջ կար մի բան, որ երկրպագելի էր. այո՛, նա հարուստ էր...

Վերջացնելով յուր խոսակցութիւնը, հարուստն իջաւ մեծ գետի ափը, այնտեղ մի ընդարձակ ավազուտ գետին նուշպէս պատկանում էր նորան: Պարոն Ք... յուր մտքի մեջ գծում էր զանազան ծրագրներ՝ այնտեղ ևս մի բան շինել տալու:

Պառաւը, տեսնելով նա միայնակ է, մոտեցաւ:

— Հը՛, Կասո, տեսա՞ր,— եղաւ հարստի առաջին խոսքը:

— Էս բոպեիս էնտեղից եմ գալիս,— ասաց Կասոն: Այդպէս էր պառաւի անունը:

— Ի՞նչ շինեցիր:

— Շա՛տ ասեցի, շա՛տ խոսեցի, բայց գլուխ չէ գալիս...

— Ասացի՞ր, որ հարցւոր մանեթ եմ տալիս:

— Ես իմ կողմից մեկ հարյուր էլ ավելցրի, շատ ուրիշ բաներ էլ խոստացա... էլի ռազի չկացալ...

Պարոն Ք... վրդովվեցաւ. առաջին անգամն էր, որ նա նկատեց արծաթի անդորութիւնը: Նորա կարծիքով արծաթն ունեւր յուր մեջ այնպիսի մի ուժ, որով բոլոր տիեզերքը մարդ կարող էր յուր ուզածին պես պտույտ տալ:

— Դու աղջկան տեսա՞ր, — շարունակեց նա յուր հարցմունքը:

— Տեսա, բայց աղջիկը ջեր երեխա է, ոչինչ չէ հասկանում:

— Նորան ավելի շուտ կարելի է խաբել...

— Նա էնպեսներից չէ...

— Ուրեմն գլուխ գալու բան չէ՞... — հարցրուց պարոն Ք... հուսահատ կերպով:

Կատոն չուղեց նորան բացասական պատասխան տալ, միայն մանրամասնաբար պատմեց Բոշայի և պրիստավի անցքը: Պարոն Ք...-ի երեսի վրա շողաց վայրենի ուրախութեան լույսը, և նա մի առանձին հրճւանոք խոսեց.

— Կատո, քո արեւը գիտենա, էդ լա՛ւ է էլի, շա՛տ լաւ է էլի... հիմա բանը գլուխ կգա... դու մեկ էլ գնա, երկու անգամ էլ գնա, մինչև սարքես... էդ քո փեշակն է, պիտե՛ս էլի, քեզ խոմ խրատ տալ չի ըլի... քո պատիւն էլ խոմ ես չեմ մոռանա, երկու թուման էլ քեզ եմ տալիս, տե՛ս, էս գլխեմեն:

Եւ նա հանեց յուր թղթապահի միջից երկու կարմիր տասը մանեթանոց և տվեց պառավին: Բայց Կատոն, ճանաչելով Քեթեանի երկաթի բնավորութիւնը, բոլորովին վստահութիւն չունեւր դեպի յուր նպատակի հաջողութիւնը, այդ պատճառով նա հարցրուց պարոն Ք...ից.

— Հենց է՞ն աղջիկը պիտի ըլի:

— Հենց էն... մի անգամ տեսա լվուցք էր տանում, խելքս գնաց...

— Թո՛ղ մի ուրիշը ճարեմ:

— Չէ՛, հենց է՛ն...

— Մի քիչ դժար է:

Պարոն Ք... բարկացաւ.

— Ի՞նչ ես սարսաղ խոսում:

Կատոն ոչինչ չպատասխանեց, միայն խոստացաւ, որ նորա կամքը կկատարի:

Վերջացնելով յուր խոսակցութիւնը, կուսակենսը սկսեց գնալ դեպի յուր տուն: Նորա հետքից բերում էին յուր կառքը: Նա անցաւ մի օտարազգի ժամատան դռնից, որի մոտ դրած էր աստվածածնա փոք-

րիկ պատկեր։ Նա կանգնեց, գդակը վերցրեց և երեսը խաշակնքելով՝ երկար ազոթում էր նորա առջև։ Ճանապարհից անցնողները ջերմեռանդությամբ խոսում էին նորա վրա։ «Ինչ բարեպաշտ մարդ է», ասում էին ամենքը։

Ճանապարհին մոտ եկան նորան մի քանի մարդիկ, որոց մինն ասաց.

— Ա՛ղա ջան, մի մեռած մշեցու համար փող ենք հավաքում, որ թաղենք, մի քանի կոպեկ շնորհեցեք։

Պարոն Ք... ձեռքը տարավ գրպանը, նայեց, ասելով.

— Աստված վկա է, որ հետս փող չունեմ, թե չէ կտայի. խեղճ մշեցի, աստված ողորմի իր հոգուն։

Մարդիկը հեռացան, բայց նույն րոպեին նրա գրպանը լի էր արծաթով։ Նա հստեց կառքը, շիցե թե կրկին այդպիսի մարդերին հանդիպեւ. Քանի րոպեից հետո նա հասավ յուր տուն, այնտեղ, ուր ծեծվել էր Սանդրոն։ Դռները բացվեցան։ Նա անցավ փառավոր սրահակներին միջից, որոնց հատակը պատած էր կարմիր մահուդով։ Աջ ու ձախ շարված՝ լիմոնի, նարինջի ծառերը, հաղվագյուտ ծաղիկները՝ տալիս էին այդ սրահակներին մշտականաչ ճեմելիքների ձև։ Եվ իրավ, տարվա այն եղանակին այնտեղ թագավորում էր գարունքը։

— Աղան եկա՛վ... սարսափելի մի լուր, որ հեռագրական արագությամբ մի րոպեում շքեղազարդ դահլիճներից հասավ մինչև խոհանոցի ծառաներին ու ախոռատան վերջին սպասավորին։ Ամեն տեղ տիրեց գերեզմանական լուռություն։ «Աղայի» երևույթն ուներ յուր մեջ այնպիսի մի մեծ զորություն, որ խեղդում էր, փշրում էր և ճնշում էր ամեն մի կենդանություն ունեցող ուժ։

Նա անցավ դահլիճը։ Խորասանի ամենաթանկագին խալիները ծածկում էին այդ փառավոր բնակարանի հատակը։ Քիշմիրի ամենազեղեցիկ շալերը կազմում էին նորա վարազույրները։ Շռալուծությունը թագավորում էր այնտեղ յուր բոլոր ճոխություններ։ Մետաղների աղնիվ տեսակները՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ, և հանքերի հարստությունը՝ ֆարֆոր, բյուրեղ և թանկագին փայտերը ներկայացնում էին արհեստի և ճարտարության գեղեցիկ արդյունքներ, որոք կացուցանում էին նորա կահ-կարասիքը։ Պատերի վրա ոսկի շրջանակներից նայում էին պատկերներ՝ գեղարվեստի ընտիր գործ։ Այդ տեսարանը հիանալի էր. նոցա թյուր մի անկյունում նկարվում էր մի այլ պատկեր. նորա մաշված և տխուր դեմքը, սառն որպես մարմարիոն, ներկայացնում էր վաղուց թառամած գեղեցկության արձանը... Շիջած աչքերի մեջ դեռ պլպլում էին վշտա-

հար սրտի և հուսահատության կայծերը... Նորա գունատ շրթունքը շարժվեցան... չարագուշակ հաղը դուրս պրծավ մաշված կուրծքից... Դա կենդանի մարմին էր:

Տեսնելով «աղայի» դալուստը, նա շարժվեցավ յուր տեղից, և նորա դեմքն ընդունեց խիստ երկչոտ և ցավակցական արտահայտություն: Այդ թշվառը «աղայի» կինն էր...

«Աղան» մի արհամարհական հայացք ձգեց նորա վերա և անփույթ կերպով անցավ յուր մենարանը:

«Ախ, աստված...», հոգւոց հանեց խեղճ կինը և լռեց:

Տխրության ամպերը կրկին անցան տիկնոջ դեմքի վերա, նա կրկին նստեց յուր տեղը և անշարժ մնաց քարե արձանի նման:

Ը

Մենարանը, որ կացուցանում էր պարոն Ք...ի առանձնասենյակը, հանդիսացնում էր յուր մեջ հազվագյուտ հնությունների մի մեծ հավաքածու: Պարսկաստանից, Տաճկաստանից և Հնդկաստանից կային այնտեղ բոլոր այն բաները, որք կարող էին գրգռել զարմացք և հիացում:

Այդ պարոնն ինքը ոչ միայն հնագետ չէր, այլ մի առանձին սեր շունքի դեպի հնությունները: Բայց ի՞նչ նպատակով կաղմել էր մի այդպիսի փառավոր մոտեցում:

Պարոն Ք... ձեռքերը քամակին դարսած անցուդարձ էր անում յուր մենարանի մեջ, երբ սենեկասպաս ծառաներից մինը ծանուցում արավ, թե գեներալ Ն... դալիս է: Այդ լուրը հայտնի կերպով ուրախություն պատճառեց նորան, որովհետև իսկույն նշմարվեցան նորա դեմքի վերա գոհունակության նշույլներ: «Լավ էլավ»... ասաց նա յուր մտքի մեջ և վազեց դեպի դուռը: Նա գտավ յուր հյուրին, երբ նա նոր էր ներս մտնում տան դռնից: Նա հաղարումեկ փաղաքշական խոսքերով դիմավորեց «նորին պայծառափայլությանը», նորա խոսքերի մեջ արտահայտվում էին կեղծ-բարեկամական շողոքորթություններ և մինչև անգամ ստորաքարշ-ստրկական խոնարհություն: Պարոնը շատ թեքուն էր և առածգական, երբ հարկավոր էր մինին գրավել...

Նա մտավ յուր այցելուի թևերի տակ, վեր բարձրացրուց սանդուղքներից և առաջնորդեց մինչև յուր մենարանը:

Գններալը մի մարդ էր բարձր հասակով, մսուտ երեսով և խորամանկ-պաշտոնական աչքերով: Մտնելով պարոն Ք...ի մենարանը, նա աչք ածեց յուր շորերեկողմը և մի առանձին համակրությամբ ասաց.

— Այո՛, գեղեցի՛կ է...

— Բոլորը վե՛շե՛շ է ձերդ պայծառափայլությանը,— պատասխանեց պարոն Բ... ասիական քաղաքավարությամբ:

Գեններալ Ն... ժպտաց նորա խոսքի վերա և սկսեց մի առ մի ղնենել մենարանի հնությունները:

— Այո՛, գեղեցիկ է, ճշմարիտ, շատ գեղեցի՛կ,— կրկնում էր նա անդադար:

Պարոն Բ... սկսեց ցույց տալ նորան այն բաները, որոց մասին ինքը փոքրիշատե տեղեկություն ունի: Սենյակի մեկ ճակատի պատի վերա մեխած էր մի ահագին արու առյուծի մորթի, որի վերա ամրացուցած էր կովկասյան եղջերվի գլուխ՝ յուր երկայն ճյուղավոր եղջյուրներիով, որոցից կարգավ քարշ էր տված հնադարյան ղենքեր՝ պողովատի զրահ, երկաթե վահան, սաղավարտ և թևոցներ, կեռ ասիական սուր, կապարճ՝ լի նետերով՝ զարդարած սիրամարգի փետուրներով, աղեղ, երկայն նիզակ՝ Դամասկոսի եղեգնից, գլուխը զարդարած սև փետուրներից հյուսած մի մեծ փնջով և այլն:

— Դրանք երեկի Նադիր-Շահի ղենքերն են,— ցույց տվեց պարոն Բ...

— Նադիր-Շահի ղենքե՞րը,— կոչեց ղենեքալը զարմանալով,— այդ հաղվագյուտ բան է:

Նա առեց վահանը և սկսեց նորա վերա նայել:— Խո՛նչ են նշանակում այս ոսկյա նշանադրերը:

— Դոքա Ղորանից առած աղոթքներ են, գեններալ, որք շահին պահպանում էին թշնամու հարվածներից, իսկ մյուսները՝ կախարդական թալիսմաներ են. դոքա շէին թողնում, որ չար ոգիները մոտենային թագավորին:

— Տե՛ս, ի՛նչ խորամանկ են պարսիկները...

— Միևնույն բաները կան և սաղավարտի վերա, նայեցե՛ք, գեններալ,— ասաց պարոն Բ... տալով նորան պողովատի սաղավարտը՝ յուր նիզակի նման բիզ գլխով:

— Ուրեմն այս սաղավարտն անխոցելի էր պահում նորան:

— Իհարկե, ձերդ պայծառափայլություն,— պատասխանեց պարոն Բ... լի սնոտիապաշտությամբ.— նայեցե՛ք այս թրին:

— Հրաշալի՛ բան է,— ասաց նա, ուրը յուր արծաթե պատյանից դուրս քաշելով,— այս ոսկյա տառերը երեւի մի բան նշանակում են,— ցույց տվեց նա սրի վերա:

— Այդտեղ թագավորի անունն է գրած ու նորա մեծ հաղթությունները:

— Ո՞րքան սպանած կլինի Նալիր-Շահն այս թրով...

Շահի զենքերից նոքա անցան այլ հնույթուններին:

Մի վազրի մորթու վերա, նույնպես եղջերվի գլխից քարշ էին ընկած հնդկական ֆակիրի գործիքներ:

— Դոքա ի՞նչ հրեշալոր բաներ են,— հարցրուց զենհրալը ծիծաղելով:

— Դոքա դերվիշի սլարագայք են. ահա՛ նորա գդակը և քամարը՝ արծանագրված զանազան նշանագրներով. այդ նորա եղջերափողն է. այդ ընծու մորթով ծածկվում է նա. ահա՛ տապարը և ֆաշֆուլը, վերջինը շինված է հնդկաբնկույզից. տեսե՛ք, զենհրալ, ի՞նչ սիրուն քանդակներ ունի, դոքա բոլորը արաբական տառեր են, Ֆիրդուսի երգերի ամենագեղեցիկ տողերից քանդակած է նորա վերա:

Դոքա զննեցին զանազան ասիական ազգերի երաժշտական գործիքները՝ սկսյալ Թիֆլիսի զուռնայից մինչև Շիրազի սանթուրը, և տեսան զանազան ասիական ամաններ և անոթներ, որք մի ժամանակ զարդարում էին մեծ իշխանների սեղանները: Երբ նորին պայծառափայլությունը հագեցրել էր յուր հարցասիրությունը, նստեց փառավոր բաղկաթոռի վերա, պարոն Ք... դրեց նորա առջև Հավանայի թանկագին սիգարներ, որք լցրած էին ջալամի ձվի մեջ՝ քանդակած գեղեցիկ նկարներով, որ կանգնած էր արծաթե ոտիկների վերա:

— Այդ ևս սիրուն բան է,— ասաց զենհրալը՝ նայելով սիգարների ամանին,— երեկ այդ բոլորը շատ փող արժե ձեզ:

— Շա՛տ, խիստ շա՛տ...— մի առանձին հանգով պատասխանեց պարոն Ք...:

Բայց նա, կամենալով իշխան Ն...ի ուշադրությունը գրավել յուրյան ավելի կարևոր առարկայի վերա, փոխեց խոսակցության ձևը.

— Ձերդ պայծառափայլությունը երկա՞ր փմնա մեր քաղաքում:

— Մի ամիս միայն, բայց ևս տանջվում եմ կացարանի մասին, ինձ ձանձրացրուց այդ հյուրանոցը. ասում են՝ այս քաղաքում նորանից լավը չկա:

— Ողորմություն արեք, զենհրալ, ի՞նչպես կարելի է այստեղ հյուրանոցում ապրել, եթե ձերդ պայծառափայլությունը շնորհ կանե, ևս ունեմ գեղեցիկ կահյալ տուն՝ բոլոր սարք ու կարգով:

— Դուք նորան վարձո՞վ եք տալիս:

— Ո՛չ, դուք կարող եք աշխտեղ բնակվել, որպես ձեր սեփական

տան մեջ. անտեղ դուք կգտնեք ամեն ինչ, որ ձեզ հարկավոր էլինի, մինչև անգամ... — Վերջին խոսքը պարոն Ք... մոտ գնաց և ասաց գեներալի ակոնչին:

— Խա՛... խա՛... խա՛... ողորմությո՛ւն արեք, — արձակեց գեներալը խիստ ուրախ ծիծաղ. — այս ակոր մաղերին ի՞նչ կսաղի ձեր ասածը... մեր դարն անցավ, ես և դուք ակեորներ ենք, թո՛ղ երիտասարդները մտածեն դուրս վերա...:

— Գիտե՞ք, գեներալ, մենք հայերեն մի առած ունենք, թե՛ «պառավ ձին էլ գարի կուտի»:

— Խա՛... խա՛... խա՛... ի՞նչպես, ի՞նչպես, մեկ էլ ասեք:

Պարոն Ք... կրկնեց միևնույն առածը:

— Այդ հիանալի՛ խոսք է, կնշանակե՛ մենք էլ հետ չպիտի մնանք անուշ զարիից...

Վերջին վլարձախոսությունը պատճառեց իշխան Ն...ի մեջ մեծ ուրախություն. նոքա երկար սրախոսում էին, ծիծաղում էին, մինչև պարոն Ք... հարմար միջոց գտնելով՝ խոսակցությունը դարձրուց յուր նպատակներին մոտ առարկաների վերա: Նոքա սկսեցին խոսել զանազան բաներից և կապալներից: Եվ գեներալը արեց նորան մի քանի խոսամունքներ...

Իսկ պարոն Ք... մտածում էր յուր պատվելի հյուրին մի բան ընծայել յուր հնություններից: Այդ իսկ նպատակով կազմած էր այդ թանկագին հավաքածուն:

— Եթե ձերդ պայծառափայլությունը կբարեհաճեր ինձ ավելի բախտավորել, ընտրեցեք, խնդրեմ, իմ հնություններից մի բան, որպես բարեկամական հիշատակ ձեզ հետ Պետերբուրգ տանելու:

— Ողորմություն արեք, — պատասխանեց գեներալը, — հնությունների վերա միայն կարելի է նայել և զվարճանալ:

— Ես խնդրում եմ...

Գեներալը բարեհաճեց ընդունել նադիր-Շահի ղենքերը: Պարոն Ք..., մինչև գետին խոնարհելով, շնորհակալություն հայտնեց և առաջնորդեց յուր պայծառափայլ հյուրին մինչև դուռը:

Երբ պարոն Ք... յուր սրտի ամենազվարճալի տրամադրության մեջ, որպես մի մարդ, որ յուր որտն արդեն ծուղակի մեջն էր գցել, դառնում էր դեպի յուր մենարանը, սրահակի անկյունումը երևաց մի երկչոտ կերպարանք. նա յուր դողդոջուն մարմինը մի երկու քայլ առաջ տարավ և պարոն Ք...ին գիմավորելով՝ ասաց.

— Աղա ջա՛ն:

— Ի՞նչ է,— գոռաց «աղան»:

— Իմ... իմ... ամսականը:

— Սուպովնիկը կոտրեցիր, հերիք չէ՞, որ ամսական էլ ես ուղում

— Աստված է վկա, ա՛ղա ջան, ես չեմ կոտրել:

— Բաս սատանան կոտրե՞ց:

— Ես ի՞նչ գիտեմ, ա՛ղա ջան:

— Կորի՛ր:

— Մեր երկիրը պետք է գնամ, քրահի փող շունեմ, աստծու խաթրու, իմ ամսականը մի՛ կտրի:

— Կորի՛ր, ասում եմ քեզ:

Խեղճ պատանին յուր արտասուքով լի աչքերը դեպի երկինք բարձրացրեց և սառած մնաց յուր տեղը:

Քսան տարի առաջ Կ... քաղաքի հետ ընկած փողոցներից մինի մեկս պարոն Ք... և յուր եղբայրն ունեին փոքրիկ խանութ. նորա գուռը մի քանի քանոն էր լինում ո՛չ միայն հասարակ օրերում, այլև՝ տոներին, երբ սուրբ Բարբարայի քաղաքի բաղարը կողպվում էր: Խանութպանները նախ գնում էին եկեղեցի, ապա դեպի ալպինները դիմելով՝ այնտեղ անձնատուր էին լինում զանազան զվարճությունների: Չէ կարելի որոշ անուն տալ, թե ի՞նչ վաճառքների խանութ էր այդ: Նա նմանում էր մեծ ճանապարհանի վերա իջևանի մոտ գտնված մի գինետան, ուր հաճախորդը կարող է գնել և ամեն բան, ինչ որ նորան պետք էր: Այնտեղ կային ասիական գուրմաթների զանազան տեսակներ, որպիսի են՝ կտավ, շիլա, չիթ, զադա և այլն: Այնտեղ կային՝ սկսյալ ըմպելիքներից, ձկնեղեններից, մինչև մոմ, լոբի, սոխ, թեյ, շաքար և ճանճերից՝ կեղտոտված կոնֆետներ: Որոց կաղանդի տոներին միայն մայրերն սիրեկան մանչերը, մի քան կոպեկ ստանալով, կգնեին և ուշախ-ուշախ վաղ կտային յուրյանց ըմպելիքի նախաճաշը զրգոելու:

Երկու եղբայրներն այնքան սերտ կեցով կապված էին յուրյան խանութին, որ ավագ եղբայրն առավոտից մինչև կեսգիշեր կարծես մի խած էր յուր դախլին: Իսկ կրտսեր եղբայրն անդադար շարժողությամբ մեջ էր. նա կամ ապրանք էր դարսում, կամ նոցա փոշին էր սրբում, կամ խանութի դռան առաջն էր ավելում, ջուր սրսկում, որ հով լինի:

Խանութը գտնվում էր քաղաքի այն թաղումը, որի բնակիչները չէին վաչկելում բախտի առանձին բարիքները, և կարելի է ասել, որ նոքա մեծ

մասամբ աղքատներն էին: Չնայելով դրան, նոցա առևտուրը բաւականին
լաւ էր գնում, մանավանդ որ խանութպանները հավատարմություն
ունեին գեպի յուրյանց մուշտարիքը և շատ անգամ վաճառքը թողնում
էին անվճար: Իսկ այդ կրեդիտն էժան չէր նստում գնողներին, որով-
հետեւ նոցա սարսափելի կերպով ծանրաբեռնում էին ոչ միայն ապրանքի
գների մեջ, այլև՝ տոկոսների մեջ, որ բազմապատկում էին պարտա-
մուրհակ առնելու միջոցին: Այդ մի ընդհանուր կանոն է ասիական ման-
րավաճառության մեջ: Այդ եղանակով յուրյանց գործը վարելու հետե-
վանքն այն եղավ, որ շատ շտեմեց, պարոն Ք...ի դախը լցվեցավ զանա-
զան պարտամուրհակներով և նոցա թվում ավելացան արծաթի և ոսկու
բաներ, որք զրկած էին նոցա մոտ որպէս գրավներ: Այդ այն ժամանակն
էր, երբ մարդիկ նահապետական պարզամտութեամբ մտածում էին, թե
փողի պարտքը մարդու հոգու պարտքն է, եթե այս կյանքումը չվճարվի,
մյուս կյանքում սատանաները նորա մարմնի մսից կկտրեն և պարտա-
տիրոջը կտան: Նոքա ունենալով մի աշխարհի պարզամիտ, միևնույն ժա-
մանակ բարոյականութեան մաքրութեան պահպանած ամբոխի հետ առև-
տուր, շատ հազիվ էր պատահում, որ կորուստ ունենային յուրյանց
ապագայի կենքի մեջ:

Քանի տարի նոցա առևտուրն այդպէս շարունակվելուց հետո նոքա
բաց արին մի նոր խանութ բազարի ամենալաւ մասումը, ուր նոցա
ապրանքի թվում այժմ չէր գտնվում շիլա, կտավ և ո՛չ սոխ կամ կոն-
ֆետ, այլ ամբողջ խանութը լցված էր մանուֆակտուրայի ընտիր տեսակ-
ներով: Այդ մի քայլ էր, որով նոքա ոտք դրեցին հարստութեան մի որոշ-
ալ աստիճանի վերա:

Շատ շանցավ, երկու եղբայրներն այնպէս ընդարձակեցին յուրյանց
առևտրական շրջանը, որ փոխանակ երկրորդական ձեռքերից գնելու յուր-
յանց վաճառքը, սկսան ուղղակի հարաբերութեան ունենալ Մոսկովայի
ֆարրիկաների և նշանավոր առևտրական տների հետ: Յուրյանց գոր-
ծավարութեան մեջ նոքա այնքան ճիշտ էին, որ շուտով ստացան մեծ
վարկ, որով գրավեցին մոսկովացիների համարումը գեպի յուրյանց հա-
վատարմութեանը: Այդ առիթ տվեց նոցա մեծ գումարների ապրանք
գնել անվճար, վեց ամիս, մի տարի, կամ ավելի ժամանակներով: Չնա-
յելով, որ նոցա գործը միշտ հաջողակ էր գնում, հայտնի չէ ի՞նչ հրաշ-
քով նոցա մեծամեծ խանութների ապրանքները հանկարծ անհետացան,
և նոքա դադարեցրին յուրյանց առևտուրը... Մենք չենք ուղում մտնել
այդ երևույթի խորին գաղտնիքների մեջ և ոչ նորա պատճառները քն-
նելու նպատակ ունենք, միայն կասկեք, որ ավագ եղբայրը՝ պարոն Ք...,

դիմեց դեպի Մոսկվա, հայտնեց պարտատերերին իրանց դժբախտությունը, և մեկ ուրբա փոխարեն 20 կոպեկ վճարելով, ազատեց յուր պարտամուրհակները։ Այդ անցքն եղավ այնպես անակատելի կերպով, որ նոցա քաղաքացիք ոչինչ չհասկացան, որովհետև այնտեղ նոքա պարտքեր չունեին։

Եւ քսան տարի չէ անցկենում, յուր խանութում պղպեղ և լոբին կոնֆետի հետ ծախող մանրավաճառի քսակից միլիոնների ձայներ են լսվում...

Այժմ դառնանք դեպի այն թշվառ արարածը, որին մենք թողեցինք դահլիճի անկյունում։ Դա պարոն Ք...ի անբախտ օրերի մտերիմ ընկերուհին էր, որի հետ ամենայն համբերությամբ տարել էր նա աղքատության ծանր լուծը։ Չնայելով որ այժմ նա մի քանի երևխաների մայր էր, չնայելով որ այժմ նա մի հարուստ տանտիկին էր, այսուամենայնիւ, նա յուր բոլոր ճոխությունների մեջ չէր գտնում ոչինչ երջանկություն։ Նորա ամուսինն այն մարդերից միին էր, որոց համար ռամկորեն ասում են՝ «դուրսը՝ քահանա, ներսը՝ սատանա»։ Եւ իրավ, այդ մարդն ընտանեկան շրջանից դուրս հեղ էր որպես գառնուկ, իսկ յուր տան մեջ՝ վաչրենի որպես գաղան։

Տիկին Նատալիան, այդպես էր նորա անունը, այն կնիկներից միին էր, որի թե բարոյական ազնիւ ճատկությունները և թե մարմնական վաշկլությունքը տալիս էին նորան իրավունք սիրելի լինել ամենին։ Նորա դեմքը գեղեցիկ էր և դուրեկան, նա սրտով բարի էր որպես հրեշտակ։ Ոչ ոք նորանից չէր նեղացած, ամեն ծանոթները սիրում էին և հարգում էին նորան։ Միակ մարդը, որին ատելի էր նա, էր նորա ամուսինը։ Այդ ատելությունն սկսվեց այն օրից, քանի նորա ամուսինն ավելի և ավելի բարձրանում էր յուր հարստության աստիճանները, և քանի նորա արծաթն առիթ էր տալիս նորան ավելի խրվել յուր մոլորությունների մեջ։ Զարմանալի է, որ նախանամությունն ըստ մեծի մասին տալիս է այդ բռնակալներին համբերող կանայք։ Իսկ այդ համբերությունը խիստ թանկ արժիք տրիկին Նատալիային։ Նորա մարմնական զորությունները օրըստօրե սպառվում էին, և նա զգում էր, որ արագ քայլերով մոտենում է գերեզմանին...

Ամուսնու արհամարհական սառնասրտությամբ նորա մոտից անցնելը, երբ նա նստած էր դահլիճի անկյունում, այնպիսի մի սպանողական տպավորություն գործեց նորա վերա, որ տիկինն այլևս չկարողացավ դսպել յուրյան, և արտասուքն ակամա կերպով սկսավ գլորվիլ նորա գունատ թշերի վերա։ Երկար այնպես նստած էր նա այդ խռովության

մեջ, հետո վեր կացաւ յուր տեղից, կամենում էր դեպի պատշգամբն անցնել, մի փոքր ցրվելու սրտի ամբոխմունքը, երբ սրահակի մեջ հանգիպեց նորան նույն ծառան, որ պարոն Ք...ից ամսական էր պահանջում:

— Ինչո՞ւ ես կանգնած,— հարցրուց տիկինը:

— Իմ ամսականը... աղջիկ-պարո՞ն, աղան չտվեց:

Այդ խոսքերի միջոցին խեղճ պատանին այնպիսի մի ցավակցական դեմք ձևացրուց, որ իսկույն շարժեց տիկնոջ խղճմամանքը:

— Ա՛ռ,— տվեց տիկինը տասն ուսլիանոց արծաթ:

Երբ ծառան կամենում էր յուր շնորհակալությունը հայտնել.— Հեռացի՛ր, թող շտանն քեզ,— ասաց տիկինը և անցավ դեպի պատշգամբը: Ծառան, մի քանի անգամ գլուխ տալով, հեռացավ:

Ժ

Ապրիլ ամսի վերջին շաբաթն էր: Հովաստոն օդը շնչում էր գարնանային թարմությամբ: Աստղադարդ երկինքը պարզ էր, որպես կաթնային օվկիանոս: Լուսնյակն ամեն տեղ թափում էր յուր արծաթափայլ լույսը:

Գիշերը մոտենում էր յուր կեսին:

Որպես գիշերային Վեստալկա, յուզային ճրագը ձախ ձեռից քաշ տված, Քեթևանի խրճիթից դուրս եկավ մի մանկահասակ աղջիկ, դարդարված նոր և խշխշուն հագուստով: Նորա հագուստը սեղմելով անցավ նեղ դռնից և նա հայտնվեցավ բակում: Երևում էր աղջիկը բոլորովին սիրահարված էր յուր դարդարանքով. նա անդադար հետ ու առաջ էր նայում, ուղղում էր հագուստի ծալքերը, ուղղում էր յուր փարիզյան գզակի վարդերը և զմայլվում էր...

— Մի հայելի էլ չկա, որ մտիկ անելի,— ասում է նա ինքն իրան և շտապելով դիմում էր դեպի լվացարար Կեկելի տունը:

Փոքրիկ Յուցան հայտնի չէ ի՞նչ շարամատությունք նույն ժամուն հոտհոտալով վազվզում էր բակումը, նա, տեսնելով աղջկան, հարձակվեցավ նորա վերա և քիչ էր մնում, որ պատռն նորա փեշը:

— Ա՛յ, սա՛տկես դու, քոռացե՛լ ես,— ճչաց աղջիկը:

Շնիկը ճանաչեց նորան, սկսավ ներողություն խնդրել, մի քանի անգամ պտույտ գալով օրիորդի շուրջը և քսքովելով նորա փեշերին: Աղջիկը մտավ լվացարարի տունը: Կեկելը նույն ժամուն ութն էր քաշում:

— Եկա մնաք բարով ասելու, Կեկել ջան,— ասաց օրիորդը, բեկեկելով նորա գիրկը:

Կեկեկը շփոթվեցավ, նա հազիվ կարողացավ ճանաչել, որ յուր գրականումը Մարիամն էր:

— Ես գնում եմ, Կեկեկ ջան:

— Ո՞ւր, — հարցրուց լվացարարը վարձանալով:

— Ձեմ գիտում... մերս ինձ մարդի տվեց:

— Ո՞ւր տվեց:

— Ձեմ գիտում, Կեկեկ ջան, տե՛ս էս շոբերը, էս շլյապեն, էս քուրոցը, էս բրապենները... էս ամենն իմ մարզն է ուղարկի, — ցույց տվեց Մարիամը ուրախ ժպտան եղեսին:

Կեկեկի գույնը շուտ-շուտ փոխվում էր, նա չէր կարողանում հավատալ յուր ականջներին:

— Դու տեսա՞ր էն մարդուն:

— Ես չեմ տեսի, Կեկեկ ջան, բայց էն պատալը, որ էս շոբերը բերավ, առում էր՝ շատ լավ մարդ է:

— Ի՞նչ պառավ:

— Մեկ պառավ էլի՜. նա հիմա մեր տանն է, երկու հարյուր մանեթ էլ փող տվեց մորս: Էլ Բոշան, էնպես չէ՞, Կեկեկ ջան, էլ չի կարա մեր տունը ծախել:

Կեկեկի վարձանքն ալեկի սաստկացավ:

— Դու ճանաչում ե՞ս էն պառավին:

— Ձէ՛, Կեկեկ ջան, մի անգամ ես նորան բաղնիքի ճամփումը տեսա, շատ խոսեց ինձ հետ, — պատասխանեց օրիորդը՝ մտաբերելով անցյալը: — Էսօր էլ իրիկնապահին նա ինձ բաղնիք տարավ, լեղրուց, ֆայտոնով գնացինք, Կեկեկ ջան, ա՛խ, ի՞նչ լավ էր ֆայտոնը, էնպես սլում էր... գնում է՛ր ու գնում...

Մարիամն այնպիսի մի ողևորությամբ արտասանեց վերջին խոսքերը ֆայտոնի մասին, որ նա առաջին անգամն էր նստել, մինչ Կեկեկը, չնայելով յուր բոլոր վրդովմունքին, սկսավ ակամա կերպով ծիծաղել:

— Լավ, դու էն ասա՛, աղջի, պատկն ու հարսանիքը ե՞րբ է լինում, — հարցրուց Կեկեկը:

Մարիամը շփոթվեցավ, չգիտեր թե ի՞նչ պատասխանե:

— Ձեմ գիտում, էս գիշեր ինձ տանում են, — ասաց նա միամիտ կերպով:

— Հետո դու էն մարդին պետք է սիրե՞ս:

— Բաս չի՞ պիտի սիրեմ, Կեկեկ ջան, ախար էս շոբերը նա է ուղարկել:

Կեկեկը, չհասկանալով որ բոլորովին պարզամտությամբ ասաց Մարիամն այդ խոսքերը, ընդմիջեց նորան մի փոքր հանդիմանական ձևով.

— Տո՛ւ, ծամ կտրած, դու ախար Նիկոլին էիր սիրում:

— Էլի կսիրեմ, Կեկեկ ջան, բա՛ս Նիկոլին կմոռանա՞մ,— պատասխանեց օրիորդը խիստ զգալի կերպով:— Քեզ էլ էի սիրում, Կեկեկ ջան, դու ինձ չէիր ծեծում, քեզ էլ չեմ մոռանա, շուտ-շուտ քեզ մոտ կգամ:

Այդ խոսքերի մեջ կար այնքան պարզություն, որքան մաքուր և անմեղ էր Մարիամի հրեշտակային սիրտը:

— Խե՛ղճ աղջիկ...— ասաց Կեկեկն անլսելի ձայնով և Լրեսը մի կողմ շրջելով, սրեկեց արտասուքը:

— Հիմա գնանք մեր տուն, Կեկեկ ջան, էնտեղից դու ինձ ճանապարհ կդնես,— աղաչում էր Մարիամը:

— Ձե՛, Մարիամ, ես չեմ գա, ես չեմ ուզում տեսնել էն պառավի երեսը...

— Նա շատ լա՛վ կնիկ է, Կեկեկ ջան, էնպես լա՛վ խոսում էր որ...

— Ի՞նչ էր խոսում:

— Մերս չէր ուզում ինձ էն մարդին տա, հենց լաց էր ըլում ու լաց ըլում... Կեկեկ ջան, ինչո՞ւ էր լաց ըլում:

— Չեմ գիտում: Ասա՛, ինչ էր խոսում:

— Ինձ հանեցին դուրս, ես չլսեցի ինչ խոսեցին. հետո մերս կանչեց ինձ յուր մոտ, ասաց. «էդ կնիկն ինչ որ ասե, դրան ականջ դի՛ր»: Ես տեսա էն վախտն էլ նրա աչքերումն արտասուք կար:

Կեկեկը գրկեց օրիորդին և երկար նրան ճնշած ունեւր յուր կուրծքի վերա: Նա չէր կարողանում բաժանվել այն աղջկանից, որին այնքան սիրում էր:

— Դու էլ լաց ես ըլում, Կեկեկ ջան, ինչո՞ւ ես լաց ըլում,— հարցնում էր Մարիամը տխրությամբ:— Մի՛ լաց ըլի, ես չեմ գնա էն մարդի մոտ. էլի քեզ մոտ կմնամ, քեզ համար ութո կքաշեմ, բաղնիքը լվացք կտանեմ:

— Խե՛ղճ աղջիկ...— կրկնեց Կեկեկն անլսելի ձայնով:

Սույն միջոցին Կեկեկի խրճիթի դռանը լսելի եղան մեկոդական հրեշտամաներ մի վրացիներն երգի:

Ա՛խ, թվալեբո, թվալեբո,
Շավ թվալեբո, թվալեբո*:

* Ախ, աչե՛ր, աչե՛ր,
Սևորակ աչե՛ր:

Դոները հետ գնացին, Նիկոլն ուրախ-ուրախ ներս մտավ, ասելով.

— Է՛յ, շենի ճիրիմն, էսօր օխտը արասու ծախել եմ:

Նրա աչքին երևաց Մարիամը:

— Էս ո՞ւմ է,— կոչեց նա հետ-հետ քաշվելով: Նա կրկին մի քանի քայլ առաջ գնաց և, ուղիղ օրիորդի երեսին նայելով, ձայն տվեց. — Տո, Մաշո՛, դո՞ւն ես... լա՛վ բարիշնա ես դառի...

— Ես եմ,— պատասխանեց Մարիամը կարմրելով:

— Ո՞րտեղից է էդ շորերը:

— Մարդս է ուղարկի, Նիկոլ ջան,— պատասխանեց օրիորդը:

— Նիկոլ ջա՛ն, չէ՛, զա՛հրումար... մարդը՞դ... տեհնում ե՞ս... — Պատանու աչքերը վառվեցան, նա սպառնացավ օրիորդին յուր սարսափելի մուշտին: — Դե՛, էս նիմուտին, է՛ս նիմուտին, ասում եմ քեզ, հա՛նի էդ շորերը, թե չէ դիմի կպատռամ, քեզ էլ կսպանեմ, քու մարդուն էլ...

— Ինչո՞ւ ես սպանում, Նիկոլ ջան, խեղճ չէ՞,— պատասխանեց օրիորդը միամտությամբ:

Պատանին ավելի կատաղեցավ:

— Տո՛, էդ ինչե՞ր ես խոսում, գժվե՞լ ես: Թողե՛ք դրան ես խեղդեմ: — Եվ նա գազանի պես հարձակվեցավ Մարիամի վրա:

— Տո՛, Նիկոլ, տո, Նիկոլ, ի՞նչ ես անում,— մեջ մտավ Կեկելը: — Նա խաբում է քեզ, նա հանաք է անում,— կոչում էր խեղճ կինը, աշխատելով հանգստացնել որդու բարկությունը:

Այդ խռովության մեջ Մարիամը, միջոց գտնելով, դուրս վազեց Կեկելի տնից: Պատանու մայրը նորա հտքից կողպեց դուռը, որ Նիկոլը դուրս չգնա:

Մարիամը բոլոր մարմնով դողում էր. նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչո՞ւ զրգռեց Նիկոլի բաշկությունը. նա կարծում էր, թե Նիկոլը կուրսխանա յուր նոր հագուստով: Նորա դեմքը բոլորովին գունատված էր կաշիքի նման, երբ նա մտավ յուրյանց խրճիթը:

— Ի՛նչ շատ ուշացար, Մաշո ջան,— ասաց նորան պառավը, որ սև սատանայի նման սպասում էր նորան: — Դե՛, զնանք, քո հոգուն մատաղ, ուշանում ենք:

Մարիամը ոչինչ չպատասխանեց: Նա քարե արձանի նման սառած կանգնել էր, չգիտեր, թե ի՛նչ անե:

— Դնանք, Մաշո ջան, ուշանում ենք,— կրկնեց պառավը:

— Բառ մե՛րս չի՞ պիտի դա ինձ հետ,— հարցրուց Մարիամը, մոտենալով մոր մահճին:

Քեթեանի առողջությունը վերջին օրերում բավականին ուղղվել էր,

բայց Մարիամը զարհուրեցավ, երբ գտավ նորան սաստիկ տաքության մեջ:

— Ա՛խ, աստված, ի՞նչ բան արեցի... — կրկնում էր հիվանդը խորին կերպով հոգոց հանելով: Նա տանջվում էր խղճի տենդային դրուֆյան մեջ...

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, — ձայն տվեց աղչիկը:

Հիվանդը ոչինչ չպատասխանեց, վերմակը քաշեց գլխին և ծածկեց երեսը:

— Նա լաց է լինում... — դարձավ Մարիամը դեպի պառավը. — ևս չեմ կարող գալ, նորա բեփն էլի վատացավ:

— Նա քնած է, Մարիամ, դու նորան մի՛ նեղացրու, — պատասխանեց պառավը: — Մենք գնանք, ֆայտոնով կտանեմ քեզ, կես սհաթ չի քաշի, էլի ետ կբերեմ:

— Խոնչպես թե քնած է... լսի՛ր, նա խոսում է:

— Ես նորա՛ն իմ ձեռքով գերեզման դրի... — լսելի եղավ հիվանդի ձայնը:

— Նա տաքության միջոմն է խոսում, Մարիամ, գնանք, մի՛ ուշացիր, — ստիպում էր պառավը:

— Լավ, ինձ ի՞նչի համար ևս տանում, — հարցրուց օրիորդը:

— Էնպես, էլի, Մարիամ... Մերդ շասե՞ց քեզ, ևս ինչ որ ասելու ըլեմ, դու պիտի ընդունես:

— Ասեց:

— Դե՛ր գնանք:

— Բայց էլի շուտ ետ պիտի բերես, որ մորս մոտ ըլեմ:

— Կբերեմ, աստված է վկա:

— Էս գիշեր, գիտե՞ս:

— Հա՛, էս գիշեր:

Մարիամը մոտեցավ քնած Սանդրոյին, զարթեցրուց նորան:

— Սանդրո ջան, նստիր մայրիկի մոտ, ջուր ուղևու լինի՝ տո՛ւր, չքնես, ևս էս նիմուտին գալիս եմ: Եվ նա տվեց եղբորը մի բուռը կոնֆետ, որ ստացել էր պառավից: Սանդրոն, տեսնելով քաղցրավենիքը, էլ չխոսեց և համոծայնվեցավ քրոջ պատվերներին:

Նոքա դուրս եկան: Խրճիթի անկյունում սպասում էր մի կառք: Կատոն յուր «անմեղ վաճառքը» դրեց կառքի մեջ: Զիանները սլացան, կառքն անհետացավ գիշերային խավարի միջում:

Նույն բոպին Կեկելի խրճիթի փակված դռները փշրվեցան, դուրս պրծավ կատաղած Նիկոլը...

— Թողե՛ք ես էն մաշկդուն սպանեմ... թեղնը...— դուռում էր նա վազվզելով խավարի մեջ:

Բայց նա ոչինչ չգտավ: Կտրանի պես վազեց Քեթեանի խրճիթը, տեսավ Մարիամն աշնտեղ շէ:

— Ո՛ւր է քույրդ,— հարցրուց Սանդրույից:

— Նա դնաց,— պատասխանեց պատանին:

— Ո՛ւր գնաց աղջիկդ,— դարձավ նա դեպի հիվանդը:

Նիկոլի ձայնի որոտմունքից ուշքի եկավ Քեթեանը և լսեց նորա խոսքերը:

— Մարիամը մեռավ...— եղավ հիվանդի վերջին խոսքը...

Նիկոլը թուլացավ և գլորվեցավ գետին:

ԺԱ.

Կառքը քանի մի ժամ հանդարտ կերպով գնում էր կոկած քարուղիի վերա: Մարիամը նորա զվարճութունով զմայլված՝ ամենեկին շէր զգում ճանապարհի երկարութունը: Վերջապես նորա հասան մի գեղեցիկ այգիի դռանը, որ գտնվում էր քաղաքից դուրս, մեծ գետի ափի մոտ: Կատոն ներս տարավ օրիորդին այգի, և նոքա մտան մի փառավոր տուն, որ էր այգետիրոջ ամառանոցը: Այդ հոյակապ շինվածքի սենյակներից մինը միայն լուսավորված էր նույն պահուն, ուր պառավը ներս տարավ Մարիամին:

Պարոն Ք... միայնակ անցուդարձ էր անում սենյակի մեջ: Տեսնելով եկվորներին, նա մի կրիտիկական հայացք ձգեց օրիորդի ետեսին:

— Ի՛նչ շատ ուշացար, Կատո,— հարցրուց նա պառավից և, մոտենալով նորա ականջին, ասաց,— հաղար թուման արժե...

Պառավն ընդունեց խիստ ինքնաբավական դեմք, որպես մի մարդ, որ գոհ էր յուր հաջողությամբ, ոչինչ չպատասխանեց, միայն նորա խորամանկ երեսի վերա երեսց լի շարախնդությամբ մի զիվական ժպիտ:

Մարիամը, մի անկյունում կանգնած, լուռ և երկչոտ դեմքով նայում էր նոցա վերա, երբ պարոն Ք... գնաց նստեց կիսաթախտի վերա և հրավիրեց յուր մոտ օրիորդին:

Օրիորդի թշերն ամոթից կարմրել, վարդի գույն էին ստուցել:

— Ե՛կ, մի ամաչիր,— կանչում էր նորան պարոն Ք...

— Գնա՛, մի ամաչիր,— բռնում էր նորան Կատոն:

Օրիորդը մի քաջ անգամ շարեց:

Պարոն Ք..., տեսնելով, որ նա շէր համարձակվում յուր մոտ գալ,

մոտեցավ օրիորդին, բռնեց նորա ձեռից և տաքավ կիսաթախտի վերա, ուր ինքն առաջ նստած էր:

— Ի՞նչ լավ աղջիկ ես,— ասաց նա շոյելով Մարիամի սիրուն մաշկերը և ալիկի մոտենալով նորան:

Օրիորդը բոլոր մարմնով դողում էր:

— Այժմ դու կարող ես գնալ, Կառո,— ասաց պարոն Ք... պառավին: Երբ Կատոն պատրաստվում էր դուրս գնալ, Մարիամը վաղեց նորա մոտ, բռնեց պառավի փեշից, ասելով.

— Ձէ՛, դու մի՛ գնա:

— Ես չեմ գնալու, Մարիամ,— պատասխանեց պառավը նորան հանգրստացնելով,— ես գնում եմ մեկել օթախից քեզ համար միրգ բերեմ:

— Ձեմ ուզում միրգը, ինձ տա՛ր մեր տուն:

— Հիմա ուշ է,— ասաց նորան պարոն Ք... կրկին մոտենալով,— էս գիշեր մնա՛ էստեղ, առավոտը Կատոն քեզ կտանե:

— Ձէ՛, չեմ կարա մնալ, մերս հիվանդ է, հիմա թո՛ղ տանե,— ասում էր Մարիամը աչքերը լցված արտասուքով:

— Դե՛ լավ, էստեղ սպասի՛ր, գնամ ֆայտոնը կանչեմ, որ քեզ տանե,— ասաց Կատոն և դուրս վազեց:

Օրիորդն շտապեց նորան հետեւել, դուռն արդեն կողպված էր դրսից...

Անցան մի քանի րոպեներ... դա՛ռն-դրամատիկական րոպենե՛ր... Անցավ քառորդ ժամ:

Հանկարծ սենյակի լուսամուտներից մինը շառաչմամբ բացվեցավ, և մի մարմին գլորվեցավ ներքե:

— Ձե՛մ ուզի... չե՛մ ուզի...— օգի մեջ լսելի եղավ մի ձայն և շուտով լուեց... Այդ խեղճ Մարիամի ձայնն էր:

Մի քանի օրից հետո նույն աչգիի կողքից հոսող մեծ գետի միջից ձկնորսը դուրս քաշեց մի սիրուն աղջկա մարմին: Բարի ձկնորսն առեց դիակը յուր ուսին, տանում էր դեպի յուր խրճիթը, որ պատանե ու թաղե նորան, երբ տեսավ աղքատների մի փոքրիկ խումբ բերում էին յուր առջև մի դագաղ:

— Վա՛յ, դեղի, վա՛յ, դեղի,— հառաչում էր մի պատանի յուր ձեռքերով քարշ ընկած դագաղի կողքից:

— Սանդո՛ր, հերի՛ք լաս,— մխիթարում էր նորան Կեկելը:

Դա Քեթևանի դագաղն էր:

Նրանք տեսան դիակը ձկնորսի ուսին:

— Մարիա՛մ...— բոռաց Նիկոլը և գրկեց դիակը:

— Ա՛խ, սիրեկան...— ձայն տվեց Կեկելը և մաքեցավ:

ԱԿՆ ԸՆԴ ԱԿԱՆ

Ա

Ամառային զեղեցիկ երեկոներից մինն էր:

Մի հոյակապ երեքհարկանի տան վերին սենյակներից մինի մեջ, եվրոպական փառավոր կիսաթախտի վրա, ծանր նստած էր Շնիգելենց Բաստամ Մարտինիչը:

Դա մի մարդ էր քառասուն տարեկան, միջակ հասակով, ուռած փուրով, կոլորված յուր շուխայի մեջ, ձևացնում էր մի կլորիկ գունդ, որ ավելի նման էր գինեաների տկճորներին, քան թե՝ աղամորդու:

Նրա աղյուսագույն կարմիր դեմքը, խուլած ընչացքը, խնամքով ածելած ուռած թշերը, միախառնվելով հաստ շլինքի հետ, կաղմում էին վրացու փշած պարկ:

Նրանից հեռու, թանկագին բազկաթուռի վրա նստած էր մի մանկահասակ տիկին, ոտքից ցզլուխ հագնված փառավոր հագուստներով: Նրա գեղեցիկ, նույն րոպեին գունատված դեմքը խիստ տխուր էր, նրա սևորակ աչքերում նկարված էր խորին տհաճություն, բորբոքված ներքին վրդովմունքով:

— Անան ջան, քու հոգուն մատաղ, — ասաց Բաստամ Մարտինիչը, — Վաստն մի զարիր-մունդրեկ տղա է, միր քաղքումը օշուվ օքմին շունե, էսքան տարի դուքնումս պահիլ իմ նրան, մինձացրիլ իմ, հիմի նուր խելքը բան է կարում, առուտուրը մի քիչ սորվիլ է, ինձ պետք է գալիս... Ամա գու ասում իս, վուր նրան դուրս անիմ, Անան ջան, հիմի վո՞ւնց կույի վուր նրան դուրս անիմ: Մի քանի տարի էլ թո՞ղ մնա, խելոք տղա է, ավելի բան կու սորվի, իժում թե միզմեն դուրս էլ գնա, իրա համա կանա մի դուքան սարքի, սակովար առուտուր անի, մի կտոր հույի տեղ գառ-

նա, էն վուխտը գիտի՞ս միզ համա վո՛ւրբան պարծանք է, երբ կոսին, Բաստամ Մարտինիչի հասցրած տղեն է...

Գեղեցիկ տիկինը թեև համբերությամբ լսեց յուր ամուսնու խոսքերը, այսուամենայնիվ, նրանք խիստ վատ տպավորություն ունեցան յուր սրտի վրա: Նա դարձավ դեպի Բաստամ Մարտինիչը, ասելով՝

— Ա՛ մարդ, գժվիլ ի՞նչ, թե խիլքդ կորցրիլ իս, էդ ինչե՞ր իս խոսում: Գանա դու մարդ չի՞ս, գանա դու նամուս չունի՞ս... Նս գիտիմ վուր չունիս... (խոսքը փոխեց նա): Թե վուր դու նամուսով մարդ ըլեիր, խալիսի էսքան բամբասանքը, էսքան թուք ու մուրը, վուր քիզ տալիս ին էն տղի խաթրու, քիզ կու խրատեին: Բայց մարդ չիս, դուն էլի չիս ամաչում, դուն էլի քու ծուռը ճամփով իս գնում...

Այդ նախատական խոսքերը, որոնք կատաղության չափ կարող էին բորբոքել մի աչլ տղամարդու, կարծես թե չաղղեցին Բաստամ Մարտինիչի քարացած սրտին, որովհետև նա վաղուց էր սովորել անամոթ կերպով յուր երեսին թուք ու մուր կրելը: Միայն նա յուր սովորական կոշտությամբ դարձավ դեպի յուր տիրուհին, ասելով՝

— Գանա դու կարծում իս, ինչ վուր ասում ին ինձ համա էն տղի խաթրու, դիփ դուրթ ին ասո՞ւմ:

— Ի՞նչ բան կա աշխրբումս, վուր թաքուն մնա,— պատասխանեց տիկինը:— Գանա խալին աչք չունե՞, գանա խալիսը խիլք չունե՞: Գանա նրանք չին գիտո՞ւմ քու դուքնումը ի՛նչիր են ըլո՞ւմ... Ասինք թե դուն գժված իս մի խալտառակ սիրով ու վուչինչ չիս հասկանում, մադրամ մե աստվածդ էլա միտդ բեր, մի փիքը արա, վուր դուն ջահիլ կնիկ ունիս...

Եվ գեղեցիկ տիկինը չկարողացավ վերջացնել յուր խոսքը, արտասուքը խեղդեցին նրան, և մարգարոյա կաթիլներն սկսան գլորվել նրա սպիտակ թշերի վրա:

Կնոջ ողորմելի դեմքը երևի ճմլեց Բաստամ Մարտինիչի վալբենի սիրտը, և նա, բարձրանալով կիսաթախտից, մոտեցավ յուր ամուսնուն, բռնեց նրա ձեռքը, ասելով.

— Անան ջան, քու հոգուն մատաղ, մի՛ հավատա բամբասանքներին, դուն իս իմ սերը, դուն իս իմ հրեշտակը, ես քեզ սաղ աշխրքի հիդ չիմ փոխի:

Տիկինն ուշադրություն չդարձրեց այդ խոսքերին, որովհետև առաջին անգամը չէր, որ նա լսում էր յուր ամուսնուց այդպիսի բառեր:

Իսկ Բաստամ Մարտինիչը չոքեց նրա առջև և, երեսը դարձնելով դեպի անկյունում դրած սուրբ տիրամոր պատկերը, ասաց.

— Տե՛ս, թե սուտ ըլիմ ասում, էս սուրբ աստվածածինն ինձ փշաց-
նե, թե սուտ ըլիմ ասում, դժոխքի փայ դառնամ, սատանեքանց ճանկե-
րումը քրքրվիմ, թե սուտ ըլիմ ասում, Հոր Երանելի պես օրթունքի կե-
րակուր դառնա իմ ջան ու ջիգարսւ Հաւատաւ՝, Անան ջան, վուր ես քիզմե
սաւլայի ուրիշ սեր չիմ գիտի:

Տ. Աննայի սիրտը քնքուշ էր: Այդ սարսափելի երգումները լսելուց
հետո նրա կասկածանքները փարատվեցան, և նրա սրտում այլևս ոչինչ
երկբայություն չմնաց դեպի յուր ամուսնու հավատարմությունը:

Բ

Տ. Աննան էր մինը այն կանանցից, որի ամուսնությունը կարող է
համարվել բախտավորություն յուր տղամարդուն:

Նա գեղեցիկ ամուսին էր. նա բարեսիրտ կենակից էր. նա խելացի
տանտիկին էր:

Նրա ծնողքը, թեև մեծ հարսնաբաժինքով, այնուամենայնիւ տվին
նրան Բաստամ Մարտինիչին, քառասնամյա փտած և մոլաբարո վա-
ճառականին, միայն աչքի առաջ ունենալով, որ նա հարուստ էր, և նրա
փողով իրանց աղջիկը կարող էր բախտավոր լինել:

Իրավ է, նրանք իրանց հաշվի մեջ սխալվեցան, այսուամենայնիւ,
այդ սխալմունքը նրանց ղգալի չէր, թեև շատ անգամ նրանք լսում էին
իրանց դստեր գանգատները յուր տղամարդուց և շատ անգամ տեսնում
էին նրա աղատասուքը:

Նա ամբողջ հրկու տարի էր, ինչ պսակվել էր Բաստամ Մարտինիչի
հետ, բայց տակավին ոչ մի երեխա չունեւ: Անզավակ մնալու ցավն
ավելի ևս շատ էր տանջում նրան...

Մի օր երեկոյան պահուն նա միայնակ նստած էր իրանց պատըշ-
դամբում և բարձրից ախուր կերպով նայում էր լայն փողոցից անցու-
դարձ անողների վրա: Ամեն մի առարկա, ամեն մի տեսարան, ներգոր-
ծում էին նրա սրտին անախտով տպավորություններ, ղարթեցնում էին
նրա մեջ դառն ղգացմունքներ... Կարծես թե նա երբեք չէր հրապուրվում
յուր շրջապատող երեւոյթներով...

Հանկարծ երևան եղավ Բաստամ Մարտինիչը:

— Անան ջան,— ասաց նա ուրախ դեմքով մոտենալով յուր կնոջը,—
էս գիշեր լեւոնի թիաարումը, ասում ին, հետախ մի օյին պտին սարքի,
վուր ղարմանալի. ասում ին, հրաշքներ պտին նշանց տա, ու մի շար
(օղապարիկ) պտին բաց թող տա, միջումը մարդիկ նստոտած:

— Էդ վո՞ւնց կուլի, մաշ էն մարդիկը վիր չին ննգնի՞,— զարմանալով հարցրեց Կիկինը։

— Աստված վուշ գիտի նբանց գլուխը, հետտի սատանի շտուկնիր ին մոգոնում, մարթ մնում է պարմացած. դրուստ աչքակապնիր ին էլի,— պատասխանեց Բաստամ Մարտինիչը։

— Մաշ մինք չպտինք գնա՞։

— Վո՞ւնց չէ, մագրամ վուրքան ման էկա, չկարացի մի լոժա էի բռնի, դիփ բռնոտած ին։

— Մաշ վուշ մինն էլ չի մնացի՞։

— Քիզ առում իմ՝ դիփ բռնոտած ին. մագրամ հիմի ճամփին միր կնքավուր Իսակ Փալանիչը ռոտտ էկավ, նա տաց, թե իրա կնկան համա մի լոժա ունի բռնած, ես խնդրեցի, վուր իրա տիղը քիզ տա, ես նրա համա մի կրեսլի բիլեթ առա։

— Էդ լավ է էլի։

— Մաշ վատ է էլի՞,— կրկնեց Բաստամ Մարտինիչը ծիծաղելով,— դե՛ շուտ արա, Անան ջան, շորերդ հագի՞, թիառը սկսվում է ութը սհաթին, չեք օխտն է, կես սհաթից հետո Իսակ Փալանիչի կնիկը, Սոնան էստի զուքա, նբանց կարեթումը նստիս, կուգնաա։

— Մաշ դու չպտիս գա՞։

— Վո՞ւնց չիմ գա. քիզ մենակ խոմ չիմ թողնի. ես ինձ համա կրեսլո ունիմ առած։ Դե՛, գուն գնա հագնվի՞, շուշանաա։

Տիկինը մտավ յուր զարդարանաց սենյակը, սկսավ հագնվել։

Բաստամ Մարտինիչը միայնակ անցուղարձ էր անում պատշգամբի վրա։ Նրա վայրենի դեմքն արտահայտում էր ծայրահեղ գոհունակություն։ Նա խոսում էր ինքն իրան. «Համա լավ ըշտուկ սարքեցի հա՞. կնկա ծամերը էրգեն կուլի, խիլքը՝ կարճ... Հիմի դրան ճանապարհու գցիմ Իսակ Փալանիչի կնկա հիդ, ես կու մնամ ստանը, նա էլ դուքա, ի՞նչ քեփ կոնիմ, է՞»։

Տ. Անան զուգված, զարդարված, յուզված և կոկված դուրս եկավ յուր սենյակից։

Նրա վայելչագեղ դեմքը նույն բույերին հրաշալի էր։

Նույն միջոցին սանդուղքներից դեպի վեր էր բարձրանում մի մանկահասակ պատանի, փափուկ թշերով, տխրիկ սիրուն թուխ աչքերով և նուրբ հոնքերով. նրա կարճիկ անտիկ, մորե արխալուղը և պճնածև շուխան, եզերավորված ոսկի ժապավենով, քնծայում էին այդ գեղեցիկ պատանուն մի պճնասեր թավադի կերպարանը։

Պատանին մոտեցավ Բաստամ Մարտինիչին, երբ նա խոսում էր յուր կնոջ հետ:

Պատանու գայթակղիչ կերպարանքը կարծես դյութական ազդեցութիւն ունեցավ Բաստամ Մարտինիչի վրա, նա թողեց յուր կնոջն առանց ուշադրութեան և դարձավ դեպի պատանին:

— Վա՛, Վասո՛ւ, վուրթի, դուքանը կողպեցի՞ր,— հարցրեց նա:

— Հրամանք իս, աղա,— պատասխանեց պատանին կարմրելով և տվավ նրան բանալիքները:

Հանկարծ Բաստամ Մարտինիչի դռանը գոռալով կանգնեց մի կառք: Եվ մի քանի րոպեից հետո թրթռալով վեր վազեց մի լղարիկ, բայց գեղեցիկ հագնված տիկին:

— Դե, Անան ջան, շո՛ւտ արա, վուխան անց է կենում, հիմի շարը կու թողնին,— ասաց նա շտապելով:

Դա Իսակ Փալանիչի կինն էր:

— Էս նիմուտին, էս նիմուտին, Սոնա ջան, կայ մանուոս վեր առնիմ,— ասաց տ. Աննան և ներս վազեց յուր սենյակը:

Երբ նրանք պատրաստվեցան գնալու, պատանին մոտեցավ Բաստամ Մարտինիչին՝ ասելով.

— Ա՛ղա, Թաթուխովն ասաց, վուր ինչլի սհաթի ութը ինձ տանն սպասե, վուր ես դամ կանդրախտը բերիմ, խոսելու բան ունիմ:

— Դե՛, արի ու սատանի բանին մտիկ տու,— ասաց նա դառնալով դեպի յուր կինը և տ. Սոնան:— Թուրքը սուտ չի ասի խոմ. «Նազիլին շիրին իրընդե, կոսե, մլթոնի դեդի ալլաի սախլամն» կոսե: (Խոսակցութեան քաղցր միջոցին մլթոնին ասաց՝ աստված օգնական): Նա էդուց գնում է՞,— հարցրեց Բաստամ Մարտինիչը պատանուց:

— Հրամանք իս, աղա՛, առավոտը օխտը սհաթին պիտի գնա,— պատասխանեց Վասոն:

— Հիմա ի՞նչ պտիմ անի,— անվճռական կերպով խոսեց Բաստամ Մարտինիչը, դառնալով դեպի յուր կինը:

— Ինչ պտիս անի՞,— կրկնեց տ. Աննան,— ես առանց քեզ չիմ կանա գնա:

— Վո՛ւնց կուլի վուր քիզ մենակ թող տամ,— ասաց Բաստամ Մարտինիչը,— մագրամ ես էլ փիքը եմ անում, թե վուր էն մարթուն չտեսնիմ, հինգ հարյուր թուման զարար ունիմ:

— Դե՛, Անան ջան, էս վո՛ւնց կուլի, վուր մարթիդ վնաս իս տա-

լիս,— ասաց Սոնան,— մինք կու գնանք: Բաստամ Մարտինիչն էլ ի՞նչո՞ւ գուքա:

— Ա՛յ լավ ասացիր, հա՛,— կոչեց Բաստամ Մարտինիչը,— քու խիլքը միզմեն լավ բան կտրից, հախ աստուծ. հիմի ջեր օխտի կեսն է. դուք գնացեք, չեալեւրտ սհաթ չի քաշի ես էլ գուքամ, մի հինգ նիմուտ Թաթուխովի հիդ խոսելու ունիմ:

Տ. Աննան և տ. Սոնան նստելով կառք գնացին գեպի Թատրոն:

Գ.

Կառքը սահում էր Գոլովինսկի պրոսպեկտով. Սոնան շատախոսում էր, թե այն գիշեր ո՛րպիսի զարմանալի բաներ պիտի տեսնեին. նա մինչև մին ասում էր, թե ո՛ւմ կնկանը, ո՛ւմ աղջկանը այն գիշեր Թատրոնում կտեսնեին: Բայց շատախոս Սոնայի խոսքերն ամենևին չգրավեցին գեղեցիկ Աննայի ուշագրությունը, նա նույն ժամուն բոլորովին լուռ էր. թվի թե մի ներքին հուզմունք վրդովում էր նրան:

Կառքը կանգնեց Թատրոնի դռան հանդեպ:

— Վա՛յ մե,— հանկարծ ասաց տ. Աննան,— ես մոռացա կողպել իմ կամոդը, նա բաց մնաց, հիմի մի քնքը, քոծերը, կուգողնան իմ օսկին ու բրդեխառի իրմնիրը:

— Հիմի ի՞նչ պտիս անի, Անան,— հարցրեց Սոնան տխրելով:

— Ինչ պտիմ անի՞, խոմ չիմ կանա բաց թողնի, հիդ կհհամ տուն, կուկողպիմ ու էլի չիդ գուքամ:

— Էս վո՞ւնց կուլի:

— Վո՞ւնց պտի ըլի, Սոնա ջան, գենացվալե, խոմ չի ըլի, վուր բաց մնա. էս նիմուտին ես չիդ կուգամ, ինչկլի դու բաղումը մի քիչ ման գուքա:

— Մենակ վո՞ւնց պտիս դնա, թող մեր բճին ղրկինք, գնա Բաստամ Մարտինիչին ասի:

— Զէ՛, Սոնա ջան, սեկրետնի բանիր ունիմ... ինքս պտի կողպիմ, ձեր բիճը թող նստի կողլի վրա՝ ինձ հիդ գա:

Տ. Աննան դարձավ գեպի տուն, իսկ Սոնան մտավ պարտեզը և դրոսնելով սպասում էր տ. Աննային:

Կասկածանքը... նախանձը... և ներքին ահաճությունը, որոնք նույն րոպեին խռովում էին տ. Աննայի սիրտը, մինչ այն աստիճան վրդովել էին մանկահասակ տիկնոջը, որ նա ամենևին չնկատեց, թե ո՛րպես հասավ յուր տուն: Եղնիկի արագությունը նա վեր չաղեց սանդուղներից

և ուղիղ դիմեց դեպի ամուսնու սենյակը, ուր նույն ժամուն ճրագ էր վառվում: Նա մեղմիկ քայլերով մոտեցավ դռանը, ձևորը տարավ սողնակին, տեսավ դուռը ներսից կոշկած էր:

Նա դիմեց դեպի լուսամուտը, որի վարագույրը ներսից անդգուշությամբ բոլորովին ձգած չէր: Եվ նրա աչքի առջև երևան եղավ մի օտարոտի տեսարան... Նա տեսավ, Բաստամ Մարտիրոսյը, յուր հոգու ամենազվարճալի տրամադրության մեջ յուր գոգում գրկած ուներ պատանի վասույին:

Տիկինն իսկույն երեսը շրջեց, այլևս չուզեց նրանց վրա նայել, նա դարձավ, յուր մտքի մեջ ասելով. «Նա սարսափելի օրթումներով հավատացրեց ինձ... Բայց խաբի՛ց... ևս էլ կուսու՜նիմ նրանեմեն իմ վրեժը...»:

Բակումը նրան հանդիպեց Թինաթին աղախինը:

— Թաթուխուն էստի էլիլ է՞, — հարցրեց նրանից տիկինը վրացերեն լեզվով:

— Ո՛չ, — պատասխանեց իմերեկուհին: — Աղան հրամայեց ոչ ոքի չընդունել և ասել թատրոնումն են:

— Ես էլ հրամայում եմ օշովի շափս, թե դու ինձ տեսիլ իս, հասկացա՞ր:

— Այո՛, աղջիկ-պարոն, — պատասխանեց խոնարհ Թինաթինը:

Նա կրկին նստեց կառքը և դիմեց դեպի թատրոն:

Երրորդ գործողության խաղամիջոցին տ. Աննան տ. Սոնայի հետ դրոսնում էին թատրոնի պարտիզում, որ նույն ժամուն լուսավորված էր էլեկտրական կրակներով: Նրանց մոտեցավ մի նորահաս երիտասարդ, վաշելահասակ, շքով հագնված և քաղաքավարի. նրա շլյապան, ակնոցները, սև մոքուրը և երկայն սառնոցնտի մազերը ցուցանում էին, թե պարոնը նորավարտ ուսանողներից է:

Տ. Սոնան ձեռքը տվավ նրան և բարովեց, որպես յուր նախածանոթին, այլև ծանոթացրեց երիտասարդը յուր ընկերուհու հետ: Պոտոր Իվանովիչ Զուֆիկարովի, այսպես էր նրա անունը, շնորհաշուք սեթեկթները յուր վրա դարձրեց մանկահասակ տիկինների ուշադրությունը: Մոզնի երիտասարդը ռուսերեն լեզվով ալեկացրեց մի այսպիսի կոմպլիմենտ, դառնալով դեպի տ. Աննան.

— Զեր տեսությունը, պատվելի տիկին, առանձին հաճություն է պատճառում ինձ:

— Շնորհակալ եմ ձեր բարի ուշադրության համար: — պատահականեց տ. Աննան նույն լեզվով:

խոսակցությունը հրանց մեջ տեկց երկար: Նրիտասարդը մայրա-
քաղաքի ուսած ֆրանկներով հրճվելու չափ հրապուրում էր տիկիններին:
Հանդիսականների շշուները, որոնք ամեն կողմից հավաքվեցան նայելու,
թե որպիսի բաց էին թողնում փոքրիկ օդապարիկը, ընդհատեց նրանց
մեջ դեռ նոր տաքացած քաղցր խոսակցությունը:

Օդապարիկը մի հասարակ օդապարիկ էր, որի նմանները շատ ան-
գամ գիմնադիստները բաց են թողնում զվարճացնելու համար, թեև նրա
շինողը խաբել էր հասարակությանը, թե միջոցառման մարդիկ պիտի վեր
բարձրանան: Այսուամենայնիվ, այդ բանն առիթ տվավ Զուլֆիկարովին
հայտնել յուր բոլոր սերտած բառերը ֆիզիկայից և քիմիայից՝ սկսյալ
գիմնադիստական կուրսից մինչև համալսարանի դասերը... Սակայն
տիկինները ոչինչ չկարողացան հասկանալ:

Թեև տիկնայքը ոչինչ չհասկացան, բայց չկարողացան չերեակայել,
որ այդքան իրանց անհասկանալի բառեր գիտցող պարոնն անպատճառ
մի մեծ հանճար, մի մեծ ճիտության տեր պիտի լիներ:

— Օղը, — ասաց երիտասարդը հայերեն լեզվով, — բաղկանում է մի
քանի մասերից. թթվածնից, ածխածնից, ջրածնից և գազից: Ածխածին
կոչվածն այն է, ինչ որ դուք ասում եք գործի, իսկ թթվածինը ձեզ կար-
ծեմ հասկանալի կլինի, որովհետև թթու բառը դուք լավ եք հասկա-
նում:

Բայց շրածինը և դալը դեռ չմեկնած մեր բնագետը, տ. Սոնան ընդ-
միջեց նրա խոսքը՝ դառնալով գեպի յուր ընկերուհին:

— Հսում ի՞նչ, Անան ջան, օդի մեջ գործի էլ կա, թթու էլ ինչ դնում:
Դալի մասին ոչինչ չէր մեկնել երիտասարդը, որովհետև տիկին-
ներն արդեն գիտեին, թե ինչ բան էր:

Զանգակը հնչեց, և նրանք շտապեցին դեպի թատրոն:

Բայց տ. Անան անլսելի ձայնով շնչացալ երիտասարդի ափանջին մի
այսպիսի խոսք. «Դուք ամեն օր ցերեկները կարող եք ինձ տանը գըտ-
նել...»:

Ռ

Անցավ ամբողջ մի ամիս:

Վերջին տեսարանը՝ Բաստամ Մարտիրոսի սենյակում, մինչ սոփա
տիճան վատ տապալոբություն ունեցավ տ. Աննայի սրտին, որ նրա բո-
լոր հավատարմությունը կորավ դեպի յուր ամուսինը:

Այդ պարզ, անխարդախ կինը, որ այնքան անկեղծությամբ կապ-

Վաժ Էր յուր հասակին հակասական մի ծերունի էակի հետ, սկսավ դժգոհանքով նայել նրա վրա, սկսավ ատել նրան:

Վայելչագեղ երիտասարդը, Պյոտր Զուլֆիկարովն, արդեն շուտ-շուտ երթնելություն էր սկսել Շնիգելինց տուն: Բաստամ Մարտինիչի պարապմունքը և նրա բացակայությունը յուր տանից, որ ստիպում էր նրան առավոտյան ութ ժամին յուր խանութը դնալ և մնալ այնտեղ մինչև երեկոյան ինը ժամը, հնար էին տալիս երիտասարդին շատ անգամ ամբողջ ցերեկն անցուցանել գեղեցիկ Աննայի մոտ, և այդպիսով Զուլֆիկարովի հարաբերությունները՝ դեպի բարոյական անկման գլորվող տիկինը, օրեցօր դառնում էին մերձավորական:

Մի օր ճաշից հետո, հինգ ժամին, տ. Աննան ուղարկեց յուր բոլոր ծառաները և աղախինները տանից դուրս՝ ամեն միսին մի գործով: Տանը մնաց միայն մի փոքրավոր, Կոտե անունով:

Տ. Աննան յուր սենյակում միայնակ նստած կարծես սպասում էր մեկին:

Հանկարծ հայտնվեցավ Զուլֆիկարովը:

— Ներողություն, Աննա Բաստամովնա, — ասաց նա ուսերեն լեզվով, բարեկամաբար մոտենալով տիկնոջը, — ես խոստացել էի քեզ մոտ լինել հինգի կեսին, ափսո՛ս, կես ժամ ուշացա:

— Այդ ոչինչ, ես ուրախ եմ, որ դու վերջապես եկար, — պատասխանեց տիկինը քաղցր ժպիտով:

— Մի՞թե իմ գալուստն այդքան ցանկալի էր քեզ, — ասաց երիտասարդը տիկնոջ սպիտակ ձեռքը հպցնելով յուր շրթունքին:

— Մի՞թե դու չգիտես այդ...

— Ես գիտեմ, իմ նաղելի, ես գիտեմ... ինչպե՞ս կարելի է չգիտենալ...

Նրանք նստեցին կիսաթախտի վրա՝ միմյանց շատ մոտ: Երիտասարդը յուր ձեռքում ուներ տիկնոջ փոքրիկ ձեռքը:

— Որպիսի՞ գեղեցիկ ձեռք ունես, Անիչկա, իմ ցանկությունս գալիս է, մի խոսքով՝ ուտել նրան, — ասաց երիտասարդը ծիծաղելով:

— Ա՛խ, ի՛նչ անհագն ես դու, Պյոտր, — պատասխանեց գեղեցիկ տիկինը: — Եթե ես հայտնեմ քեզ, որ մեր տանը այժմ ոչ ոք չկա, դու կցանկանայիր ինձ բուրբոկին ուտել:

— Ուրեմն մեզ չեն արգելի:

— Այո՛:

Երիտասարդը չկարողացավ դսպել յուր հրճվանքը, գրկեց նրան:

— Սպասի՛ր, Պյոտր, ի՞նչ անհամբեր ես դու,— ասաց տ. Աննան
և, թողնելով Զուլֆիկարովին յուր սենյակում, դուրս եկավ դահլիճը։

Նա քաշեց դանդակը, և շուտով հայտնվեցավ փոքրիկ Կոտեն։

— Ա՛ռ այս նամակը,— ասաց նա վրացիներն լեզվով,— և շուտ հասց-
րու աղային։

Փոքրավորը ծախ պես թռավ։ Տիկինը դարձավ դեպի յուր իղեալը
և ներսից կողպեց դուռը։

Քառորդ ժամից հետո Կոտեն տվավ Բաստամ Մարտինիչին յուր
տիկնոջ նամակը. նրա մեջ գրված էր մի լակոնական տող միայն.

«Նս սաստիկ հիվանդ եմ, շտապեցե՛ք ինձ մոտ»։

Կարդալով նամակը, Բաստամ Մարտինիչը թողեց խանութը և վա-
զեց դեպի տուն։

Նա, հասնելով տուն, շտապեց կնոջ սենյակը, բայց նրա սենյակի
դուռը փակ էր։ Մի րոպեում նա շրջեց բոլոր սենյակները։

Նրան հանդիպեց փոքրիկ Կոտեն։

— Ո՛ր է աղջիկ-պարոնը,— հարցրեց նրանից։

— Յուր սենյակումն է, աղա՛, — պատասխանեց փոքրավորը,— լու-
սամուտը դարկեցեք, կարելի է քնած լինի։

Բաստամ Մարտինիչը վազեց դեպի լուսամուտը, ներս նայեց, և նրա
աչքի առջև ներկայացավ մի կարիկատուրային պատկեր, Զուլֆիկարովը
և յուր սիրուհին, գրկախառնված, գտնվում էին սիրո ծայրահեղ հոգե-
զմայլության մեջ...

Մի քանի րոպե Բաստամ Մարտինիչն անմոռնչ նայում էր նրանց
վրա, մինչև տ. Աննան ներսից լուսամուտը բանալով, ասաց նրան վրա-
ցներեն լեզվով.

— Նս արդեն իմ վրեժն առա քեզմեն... էս դասը քեզմեն սովորե-
լով... «Ակն ընդ ախան»։

ԹԱԹՈՍՆԵՐ

Ա

Արշալույսը դեռ նոր էր սկսել շառագունել:

Աշնան գեղեցիկ առավոտներից մինն էր: Թիֆլիսի գերմանական դադլաշենից դուրս, մեծ ճանապարհի վրա, կարգով շարված էին մի քանի ֆայտոններ, և մի կողմում կանգնած էր ուղեորի կառքը: Հայր, մայր, բույր, եղբայր և աղջականներ, իր բարենպաստի հույսերով, ճանապարհ էին դնում պատանի Միշային գեպի Մոսկվա, որը ավարտելով տեղային գիմնազիոնում, դիմում էր գեպի մայրաքաղաքը՝ բարձր ուսում ստանալու: Բոլորի գեմքերի վրա փայլում էր ուրախություն, բաժակները դատարկվում էին, և ամեն մինը բարեմաղթում էր ուղեորին բախտ և հաջողություն:

— Շուտ արևը, աղա՛,— շտապեցնում էր կառավարը, պղնձի նման կարմիր գեմքով, շնայելով որ նա ստացել էր մի քանի բաժակ արագ՝ համբերելու համար:

Պատանին համբուրվեցավ բոլորի հետ և պատրաստվում էր նստել կառքը: Նրան մոտեցավ հայրը, ի ծնողական զգացմունքով:

— Աշխատիր, Միշա ջան, լավ սորվե, որ մ ա ռ դ դառնաս... — կախում էր նա յուր վերջին խրատը:

Պատանին բազմախորհուրդ կերպով ժպտաց, այդ ժպտի մեջ արտահայտվում էր մանկական եռանդի բոլոր ինքնավստահ հաստատամտությունը գեպի հառաջադիմություն:

Նա մոտեցավ մորը:

— Շարժդ լավ կտպիր, բաշլիկդ ծածկե, կմբես, Միշա ջան, — ասաց մայրը զգուշորեն ձայնով, և արտասուքը մանրիկ կաթիլներով ցայտեց նրա բազմահոգ աչքերից:

— Տե՛ս, շմոռանաս, Միշա ջան,— ասում էր բուլբուլը, մի գեղեցիկ նորավարտ օրիորդը:— Շուտ-շուտ նամակ գրե՛, շմոռանաս...

— Ինձ համար իկրուսկի բեր,— ասաց փոքրիկ եղբայրը:

Միշան այդ բոլոր պատվերներին պատասխանում էր միայն գլխի շարժումով և երեխայական անմեղ ժպիտով: Նրա սիրտը հուզված էր, նա հրապուրված էր յուր ապագա հույսերի երազներով...

Վերջապես պատանին նստեց կառքը: Նրա մոտ տեղավորվեցավ մի հաստլիկ հայ վաճառական, որ նույնպես Մոսկվա էր գնում յուր գործերի համար: Կառքը շարժվեցավ:

— Մնա՛ր բարով, դեդի ջան, մամի ջան, մնա՛ք բարով, ելեն ջան, Նիկոլ ջան...— ձայն տվեց պատանին:

Կառքը բաժանվեց հեռացավ: Մայրը տակավին չէր դադարում հետևից կանչել.— Օսե՛ր, Օսե՛ր, մուղալաթ կաց Միշայիս, քնած ժամանակը ծածկի՛ր, չթողես որ մրսի... Միշա ջան, շարՖդ լավ կապիր...

Հաստլիկ վաճառականը շարժեց գլխով: Սրբնթաց կառքը կորավ փողոս ամպերի մեջ...

Բ

Անցավ երեք տարի:

Գարնան թարմ և հովասուն առավոտներից մինն էր:

Մոսկվայի Տվերսկի փողոցի Շաբլուկինի նոմերների մինի մեջ պատի ժամացույցը զարկեց տասնևերկու ժամը: Մահճակալի վրա կիսաբաց պառկած էր մի նորահաս պատանի, հոգնած և նվազած դեմքով: Կարծես թե յուր գիշերվա անքնությունը կամենում էր նա լրացնել ցերեկվա հանգստությունով: Սեղանի վրա թշշում էր սամովարը: Մի ռուս օրիորդ, սպիտակ, որպես ձյուն, բաժականին քնքուշ, բայց գունաթափ դեմքով, շեկ մազերով, պարզ կապտագույն աչիկներով, հոգս էր տանում թևյի պատրաստությանը: Նա երբեմն յուր լի զգացմունքով քաղցրիկ հայացքը դարձնում էր քնած պատանու վրա, ժպտում էր, թալոտում էր և կրկին դառնում էր դեպի յուր գործը: Նա այնպես հանդարտ և այնպես զգուշ էր շարժվում, որպես մի թեթև հրեշտակ, կարծես յուր դեռ նոր զարգացած կուրծքի ջերմ շնչառության մեջ անգամ չէր կամենում վրդովել քնողի հանգստությունը:

Սենյակի մեջ մի քանի աթոռներ անկանոն կերպով ընկած էին այս և այն անկյուններում: Պատուհանի հանդեպ կանգնած էր գրասեղանը, որի վրա դրած էին մի քանի տետրակներ, դեղնած, մրդտած, փոշիններում թաթախված. երևում էր, երկաթ ամիսներով ուսանողի ձեռքը չէր

դիպել նրանց, Այնտեղ կային և մի քանի հատորներ Դոբրոլյուբովի, Տուրգենևի, Չերնիշևսկու և այլ ուսա հեղինակների ուսմաններից, որոնցից շատերը դեռ կտրված չէին: Գրասեղանի վրա երևում էր և մի կազամար, որի մեջ մեկանը վաղուց ցամաքել էր: Անրախտ ճանճների շորացած կմախքները միայն, որոնք մի ժամանակ անդդուշությամբ ընկել խեղդվել էին սև հեղուկի մեջ: ձևացնում էին այնտեղ այդ չար միջասանների տխուր դամբարանը: Գրասեղանի վրա ընկած էր և մի բրքոված ալրոմ, որի մեջ ղետեղված էին Գյոթեի, Շիլլերի, Շեքսպիրի և այլ մեծ մարդերի պատկերներ՝ խառն գեղեցիկ աղջիկների պատկերների հետ, սկսյալ իրանց սիրունությունով երեւելի գերասանուհիներից մինչև հաստաթշիկ քնլոշվեյկաճեւը, որոնք բախտ էին ունեցել այցելություն գործել այդ կացարանին, որոնց մեջ վերջին տեղը բռնում էր նատաշալի պատկերը՝ այդպես էր կոչվում օրիորդը, որ նույն ժամուն գտնվում էր պատանու սենյակում:

Բացի վերոհիշյալ պարագայքը, գրասեղանի վրա քարշ էր ընկած կանացի յուրկա, որ պատկանում էր նույն օրիորդին, իսկ պատուհանում դրած էր լարերը կտրած մի ջութակ: Ահա այդ բոլորը կացուցանում էին այն աղքատիկ, և միևնույն ժամանակ կիսաբանաստեղծական սենյակի դարձարանքը: Դա մի ուսանողի կացարան էր, մի ուսանողի, որին ծնողքը երեք տարի առաջ այնպես քնքշությամբ ճանապարհ դրին դեպի Մոսկվա:

Միքայել Բաքոսյանը, այդպես էր նրա անունը, գալով Մոսկվա, առաջին տարին բնակվեց մի պաշտոնից հրաժարված պրոֆեսորի տանը թե՛ լավ պատրաստվելու և թե՛ նրանից օգտվելու մտքով: Պարոն պրոֆեսորը, որ մի բարեսիրտ ծերունի էր, ազատ ժամերում մեծ բավականությամբ պարապում էր նրա հետ: Այնտեղ Բաքոսյանը շուտով կապվեցավ ծերունու դստեր հետ, որ ուներ մի առանձին սեր դեպի սև աչքերն ու թուխ մազերը: Նրանց սերը վերջացավ նրանով, որ Բաքոսյանը իսպառ ձգեց պրոֆեսորի տունը, թողնելով խեղճ օրիորդի սրտում մի դառն զգվանք, թե բոլոր կովկասցիները անխիղճ են...

Մտնելով համալսարան, Բաքոսյանը գտավ հայ ուսանողների մի մեծ շրջան, որոնք բոլորը սիրում էին նրան, սիրում էին, որովհետև Բաքոսյանը հարուստ էր, ստանում էր հորից առատ արծաթ և շատ անգամ հյուրասիրում էր ընկերներին ու մի պունջով և ֆրանսիական երջիկով: Նատաշան, որպես երևում էր, այն առավոտ շտապում էր, նրա անհանգստությունը հասնում էր մինչև անհամբերության:

Բաքոսյանը դեռ քնած էր. դարթեցնել նրան օրիորդը չէր համար-

ձակվում, որովհետև դիտեր, որ ամբողջ գիշերը չէր քնած: Իսկ սպասել նրան չէր կարող, որովհետև նա պիտի գնար յուր մաղամի խանութը՝ կար կարելու:

Վերջապես նա վճռեց, առանց մնաք բարով ասելու, գնալ յուր գործին, զգուշ բայերով մոտեցավ դռանը, կանգնեց, մտածեց և մի միտք կրկին ետ դարձրեց նրան: Նա ոտքի մատիկների վրա ուշիկ-ուշիկ մոտեցավ մահճակալին: Նրա նուրբ շրթունքը շոշափեցին պատանու թշերը, և առանց ձայն հանելու ետ քաշվեցավ, կամենում էր հեռանալ, բայց յուր հոգեկան խռովության մեջ հանկարծ դիպավ բոլորակ սեղանիկին, որ դրած էր մահճակալի մոտ. սեղանը գլորվեցավ հատակի վրա, պատանին դարձանեց այդ անզգուշ զղբգումից:

— Այդ ի՞նչ է, — եղավ նրա առաջին խոսքը:

— Ա՛, ներե՛, Միխայել Արտեմիչ, ես անհանգիստ արեցի քեզ, — շառագունելով ձայն տվեց նատաշան և մոտեցավ շոքեց մահճակալի առջևը, ինչպես մի հանցավոր աշակերտ:

Բաքոսյանը ծուլ կերպով շարժվեցավ, մերկ թևքը նեցուկ տվեց ծանրացած գլխին, և նրա պղտոր, նվաղած աչքերը դարձան դեպի օրիորդը:

— Դու ուզում էիր գնա՞լ, — հարցրեց նրանից:

— Այո՛, Միխայել Արտեմիչ, — պատասխանեց օրիորդը քաղցրիկ ձայնով, — ես շատ ուշացա, արդեն տասներկու ժամն է, դու խո գիտես մաղամը ի՞նչ պտուղ է...

— Մի փոքր ես սպասի՛ր:

— Զէ՛, Միխայել Արտեմիչ, մաղամը կբարկանա...

— Ա՛խ, սատանան տանե այդ քո մաղամին... — տհաճությամբ ձայն տվեց պատանին և կրկին գլուխը վեր թողեց բարձի վրա:

— Դու խո գիտես, Միխայել Արտեմիչ, որքա՛ն չար է նա... Եթե մի քանի րոպե ուշանում եմ, վարձից կարում է, — պատասխանեց օրիորդը, յուր վարդագույն մատիկներով շոյելով պատանու գլուխը՝ և ետ քաշելով նրա ուսանողական երկայն մազերը լայն ճակատից:

— Ես գիտեմ... Նատաշա: Ես գիտեմ... — կրկնեց նա դողդոջուն ձայնով, — որ դու այն անիծված ասեղից հեռանալ չես կարող: Բայց դու չգիտես, որ ես ուզում եմ միշտ ինձ մոտ լինես, միշտ քեզ վրա նայեմ, միշտ քեզանով ուրախանամ:

— Խո ես քեզ մենակ չեմ թողնում, — ասաց օրիորդը, և անկեղծ ժպիտը խաղաց նրա շառագունած թշերի վրա:

— Զէ՛, այդ բաւական չէ՛, ևս կցանկանայի, որ դու մի բոպե անգամ ինձանից շհեռանայիր:

— Ես ինչպե՞ս թողնեմ մազազլինք...— ասաց օրիորդը անվճռական ձայնով:

— Բո՛ղ, եթե սիրում ես ինձ:

— Սիրում եմ...— պաշտախանեց օրիորդը և փոքրիկ գլուխը վեր թողեց պատանու նույն ժամին բացված կրծքի վրա:

Քառորդ ժամից հետո նատաշան գլխին դրեց փոքրիկ հարդյա գըլխարկը, դարդարված սպիտակ շուշաններով, առավ հովանին և թիթեռնիկի արագութեամբ դուրս վազեց Բաքոսյանի սենյակից, խոստանալով, որ այն օր կվերջացնե յուր բոլոր հաշիվը մաղամի հետ:

Գ

Հեռանալով հայրենական տնից՝ երեք տարվա ընթացքում Բաքոսյանը բավական փոխվել էր: Լիբը ըշերի առողջ կարմրութունը՝ տեղի էր տվել դալկացած գունատութեան: Պայծառ աչքերի կրակոտ փայլը նսեմացել էր: Նրա պատանեկան գեմքի թարմ և կենդանի զվարթութունը ստացել էր թախծալի, թմրած և հիվանդոտ արտահայտություն: Աշխատությունը չէր, որ այդքան մաշել էր նրան. նա ամիսը մի անգամ հազիվ էր գնում դասախոսություն լսելու և տանը խիստ սակավ էր պարապում: Միայն հորից ստացած առատ փողերը և մայրաքաղաքի կյանքի փոթորիկը մի բոպե հանգստություն չէին տալիս նրան...

Երբ նատաշան հեռացավ, նրան կոչում էին նատալիա Պավլովնա, Բաքոսյանի կացարանին կից մի այլ սենյակում գիշերային անքնութունից զարթնեալ մի այլ հայ ուսանող, լղարիկ կազմվածքով, փոքրիկ հասակով և արյունով լիբը աչքերով: Նա շապկի վրա հագավ ամառվա բլաշտոն, մոտեցավ բազկաթոռին և մարմինը ծուլորեն վեր թողեց նրա վրա, և երկու ձեռքով բռնելով աչքերը, խորատուգլեցավ ինչ-որ մտածությունների մեջ: Դա Գրիգոր Կապիկյանն էր, բավականին ընդունակ, բայց սաստիկ անաշխատաւեր մի ֆիզիկոս: Պարոնը նույն գիշեր խաղի մեջ տանել էր տվել մինչև վերջին կոպկկը, իսկ առավոտյան շաքարի փող չունեիր:

— Ա՛խ, սատանան տանե...— մերթ-մերթ լսելի էր լինում նրա բերանից մի այդպիսի հուսահատական հառաչանք:

Հանկարծ նրա սենյակը մտավ մի այլ ուսանող, նույնպես հայ, բարձրահասակ, սև գանգուրներով դարդարված գլխով, ուրախ դիմքով, վառվռուն աչքերով:

Այդ երիտասարդը կոչվում է Սամվել Լաբլաբով:

— Թեյ ունե՞ս, Գլխիշա,— հարցրեց նա, առանց ուղջունելու:

— Ոչինչ չունեմ,— եղավ Կապիկյանի պատասխանը:— Բայց դո՞ւ,— հարցրեց նորեկից:

— Իմ ջիբումս էլ մկներ են խաղում,— պատասխանեց Լաբլաբովը, ձեռքերը տրտելով և պտտվելով աջ ոտքի կրունկի վրա:

— Գնանք Բաքոսյանի մոտ, այնտեղ փոքրեքս կտաքացնենք:

— Գնանք,— կրկնեց Կապիկյանը և վեր կացավ:

Նա երեսուրբիչը թրջեց, նրանով լնառումած երեսը զովացրեց (այդ նրա լվացվելու ձևն էր), մաղկերը մատներով սանրեց, և նույն գիշերվա շապիկով և նրա վրա հագած ամառվա պալտոցով, Լաբլաբովի հետ միասին գիմեցին Բաքոսյանի սենյակը: Այնտեղ նրանք դուռն և մի քանի ուրիշ հայ ուսանողներ՝ Ռափայել Զամալյանցին, մի կենդանի և աշխույժ դեմքով երիտասարդ, որի խարտյաշ մաղկերը, ճերմակ երեսը ավելի նմանութուն էր բերում արևմտյան ախպերի: Այնտեղ էր և Եղիկյանը, յուր թթված երեսով, քիթը և ճակատը նախշված կարմիր պղուկներով: Այնտեղ էր և Նուկյանը, յուր կատվանման փոքրիկ երեսով, կարճահասակ և մկան աչքերի պես նեղ, փայլուն բիբերով:

— Քաղցածները հավաքվել են,— ասաց Լաբլաբովը յուր սովորական կատակով և այս անգամ երկու անգամ պտտվեցավ յուր աջ ոտքի կրունկի վրա: Հետո նա սկսեց անցուղարձ անել սենյակի մեջ, կարծես մի բան սրտնում էր: Իսկուր ավտոները բռնված լինելով, նա նստեց Բաքոսյանի քնաշորերի վրա:

Կապիկյանը ոչինչ չխոսեց, միայն թեթև կերպով ժպտաց, մի քանիսին ձեռք տվեց և նստեց Զամալյանի մոտ:

— Ինչո՞վ կարող եմ հյուրասիրել ձեզ,— դարձավ Բաքոսյանը ղեպի ընկերները:

— Կաղցուրի՜չ և զովացուցի՜չ...— ձայն տվեցին ամեն կողմից:— Սաստիկ ջարդված ենք, պետք է ամրացնել ուժերը:

Այս սովորական խոսքերի իմաստը վաղուց ծանոթ լինելով Բաքոսյանին՝ նա զանգը քաշեց և ներս մտնող սպասավորին հրամայեց բերել արաղ, երշիկ, պանիր և հաց՝ նախաճաշիկի համար:

Իսկ թեյի բաժտիկները նատաշան մաքրել և պատրաստ դրել էր սամովարի մոտ, սեղանի վրա:

Ամեն մեկը յուր ձեռքով լցնում էր թեյ և մի բոպեում խմում էր: Շուտով սեղանի վրա դրվեցան կաղալուրիչ և զովացուցիչ ըմպելիներ՝ արաղը, յուր պարագաներով:

Նրանք սկսեցին խմել և նախաճաշել: Արաշի շիշը երրորդ անգամ ուղարկվեցավ գինետունը: Նրանց անընդհատ ծխելուց շուտով փոքրիկ սենյակը լցվեցավ թանձր մխով, այնպես որ մինը մյուսին հաղիվ էր տեսնում: Երբ նրանք բավական տաքացրել էին իրանց ուղեղը, սկսվեցավ նրանց մեջ սաստիկ վիճաբանություն: Ամեն կողմից խոսում էին, մինը մյուսին ժամանակ չէր տալիս պատասխանելու: Կատարյալ բարեկրոնյան խառնակություն էր: Միայն Բաքոսյանը բոլոր ժամանակ լուռ էր և համարյա չէր լսում, թե ի՞նչ էր խոսվում յուր շուրջը: Նա միայն մտածում էր յուր նատաշայի վրա: Ուսանողներից երկուսը վիճում էին երկու գերասանուհիների մասին, որոնք այն ժամանակ մեծ ֆուրոր էին անում Մոսկվայի վրա: Լաբլարովը վերադասում էր Լեբեգևային¹, որպես երեւելի կաքավող և գտնում էր նրա մեջ շատ ի՞նչ բանաստեղծական և սքանչելի: Իսկ Եզիկյանը նրանցից գերադասում էր Պողնյակովային², որպես տաղանդավոր դրամատիկական գերասանուհի:

Զնայելով, որ մի կաքավող օրիորդի և մի դրամատիկական գերասանուհու մեջ ոչինչ առանձին համեմատություն անել չէր կարելի՝ այսուամենայնիվ վիճը տեւեց շատ երկար: Մինչև մի այլ ուսանող՝ կարճելի հասակով, մտահույզ գեմքով, որ բոլոր ժամանակը մի անկյունում, Բաքոսյանի շեմոդանի վրա լուռ նստած և ցուցամատը քթին դրած Օֆենբախի³ վրա էր մտածում՝ մեջ մտավ և ընդհատեց վիճաբանությունը:

— Պարոններ, ես այդ երկուսի մեջ էլ չեմ գտնում գեղարվեստական ճաշակ: Միայն Լեբեգևան լավ է նրանով, որ ունի լիքը սրունքներ և գեղեցիկ, փոքրիկ ոտիկներ, իսկ Պողնյակովան՝ փառավոր ուսեր և անտիկային կուրծ, որ արժան է Կանովայի քերիչին⁴:

Նրանք բոլոր ժամանակ խոսում էին ռուսերեն:

Աթթարյանի նկատողությունը, այդպես էր պարոնի անունը, չափից դուրս զայրացրեց թե Լարլաբովին և թե Եզիկյանին: Նրանք միաձայն գոռացին:

— Դու հիմար ես, ոչինչ չես հասկանում... դու մեղանշում ես արվեստի սրբության դեմ:

— Այդ իմ կարծիքն է,— սառն կերպով պատասխանեց Աթթարյանը, և մատը քթին դնելով, աչքերը ձգեց դեպի առաստաղը և շարունակեց մտածել Օֆենբախի վրա:

Վիճաբանությունը անցավ ավելի ծանրակշիռ առարկաների: Կապիկյանը պաշտպանում էր քաղաքական ամուսնության գաղափարը: Բաքոսյանը հակառակում էր նրան, և հիմնվելով Ֆուրբի⁵ վարդապետության վրա՝ հերքում էր ամուսնությունը, պնդելով՝ թե կանացի սեռը

պետք է բողոքովին աղատ լինի, և օրինակներ էր բերում Չերնիշևսկու գրվածքներից⁶։

Սկսելով իրանց-վիճարանությունը Լերդեայի բեմի վրա թռչկոտելուց, մեր ֆիլոսոֆները վերջացրին նրանով, թե Բարսով, Սարատով, Կրիմ և էրմիտաժ չյուրանոցներից ո՛րն ավելի հարմար էր ճաշելու համար։ Էրմիտաժը նրանք գտան ավելի արխատոկրատական և վճռեցին զնալ Կրիմ՝ ճաշելու, ի նկատի ունենալով, որ այնտեղ կհանդիպեին գեղեցիկ աղջիկներին...

Արդեն երեք ժամն էր։

Գ.

Գիշերը «Թաթոսները», այդ անունով նրանք կոչում էին իրանց խումբը ղվարճախոսության համար, դարձյալ հավաքվեցան Բաքոսյանի մոտ։ Թեյից հետո նրանք սկսեցին ծխել և դատարկախոսություններ անել։ Իսկ լուրջ վիճարանություն տեղի չունեցավ։

Բայց Եզիկյանը, «լուսնյան պրոֆեսորը», այդպես էին կոչում նրան, որ ոչինչ աչլ առարկայի վրա խոսելու ընդունակ չէր բացի բամբասելուց, հանկարծ կանգնեցավ և հայտնեց, թե նա խոսելիք ունի։ Բողոքի ուշադրությունը դարձավ գեպի՝ նա. անհամբերությամբ սպասում էին, արդյոք ի՞նչ հիմարություն պիտի հայտնե։

— Պարոններ, — առաջ նա ճառական ոճով, — մարդկային լուսավորության և նրա հասաջադիմության պատմադրությունը մեզ սովորեցրեց, թե ոչ մի հասարակական հիմնարկություն, որ նպաստում է ամբոխի բարօրությանը, չէ կարող յուր իսկական նպատակին հասնել, եթե նույն հիմնարկության կազմակերպությունը չէ կանոնավորվում պաշտոնական ձևերի մեջ։ Ի նկատի ունենալով այդ ճշմարտությունը, ես պատիվ եմ համարում այս ժողովի մեջ բարձրացնել մի հարց, որի հետ կապակից են մեր «եղբայրության» բարեկամությունը, նրա շահերը և ապագա հասաջադիմությունը (Բարձրացավ ընդհանուր ծափահարություն, և նա շարունակեց)։

— «Թաթոսականությունը» եղել է և է՝ մեր «եղբայրության», եթե կներվի ինձ այդպես կոչել, նպատակը։ Մինչև այսօր այդ «եղբայրությունը» կապված էր միայն բարոյական կապերով։ Արդարև, անհերքելի է այն փաստը, թե որքա՛ն ամուր և որքա՛ն անխզելի էին այդ կապերը։ Իբր ապացույց բաժական է հիշել միայն, որ «եղբայրությունը» օրեստօրե լայն շրջան ստացավ և բաբի գարծին (այդ բստերի վրա առանձին

հանգով շեշտեց նա) հետևողների թիվն օրըստօրի ավելացավ: (Դարձյալ ծափահարություն) — նա շարունակեց. — ժամանակ է, պարոններ, «եղբայրությունը» մարմնացնել, այլ խոսքով, նրան կազմակերպել և պաշտոնական ձև տալ, եթե ժողովը թույլ կտա՝ ես կկարդամ այդ մասին պատրաստած իմ ծրագիրը:

Լսելի եղա՞վ ընդհանուր հռչակոց և ծիծաղ:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, — ձայն տվեցին ամեն կողմից:

Եղիկյանը, սուանց շփոթվելու, ծանր կերպով, դուրս հանեց ծոցի գրպանից մի թուղթ, հազաց, կոկորդը խստակեց և սկսավ կարդալ (թղթի ճակատին, խոշոր տառերով գրված էր «Թաթոսականություն»):

§ I. Եղբայրության նպատակն է գործ դնել ամեն հնարք՝ ուրախ և զվարճալի ժամանակ վատնելու համար:

§ II. Եղբայրությունը բաղկացած է՝ Ա. նախագահից, Բ. նրա օգնականից, Գ. Առնադարից, Դ. Պատվավոր և մշտական անդամներից:

§ III. Ամեն մի ուսանող պատվավոր և մշտական անդամ լինելու համար պետք է ունենա հետևյալ հատկությունները. Ա. սիրե բոլոր այն ըմպելիքները, որոնք մեծն Բաքոս շնորհել է մարդկության բարօրության համար: Բ. սիրե թղթախաղը, որ պարունակում է յուր մեջ թի նյութական և թե բարոյական սկիզբներ: Գ. սիրե կանայք՝ որպես մարդկային երջանկության միակ աղբյուրը:

§ IV. Եղբայրության ժողովները կազմվում են համարյա ամեն գիշեր:

— Չորրորդ հոդվածին իբրև ծանոթություն ավելացված է, — հառաջ տարավ Եղիկյանը, — թե «ժողովները» դադարում են երկու ամիս միայն, քննություններից առաջ, երբ անդամները զբաղված լինելով առարկաների պատրաստությամբ՝ չեն կարող իրանց նվիրել բարձր գործին:

Եղիկյանը կարդաց և մի քանի այլ հոդվածներ, որոնք վերաբերում էին «եղբայրության» վարչությանը, անդամների իրավունքներին և նրանց պարտավորությանը և այլն... Նա նստեց:

Տիրեց ընդհանուր լռություն: Բոլորի գեմքի վրա նկարված էր բազմահոգ խորհրդածություն: Մինչև Բաքոսյանը խոսք խնդրեց և կանգնելով ստաց:

— Ես բոլոր սրտով համակրում եմ ծրագրին, որ այս րոպեիս կարդացվեցավ. միայն թույլ եմ տալիս ինձ անել մի մասնավոր նկատողություն. ծրագրի մեջ ասված է, թե ի՞նչ հատկություններ պետք է ունենա մի ուսանող, որ պատվավոր անդամ լինելու շնորհը վայելի, բայց նախագահի հատկությունների մասին ոչինչ հիշված չէ:

Լաբլաբովը խոսք խնդրեց և բոլորովին համակրելով Բաքոսյանի նկատողութեանը՝ ավելացրեց.

— Իմ կարծիքով, պարոններ, նախագահ կարող է լինել այն «փղըշ-տացին» միայն, որ միանգամով կարող է խմել մի ամբողջ շիշ արաղ⁷:

Լաբլաբովի առաջարկութիւնը թեև բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ, բայց հերքվեցավ Բաքոսյանից:

— Պարոն Լաբլաբովի կաքծիքը,— ասաց նա,— որպէս մասնավոր բնավորութիւն ունեցող՝ չէ կարող ուշադրութեան արժանի լինել: Իմ կարծիքով, պարոններ, «բարի գործի» հառաջադիմութեան համար պետք է ընտրել այնպիսի մի նախագահ, որ ավելի երկար և բրամիտ է:

Բոլորը ծափահարեցին:

— Ուրեմն ավելացրեք, պարոն Նզիկյան, երկրորդ հոգեւածի առաջին պարագրաֆին որպէս ծանոթութիւն, պարոն Բաքոսյանի նկատողութիւնը:

Նա հանեց ծոցի զրպանից մատիտը և սկսեց գրել:

Այնպէս, որ բոլոր ժամանակ Բաքոսյանի քնաշորերի վրա պառկած, երեւի դարձյալ Օֆենբախի վրա էր մտածում՝ մեջ մտաւ:

— Պարոններ, թեև ես շատ համակրում եմ պարոն Բաքոսյանի հայտնած կարծիքին, այսուամենայնիւ՝ իղուր է մի այդպիսի ծանոթութիւն ավելացնելը, որովհետև այստեղ գտնւածներից և ոչ մինը բացառութիւն չէ՝ կազմում...

— Ուզում եք ասել, թե բոլորը երկար և բրամիտ են եւ և նախագահ լինելու հատկութիւն ունին,— լսելի եղան մի քանի ձայներ:

Այնպէս, որ գրական կերպով գլուխը շարժեց: Բայց նրան շվացրին: Նզիկյանը վերջացնելով յուր գրելը, դարձաւ գետի հանգիստականները:

— Պարոններ, իմ կարծիքով, հարցը բավականին պարզւած է. այժմ կարելի է ուղղակի դիմել ընտրութիւններին:

— Այո՞,— ձայն տվեցին ամեն կողմից:

— Ուրեմն քվեարկեք առաջ նախագահին: Ով կամենում է ձայն տալ՝ ձեռքը բարձրացնել:

Նշանակվեցան երեք կանդիդատներ, մինը՝ նույնիքը Նզիկյանը, մյուսը՝ Լաբլաբովը, երրորդը՝ Նուլյանը: Ձայնների բաղմոթիւնը ստացավ Նզիկյանը: Իսկ Լաբլաբովը ընտրվեցավ նախագահի օգնական, Նուլյանը՝ ատենադպիր, մնացածները եղան պատվավոր և մշտական անդամներ:

— Կարող են լինել և կամավոր անդամներ,— ասաց Թաթոսներից մինը,— մենք այսուհետև այդպես կոչելու ենք նրանց։

— Այդ վարչությանն է վերաբերում,— պատասխանեց Եղիկյանը, որ կամենում էր իսկույն գործ զննել յուր իշխանությունը։— Կամավոր անդամ լինել ցանկացողները, այսինքն նրանք, որ երբեմնակի ուզում են ներկայանալ նիստերին, առաջ պետք է նախապահին զիմեն և նրանից թույլտվություն խնդրեն։ Այդ միտքը հայանված է տասներորդ հոգվածի մեջ։— Ավելացրեց նա խիստ լուրջ կերպով։

Բոլորը համաձայնեցան։

— Ուրեմն այժմ կարող ենք բանալ առաջին պաշտոնական նիստը,— ասաց նախագահը։

Նույն ժամուն Թաթոսները խմեցին մի-մի բաժակ արաղ, ամեն միքն կարգալով հրկար ճառ «հղբայրության» և «բարի դործի» հարատևության մասին, և բաց արին ԲՊՐԱԽԱՊԼԻ առաջին պաշտոնական նիստը։

Բոլոր ժամանակը նրանք վիճում էին հաշիվների մասին և աղմուկ էին բարձրացնում. շնայելով որ նախագահը միշտ զգուշացնում էր, որ կարգ ու կանոն պահպանեն։ Գիշերային հերկու ժամին վերջացավ խաղը։ Կես ժամ նրանք վիճեցին հաշիվների վրա, մինչև նախագահը մեջ մտավ և ուղղեց հաշիվները, թե ով որքան էր տարված, և ո՞վ ի՞նչ էր ստրել։

— Պարոններ, այժմ դեպի ԼՈՐԵՎԱՆԷՐ,— ձայն տվեց նախագահը ղորապետի կերպով։

— Դեպի ԼՈՐԵՎԱՆԷՐ,— կրկնեցին մյուսները և դուրս եկան...

Նույն ժամուն մի մուծիկ, բարձած սայլակով, տարածած քաղաքը ներս էր բերում յուր ազարակային բերքը։ Տեսնելով նրան, ԼՈՐԵՎԱՆԷՐ զլխին փչեց մի միտք. նա ուղեցավ կատակ անել խեղճ գյուղացու հետ։

Նա, բարձր շլյապան յուր գավազանի գլուխը անկելով, կուզեկուզ մոռեցավ սայլակին, մի զարմանալի ձայն հանեց, թռչկուտեց։ Եղևները խրանեցան, սայլակը շուտ եկավ, մուծիկը կատաղեցավ։

— Ի՞նչ է...— գոռաց գյուղացին խոպոտ ձայնով։— Եղևների հետ են խաղում... Նվ աղաներ էլ են...

Թաթոսները ոչինչ չպատասխանեցին, հոհացին և հեռացան։ Բայց գյուղացին չէր գաղարում քվի տակից անեծքներ կարդալուց։

Բաքոսյանը մնալով միայնակ յուր կացարանում՝ խիստ անհանգիստ էր։

Նա, խորին վրդովմունքի մեջ, ձեռքերը տրորելով, անցուղարձ էր անում յուր սենյակում, որովհետև նա սաստիկ տարված էր։ Նրա զայ-

րնացած դեմքը իսկույն մեղմացավ, երբ մյուս սենյակից երևաց Նատաշայի սիրուն գլուխը:

— Ես բոլորը վերջացրի մադամի հետ, — ասաց նա ուրախ ժպիտը երեսին և թևթև քայլիկներով վաղեց դեպի Բաքոսյանը:

— Այդ լավ է... — պատասխանեց պատանին և գրկեց նրան:

Ե

Ապրիլ ամիսն էր: Մոտեցավ Թաթոսների ճգնաժամը, շուտով սկսվելու էին բննությունները: Թղթախաղի պաշտոնական նիստերը ետ ձգվեցան:

Այժմ հարկավոր էր փոքրիշատե պատրաստվել: Մեր ուսանողները առանձնացած էին իրանց խուցերում և պարապում էին: Նրանք պարապում էին գիշեր ու ցերեկ անդադար, նրանց աշխատասիրությունը հասնում էր մինչև անձնամաշության: Ամենքի աչքերի լույսը աղոտացավ, երեսների գույնը չքացավ, թույլ և դանդաղկոտ քայլերով, որպես հիվանդության մահճից նոր բարձրացած էակներ, նրանք դիմում էին դեպի համալսարան, իրանց մի ամբողջ տարվա անգործության համարը տալու: Մի քանիսին հաջողվեցավ քննություն տալ, մի քանիսը կտրվեցան (Բաքոսյանը նրանց թվումն էր), իսկ մայիսի վերջին ազատվեցան այդ տանջանքներից:

Արձակուրդները եկան: Այնուհետև պետք էր հանգստանալ, սպառված ուժերը զորացնել և «եղբայրության» գործը հառաջ տանել...

Բաքոսյանը, առնելով յուր հետ Նատաշային, թողեց Մոսկվան և տեղափոխվեցավ Սակոնիկ գյուղը, ամառը անցկացնելու համար: Այնտեղ նա վարձեց փոքրիկ տան մի թեքը, նույնպես փոքրիկ, բայց մաքուր և պայծառ սենյակներով, որոնց լուսամուտները բացվում էին գեղեցիկ պարտեզի մեջ, որ հովանավորված էր վայրենի ծառերով: Նատաշան շատ ուրախ էր յուր նոր բնակարանով, նա առաջին օրը անդադար աշխատում էր սենյակները կարգի գցել:

Երեկոյան թեյի սեղանը նա սփռեց պարտեզի մեջ, որ բոլորած էր մացառներով հյուսած ցանկապատով: Արեգակը դեռ նոր սկսել էր թեքվել դեպի յուր գիշերային մուտքը, ծառերի տերևները փայլում էին նրա վերջալույսով: Օդը արբված էր եղևնիների անուշահոտությամբ:

Բաքոսյանը, թեք ընկած փայտյա նստարանի վրա, յուր հոգու հանգիստ բերկրության մեջ, նայում էր Նատաշայի վրա: Իսկ օրիորդը, նույնպես անգործ, նույնպես ուրախ թեյ էր լցնում:

— Ահա՛, աշտեղ լա՛ւ է... — ասաց նա ոգևորված կերպով, և երևիս աշտեղ անմեղ ժպիտը վաղեց նրա դեմքի վրա:

— Դու կարծո՞ւմ ես, — հարցրեց Բաքոսյանը ուղիղ օրիորդի երեսին նայելով, որ նույն բոպերին ալիկի պայծառացել էր երեկոյան վերջալույսով:

— Այո՛, շա՛տ լաւ է... — կրկնեց Նատաշան, իսկ նրա դեմքը ակամա կերպով մոռացվեց: — Աշտեղ ինձ հիշեցնում է մեր գյուղը, մեր տունը և բոլորը, ինչ որ թողեցի այնտեղ...

Վերջին խոսքերը օրիորդը արտասանեց այնպիսի մի ցավալի ձայնով, որ իսկույն գրավեց Բաքոսյանի ուշադրությունը:

— Ի՞նչ թողեցիր այնտեղ:

— Ամեն ինչ... — պատասխանեց օրիորդը նույն ձայնով, — և գերեզմանները իմ հոր, իմ մոր... և բարեկամներին... ամե՛նը... ամե՛նը...

Բաքոսյանը, որ մինչև այն օր չգիտեր օրիորդի ուլ, կամ որտեղացի լինելը, հետաքրքրվեցավ հարցնել:

— Որպե՛ս հայտնվեցար դու Մոսկվայում, Նատաշա Պավլովնա:

— Ա՛խ, մի՛ հարցնեք այդ, Միխայել Արտեմիչ, խնդրում եմ, է՛լ հարցնեք...

Բաքոսյանը կրկին թախանձեց, որ պատմե: Օրիորդը կարճ, բայց խիստ վշտալի կերպով հայտնեց, թե ինքը միակ զավակն էր պաշտոն, հրաժարեցրած նաղվորնի սովետնիկի, թե նա վատնեց արքունի փողեկ և սեղափոխվեցավ յուր փոքրիկ ազարակում Ն... գավառի մեջ: Այնպե՛ս, չի՛ն աստիճանավորը սրտի կսկիծից անձնատուր է լինում արև և թղթախաղի, յուր կայքը բոլորովին սպառվելուց հետո գերեզման, հանգստություն է գտնում: Օրիորդի մայրը շատ չէ ապրում ամուսնի մահից հետո, Նատաշան մնում է անտեր և որբ: Մի հետո ազգակի նրան բերում է Մոսկվա՝ ուսումնարան տալու նպատակով:

Բայց նա յուր աղքատության պատճառով չէ կարողանում լցնել յո՛ցանկությունը, և Նատաշան խիստ չնչին վարձով հանձնվում է մադամ մոտ կար կարելու:

Այդ խոսքերը պատմելու միջոցին Նատաշայի սիրուն աչքերը թեղան արտասուքով, և նա յուր երկար թերթերունքները վալր թողեց լուռ կացավ: Բաքոսյանի վրա շատ ազդեց այդ նաղելի, իսկ նույնպե՛ս պետւմ վշտահար դեմքը:

— Ուրեմն քու երակների մեջ ազնվական արյուն է վաղում... ասաց նա:

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց, միայն խորին կերպով հոգոց հանեց:

— Ա՛խ՝ տխրիր, սիրելիս,— հառաջ տարաւ Բաքոսյանը,— ես կփոխաւորինեմ ասն բոլորը, ինչ որ դու կորցրիր քո հայրենիքում:

— Դու շատ բարի ես, Միխայել Արտեմիչ, դու սիրում ես ինձ,— պատասխանեց օրիորդը, մի փոքր մխիթարւելով:

Սույն միջոցին պարտեզի ցանկապատի մոտից, շվացնելով և ձեռքի եղեգնիկը շարժելով, անցաւ մի բարձրահասակ երիտասարդ, լղարիկ կազմվածքով, գետնախնձորի գույնով երկայն մազերով և դուրս ցցված, սրածայր քթով: Նրա մանրիկ, մոխրագույն աչքերը խիստ անհանգիստ կերպով դուրս էին նայում հազիվ նշմարելի թերթերունքների միջից:

— Մեղվեղովսկի, Մեղվեղովսկի,— ձայն տվեց Բաքոսյանը, տեսնելով յուր համալսարանական բնկերին:

Երիտասարդը ուս էր, շինական ծագումից, լսելով այդ ձայնը՝ շուտ եկավ, տեսաւ Բաքոսյանին և վազեց դեպի պարտեզը:

Նա շատ անգամ պարտք էր վեր առնում Բաքոսյանից, բայց վերադարձնելու սովորութիւն չուներ, որովհետև սեփականութեան գաղափարը նա հերքում էր: Առհասարակ այդպես են մտածում այն ուսանողները, որոնց ջիւղերը գլխից ավելի դատարկ են:

Նստաշան տեսնելով, որ երիտասարդը մոտենում է, հեռացաւ:

— Ա՛խ, դուք այստե՞ղ եք, ես չէի գիտում,— ասաց Մեղվեղովսկին Ս. ձեռք տալով:— Ո՞վ է այդ սիրունիկը,— ցույց տվեց Նստաշայի վրա, որ Ս. չէր դուրս եկել պարտեզից:

— Աղախինս է... — պատասխանեց Բաքոսյանը շփոթւելով:— Ինչո՞ւ դուք չեք նստում, երևի մի տեղ շտապում եք,— խոսքը փոխեց նա:

Մեղվեղովսկին, որպէս թի չլսելով վերջին խոսքերը, դարձաւ պահանջ յուր դիրքը, կրկին ակնարկելով Նստաշայի վրա:

— Այո՛, լավ ընտրութիւն է... վատ ապրանք չէ՛...

— Չե՞ք կամենում թեյ խմել,— հարցրեց Բաքոսյանը:

— Ես շտապում եմ:

— Դեպի ո՞ւր:

— Կոչերուների մոտ:

— Երևի մի բան ձեզ հրապուրում է դեպի այնտեղ:

Մեղվեղովսկին մի պտույտ տվեց Բաքոսյանի նստարանի շուրջը, քնքը չգիտենալով թի ինչու, և կանգնեց նրա առջև:

— Ա՛խ, ի՛նչ հիանալի աղջիկ ունին նրանք, Միխայել Արտեմիչ, մի խոսքով եղ ու մեղր... Որպիսի՛ գեղեցիկ աչիկներ, որպիսի՛ փոքրիկ ստիկներ, որպիսի՛ նրբիկ մատիկներ, բոլո՛րը, բոլորը սքանչելի են...

Մեղվեղովսկին սովորություն ուներ ամեն մի սիրած բառը արտասանել նվաղական ձևով:

— Արտահայտությունը նրա զեմքի,— հառաջ տարավ երիտասարդը,— ունե յուր մեջ ինչ-որ կախարդիչ մի զորություն, մինչև այն աստիճան անբացատրելի և ազդու, որ խոսքս գծվեցնում է նայողին...

— Դրա համար էլ ձեր ուղեղը բնական դրություն մեջ չէ՛,— ասաց Բաքոսյանը ժպտալով:

— Առանց կասակի, Միխայել Արամիչ, եթե դուք նրան տեսնելու բախտը կունենաք՝ բոլորովին կհամաձայնվեք ինձ հետ:

— Իրա՞վ,— հարցրեց Բաքոսյանը կիսահեղձական կերպով:

— Երգվում եմ պատվովս,— շարունակեց Մեղվեղովսկին նույն ոգևորությամբ:— Ա՛խ, նրա սրտի՛կը կատարյալ զրախտ է, որքա՛ն քարություններ կան նրա մեջ...

Թեև Մեղվեղովսկին սիրում էր երբեմն ստախոսել, բայց Բաքոսյանը չկասկածեց, թե նրա ասածների մեջ կար գոնյա նշույլ ճշմարտության:

— Կուզե՞ս ես բեղ ծանոթացնեմ նրա հետ: Մերով ալրիկը, մաշտը կրում է թագազարդ Աննա, է չինովնիկ հոգով և սրտով: Նա սիրում է կարս և հերոսների ըմպելին, ծխում է յուր տաճկական շիրուխը և շատախոսում է Կրիմի և 56 թվի մասին, ուր ստացել է դնդակ աջ թևքում. այդ նրա միակ պարծանքն է: Հարկավոր է միայն ձևացնես, թե լսում ես նրան և երբեք չընդհատես: Նա պսակվել է կնոջ կայքի հետ, ապրում է նրանով և ստրկանում է նրա առջև: Իսկ կինը հին «առյուծուհի» է, վատնել է յուր կյանքը արտասահմանում, և մինչև այսօր անդադար խոսում է Բաղենի և Բուլխակի վրա՞: Նա չափից դուրս ինքնասեր է և հրապուրվում է՝ երբ ակնարկում ես, թե նա դեռ պահպանել է վաղեմի գեղեցկության գծերը:

— Իսկ աղջի՞կը,— հարցրեց Բաքոսյանը ավելի հետաքրքրվելով:

— Աղջիկը բավականին անթափանցելի էակ է, չես էարող տեսնել, թե ի՞նչ է հատած նրա գեղանածածուկ սրտի մեջ: Նա միշտ մտահույզ է և անմուռն. խիստ հազիվ է ժպտում և գծվարությամբ է հայտնում յուր մտքերը: Սիրում է լսել տարապայման, անսովոր և մինչև անգամ անբնական երևույթների մասին: Կարծես թե նա ակտործում է յուր ուղեղը մշտական գրգռման մեջ պահել: Ես էլ դուրս եմ տալիս նրան Ամերիկայի կարմրակաշիների մասին, Սպանիայի ինկվիզիցիայի մասին, Վենետիկի ստորերկրյա բանտերի մասին, Ալպերի ճանապարհորդների մասին... սատանան է խաբար ի՞նչ դատարկ բաների մասին չեմ խոսում...— Բա-

քոսյանը, որ հետաքրքրությամբ լսում էր ընկերին՝ հարցրեց.

— Ղո՞րդ նա զեղեցիկ է:

Մեղվեզոլսկին կրկին արտասանեց բառս «սքանչելի»:

— Ես այս րոպեիս նրանց մոտ եմ գնում: Ցտեսություն: Կաշխատեմ ձեզ մոտեցնել այդ ընտանիքին: Բարի մարդիկ են: Կարելի է զվարճանալ:

Նա հեռացավ:

2

Բաքոսյանի վրա խորին ազդեցություն ունեցան Մեղվեզոլսկու խոսքերը, մի զաղտնի, իրան ես անբացատրելի ցանկություն հետաքրքրում էր նրան՝ մոտենալ այդ ընտանիքին, տեսնել, որպես նա ասում էր՝ «ի՞նչ թռչնիկ» է այդ աղջիկը: Նա առավ ձեռքի եղեգնափայտը, դուրս եկավ պարտեզից և սկսավ թափառել գյուղի շրջակայքում: Նատաշան եկավ հավաքելու թևյի պարագայքը:

Արեգակը բուրբուլին մայր մտավ: Երեկոյան վերջալույսը գեռ շողշողում էր զառեկի գույնով, թափանցիկ ամպերը երկնակամարի վրա ընդունել էին շքեղ կերպարանք:

Քանի րոպեից հետո Մեղվեզոլսկին հասավ մի ոչ այնքան մեծ, բայց բավականին ճաշակով շինված տան դռանը: Նրա առջև դուրս եկան երկու կանայք ամառվա թևին հագուստով: Դրանք Կոչերովներն էին՝ մայր և դուստր:

— Դուք սպասել տվիք, Նիկոլայ Պետրովիչ, — ասաց օրիորդը երիտասարդին՝ թևին դժգոհական ժպիտով:

— Ներեցե՛ք, Սոֆի Իվանովնա, — այդպես էր օրիորդի անունը, — ներեցե՛ք, որ այդպես պատահեցավ:

Մեղվեզոլսկին խոսք էր տվել նրանց՝ միասին գնալ երեկոյան զբոսանքի:

— Նա միշտ խաբել գիտե, — ավելացրեց օրիորդի մայրն ընտանեկան հանդիմանությամբ:

— Ներեցե՛ք, Մարիա Վասիլենա, — դարձավ երիտասարդը դեպի մայրը, — ես այստեղ ուշացա մի ընկերի մոտ:

Նրանք շարունակեցին գնալ...

Ո՞Վ ԷՐ ՄԵՂԱՎՈՐ

Նվեր Գերմանիայի հայ ուսանողներին

Երկնքի վրա սահում են աստղեր,
 Եվ բապեական ճրանց վառ շողեր
 Մի Բանի վայրկյան փայլում են պայծառ.
 Հանկարծ կորչում են՝ տիրում է խափար...

Ա

Հուլիս ամիսն էր:

Թ... քաղաքումը, հետ կես ավուր սաստիկ տոթին, ավելի մարդիկ չէին երևում: Հարուստները պառկած էին իրանց բախտավոր ապարանքներում: Խանութպանները, գինեկո ճաշից հետո, քնել էին կրպակների խորքումը: Անվաստակելի կինտոն միայն, մրցեղենի թաբախը գլխին՝ ընդհատում էր փողոցների խուլ-մեղամաղձական լուսթյունը, կոշեկով՝ «չերեշնի՛... վիշնի՛... հա՛յ»:

Այդպիսի դատարկացած փողոցների մինչ՝ միջից շտապով սահում էր ճանապարհորդական կառքը: Նա կանգնեցավ բավական մեծաշեն տան հանդեպ: Կառքից դուրս թռավ մի բարձրահասակ երիտասարդ, սեպած ճանապարհի փոշուց, և անհամբերությամբ սկսավ քարշել դռան զանգակը: Դռնեղը բացվեցան: Երիտասարդը ներս մտավ: Սանդուխների վրա փաթաթվեցավ նրա վզին մի լղարիկ և ցամքած կին. «Ա՛խ, Միշա» կոշեկով՝ ուրախությունից նա թուլացավ երիտասարդի գրկի մեջ:

Որդու կարոտությամբ երկար տարիներ հալումաշ եղած այդ կինը երիտասարդի մայրը, Մարիամն էր: Իսկ եկվորը էր նրա որդին՝ Միքայել Բաքոսյանը:

Բ

Երիտասարդը, ձևերը տված փոքրիշատե սթափված մորը, մտավ նրա հետ զահլիճը:

Այստեղ հավաքվեցան նրա բոլորտիքը քույրերը, փոքրիկ եղբայրը և տան սպասավորները: Նրանց ուրախությանը չափ չկար: Ամենի հետ

գրկախառնվելուց հետո երիտասարդը բախտավոր էր զգում իրան, որ պանվում էր հայրենական օջախի մեջ:

Բայց խեղճ մայրը չէր հեռանում որդուց: Նա կամ համբուրում էր նրան, կամ գրկում էր, կամ լաց էր լինում, կամ ծիծաղում էր: մի խոսքով, ուրախությունից հիացած չգիտեր, թե ի՛նչ էր անում:

— Ո՞րպես մեծացել ես դու, Միշա,— ասաց նա լի մայրական սիրով որդու վրա նայելով:

— Դու այդ նկատու՞մ ես,— հարցրեց որդին ժպտալով:

— Դու մի փափուկ պատանի էիր, երբ ես ճանապարհ դրի քեզ գեպի Գերմանիա, այժմ դարձար այդպես մորուքով:

— Այո՛, այդպես փոխում են մարդուն տարիքը, մայր իմ:

— Տարի՛քը... — կրկնեց Մարիամը հոգոց հանելով:— Ամբողջ ութը տարի է, երբ քեզ շնո՞ւմ տեսել... բայց գիտե՞ս, Միշա, ո՞րքան տանջվեցա ես այդ ութը տարումը...

Արտասուքը դարձյալ սկսավ գլորվիլ Մարիամի ցամաքած երեսի վրա:

— Այսուհետև իմ ներկայությունս կմխիթա՞ն քեզ, մայր իմ,— խոսեց որդին, գրկելով նրան:

Երբ փոքրիշատե հանգստացան այն բոլոր ուրախ և տխուր զգացմունքները, որոնք հուզվում են կարոտյալների առաջին տեսակցության բոպեններում, երիտասարդը սկսեց լվացվել և սրբել յուր վրայից ճանապարհի փոշին:

4.

Բայց տանեցոց աղաղակը, նրանց ուրախությունը և ծիծաղը դարթեցրեց մերձակա սենյակում քնած Արտեմ Պավլիչին, երիտասարդի հորը: Նա իսկույն վազեց գեպի դահլիճը, երբ լսեց որդու զալուստը:

Մերունի հոր ուրախությանը սահման չկար: Երբ նա բավականին սթափված էր յուր հրճվանքից, երբ հանդարտել էին նրա մեջ հայրական սրտի կրքերը, հարցրեց.

— Ավարտեցի՞ր, Միշա:

— Ավարտեցի, հայր իմ:

— Շա՞տ բան սովրեցար, Միշա:

— Սովրեցա, որքան կարող էի...

Մի ալյապիսի համեստ պատասխանը շրաքրեց հոր հետաքրքրությունը, և նա կրկնեց.

— Ամեն բան սովորեցար, Միշա:

Երիտասարդի դեմքի վրա վաղեց մի թեթև ծիծաղ:

— Մի՞թե կարելի է ամեն բան սովորել, հայր իմ:

Վերջին խոսքերը փոքր-ինչ դիպան հոր ինքնասիրությանը, որ կարծում էր, թե որդին աշխարհում ոչինչ չէր թողել առանց ուսանելու: Բայց երիտասարդը փարատեց նրա այդ մտատանջությունը, հայտնելով, թե նա դարձել էր գոկտորի ուսումնական տիտղոսով:

— Էդ մինը լավ ես արի, որդի,— ասաց հայրը ուրախանալով,— որ դոկտոր ես դարձել: Դրանից հետո էստեղի դոկտորների մոնաթեն էլ կու պրծնինք: Անիծվածները մինչև կարմիր տասը մանեթանոցը չեն առնում, հիվանդի մոտ չեն զալիս. էն էլ պետք է բո ֆայտսնով բերես...

Իսկ Արսեմ Պավլիչն սխալվում էր յուր մխիթարության մեջ, որովհետև նրա որդին բժշկություն չէր սովորած, այլ նա էր գոկտոր իրավաբանության և ուներ գերմանական համալսարանի դիպլոմ:

Երիտասարդ Բաքոսյանը էր մի տղամարդ բարձր հասակով, խիտ և սև մազերով, թուխ-դեղնագույն դեմքով, կենդանի և վառվռուն աչքերով: Նրա բոլոր շարժվածքը, նրա դեմքի ազդու բացատրությունքը արտահայտում էին եռանդոտ բնավորությունը մի համարձակ ուսանողի:

Հանգստանալով ճանապարհի հոգնածությունից՝ Բաքոսյանը սկսավ ալցելություններ անել յուր զանազան ծանոթների և բարեկամների մոտ:

— Լավ խելք ես արել, որ օրենքներ ես սովորել,— ասաց նրան մի սպիտակահեր ծերուկ գեներալ:— Շուտով ծառայության կմտնես, ոտճիկ և չին կստանաս... կտնօրինես քեզ մի լավ ասպարեզ... ալնուհետև պատրաստ կլինի քեզ մի կնիկ խիստ շալ օժիտով...

— Տեսնենք...— պատասխանեց երիտասարդը,— ես դեռ այդպիսի ցանկություններ չունեմ,— ավելացրեց նա և մի քանի սովորական խոսակցություններից հետո կատարեց յուր առաջին վիզիտը:

— Շատ ապրես, որդի,— խրատ էր կարդում նրան հարուստ վաճառական պարոն Փողոսեյանցը:— Հայրդ ծերացել է, էլ էնքան բանի պետք չէ, բայց դու հասել ես, աշխատի՛ր նրան օգնել փողրաթներում, առևտրում և ամեն բանում... Զակոնն էլ խոմ լավ գիտես, ազվուկատի փող էլ չեք տա... Ա՛խ, էդ ազվուկատները զրուստ մարդու կաշին են մաշկում, կաշին...

«Դրա քարոզն էլ լսեցինք», ասաց յուր մտքում Բաքոսյանը և փոքր-

ինչ խոսելով նրա և ընտանիքի առողջության մասին, հեռացավ պարոն Փողասերյանցից:

Նրան այն օր մնում էր մի վիզիտ տիկին Շնորհաբաշխի մոտ:

Սալոնական տիկինը, որ մի հեռավոր աղգակցություն ևս ուներ Բաքոսյանների հետ՝ ընդունեց երիտասարդին խիստ ուրախությամբ և ընտանեկան կերպով, թեև նայում էր նրա վրա, որպես առաջին փոքրիկ Միշայի վրա:

Նրանց խոսակցությունը մեծ մասամբ եղավ Գերմանիայի, Շվեյցարիայի և այնտեղի ուսանող կնիկների և օրիորդների մասին: Վերջիվերջո, դեռ յուր նախկին գեղեցկության թառամած վարդերը պահպանած տիկինը հայտնեց, թե նա նույնպես նպատակ ունի Ցյուրիխ գնալ:

— Դնում եք ուսանելու՞,— հարցրեց Բաքոսյանը ժպտալով:

— Չէ՛, Միշա, այստեղի կյանքը ինձ բոլորովին ձանձրացրեց, սարսափելի դատարկություն է տիրում մեր քաղաքում, գնում եմ մի փոքր հանգստանալ այնտեղ:

— Այո՛, վատ չի լինի այստեղ հոգեկ և այնտեղ հանգստանալ...— հեգեհորեն տիկնոջ խոսքը կտրեց Բաքոսյանը:

— Չէ՛, Միշա, այնպես ուզում եմ Ցյուրիխում լինեմ...

— Ուզում եք... գնացեք...

— Դու միշտ ծիծաղում ես, Միշա,— հաճոյամու կերպով երիտասարդի ձեռքը բռնելով, ասաց տիկինը:— Դու էլի էնպես հանաքներ ես սիրում, որպես քո պատանեկության ժամանակը:

— Չէ՛, Աննա Կիրիլովնա, ես այժմ շատ համեստ եմ:

— Ի՞նչ նշանելու տղա ես, Միշա, ի՞նչ հինգ հազար թումանով աղքեկերը պատրաստ են քեզ համար,— ասաց տիկինը խոսքը փոխելով՝ և միևնույն ժամանակ նրա ձեռքը շփողնելով յուր ափի միջից:

— Ես պորտմանների հետ պսակվելու նպատակ չունեմ...

— Չէ՛, չունես, քեզ էլ կտեսնինք:

— Լավ, ինչ նպատակ կա այստեղի աղջիկների հետ պսակվելու

— Ինչո՞ւ

— Նրա համար, որ նրանք ոտքից մինչև գլուխ զուրկ են բուն քաղաքակրթությունից:

— Ո՛չ, Միխայել, այստեղ կան և լավ աղջիկներ:

— Այսինքն նրանք, որ հայերեն խոսեցն անգամ չգիտեն:

— Այդ մի մեծ պակասություն չէ՛. բավական է, որ նրանք ուսում ունեն:

— Հավատացե՛ք, Աննա Կիրիլովնա, այդ ուսյալները գեղեցիկ խըն-

ծորենքի եւն նմանում, դրսից սիրուն գունով, անուշ հոտով, բայց ներսից ավերված և փտած սրտով...

Մի քանի այդպիսի խոսակցութիւններից հետո երիտասարդը հեռացավ, թեև տիկինը շատ ստիպում էր, որ ճաշին իրանց մոտ մնա:

Ե

Նույն ավուր երեկոյան պահուն Բաքոսյանին տեսութեան էին եկել մի քանի բարձր ուսում ստացած մայրաքաղաքի ուսանողներ՝ իրավաբան, բժիշկ, բնագետ և պատմաբան:

Բաքոսյանը համբուլըններով ընդունեց նրանց որպէս յուր հին ընկերներին: Մի քանի հասարակ զրուցներից հետո խոսակցութիւնը նրանց մեջ ընդունեց ավելի նշանավոր ձև:

Երբ նրանք սկսան խոսել նույն քաղաքի ուսումնարանների, լրագրութեան և կրթչալ երիտասարդութեան գործունեութեան մասին.

— Մեր երիտասարդութիւնը ոչինչ չէ շինում, պարոններ,— ասաց նրանց բարեկամական անկեղծութեամբ Բաքոսյանը:

— Ի՞նչ կարող է շինել,— պատասխանեց երիտասարդ պատմաբանը:— Երբ նրանց գործունեութեան ընթացքը այնքան սահմանափակված է:

— Ծուլերը միշտ իրանց արդարացնելու պատճառներ ունեն,— պատասխանեց Բաքոսյանը ծիծաղելով:

— Քո քթից, եղբայր, դեռ արտասահմանյան քամին չէ դուրս եկել. մի քանի օր անցնի՝ դու բոլորովին ալլապէս կ'իսոսես,— մեջ մտավ գանգրահեր բնագետը:

— Ասացե՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ կարելի է այստեղ գործել,— հարցրեց իրավաբանը ավելի ծանր կերպով:

— Օրինակի համար, մենք դեռևս մի օրինավոր լրագրութիւն չունենք,— պատասխանեց Բաքոսյանը:

— Դիցուք թե ունենայինք, բայց մեզանում լրագիրը ո՞վ է կարդում,— հարցրեց բժիշկը:

— Այդ իսկ պատճառով, որ մեզանում լրագիր չեն կարդում,— նրա խոսքը կտրեց Բաքոսյանը,— պետք է հրատարակել մի այնպիսի պարբերական թերթ, բոլորովին նոր հոգով, նոր ուղղութեամբ, որ գրգռե, հարցեր հարուցանե և վերջապէս ստիպե իրան կարգալ:

— Այդ բոլորը երեակայութիւններ են,— հառաջ տարավ բժիշկը:—

Մեղանում ընթերցող հասարակությունը, այսինքն ժողովրդի բարձր և կրթյալ դասը, ոչինչ կարոտություն չունեն մի հայ լրագրի:

Վիճաբանությունը ավելի տաքացավ, երբ Բաքոսյանը ասաց.

— Ես բոլորովին ընդդեմ եմ ձեր կարծիքին, պարոն բժշկապետ, որովհետև այդ ձեր բարձր կամ կրթյալ կողմած դասը թո՛ղ բոլորովին չկարդա ևս, այդ փուլք չէ՛... Բայց դուք մոռանում եք մի բան, որ մենք ունենք մի մեծ դաս ժողովրդի, ավելի բազմաթիվ, ավելի թարմ ուժերով և ավելի անխարդախ առանձնությունների մեջ. այդ դասն է ամբոխը, մենք նրա համար պետք է գործենք:

. Երիտասարդ պատմաբանը, որ լռությամբ լսում էր, ասաց. արհամարհական ոճով.

— Է՛հ, շատ գրեցինք մենք, թե պարբերական թերթերի և թե ամսագրերի միջոցով, բայց ի՞նչ դարձավ. այդ բո ամբոխը էլի մնաց այն, ինչ որ էր:

Բաքոսյանին դարձացրեց մի այդպիսի պատասխանը...

— Եթե ձեր գրվածքները օգուտ չբերեցին հասարակությանը՝ իմ կարծիքով այն էր պատճառը, որ նրանք չեն եղել ժողովրդի կյանքի առարկա, երևույթների և նրա պիտույքների արտահայտություն, այդ զլխավոր պայմաններից մինն է լրագրության: Բայց հին սխալաստիկական քարոզներ կարդալ, արաբական հեքիաթներ պատմել, կղերի հաճույքներին խոնկ ծխել և միևնույն ժամանակ պահանջել ընթերցող հասարակության համակրությունը՝ այդ անկարելի բան է:

— Մեր ժողովուրդը լինելով մի կրոնական ազգ, հարկավոր է այդպիսի բաներով գրավել նրան և տարածել նրա մեջ ընթերցասիրություն: Այլ հնար չկա, — պատասխանեց պատմաբանը:

— Ահա այդտե՛ղ է չլիսավոր սխալը, — նրան պատասխանեց Բաքոսյանը: — Փոխանակ զարդացնելու ժողովուրդը դրական մտքերով՝ դուք կրկին կամենում եք ծանրացնել նրա բանը միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ:

— Ապա ի՞նչ պետք էր գրել:

— Ես ասացի, որ լրագրությունը պիտի լինի ժողովրդի առօրյա պիտույքների և պահանջմունքների արտահայտություն: Ահա թե ի՛նչ կարելի էր գրել, օրինակի համար. թե գրավոր և թե գործնական կերպով համոզել վաճառականներին կազմել ընկերություններ և կանոնավոր առևտրական տներ: Արհեստավորներին քարոզել, որ բաց անեն առ-վեստագիտական ուսումնաբան: Գյուղացիներին համար աշխատել, որ

լինեն գյուղատնտեսական բնկերություն, գյուղական փոխառու բնկերություն, և այլ դրանց նման նպաստող հիմնարկություններ:

— Այգպիսի քարոզներ մենք շատ անգամ լսել ենք. դրանք բոլորը երազներ են, մեղանում ոչինչ չէ կարելի գործել, — ասացին բարձր ուզում ստացած պարոնները և արհամարհական ծիծաղով բոլորը հեռացան:

«Ողորմելիներ...», ասաց յուր մտքում նրանց գնալուց հետո Բաբոյանը:

2

Կյուրակի օր էր:

Արտեմ Պավլիչը, վաղ տառվորության մի բաժակ կծովի թեյ խմելով՝ գնացել էր մեկդանը, որ ճաշի համար ձկներ և այլ բաներ առնե, որ աշնուհետև եկեղեցի դնա ու պատարագ տեսնե:

Արտեմ Պավլիչը արդեն վախճում տարեկան մարդ էր: Նա յուր հաստ փորով, հաստ գլխով և բավականին հաստ քսակով ոչ միայն համարվում էր քաղաքի հարուստներից մինը, այլ ճանաչում էին նրան որպես շատ փորձված ու խելացի մարդ: Նա ուներ հոյակապ երեքհարկանի տուն, խանութներ, մշակութային դաշտեր և երեք գույնզգույն մեղալներ, որոնք առն օրերին միմյանց պոչից կապած, քարշ էր տալիս յուր շլինջից:

Իսկ տիկին Մարիամը, այն բարի և առաքինի տառծու գանձուհի, շնչում էր մայրական ոգու բոլոր քնքշությամբ: Նա գթառատ մայր էր և ծիր ու գործունյա տանտիկին:

Տիկին Մարիամը տալիս էր յուր սպասավորներին զանազան հրամաններ, երբ երիտասարդ Բաբոյանը պատրաստվում էր տանից դուրս գնալ:

— Էլի գնում ես վիզիտներ՞ անելու, Միշա, — հարցրեց նրանից մայրը:

— Այո՛, մայր իմ, գնում եմ... — պատասխանեց որդին խորհրդական ձայնով:

— Որ այգպես է, ֆրակզ հագի՞ր:

— Այդպես էլ կարելի է գնալ:

— Ամոթ չէ՞, ի՞նչ կասեն:

— Այն մարդիկը, որոնց մոտ ես այսօր այցելություն պիտի անեմ, այնքան համեստ են և բարի, որ առանց ֆրակի էլ կընդունեն ինձ:

Քանի ժամից հետո Բաբոյանը գնում էր մի նեղ և կեղտոտ փո-

զոցի միջով: Նա անցավ քաղաքի այն մասը, ուր լցնում էին աղբեր և անմաքրություններ, և շուտով հայտնվեցավ մի կիսավեր շինության մեջ:

Այնտեղ մի քանի կիսամերկ մշակներ, շապիկները հանած, կոտորում էին այն մանրիկ արարածներին, որոնք հանապաղ ծծում էին նրանց արյունը. մի քանիսը, սառը գետնի վրա թեք ընկած, փլփլած պատերի տակին, զրույց էին անում, իսկ մի քանիսը իրանց յաւրին հիշելով, կամ կարոտած վարանը (հայրենիք) միա բերելով, տխուր-մեղսդիական ձայնով բալաբիւ էին երգում...

Բաքոսյանը շատ վարմացավ, նկատելով, որ նրանք, իրան տեսածին պես, փախան և թաքնվեցան իրանց փոքրիկ, ծխից և մխից սեացած խրճիթների մեջ:

Նա ներս մտավ խրճիթներից մինը: Խոնավ արտաշնչությունը այդ անասնական բնակարանի իսկույն նրա ուղեղին վարկեց:

— Ինչո՞ւ դուք փախաք ինձանից,— հարցրեց նա մի ալեուր մշակից, որ չէր դադարում իրան գլուխ տալուց:

Խեղճ ալեուրի լեզուն կապվեցավ:

Նրա ընկերները ողորմելի ձայնով ասացին.

— Աղա, ոտքերուդ մատաղ, աստված է վկա, մենք ամենքս բիւլեթներ ունենք...

Բաքոսյանը չգիտեր ինչո՞ւ բացատրել այդ խոսքերը:

— Ես չեմ եկել ձեզանից բիւլեթ պահանջելու,— ասաց նա:

— Մենք այդպես հասկացանք, աղա, քեզ մատաղ ըլինք. այն շինովնիկը ամեն օր գալիս է... բիւլեթ է ուղում, մենք ցույց ենք տալիս՝ «էս մինը հին է, ասում է, էս մինը պատռած է, ասում է, էս մինը ֆարշիվ է, ասում է, ձեզ խիստ կպատժեմ, ասում է»։ Մենք վախում ենք, փող ենք տալիս նրան, որ մեզ Սիբիր չուղարկի...

— Խեղճե՛ր...— դառն կերպով հոգոյ հանելով հառաչեց Բաքոսյանը:— Եվ ձեր բիւլեթները ուղի՞ղ են,— հարցրեց նա:

— Ուղիղ են, որպես արեւ երկնքում, աղա, կամենում եք ցույց կտանք,— ասացին բոլորը միաձայն:

— Հարկավոր չէ՞, բայց դուք իմացեք, որ այն շինովնիկը ձեզ խաբում է, որ փող առնե, մյուս անգամ գալու լինի՞ ոչինչ չտաք, միայն նրա անունը իմացեք, թե ով է նա, որ ինձ տսեք:

— Աստված քեզ երկար կյանք տա, աղատի՛ր մեզ, աղա ջան, նրա ձեռքից,— աղաչում էին մշակները:

— Դուք միայն նրա անունը իմացեք, բավական է:

Սույն խոսակցութեան միջոցին Բաքոսյանը լսեց մի դառն հոգոց

հանելու և հառաչանքի ձայն, նայեց խրճիթի մթին անկյունում, աղտաներով հատակած խոնավ գետնի վրա պառկած էր մի մաշված երիտասարդ։ Այդ հսկայի պարթևական մարմինը, որ բռնել էր ահագին տարածություն, սարսափելի կմախքի էր նման։ Նրա վրալանք բարձի տեղ դրած էր նրա զլխի տակ, և մի քրքրված վերարկու ձգած էր նրա վրա։

Մի քանի րոպե նայելով հիվանդին. «Դա գեռես կարող է ապրել», ասաց նա յուր մարի մեջ և տխուր գզացմունքներով հեռացավ այդ սարսափելի բնակարանից։

Քանի ժամից հետո մի կառք կանգնեցավ այդ տան հանդեսը։ Հիվանդին նրա մեջ դնելով, տեղափոխեցին մի խեղճ ընտանիքի մոտ, որին պատվիրած էր խնամք տանել նրա առողջությանը։

Է

Բաքոսյանը շտապով գնում էր մի լայն փողոցով, երբ լսեց մի ձայն, որ նրան կանչում էր։ Դեպի հետ նայելով՝ նա ճանաչեց յուր ծանոթ բժիշկ Բաբակյանցին։

— Ա՛, Ստեփան Դանելիչ, լավ հանդիպեցար,— ասաց երիտասարդը՝ նրա ձեռքը բռնելով,— ես այս րոպեիս բժշկի մոտ էի գնում, շտապեցե՛ք խնդրեմ, այսինչ թաղը, այսինչ փողոցում պարոն Ա...ի տունը, այնտեղ դուք կգտնեք մի հիվանդ։ Ահա՛, ձեր առաջին այցելության համար ես կանխիկ վճարում եմ, իսկ մնացածների համար նույնպես կըստանաք ինձանից։

— Այս րոպեիս,— ասաց բժիշկը և, ընդունելով արծաթը, կամենում էր հեռանալ, երբ Բաքոսյանը կանգնեցրեց նրան։

— Ասացե՛ք, խնդրեմ, դուք ունե՞ք ժամանակ մի տեղ շարունակ շաբաթը երկու անգամ այցելություն դործել։

— Այո,— պատասխանեց բժիշկը։

— Ուրեմն եղե՛ք այնքան բարի, այս երեկո յոթն ժամին ինձ մոտ անցնել, այդ մասին խոսեմ։

— Շատ լավ,— ասաց բժիշկը և հեռացավ։

Բաքոսյանը հատավ տուն, երբ բավականին անցել էր ճաշից։

— Ո՞ւր էիր, այդքան ուշացար, Միշա, դու միշտ ստիպում ես քեզ սպասել,— ասաց նրա մայրը։

— Մի բարեկամի մոտ էի... այո՛, ուշացա,— պատասխանեց երիտասարդը։— Բայց դուք կարող էիք և առանց ինձ ճաշել։

— Մի՞թե առանց քեզ ես կարող եմ բերանս պատառ հաց դնել։

— Դու ինձ շա՛տ ես սիրում, մայր իմ,— ասաց որդին և գրկեց նրան:

Նրանք մտան սեղանատունը, ուր ամեն բարիքներով լի, փառավոր սեղանը սպասում էր նրանց: Նրիտասարդը նստավ մոր մոտ, իսկ Արտեմ Պավլիչը հավաքեց յուր շուրջ փոքրիկ երեխաները:

— Ի՞նչ սովորություն է այդ, հայր, դուք չեք խոսում երեխայոց հետ հայերեն,— ասաց երիտասարդը:

— Հայերեն սովորելով ի՞նչ պետք է դառնան, որդի, հայեվարի հիմի ո՞վ է խոսում,— պատասխանեց Արտեմ Պավլիչը:

— Ամեն երեխա պետք է սկզբից յուր մայրենի լեզուն սովորե, այնուհետև օտար լեզուներ սովորելը նրա համար դժվար չէ՛: Այդ է պահանջում արդի մանկավարժությունը:

— Ասենք թե մենք հայերեն խոսեցինք երեխաների հետ,— մեջ մտավ տիկին Մարիամը,— քո՞ծ ու բջից էլի պիտի օտար լեզու սովորին:

Արտեմ Պավլիչը երկար շխտեց այդ առարկայի վրա, նա ամբողջ ճաշի միջոցին դանդաղում էր թանկությունից:

— Դժվար է էլի հիմա ապրուստը,— ասում էր նա դժգոհությամբ,— էսօր մեկդանում էնքան ման եկա, մինչև ժամից էլ հետ ընկա, հազիվ թե կարացի մի քիչ ձուկը և լավ դոշ ճարեի, էն էլ ի՞նչ գնով, աստված աղատե...

— Դուք չեք մտածում աղքատների համար, հայր իմ, այն խղճավիբք ի՞նչ պետք է անեն,— հարցրեց երիտասարդը:

— Նրանք առանց ձուկի էլ կարան յուր գնալ, որդի, բայց մե՛ր բանը դժվար է, մե՛րը...

— Գոնյա՛ ուտելու ցամաք հաց պիտի ունենան:

— Ցամաք հաց ճարելը հեշտ է, որդի, բայց մեր բանը դժվար է, որ դարձու-փլավը առանց աղջանաբաթ չենք կարացի ուտել:

— Ինչո՞ւ մենք միշտ ղաբու-փլավ պիտի ուտենք, և այդպիսի փառավոր տներում ապրենք, բայց աղքատը գիշերը յուր գլուխը՝ գնելու մի տեղ չունենա, և կարոտ մնա պատառ հացի: Ինչո՞ւ նրանց համար չպետք է մտածենք:

Արտեմ Պավլիչի դեմքի վրա վաղեց մի արհամարհական ծիծաղ:

— Ինչո՞ւ...— կրկնեց նա խորհրդական ձայնով:— Էդքան որ կարդացել ես, է՞ս էլ չես սովորի, թե ինչու, էնդուր վուր աստված աղքատին աղքատ է ստեղծել, հարստին՝ հարուստ. մեղ տվել է փլավ, նրանց՝ ցամաք հաց, Թե փլավը, թե ցամաք հացը բոլորը նրանն է պատկա-

Նուժ. ումը ինչ կուզե՞ն էն կու տա, ո՞վ կարա նշա ձեռքը բռնել, մեռնի՞մ նրա մեծ դորությանը...

Նվ Արտեմ Պավլիչը սկսավ ջերմեռանդությամբ խաչակներել յուր նրեսը:

«Այդ էլ հասկանների վարդապետությունը», ասաց յուր մտքում երիտասարդը և, հեռանալով ճաշի սեղանից, ասաց հորը.

— Բայց դուք մոռանում եք, հայր, որ տատված հարուստներին պաշտվիրեց, որ նրանք ողորմություն տնեն աղքատներին:

Վերջին խոսքը համարյա՜ չսեց Արտեմ Պավլիչը:

Ը

Բարոսյանը արդեն սկսավ հայտնվիլ նույն քաղաքի հասարակու-
թյան բարձր և միջին դասերի ղանազան խավերումը:

Տիկին Նասիրովն ուներ վեշեք:

Նրեկի վաճառական հանգուցյալ Նասիրովը, մեռնելով յուր հի-
սունամյա հասակում՝ թողեց յուր միակ դստերը, գեղեցիկ Նատոյին,
ահագին հարստություն: Նատոն ավարտելով յուր ուսումը նույն քաղաքի
իդական սեռի բարձր դպրոցում՝ յուր մոր հետ, որպես ուսմկորեն ասում
են, «եղի ու մեղրի մեջ էր ապրում»: Վեշեր, բալ, թատրոն, կրումակ,
պիկնիկ էին առօրյա պիտույքները այդ բախտավոր գերդաստանի:

Փառավոր դահլիճը վառվում էր ամենայն շրջակայամբ: Մի տեղ
երկայն սեղանի բոլորտիքը շարված՝ կանայք, աղջկերք և տղամարդիկ
լստո էին խաղում:

Դահլիճին կից փոքրիկ սենյակներում տղամարդիկը, խումբ-խումբ
առանձնացած՝ թուզթ էին խաղում: Մի անկյունում գեղեցիկ Նատոն յուր
փափուկ մատները վաղեցնում էր պիտանոյի լեզվակների վրա և հիաց-
նում էր լսողներին:

Իսկ հաստիկ, մախմուրի և մետաքսի մեջ պատած տանտիկինը ան-
դադար այս և այն կողմ էր վազում, հյուրեր էր ընդունում, մինի հետ
քաղցրախոսում էր, մյուսի հետ ծիծաղում և շատերին յուր Նատոյի
ուսումը և գիտությունն էր պատմում:

Դահլիճի մի այլ անկյունում մի քանի օրիորդներ առանձնացած՝
այսպես խոսում էին միմյանց հետ.

— Դու հավատո՞ր գիտե՞ս, Անիշկա, որ Նա անպատճառ կլինի այս
գիշեր, — հարցրեց ուսաց լեզվով սեաչյա Սոֆիան յուր մոտ նստած շի-
կահեր օրիորդից:

— Գիտեմ, ինձ նատուն ասաց, թե մալրս նրան ևս հրավիրած է,— պատասխանեց նույն լեզվով Անիշկան, ավելացնելով.— Ա՛խ, որպիսի հրաշալի տղամարդ է նա, Սոֆի...

— Չլինի՞ սիրահարված ևս, Անիշկա,— ծիծաղելով հարցրեց նրանց մոտ նստած սևուկ օրիորդը՝ Բարսամենց Օլգան։

— Չէ՛, Օլգա, ինձ միայն դուր է գալիս նրա այնպես ճաշակով հագնվելը, շնորհաշուք վարժունքը և գեղեցիկ խոսակցությունը։

— Դու ո՞րտեղ ևս տեսել նրան,— հարցրեց Սոֆիան։

— Քանի օր առաջ նա իշխան Փառասիրյանցի բալումն էր. աղջկերքը խելքից էլած էին նրա համար, թեև ոչ ոքի հետ չէր պար գալիս։

— Է՛հ, նա բոլորովին տարապայման մի մարդ է,— մեջ մտավ սևուկը։

— Ի՞նչ հաճություն նրանից... չես գիտում ի՞նչ լեզվով խոսես նրա հետ. ինքը կոտորատում է միշտ հայերեն, և ով որ այդ լեզուն չէ հաճեցանում՝ նրա հետ գերմաներեն և ֆրանսերեն փիլիսոփայություններ է անում...

— Ո՛ւշ, Մարիա,— սևուկի խոսքը կտրեց Անիշկան,— նա ռուսերեն էավ է իմանում, միայն այնպես ձևացնում է, որպես թե չգիտե։

Սույն միջոցին տանտիկիներ, ուրախության ծիծաղը երեսին՝ քնդունում էր մի հյուր։

— Ահա՛ նա, ահա՛ նա,— հեղիկ շշնջացին օրիորդները։

Նատուն թողեց պիանոն և վեր կացավ տեղիցը։ Մյուս աղջկերքը նույնպես թողեցին իրանց մասլահաքները, վեր կացան և սկսան թիթեռնիկի նման պտտվիլ դահլիճի մեջ։

Տանտիկիներ, տանելով յուր հյուրին դասեր մոտ,— ահա, իմ աղջիկս, նատուլիա նոսիպովնա,— ներկայացրեց նա։ Եվ դառնալով դեպի երիտասարդը,— պարոն Միքայել Բաբոսյանը,— ասաց նա։ Եվ սկսավ ծանոթացնել նրան մյուս հյուրերի հետ։

Միակ ծանոթը, որին հանդիպեց այնտեղ Բաբոսյանը, էր յուր հեռու աղգական տիկին Շնորհաբաշխը, նույն քաղաքի վեչերների հերոսուհին։

— Հավ է, դու էլ երեացիր, Միշա,— ասաց նա, ուրախությամբ դիմելով դեպի երիտասարդը։

— Մի՞թե իմ երեալս այդքան հաճություն է բերում ձեզ,— ժպտալով հարցրեց երիտասարդը։

— Բա՛, չե՞ս խմանում, որ աչգւղես է. բա՛ ազդականությունը ինչի՞ համար է:

Վերջին խոսքերը այնքան բարձր կերպով արտասանեց տիկինը, որ շատերը լսեցին: Կարծես, նա պարծենում էր այդ խոսքերով:

— Ուրեմն ես կաշխատեմ շուտ-շուտ երևնալ ձեզ,— պատասխանեց Բաքոսյանը, ինքը շահաւատաւով չուր խոսքերին:

— Այն ժամանակ քեզանից շնորհակալ կլինեմ,— ասաց տիկինը և մոտենալով նրա ականջին քրթմնշաց.— Տանձիրոջ աղջկան լավ մտիկ արա՛... ի՞նչ յուզալի տեղ է...— եւ ծիծաղելով հեռացաւ երիտասարդից:

Նատոն խիստ քաղաքավարի կերպով ձեռքը տալով երիտասարդին, սկսավ նրա հետ անցուղարձ անել դահլիճի մեջ: Երիտասարդը, մի կողմ-նակի հայացք ձգելով խաղացողների վրա. «Ահա մեր քաղաքացոյ բո-լոր զվարճությունը», ասաց յւր մտքում:

Նրանք անցնելով դահլիճը, մտան մի փոքրիկ սենյակ, ուր հրավիրեց երիտասարդին օրիորդը, որտեղ կային մի քանի պատվաւոր հյուրեր և զբաղված էին նույնպիս թղթախաղով:

Բաքոսյանը նստեց աթոռի վրա և հեռվից նայում էր խաղացող-ների խումբին:

— Դուք ի՞նչ խաղ եք խաղում,— դարձաւ Նատոն դեպի երիտա-սարդը Ֆրանսերեն լեզվով:

— Ես դժբախտաբար ընդունակ չեմ հղել որեւիցե խաղ սովորելու,— հեղճորեն պատասխանեց Բաքոսյանը:

— Ապա ինչո՞ւ պարտապնեմ ձեզ:

— Միթե դուք բավական չե՞ք, եթե այնքան բարի կլինեք զբաղեց-նել ձեր հյուրին:

Օրիորդը կարմրեց և նստեց երիտասարդի մոտ: Նրանք սկսեցին խոսել արտասահմանի մասին: Բաքոսյանը պատմեց նրան շատ բաներ, թե ո՞րպես են ուսանում Շվեյցարիայում աղջիկները, թե ո՞րպես կրթված են Պոլսում և Զմյուռնիայում հայ օրիորդները: Այս զրույցները վերջա-նալուց հետո Նատոն հարցրեց.

— Ասացե՛ք խնդրեմ, ի՞նչ ներգործություն է անում ձեզ վրա մեր քաղաքը և այստեղի կյանքը:

— Ներգործությունները ինձ վրա համարյա միևնույն տխուր ազ-դեցութիւնն ունեն, թե՛ այստեղ և թե՛ արտասահմանում,— պատասխա-նեց Բաքոսյանը...

— Մենք ինչո՞ւ ենք մեղավոր, որ մեզ չսովորեցրին մեր լեզուն,—

պատասխանեց նստուն զգալի կերպով:— Ընտանիքի մեջ-մեկ -ծնողները արգելում էին խոսել. «Հայերենը մոգա չէ», ասում էին...

— Այո՛, աչդպես եմ վաշտում իրանց դավակների հետ այստեղ ծնողները... — վերջացրեց Բաքոսյանը, և թխրության ամպը պատեց նրա դեմքը:

Օրիորդը, նկատելով, որ յուր խոսքերը երիտասարդի վրա վատ տպավորություն ունեցան՝ փոխեց խոսքը, հարցնելով.

— Ինչո՞վ եք պարապում դուք այժմ:

— Իմ պարապմունքներն այնքան շնչին են, որ պետք է ասել, թե՛ ոչնչով, — պատասխանեց երիտասարդը:

— Ես լսեցի, դուք կամենում եք հրատարակել մի լրագիր:

— Այո՛, մի այդպիսի նպատակ կա:

— Ի՞նչ լեզվով:

— Հայերեն լեզվով:

— Հայերեն լեզվով լրագիր՞... — բացականչեց օրիորդը մի քնքուշ արհամարհական կնճիռ ձևացնելով յուր գեղեցիկ դեմքի վրա:

Հետևյալ կյուրակի օրը Բաքոսյանը դարձյալ այցելության դնաց մեր ընթերցողին նախածանոթ տանը, ուր կենում էին մշակներ: Բայց այս անգամն նրանք չփախան երիտասարդից, այլ ընդունեցին նրան՝ որպես իրանց բարեկամին:

Նրանք պատմեցին, որ բիլեթ պահանջող շինովնիկը այլևս չէ գալիս, և նրա փոխարեն հաճախում է նրանց մոտ մի բժիշկ Ստեփան Դանելիչ Բարակյանց անունով, որ հրամայեց տանտիրոջը միշտ մաքուր պահել նրանց բնակության տեղը, որ նրանցից ամենևին փող չէ՞ առնում և բոլորովին ձրի դարմաններ է տալիս. հիվանդներին: Եվ մշակները շնորհակալությամբ օրհնում էին այդ բոլոր փոփոխությանց պատճառ եղող անձին:

Բաքոսյանը նստեց տախտակով կապած մի թախտի վրա, որ նոր շինված էր մշակների քնելու համար, և խնդրեց, որ նրանք նույնպես նստեն:

— Ասացե՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ երկրից եք դուք, — հարցրեց նա:

— Է՛հ, աղա ջան, ամեն երկրից մարդիկ կան մեր մեջ: — պատասխանեց մի ալեուր: — Այստեղ կան Տաճկաստանից՝ մշեցի, բաղիշեցի, վանեցի, արդրումցի և մինչև անդամ ադանալի: Պարսկաստանից՝ խո-

յեցի, սալմաստեցի, ուրմիտցի, մարազացի, մուժումբարցի և մինչև անգամ սպահանցիք: Կալկազից՝ հիննախիջևանցիք, երևանցիք, ագուկեցիք և այլն:

— Ի՞նչ պատճառով դուք թողել եք ձեր երկիրը, ինչո՞ւ դուք չեք կենում ձեր հայրենիքում:

— Քո խորունկ դուրբանք բլեմ, ազա ջան,— պատասխանեց մի ալեվոր սալմաստեցի,— վա՞՛ւ վթողի յուր վաթանը, իր օջախը, վա՛ւ իր օգլուշաղը, կերթա դարիր-դուրբաթ վրլայաթ, ահա էն մառթը նաշար չըլի, հազդարի շարամանդա չըլի... Մեզնեք ըմեն մեկը մեկ դարդ ունի, մի ցավ ունի, որ դար խըմար ընկերի դիար-բաղիար... Թուրքի սուլաթ ենք, ազա ջան, մեկ թեխանց ազանի զոռ անելի, խարջ ուզելի, մեկ թեխանց դիվան-նի զոռ անելի, մեկդիկ թալանելի, մեկ թեխանց պառքեղերը մեր լաճերը փողի ավազ տանելի որ տաճկեցուցի... Հա՛նց խաղարը մեկ գուլումներ էան, որ մեկը ասեմ... էլ մեր երկրի մեջ չենք նալի աշխատանք անել, անօրենի երկիր ի, թուրքերը գլուխքերուս տաս են, միր գաղաժը խլես են: Ջաններուս դարդեն էկիր ենք դարիր-դուրբաթ վրլայաթ, որ մեկ քանի շահի փող գաղենք, տանենք մեր քըլֆաթը պախենք...

Ալևորը վերջացրեց յուր խոսքը, և նրա շիջած աչքերու մեջ պահված էին մի քանի կաթիլ արտասուք, որ սկսան զլորվիլ սպիտակ մորթի վար:

Բաքոսյանի սիրտը խորին կերպով խոցվեցավ աչք խոսքերից...

Ալևոր սալմաստցու խոսքերը այնպես ազդեցին Բաքոսյանի սրբուհի, մինչ նա լացելու շափ վրդովվեցավ: Բայց զսպելով յուր սրտի կըսելիժը, հարցրեց.

— Այստեղ ի՞նչ է ձեր պարապմունքը:

— Ամեն օր վաղ առավոտյան մեր փալանները առած, գնում ենք մեջդան, կամ փողոցներում վզներս ծռած կանգնում ենք, սպասում ենք, որ մի մարդ մի բեռն մեր շալակը տա, տանենք ակզը հասցենք, որ մի էանի կոպեկ վարձ ստանանք,— ասացին մի բանիսր:

— Ձեզանից բոլորը աչք գործո՞ւ էն պարապում:

— Ո՛ւ, կան մեզանից այնպիսիներ, որ ճանապարհներ ուղղելու փրա են բանում, կան, որ տներում շինություն վրա են բանում, բայց փողրատչիկը ամենին թալանում է, «վնաս արեցի» ասելով՝ վարձիցը կտրում է: Մեզանից բախտավոր են այնպիսիները, որոնք կամ քարվանսարաններում օգարաշիններ են, կամ զավոդներում և կամ ֆարրիկաներում են բանում:

— Դուք բացի կշտրակիները՝ չունե՞ք ուրիշ ազատ օրեր:

— Ո՛հ, աղա ջան, կյուրակի և տոն օրերը միայն շենք գործում:

— Ասացե՛ք, խնդրեմ, եթե մինչև ձեր աշխատի անդործ օրում որևիցե առարկայի վրա ձեզ պատախոսություններ անելու լինեի, դուք կլսեի՞ք նրան:

— Քարո՞ւղ կարդար:

— Հա՛, աշխատի մի բան:

— Ինչո՞ւ չէինք լսի, կյուրակիները աշուղ է գալիս, մեզ համար երգում է, հեքիաթներ է ասում, մենք նրան փող էլ ենք բաշխում:

— Ուրեմն ես եկող կյուրակի կգամ ձեզ քարոզ կտամ, առանց ձեզանից փող առնելու, — վերջացրեց Բաբոսյանը և հեռացավ:

Մշակները զարմացան, բե նա որպես պետք է քարոզ կարդար իրանց, երբ քահանա չէր:

ԾԱ

Նույն ավուր հրեկոյան պահուն Արտեմ Պավլիչը կանչեց որդուն յուր սենյակը: Այնտեղ նստած էր մի վրացի իշխան, կարմիր մախմուրի արխալուզով, ոսկի ժապավենով եզերավորած կաբայով և արծաթապառ խանջալով:

Երիտասարդը քաղաքավարությամբ դուրս տվավ նրան:

— Իմ որդիս, Միխայիլ Արտեմիչը:

— Կնյազ ձիանձվելիձե, — ծանոթացրեց նրան Արտեմ Պավլիչը:

Երիտասարդը նստեց:

— Գիտե՞ս ի՞նչ բանի համար կանչեցի քեզ, Միշա, — ասաց Արտեմ Պավլիչը մի այնպիսի լեզվով, որ իշխանը հասկանար: — Կնյազը իմ հինուցվա բարեկամս է, շատ օրինավոր մարդ է, աստված է վկա, դրա բզորմած հոգի հայրը ավելի լավ մարդ էր, աստված իր հոգին լուսավորե, Կախեթումը առաջին օջախն է դրա հոր տունը:

Երիտասարդը անհամբերությամբ սպասում էր, թե ինչո՞ւ կվերջանան հոր աշխատի շողորորթող գովասանքները:

— Կնյազը, — առաջ տարավ Արտեմ Պավլիչը, — աստված իրան երկար կյանք տա, ինքն էլ շատ մեծ մարդ է Կախեթումը: Բայց ջեր ջեճիլ է (է՛հ, մենք էլ ենք ջեճիլ էլել...), անցյալ գիշեր կլուբումը մի քանի հազար տանել է տվել (վնաս չունի, ջեճիլություն է, մենք էլ ենք էդպեսի բաներ շատ արել...): Հիմի փող է հարկավորել իրան, եկել է, ասում է, Արտեմ Պավլիչ, քեզանից ավել բարեկամ չունիմ, այդ իմ նեղության ժամանակին դու ինձ պիտի օգնես, մի քանի հազար մանեթ ինձ փող պիտի

տաս: Ասում եմ, Միշիս արևը գիտենա, փող չունիմ. չէ հավատում, ասում է, Արտեմ Պավլիշ, ի՞նչպես որ քի՛ պիտի մեկ տեղանց ճարիս, տաս: Հիմի ի՞նչ պիտի անինք, Միշա ջան, մեր կնյազն է, ինչպես որ քի՛ պիտի ուրիշից ճարենք նրան տանք, դու գիտես, որ ես հիմի փող չունիմ:

— Ես չգիտեմ, որ... — ասաց Բաքոսյանը:

— Հորեն, Միշա, էն սնդուկումը, — շուտով կտրեց Արտեմ Պավլիշը որդու խոսքը, — կնյազը մի քանի բաներ էլ բերել է, որ գրավ թողնի մեզ մոտ, գնա մտիկ արա:

Նրիտասարդը վեր կացավ, բաց արավ սեղանի վրա դրած փոքրիկ արկղիկը, որի մեջ կային ոսկեղեն գոհարազարդ մի քանի կահացի թանկագին բաներ, որպիսին են՝ ապարանջաճեններ, մանյակ, մահիկը (մեղալիոն) և այլն:

— Դրանք, Միշա, կենմնա նիւուշկայի ապրանքն է, գիտեմ, որ ուրիշ մարդու չի մավա կենա, բայց կնյազը լավ է ճանաչում ինձ, որ ես Արտեմ Պավլիշն եմ, օշովին խայանություն չեմ անի...

— Վերջապես ի՞նչ եք կամենում ինձանից, — համբերությունը հատնելով հարցրեց երիտասարդը:

— Հա՛, էն էի ուզում ասել, Միշա, վեր առ առաջ մին վեքսիլ գրե 3000 մանեթի, մինչև հինգ ամիս ժամանակի, հետո մին պայման գրե, էդ բաները, որ կնյազը բերել է՝ պայմանի մեջ մին-մին նշանակի՛ր, եթե մինչև հինգ ամիս փողն չստանամ, կնյազը պարտավոր է բացի այդ 3000 մանեթը՝ 500 մանեթ էլ շտրաֆ տա ինձ, ես էլ իրավունք ունենամ գրավները ծախել, իմ փողը վեր առնել:

— Գիտե՛ք, կնյազ, — դարձավ նա դեպի վրացին. — ես մեկ ճշմարիտ մարդ եմ, իմ ամեն բանը դրուստությունով է, լավ է, որ էս գլխմեն ասեմ, որ դուք էլ հասկանաք հետքը. ես քեզ 2500 մանեթ նաղդ փող կտամ, թումանը երկու ապաստով մեկ ամիս 100 մանեթ շահ կու բանե, էդ էլ հինգ ամսումը կանե 500 մանեթ. դրա համար եմ ասում, որ վեքսիլը 3000 մանեթ գրե: Իմ մամի հոգին գիտենա, որ իմ կյանքումս էսպես էժան օշովին փող շահով սված չունիմ: Բայց ի՞նչ անիմ, բարեկամ մարդ ես, խաթրիցդ չեմ անց կենում...

— Իհարկե, Արտեմ Պավլիշ, մեր բարեկամությունը մի օրվա համար չէ՛ խոմ, — պաշտասխանեց իշխանը՝ համաձայնելով վերոհիշյալ պայմաններին:

— Դե՛, վեր առ գրե՛, — դարձավ Արտեմ Պավլիշը դեպի որդին:

— Ես այդպիսի պայման չեմ կարող գրել, — պատասխանեց երիտասարդը հայերեն լեզվով, որ իշխանը չհասկանար:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց հայրը աչքերը լալն բացելով:
— Նրա համար որ, առաջին՝ այդ մարդը օբեկներով իրաւունք չունի յուր կնոջ սեփականութիւնը պրով դնելու, երկրորդ՝ բոլորովին օրենքի հակառակ բան է հինգից ամէկ տոկոս առնել:

Արտեմ Պավլիչի աչքերը վառվեցան բարկութեամբ:

— Դե գնա՛, հեռացի՛ր, որ էդ մարդը բան չհասկանա:

Որդին հեռացավ:

«էդ զակոնները ես լավ գիտեմ», ասաց ծերունի վաշխառուն յուր մտքի մեջ, «գոժար բան չէ՝ կնկան էլ ձեռք քաշել տալը պայմանի վրա»:

— Գիտես, կնյաղ,— դարձավ Արտեմ Պավլիչը որդու գնալուց հետո դուրի յուր զոհը:— Իմ Միշեն զագրանիցայեն գալու ժամանակ ճանապարհին հիւանդացել էր, մինչև հիմի էլ տաքցնում է, ձեռքերը դողում են, չկարաց գրել, խնդրեմ մի փոքր սպասել, ես էս բոպեին կանչել կտամ իմ գրագրին, այսօր կյուրակի լինելու համար տանը չէ՛:

— Շատ լավ, ես կսպասեմ,— ասաց իշխանը:

ԺԲ

Մի օր երեկոյան պահուն Բարոսյանը, դառնալով տուն, այնտեղ գտավ տիկին Շնորհաբաշխին: Նրա մոտ նստած էին Արտեմ Պավլիչը և տիկին Մարիամը, թեյ էին խմում:

Տիկին Շնորհաբաշխը խոսում էր, ծիծաղում, հանաքներ էր անում և զանազան ընտանիքներում պատահած հետաքրքրական անցքեր էր պատմում:

Տեսնելով երիտասարդին՝ բոլորի դեմքի վրա երևաց մի հաճութեան ժպիտ:

— Թողեր ե՛ս ասեմ,— ձայն տվավ տիկին Շնորհաբաշխը:

— Չէ՛, ե՛ս կասեմ,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Մարիամը:

— Բա՛, ես չե՛մ կարա ասել,— մեջ մտավ Արտեմ Պավլիչը:

— Ի՞նչ եք ուղում ասել,— կրկնեց երիտասարդը՝ ձեռք տալով վիճողներին:

— Քեզ ուղում են նշանել,— առաջ ընկավ տիկին Շնորհաբաշխը:

— Այդ լա՛վ բան է,— ժպտալով պատասխանեց երիտասարդը:

— Բա վա՛ր բան է...— ուրախութեամբ ձայն տվավ Արտեմ Պավլիչը:

Տիկին Մարիամը խորին հոգեզմայլութեան մեջ էր:

— Թե գիտենաս ո՞ւմ վրա, Միշա, էս բոպեիս ուրախութեանից վեր-վեր կթռչես,— առաջ տարավ տիկին Շնորհաբաշխը:

— Ասա՛, ո՛ւմ վրա, մի՛ վախիր, չեմ թռչկոտի,— մեղմ ձայնով պատասխանեց Բաքոսյանը:

— Դու ուզում ես, որ էգպես հեշտությամբ գիտենա՞ս. ի՞նչ կտաս, որ ասեմ:

— Ինչ որ ուզում ես կտամ, եթե չասես:

— Դրա՛ն մտիկ տուր, դրան, նազ է՛լ է անում,— դարձավ ծիծաղելով զեպի Արտեմ Պավլիչը տիկին Շնորհաբաշխը:

— Նազ կանես, բա ի՞նչ կանես,— կրկնեց Արտեմ Պավլիչը սրգու վրա հպարտանալով:

— Հանաքը դենը կենա,— շարունակեց տիկին Շնորհաբաշխը, կերպին դառնալով զեպի երիտասարդը,— Միշա, ուզում ենք նասիրովենց Նատոն նշնել քեզ համար: Ի՛նչ աղջիկ է, սիրուն, խելացի, ուսումով, հունարով, մի խոսքով, մոդնի աղջիկ է, էլի՛:

Երիտասարդը լուռ լսում էր:

— Դու փո՛ղն ասա, Աննա Կիրիլովնա, փո՛ղը,— ձայն տվավ Արտեմ Պավլիչը:— Հոր մի հատիկ զավակ է, էնքան տուն, տեղ, էնքան հարբատություն նրան է պատկանում:

— Մի խոսքով, իմ Միշիա լայազ աղջիկ է,— մեջ մտավ տիկին Մարիամը:

— Գուցե դրանք բոլորն ուղիղ լինեն... միայն ես դեռևս պսակվելու նպատակ չունեմ,— պատասխանեց Բաքոսյանը սառնությունով:

— Դու էլ մեր քաղքի տղերքի պես սպասում ես մինչև մազերդ սպիտակին, ակոեքդ թափին, էն ժամանակ պսակվի՞ս,— կշտամբելով ասաց տիկին Շնորհաբաշխը:

— Ո՛չ, այդ չէ պատճառը, միայն ես այժմ մի այնպիսի անորոշ դրություն մեջ եմ, որ ինձ դեռևս վաղ է մտածել ամուսնություն վրա:

Արտեմ Պավլիչը սկսավ դարմանալ:

— Էլ ի՞նչ ես ուզում, ի՞նչ,— ձայն տվավ նա,— հարստություն ես ուզում, ունի, ուսում ես ուզում, ունի, գեղեցկություն ես ուզում, ունի: Գա՛նա էգպիսի աղջիկը հալվա է, որ երբ ուզենաս, բաղաոցը առնես:

— Այդ ձեր ասածների դեմ ես վիճելու առիթ չունիմ, միայն ասում եմ, որ ես դեռ պսակվելու մասին չեմ մտածում:

— Էլ ի՞նչ բանի վրա պիտի մտածես, ասա՛, խնդրեմ, մեր քաղքումը ինչքան երեկելի տղերք կան՝ Նատոյին մուշտարի են. ոչ մեկին չեն տալիս, ուզում են քեզ տալ, էնդուր համար, որ նրա հերը իմ լավ բարեկամս էր, ջեր դու զագրանիցումն էիր, որ մենք մեկմեկու խոսք տվեցինք, որ խնամի դստնանք: Հիմի նա պնաց էն աշխարհքը, ես մնացի. բա՛ ես իմ

խոսքը չպիտի՝ հրատարեմ, մի էդպիսի աղջիկը, մի այդքան հարստությունը պիտի թողնեմ ուրի՞շը տանե:

— Ես զարմանում եմ, հայր, որ դուք ձեր աչքի առջև ունիք այդ ընչին հաշիվները, որոնք ամուսնություն մեջ ոչինչ նշանակություն չունին: Դուք չեք մտածում մի բանի վրա, արդյոք նատոն կարո՞ղ է ինձ սիրել, կամ ես կարո՞ղ եմ նրան սիրել:

— Հա՛, կսիրե, կսիրե, երբ քո կնիկը դարձավ, իհարկե, կսիրե բեկ:

— Այդ խնդրի լուծումը այդքան հեշտ չէ: Բայց նորից ես կրկնում եմ, թե դեռ պատկիվու նպատակ չունիմ ես,— պատասխանեց Բաբոսյանը ե, գառնալով դեպի տիկին Շնորհաբաշխը, ասաց.

— Ներեցե՛ք, խնդրեմ, ես պիտի գնամ իմ սենյակը, մի քանի հյուրեր ունեմ այս գիշեր քնդունելու:

— Ա՛յ բեկ խե՛ղբ... — զարմանալով բացականչեց որդու գնալուց հետո Արտեմ Պավլիշը:

ԺԳ

Անցան մի քանի ամիսներ:

Բաբոսյանի մոտ լինում էին փոքրիկ ժողովներ¹, ուր հավաքվում էին մի քանի աղքատ ուսանողներ, մի քանի թափառաշրջիկ գերասաններ, բոլորը կյանքի հարվածների տակ ճնշված և մաշված երիտասարդներ:

— «Զվէմն, զոր անարգեցին շինօղբն՝ նա եղև զլուխ անկեան»², ասաց մարդկության մեծ բարեկարգիչը,— խոսեց մի օր Բաբոսյանը ժողովի մեջ:

— Դուք, պարոններ, ժողովրդից արհամարհված մարդիկդ, դուք շատ բաներ կարող եք շինել, որովհետև ձեր մեջ ում կա, ձեր մեջ կյանք կա, ձեր մեջ պահպանվել է ժողովրդական տարրը:

Ժողովքը ուշադրությամբ լսում էր:

— Ես միտք ունեմ,— առաջ տարավ Բաբոսյանը,— կազմել մի խումբագրություն մի նոր պարբերական թերթ հրատարակելու, որովհետև տեղույս հրատարակված լրագիրների ուղղությունը ես բոլորովին վնասակար եմ համարում:

— Ի՞նչ անուն պիտի տաք այդ լրագրին,— հարցրին մի քանիսը:

— Նրա անունը կլինի «Գոեմիկ»³: Այդպիսի կոչումը համապատասխանում է այն նպատակին, որին պիտի ծառայի այդ թերթը, այ-

սինքն բարձրեցիլ գոհհիլի դասի, ավելի լավ է ասել, մշակ դասի գրութիւնը:

— Այդ շատ հիանալի միտք է, — ձայն տվին բոլորը: — Մշակ դասը մեզանում սարսափելի ճնշման ներքո է:

— Ես արդեն բանի շարաթ է սկսել եմ քաղաքիս մշակներին դասախոսութիւններ անել — փիլիսոփայական հայացքով, որպեսզի նրանց մեջ նախ և առաջ կարողանամ մտցնել տնտեսականութեան սկզբունքները, որ նրանք ունենան ինքնաճանաչութիւն իրանց իրավունքների և պարտավորութիւնների:

— Այդ անպատճառ հարկավոր է: Միայն պետք են և գործնական միջոցներ նրանց նյութականը ապահովելու, — ասաց մինը:

— Ես բոլորովին համաձայն եմ ձեզ հետ, — պատասխանեց Բաբոսյանը: — Ես արդեն նրանց ուսուցանում եմ կանոնները մի «Ինֆնսոֆ» նուրբան փոխառու բնկերութեան:

— Բացատրեցե՛ք, խնդրեմք, այդ բնկերութեան նպատակը:

— Նրա նպատակն այն է, որ մշակների խմբից կազմված բնկերութեան ամեն մի անդամը յուր աշխատանքի մի որոշյալ մասը կմտցնէ բնկերութեան կասսան: Այնտեղ մի նշանավոր գրամագլուխ հավաքվելուց հետո բնկերութիւնը կստանա վարձ: Այնուհետեւ մշակները, ճանապարհների, տների և այլ հիմնարկութեան համար փոխանակ կապալառուներին օրական վարձով գործավոր դառնալու, իրենք կարող կլինին վեր առնել այդպիսի կապալաներ, այլեւս ստիպված չեն լինի մի հաստափոր կապալառուի ստորուկ դառնալ: Բացի դրանից, նրանք կարող կլինեն հիմնել փոքրիկ գործարաններ, նայելով, թե ո՛րքան զորութիւն կըստանան նրանց վարկը, և իրանք մինչև ո՛ր աստիճան կըլարգանան այդպիսի գործերում:

— Այդ արդարեւ կարող է բարձրեցիլ մշակների զրութիւնը, երբ նրանք Ինֆնսոֆնութեան միջոցներ կունենան:

— Ես առավոտյան խնդիրը կմատուցանեմ զխաւոր վարչութեանը և հուսով եմ շուտով հրաման ստանալ:

Ժողովը ցրվեցավ կատարյալ համակրութեամբ:

ԺԳ.

Այդ ժողովները, որ շարունակում էին շարաթը մի անգամ, մի կողմից ուրբան բաժանութիւնը էին տալիս Բաբոսյանի ցանկութիւններին՝ մյուս կողմից այնքան զրգնում էին Արտեմ Պավլիչի տնտեսութիւնը:

Այդ պատճառով մի օր ասաց նա յուր կնոջը.

— Ի՞նչ պիտի ըլի էդ գալի-դառարի վերջը:

— Ի՞նչ գալի-դառարա,— զարմանալով հարցրեց Մարիամը:

— Էդպէս որ գալիս են, գնում են, ուտում են, վիժում են...

— Ուլքե՞ր:

— Չե՞ս իմանում, էդ մոթրեւիւլ (թափառական) քաղցածները, որ տղիդ նոր ընկերներ են դարձել:

— Ի՞նչ կա, որ գալիս են, ջահել տղերք են, միասին հավաքվում են, խոսում են, ժամանակ են անցկացնում:

— Ա՛յր նրանք ուլքե՞ր են, ո՞ւմ տղերքն են, որ հավաքել է յուր գլխին:

— Դու ի՞նչ ես հոգում, որ տղիդ նրանք են զուր գալիս:

— Գանա իմ տունը բաղնի՞ս է, ուլ որ ուղենա մտնե:

— Է՛հ, քեզ հետ գլուխ չունեմ,— ասաց տիկին Մարիամը տհաճությամբ և հեռացավ յուր ամուսնից:

Արտեմ Պաւլիչը այդ վրդովմունքի մեջն էր, երբ նրա որդին տուն դարձավ:

— Ո՛ւր էիր, Միշա,— հարցրեց նա:

— Գնացել էի խնդիր մատուցանեմ, որ լրագիր հրատարակելու հրաման ստանամ,— ուրախությամբ պատասխանեց երիտասարդը:

Արտեմ Պաւլիչի դեմքը խոժոռվեցավ:

— Քեզ ասում եմ, Միշա, էդպիսի դարտակ բաներիցը ձեռը վեր կալ, խելքդ գլուխդ հավաքի՛ր, կաղեթներում տուտուց բաներ գրելը քեզ մին սև փող օգուտ չի տալ:

— Ես իմ օգտի համար չեմ աշխատում, հայր:

— Դրա համա՞ր քեզ զագրանից ուղարկեցի, դրա համա՞ր հաղարների քեզ վրա մսխեցի:

— Ապա ի՞նչ բանի համար,— մեղմությամբ հարցրեց երիտասարդը:

— Ես քեզ ուտում տվի, որ ինձ պետքը դաս, ինձ,— հառաջ տալով Արտեմ Պաւլիչը պինդ ձայնով:

— Ես միշտ պատրաստ եմ քեզ էլ պետքը գալ և այն գործին էլ, որին ես ծառայում եմ:

— Դո՛ւ, դո՛ւ ինձ պետքը դաս,— ավելի պինդ ձայնով կրկնեց հայրը:— Ես քեզ ասում եմ, Միշա, վրացու համար պայման գրե, «հինգ հարյուր մանեթ աշխատանք ունիմ», դու ինձ խրատ ես տալիս, «էդ խղճատանքի ընդդեմ բան է, ես չեմ կարա գրել...»։ Դե գնա՛, դե գնա՛, քո ուսմունքով, քո խղճատանքով մի ապասի սև փող դատե բե՛ր, աչքս

տեսնեմ, էն ժամանակ կասեմ, թե դու էլ մարդ ես... թե դու էլ խելք ունես...

Ներխառասարգը պահում էր իրան բոլորովին գերմանական ստոնա-սրտովյամբ:

— Ես ձեզ հետ բոլորովին համաձայն եմ, որ մի այդպիսի հասարակության մեջ, որ վերջին աստիճանի բարոյական և իմացական փտության մեջն է՝ կենդանի խղճմտանքով չէ՞ կարելի ապրել:

Վերջին խոսքը կատաղության չափ ծակեց Արտեմ Պավլիչի սիրտը, միայն նա, պահելով յուր բարկությունը՝ ասաց որդուն.

— Ես քեզ հոր պես խրատ եմ տալիս, որդի, էս կազմինքներմեն, վարժառնեքներմեն ձեռք վեր կալ, դրանք քու բանը չեն: Մի քանի տղերք, որ հավաքել ես գլխիդ՝ քեզանից հեռացրու, նրանցից խեղ չկա, նրանք քո փողերու համար են քո շորս կողմը պտիտ գալիս, որ քեզ պոկեն: Նպատյի հետ պտակվիր, նա մեծ շինովնիկներից աղգականներ ունի, քեզ կռվեն, դու էլ զուլլուդ կմտնես. փող ունիս, ուսում ունիս, լեզուներ գիտես, զուլլուդի լեզուներ գիտես, զուլլուդի մեջ օրեցօր կբարձրանաս և շուտով գենեքալ կդառնաս:

— Դուք ստիպում եք ինձ պտակվիլ մի աղջկա հետ, որ ուրիշին է սիրում:

— Ո՞ւմ է սիրում:

— Դուկտոր Բարեակյանին:

— Էն քաղցած բժիշկն ես ասում, նրան ո՞վ աղջիկ կտա:

— Չեն տալ, էդ ուրիշ բան է, միայն ես գիտեմ, որ նրանք միմյանց սիրում են:

— Դու ի՞նչ ես միշտ էդ սեռը մեջտեղ քցում. դու ինձ խոսք տուր՝ ես հենց էսօր բանը գլուխ բերեմ:

— Ես չեմ կարող ուրիշների անբախտությունը պատճառ դառնալ:

— Ուրեմն չե՞ս ուղղում:

— Ո՞չ:

— Ես երկար խոսել չեմ սիրում, Միշա, քեզ ասում եմ, թե իմ խոսքը չկատարես, էլ իմ որդին չես, ես կզրկեմ քեզ իմ ժառանգությունից:

— Հայր իմ,— ասաց հրիտասարգը մեղմ ձայնով,— դուք օրենքով չեք կարող զրկել ինձ իմ պապական ժառանգությունից, որովհետեւ այն ձեզ չէ՞ պատկանում: Այստեղանայնիվ, ես թողնում եմ ձեզ բոլորը: Միայն կասեմ, որ ես երբեք չեմ կարող ընդունել այնպիսի առաջարկություններ ձեր կողմից, որ ընդդեմ են խղճի, պատվի և ազնվության:

— Ուրեմն դու է՛լ իմ որդին չե՛ս,— գոռաց Արտեմ Պավլիչը դժոխալին բարկությամբ։

— Մնաք բարյալ, հայր իմ, ևս չեմ կարող ձեզ հետ գործ ունենալ, երբ դուք կամենում եք խեղդել իմ մեջ ամեն մի սուրբ զգացմունք...

ԺԵ

Հունվար ամիսն էր։

Գիշերալին խավարը վաղուց արդեն տիրել էր աշխարհին։ Կատաղի մրրիկը ֆշֆշալով աչս և աչն կողմ էր ցրվում մանրիկ ձյունի հոսանքը։

Քաղաքի մի խուլ անկյունում, փոքրիկ և խոնավ սենյակի մեջ, ազոտ լույսով վառվում էր մի ճրագ։

Հասարակ աթոռի վրա, գրասեղանի հանդեպ, որոնք կացուցանում էին բոլոր պարզարանքը այդ աղքատիկ բնակարանի՝ նստած էր մի երիտասարդ։

Նա գրում էր։

Տետրակի ճակատին, որ գրած էր նրա առջև՝ կարելի էր կարդալ այս վերնագիրը. «Կաճոճներ մշակներ ինճոգնություն փոխառու քնկերություն»։

Փոքրիկ տունը, որի մեջ բնակվում էր երիտասարդը՝ պատկանում էր մի ազնվական ալյրի կնոջ, որի ամուսինը թողել էր միակ ժառանգությունն յուր մի հատիկ աղջկան, որի չքավոր հասույթով ապրում էր նա յուր մոր հետ։

Երիտասարդը վարձել էր այստեղ մի փոքրիկ սենյակ, ուր մի անշշան վճարքով շափավորապես կերակրվում էր։

Հանկարծ զոները բացվեցան, ներս մտավ մի մանկահասակ օրիորդ։ Նա յուր կուրծքի վրա բռնած՝ բերում էր մի քանի կտոր փայտ։ Եվ հուշիկ քալերով մոտենալով հնոցին, սկսավ վառել նրան։

Երիտասարդը ամենևին չնկատեց նրան։ Բայց վառարանի պաշտառ լույսը, որ շուտով ծավալվեցավ մոսպիտ սենյակի մեջ՝ դեպի աչն կողմը դարձրեց երիտասարդի ուշադրությունը, և նա նկատելով աղջկան, «Ա՛խ, Մանիշակ» գոչեց և վեր թռավ տեղից։

— Դու ի՞նչ գիտեսիր, որ այս բոպեխ իմ մասները, ցրտից սառած, այլևս ընդունակ չէին գրիչ շարժելու։

— Ես գիտեի... — պատասխանեց օրիորդը քնքշությամբ։

— Ապա ինչո՞ւ շուտով վառել չտվիր։

— Ծառայի մայրը գշուղից եկել էր, և ծառան գնացել էր նրան տեսնելու, և սպասեցի, սպասեցի, չգարձավ:

— Հետո՞:

— Ես ուզում էի ինքս դալ վառելու...

— Հետո՞:

— Վախում էի մայրս բարկանա:

— Եվ դու տխրո՞ւմ էիր, որ արգելո՞ւմ են քեզ:

— Այո, տխրում էի...

— Հետո՞:

— Հետո այնքան սպասեցի, մինչև մայրս բնեց:

Երիտասարդը ժպտեցավ:

— Ինչո՞ւ այդպես բարի ևս դու, Մանիշակ:

Օրիորդը շառագունեցավ և կամենալով փոխել այդ խոսակցությունը՝ ասաց.

— Դու միշտ զրում ես, Միքայել:

— Այո՛, գրում եմ... մեզ մնացել է այժմ թանաք և գրիչ...

— Դու խոստացար ինձ հայուց պատմությունից դասեր կարդալ:

— Ես միշտ պատրաստ եմ. եթե դու այնքան բարի կլինես ինձանից դասեր քնդունելու:

— Ես շատ ուրախ կլինեմ:

— Ուրեմն սկսենք այս գիշերից, — հեգնորեն ասաց երիտասարդը:

— Արդեն գիշերային երկրորդ ժամն է:

— Ուրեմն գնա՛, հանգստացի՛ր, իմ հրեշտակ, ևս էլ շատ զբաղված եմ:

Օրիորդը, յուր գեղեցիկ աչքերը վերջին անգամ դարձնելով գեպի երիտասարդը՝ «բարի գիշեր» ասաց և հեռացավ:

«Ահա՛ մի հում և անխարդախ նյութ, որից կարելի է մշակել մի օրինավոր բան», ասաց յուր մտքում Բաքոսյանը օրիորդի գնալուց հետո:

ԺԶ

Տիկին Մարիամը ոչ միայն քնքուշ սրտով մայր էր, այլ նա բարի և խղճմտանքով կին էր: Յուր որդու հայրենական սնից հեռանալուց հետո նրա աչքերի արտասուքը չէր չորանում:

— Մինչև ե՞րբ մեր որդին օտարի տանը պիտի ապրի, — ասաց նա մի անգամ յուր ամուսնուն:

— Կգա, Մարիամ, մի՛ շտապիր, նա ինքը կգա, — պատասխանեց

Արտեմ Պավլիչը խորհրդական ձայնով:— Նրա՛ դիտումը ջեր ինչ-որ վազ-
րանիցի իծաներ են պտուտ գալիս. երբ էնդոնք ուղի կուլին, էն ժամա-
նակ ինքը կուգա. դու մի՛ շտապիր: Թո՛ղ մի քիչ սարեսար, քարեքար
ընկնի, ջարդվի, մաշվի՝ որ փորձվի, խելութանա ու նոր մարդ դառնա:

— Էդ ինչե՞ր ես խոսում, ողջ քաղաքը սղիդ ուսումն ու խելքն են
գովում, դու ասում ես, նո՞րից գնա՛ խելք սովորի, մի՞թե նա հիմար է:

— Հիմար չէ՛, Մարիամ, միայն մեր աշխարհքի կարգն ու աղաթը
ջեր չէ իմանում: Լսի՛ր, ես էս բոպեին կհաստատեմ նրա անփորձու-
թյունը:

Տիկին Մարիամը չափազանց վշտացավ այդ խոսքերից:

— Նա՛, — առաջ տարավ Արտեմ Պավլիչը, — նա վարժատներում
դաս է տալիս: Ինչ է՝ որ աշակերտները բան սովորեն, խելացի մարդիկ
դառնան: Բայց չէ մտածում, թե որ ամենքն էլ բան գիտենան, խելացի
մարդիկ ըլին, ինքը ինչո՞վ պիտի ապրի. ո՞վ նրանից տասը շահանոց
բանը մի մանկթով կառնե: Հիմի որ առնում է, էնդումեն է, որ չէ՛ հաս-
կանում, ինչ որ ասում ենք, հավատում է:

Տիկին Մարիամը կամենում էր պատասխանել, բայց Արտեմ Պավ-
լիչը նրա խոսքը կտրեց.

— Սպասի՛ր, մի բան էլ ասեմ, տղեդ ուզում է մշակների համար
փող հավաքե, նրանց կրճեղկտ տա, որ նրանք էլ կարենան մեզ պես
փողորթներ բռնել, վալիդներ բաց անել: Շատ լավ: Մշակն էլ աղա
դարձավ, նա էլ: Տեսնենք էն ժամանակ մեր աղբի քթոցը ո՞վ պիտի
տանի դուրս ածել: Հիմի քեզնից եմ հարցնում, Մարիամ, էգպիսի բա-
ներ մտածող մարդուն կլինի՞ խելացի ասել:

— Ես ի՞նչ գիտեմ, — պատասխանեց Մարիամը, — կարելի է վազ-
րանիցում էղպես են սովորեցնում:

— Հավատա՛, Մարիամ, ամենը հիմարություններ են դրանք: Աստ-
ծու դրած կանոնները մարդը չէ կարող քանդել: Աստված ձիուն ստեղ-
ծել է, որ մեր բեռը քաշե, շունը ստեղծել է, որ մեր տունը պահե, ոչ-
խարին ստեղծել է, որ մեզ կերակուր դառնա, էնպես էլ մշակներին
ստեղծել է, որ մեր աղբը դուրս ածեն, մեր տները շինեն, մեր հողը վա-
րեն, մեկ խոսքով, մեզ ծառայություն անեն:

Տիկին Մարիամը անհամբերությամբ լսում էր:

— Իմ Միշեն խելացի է, ես չեմ կարող նրան անխելք անել, — խո-
սեց նա:

— Ասում ես, թե տղես խելացի է, — առաջ տարավ Արտեմ Պավ-
լիչը: — Եթե նա խելք ունենա՝ նատոյի նման աղջիկը, որ իր հետ մի

խաղինա է բերում իմ տունը, մի էգպիսի աղջիկ չի՞ ուզի նա: Կասե թե նա ուրիշին է սիրում: Սերը ո՞րն է. աղջիկը ում կնիկ դարձավ, նրա ապրանքն է: Դե՞ տատ ինձ, Մարիամ, ես որ բեզ առեցի, դու ինձ սիրում էիր:

— Ես որ բեզ առա, չէի էլ իմանում, թե սերը ինչ բան է:

— Շատ լավ, մեր հերն ու մերը մեզ պսակեցին, հիմի ապրում ենք: Նրանք էլ մեզ պես:

— Լավ, էդունք թող մնան, հիմի ի՞նչ ես ասում, աղեկ չպիտի՞ սուն բերես,— հարցրեց տիկին Մարիամը անհամբերությամբ:

— Մի՞ շտապիր, ասացի բեզ, նա ինքը կգա, թո՛ղ մի քիչ էլ տանջվի, էն վախտ իծանները զլխիցը ռազ կուլին, նա ինքը կգա,— կրկնեց Արտեմ Պավլիչը սառնասրտությամբ:

Ամուսնու սառնասրտություներ չափից դուրս վշտացրեց տիկնոջ փափուկ սիրտը:

— Քո մեջ սիրտ չկա, ես գիտեմ,— ասաց նա արտասուքը սրբելով,— բայց ես առանց իմ որդուն չեմ կարող ապրել, ես նրան բերել կտամ:

— Կեկա խելքն էլ կարճ կլլի, որ ասել են՝ սուա չէ,— ասաց Արտեմ Պավլիչը հեգնական ձևով:— Շատ լավ, երբ կխոստանա Նատոյին առնել, էն ժամանակ թող գա, ես նրան աչքի լուսի պես կսիրեմ:

Տիկին Մարիամը չլսեց նրան և հեռացավ:

ԺԵ

Ուշադրությու՛ն չդարձնելով յուր ամուսնու խստասրտությանը՝ տիկին Մարիամը կանչել տվավ իրանց ծխատեր քահանային, տեր-Կիրակոսին, և խնդրեց գնալ որդու մոտ, համոզել հոր հետ հաշտվելու:

Ոչ որին այնքան հայտնի չէ լինում մի քաղաքի զանազան մարդկանց բնակարանը, որպես տերտերներին: Մի բանի ժամվա մեջ քահանան գտավ Բաբոսյանի անհայտ սենյակը:

— Այգպես չէ՞, պարոն Միքայել, աշխարհի կարգը,— ասում էր տեր-հայրը երկար խոսելուց հետո:— Մերերի և ծնողների առջև պետք է միշտ խոնարհ լինել: Սուրբ Ավետարանը ասում է. «Հնազանդ լերուք ծնողաց ձերոց»⁵:

— Այդ շատ լավ խոսք է, տեր-հայր, միայն սուրբ Ավետարանը չէ ասում ծնողներին՝ քաշել և հալածել իրանց որդոց համոզմունքը,— պատասխանեց Բաբոսյանը:

— էլի պետք է հնազանդ լինել, որդի, նա հայր է, իսկ դու որդի ես, նա ծեր է, նա աշխարհ է տեսել, իսկ դու ջեհիլ ես, այնքան փորձված չես:

— Ի՞նչ կհշանակե, տեր-հայր, թե փորձված չեմ: Խելքը և գիտությունը մազերի սպիտակության և սևության մեջ չեն:

— Թո՛ղ լինի... առական ասում է. «Շատ ապրողը՝ շատ բան գիտե»:

— Շատ լավ, ասացե՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ է ձեր միաբը:

— Էն է, որ գաս, միասին գնանք, հորդ ձեռքը համբուրես, և ձեզ հաշտեցնեմ:

— Ես իմ հոր հետ ոչինչ թշնամություն չունեմ. ես դարձյալ պատվում եմ նրան, որպես հայր, միայն հաշտվել նրա հետ ես չեմ կարող: Բերվհետե նա պահանջում է, որ ես կուրորեն հետևեմ նրա օրինակին, որ ես դառնամ նրա կյանքի շարունակությունը. տյսինքն, մտածեմ այն, ինչ որ նա է մտածում, դործեմ այն, ինչ որ նա է դործում, մի խոսքով՝ դառնամ նրա բնավորության պատճենը:

— Էդպես չէ՛, պարոն Միքայել, հայրդ խելոք մարդ է. այնքան էլ անհասկացող չէ, որպես կարծում եք: Միայն նրան փոքր ինչ անհաճելի են ձեր մի քանի պարապմունքները:

— Ո՞րպիսի պարապմունքներ:

— Օրինակի համար ուսումնարաններում և էնպեսի տեղերում ձքի դասաւորություններ անելը, մշակներին դասախոսություն կարդալը և նրանց համար մտածելը...

Քահանայի վերջին խոսքերը խիստ վատ տպավորություն ունեցան երիտասարդի սրտին, և նա ասաց.

— Ես զարմանում եմ, տեր-հայր, որ դուք, փոխանակ համակրելու մի երիտասարդի այդպիսի պարապմունքներին՝ թույլ եք տալիս ձեզ պաշտպանել պառավների կարծիքը, չմտածելով, որ միևնույն պաշտոնը, որ կատարում էր նա՝ բոլորովին ձեզ, քահանաներիդ է պատկանում: Գիտե՞ք ինչ էր ասում Հիսուս Քրիստոս դպիրներին և փարիսեցիներին, որոնք արգելք էին լինում ուսման և գիտության ժողովրդի մեջ տարածվելուն. «Վա՛յ ձե՛զ, օրինականացող, զի թաղուցանէք զփականս գիտութեանն, դուք ո՛չ մտանէք, և որք մտանելոցն են՝ արգելուք»⁶, Գիտեք, տեր-հայր, որպես էր նա հոգս տանում ժողովրդի ճնշված, հաղթահարված և ստրկացած դասի դրության բարելավությունը: Նա ասում էր. «Նկատե՛ք առ իս ամենայն վաստակեալք և բեռնաւորք, և ես հանգուցից զձեզ»⁷:

Քաճանան բոլորովին սառեցավ, նկատելով, որ իրաւլարան դռ-
տորը Ավետարանն էլ գիտեւ:

— Մեր կրօնքը,— առաջ տարավ Բաքոսյանը,— չէ քարոզում կաս-
տանք, որոնցից մինը ծնւած լինելը հայր Բրահմայի գլխից, իսկ մյու-
սը՝ նրա ոտքերից: Մեր կրօնքի մեջ տիրում է կատարյալ ազատութիւն:
Նվձեր ամեն օր կարողացած Ավետարանը նույնը քարոզում է, թե Քրիս-
տոսի եկեղեցւո մեջ ծառա, աղատ, խում, դում, սկսութացի՝ բոլորը մի
են: Ուրեմն, տեր-հայր, աշխատենք միասին սրբել մշակ դասի արտա-
սուրը, թողնենք կորուսչալներին իրանց ոսկու կուտքերին երկրպագել,
հեռանանք այդ մեղ համար անպիտանացած դասից, որոնց ոչնքան ատում
էր Հիսուս Քրիստոս...

Քաճանան, նկատելով, որ հոր անունով չկարողացավ համոզել Բա-
քոսյանին, փոխեց յուր խոսքը:

— Մայրդ միշտ լաց է լինում, ասում է՝ «թո՛ղ դա, նասիրովենց
նատոյին նշեննք»։ ամեն օր աղջկա մայրը էլչի է ուղարկում, ասում է,
նատոյին ես բացի Միխայելից ուրիշ տղի չպիտի տամ: Դէ՛, որդի, մի
այգալիսի աղջիկ, որ մեր քաղքում չկա, քեզ համար ուզում են, էլ ի՞նչ
ես ուղարկում, դնա՛, պսակվի՛ր էլի:

— Ամուսնութիւնը, տեր-հայր, մի այնպիսի սուրբ բան է, որի մեջ
ծնողաց միջամատութիւնը տեղիք չունի: Մնողների բռնաբարութիւնը
այգալիսի հանգամանքներում միայն ավելացնում է անբախտ ամուսին-
ների թիվը:

Քաճանան, նկատելով Բաքոսյանի երկաթի հպատառամտութիւնը,
տխուր հուսահատությամբ թողեց հեռացավ, ափսոսելով յուր մի քանի
հարյուր մանեթի կորուստը, որ կարող էր նա ստանալ երփոստարդի
պսակվելուց:

ԺԸ

Քաղաքի գլխավոր վարչութիւնը հրաման չտվաւ Բաքոսյանին յուր
ցանկացած լրագիրը հրատարակելու: Նրա մշակներին կարգացած դա-
սախոսութիւնները արգելվեցան: Նրա ժողովների վրա սկսան կասկա-
ծանքով նայել:

Մի կողմից այդ անհաջողութիւնները, մյուս կողմից կյանքի և ապ-
րուտի անհարմարութիւնները մինչ աչն աստիճան տանջում էին նրան,
որ նրա մարմնական ուժը սկսել էր սպառվել:

Նա նույն ժամանակ ապրում էր մի փոքրիկ գումարով, որ ստա-

նում էր մի տպարանի կառավարելուց, և այն արծաթով, որ վճարում էին նրան արտասահմանում զանազան եվրոպական լրագիրներին ուղարկած հոդվածների համար:

Բայց երիտասարդի կրծքի մեջ վաղուց արդեն բույն դրած շարագուշակ հազը, նրա կյանքի վերջին հանգամանքներից ավելի սաստկանալով, ձգեց նրան ծանր հիվանդության մեջ:

Մնողները ոչինչ չէին լսել նրա հիվանդության մասին: Գեղեցիկ Մանիշակը միայն, որի անմեղ և ջնքուշ սրտի մեջ այնպիսի սրբությանբ թաքնված էր երիտասարդի սերը՝ միայնակ հոգս էր տանում նրա առողջությանը:

Տխուր դեմքով նստած էր օրիորդը հիվանդի անկողնի մոտ, և արտասուքի մարգարիտները գլորվում էին նրա նույն բոպին գունատված դեմքի վրա:

Հիվանդը վառվում էր տաքության մեջ: Նրա տենդային ցնորքներում, կցկտուր խոսքերով, դարձյալ արտասանվում էին այն բառերը, որոնց նշանակությունը միշտ կապակից էին եղել նրա հոգվո և մտածության հետ...

Հայտնվեցավ բժիշկը:

Մեր ընթերցողին պետք է հիշել, որ այդ պարոնը Բաքոսյանի բարեկամ դոկտոր Բարակյանցն էր, մի աղքատ բժիշկ, որ սիրում էր օրիորդ նատոյին:

— Պարոն դոկտոր, ի՞նչպես եք գտնում այսօր հիվանդին, — հարցրեց նրանից օրիորդը, երբ նա կամենում էր դուրս գնալ:

— Ոչինչ, մի փոքր բորբոքումն ունի ուղեղի մեջ, դուք գործ դրեցեք այն հնարները, որ ձեզ պատվիրեցի, հույս ունիմ շուտով կանցնի, — պատասխանեց բժիշկը:

— Եվ դուք կարծում եք, որ հիվանդությունը վտանգավոր չէ՞:

— Հավատացնում եմ ձեզ, ոչինչ չկա, շուտով կառողջանա:

Բժիշկը հեռացավ:

— Ա՛խ, աստված... — հառաչեց օրիորդը և յուր գլուխը թաքցրեց հիվանդի բոցավառված գրկի մեջ, կարծես յուր շնչով կամենում էր նրան կյանք տալ:

ԺԹ

Երիտասարդի առողջությունը փոքր-ինչ լավացել էր: Հանկարծ ստացավ նա մի եամակ: Այդ նամակը ձգեց նրան անհանգստության մեջ:

— Գիտե՞ս, Մանիշակ, ո՛րքան շտապում եմ ես շուտ առողջանալ,—
ասաց նա մի անգամ օրիորդին, որ նստած էր նրա մոտ։

— Ես էլ շատ եմ շտապում... — պատասխանեց աղջիկը հրեշտակա-
լին պարզամտությամբ։

— Միայն այդ ցանկությունները մեր երկուսիս մեջ բուրբուլին դա-
նազան նպատակներ ունին։

— Թո՛ղ ունենան... միայն ես շատ ուրախ եմ, որ դու աչսօր բա-
վական լավ ես։

— Անմե՛ղ գառնուկ,— կռեց հիվանդը համադրացությունը նայելով
օրիորդի երեսին։

Հայտնվեցան հիվանդի ընկերները։ Օրիորդը հեռացավ։

Բաքոսյանի առողջությունը բավական ուրախություն պատճառեց
նրանց։

— Մեր կյանքը,— ասաց երիտասարդը,— մի շնչին բան է. նա աչս-
օր կա, վաղը ոչնչացավ։ Բայց մենք, պարոններ, աշխատենք կյանք տալ
այն գործին, որին ամենքս նվիրված ենք։

— Մեր նպատակը և ցանկությունը իսկ այդ է,— պատասխանեցին
նրանք։

— Լոկ նպատակը կամ ցանկությունը, բարեկամներ, ոչինչ նշա-
նակություն չունի, երբ նա չէ իրագործվում, երբ նա մարմին չէ դառ-
նում։ Լոկ ցանկությունը ցնո՞ւրք է։

— Ի՞նչ պետք է արած, երբ մեր հասարակական կյանքի մեջ հիմք
չկա,— հարցրեց մինը։

— Այնտեղ որ հասարակական կյանքը այնպիսի փտած դրություն
մեջ է գտնվում՝ գործող մարդուն պետք է հիմնվել յուր սեփական ուժե-
րի վրա, ոչ ոքից նպատակ և օժանդակություն չսպասելով։ Պառալնե-
րին մենք չենք կարող ուղղել, նրանց կողղել միայն գերեզմանը։ Մեր
կրթյալ երիտասարդությունը համարյա՛ փչացած է, նրանք մեղ համար
կորած են։ Իսկ միակ ուժը, որ մնացել է կենդանի, թարմ և անկեղծ՝ դըս-
նելվում է ամբողջ մեջ, մեր հույսը պետք է նրա վրա դնենք և աշխա-
տենք մշակել նրան։

Չնայելով Բաքոսյանի մարմնական տկարությանը՝ նա այնօր խո-
սում էր առանց լռելու Կարծես վերջին ժամն էր, որ այլևս չպիտի խո-
սեր յուր ընկերների հետ։

Անցան մի քանի օրեր:

Մութ խավարային գիշեր էր:

Քաղաքի մի անկյունում, մարդկանց բնակարանից հեռու, դճաց-
մունքների տխուր և ուրախ վրդովմունքներով, կանգնած էին երկու հոգի:

— Ես բաժանվում եմ քեզանից, Մանիշակ, մի հեռու և վտանգավոր
ճանապարհ բացված է իմ առջև,— ասաց Բաքոսյանը օրիորդի ձեռքը
բռնելով:— Գուցե այլևս չհաջողվի մեզ տեսնել միմյանց, բայց, հավա-
տա՛, Մանիշակ, որքան կյանք կա և կլինի իմ մեջ՝ երբեք չեմ մոռանա
քեզ:

Օրիորդը մինչև այն ժամանակ չէր համարձակվել բաց անել երիտա-
սարդին յուր սիրտը, բայց բաժանման վերջին րոպեն խլեց նրա կուսա-
կան շրթունքից համեստության կնիքը, և նա ասաց.

— Բայց դու չե՛ս խղճում, Միքայել, որ թողնում ես ինձ միայնակ...

— Ես ցավում եմ, որ բաժանվում եմ քեզանից, միայն չեմ կարող
չգնալ...

— Ասա՛, գոնյա, որ սիրում ես ինձ:

Վերջին խոսքերը մինչև այն աստիճան վառեցին օրիորդի ամոթխա-
ծությունը, որ նա գիշերային մթության մեջ կարծես չէր կամենում, որ
երիտասարդը նշմարն նրա նույն րոպեին շառագուռած գեմքը, և յուր
գլուխը թաքցրեց նրա սաստիկ զարկվող կրծքի վրա:

— Լսի՛ր, Մանիշակ, ինձ դժվար է ասել այդ խոսքը, որովհետև ես
ունիմ մի այլ սիրուհի, որի սերը այժմ կոչում է ինձ դիմել դեպի նա...—
ասաց Բաքոսյանը րոպեական շփոթությունից հետո:

Օրիորդը սարսափեցավ:

— Ուրեմն, ես կորած եմ...— հառաչեց նա և թուլացավ երիտա-
սարդի գրկի մեջ:

Այդ տխուր-հոգեկան վրդովմունքը տիրեց մի քանի րոպե:

— Հայրենիքիս մեջ պատերազմ կա, Մանիշակ,— ձայն տվավ երի-
տասարդը խորին ոգեորոթյամբ:— Իմ աղբը՝ իմ սիրուհին, կոչում է
ինձ... պետք է գնամ...

Օրիորդը սթափվեցավ:

— Գնա՛, Միքայել, հայոց աստվածը թո՛ղ քեզ օգնական լինի,—
ասաց նա քաջազնական արիությամբ:— Գնա՛, պատերազմի՛ր, ես կա-
ղոթեմ քեզ համար:

Քաղերւո՛ւ օրիորդի շրթունքից վերջին հրաժարական համբույրը՝ Բա-

ըոսյանը նստեց կառքը, որ նրան սպասում էր փոքր-ինչ հեռու, և անհետացավ դիշերային խաւարի մեջ:

18... Թիվն էր:

Զեյթունի շնոնքը խնկշում էին վառուդի ծխով: Տաճիկները պաշարել էին նաև: Մի երիտասարդ առաջնորդում էր քաջերի խումբին: Կովի բորբոքված խոռվության մեջ նա բարձրացավ ամբարտակի վրա: Մի առնառու զինվոր, դարան մտած ժայռի հետքում՝ պարզեց յուր հրացանը: Գնդակը սուկեց, երիտասարդը, կրծքից վիրավորվելով, գլորվեցավ գետին:

Հորիզոնի խաւար մթնոլորտից ցոլաց մի աստղ...

Դա Միքայել Բաքոսյանն էր:

Թ... քաղաքի բլուրներէ մեջ մեղմ-բարեպաշտական հնչումներով լսելի էր լինում փոքրիկ վանքի՝ Էջմիածնի դանգահարության ձայնը: Մի մանկահասակ չուսան, բռնորովին սև հագնված, շտապում էր դեպի Աստուծո տաճարը: Նա առանձնացավ մի խուլ անկյունում և, չքած մերկ հատակի վրա՝ հունատված-աղոթասեր շրթունքներով կուսական սրտի ջերմ մաղթանքները հերախնկում էր դեպի հավիտենական աթոռը:

Դա օրիորդ Մանիշակն էր:

Բայց ի՞նչ եղավ Արտեմ Պավլիչի և տիկին Մարիամի վերջը:

Որդու հանկարծակի անհետանալը, առանց յուր մասին որևիցե տեղեկություն թողնելու՝ վրդուճեց իստաբաբո ծերունու քարացած սիրտը: Նա հանգստություն չունեւր: Նա տանջվում էր փոշմանությունից, տանջվում էր յուր մեջ նիստ առ զարթած խղճմտանքից:

Որդու մահվան լուրը հասցեաց նրան վերջին հարվածը: Ծերունին խելագարվեցաւ:

Իսկ տիկին Մարիամը, սրտի չսկծից մաշված և վշտահարված առաքինուհին, խնամք էր տանում հիվանդ ամուսնուն, անդադար հիշելով իր սիրելի Միշային...

— Ո՞վ էր մեղավոր:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սույն Գատորում ղեկավարված «Զահրումար», «Ոսկի արաղաղ» և «Մինն ալսպես, մյուսն ալսպես» ստեղծագործությունների թեման հայ վաճառականությունն է՝ իր զարգացման տարբեր ու շատ որոշակի շրջափուլի մեջ։ Նրեր վեպերում արտահայտված ընդհանուր միտումի մեջ գոյություն ունի մի ներքին դադափարական կապ։ Սրանց հաջորդականության մեջ նկատելի է յուրատեսակ «եռապատումի» (տրիտոպիայի) դրսևորումներ, առանց սակայն գործող անձանց ու գործողությունների ուղղակի առնչակցության։ Հիմքեր չկան փաստարկելու, թե երբ վեպերն էլ միևնույն շրջանում են հղացվել, առավելապես, երբ հայտնի է, որ «Զահրումարը» գրվել է մինչև շահյան շրջանում։ Սակայն անհավանական չէ, որ, վերջին երկուսը գրելու ընթացքում, նա հաշվի է առել դրանց միջև հաջորդականություն մտցնելու անհրաժեշտությունը։

Ինչպես 1872-ին գրած «Վաճառականությունը հայերի մեջ», այնպես էլ ավելի ուշ՝ 1876 թ. «Մշակում» ստալարած «Հայ վաճառականությունը կոլիտսի մեջ» հոդվածներում Բաֆֆին մատնանշում է այն ուղիները, որով պետք է ընթանար վաճառականության զարգացումը հայ իրականության մեջ։ Այստեղ առաջադրվում են դրույթներ, որոնք ժրագրային նշանակություն են ձևեր բերում նրա ստեղծագործական կյանքում և այսպես ղեկավարվածության լուծում են ստանում վիպական կառուցվածքի մեջ՝ «Ոսկի արաղաղ» և «Մինն ալսպես, մյուսն ալսպես» վեպերում։

Նշված երկու հոդվածների մեջ Բաֆֆին այն միտքն է դարդացնում, որ հայ վաճառականները, չկարողանալով հետևել լուսավոր ազգերի առաջխաղացման նախաձեռնի հատկություններին» (իմա՝ արտադրության ընդլայնմանը), կառած են մնացել շահախաբեկության հին եղանակներին, «հաղարավոր անուղղակի ճանապարհներով» ևն վարում իրենց գործառնությունները, ուստի չեն կարողանում դիմակայել մամանակի պահանջներին և դուրս են մղվում ասպարեզից։ Այս կարգի վաճառականության անխուսափելի կործանումը Բաֆֆին պատկերել է հոդվածներին նախորդող շրջանում գրված «Զահրումար» վեպում՝ հանձին ճանհուր Իվանիչի և նրա առևտրական տան։ Ընդամենը, հոդվածներից հանված ընդհանուր հետևությունը այն է, որ նոր պայմաններում խաբեությունը՝ ասիական առևտրի այդ փոստը եզանակը, ալլես չի կարող շահույթ ապահովել, ուստի նա պահանջում է, որ դարձ արվի «վաճառականության գիտական արհեստին»։ Բաֆֆին գտնում է, որ ճանհուր Իվանիչի «խառնուրդ չի կարող վարժարան լինել», և առաջարկում է, որ նոր սերունդի ներկայացուցիչները այդ արհեստը «սովորեն» «եվրոպայի վաճառական ուսումնարաններում»։ Նոր, «եվրոպական տիպի» առևտրի կազմակերպումը տվյալ շրջանում խիստ կարևոր էր հասարակայնության և ոռոջ էր բաշխված կյանքի թևադրանքով, սոցիալական գործոնի հիման վրա։ «Զահրումարում» թեև հաջողությամբ լուծված էր վաճառականության հին եղանակի կործանումը, սակայն նոր ուժերի հանդես գալու մնացել էր սովերի մեջ։ Հենց այս նկատառումով «Զահրումարը» չէր կարող հեղինակին ամբողջապես բավարարել, ուստի նա ընթացք է տալիս նոր վեպի գրությանը։ Ինչպես հայտնի է, հարցադրման այս կողմը իր վիպականացված լուծումն է ստանում «Ոսկի արաղաղ» վեպում։ Մի քանի Ստեփանի հանձնարարած գրականության միջոցով ծանոթանում է «ֆինանսական ու բանկային գործառնության», «գործարանային արհեստագործության» և «հում բերքի» արդյունահանման հետ։ Ստեփանի աջակցությամբ նա ընդունվում է «առևտրական դպրոց» և այցելում է գործարաններ

շերանց կաղմակերպութիւնը» ծանոթանալու համար: Այս ամենից հետո կատարվում է Բաֆֆու ցանկութիւնը՝ Միրայելը տիրապետում է «վաճառականութեան արհեստին», և Պետրոս Մասիսյանի առևտրական տան փլատակների վրայից բարձրանում է իսկական «Ռսկի աքաղաղը»՝ ընդլայնված գործառնութեան ոլորտ մտած վաճառականի կերպարը:

Բաֆֆին հայ վաճառականութեանը նվիրված իր հոդվածների մեջ բարձրացնում է մի հարց ևս, որի գործադրումը խիստ կարևոր է նրա առաջադրած կոնցեպցիայի ընդհանուր շղթայի մեջ, սրբ սակայն իր լուծումը չի ստանում «Ռսկի աքաղաղ» վնասում: Հայտնի է, որ Միրայելը, ամուսնանալով, մեկնելու էր Մոսկվա, ուր և սկսեց է շարունակել իր գործունեությունը, մինչդեռ Բաֆֆին իր հոդվածում, ելնելով հասարակութեան շահերի տեսանկյունից, հարցադրմանը տալիս է արմատական լուծում՝ պահանջում է «ենդգործել կենտրոնի մեջ»: Հոդվածի շարունակութեան մեջ նա առաջարկում է դրսևմ կատարվող կապիտալ ներդրումների փոխարեն գործարաններ հիմնադրել Կովկասում: Բաֆֆին ցանկանում էր, որ ասիական վաճառականությունը երկրում ստեղծի արդյունաբերող դասնալու նախադրյալներ Այս մոտեցումը, ըստ նրա, կարող էր մի կողմից բավարարել հասարակութեան անհրաժեշտ կարիքները, իսկ մյուս կողմից՝ «պակաս օգտավետ չէր լինի այն դասի համար, որ աշխատանքի ուրիշ միջոց չունենալով՝ ստիպված է փողոցներում մուրալ: Ստեղծագործական իմաստով նոր ու լուրջ միտումներ պարունակող այս խնդրին գեղարվեստական լուծում տալու նպատակով Բաֆֆին հույն շրջանում ձեռնամուխ է լինում Ռինն ալսպես, մյուսն այնպես» վկայի գրութիւններ: Հայտնի է, որ այս վկայը կիսատ է մնացել, ուստի հասկանալի է, որ հեղինակի ոչ բոլոր մտադրութիւնների մասին կարելի է ամբողջական կարծիք կաղմել, սակայն մի բան պարզ է, որ վկայի գլխավոր հերոս Ռուբեն Արուսեանի առևտրական տունը հաստատված էր Թիֆլիսում և հաջողությամբ առաջ էր ընթանում իր գործառնութիւններին մեջ: Արուսեանը «վաճառականական արհեստին» տիրապետում էր եվրոպական իմաստով՝ առևտուրը վարում էր «առանց խարեութեան», նախապատրաստվում էր գործակատաների համար ստեղծել խնայողական դրամարկը, կիրականօրյա գլորոց, գրադարան, կրտս և այլն:

Ընդհանուր դեկրով սրանք են «Ջահրումար», «Ռսկի աքաղաղ», «Մինն ալսպես, մյուսն այնպես» վկայերի մեջ հեղինակի առաջադրած այն հիմնական միտումները, որոնք ծրագրային հենակներ ունեն նրա «վաճառականութիւնը հայերի մեջ» և «Հայ վաճառականութիւնը Կովկասի մեջ» հոդվածներում բարձրացվող հարցերի ընդհանուր համակարգում:

Հայ վաճառականութեան հին սերնդի կործանման, նորի հաստատման այդ երեք շրջափուլերը հաջորդականութեան մեջ պայմանավորում են «հուպատումի» օրգանական կապը:

Զ Ա Հ Ր Ո Ւ Մ Ա Ր (ԷԶ 5—212)

«Ջահրումարի» գրութեան պատմութեան շուրջը ծավալուն մանրամասներ հայտնի են: Վկայի առաջարկում հեղինակը ուղղակիորեն ասում է, որ «Ջահրումարը» գրել է 1871 թվականին, Թիֆլիսում, ուր իր գործերի պատճառով ստիպված է եղել տարիկնա մնալ:

Հայտնի է, որ հոր՝ Մեկիբ Միրզարեկի մահվանից հետո, երիտասարդ Բաֆֆին սեփականատիրական աշխարհի օրերով զաւնում է ականա ժառանգորդը նրա թողած առևտրական տան: Հայտնի է նաև, որ, չկարողանալով ինչպես հորին է վարել աշխարհը:

գործը, նրանց առևտրական տունը 1867—1868 թթ. ընթացքում սնանկ է հայտարարվում: Պարտատերերից հալածված Բաֆֆին, անկարող լինելով վերականգնել իրենց առևտրական տան վարկը, ստիպված է լինում Թիֆլիսում ծառայության մտնել վաճառական Նասիրովների խանութում. «Ինչ թարցենեմ,— պատմել է նա իր ընկերոջը՝ Ավագ Ավթանդիլյանին,— օրվա կարիքը ինձ ստիպեց մի հասարակ գործակատարի պաշտոն ընդունել մի մադագլինում, այն էլ ոչ թե իսկական գործակատարի, այլ պարզապես դուբանչու աշակերտի պաշտոն՝ մի չնչին ոռճիկով... Մադագլինում պատրաստի հագուստներ էինք վաճառում, ևս շորերը հագցնում էի հաճախորդներին, բղանքներից բռնելով բաշրջելով հարմարեցնում էի և սուտ գովասանություններ էի անում, որ մուշտարուն ձևորիցս չլիախցենեմ»:

1870—71 թթ. Բաֆֆին հարանման պայմաններով ծառայության մեջ է մտնում նաև Հախնազարովների «Պատրաստի հագուստեղենի մադագլինում»: Մոտիկից ծանոթանալով հայ վաճառականության նիստ ու կացին, նրանց կենցաղին ու գործառնությանը, կրելով անարդարի ու ստորացման դառնությունները, Բաֆֆին իր բաղձ տուգավորությունների անմիջական ազդեցության տակ գրում է «Ջահրումար» անունով վեպը, այնտեղ ներկայացնելով «հարստահարիչ վաճառականների և վաշխառուների» հասարակությունը, այն ամենը, ինչ նա տեսել ու լսել է Նասիրովների ու Հախնազարովների մադագլինում:

Վեպը տպագրելու առաջին փորձը Բաֆֆին ձեռնարկում է 1873 թվականի սկզբին՝ «Մշակի» 1873 թվականի մայիսի 10-ին՝ 17-րդ համարում, խմբագրությունը հեղինակի անունից անում է մի այնպիսի հայտարարություն. «Եթե հայկական զրականություն սիրողները իրենց նյութական օգնությամբ կնպաստեն մեզ «Փունջի» տպագրությանը, այնուհետև խմբագրությունն նպատակ ունի ի լույս ածել Բաֆֆիի և մյուս բանաստեղծությունները, որոնք ինքն՝ «Եղվիկ» վիպասանությունը երեք հատորով Պարսկաստանի կյանքից առնված և «Ջահրումար» ումանը երկու հատորով Թիֆլիսի կյանքից առնված...»: Չստանալով նյութական համապատասխան օժանդակություն, Բաֆֆու այս նպատակադրումը մնում է անկատար: Մեկ տարի անց, երբ Բաֆֆին «Փունջի» առաջին գրքում հրատարակում է իր ստեղծագործությունները տասը հատորով տպագրելու ծրագիրը, շորերով հատորում տեղ է հատկացնում նաև «Ջահրումար» վեպի առաջին և երկրորդ մասերին: Ինչպես հայտնի է, Բաֆֆին նյութական հնարավորություն չի ունենում առաջին և երկրորդ հատորներից հետո շարունակելու «Փունջի» մնացած հատորների տպագրությունը, ուստի «Ջահրումարի» հրատարակությունը այս անգամ ևս չի իրագործվում:

Ինչպես վկայում է Աննա Բաֆֆին, հեղինակը 1887 թ. «Կյանքի» երկրորդ հատորի շապիկի վերջին էջում հայտարարություն է տպագրում այն մասին, որ մտադիր է հրատարակել իր մի շարք անտիպ և ավարտուն ստեղծագործությունները, այդ թվում նաև՝ «Ջահրումար» վեպը (տե՛ս «Արձագանք», 1895, 2 հոկ., № 121): Ըստ Աննա Բաֆֆու հավաստիացման, ճիշտ նույնպիսի հայտարարություն նա հրապարակել է նաև 1888 թվականին, մահվանից քնդամենը մի քանի ամիս առաջ տպագրված «Սամվել» վեպի շապիկի վերջին էջում (տե՛ս նույն տեղում): Այսպիսով, տարիներ շարունակ Բաֆֆին ցանկացել է տպագրել այս վեպը, սակայն նյութական միջոցների բացակայության հետևանքով հնարավորություն չի ունեցել իրականացնելու իր նպատակագրումը:

1891 թվականին մի խումբ երիտասարդներ նախաձեռնում են հանդանակություն կազմակերպել «Ջահրումարի» տպագրության համար, սակայն, չկարողանալով հանդա-

նակել պահանջվող գումարը, հրաժարվում են իրենց մտադրությունից (տե՛ս Աննա Բաֆֆու նամակը Մկրտիչ Բարխուդարյանին, Գրականության և արվեստի թանգարան, Մ. Բարխուդարյանի ֆ., № 510 ա)։

1892 թվականի սեպտեմբերի 19-ին «Մշակում» Աննա Բաֆֆու հրատարակած նամակից հայտնի է դառնում, որ նա պատրաստվում է «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորի հետ հրապարակ հանել նաև «Ջահրումար» վեպը։ Թե հետագայում ինչ է տեղի ունեցել, մնում է անհայտ, սակայն մի բան ուղարկ է, որ վեպը 1892 թվականին լույս չի տեսել։

Վերջապես, հեղինակի մահվանից շուրջ 7 տարի հետո, 1895 թվականին, նրա այրին՝ Աննա Բաֆֆին, Թիֆլիսում հրատարակում է վեպը։ Նույն թվականին, «Մշակի» օգոստոսի 26-ի համարում տպագրվում է հայտարարություն վեպի լույս տեսնելու մասին, որտեղ խմբագրությունը, մեջ բերելով վեպին Բաֆֆու կցած «Հառաչաբանը», խոստանում է հայտնել իր կարծիքը հեղինակի այդ գործական փորձի մասին։ Չանցած մի քանի օր, «Մշակի» նույն թվականի սեպտեմբերի 7-ի՝ 102-րդ համարում, տպագրվում է Հ. Առաքելյանի «Բաֆֆու «Ջահրումար» վեպը» վերնագրով հոդվածը։ Նպատակ ունենալով Բաֆֆու հեղինակությունը կապել «Մշակի» գոյության հետ, հոդվածագիրը ամեն կերպ աշխատում է ստվեր դնել Բաֆֆու մինչև շախմատի աշխարհայեցողության վրա։

Անտեսելով հեղինակի ունեցած ցանկությունը և գործադրած ջանքերը «Ջահրումարը» տպագրել տալու հարցում, նա գրում է. «Այն հանգամանքը, որ Բաֆֆին իր կենդանության ժամանակ ամբողջ 18 տարի հարկավոր չհամարեց հրատարակել «Ջահրումար» գրվածքը, պարզ ցույց է տալիս, որ նա ինքն արդեն հրաժարվելով հրաժարվել էր այդ գործի փորձին՝ միջի արժարժված մտքերից և գաղափարներից»։ Այս ամենից հետո նա այն միտքն է հայտնում, որ Աննա Բաֆֆու կողմից սույն վեպի տպագրությունը միանգամայն ավելորդ է։ Միաժամանակ «Ջահրումարը» հրատարակելու հիմնական շարժառիթը հոդվածագիրը համարում է ոչ թե Բաֆֆու ստեղծագործությունները մասսայականացնելու ցանկությունը, այլ դրանց միջոցով շահվելու ձգտումը։

«Մշակի» այս նախատիքը անհետևանք չի մնում։ Աննա Բաֆֆին խմբագրին ուղղած իր նամակում Հ. Առաքելյանի հոդվածը համարում է մի տենդենցիոզ հարձակում և անձնական շահերի համար կրքերի ազդեցության տակ գրած կրիտիկա» (տե՛ս «Արձագանք», 1895 թ., № 121)։ Աննա Բաֆֆին իր հոդվածում հերքում է Հ. Առաքելյանի այն պնդումը, ըստ որի՝ Բաֆֆին իր կենդանության ժամանակ չի ցանկացել «Ջահրումարը» տպագրել, և որպես տպացույց մատնանշում է վերևում բերված հրապարակումները այն մասին, թե Բաֆֆին երբ և ինչպիսի պայմաններում է ցանկացել տպագրել վեպը։ Ի դեպ, «Ջահրումարը» տպագրել տալու հարցում նույնպիսի սխալ կարծիքի է եղել նաև Լեոն (տե՛ս «Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը», Վենետիկ, ս. Ղազար, 1904, էջ 210)։

Հ. Առաքելյանը «էլի մի փաստ» հոդվածով (տե՛ս «Մշակ», 1895, № 122, 24 հոկտ., էջ 2) նորից է անդրադառնում նույն հարցին և կրկնում իր տեսակետը՝ Բաֆֆու վաղ շրջանում մեղվական լինելու մասին։ Հոդվածագիրը որպես ապացույց դարձյալ մատնանշում է վեպի առաջաբանը։

Մեկ ամիս անց «Արձագանքը» վերստին անդրադառնում է այս հարցին՝ տպագրելով Հ. Զաղարբեկյանի «Բաֆֆու «Ջահրումար» վեպը» վերնագրով մեծածավալ հոդվածը (տե՛ս «Արձագանք», 1895 թ., № 144, 13 դեկտեմբ., էջ 3)։

Քննարկելով վեպը, Հ. Ճաղարեկյանը անդրադառնում է նաև Համբարձում Առաքելյանի հայտնած կարծիքներին և հակադրվում է նրան. պնդելով, որ վեպի տղա-դրուիլները ոչ միայն ավելորդ չէ, այլ նույնիսկ արդիական է ու հետաքրքիր: Ճ'աֆֆու այս նոր վեպը,— գրում է նա,— թեև գերծ չէ գեղարվեստական թերություններից, բայց հետաքրքիր է նույնիսկ ժամանակակից նշանակությամբ»:

«Ջահրումարի» մասին Համբարձում Առաքելյանի գրած հոդվածում սուրբկեպով կողմը անշուշտ կատարել է իր դերը: Նա առաջին անգամ չէր, որ հանդես էր գալիս Բաֆֆու դեմ (այդ փաստին անդրադառնում է նաև Աննա Բաֆֆին իր վերը հիշատակված նամակ-հոդվածում), սակայն «Ջահրումարի» տպագրության հետ կապված է պարզաբանման կարոտ մի հանգամանք էս: Վեպի գրուիլները ավարտելուց փոքր-ինչ ուշ՝ 1872 թ. օգոստոսին, «Մշակում» (N 32, 33) հրատարակած «Կանոնականությունները հայերի մեջ» հոդվածում խոսելով վաճառականության մասին, Բաֆֆին լրացումներ է անում «Ջահրումարում» արտահայտած իր մտքերին և զարգացնում է մի քանի նոր տեսակետներ, որոնք հիմք են տալիս ասելու, որ «Ջահրումարում» նա հնարավորություն չի ունեցել ամբողջովին սպառելու իր ասիլը: Մյուս կողմից, եթե ուշադրություն դարձնենք «Ջահրումարի» տպագրության առիթով Բաֆֆու հրապարակած հայտարարություններին, ապա դժվար չէ նկատել, որ, ըստ նախօրոք արված հավաստիացման, վեպը պետք է ունենար երկու հատուր (տե՛ս «Մշակ», 1872, N 17), պետք է բաղկացած լիներ երկու մասից (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Ե., 1958, էջ 68): Սակայն, ի հակադրություն այդ հավաստիացումների, «Ջահրումարը» լույս է տեսնում ոչ այնպես, ինչպես ընթերցողներին խոստանում էր հեղինակը: Ինչպես հայտնի է, տպագրված «Ջահրումարի» բնագիրը բաժանված չէ ոչ մասերի և ոչ էլ հատորների: Ամբողջ վեպը բաղկացած է հայկական տառերով համարակալված 38 (լՔ) գլուխներից և ուրիշ ոչինչ:

Այս հակասության միակ բացատրությունը այն է, որ Բաֆֆին մտադրություն է ունեցել վեպը տպագրության տալուց առաջ լրացնել: Ընդ որում, վերամշակման բնույթը լինելու էր այնպիսին, որ վեպը կրելու էր նաև կառուցվածքային փոփոխություն և բաժանվելու էր երկու հատուրի (կամ երկու մասի): Այն հանգամանքը, որ «Ջահրումարը» լույս է տեսել առանց վերահիշյալ լրացումների ու վերակառուցման (մնացել է իր նախնական կառուցվածքի մեջ), հիմք է տալիս ասելու, որ Բաֆֆին հնարավորություն չի ունեցել իրականացնելու իր մտադրությունը, և «Ջահրումարը» լույս է տեսել ոչ բնավ այնպես, ինչպես կցանկահար հեղինակը:

Բաֆֆու այս վեպը մինչև այժմ ունեցել է հինգ հրատարակություն: Առաջին անգամ, ինչպես նշվեց, տպագրվել է Թիֆլիսում, 1895 թվականին, երկրորդը՝ 1930 թվականին, Վրենստում, որպես Բաֆֆու երկերի ժողովածուի ԺԱ հատոր (գրքի վերջում Սիմ-թարյան միաբանության հայրերը կցել են «Բառացանկ»): Երրորդը՝ 1938 թվականին, Կահիրեում, որպես «Նեղոս մատենաշարի» հերթական հրատարակություն: «Ջահրումարը» չորրորդ անգամ տպագրվել է 1955 թվականին, Երևանում, Բաֆֆու երկերի տասնհատորյակի երկրորդ հատորում, ապա նույնությամբ անդ է գտել տասնհատորյակի երկրորդ հրատարակության մեջ (Երևան, 1962): Սույն տպագրությամբ իրականացվում է «Ջահրումար» վեպի վեցերորդ հրատարակությունը:

Հետաքրքիրն այն է, որ վեպը ունեցել է նաև բնական պատմություն: 900-ական թվականներին թատերասեր և անվանի դրաշար Մ. Գուլպյանը «Ջահրումարը» վեր է ածում պիեսի, որը և խաղացվում է Հովվաբարի Արարյան թատրոնում, սիրողների կողմից: Երևանի և Ջարենցի անվան դրականության և արվեստի թանգարանի դրամա-

Լուրդիայի ֆոնդի 194-րդ համարի տակ պահվում է այս պիեսի անթվակիր մի ձեռագիր օրինակը 182 էջից բաղկացած անտրի առաջին երեսում գրված է. «Զահրումար», կոմեդիա 4 արարվածով, փոխադրությունը Բաֆֆին նույնանուն վեպից Մ. Գուլազյանի», նույն էջի ներքևի եզրում նշված է, որ պիեսը արտագրված է Վ. Գալստյանցի (ղերասան) կողմից, Հանդիսակաց էջում պահպանվել է ցարական գրաբնիկի թույլտվությամբ՝ 1905 թ. 20 հուլիսի թվակիր Այս տարեթիվը հավանաբար առաջին ներկայացման թույլտվության մասնակն է:

1910 թ. նոյեմբերին, Թիֆլիսի թատերասերները «Զահրումարը» Ա. Վրույրի բեմադրությամբ ներկայացնում են Բիրմայի դահլիճում (տե՛ս «Հորիզոն», 1910, № 247, 6 նոյեմբերի):

1914 թվականին Բարվում «Զահրումարը» պիեսի է վերածում դերասան Հ. Ոսկանյանը և. Զարևնցի անվան դրականության և արվեստի թանգարանում, դրամատուրգիայի ֆոնդի 242-րդ համարի տակ պահվում է այս՝ պիեսի ձեռագիր օրինակը՝ «Զահրումար կամ Ճանճուր Իվանիչ» խորագրով: 1915 թվականի դեկտեմբերին Բարվի դերասանական խումբը, Հ. Ոսկանյանի բեմադրությամբ, Բաղիկի թատրոնում ներկայացնում է այս կոմեդիան: Մասնակցում են դերասաններ Գ. Տեր-Դավթյանը, Փառանձեմը, Ա. Ոսկանյանը, Հեղինեն, Մ. Աղամյանը, Մ. Զարիֆյանը, Ա. Վրույրը և այլոք (տե՛ս «Արև», Բարու, 1915, № 218, 8, 11 դեկտեմբերի):

1920 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Թիֆլիսում «Ազատ թատրոն» դերասանական խումբը, ուժիսոր Հ. Ոսկանյանի ղեկավարությամբ, հայկական ակումբում ներկայացնում է Բաֆֆու այս գործը «Թիֆլիսի բուրժուան (Ճանճուր Իվանիչ)» վերնագրով: Մասնակցում են դերասաններ Ա. Մամիկոնյանը, Ս. Միրայեյանը, Ա. Ոսկանյանը, Վարդ-Պատրիկը, Գ. Տեր-Դավթյանը, Փառանձեմը և այլոք (տե՛ս «Մշակ», 1920, № 118, 9 հոկտեմբերի):

«Զահրումար» վեպը Ճանճուր Իվանիչի մահով ավարտվում է, սակայն հեղինակը այս վեպին կցել է նաև մեծնոգի «Կտակը» մի չափածո հատված (բաղկացած 57 բառատուրջ), որը ժամանակին Բաֆֆին վերամշակելով հրատարակել է նաև «Փունջի» առաջին հատորում (59 բառատուրջ) իբրև «Զահրումարից» գատ, անկախ ստեղծագործություն:

Մի լրացում ես:

Հայտնի է, որ վաղ շրջանի ստեղծագործություններում Բաֆֆին «Հյուսիսափայլի» հետևողականությամբ, առատորեն օգտագործում էր ռուս, եոֆա, եոցա, ղոսա, ղոֆա, ղոցա, վեռա, ուոց, յուրաևցի դերանվանաձևերը: «Մշակին» աշխատակցելու շրջանում նա հեռուհեռ հրամարվում է դրանց մի մասից, սակայն մի քանի դերանվանաձևեր նա պահպանում է նաև հետագայում: 70-ական թվականների կեսերից հետո էլ նրա գործերում կարելի է հանդիպել ռուս և վեռա ձևերի գործածությունը:

Այս պարագայում ընթերցողին կարող է զարմանք պատճառել, որ «Զահրումար» վեպում չկան այդ դերանվանաձևերից և ոչ մեկը: Տարակուսանքը ավելի է մեծանում, երբ այս փաստը համադրում ենք այն իրողության հետ, որ Բաֆֆին վեպը գրելուց հետո հնարավորություն չի ունեցել անդրադառնալու վերամշակմանը: Ելնելով «Սալբի» վեպում կիրառված փորձից, պետք է ասել, որ այդ փոփոխությունները կատարել է «Զահրումարի» առաջին հրատարակիչ այրի Աննա Բաֆֆին:

«Զահրումարի» բնագիրը սպաղարկված պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել 1895 թվականին Թիֆլիսում սպաղարկված գիրքը, մասնակի ղեկերից ուղղվելով նաև 1930 թվականի հրատարակությունից:

¹ Թելերի, Միրանավորի, Նորաշենի, Զիգրաշենի, Մուղնու տոնախմբություն օրերում:— Հիշյալ անուններով հայկական եկեղեցիներ կան Թիֆլիսի տարրեր թաղամասերում (էջ 13):

² «Ղամխսբեկա» Բերդեհեմով:— Արտահայտությունը վրացերեն է. նշանակում է գեշերակաց ուխտագնացություն Բեթլեհեմի եկեղեցում (էջ 13):

³ Գայրա և դիպլիպիտոն:— Գայրա— վրացերեն է, նշանակում է դափ, Դիպլիպիտոն— վրացական երաժշտական հարվածային գործիք: Բաղկացած է երկու կավե անոթից, որոնց երեսին բաշված է բարակ կաշի: Նվագում են և՛ փայտիկներով և՛ ձեռքով (էջ 19):

⁴ Աբխիմեդեսի ֆերիշը:— Կամ բառը աղճատված է և կամ մտացածին անուն է (էջ 28):

⁵ Մեղեղին «Դոն ժուանից»:— Խոսքը Վոլֆգանգ Ամադեյ Մոցարտի (1756—1791) համանուն օպերայի (1787) մասին է (էջ 31):

⁶ Տուրգենևի, Պիսեմսկու ռոմանները:— Իվան Սերգեևիչ Տուրգենև (1818—1883), ռուս նշանավոր արձակագիր, Հայտնի է «Ռուդին» (1856), «Նախօրեին» (1860), «Հայրեր և որդիներ» (1862) և այլ վեպերով, Պիսեմսկու Ալեքսեյ Ֆելակտովիչ (1821—1881), ռուս գրող, Հայտնի է իր «Тысяча душ» (1858) վեպով (էջ 50):

⁷ Հոռմայեցի Լուկրեցիայի:— Աւելական դասին պատկանող կին: Ապրել է VI դարում, մ. թ. ա.: Հռոմեական պատմության մեջ Հայտնի է իբրև ամուսնական կյանքի հավատարմության, ընտանեկան սրբության և առարինության խորհրդանիշ, խաբեության ու սպառնալիքի տակ տրվելով արքայազն Սերստիոսին, նա չի հանդուրժում ամուսնուն հասցրած վիրավորանքը: Ամեն ինչ պատմելով վերջինիս՝ Լուկրեցիան ինքնասպանության վերջ է տալիս իր կյանքին: Լուկրեցիայի կերպարին անդրադարձել են գրողներ Օվիդիոսը, Ֆրանսուա Պոնսարը, Բուալոն, Ալեքսանդր Դյուման, Նիկոլաշեր՝ Տիցիանը, Վերոնիկեն և այլք (էջ 54):

⁸ Ժորժ Սանդ:— Ֆրանսիացի կին գրող (1804—1876): Նրա գործերից հայերեն հրատարակվել են «Լեոն Լեոնի», Զմյուռնիա, 1875, «Խոսող կաղնի», Թիֆլիս, 1877, «Բաժակ», Թիֆլիս, 1877, «Չրիորդ Լադենթին», Զմյուռնիա, 1880, «Գարիբալդի», Թիֆլիս, 1882, «Վալենթին», Ալեքս, 1930 և այլն (էջ 57):

⁹ Աղա-Մամադ Խանի Թիֆլիս գալու տարին:— Աղա Մուհամմադ-խանը (1742—1797) Թիֆլիս է արշավել երկու անգամ՝ 1795 և 1797 թթ. (էջ 63):

¹⁰ Թամաշվոլին էլ մասնավորապես նիշեց:— Թամաշև Գարրիել, հայ մեծահարուստ, որի ծախքով Թիֆլիսում, Երևանյան հրապարակում (1846—1851 թթ.) կառուցվում է Անդրկովկասում առաջին թատերական շենքը, որը 1874 թվականին այրվում է (էջ 98):

¹¹ Արեւասա սրբաբանները:— Ըստ հունական դիցաբանության, Աթենաս Պալլասը համարվել է ուսման, իմաստության ու գիտության հովանավորը: Բաֆֆու ախնարը վերաբերում է ուսումնական հաստատություններին (էջ 93):

¹² Ամեն բան կործանող նիքիլիստակա՛ն ուղղությունը:— Նիհիլիզմ արտահայտությունը Ռուսաստանում մեծ տարածում է ստանում Ի. Ս. Տուրգենևի «Հայրեր և որդիներ» վեպի շնորհիվ: Հետադիմական հոսանքը նիհիլիստ էր անվանում հեղափոխական գեղեցիկատներին՝ ճորտասիրության հանդեպ նրանց դրսևորած բացուսական վերաբերմունքը դիտելով իբրև անցյալը ամբողջովին մերժելու անպակաս (էջ 124):

¹³ Կարդում էր Ստուարդ Միլը:— Միլ Ջոն Ստյուարդ (1806—1873), անգլիացի փիլիսոփա, բարոյագետ, տրամաբան և տնտեսագետ։ Նրա գլխավոր աշխատություններն են՝ «Քաղաքատնտեսության հիմունքները», «Ռադիկալիզմ» և այլն (էջ 150)։

¹⁴ Պասկեյ, Արաս-Միրզա, Վոսնեցով։

— Պ ա ս կ ե ի չ Իվան Ֆլոդոսովիչ (1782—1856), ռուս ռազմական գործիչ, Մասնակցել է 1806—12 թթ. ռուս-թուրքական և 1826—28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմներին։ 1827 թ., իբրև Կովկասյան երկրամասի վարչապետ, փոխարինում է Նրմուլովին։ 1828 թ. ստորագրում է Թուրքմենչայի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանի զբոյրխանության տակ են անցնում Երևանի, Նախիջևանի և Օրդուբադի խանությունները (էջ 162)։

— Ա ր ա ս-Մ ի ր զ ա (1789—1833), պարսից թագաժառանգ, պետական ու ռազմական գործիչ, եղել է Ատրպատականի նահանգապետը և պարսից զորքերի գլխավոր հրամանատարը։ Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ պարտություն է կրում Պասկեյի գլխավորած զորաբանակի կողմից։ Մասնակցել է 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրմանը (էջ 162)։

— Վ ի ր ու ճ ո Վ Միխայիլ Սեմյոնովիչ (1782—1856), 1828—44 թթ. եղել է Նովոռոսիյսկի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետը։ 1844 թ. նշանակվում է Կովկասի փոխարքա և Կովկասյան հատուկ կորպուսի գլխավոր հրամանատար։ Պաշտոնավարում է մինչև 1854 թվականը (էջ 162)։

¹⁵ Ախտա-Շահը, Հերակլը, Շամիրը։

— Ա խ տ ա-Շ ա հ ը, նույն ինքը Աղա Մուհամմադ-խան ներքինին է (1742—1797)։ 1795 թվականին զբաղում է շահական գահը։ 1796 թվականին թագադրվում է իբրև Իրանի շահ։ 1795 և 1797 թթ. արշավում է Անդրկովկաս, գրավում է Թիֆլիսը և աղերում է այն 1797 թվականին դավադրաբար սպանվում է Շուշիի բերդում (էջ 162)։

— Հ ե ր ա կ ի (1720—1798), վրաց թագավոր, պետական ու բաղադրական աչքի ընկնող գործիչ։ Ձգտում է ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն։ Տևականորեն պայքարել է Անդրկովկասը նվաճել ցանկացող պարսկական զորաբանակների դեմ (էջ 162)։

— Շ ա մ ի լ (1797—1871), Դադստանում եղել է մուսուլմանական պետության ղեկավար (1834—1859)։ Գլխավորել է Կովկասյան լեռնականների պայքարը ցարիզմի դադուքային բաղադրականության դեմ։ 1859 թ. Գունիք առկում ենթարկվում է պաշարման և անձնատուր է լինում ցարական զորահրամանատարությանը (Ի. Դ. Լադարևին) և ընտանիքով վերաբնակեցվում է Կալուգայում, ուր և վախճանվում է 1871 թ. (էջ 162)։

¹⁶ Թեմիդեսի հազարավոր աշակերտները։— Հստ հունական դիցաբանության, Թեմիդեսը համարվում է արդարության և իրավունքի աստվածուհին։ Թեմիդեսի աշակերտ ասելով՝ Բաֆֆին նկատի ունի իրավունքի տեսության ունկնդիրներին՝ իրավաբանության աշակերտներին (էջ 163)։

¹⁷ «Տո'ւր կայսեր և կայսեր, և աստուծոյն աստուծոյ»։— Այս դարձվածքով Քրիստոսը պատասխանում է փարիսեցիներին (տե՛ս Ավետարան ըստ Մարկոսի, ԺԲ, 17) (էջ 165)։

¹⁸ Բեմի վրա ներկայացնում էին «Ռիդղեստո»։— Խոսքը իտալացի նշանավոր կոմպոզիտոր Զուլեպի Վերդիի (1813—1901) Ռիդղեստո (1881—86) օպերայի մասին է (էջ 175)։

¹⁹ «Գամառ Քաթիպայի» երգաբանը։— Նկատի ունի Ռափայել Պատկանյանի կազմած «Աղզային երգարան հայոց» Մաղկաբաղ հին և նոր գործածական առեն պարու-

նակությունը երգերու կամ տաղերու այբուբենական կարգով (Ս. Պետերբուրգ, 1856, 179 էջ) խորագրով գրքույկը (էջ 178)։

²⁰ Պոլսեցիի ունին և սահմանադրություն — տե՛ս հտ. 11, էջ 145, № 15 ծանոթագրությունը (էջ 194)։

²¹ ...Մանսը չէ վստեխի և Ռուսոյի հետ։

— Վ ո յ տ ե Ր Ֆրանսուա Մարի Արուս (1694—1778), ֆրանսիացի գրող, գրամատուրգ, պատմաբան, փիլիսոփա։ Ֆրանսիական յուսավորության առաջնորդներից, մասնակցել է Դիդրոյի հրատարակած հանրագիտարանին, Հայտնի է «Վանդիդ», «Չապիգ», «Միկրոմեզաս» ստեղծագործություններով և «Փիլիսոփայական նամակներ», «Տրակտատ մետաֆիզիկայի մասին» և «Նյութոսի փիլիսոփայության հիմունքները» աշխատություններով (էջ 194)։

— Ռ ո ս ո ս Ո ժան Ժակ (1717—1778), ֆրանսիական յուսավորիչ, նշանավոր գրող, փիլիսոփա, սոցիոլոգ, գեղագետ, մանկավարժության տեսաբան, Հայտնի է իր «Դիտողություններ մարդկանց միջև եղած անհավասարության ծագման հիմունքներին մասին» և «Հասարակական դաշինք» աշխատություններով (էջ 194)։

²² «Ովի Հայաստանի»։ — Խոսքը ավերակների վրա նստած հերարձակ կնոջ նկարի մասին է, որի մտահղացումը և տպագրությունը (1860 թ., Փարիզ) պատկանում է տպաբանտեր Ջանիկ Արամյանին (1820—1879) (էջ 197)։

²³ Հուր Երանկին։ — Աստվածաշնչային կերպար է (տե՛ս Գիրք Յորա), (էջ 204)։

Ո Ս Կ Ի Ա Ք Ա Ղ Ա Ղ (Էջ 213—344)

Վեպի ստեղծագործման պատմության և գրության իմաստների մասին ուղղակի տեղեկություններ չկան։ Ինչպես 1955, այնպես էլ 1962 թ. հրատարակության ծանոթագրությունների մեջ ասված է, թե Բաֆին այս «վեպը գրել է 1870-ական իմաստների սկզբին»։ Դրականագիտությունը իրավացիորեն մերժել է այս տեսակետի Գալանականությունը, գտնելով, որ այդ դեպքում Բաֆին կարող էր «Ոսկի արաղաղը» մտցնել 1873 իմաստին սկիզբ առնող «Փունջ» մատենաշարի տասնատորյա ժողովածուի հրատարակական ծրագրի մեջ (տե՛ս էլ. Ջրբաշյան, «Աշխարհայացք և վարդապետություն», Ե., 1967, էջ 87)։

Խոսելով Բաֆի մասին՝ Շիրվանդադեն այն միտքն է հայտնում, որ նրա մեջ «...այս կամ այն վեպի գաղափարը ծնվում էր կյանքի մեջ տեղի ունեցող բիշ թե շատ խառը երևույթների ազդեցությամբ։ Բաֆին,— շարունակում է նա,— ինքը խնդիրներ չէր գործնում, այլ միշտ ձգտում էր հրապարակի վրա նոր պարթևած և մտքեր հուզող խնդիրների լուծումը տալ»։ Շիրվանդադեն այս գիտարկումը պատահական դեպքից հանված եզրակացություն չէ։ Հասարակության արամադրությունը միշտ էլ զորեղ ներգործություն է ունեցել և մեծ դեր է կատարել Բաֆի ստեղծագործական կյանքում։ Ի՞նչ պրոբլեմներ ընդգրկում էր ծնունդը և առել ժողովրդին հուզող հարցերի անմիջական ազդեցության տակ։ Այդպես են գրվել «Խենթներ» ու «Ջալալեդդինը», «Կաթիլներ» ու «Դավթ Թեկը»։ Այդպես է ծնունդ առել նաև «Ոսկի արաղաղ» վեպը։

Հայ վաճառականության հասարակական դիմագիծը և ողջային բնավորության ներքին լուծումը ճանաչելու և պատկերելու համար Բաֆին և՛ տարիների անձնական փորձ ունեւր, և՛ համադրատախան գիտելիքներ ու իմացություն։ Նա ոչ միայն մոտիկից ընդունել ու ճանաչել էր այդ պատկերների ներկայացուցիչներին, այլև իր անձի վրա դրացել էր

Նրանց սաղրանքները կորստարժեք հետևանքները, նրա հիշողության մեջ մշտապես թարմ էին այն պատկերները, որ նա տեսել էր իր հոր՝ Մելիք Միրզաբեկի առևտրական տան գործառնությունների ժամանակ, Ինչպես հայտնի է, նրանց առևտրական տունը փոխանակային կապերի մեջ էր Բիֆլիսի ու Երևանի վաճառականության հետ։ Սկսած իՏՏՕ-ական իվականի կեսերից, այդ կապերը իրականացվում և կարգավորվում էին ժամանակակից բերումով ակամայից վաճառական դարձած Բաֆֆու միջոցով։ Երկար ժամանակ Բաֆֆին մոռանալ չէր կարող այն դառնությունները, որ նա ճաշակել էր իրենց առևտրական տան փլուզումից հետո, գործակատարների հետ ունեցած դատական քաշքշուկի ընթացքում։ «Մեր գործակատարները,— մի առիթով պատմել է Բաֆֆին Ա. Ավթանդիլյանին,— որ եկղոտո ու ապերախտ մարդիկ են եղել, այժմ նրանք էլ են Երևանի մեղանից դանազան անիրավ պահանջներ անել իրենց խարդախ հաշիվներով... Ընդհանուր առմամբ, որքան եկավ դրանց հետ վիճելով, ոչինչ չեմ կարողանում հասկանալ դրանց լարվածությունը... Ես որոշել եմ Բիֆլիս գնալ և կարծում եմ, որ այնտեղի մեր գործակատարի մոտ մի բավական խոշոր գումար պետք է լինի դանձված մեր վաճառականներից, որ կարող է մեր գործերի ընթացքը մի փոքր փոխել» (Ա. Ավթանդիլյան, «Պատկերներ Բաֆֆու կյանքից», Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 82—83)։ Փոքր ինչ անց՝ 1868 թ. օգոստոսին, Բաֆֆին նույն անձնավորությունը Բիֆլիսից դրում է. «Մեր առևտրական գործերի և ընկերային հաշիվների մասին, որո համար այստեղ եկած էիմք, տակավին սխալ ուշանում, որովհետև անիրավ Զարարիան, զանազան շարահոգի և մեղ թշնամի անձանց թելադրությամբ, չկամի յուր գործերը մեզ հետ խաղաղությամբ վերջացնել» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժող., հ. X, № 7 նամակը)։

Այս փաստերի վրա իրեն հարկ չէր լինի կանգ առնել, եթե այդ օրերին Երևանի առևտրավաճառական աշխարհի հետ Բաֆֆու բախումները, նրա դիտարկումները, հավաքած ու մթերած նյութերը սերտորեն կապված չլինեին հետազոտում նրա դրած «Ոսկի աքաղաղ» վեպի ստեղծագործման պատմության հետ։ Ինչպես առևտրական Մախչանի, այնպես էլ փաստաբան Սիմոն Յաղոբիչի նախադրյալների Բաֆֆին հանդիպել էր Բիֆլիսում ու Երևանում իր բարդ ու դժվարին փոխհարաբերությունների ընթացքում։ Նրա խաղածի ճանաչողական կողմը լրացվում և ավելի է հարստանում, երբ սնանկ հայտարարված վաճառական Բաֆֆին 1869—71 թթ. հասարակ գործակատարի պաշտոնով ծառայության է մտնում Բիֆլիսում նախ Նասիրովների և ապա Հախնաղարովիների «Պատրաստի հագուստեղենի մագազինում»։

1875 թվականի կեսերին Արամյան գյուրջի հոգարարծության հրավերով մեկնելով Թալրիդ՝ Բաֆֆին ստանձնում է հայոց լեզվի և պատմության դասատուի պաշտոնը։ Հանձն առնելով մանկավարժի կոչումը, Բաֆֆին իր առաջ խնդիր է դնում ընդարձակ ծրագրով իրականացնել նոր սերնդի դաստիարակության գործը։ «Մեր նոր սերունդը ընթերցանության գրքեր չունի,— ասում է նա Ա. Ավթանդիլյանին մի մտերմական զրույցի ժամանակ,— անցել է «Երազհան», «Պղնձ բաղաբ» և դրանց նման գրքերով պարսպելու ժամանակը. ես մեր նոր սերնդին ուշագրավ և մտքեր մշակող նոր վեպեր... պետք է տամ..., պետք է կալեմ նեղ հայացքների և նախադաշարմունքների դեմ, որոնք հասարակության թարմ ձգտումները կաշկանդում են» (նույն տեղում, էջ 96—97)։ Հենց այս շրջանում էլ նա սկսում և ոչ մեծ ժամանակահատվածում ավարտում է «Ոսկի աքաղաղ» վեպի գրությունը, որի թվումն զուգահեռ 60-ական թվականի վերջերից խմբվում էր նրա ստեղծագործական մտորումների մեջ։

Չունարկելով այս վեպի գրությունը՝ Բաֆֆին այդտեղ խոսեցնում ու ամբողջաց-

նում է այն ամենը, ինչ տարիներ ընթացքում տեսել ու զգացել էր առևտրավաճառական աշխարհի հետ իր ունեցած առօրեական շփումների ընթացքում:

Բաֆֆին տակավին Թավրիդում էր, երբ 1876 թ. նոյեմբերին «Մշակում» տպագրվում է նրա «Հայ վաճառականները Կովկասի մեջ» հոդվածը: Խոսելով հայ հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող ուժերի հարաբերակցության մասին և տվյալ շրջակայի համար իրեն «մտրակող ուժ» կարևոր դեր հատկացնելով նոր դարգացող վաճառականությանը, Բաֆֆին իր դատողություններում ի հայտ է բերում այնպիսի միտումներ, որոնք ըստ էության պայմանավորել են նրա «Ոսկի արաղաղ» վեպի ոչ միայն սյուժեն, այլև դադափարական նպատկամղվածությունը: Հոդվածի ենթատեքստից հասկանալի է դառնում, թե ինչ նպատակ է հետապնդել Բաֆֆին, երբ «Ոսկի արաղաղ» մեջ ստեղծել է Միրայլիի վիպական կերպարը և հակադրել այն մեկնող Մասիսյանին:

Նոր դարգացող և ասպարեզից հեռացող ուժերի հանդեպ իր վերաբերմունքը դրսևւորելու, իրեն ստեղծագործող իր խոսքը ասելու ձգտումն էլ ազդակ է ծառայել և՛ հոդվածի, և՛ «Ոսկի արաղաղին» հղացման ու գրության համար: Նրկու զեպրում էլ Բաֆֆուն մզում է տվել այն, ինչն այնպես ճիշտ ու խորաթափանցորեն մատնանշել է Շիրվանդադեն: Իհարկե, հոդվածում Բաֆֆին նպատակ չի ունեցել ամբողջացնել ու սպառել հայ վաճառականության մասին իր ասելիքները: Վեպում բարձրացված հարցադրումների մեծագույն մասը գուրս են մնացել նրա տեսադաշտից, և դա միանգամայն հասկանալի է: Մի բանի էջից բաղկացած հոդվածում անհնար է, նույնիսկ ընդհանուր դժերով, խոսել այն բոլոր հարցերի մասին, որոնք մտահոգել են Բաֆֆուն «Ոսկի արաղաղը» գրելու ընթացքում: Սույն հոդվածը միայն մասնակի շարիով կարող է օգտակար լինել վեպի մեջ բարձրացված հարցերի դադափարական կողմի պարզաբանմանը: Այս իմաստով ավելի տարողունակ է նրա «Վիպագրությունը» ուսսահայերի մեջ» հոդվածում արտահայտած միտքը: «Մեղանից առաջ,— գրում է նա,— դեռ ոչ մի վիպասան ուշագրություն չէր դարձրել մի մռայլ դասակարգի վրա, որ խավարի մեջ կեղերում էր յուր զոհերին և անհպ վամպիրի նման ծծում էր նրանց արյունը: Դա էր հարստահարիչ վաճառականների և վաշխառուների հասարակությունը, որ ոսկու փայլով անգուրել էր յուր դեմքը և մեծ հարգանք էր վայելում: Մենք պատկերներ նրա ոսկեղեն դիմակը, մենք ցույց տվինք նրա ալլանդակությունը, երբ գրեցինք «Ոսկի արաղաղը»...»:

Վեպի գրությանը հաջորդող շրջանում Բաֆֆու ստեղծագործական միտքը զբաղված էր «Մինն ալլան, մյուսն այնպես» գրության և «Խաչադողի հիշատակարանի» վերամշակման ու լրացման աշխատանքներով, որի ավարտումն ու լույսընծայումը, ինչպես նկատելի է Փ. Վարդանյանին գրած նամակներից (տե՛ս Բաֆֆի, հ. X, Ճ 21, 22, 23 նամակները), այդ ժամանակահատվածում դարձել էր Բաֆֆու մտահոգության զբաղվոր առարկան: Վեպի գրությանը հաջորդող շրջանում ծայր առած բաղկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը նոր ու հրատապ խնդիրներ է դնում Բաֆֆի հրապարակախոսի ու արվեստագետի առաջ: Մի այդպիսի ժամանակաշրջանում, երբ նրա միտքը ամբողջովին զբաղված էր «Խաչադողի հիշատակարանը» ու «Կայծեր» վեպերով, հասկանալի է, որ չէր կարող խոսք լինել «Ոսկի արաղաղին» անդրադառնալու և տպագրելու մասին:

Թե հետագայում, մինչև տպագրության հանձնելը, Բաֆֆին ինչպիսի շտկումներ ու լրացումներ է կատարել «Ոսկի արաղաղի» մեջ, ձևագրերի բացակայության պայմաններում աչսօր զմլար է այդ մասին սպառիչ խոսք: ասել:...աւկաթն մի բան...պարզ է, որ այդպիսի փոփոխություններ ու լրացումներ կատարվել են:

Հայտնի է, որ 1877 թվականի հոկտեմբերին Բաֆֆին մանկավարժի պաշտոնով մեկնում է Ագուլիս։ Նույն թվականի նոյեմբերի 3-ին նա Թավրիզում ապրող իր բարեկամ Ա. Ավթանդիլյանին գրում է. «...նա ամեն օր կեսօրից հետո ազատ ժամեր ունիմ իմ առանձին գրավոր աշխատություններով զբաղվելու, որոնց մեջ գտնում եմ իմ գլխավոր մխիթարությունը»։ Այս խոստովանությունը ենթադրել է տալիս, որ նա Ագուլիսում եղած ժամանակ պետք է զբաղված լիներ նաև ռուսկի արաղաղի վերամշակման աշխատանքներով։ Այդ շրջանում նրա կատարած բոլոր փոփոխությունների ու լրացումների մասին այսօր հավաստի ճշտություն, հասկանալի պատճառով, անհնար է խոսել, սակայն վեպի մեջ տեղ են գտել այնպիսի գործողություններ, զրվագներ ու հիշատակումներ, որոնք կապված են հայկական կյանքի նստատեղիայան շրջանի տարեգրությամբ վերաբերող որոշակի ժամանակահատվածի և նույնքան որոշակի զեպերի հետ, ուստիս շին կարող նախորդ շրջանից եկած լինել կամ անցյալին վերադրվել։ Այդ խմատով ամենից ակնառու փաստերը կապված են Մասիսյանի որդու՝ Ստեփանի կերպարի հետ։ Վեպի վերջին գլուխներից հայտնի է, որ նա հոր՝ Պետրոս Մասիսյանի մահվանից հետո հրամարվում է իրենց առևտրական տան գործերին վերահասու լինելուց, որովհետև հայկական հարցի առիթով հատուկ առաքելությամբ պետք է մեկնեք եվրոպա։

«Մշակում» տպագրված հոդվածներից ու հաղորդագրություններից հայտնի է, որ Լվրոսյական երկրների հասարակայնությանը հայ ժողովրդի ծանր վիճակի և հայկական հարցի հետ ծանոթացնելու խնդիրը հայ մտավորականության առաջ ծառանում է հատկապես Բեռլինի կոնգրեսից հետո։ Երբ վեպի երկրորդ մասի Դ գլխից հայտնի է դառնում, որ Ստեփան Մասիսյանն արտասահման է մեկնում մամուլի միջոցով պրոպագանդա մղելու, այնտեղի ժողովուրդներին հայկական հարցի հետ ծանոթացնելու և հասարակական կարծիքի միջոցով պետական գործիչների վրա ներազդելու համար, ապա հասկանալի է, որ այդ զրվագները վեպի նախնական տարբերակում լինել չէին կարող։ Ավելին, այն հանգամանքը, որ Ստեփանի կերպարը շատ թույլ կերպով է առնչվում վեպի առաջին մասի գործողությունների հետ և հանդես է գալիս առավելապես վերջին գլուխներում և այն էլ, հատկապես, եվրոպա մեկնելու առիթով, հիմք է տալիս սանելու, որ Ստեփանի կերպարը Բաֆֆու հղացման մեջ կազմավորվել է գերազանցապես վեպի վերամշակման ընթացքում։

«Ոսկի արաղաղի» նույն հատվածում ակնարկ կա այն մասին, որ Կ. Պոլսի պատրիարքի նվիրակներից մեկն արգեն գտնվում է Պետերբուրգում, իսկ մյուսը՝ Լոնդոնում»։ Այս դրվագը պատմական իրողություն է և տեղի է ունեցել 1878 թվականի մարտին, ուստիս վեպի մեջ նույնպես ներմուծվել է հետագա վերամշակումների ընթացքում։

Բաֆֆու աշակերտ Լեոն Թադևոսյանի հուշերից հայտնի է, որ մանկավարժ Մելիք Հակոբյանը Ագուլիսում ընդհարվում է դպրոցի հոգաբարձու աղաների հետ, հեռանում է պաշտոնից և ադուլեցի վաճառականներին ծաղրում է «Ոսկի արաղաղ» վեպի մեջ։ Այս դրվագը նույնպես տեղ է գտել վեպի երկրորդ մասի Դ գլխում։

«Ոսկի արաղաղի» Դ գլխում կա մի հատված, որտեղ Միքայելը խոսում է ազգային գործերի մեջ ժողովրդի բոլոր դասերի ունենալիք մասնակցության մասին։ Այդ մասում նա (աննշան խմբագրումով) մեջ է բերում 1878 թվականի փետրվարին «Մշակում» տպագրված իր «Պատարկ հույսերով ենք խարվում» հոդվածից մի ծավալուն հատված։ Ինչպես ասվեց, վերը նշված զրվագները «Ոսկի արաղաղի» մեջ Բաֆֆին կարող էր ալելացնել միայն հետագա՝ 1877—1878 թվականներին կատարված վերամշակում-

ների ու լրացումների ժամանակ Անհավանական չէ նաև, որ զրանք կատարված լինեն նաև 1879 թվականին, վեպը «Մշակի» մեջ տպագրվելու ընթացքում:

1879 թվականի կեսերին Բաֆֆին Ազուլիսից բնտաներով տեղափոխվում է Բիֆ-լիս: Նույն թվականի օգոստոսի 15-ին «Մշակում» սկսվում է և սեպտեմբերի 12-ին ավարտվում «Ոսկի արագաղ» վեպի տպագրությունը (տե՛ս 1879, № 135—140, 142—145, 147—154):

Վեպի հրատարակությունը «Մշակում» ավարտվելուց անմիջապես հետո խմբագրատանը բաժանորդներից մի շարք նամակներ են ստանում, որոնք իրենց շնորհակալությունն են հայտնում «Մշակի» տաղանդավոր աշխատակից Կ. Բաֆֆին «Ոսկի արագաղ» վեպը տպագրելու համար» (տե՛ս «Մշակ», 1879, № 165, 28 սեպտեմբերի):

1882 թվականի սկզբներին Հովհաննես Ստեփանյանը Բաֆֆուց իրավունք է ստանում «Ոսկի արագաղ» վեպն առանձին գրքով տպագրելու և իր մորեղբոր հիշատակին նվիրելու համար: Նույն թվականի նոյեմբերին մամուլում հրապարակվում է հաղորդագրություն, որ Բիֆլիսում, Հովհաննես Ստեփանյանի հրատարակությամբ, առանձին գրքով լույս է տեսել և վաճառվում է Բաֆֆու «Ոսկի արագաղ» վեպը (տե՛ս «Մշակ», 1882, № 209, էջ 4, «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 125, 17 նոյեմբերի, էջ 4):

Ինչպես ցույց են տալիս ստուգումները, առանձին գրքով տպագրելու ժամանակ Բաֆֆին բնագրում կատարել է շտկումներ ու շատ աննշան (բառային) հավելումներ:

«Ոսկի արագաղը» ոչ միայն կարգացվում է հետաքրքրությամբ, այլև որոշ ժամանակ անց արժանանում է մամուլի ուշադրությանը: 1883 թվականի ապրիլի 27-ին «Մշակի» 72 և 73-րդ համարներում Գ. Խ. ստորագրությամբ տպագրվում է Գ. Նեղիբարյանի «Ոսկի արագաղի» առիթով» խորագրեր կրող ստվարածավալ հոդվածը:

Հոդվածագիրը, աշխատելով վեպի մեջ ի հայտ բերել «կենսական ճշմարտությունը», մանրամասնորեն կանգ է առնում Մասիսյանի կերպարի վրա: Բաղմակողմանիորեն բնութագրելով վերջինիս, նա խոսում է նաև Ստեփանի մասին: Հակադրելով հորը որդուն, հոդվածագիրը Ստեփանի կերպարի մեջ տեսնում է հայրենիքի շահերին նվիրված, նորի ու առաջավորի համար ասպարեզ բերված հերոսին: Հոդվածագիրը Ստեփանին համարում է նոր մարդ հայ իրականության մեջ և համեմատում է Տուրգենևի հերոսների հետ: «Ստեփանը,— գրում է նա,— իհարկե, հայկական կյանքում բլրոթվին կալմակերպված տիպ չէ, սակայն Բալկանյան թերակղզում կատարվող վերջին պատմական անցքերը, տանկահայոց ճնշված գրությունը, բնորոշ հեղինակությունների աղդեցությունը արգրեւ կարող են արտադրել մի Ստեփան... Նա զբաղանության մեջ Բազարովի («ОТЦЫ И ДЕТЯ») և Ինսարովի միջին հարաբերականն է: Ստեփանը իր համբերությամբ, աշխատասիրությամբ, սառնասրտությամբ Բաղարով է, իսկ իր քաղաքական ձգտումներով, իր ազդին տալիս պարտականությունյամբ Բաղարով է («Неразрывное»):

Հայկունու դեմ «կաշններ» առիթով գրած «Կրիտիկան մեր մամուլի մեջ» հոդվածում «Ոսկի արագաղին» անդրադառնում է նաև երիտասարդ Լեոն: Պահանջելով հաշվի առնել միջավայրի գործոնը և այդ տեսանկյունից մոտենալով վեպի գնահատմանը, նա Բաֆֆու «Ոսկի արագաղը» համարում է մի «թանկագին աշխատասիրություն» (տե՛ս «Մշակ», 1883, № 118—119):

Բեև Բաֆֆու «Ոսկի արագաղի» մասին շատ է գրվել, սակայն մեր բանասիրությունը տակավին պատշաճ խորությամբ չի ուսումնասիրել Բաֆֆու և նախնադասի ստեղծագործական ազդեցությունը, ուստի սովորի մեջ է մնացել նախնադասի «Մեղու-յահացուկ» վեպի թողած ազդեցությունը Բաֆֆու «Ոսկի արագաղի» վրա: Զգուշոր է ան-

տեսել, որ, վաճառական Մասիսյանի ախար կերտելիս, Բաֆֆին, նախատույլերից բացի, աչրի առաջ է ունեցել նաև «Մեհուլաճարցուկ» վեպի Հովնաթանյանցին: Որքան իրական է, որ «Ոսկի արագազոր» կրկի է նալրանդյանի «Մեհուլաճարցուկ» վեպի ազդեցությունը, Նույնքան ակնառու է, որ Բաֆֆու այս վեպը ճարանման ներգործություն է ունեցել Շիրվանդյանի «Գործակատարի ճիշատակարանից» վիպակի և Թումանյանի «Գիրքը» պատմվածքի վրա:

«Ոսկի արագազոր» մեջ ծավալվող գործողությունների վիպական վերնաշերտը, որոշակի բացահայտված, խորախլված է իրական պնդերի ու կենսական հիմքի վրա: Վեպում հանդես եկող կերպարները՝ Պետրոս Մասիսյանը, Սիմոն Յագորիչը, Ստեփանն ու Միրայելը, վիպական ու գաղափարական կերտվածքներ լինելով հանդերձ, կյանքում ունեցել են իրենց նախատիպերը, իսկ վիպական գործողությունները՝ իրենց նախապնդերը: Գործող անձանց կենսագրական փաստերի ու նախատիպերի համադրումով սարգվում է, որ Ստեփանի կերպարի համար նախատիպ է ծառայել Էմիլիանցի վաճառական Ռեյրաճամի որդի Բագրատ նաղասարդյանը, որը ուներ և՛ բժշկական բարձրագույն կրթություն (ավարտել էր Պետերբուրգի համալսարանը), և՛ հայկական հարցի առիթով հարանման առաքելությամբ եղել էր նվթողաշույն:

Միրայելի կերպարը Նույնպես կյանքում ունեցել է իր նախատիպը, և այսուհանդերձ նրա վաճառականական գործունեության մեջ արտացոլում են գտել Բաֆֆու կենսագրության որոշ դրվագները: Միրայելի պայքարը Սիմոն Յագորիչի դեմ՝ մուրհակները կեղծելու և Մասիսյանի ունեցվածքը հափշտակելու առիթով, այնպիսի դրվագներ են, որոնց նախադեպերը թաղված են Բաֆֆու կենսագրության մեջ, ու որոնց մասին ակնարկներ կան Ա. Ավթանդիլյանի հուշերում և Բաֆֆու նրան գրած նամակներում:

Մասիսյանի ու Սիմոն Յագորիչի կերպարները Նույնպես ունեցել են իրենց նախադեպերը, որոնց Բաֆֆին հանդիպել ու նրանց հետ բախվել էր նրանում ու Բիֆլիսում իր վաճառականական գործունեության շրջանում:

1889 թվականին Բաֆֆու երկերի թարգմանիչ Մկրտիչ Կարա-Մուրզան ձեռնարկում է «Ոսկի արագազոր» թարգմանել ռուսերեն: 1890 թվականի հունվարի 13-ին «Մշակում» տպագրվում է հայտարարություն, որ թարգմանությունը արգեն ավարտված է և շուտով կտպագրվի «Ռուսաց ամսագրերից մեկում» (տե՛ս «Մշակ», 1890, № 5): 1892 թ. հունիսի 18-ից վեպը «Золотои перы» խորագրով սկսում է տպագրվել Բիֆլիսի «НОВОЕ ОБОЗРЕНИЕ» լրագրում (տե՛ս 1892, № 2916, 2918, 2919, 2923, 2925, 2931, 2934, 2941, 2944, 2949, 2951, 2954, 2958, 2963, 2970, 2977, 2980, 2986): Կարճ մամուլի անց վեպը տպագրվում է նաև առանձին գրքով և արժանանում ռուսական մամուլի դրվատանքին (տե՛ս «Мир Божий», СПб., 1893, № 4, էջ 198—204):

1908 թվականին «Ոսկի արագազոր» թարգմանվում է նաև անգլերեն և «The Golden Rooster» վերնագրով տպագրվում է Կալիաթայի «The Armentian» պարբերականի 1908—1909 թվահամարներում (տե՛ս նաև «Լուսա», 1909, № 2, էջ 74): Այս վեպն ունեցել է նաև իր բնական պատմությունը: 1959 թվականին, Բեյրութի «Փաստյար Իփեկյան» թատերախումբը, ժ. Սարգսյանի ղեմադրությամբ, այն ներկայացնում է Բեհհանում:

«Ոսկի արագազոր» Բաֆֆու շատ հրատարակված սուղծագործություններից մեկն է, քին, և այժմ այն ունեցել է 13 հայերեն և 4 ռուսերեն տպագրություն:

Ա Հայերեն

1. 1882 թ., Բիֆլիս, Մ. Վարդանյանի տպարան, 265 էջ:
2. 1903 թ., Բարու, Ն. Նրիցյանի տպարան, 240 էջ:

3. 1922 թ., Կ. Պոլիս, Պ. Պալճյանի տպարան, 152 էջ:
4. 1927 թ., Երևան, Պետական հրատ., Ս. Հակոբյանի առաջարանով, 176 էջ:
5. 1937 թ., Ալեքսանդրիա, Մատենաշար «Արարա», Ա. Ստեփանյանի տպարան, 196 էջ:
6. 1950 թ., Երևան, Հայկետհրատ, Երկերի ժող. 3 հատորով, հ. 2, էջ 451—602:
7. 1954 թ., Երևան, Հայկետհրատ, 245 էջ:
8. 1955 թ., Երևան, Հայկետհրատ, Երկերի ժող. 10 հատորով, հ. 3, էջ 379—520:
9. 1956 թ., Վիեննա, Մխիթարյան միաբանության տպարան, 147 էջ:
10. 1958 թ., Երևան, Հայկետուսմանկհրատ, դպրոցական դրագարան, 146 էջ:
11. 1960 թ., Երևան, Հայկետուսմանկհրատ, դպրոցական դրագարան, 135 էջ:
12. 1962 թ., Երևան, Հայկետհրատ, Երկերի ժողովածու 10 հատորով (Երկրորդ հրատ.), հ. 3, էջ 367—505:
13. 1980 թ., Երևան, Սովետական գրող, դպրոցական դրագարան, 150 էջ:

Բ ՌՈՍԵՐԵՆ

1. 1892 թ., Թիֆլիս, թարգմ. Ն. Մ. Կարա-Մուրզայի, վերնագրից առաջ, Բաֆֆի (առաջարան), 223 էջ:
2. 1948 թ., Երևան, Հայկետհրատ, թարգմ. Ս. Լիսիցյանի, վերնագրից առաջ, Բաֆֆի (առաջարան), 127 էջ:
3. 1959 թ., Մոսկվա, Դոսլիտիզատ, թարգմ. Ս. Խիտարովայի («Խենթի» հետ միասին), առաջարանը՝ Ն. Տեր-Հակոբյանի, էջ 15—136:
4. 1980 թ., Երևան, Սովետական գրող, թարգմ. Ս. Խիտարովայի, էջ 7—126:
«Ոսկի աբաղաղի» բնագիրը տպագրության պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել 1882 թվականին Թիֆլիսում տպագրված գիրքը, ղուգահեռաբար համեմատել է նաև «Մշակի» տեքստի հետ:

¹ Եկատերինայի ժամանակից մնացած ահագին մաներները:— Խոսքը ռուսական կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի դահակալության շրջանում (1762—1796) գործածության մեջ դրված մեկ ռուբլիանոց արծաթյա դրամի մասին է (էջ 264):

² Իր խառնափնրոգությամբ նմանություն էր տալիս Ֆաուստի զբաղեցմանը:— Խոսքը Յոհան Վոլֆգանգ Գյոթեի (1749—1832) «Ֆաուստ» ողբերգության նույնանուն հերոսի զբաղեցման մասին է (էջ 284):

³ Կ. Պոլսի պատրիարքի նվիրակներից մեկն ադղեն զոնվում է Պետերբուրգում, իսկ մյուսը՝ Լոնդոնում:— Խոսքը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի (1838—1884) հանձնարարությամբ 1878 թվականին Լոնդոն և Պետերբուրգ մեկնած պատվիրակների մասին է: Լոնդոն մեկնող պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանը, Մինաս Զեբադի ընկերակցությամբ, մարտի 2-ին, ղուլս գալով Կ. Պոլսից, մեկնում է Հոռոմ, այնտեղից՝ Փարիզ, ապա՝ Լոնդոն: Մյուս պատվիրակ Խորեն Նար-Պեյը մարտի 14-ին մեկնում է Պետերբուրգ և ներկայանում է Գորչակովին ու Ալեքսանդր Բ կայսրին: Ավարտելով իրենց առաքելությունը, նրանք պիտք է վերադարձին հանդիպելին Բեռլինում՝ Հայաստանին վարչական ինքնավարություն տալու մասին խնդրագիրը կոնդեմսին ներկայացնելու համար (էջ 299):

⁴ Աստղիկի որդու սուր սլաֆից:— Նկատի ունի սիրո և ղեղեցկության աստվածուհի Աստղիկի («Ֆրոդիտե», Վենետիկ) որդուն՝ Ամուրին (էջ 330):

«Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպի գրության ստույգ թվականը հայտնի չէ։ Հեղինակը, ինչպես նաև վեպի առաջին հրատարակիչ Աննա Բաֆֆին այս մասին որևէ փաստական հավաստիացում չեն թողել։ Այս հարցի վերաբերյալ որևէ ստույգ խոսք ասելը ավելի րան դժվարանում է այսօր, երբ բացակայում են վեպի ձեռագրերն ու հեղինակի արխիվային նյութերը։ «Ոսկի արաղաղի» ծանոթագրության աոխթով ասվեց, որ հասարակությանը հուղող խնդիրները միշտ էլ զորեղ ներգործություն են ունեցել Բաֆֆի ստեղծագործողի վրա։ Ասվեց նաև, որ նրա մեջ վեպի գաղափարը ծնվում էր կյանքում տեղի ունեցող երևույթների աղեցություն տակ։ Ասվածին պետք է ավելացնել, որ նման դեպքերում Բաֆֆի զեղազետն ու Բաֆֆի հրապարակախոսը միշտ էլ հանդես են գալիս միաժամանակ ու միասնաբար։ Ժամանակը, ընթերցողների կրթական մակարդակն ու ճաշակն այնպիսին էր, որ Բաֆֆի զեղազետը ստիպված էր իր խոսքն ունկնդիրներին հասցնելու համար դիմել թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի օգնությանը։

Բաֆֆու այս մոտեցումը բանալի է դառնում և հնարավորություն է տալիս անուղղակի միջոցով պարզելու «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպի գրության ժամանակն ու շարժառիթները։

1876 թվականի ապրիլին «Մշակում» բարձրանում է գործակատարների համար փոխադարձ օգնության ընկերություն հիմնելու խնդիրը։ Ապրիլի 22-ի համարում լույս է տեսնում Գ. Մեհարյանի «Թիֆլիսի գործակատարների փոխադարձ օգնության ընկերությունը», իսկ ապրիլի 29-ին Գ. Արծրունու «Ընկերակցության զարգացումը» վերնագրով հոդվածները։ Նույն հարցի վերաբերյալ հոդվածներ են տպագրվում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրում և վրացական պարբերականներում։

Գործակատարների վիճակի մեջ փոփոխություն մտցնելու, նրանց մարդկային իրավունքները պաշտպանելու ու կարգավորելու հարցը դառնում է թե՛ Գ. Մեհարյանի և թե՛ Գր. Արծրունու հոդվածների առանցքը։ Այդ նույն խնդրի քննարկմանը մասնակցելու, իրեն ստեղծագործող իր խոսքն ասելու ներքին մղումը առիթ է դառնում, որ Բաֆֆին ընթացք տա «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպի գրությանը։ Բաֆֆին միաժամանակ լրացնում է վաճառականության հարցի վերաբերյալ իր ասելիքն այն մասին, որը պետք է կազմեր «Ոսկի արաղաղ» վեպում իր զարգացրած տեսակետի տրամաբանական շարունակությունը։

Քանի որ Բաֆֆու այս վեպը և մամուլում տպագրված հոդվածները հասարակական կյանքում ծագած միևնույն թեմայի արձագանքներն են, ապա պետք է ասել, որ «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպը գրվել է 1876 թվականին, առավելապես այդ թվականի առաջին կեսի վերջերին, որովհետև, ինչպես պարզվում է մամուլից, այդ հարցը հասարակայնորեն հրապարակ է մտնում 1876 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսների ընթացքում։ Ի դեպ, Շիրվանզադեն նույնպես այն կարծիքին է, որ Բաֆֆին «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպը գրել է «մամուլում վաճառական դասի միջև ծագած վեճի առիթով» (տե՛ս Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, Ե., 1961, հ. 8, էջ 474)։

Նույն թվականի նոյեմբերին «Մշակում» տպագրված «Հայ վաճառականությունը կոլկաշի մեջ» հոդվածից հայտնի է. դառնում, որ այդ հարցի վերաբերյալ Բաֆֆու ասելիքը «Ոսկի արաղաղի» մեջ ավարտված չէր, ուստի և մի նոր վեպի հանդես գալը (տվյալ դեպքում խոսքը «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» մասին է), թեմայի ավարտը և գաղափարական նպատակամղվածության վերջնակետը ջույց տալու իմաստով, եղել է ան-

հրաժեշտ ու տրամաբանված: Եվ իրոք, հողվածում բարձրացված էն աշխարհի սկզբուն-
բային հարցեր, որոնք զաղափարական հենակետեր են դարձել նրա նաև այս վեպի
գրության համար:

1876 թվականի վերջերին այլևս զաղափանք չէր, որ բալկանյան ժողովուրդների ու
Թուրքիայի միջև ծավալվող հարաբերությունները անխուսափելի են դարձնում պատե-
րագիր վերջինիս ու Ռուսաստանի միջև Հասարակության մեջ խմորվող այս մարերի
աղղկությունն առկա, Երբ Բաֆֆին թեկնդրում է թեմատիկ առումով նոր շրջափուլի
մեջ, Երբ նրա ստեղծագործական միտքը զբաղված էր «Կաշիկեր» և «Նաչագողի հիշա-
տակարանը» վեպերով, հասկանալի է, որ նա չէր կարող ավարտին հասցնել այդ վեպը,
և «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» մնում է անավարտ:

Նույնատեսքով շրջանում՝ 1879 թվականի կեսերին, նորից է ասույթաբեկ մտնում
ներքին սոցիալական հարցերին անդրադառնալու անհրաժեշտությունը, և ահա այդ նույն
թվականի հուլիսի 25-ին և 28-ին «Մշակում» տպագրվում է Գր. Արծրունու «Թիֆլիսի
գործակատարները» և «Շարպիներ ձեզ, և ձեզ կհարգեն» խորագրով առաջնորդները
Գր. Արծրունու հարցադրմանը խթանում ու արագացնում են «Ոսկի արագաղի» տպա-
գրությունը «Մշակում», և ապա Բաֆֆին մղում են ավարտին հասցնելու վաճառա-
կանության թեմային վերաբերող «Նույնություն» նաև երրորդ կիսատ մնացած վեպը:
Այս մասին որևէ ուղղակի տեղեկություն հայտնի չէ, սակայն բանասիրական հետազո-
տությունները և անուղղակի փաստերը ցույց են տալիս, որ Բաֆֆին հենց այդպես էլ
վարվել է նախ նույն շրջանում գրած և «Մշակում» հրատարակած «Հայ երիտասար-
դությունը» հողվածի «Թիֆլիսի սրբալուս կենտրոն» գլխում Բաֆֆին նորից է անդրադառ-
նում այն նախադրյալներին, որոնք վերջին տարիների ընթացքում հայ վաճառականու-
թյանը տվել են «Եվրոպական տեսք»: Նույնով այլևայլ հարցերի մասին՝ նա ուրախու-
թյամբ է արձանագրում, որ «ասիական զուգանք» դարձել է «Եվրոպական մագաղիք»:
«Թեև, — շարունակում է նա, — բուն գործողության մեջ չփոխվեցան վաղեմի ձևերը»
այնուամենայնիվ տեղի ունեցածը նա համարում է «գեղյկ առաջադիմություն» տանող
մեծ բայ: «Հայ երիտասարդությունը» հողվածից երևում է, որ 1879 թվականին նրա
մոտ նորից ծայր էր առել հետևողական ուշադրություն դեպի հայ վաճառականությունը,
ուստի վեպին նորից անդրադառնալու փաստը դառնում է միանշանակ հավանական
և արամաբանական:

Բերենք օրինակներ...

Վեպի և գլխում, խոսելով վաճառականության դեպի Ազա-Պարսնովը ունեցած վե-
րաբերմունքի մասին և ծագելով նրան, Բաֆֆին գրում է. «Մենք էլ, որ ներսիսյան
դպրոցի հոգաբարձու ընտրվեք... կամ Թիֆլիսի բարեգործական ընկերության խորհրդի
անդամ, որ յուր փառքի դեմքին հասած լինեք»: Ինչպես հայտնի է, Թիֆլիսի բարե-
գործական ընկերությունը հիմնվել է 1881 թվականին: Հետևաբար այս զրվազը Բաֆֆին
վեպի մեջ կարող էր մտցնել միայն 1881 թվականից հետո: Նույն գլխում Արուսյանի և
Սաթևիկի Երկխոսության մեջ վերջինս զոգոհությամբ է խոսում Հայոց գրեթե ամբողջ-
առաջին ընկերության մասին: Հայտնի է, որ հիշյալ ընկերությունը Թիֆլիսում հիմնա-
դրվել է 1880 թվականի հունվարին «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 23-րդ համարում
հրապարակված մի հաղորդագրությունից հայտնի է նաև, որ նույն թվականի մարտի
9-ին Բաֆֆին ընտրվել է այդ ընկերության խմբագրական մասնաժողովի անդամ: Քա-
ջատեղյակ լինելով այդ ընկերության գործունեությանը, Բաֆֆին իր ունեցած անբա-
ժականությունն արտահայտել է ոչ միայն Սաթևիկի խոսակցության միջոցով, այլև իր

բարեկամ Մեկրոն Փանյանին զրաժ նամակների մեջ (տե՛ս Բաֆֆի, Իրկերի ժողովածու, հ. X, № 31, 32, 39, 43 նամակները)։

Կան նաև մի շարք ուրիշ փաստեր, որոնք ևս խոսում են այն մասին, որ Բաֆֆին 1879—82 թվականների ընթացքում, երբ մամուլում աշխուժացել էր տարակարծությունները վաճառականության մասին, նորից է անդրադարձել վեպին, վերստիձակել է այն ու հարստացրել նոր գրվածքներով։

Արդյոք այդ հավելումների առկայությունը վկայում հիմք չեն տալիս ասելու, որ Բաֆֆին «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» գրել է ո՛չ թե 1876, այլ ուղղակի 1879—82 թվականների ընթացքում։ Այս հարցադրումը մի սոս՛հ կարող է արամաբանական թվալ, սակայն չի կարող փառտական համարվել, որովհետև վեպի գաղափարական նյութատեղանկությունը հասարակության մեջ խմորվել է 1875—76 թթ. ընթացքում, նույն շրջանում «Մշակում» տպագրված «Հայ վաճառականությունը Կովկասի մեջ» հոդվածի հետ միաժամանակ։ Մյուս կողմից, որ ավելի կարևոր է, վեպի գրության լեզվական գործոնը՝ նախադասության կառուցվածքը, շարադասությունը, բառընտրությունը, դերբայական ձևերի կիրառությունը գալիս են նրա այն շրջանի լեզվամտածողությունից։

Ինչպես Բաֆֆին, այնպես էլ նրա հուշագիրներն ու կենսագիրները «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» գոյություն կամ գրության մասին հեղինակի կենդանության օրոք ոչ մի խոսք կամ հիշատակություն չեն արել։ Առաջին տեղեկությունը հանդիպում ենք 1883 թվականի ապրիլի 29-ին «Արձագանք» շաբաթաթերթում, Բաֆֆու մահվան առիթով, Շիրվանզադեի գրած կենսագրականում։ «Բացի «Սամվել» վեպից,— գրում է նա,— Բաֆֆիի գրվածներից կիսավարտ մնացել է և մի նոր վեպ Թիֆլիսի վաճառականների կյանքից, որ սկսել էր անցյալ Մեծ պատի սկզբին և որից գրված է միայն 150 էջ» (էջ 216)։ Պետք է եզրակացնել, որ 1887 թվականի մարտին (ըստ օրացուցային տվյալների՝ 1887 թ. Մեծ պատի սկսվել է մարտին) Բաֆֆին նորից է ասուարել հանել այս վեպը, և Շիրվանզադեն հնարավորություն է ստացել կարդալու այն։

Տարբեր ժամանակաշրջաններում, դանազան առիթներով Բաֆֆին անդրադարձել է այս վեպի վերստիձակման ու լրացման աշխատանքներին, սակայն, տակավին անհայտ պատճառով, չի կարողացել վեպի գրությունը հասցնել ավարտին։

Վեպի տպագրության պատմությունը սկսվում է 1890 թվականից։ Հատկանշական է, որ նոր հիմնադրված «Տարազ» ամսագրի հրատարակման վերաբերյալ «Աղբյուրում» եղած ծանուցման մեջ ասված է, որ «Տարազի» նպատակն է զարկ տալ գեղարվեստի դարգացմանը, ինչպես նաև ուշադրության կենտրոնում դնել «կանանց խրեղիրը» (1889 թ., № 12)։ Եվ ահա «Տարազի» առաջին համարը բացվում է Բաֆֆու այս անտիպ վեպով, այնուհետև հաջորդաբար տպագրվելով 1890 թվականի 1—4, 6—8, 11 և 12-րդ համարներում։ «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» առաջին ստեղծագործությունն է, որ տպագրվել է նկարազարդումով. նկարիչ՝ Պողոս Տեր-Ասատուրյան (1856—1916)։ Նույն թվականին Թիֆլիսում Աննա Բաֆֆու հրատարակությամբ վեպը տպագրվում է նաև առանձին գրքով։ Տիտղոսաթերթի վրա հրատարակիչը հայտնում է, որ վեպը արտատպված է «Տարազ» հանդեսից։ Սակայն վեպը ոչ թե արտատպված է, այլ ուղղակի օգտագործված է «Տարազում» հրատարակված տեքստի շարվածքը, որը էջատված է տվելի փոքր չափերի և՛ հրատարակված առանձին գրքով։ Բացի դրանից, գրքին են հարմարեցվել և տպագրել նաև «Տարազի» համար (նրա չափերով) պատրաստված այդ վեպի կոլիշները, որի պատճառով էլ նկարների տեղադրման մեջ նկատվում է տեխնիկական անհարմարություն։

Ամենից առաջ ձեռք դարձնել, որ անդրադարձավ Բաֆֆու այս ստեղծագործությանը՝ 1891 թվականի 81-րդ համարում տպագրելով Մանուկ Աբեղյանի վարսամ ծածկանունով մեծածավալ հոդվածը, ինչպես ասվեց, ժամանակին Շիրվանզադեն հնարավորություն է ունեցել կարգալու «Մինն այսպես, մյուսն այնպես»-ը, Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս վեպը շարժառիթ է դարձել նույն թվականի հոկտեմբերին «Արձագանքում» տպագրված նրա «Հայ ազգի կատաղի թշնամին» հոդվածաշարի հղացման ու դրույթյան հարցում։ Այստեղ բարձրացված հարցերի մեծագույն մասի նախօրինակներին կարելի է հանդիպել Բաֆֆու երկու վեպերում և վաճառականության մասին նրա զրաժ հոդվածում։

1930 թվականին «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպը երկրորդ անգամ առանձին դրբով տպագրվել է Վիեննայում։ 1950 թվականին տպագրվում է նաև Հայկաստանի պատրաստած Բաֆֆու երկերի 1949 թվականի հրատարակության երկրորդ հատորում, Այնուհետև, Բաֆֆու երկերի ժողովածուի 10-հատորյա հրատարակության (1955—1959) երկրորդ հատորում, (ե., 1955, էջ 221—302), ապա նույն ժողովածուի երկրորդ հրատ. (1962—1964) երկրորդ հատորում, (ե., 1962, էջ 221—300)։ Ըստ գրականագետ Իլանե Բեզլարյանի հավաստիացման՝ Բաֆֆու «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» ժամանակին թարգմանվել է վրացերեն ու տպագրվել է «Գրոնրա» պարբերականում (տե՛ս «Խորհրդային Վրաստան», 1939, № 250, էջ 3—4)։ Հանրապետության զրազարաններում մեղ չհաջողվեց հայտնաբերել «Գրոնրա» պարբերականի այդ տարբիվն ու համարները։

«Մինն այսպես, մյուսն այնպես» բնագիրը տպագրության պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել 1890 թվականին Թիֆլիսում Աննա Բաֆֆու ձեռագրի հիման վրա հրատարակած տեքստը, մասնակի դեպքերում օգտվել ենք նաև 1930 թվականի վիեննական հրատարակությունից։ Հիմքեր կան ասելու, որ Աննա Բաֆֆին վեպի բնագրում կառարկել է որոշ միջամտություններ։

¹ Ներսեսի շվոլտմը կարդում է։— Խոսքը Ներսես Աշտարակեցու նախաձեռնությամբ 1824 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված հայոց հոգևոր դպրոցի մասին է (էջ 352)։

² Բաբելոնի աշտարակն էր հիշելում։— Այս աշտարակը, ըստ ավանդադրույցների, կառուցել են Նոյի որդիները, Նեբրովթի ղլխավորությամբ, Միջագետքում։ Ըստ առասպելի, սրա բարձրությունը հասնելու էր երկնքին, ուստի այն համարվել է բարձրաբերձ շինության խորհրդանիշ։ Այդ իմաստով էլ օգտագործում է Բաֆֆին (էջ 357)։

³ Բեռնշտայն Էդվարդ (1850—1932), գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ, Ռևիզիայի է ենթարկել մարքսիզմի հիմնական դրույթները՝ քաղաքատնտեսության, փոխտնտեսության, դատական սոցիալիզմի տնտեսության բնագավառում (էջ 360)։

⁴ Մեկյումների սերազան տանալը։— Հունական դիցարանության մեջ՝ ողբերգության մուսա և թատրոնի հովանավոր։ Բաֆֆին նկատի ունի Թամամշևի կառուցած (1846—51 թթ.) թատրոնը (էջ 366)։

⁵ Վաճառականության խաբերա աստվածը՝ Հերմեսը։— Հունական դիցարանության մեջ, այլևայլ հատկանիշների հետ, Հերմեսին են վերագրում նաև առևտրի, հնարագիտության, խաբերայության, միջնակի՝ զոդության աստվածությունը։ Ըստ դիցարանության՝ սա է հնարել նաև լափն ու կշեռքը (էջ 366)։

⁶ Մի վիշել կալը լափեց ամբողջ քաառնը։— Խոսքը Թիֆլիսի Սրեանյան հրատարակում Թամամշևի կառուցած թատրոնի մասին է, որը հրո ճաշակ դարձավ 1874 թվականին (էջ 366)։

7 Քամոյենց եկեղեցին:— Հայկական եկեղեցի Թիֆլիսում, կառուցված 17-րդ դարում (էջ 367):

8 Մեր կրեստսին:— Ապրիլ է 591—546 թթ. մ. թ. ա.: Մեծ նվաճող, մարդ, զորք վայելել է բախտի ընձեռած բոլոր հնարավորությունները: Նրա անունը այսպիսով է հաջողակ մարդուն (էջ 373):

9 Թիֆլիսի բարեգործական ընկերության խորհրդի անդամ:— Խոսքը Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության մասին է, որը բժիշկ Բադրատ Նավասարդյանի (1852—1934) նախաձեռնությամբ ու ջանքերով հիմնադրվել է Թիֆլիսում՝ 1881 թվականին (էջ 375):

10 Հայոց զբեմի տպագրության ընկերությունը:— Խոսքը Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակչության ընկերության մասին է, որը հիմնադրվել է 1880 թվականի հունվարին: Նույն թվականի մարտի 9-ից այս ընկերության խմբագրական մասնաժողովի անդամ է ընտրվում նաև Բաֆֆին (էջ 382):

11 Մոդեռն սուրբ Գեորգը:— Հայկական եկեղեցի Թիֆլիսում, կառուցվել է 18-րդ դարում (էջ 400):

12 Վորոնցովի ժամանակները:— Խոսքը վերաբերում է Կովկասի կառավարիչ Միխայիլ Սեմյոնովիչ Վորոնցովի (1782—1856) փոխարքայության (1844—1854) շրջանին (էջ 412):

13 Մարիամ Մազրախեճացի:— Ավետարանական կերպար, գալիլացի կին, ըստ ավանդության, ևղել է Քրիստոսի և նրա աշակերտների սպասավորը: Ավետարանական կանոնիկ տեքստերի մեջ տեղեկություն չկա, որ նա շվալտ ու անբարոյական կյանք է վարել, նրա շուրջ եղած պարականոն գրույցները եղբակացվել են նրա զղջման խոստովանություններից: Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, ԻԸ, 1—10, Մարկոսի, ԺԵ, 47, Ղուկասի, ԻԴ, 1—12, Հովհաննի, Ի, 1, 2, 10—18 (էջ 418):

14 Սանդարամուսական ուրախության մեջ:— Սանդարամետ, ըստ հունական դիցաբանության՝ խավարի աշխարհ, դժոխք: Այս դեպքում խոսքը դժոխսյին բրբրիջի՝ չարախնդության մասին է (էջ 419):

Վ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր ԵՎ Պ Ա Տ Մ Վ Ա Ծ Ք Ն Ե Ր (Էջ 423—516)

Այս վերնագրի տակ ղեկավարված գործերը, բացառությամբ «Անմեղ վաճառքի», հեղինակի կենդանության օրոք չեն հրատարակվել: Բաֆֆու մահվանից հետո նրա անտիպ ստեղծագործությունների հրատարակման գործը, ինչպես հայտնի է, հաջողությամբ իրականացնում է հեղինակի այրին՝ Աննա Բաֆֆին: Այս ստեղծագործությունների գրության թվականները, մեկի բացառությամբ, ստույգ հայտնի չեն: Աննա Բաֆֆին ևս հանդիպել է դժվարությունների՝ «Վեպիկներ ու պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորի ծանուցման մեջ նա գրում է. «Դժբախտաբար հեղինակի անտիպ աշխատանքները գրության ժամանակ չունին, որի հիմամբ կարողանայինք ժամանակագրական կարգով դասավորել...»: Հեղինակային արխիվի բացակայությունը ավելի բուռն դժվարացնում է այդ ստեղծագործությունների գրության թվականի պարզաբանումն ու ճշտումը: Այսուհանդերձ՝ եղած վիստերի ու անուղղակի տվյալների հիման վրա աշխատել ենք ճշտել գրության մոտավոր թվականները և ըստ այդմ էլ հաջորդականությամբ ղեկավարել ենք հատորում: Զևորի տակ չունենալով հեղինակային ինքնագրերը, բնագրերը սույնագրության

պատրաստելու հենվել ենր սկզբնահրատարակությունների վրա: Փոխելով ուղղագրությունը, աշխատել ենր պահպանել հեղինակի գրությունն ձևն ու լեզվաոճական առանձնահատկությունները:

<1872—1873>

Ա Ն Մ Ե Ղ Վ Ա Ճ Ա Ռ Բ (Է Զ 425—457)

Բաֆֆին «Փունջ» մատենաշարի երկրորդ հատորի ներածականում՝ «Առաջաբանի տեղ», այն միտքն է հայտնում, որ «...գրքի մեջ պարունակված վեպիկները (որոնց մեջ էր նաև «Անմեղ վաճառքը») ինքը գրել է Թիֆլիսում 1872—73 թվականներին» (էջ VII):

1870-ական թվականի սկզբից Բաֆֆին, ապրելով Թիֆլիսում և «Մշակի» միջոցով վեր հանելով պարսկահայոց կյանքի տխուր պատկերները, նկատում է, որ Թիֆլիսում ևս գոյություն ունի մի «մտայն դասակարգ, որը խաղաղի մեջ կեղերում է յուր զոհերին և անհաղ վամպիրի նման ծծում նրանց արյունը»: Սրանց «ոսկեղեն զիմակը» պատռելու և այլանդակությունները ցույց տալու հանգամանքն է Բաֆֆին համարում այս պատմվածքը գրելու հիմնական շարժառիթը: «Անմեղ վաճառքը», «Ոսկի աբաղաղ», «Ուխտյալ միանձնուհի» և «Մինն աշտոխ, մյուսն աշտուխ» շարքի առաջին ստեղծագործությունն է: Ամենայն հավանականությամբ, «Անմեղ վաճառքը» գրվել է «Մշակում» հրատարակելու համար, բայց բանի որ ծավալը փոքր-ինչ մեծ է ստացվել, Բաֆֆին նպատակահարմար է գտել տեղադրել «Փունջի» մեջ: «Անմեղ վաճառքը» առաջին անգամ տպագրվել է 1874 թ. «Փունջի» երկրորդ հատորում: 1893 թ. Աննա Բաֆֆին պատմվածքը տպագրում է «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորի մեջ (տե՛ս Թիֆլիս, 1893, էջ 51): Մեկ տարի անց՝ 1894 թ., «Անմեղ վաճառքը», Տ. Ն. Տեր-Աստվածատրյանի թարգմանությամբ, տպագրվում է նաև վրացերեն (տե՛ս «Տարաղ», 1894, № 30, էջ 449): 1898 թ. պատմվածքը Ֆան-ի ռուսերեն թարգմանությամբ «Невинная жертва» վերնագրով լույս է տեսնում «Кавказская жизнь» գրական-գեղարվեստական ժողովածուի երկրորդ գրքում (տե՛ս Թիֆլիս, 1897, էջ 22):

«Անմեղ վաճառքը» մեր օրերում առաջին անգամ տպագրվում է Բաֆֆու երկերի ժողովածուի հոսահատոր հրատարակության առաջին գրքում (տե՛ս Ե., 1949, էջ 3): 1956 թ. լույս է տեսնում Բաֆֆու երկերի ժողովածուի տասնհատորյակի չորրորդ հատորում (էջ 7), ինչպես նաև տասնհատորյակի երկրորդ հրատարակության չորրորդ հատորում (տե՛ս Ե., 1963, էջ 7):

1966 թ. Ս. Խիտարովայի թարգմանությամբ «Անմեղ վաճառքը» «Непорочная товар» վերնագրով տպագրվում է Բաֆֆու «Гарем и другие рассказы» ռուսերեն ժողովածուի մեջ (տե՛ս Ե., 1966, с. 56):

1980 թ., դարձյալ Ս. Խիտարովայի թարգմանությամբ, լույս է տեսնում «Золото и перья» ժողովածուի մեջ (տե՛ս Ե., 1980, с. 182):

Արտատպված է «Փունջից», հ. 2, Թիֆլիս, 1874, էջ 1:

<1873>

Ա Կ Ն Ը Ն Դ Ա Կ Ա Ն (Է Զ 458—467)

Պատմվածքը հրատարակվել է Բաֆֆու մահվանից հետո: Առաջին անգամ հրատարակ է հանում Աննա Բաֆֆին «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ

գրքում: Այն հանդամանքը, որ «Ակն ընդ տկանը» թևատիկ առումով հանդիսանում է վիրահայոց կյանքին նվիրված «Անմեղ վաճառք», «Ուխտյալ միանձնուհի» և «Տնույն փեսա» պատմվածաշարի շարունակությունը, ենթադրել է տալիս, որ գրվել է նույն շրջանում, սակայն փոքր-ինչ ավելի ուշ, մոտավորապես 1873 թ. վերջերին, երբ արդեն տպագրված էր «Փոռնո» մատենաշարի պրոսպեկտը, ավելի վաղ գրված լինելու դեպքում Բաֆֆին այն կգետնեղեր պրոսպեկտի մեջ:

Պատմվածքի վերնագիրը՝ «Ակն ընդ տկան» դարձվածքը, Բաֆֆին վերցրել է Աստվածաշնչից, Մովսեսական օրենքի փոխհատուցման սկզբունքի հակիրճ ձևակերպումն է: Դարձվածքն ունի նաև շարունակություն, սակայն Բաֆֆին վերցրել է միայն առաջին կեսը (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Լևից, ԻԱ, 24, Գիրք Լեւիտիկոսի օրենսդրություն, գլուխ Ժ, Թ, 21):

Մեր օրերում «Ակն ընդ տկանը» առաջին անգամ հրատարակվել է Բաֆֆու «Երկերի ժողովածուի» Լուսհատոր հրատարակության առաջին գրքում (տե՛ս Ե., 1949, էջ 471): 1957 թ. տպագրվում է Բաֆֆու Երկերի ժողովածուի տասնհատորյակի ութերորդ հատորում (էջ 210), ինչպես նաև տեղ է գտնում տասնհատորյակի Երկրորդ հրատարակության ութերորդ հատորում (տե՛ս Ե., 1963, էջ 210):

Արտատպված է Բաֆֆու «Վեպիկներ ու պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորից, Բիֆլիս, 1893, էջ 101:

<1873>

Թ Ա. Թ Ո Ս Ն Ե Ր (Է Ջ 468—483)

«Թաթուհներ» վիպակը Բաֆֆու անավարտ գործերից է: Վիպակի գրության թվականի վերաբերյալ փաստացի տվյալներ չկան: Պահպանվել են մեկ-երկու անուղղակի տեղեկություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս պարզելու վիպակի գրության մոտավոր թվականը: Փաստերից մեկը այն է, որ «Թաթուհներ» վիպակը տեղ է գտել հեղինակի «Փոռնո» վերնագրով մատենաշարի պրոսպեկտների մեջ, իսկ մյուսը կապված է այն կենսական փաստերի հետ, որոնց անմիջական տպավորության տակ Բաֆֆին գրել է այս վիպակը:

1872 թվականի մայիսին Գր. Արծրունին «Մշակում» հրատարակում է «Ենչ անենք» և «Երիտասարդությանը խրատ» վերնագրով հոդվածները, այս առիթով «Մեղու շայաստանի» և «Մշակ» լրագրերի միջև ծայր է առնում բանավեճ, որը ծավալվում է, ընդգրկում նոր ու նոր քննադատներ: Բանավեճի ու շփացած միջոցառում անմիջական ազդեցության տակ Բաֆֆին գրում է «Թաթուհներ» վիպակը: «Արծրունին,— գրում է Լևոն «Ռուսահայոց զրականությունը» անդամության մեջ,— «Մշակի» հրատարակության առաջին իսկ համարից մի խիստ արշավանք սկսեց Ռուսաստանում բարձրագույն ուսում ստացած երիտասարդության պեմ, անվանելով նրանց «ծուլ, անզարգացած, պառաված»: «Թաթուհներ» վիպակի գրությունը կապելով այս դեպքերի հետ՝ Լևոն շարունակում է. «Բաֆֆին իր «Թաթուհներ» վիպակի մեջ, որ կիսատ է մնացել, նկարագրում է Ռուսաստանի հայ ուսանողներին ամենամռայլ գույներով...»: Լեոնի ասածների մեջ ճշտման կարիք ունի միայն փաստերից մեկը. Արծրունին ուսանողների մասին իր հոդվածները տպագրում է սկսած ոչ թե առաջին, այլ 18 և 20 համարից: «Թաթուհների» գրության առիթով հարանման մտքեր է հայտնում նաև եզիչ Քեղամյանը: «Այսպես,— գրում է նա,— երբ Արծրունին Ռուսաստանի հայ մտավորականներին էր հայհոյում, Բաֆֆին

էլ իր «Բաթոսներ» պարսալազիր-պասիվիւն էր շարադրում (տե՛ս «Հուլիտ», 1912, № 36, էջ 569)։ Քանի որ վիպակի գրութիւնը կապւած է բանավեճի հետ, հասկանալի է, որ այն չէր կարող 1872 թվականի մայիսից ավելի վաղ գրվել։ Վերը մենք տեսանք, որ «Բաթոսներ» տեղ է գտել նրա «Փունջ» վերնագրով մատենաշարի սրոսպեկտում, իսկ զիրքը, որի մեջ ղեկավար է պրոսպեկտը, գրաբնիշխի կողմից տպագրութեան արտոնութիւն է ստացել 1873 թվականի հոկտեմբերին։ Այստեղից զմէջար չէ հետեցնել, որ «Բաթոսներ» վիպակը գրվել է 1872 թվականի մայիսից մինչև 1873 թվականի հոկտեմբերն ընկած ժամանակամիջոցում։

Գրելով «Բաթոսներ»՝ Բաֆֆին հետապնդում էր ավելի արմատական խնդիրներ, քան բանավեճին մասնակցելու նա նպատակ ուներ ծաղրել ու քննադատել հայ ուսանողութեան մեջ բուն դրած լաքոսակաւոյրիւնը, որը դիտւում էր իրրն հասարակական շարիր։ Այս թեմային նա անդրադառնում է նաև հետագայում, ինչպես «Ճանապարհորդութիւն Թիֆլիսից մինչև Ադուլիս» ուղեգրական աշխատութեան մեջ, այնպես էլ ավելի ուշ՝ «Հայ երիտասարդութեան» հոդվածում։

Վիպակի գլխավոր հերոս Միքայել Բարոսյանի նախատիպ է ծառայել Գրիգոր Արծրունին։

Ըստ հեղինակի նախադրումների՝ «Բաթոսներ» վիպակը պետք է հրատարակվեր «Փունջ» մատենաշարի երրորդ հատորում։ Քանի որ երկրորդ զրբից հետո Բաֆֆին հնարավորութիւն չի ունենում շարունակելու «Փունջի» մնացած հատորների տպագրութիւնը, «Բաթոսները» մնում է ոչ միայն անտիպ, այլև անավարտ։

«Բաթոսներ» վիպակը առաջին անգամ (անավարտ վիճակում) հրատարակվում է հեղինակի մահւանից հետո, 1891 թվականին, «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1891, էջ 1—23)։

Մեր օրերում վիպակը առաջին անգամ տպագրվել է Բաֆֆու երկերի եռահատոր հրատարակութեան առաջին հատորում (Ե., 1949, էջ 449)։ Այնուհետև 1961 թվականին լույս է տեսել հեղինակի «Պատմվածքներ» ժողովածուի մեջ (Ե., 1961, էջ 81)։ 1957 թվականին «Բաթոսները» տպագրվում է Բաֆֆու երկերի տասնհատորյա ժողովածուի (1954—1959) ութերորդ հատորում (Ե., 1957, էջ 222), ինչպես նաև տասնհատորյակի երկրորդ (1962—1964) հրատարակութեան ութերորդ հատորում (Ե., 1963, էջ 221)։

Բնագիրը տպագրութեան պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում հրատարակւած տեքստը։

¹ Լաբլաբովը վերադասում էր Լեւեդային։— Լեւեդա Պրասկովյա Պրոխորովան (1839—1917) բալետի արտիստուհի է։ Մինչև 1865 թվականը պարել է Մոսկւայի Մեծ թատրոնում, որից հետո տեղափոխվել է Պետերբուրգ։ 1867 թվականին թողել է բեմը (էջ 474)։

² Նզիկյանը գերադասում էր Պողեյակովային։— Պողեյակովան մտացածին ազգանուն է (էջ 474)։

³ ...Սֆենքալի վրա էր մտածում։— Ժակ Սֆենքալը (1819—1880) ֆրանսիացի կոմպոզիտոր է, կլասիկական օպերետի հիմնադիրներից։ Գրել է հարյուրից ավելի բնական-երաժշտական ստեղծագործութիւններ՝ զերադանցապես օպերետներ։ Նրա ստեղծագործութիւններից հայտնի են «Թրֆելը դժխերում», «Գեղեցկուհի Ելենա», «Փարիզյան կյանք», «Տիկին Ֆալը» օպերետները, «Հոֆմանի հերթաթը» ռոմանտիկական օպերան և այլն (էջ 474)։

4 ...աւթմանի է կանովայի բերիշին:—Անտոնիո Կանովա (1757—1822), կլասիցիզմի շրջանի իտալացի հայտնի անդրիագործ: Սկզբնական շրջանում տուրք է տվել բարոկկոյի ոճին, ավելի ուշ հետևել է անտիկ բանդակագործությանը: Ստեղծել է մեծաթմբ տապանաբարեր և դիցարանական թեմայով բանդակներ: Նրա գործերից հայտնի են «Ամուրը և Փսիքեն», «Պոլինա Բորգեզեն» և այլն (էջ 474):

5 ...Էմիմվելով Ֆուրբի վարդապետության վրա:—Ֆուրբի Ֆրանսուա Մարի Շարլ (1772—1837) ֆրանսիական ուտոպիստ սոցիալիստ: Հանդես է եկել բուրժուական հասարակության համակողմանի բննադատությանը: Իր դրույթների շարադրման հիմքում նա վճռական նշանակություն է տվել միջավայրին ու դաստիարակությանը: Մարդու մեջ ծայր առած բոլոր տեսակի վատ արարքների բուն պատճառը նա տեսնում էր շրջապատի ու հասարակական կառուցվածքի մեջ: Ֆուրբեն այն տեսական է դարձացնում, որ սոցիալիստական դադափարների պրոպագանդման միջոցով կարելի է հասնել հասարակության վերակառուցմանը: Նրա գործերից հայտնի են «Համընդհանուր միասնության տեսությունը», «Նոր արդյունաբերական և հասարակական աշխարհը» տեսական աշխատությունը (էջ 474):

6 ...օրինակներ էր բերում Ջերմիշևսկու գործերից:—Ռուս հեղափոխական դեմոկրատ, մատերիալիստ փիլիսոփա, բննադատ, գրող Նիկոլայ Գալրիկովիչ Ջերմիշևսկին (1828—1889) կանանց էմանսիպացիայի հարցերին, տեսական աշխատություններից դատ, անդրադարձել է նաև «Ի՞նչ անել» վեպում (էջ 475):

7 ...նախագահ կառող է լինել այն «փղշտացին» միայն, որ մի անգամով կառող է խմել մի ամբողջ շիշ արաղ:—Փղշտացիները Պաղեստինի հարավարևմտյան կողմում ապրող ժողովուրդ են, որոնք թշնամական հարաբերությունների մեջ էին իսրայելացիների հետ: Այստեղ փղշտացի խոսքը օգտագործվում է այլ իմաստով: Գերմանիայում սովորող ուսանողները հեգնանքով փղշտացի էին անվանում այն անձնավորությանը, որը մի ուսույթով դատարկում էր դարեջրի մեծ զավաթը (էջ 477):

8 ...խոսում է Բաղենի և Բուլետի վրա:—Բաղենը առողջարանային քաղաք է Շվեյցարիայում, իսկ Բուլետի անվանական խաղատներում մեծ տարածում ունեցող սուլխաղերից մեկն է (էջ 482):

<1874>

Ո՞Վ Է ՄԵՂԱՎ ՈՐ (ԷԶ 484—516)

«Ո՞վ է մեղավոր» վիպակը առաջին անգամ լույս է տեսել 1893 թվականին, Աննա Բաֆֆու հրատարակված «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուում:

Վիպակի գրության թվականի վերաբերյալ հեղինակային հավաստիացումներ չկան: Քանի որ վիպակի գլխավոր հերոս Միքայել Բարոսյանի նախատիպը Գրիգոր Արծրունին է, վերջինիս կենսագրության հետ առնչվող փաստերը որոշ առումով հիմք են տալիս պարզելու վիպակի գրության մոտավոր թվականը: Բացի վերոհիշյալից, Նդիշե բահանա Գեղամյանը «Իմ շնորհավորանքը «Մշակի» հորելյանին» խորագրով աշխատության մեջ այս հարցի առիթով անում է մի ուշադրավ դիտարկում. «Երբ Արծրունին Գերմանիայի հայ մտավորականներին է փառաբանում, Բաֆֆին էլ իր «Ո՞վ է մեղավոր» ներբողագիրն էր թխում» (Բաբու, 1915, էջ 26): Հարանման տեսակետ է հայտնում նաև լեւոն. «Արծրունին հարվածելով Ռուսաստանի ուսանողներին, բարձրացնում, իդեալա-

կանացնում էր Գերմանիայում սովորող Հայ երիտասարդներին, նրանց էր համարում լուսավորության և առաջադիմության առաքյալներ, եվ ահա Բաֆֆին դրում է «Ո՛վ է մեղավոր» վիպակը, որի հերոսը արտասահմանյան կրթություն ստացած մի գաղափարական ազնիվ երիտասարդ է։ Շատ տեղեր կան այդ վիպակի մեջ, որոնք ցույց են տալիս, թե Բաֆֆին Արծրունուն ուներ աչքի առաջ իր այդ հերոսին նկարագրելիս՝ (տե՛ս Լեո, «Թուսահայոց գրականությունը», Վենետիկ, 1904, էջ 207)։

Նզիշն Գեղամյանի ու Լեոի բերած փառտերը պարզարանում են հզացման շարժաթիթները՝ կապված գրության պատմության հետ, թեև կարող են նաև չհամընկնել միմյանց՝ ժամանակագրական խմատով։

Գերմանիայում ուսում առած երիտասարդության մասին խնդրո առարկա հոգվածները հրատարակվել են «Մշակի» 1873 թվականի օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսներին, իսկ կենսական փաստերի մասին՝ 1874 և նույնիսկ 1875 թվականների ընթացքում։

Նթի «Ո՛վ է մեղավոր» գրված և ավարտված լինելը 1872—73 թվականներին, ապա հեղինակը թերևս այն կարող էր «Թաթոսների» օրինակով մացենկ փոունջ մատենաշարի պրոսպեկտի մեջ։ Մյուս կողմից, անհրաժեշտ է նշել, որ Միրայի Բարոսյանի և Արտիմ Պավլովիչի միջև ծագած սնրավականության հարցում կենսական հիմք է ծառայել Գրիգոր Արծրունու և նրա հոր՝ Նրեմիա Արծրունու զմտությունը, որը, բոս պահպանված փաստերի, տեղի է ունեցել 1874—75 թվականների ընթացքում։ Նթի նույնիսկ ընդունենք, որ վիպակի գրությունը ծայր է առել 1872 կամ 1873 թվականին, ապա պետք է ավելացնենք, որ ձգվել է մինչև 1874 թվականի վերջերը։ Այս դեպքում նաև տրամաբանական է դառնում, որ «Ո՛վ է մեղավոր» չէր կարող տեղ գտնել «Փունջի» առաջին հատորում ապագրվող պրոսպեկտի մեջ։

«Ո՛վ է մեղավոր» վիպակի գրությունը ինչ-որ շափով պայմանավորված է «Թաթոսների» վիպակի գրությամբ։ Ինչպես կնկատի ընթերցողը՝ Միրայի Բարոսյանի Մոսկվա մեկնումով սկսվում է «Թաթոսների» վիպակը, իսկ Գերմանիայից Թիֆլիս վերադարձով՝ «Ո՛վ է մեղավոր»։ Նթի առաջինի մեջ Բաֆֆին Միրայի Բարոսյանին ներկայացնում է բացասական, ապա «Ո՛վ է մեղավոր» մեջ հանգիստ է բերվում միանգամայն դրական հատկանիշներով։ Անհավանական չէ, որ ուսանողական տարրեր միջավայր ու բնավորություն նկարագրելու մղումն էլ նրան հանգեցրած լինի այս երկու վիպակները մեկը մյուսին հակադրելու և մեկը մյուսի շարունակությունը պարձնելու պաշարին, որը նա լուծել է միևնույն անձնավորության կենսագրության տարրեր չըջափուլելի նկարագրման միջոցով։

Թե ինչպիսին կլինեն այս երկու վիպակների միմյանց լրացնող թեմայի սանձաջութկունը՝ հեղինակի հետապնդած նպատակագրումը իրականանալու դեպքում, այսօր գեղարվեստի, առհասարակ, բանի որ նախատիպ Գր. Արծրունու կենսագրությունից հայտնի է, որ նա Մոսկվայից հետո իր ուսումը շարունակում է Գերմանիայում, ապա տրամաբանական հետևություններով «Թաթոսների» վերջը կապվում է «Ո՛վ է մեղավոր» սկզբի հետ։ Այս և էլի ուրիշ պոպուլյարումներ թեև հնարավորություն են տալիս խոսելու երկու գրքերի օրգանական կապի մասին, սակայն մեզ հասած փաստերի մեջ այս մասին ուղղակի վկայություններ չլինելու պատճառով պետք է բավարարվենք միայն այսքանով։

1895 թվականին Աննա Բաֆֆին Թիֆլիսում վիպակը հրատարակում է առանձին գրքով։ Մամուլը՝ հատկապես «Տարազն» ու «Մշակը», առանձին հատվածներով անդրադառնում են «Ո՛վ է մեղավոր» ապագրությանը։ Իրենց հարգանքը մատուցելով տաճանավոր գրողին, հոգվածի հեղինակները անիմաստ են համարում այդ վիպակը հրա-

տարակությունը (տե՛ս «Տարազ», 1885, № 13, էջ 202, «Մշակ», 1895, 11 ապրիլի, № 40)։

Մեր օրերում «Ո՞վ է մեղավորը» առաջին անգամ տպագրվում է Բաֆֆու երկեքի ժողովածուի եռահատոր հրատարակության առաջին հատորում (ե., 1949, էջ 139)։ 1956 թվականին այս վիպակը տպագրվում է հեղինակի երկերի տասնհատորյա ժողովածուի (1954—1959) չորրորդ հատորում (ե., 1956, էջ 43)։ Ինչպես նաև տասնհատորյակի երկրորդ (1962—64) հրատարակության չորրորդ հատորում (ե., 1963, էջ 42)։

Բնագիրը տպագրության պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1891, էջ 25) հրատարակված տեքստը։

1 Բառուջանի մոտ լինում էին վաճառիկ ժողովներ։— Ակնարկը վերաբերում է այն խմբագրական ժողովներին, որ Գր. Արծրյանին կազմակերպում էր իրենց տանը «Մշակ» հրատարակման արտոնությունը ստանալուց հետո (տե՛ս ևեռ, «Գրիգոր Արծրունի», հտ. II, Թիֆլիս, 1903, էջ 7) (էջ 503)։

2 «Զվլեմն գոր անադեպին շինողն»՝ ես եղև զլուս աեկեան։— Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԻԱ, 42 (էջ 503)։

3 Նուս անունը կլինի «Գունիկ»։— Այս անվան տակ Բաֆֆին նկատի է ունեցել «Մշակ» լրագիրը։ Շարունակության մեջ նա ավելի անսրող է խոսում «Մշակի» ու նրա խնդիրների մասին (էջ 503)։

4 «Կանոններ մշակների ինֆոգնոթյան փոխառու ընկերության»։— Այս տեսակ մի ընկերություն հիմնելու առաջարկ Գր. Արծրունին իրոր որ արել է, սակայն դա եղել է 1882 թ. մայիսի 5-ին, Դժվար է ասել, թե ինչ կապ կարող է լինել 70-ական թվականներին գրված վիպակի և 1882 թվականին արված առաջարկի միջև։ Միակ հնարավոր ենթադրությունն այն է, որ այդ փաստը «Ո՞վ է մեղավորի» մեջ ներմուծվել է հետագայում (տե՛ս ևեռ, «Երեսնամյակ, հայոց բարեկործանական ընկերություն», Թիֆլիս, 1911, էջ 96) (էջ 507)։

5 «Հնազանդ լիւոմ ծնողաց ձերոց»։— Տե՛ս Ավետարան, Պողոս Առաքելալի Թուղթը Կողոսացիներին, գլուխ Գ, 20 (էջ 510)։

6 «Վալ ձեզ, օրինակաց ~ արգիւոմ»։— Տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ ԺԱ, 52 (էջ 511)։

7 «Եկաք առ իս ~ ե ես հանգուցից գձեզ»։— Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԺԱ, 29 (էջ 511)։

	Տ	Ծ
ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ	5—212	520—527
ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ	213—344	527—532
ՄԻՆՆ ԱՅՄՊԵՍ, ՄՅՈՒՍՆ ԱՅՆՊԵՍ	345—422	533—537
ՎԻՊԱԿՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ		
ԱՆՈՆՂ ՎՃԱՌՐ	425—457	538—538
ԱԿՆ ԸՆԴ ԱԿԱՆ	458—467	538—539
ԹԱՅԽՍՆԵՐ	468—483	539—541
Ո՞Վ Է ՄԵՂԱՎՈՐ	484—516	541—543
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	517—543	

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա

ԲԱՖՖԻ

Երկերի ժողովածու 12 հատորով,

հատոր երրորդ

Վեպեր, վիպակներ և պատմվածքներ

Академия наук Армянской ССР

РАФФИ

Собрание сочинений в 12 томах,
том третий

Романы, повести и рассказы
(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»
Ереван — 1984

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան, նկարիչ՝ Ռ. Ս. Զուլֆակյան, գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլ-
ամիրյան, տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Օ. Ղ. Թեղյան

ИБ 4545

Հանձնված է շարվածքի՝ 03. 02. 84, Ստորագրված է տպագրության՝ 25. 05. 84,
Ֆորմատ 60×84¹/₁₆, Թուղթ տպագր. № 1, Տառատեսակ՝ «Դրբի սովորական», Տպա-
գրության՝ բարձր. 31,62 պայմ. տպ. մամ., 29,6 հրատ. մամ.+1 ներդիր: Տպառա-
նակ՝ 50000, Պատվեր՝ 303, Գինը՝ 2 ս. 90 կոպ.

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акона Мегарты Госкомитета по делам издательства,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

A $\frac{\pi}{20712}$

2011. 12. 21. 14:50